

A black and white portrait of Medeu Sarsek, an elderly man with short, dark hair, wearing a dark suit jacket over a light-colored shirt and a striped tie. He is looking slightly to his right with a gentle expression. His right hand is resting on a rough, textured surface in the lower-left foreground. In the background, a tall wooden bookshelf filled with books is visible.

Медеу Сәрсеке

**ҚАЗАҚТЫҢ
ҚАНЫШЫ**

ФЕНОМЕН

The Phenomenon

Медеу Сәрсек

Қазақтың Қанышы

Деректі ғұмырнама-роман

Медеу Сәрсек – ұлтымыздың кемеңгер перзенті Қаныш Сәтбаевтың ғұмыр жолын айшықтауға елу жылдан астам уақытын сарп етіп, біртуар ғалымның жарқын бейнесін тартымды һәм тұрлаулы еңбегімен қазақ қауымына танытқан қаламгер.

Мемлекеттік жабық қоймаларда ұсталған көптеген мұрағатты әжетіне жаратқан жазушы өз еңбегінде ұлы ғалымның замандастары мен туыстарының, үй-ішінің жүрекжарды әңгімелерін, хаттары мен естеліктерін, геологиялық-ғылыми құжаттарды пайдаланып, ғалым ғұмырнамасын қиял-қоспасыз, шынайы оқиғалармен қызықты өріп, Қаныш Имантайұлы өмірінің бел-белестерін бүкпесіз ашып, ұлағатты, ерлікке толы істерін саралап та, даралап та ұлықтаған. Қаныштай дара дарын өмірін әсірелеусіз ұлықтаған ғұмырнама туынды ел асылын ардақ тұтқан қауымды бейжай қалдырмас деген үміттеміз...

Қолыңыздағы роман-эссе қазақ және орыс тілдерінде 11 рет басылып, әлемнің 112 еліне тарағанын ескертеміз.

Бірінші бөлім

БАЯНАУЛА АЯСЫНДА

«Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе – дүниедегі жақсы-жаманды таниды дағы, сондай істен көргені көп... адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса – сонда іске жарайды...»

Абай ҚҰНАНБАЙҰЛЫ,

19-сөз, 1893 жыл

«...Менің тұлғамды Сіз жеткілікті білесіз: мен қазақпын – жаратылысым да, жаным да қазақы; ой-түйсігім бойынша да қазақпын; алдағы өмірімді тек қана туып-өскен Қазақстанда өткізбекпін; бұл жолда айға қол созған армандарға беріліп асқақтаудан адамын; сондай-ақ сөзсіз кездесер қиыншылықтан алабөтен безінгім келмейді; жан тыныштығын да шат-шадыман тұрмыстан гөрі рухани күрес жолында өткізгенді жөн көремін; сол үшін тіршіліктің барлық күйтінен бас тартып, Қазақстан қиырында «кезбе» болып, өмір-бақи кен іздеуге құштармын...»

Қаныш СӘТБАЕВ, 8 ақпан, 1927 жыл Таусия

Сәтбаеваға Мәскеуден жолдаған хатынан

«Әлемнің отыз алтыдан бір бөлігін бостандық сүйгіш қазақ халқы жайлап отыр. Қазақ деген сөздің өзінде еркіндік рухы атойлап тұр. Сол үшін де біздің халық талай ғасырды үздіксіз күреспен өткізді. Оның сана-сезімінде бұл сөз киелі де ұлы ұғым болып қалыптасқан...»

Қаныш СӘТБАЕВ, 1949 жыл

КЕНЖЕТАЙ

I

Сәтбай қажыға қарасты Кіші ауылдың тұрғындары көктем шуағы жылт еткенде-ақ қыстауды тастап, Қарамұрын қырқасына қоныс аударған. Рас, бәрі емес, жол-жөнекей тігетін ұранқай үйлерімен ғана көшкен. Ас-су, қазан-аяқ қорада. Жайлауда, күн қызған шақта тігілетін үлкен үйлер де қоймада жатыр. Бұлар қора іргесінен аулаққа қонып жұрт ауыстырып жатқанда, төңіректегі ауылдар жайлауға көшуді бастаған. Соның алғашқы белгілері қыр астындағы қара жолдың бойынан белең беріп, кешелі-бүгінді боздаған түйелер даусы мен арбалар шиқылы, үрген ит, дабырлаған адамдар үні естілген.

Сәтбай ауылы бірақ қыбыр еткен жоқ, жайбарақат қалпында отыра берді: күннен-күнге қызуы молайып жадырай түскен күншуақты сезбегендей, бірер апта бейғам отырса – қаржас ауылдарының қалың көшінен қара үзіп, күллі Ақкелін атырабында сопиып оңаша қалатынын білмегендей сыңай аңғартты...

Сәтбайдан екі ауыл тарайды. Бірі – қажының қарашаңырағы орнаған Обалы биігінің іргесіндегі Үлкен ауыл да; екіншісі – Қарамұрын дөңінің түстік етегінен ірге тепкен Кіші ауыл – Имантайға қарасты екі-үш үй. Екі ауылдың арасы қозы көш жер. Ортада шалғыны белуардан келетін кең өлке жатыр, оны қақ жарып, Айырық атты жіңішке өзен ағады.

Айырықтың теріскей жағасына Имантай ауылы шаңырақ көтергенде небәрі екі түтін еді – Имантайдың отау үйі мен аталас ағайын Қасеннің отбасы. Бертінде бұларға тағы да екі үй қосылды. Айналасы бес-алты жылда

жатаған қырқаның етегі өріске шығарар қараң-құраңы едәуір, көрікті мекенжай болып бой көтерді. Бүгінде Кіші ауылдың түтіні бұрынғыдан да жоғары. Екі ауылдың үлкен-кішісінен бір жан Имантайға: «Би-аға, мұның не? Топырақ қауып ескі қыстауда қашанғы отырамыз?» – дей алмайды. Қайсысы болсын, алдына шақырса – бидің қабағын бағып, не айтасыз дегендей қол қусырып қарап тұрады... Имантай бидің қадірі өзіне қарасты екі ауылмен ғана шектелмейді, оның бірауыз сәлемін ат шаптырым төңіректегі қаржас, бабас, атығайда, бүкіл Ақкелін болысында екі айтқызбай орындау – соңғы 10-15 жылда бұлжымас рәсімге айналған өнеге.

Сөйте тұра ол да кеудесін кернеген өксіктен құралақан емес-ті. Имантайдың өмірдегі зор өкініштерінің бірі – бала зары. Бәйбішесі Нұрым Тасболатқызына ол алпысыншы жылдары үйленген. Содан бері отыз жыл өтті. Жастай қосылған жарына өкпесі жоқ, өмірдің небір қызық, бақуатты кезеңдерін жарастықпен өткізіп келеді. Тағдырдың қатал жазасына не шара, ертеректе көрген Күнше есімді қыз бала ғұмырлы болмады, жүгіріп жүргенде дүниеден өтті. Ал бала зары жасы ұлғайған сайын зорайып, жүрегін сыздатады...

Имантай би мен Нұрым бәйбіше осы өксікті сәби үнімен басу үшін ырым етіп, бала баланы шақырады деген жорамал үмітпен жастары елуге еңкейгенде тетелес інісі Жәміннің Әбсәләм есімді ұрпағын жөргегін құрғатпай бауырына салған. Сол жылы Үлкен ауылдан бөлініп, өзеннің теріскей жағасына, Қарамұрын қырқасының етегіне жұрт ауыстырды. Екі-үш жыл өтті. Бүкіл әулет сол күнде қазақ қауымына міндет еткен орыс рәсіміне ден қойып Сәтбаев атанғанда, Әбсәләм балақан Имантаев болып жазылды (Осы кісіден тараған неше тізе әулет күні бүгінге дейін сол уәжді бұзбай, Имекең есімін иеленіп келеді). Әбсәләм

мұсылманшылық парызын өтеп, сүндет атына ие болды. Кіші ауылдың еркетотайы атанса да соңынан не іні, не қарындас ертпеді. «Баласыз үй – қу мазар, ұрпақсыз ата – жұртта азар» қаупі кіші ауылдың иесінің жасы ұлғайған сайын көңілін құлазытып бұрынғыдан да ұлғая түсті.

Құса күндердің бірінде Имекең әлдеқайдан келе жатып иесіз далаға түнейді. Айдалада жалғыз жатқаны көңілін елегізтті ме, кім білсін, әлден уақытта ақбоз атты, ақ сәлделі, ақ шапанды әулие кейпіндегі жан иесі үстіне төне түсіп: «Ей, пенде, құла дүзде жападан-жалғыз жатқаның қалай?» – деп шүйіледі білем. Жолаушы аң қуып жүріп, серіктерінен адасып қалғандығын айтады. «Е, байғұсым, жоққа жеткен жүйрік көрдің бе, сағым қуған адамда ырыздық болмайтынын білсең керек-ті. Бұдан былай жалғыз жүрмін деп бекерге налыма, жарқыным, қойныңа жаратылыстың үш шаранасын салдым, соларға емініп мауқыңды бас!» – деп ғайып болады. Әлденеге күсталанған жолаушы олай-бұлай қарманса – түлкінің, қасқырдың және барыстың (кейбір айтушылар арыстанның деседі) көзін енді ғана ашқан күшіктері екен, бейкүнә мақұлықтар қашудың орнына қолтығына кіре түседі-міс...

Таң саз бере біржола оянған би өрекіген көңілін баса алмай, әлгі бір ғажап көрініске жан дүниесі елжіреп біраз жатады да, едәуір бұрыс болса да, Төртуыл¹ жұртының батагөй қарты Құрмантай абыздың ауылына ат басын бұрады. «Жақсылықтан үмітіңді үзбе, қадірменді Сәтекем ұрпағы! – дейді абыз Имантайдың түсін қуанышқа жорып. – Ауылыңа барған соң әкешешеннің алдынан өтіп, төсек жаңғырт. Алла хош көрсе – үш перзент көресің, біреуі түлкідей сылаңдаған көрікті қыз бала болар, екеуін бөрідей айбарлы, арыстандай қайратты ұлдарға жорыдым... Аққа оранып келіп аян берген, сірә, Қыдыр атаң, өзің ұзақ жасап, бақ-жұлдызың жарқырап, перзенттерің атыңды алты алашқа таратып, бақытқа шаш етекпен кенеледі екенсің. Тәубе деп, хақ тағаланың шексіз құдіретіне құлшылық етуден жаңылма...»

Астындағы жүйрік торыны батагөй абызға атаған Имантай ауылына жеткенше асығады. Келе-ақ көрген-білгенін сол күнде жетпісті еңсерген әкесі Сәтбай мен шешесі Күнсұлуға жеткізеді. Олар да тәубе десіп, боз бие сойғызып, құрмалдық жасаудың соңында ибалы қылығымен өздеріне сүйкімді келін болған Нұрымға сөз салады һәм еріне кіші қосақ таңдауды оның өзіне

міндеттейді. Шарасыз жағдайды жүрек ділімен түсінген Кіші ауылдың бәйбішесі төсек күндес жанды алты шақырым жердегі жақын ағайын Шорман ауылынан таңдайды: ол – күйеуі Қанафия (Қашапеддин) Мұстафаұлы жастай өліп, жесір қалған Әлима, имандылығымен елге танылған Иса қажының қызы еді...

Имантайдың төсек жаңғыртуы – 1890 жыл. Әлиманың жасы сол күнде жиырма сегізде деседі. Аққұбаның әдемісі, қой көздері адамға жылы шыраймен жымия қарайтын тәрбиелі Әлима жаңа жұртында да үлкен-кішіге бірдей сыйлы болып, жұғымды қылығымен танылады. Үлкен шаңырақтың қадіріне лайық ибалы мінез көрсетіп, кең пейілді, қолы ашық, абысын-ажынға жағымды жан болған. Ауыл-аймағы оны «Тоқал», «Кіші қатын» деп кемсітпей, «Ақ жеңеше» атандырады. Әлиманың қадірі, әсіресе перзент көтеріп, ауыл ағасының өзегін өртеген өмір бойғы заркүйігін іңгәлаған бала даусымен тарқатқаннан беріде өзгеше арта түседі. 1882 жылы туып, ақсақалы төртінші мүшеліне тақаған шағында сүйген тұңғышының есімі – ҚАЗИЗА. Екі жылдан соң Әлима тағы да перзент көтереді. Жасы қырық тоғызға шыққанда төртінші мүшелінде зарығып та, сағынып та көрген ұлына Имекең ерекше қуанып, ат жарыстырып, палуан күрестіріп той жасаған деседі.

Қасиетті Құран кітабын қолына ұстап отырып, азан айтып, аузы дуалы Құрмантай абыздың нәрестеге еншілеген есімі – ҒАБДУЛҒАЗИЗ, арабшадан аударғанда ҒАБДУЛ – құл, ҒАЗИЗ – адал деген ұғымның баламасы, демек ол адамның емес, Алланың адал құлы болуға тиіс. Алайда адам баласы долбарлайды, ал жазмыш өзінше жасайдының кері болды: Имантай шаңырағына мол қуаныш әкелген сәби анасының сол сәтте аузына оралған Бөкеш деген байырғы қазақы есіммен ауыл-

аймағына танылды. Тек ресми құжаттарына азан аты қысқарып, Ғазиз деп жазылмақ.

Көшіп-қонумен күн ұзатқан қазақ ауылының ежелгі тірлігімен аттай бес жыл өтті. О күндегі жұрт алға ентелеуді тілемеген, уақыттың шабан өгіздей сылбыр жылжығанына тәубе деген. Тұла бойы тұңғышы Қазиза жетіге шықты. Қолаң шашы екі бұрым боп өріліп, үкілі тақия киіп бұлаң өскен, кезек әлпештеген екі анасының қойнына алма-кезек жатып жүрген еркекеттай бүлдіршін де қазақтың етене ғұрпынан құтылған жоқ, жасы беске жетержетпесте Мырза ауылынан құдалар келіп, баланың шашбауына жіп тақты: сірә, Әлимаға әмеңгерлік құқын сақтамай, Сәтбай ауылына жол берген есесін қайтаруды ниет еткен; сол күннен бастап Қазиза қыз Шорман биден туған «төрт асыл тастың» (Біржан сал Қожағұлұлының Сара ақынмен айтысында қолданған теңеуі) бірі – Әужанның (Әбу-Сина, Әбуғали) Ақыш деген жасөспірім ұрпағына атастырылды. Ал бір өзі екі есімге ие Ғазиз-Бөкеш болса бұл кезде сүндет атына мініп, екі ауылдың ортасында оны-мұны шаруаға жүріп-тұруға жарап қалған-ды.

Ырымшыл Имантай әулие абыздың баяғы жорамал сөзіне имандай сеніп, нәресте күтуден жаңылмаған. Қос қосағынан сол ойын жасырмай: «Құдай берерінен жазбасын деңдер, тағы бір мәрте бала сүйемін. Біздің әулеттің атағын тегінде шартарапқа жаятын нағыз барыс сол болады», – дейді екен.

Әлиманың алғашқы күйеуі Қанафия марқұм өкпесін дендеген құрт ауруынан опат болған. Құдай қосқан жарына марқұмның қалдырып кеткен «мұрасы» да – кеуде дерті. Сол дерт байғұс әйелді жаңа жұртында да босатпай, балалы болып, бағы жанып, қадірі артқан сайын бойын меңдеп, шыр айналдырып баққан. Әсіресе, биылғы қыс. Бір күн сау болған жоқ, ыңқыл-сыңқылы

көбейіп, көш-қонды, жол тауқыметін көтере алмайтын дәрменсіз халге жеткен. Оның үстіне байғұс әйелдің аяғы ауыр, босанатын мезгілі таяу-ды. Сол мезет жақындаған сайын қажыға қарасты екі ауыл жүкті ананың қасына кексе әйелдерден күтуші қойып шыдамсыздана тосуда...

Көкек айының туарына бір тәулік қалғанда ақ түйенің қарны ақтарылды. Әлима ұл туды.

Бұл жолы да Құрмантай абызға жаушы жіберіледі. Жайлауға ұзап кеткен жолынан батагөй қарт кейін қайтады. Екі ауылдың үлкен-кішісі Имантай бидің қонақ үйіне жиналып, алқа-қотан отырады. Енесін арда емген жабағының астау толы еті желінгеннен кейін дастарқанға бата жасалады. Исі қаржастың үлкені саналып, дүйім ел қадір тұтатын Құрмантай ақсақалдың (Бұқар жырау Қалқаманұлының ақындығы дарыған, XIX ғасырдағы Құреке аталған ұрпағы) алдына құндақтаулы нәресте келтіріледі.

– Қадірменді Имеке, – дейді абыз ауыл иесіне қарап, – мына балаңды ел билейтін бек, иә болыс, мырза, әлқисса батыр деген балама есімге байламаймын. Мұның да есімін ат ұстар үлкенің Ғабдулғазизге ұқсатып Ғабдул қоямын. Тәубәшіл көңілің разы болғай, жадағай-жабы құл емес, еңсесі биік һәм мәртебелі құл атансын деген үмітпен Ғабдулғани атаймын... – Қарт абыз нәрестенің үлбіреген бетін ашып, ашық маңдайын еміне иіскеп, құлағына тақай түсіп, – Ей, бейкүнә балақан, бұдан былай сенің есімің ҒАБДУЛҒАНИ, ҒАБДУЛҒАНИ, ҒАБДУЛҒАНИ болады! – деп үш мәрте қайталап, дұға оқып, рәсімді батасын жасап, бетін сипады. Нәресте қыбыр еткен жоқ. Өзі үшін өзгеше оқиғаны сезбеген, маужыраған қалпы Нұрым шешесінің алдына қайтарылды.

– Ғабдулғани! Ғабдулғани! – деп қостайды үйдегі үлкендер. Төл шаңырағындағы осы оқиғаны Имантай би қастерлеп ұстайтын Құран кітабының қалың мұқабасының ашық жеріне:

«Доңыз жылында, жаңа есеппен 1899 жылы наурыз айында, яки марттың 31-жұлдызында мейірімі мол Жаппар Жаратушы Имантай есімді құлына ұл сыйлады. Есімін Қасиетті кітаптан қарап, Ғабдулғани қойдық», – деп тәптіштеп жазып қойыпты.

Есімге ие болған балақан сәлден соң өз анасының қасына апарылады. Алды-артына тау ғып үйілген құс жастықтардың қымтауында, үлкенді-кішілі абысындарының қоршауында отырған бақытты Әлима кішкене бөбегін мейірлене иіскеп:

– Мәртебелі құл деді ме абыз ата? – деп қайыра сұрайды да, кенет ойнақы қылықпен жымып, басын шайқайды.

– Жоқ, Биатаң перзенті ешкімге құл болмайды, иә, иә, құлдың мәртебесі биік еңселісі де... Ең абзалы, бұл шіркінді ҒАНИ дейміз. Қысқа әрі нұсқа! Әлде ҒАНЫШТАЙ дейміз бе? Иә, тап солай, есімің құтты болсын, Ғаныштайым менің, ұзақ жаса, мәңгі менің қызығым!

Жазмыштың жазуы десек те рауа, күллі ауыл қуаныштаған мерейлі сол кеште, орауда отырған Әлима анасы аузына алған есім нәрестеге біржола бекіген: ауыл-аймағы баланың азан атын ұмытып, Ғаныштай деп, бертінде Ғаныш дейтін болды (Шамалауымызша, мектепке қатынап, сірә, орысша жазу үрдісіне түскен кезде сол есім тағы да өзгеріп, ҚАНЫШ болып түрленген)...

* * *

Сәтбай ауылы құртақандай Қаныш пен оның дімкәс анасы Әлиманың бабын ойлап, қыстаудан көкекті ұзатып көшкен. Жолшыбай да үдере қозғалмай,

әлденеше жерде еру болып, ат-көліктерін тынықтырып баппен жүріп отырып, мамырдың аяғында ғана Шабақай өзенінің жағасына жеткен. Бұрнағы жылдары олар Нияз тауынан да әрі асып тоқтайтын. Ақкелін болысының биінің қалауы биыл өзгеше болып, кішкентай бөбегінің шілдехана тойын осы арада, исі қаржас ауылдары жиын отырған төр жайлаудың кіндік ортасында өткізуді жөн көрді.

Әкеден олар төртеу еді: Имантай, Әмін, Зейін, Жәмін. Төртеуі де балалы-шағалы. Енші алып, бөлек ауыл шыққан Имантай ғана. Тетелес екі інісі кенже болғандықтан қара шаңырақ иесі атанған Жәміннен ірге бөлмей, бірге отыруды жөн көрді. Ағайынды үшеуінің өріске шығарар малы – осы төңіректегі төрт түлікті мыңмыңдап айдаған ағайындарының қатарына жеткен жоқ, бірақ кейіндеп қалған сорлысы да емес...

Ф.А. Щербина экспедициясы 1897 жылы күллі ресейлік санақ деректерін әжетіне жаратып жарыққа шығарған «Павлодар уезі» кітабының 152-бетінде «Ақкелін болысының №1 ауылында тұратын Сәтбай Шотектің (кітапта солай, «ауыл ақсақалы» деп көрсетілген) қарауында 8 түтін: адам саны – 60, олар 9 үйде қыстап (біреуі ағаштан бұралған), жайлауға 11 киіз баспанамен көшкен; ортақ малы – 265 бас жылқы, 119 ірі қара, 30 түйе, 611 бас қой мен 95 бас ешкісі болған; соларды бағу үшін отбасымен екі бақташы жалдаған, жаз бойы екі ауыл 650 шөмеле шөп шапқан; қыстауында суы кермек татитын екі құдығы болған, ал қыста қар суын пайдаланған» деп көрсетілген.

Имантайға қарасты Кіші ауыл еншіге тиген бірер үйір жылқы мен жүз қаралы ұсақ малды көбейтпеген. Шақтап ұстаса, ел арасындағы дау-дамайға билік айтқан сайын құлқын қамын ұмытпаса – бөлек ауыл шыққаннан бергі жылдарда қолындағы дәулет қаншаға көбейер еді? Алайда Имантай би парамен мал жиып, шіріген бай болуды ту бастан тәрк еткен; алдына жүгініске келген даугерлерге әділ төрелік айтып, тура

қазы атанудан айнымаған. Сол үшін де қаржастың мың айдаған байы болмай, қолы ашық, сері көңілді, аузы уәлі, билігі баянды әділ азаматы атанған. Қанағатшыл кексе би бұған да тәубе дейді. Дүниеден перзентсіз өткенде қайтер еді?..

Жасы елудің төртеуіне шығып, ел ағасы атанып, егде тартқан шағында үшінші мәрте балалы болған соң несіне тартынсын?! Шабақай жағасындағы ата қонысында Қаныштың шілдехана тойы өтетінін жариялады: сөйтіп, төр жайлаудың кіндік ортасы сойыстан құр болмады; думан-қызықтан екі ауыл да жаз бойы арылмады; белдеуден ат, жерошақтан от сөнбеген деседі осы тойдың дақпыртын естігендер...

II

Ресей империясы өзіне қараған бодан халықтардың жер иелігін шектеп, ақыр аяғында біржола тартып алу саясатын бекем ұстанғаны мәлім. Соның жол-жобасы қазақ даласына күнбатыс пен теріскей шебінен кіріп, бекіністер мен іргелі қалалар сала бастағанда-ақ жасалған. Ал дала халқын біржола иеленуге бұғалық 1822 жылы «Сібір қазақтарын басқару Жарғысы» аталған жаңа низамның өмірге енуімен түскен: Орта жүздегі хан билігі жойылып, оның орнына сегіз дуан құрылады; солардың бірі – 1833 жылы ашылған Баянауыл дуаны, оған 11 болыс ел қараған... Жаңа дуанның әкімшілік орталығы 1826 жылы ірге тепкен Баянауыл станицасында орныққан. Станица атанғандықтан оның негізгі тұрғыны казак-орыстар болуға тиіс. Соған орай нулы-сулы өңірдің шұрайлы жері мемлекет қарамағына алынып, жаңа қоныстанушыларға үлестірілген. Ал олар Ресейдің ішкі өңірінен мың-мыңдап көшірілетін крестьяндар мен казактар болмақ. Ақыры, солай болды. Қазақ сорлы

неше атасынан бері құтты мекен болған құнарлы аймақтарынан айырыла бастады. Шорман бидің әулеті ертеден орныққан ата қонысы Мырзашоқының да күндердің күнінде қазына жері атанып, станицадан алысырақ өңірден жер іздеуге мәжбүр болуы – соның салдары. Кім-кім, Баянауыл дуанына әлденеше жыл билік жүргізген полковник Мұса Шормановтың өзіне қарайтын жер-суды емін-еркін пайдалануға құзыры жетсе керек-ті. Жоқ, жетпеген!..

ҚР Мемлекеттік мұрағатының 345-қор, 329-ісінде Қаржас болысының 18 азаматының Батыс Сібір генерал-губернаторына жолдаған өтініші сақталған: «Біз төменде қол қойып, таңбаларымызды бердік. Үшбу хатны қазыға Баянаулаға, Диуан махкәмәсін жері Ақкелінге ағаш үйлер салып, егін екпекші болдық, соның бәрін біз бес жылға келтірмекшіміз, есептеп бізге үшбу бұйрық болғаннан бастап. 1851 жылғы октябрьдің 17 күні. Управитель Мустафа Шорманұғлы, Әбуғали Шорманұғлы... Сәтбай Шөтікұғлы қолым қойдым...»

«Егін екпекшіміз...» деген уәждің астарында жайылым мен шабындығы мол Ақкелін қорығын иемдену амалы тұрғандығын ескерту لازم: себебі, үкімет егін екпекші шаруаға жер бөлуге қолдау көрсетіп, алғашқы жылдары алым-салықтан босатқан; құрал-жабдық сатып алуға қаражат та берген... Әсілі, бұл амалдың орыс заңына жүйрік Мұса Шорманұлының ақыл-кеңесімен жүзеге асқаны сөзсіз. «Павлодар уезі» кітабының 122-бетінде жарияланған мына дерек те осы қарекеттен туған: «54 года тому назад потомки Малкозы (Осы өңірге Төртуыл елін бастап келуші Олжабай Малқозыұлының бастапқы атақонысы – М.С.) были вытеснены из Аккелинских гор, которых захватил Муса Чорманов, добившийся к этому времени звания старшего султана, благодаря своей энергии и выдачи двух киргизских героев, братьев Тайжана и Сейтена (Ағайындылардың әкесі – Сәти мырзаның туған ағасы Азнабай Ақмырза баласы, Мырзағұлдан тарайтын алты ұлдың үлкені. Демек, Мұса Шорманов Ресей өкіметіне жатты емес, немере ағаларын ұстап берген – М.С.), принимавших очень видное участие в движении Кенесары... Богатый, влиятельный хищник нередко захватывает пастбища, принадлежащие другому роду. Муса Чорманов, например, в бытность свою султаном, поселил на кочевьях рода Тайкельтыр свыше ста кибиток своих родичей из рода Каржас...» – деп алмағайып уақыттың өрескел қиянатын бүкпесіз жария еткен.

Жоғарыда келтірілген құжат Сәти мырзаның немересі Шорман әулетімен қоса, Шөтікұлы Сәтбайдың да Қызылтау қолатындағы алғашқы қонысын тастап, 1851-

1853 жылдарда Баянауланың күнбатыс бөктеріндегі Ащы өзенінің кеңқолтық бойына түпкілікті орныққанына куәлік етеді. Шорман бидің қара шаңырағы суы көктемде айран-асыр жайылып, қаулап өскен шалғыннан ұсақ мал көрінбейтін кең қорықтың ту ортасындағы Аралтөбе қолатына, ал Сәтбай ауылы алты шақырым түстікке, Айырық өзенінің жағасындағы Обалы биігінің етегіне қоныстанады. Сірә, Баянаула орманынан кесілген қарағай үй де сол кезде бұралған. Сәтбай Шөтікұлы бұл қарсаңда отыз жаста, бірнеше баланың әкесі атанған шағы.

Обалыдағы жаңа қоныс Сәтбай отбасына қайырлы болды: 1855 жылы ол төртінші мәрте әке атанып, нәрестенің есімін Жәмін қояды. Шәмшіқамар атты кенже қызы үш жылдан соң туыпты. Сәтекеңнің шөбересі Ғалымтай Ғазизұлы Сәтбаевтың (1912-1999) осы кітап иесіне ұсынған жазбаша естелігінде үлкен атасының осы балаларды екі әйелден көргендігін ескерткен...

Осы ауылдың көшбасшы ақсақалы туралы екі дерек Қ. Исабай мен С. Байжан жариялаған «Қажыға барған қазақтар» кітабында келтірілген: алғашқысы – баянаулалық тәуеп етушілердің 1901 жылдың 31 желтоқсаны күні Ресейдің шекара кеденіне берген ресми қолхаты; екінші құжат – Ақкелін болысынан Меккеге аттанған сегіз адамның тізімі, үшеуі – 75 жастағы Иса Шорманов, 80 жастағы Сәтбай Шөтікұлы Сатаев және 74 жастағы Алтыбасар Жылқыбаев сол сапардан туған жұртына оралмаған, үшеуі де Меккеде опат болған.

III

Әлиманың денсаулығы ораудан тұрып, жайлауға шыққан соң да оңала қоймаған. Әлбетте, дімкәс ананың омырауы нәрестені жарыта алмаған. Балпаңдай толық, ұзара өскен қарын шашы қалың, басы бақырдай үлкен, көзін аша алмай, жарыққа сығырая қараған қызылшақа

нәрестені тұңғыш рет жерден көтеріп, кіндігін кескен Кіші ауылдың байырғы қоңсысы, жылқышы Қасеннің келіншегі Мейіз деген мейіrmанды кісі екен. Ауыл иесінің айтуымен сол ана омыраудағы өз перзентінің аузынан жырып, кішкентай Қанышты да емізген-міс.

Әкесі кексе, шешесі саркідір тартқан шағында жарық дүниеге келген сәби, әрине, бүкіл ауылдың еркетотай сүйіктісі болған. Шыр еткен дыбысы шықса-ақ қолдан-қолға көшіп, үлкен-кіші жабыла өбектеп, есі қалмай күтеді. Әсіресе анасы. «Өз шешемді жете білмеймін, есімде сақталмаған. Үлкендердің айтуынша, керемет балажан кісі болыпты. Әсіресе «Кенжетайым» деп мені ерекше жақсы көрген. Алдында жатып ұйықтап қалсам – оянып кетеді деп тырп етпей, қол-аяғы ұйығанын елең қылмай отыра береді екен...» – деп сыр шерткен бертінде балаларына Қаныштың өзі.

Сәтбай ауылының өткен ғасырдың 80-жылдарына дейін өмір сүрген есті егделерінің жадында Әлима жайында бірлі-жарым айғақтар сақталған: ойлау қабілеті өте күшті, сөзге ұста болыпты және орайын тауып сөйлеген; әсіресе ертек пен ескі жырларды сүйсіне шырқаған; жұмбақ, жаңылтпаш айтқанда қарсыластарын көп білетіндігімен, тапқырлығымен жеңеді екен. Ақ жеңешенің ауылдастарына өз жанынан шығарып айтқан көп жұмбағының біреуі мынау:

«Алыстан қара көрінді, қарайғанмен қара емес, қампайғанмен бөрі емес; арқасында азық көп, ірімшік емес, құрт емес, сары май емес, жент емес; жерге түсті, ін қазды, қарны өсті, сыздады, тиген жері қызарды; бұл не?..» Қапелімде ешкім шеше алмайды, әлде өтірік білмегенсиді. Имекеңнің кіші қосағы кенет жайраңдай күліп, іргені нұсқап: «Әне, бүйі кетіп барады, біреуің өлтіре салыңдаршы!» – деп жұмбағын өзі шешіп, жұртты күлдіреді екен.

Бергі жылдардағы сұхбат үстінде ғалым туған анасынан гөрі үлкен шешесі Нұрымды көбірек есіне алған. Нұрым бәйбіше ақсақалының кіші әйелінен туған балаларына ғана емес, барша ауыл-аймаққа мінезі жайлы, ешқашанда қабақ шытуды білмейтін сабырлы, сонысымен де үлкен-кішіге сыйлы, қолы ашық, мейірімді кісі болған. Ауылдастары оны «Нұр апа» атандырып, ерекше құрметтеген. Әлимаға да салқын қабақ көрсетпеген, әсіресе сырқаты меңдеген соңғы жылдарда бағып-күтіп, одан туған балаларды қағажусыз өсірген.

Екі шешенің ортасында тел өскен, бүкіл ауылдың сүйіктісі болған еркекетай кенже ай санап жетіле берген. Қаз тұрды. Жүрген соң кешіккен жоқ, былдырлап тілі шықты. Үлкен-кішіні сәби қылығымен баурайтын болды. Ат көрсе мінем деп ұмтылады, тұғырдағы құсты да қолына алам деп талпынады, қозылақты ұстаймын деп қуады. Қалайда ұзақты күнге дамыл көрмей тымпыңдап жүгіруден жалықпайды.

Көп жылдар өтсе де, ауылдастары жадынан кішкентай Қаныштың кейбір балалық қылықтары ұмытылмаған.

«Қанкежан біржосын тыныш бала болды, – деп әңгімелейді оны бесікте тербеткен Нұрлан ҚАСЕНОВ. – Басы бақырдай үлкен еді, көп ұйықтайтын. Жер басып отырған шағында, жүре бастаған кезінде басы ауған жағына құлап, зәремді алғанын қалай ұмытайын. Би атам сол күннің өзінде: «Менің осы балам не сөз ұқпайтын маубас, не елден асқан данышпан болады. Бас бітімі өзгеше зор жаралған дейтін-ді». Тағы бір ауылдасы САДЫҚ қарт:

«Меніңанықбілетінім– Қанышбалаболып өскен жоқ, кішкентай кезінен онда үлкеннің мінезі болды», – деп таңырқаса, ҚАМЫШ есімді замандасы: «Ойнап өспейтін бала бола ма? Қанышпен асық та ойнадым, алысып та

ойнадым. Бізден ерекшелігі – бір ойынды көп ойнамайтын, тез зерігетін. Ойын үстінде әр алуан тапқырлық жасап, зейінімен ұтып кететін...» – деген куәлік айтады. Ғалымның дербес мұрағатында мұндай естеліктер әлденеше. Мұқыш ШӘДЕТОВ естелігінде мынадай да оқшау ой айтылған:

«Жайлауға шыққанда сиырдың өлі жүнінен доп жасап қақпақыл ойнайтынбыз, жалықсақ, әлдеқандай бір тақырды меншіктеп алып асық соғамыз. Қаныш та бізден қалмайды, тек ұзақ ойнап жарытпайды. Өзен табанынан ақ тас іздеп, көбіне өз бетімен лағып жүреді...»

Әрнеге әсерленген балақай ақ тасты, сірә, бір ғана қасиетіне бола қызықтаған. Өйткені қараңғы түскенде, иә кешті күтуге шыдамы жетпесе, атасының күпісін бүркеніп, ақ тастарды бір-біріне соққыласа – көк жасыл ұшқындар шашып, айналаны от жаңбыры орап, таң-тамаша қызыққа кенеледі. Есейе келе баланың талғамы өзгерді. Жуа іздеп тауға шықса, сасыр алу үшін сайға құласа, көбелек қуып өзен жағаласа – әлдебіреу жолына әдейі шашып кеткендей-ақ түрлі-түсті әдемі тастар көзіне бірден ілігеді: жылан жонды шұбар ала, аспан реңдес жасыл көк, сынған беті шырша кескінді ирек-ирек, иә қолдан қиғандай қошқар мүйіз өрнегі бар ақшағыл, мөлдірлігі шыныдай опырылмалы жұп-жұқа тастар – бірде-бірі даланың қара қошқыл жертасына ұқсамайды, жаратылысы жұмбақ жыныстар... Қалайша тастап кетесің? Көтере алса сол қалпында, әйтпесе бір мұртын сындырып әкетеді. Кішкентай Қаныштың қалтасын тесетін құрт, ірімшік, асық емес – даланың нақышы бөлек жабайы тасы. Үлкен апасы аузын бүрмелеп арнайы тіккен асық қалта да ақыр аяғында тас салатын дорбаға айналған... Сезімтал бала көңілі өзгеше ермек іздейді. Сайын даланың бұйығы тірлігінен жалығып, қанат біте бастаған қиялы қияға самғар кең

өріс тілейді. Әттең, жүріс-тұрысына тежеу көп. Оған себеп – екі ауылдың өзіне деген ерекше ілтипаты, әсіресе әкесінің өзгеше қамқорлығы. Көзінен титтей таса болса, өзінен қарға адым қашық жүрсе, биден маза кетеді: кіші баласы әлдекімнен қағажу көретіндей күпір сезіктен сірә да арылған емес. Қаныш – соңғы қызығы әрі шаңырақ иесі. «Кенжетайым» деп марқұм анасы біліп атаған екен, бұл күнде ол шынында да кенже. Қаныш екіге толғанда Әлима қосағы дүниеден қайтты. Ара ағайынның «тағы да төсек жаңғырт» деген қамқор сөзіне Имантай құлақ асқан жоқ, қалған ғұмырын үш қарғасының жолына бағыштап, өмір кешуді жөн көрді...

Ойын баласына, әлбетте, ермек көп. Қаныш та барлық сәби атаулыға тән шалдуарлық қылықтың талайын көрсеткен. Ұйықтап жатқан әпкесі Қазизаның қойнына құрбақа салып жіберіп, иә торға түскен жарқанатты қазандағы сүтке тоғытып үй ішін шошытқаны – Сәтбай ауылының үлкендері кейіннен ертегідей тамсана жыр ететін еркелік нышаны. Қыстаудың желкесінде бір беті түйетайланып біткен жалпақ тас бар. Балалар асықты көбіне соның үстінде ойнайды, ал қыста бұл жер – тамаша сырғанақ. Шошақ төбенің желкесіне көтеріліп, шанаңды ылдиға қарай қоя берсең – қарсы алдыңнан тымық күнде жел саулап, көзіңнен жас парлап құйындай ұшасың, ақыры өзен жарына барып бір-ақ тірелесің...

«Қаныштың Алыпсоқ дейтін иті болған. Бір күні қызық болды, – деп әңгіме шертеді Нұрлан ақсақал. – Күзеуден қораға келіп қонғанбыз. Шаруаның көбейіп, үлкен-кіші түгелдей әбігерге түсетін беймаза мезгіл. «Пәлі, Кенжені қараңдар!» деген дауысқа жалт қарасам, қолында сүйреткен бірдемесі бар Қанкежан Қарамұрынның үстінен бері түсіп келеді, соңында арсалаңдаған Алыпсоқ. Тұра жүгірдім. Қырдың сұр қояны екен, тамағынан ит қысып тастаған... Біз шаруа

қамдап жүргенде, Қанкежан жаз бойы көрмеген үйреншікті ойын төбелерін аралауға шығады. Ажалы ғой, қалқан құлақ сорлы қараған түбінен тұра қашыпты. Жүйрік Алыпсоқ қоя ма, дөң асырмай бас салған. Не керек, күздің қара суығында бүрсеңдеп жүрген бізге аяқ астынан себеп табылды. «Балаң аңшы болды, өз бетімен қоян алды» деп, Нұр-апаның еркіне қоймай, марқа сойғызып, етке тойдық...»

Дүз аңына әуейілік – құртақандай Қанышқа әкесінен ауысқан өнер. Әділін айтқанда, аңқұмарлық оған үлкен ағалары Әбсәләм мен Бөкештің әсерімен дарыған. Ауылға қонақ келсе, иә қар жауса, жігіттер аттарын суытып, тазы, құстарын баптауға кіріссе, кенжеден маза кетеді: үлкендердің соңынан қалмай елпілдеп жүгірумен болады; аңшы меймандар неше түрлі әңгіме айтып, жоқты бардай етіп өтірік соғып жатса да, құлағы делдиіп, аузы ашылып тыңдап отырады. Әсіресе Бөкештің Қарашаңырақ аталған қыран қаршығасын айналсоқтап, құсты жемдеуге көмектесіп, ағасы жоқта «Кәл, кәл!» деп шақырып, тұғырда мүлгіп отырған қыранды елеңдетіп қояр еді.

Көктем шыға ауыл жайлауға бет түзейді. Қаныш үшін бұл – сағынып күтетін ерекше күн! Бұл сәтті балалар қыс бойы шыдамсыздана күтеді. Төр жайлауға жеткенше неше тәулік жол жүру керек. Үрдіс жүрмей, жолшыбайғы бұлақ, суларда екі ауыл бесон күн тоқтап, мал мен жанға тыныс беріп, біртіндеп жылжып отырады. Көбіне қонатын жерлері – Батпақкөл, Шыбындыкөл, Шөптікөл, Айнабұлақ, Шабақайдың басы, Нияз таулары...

Жомарт табиғаттың сезімтал балаға әсері өзгеше. Шыр етіп жерге түскеннен бері ол соның аясында. Даланың шыжыған ыстығын да, қарлы боран, қақаған суығын да қаршадай кезінен көріп пісіп-қатқан, бәрі-бәріне

көндігіп, күн санап, жыл санап қанаты қатайған қыран
бүркіттің болат тұяқ балапанына ұқсап жетіліп те
келеді...

«ҚАШАҒАН ҚҰЛЫН ҚАСҚЫРҒА АЛҒЫЗБАЙДЫ»

I

Сол күндегі қазақ ауылының тірлігі сыпыра көшіп
жүріп, алдындағы малына жайылым іздеумен
шектелмеген. Ертеңін ойлаған қамкөңіл ел жақсылары
жан сақтау әрекетімен қоса келешек өміріне рухани
азық болар кәсіп іздеп, іңкәр көңілі тояттар суаттар да
қарастырған. Осы жолда қанағат көрген бір нұсқасы –
жасөспірім ұрпағының мұсылманша тілін сындыру.
Шама-шарқы жеткен ауылдар молда ұстайды,
балаларын ұрымтал жердегі медреседе оқытып
жүргендер де аз емес.

Баянауыл атырабындағы қалың елге осы үлгі дуан болған кезде-ақ
тараған. Сол өнеге қазына қаражатына ағаштан қиылған алғашқы мешіт
Баянауыл станицасында шаңырақ көтергенде-ақ етене болған. Алайда
келімсек казак-орыстар өздері тұрақ еткен мекенде мұсылманшылық
орталық болуын хош көрген жоқ: ағаштан қиылған мешіт 1844 жылы тып-
типыл өртеніп кеткен. Мұса Шорманов дуанбасы болған кезде сол жерге
тастан қалатып, кең де еңселі жаңа мінәжатхана, ауласында бала
оқытатын медресе үйін де тұрғызады. Мәшһүр Жүсіптің Мұса мырзаны
жоқтаған қазанамасында: «Дін шырағын жандырдың, Баяндайын қалаға,
Медресе-мешіт салдырдың. Нұр балқып раушан жүзіңнен, Жұртыңның
мейірін қандырдың...» – дегені тегінде ақын-пірөдардың өз басынан
кешкен жайт. Көпей перзенті сол медресеге бес жасында, 1863 жылы
қабыл-данып, үздік оқып, он алты жасынан былай өзі туған Әулиелі
Қызылтауда бала оқытуға кіріскен. Бірер жылдан соң Түркістанға барып,
одан Тәшкент, Самарқан, Бұхараны кезіп, ақырында мұсылман жұртына
атағы мәлім Көкілташ медресесінде жеті-сегіз жыл ұдайы білімін көтеріп,
Баянаулаға сақа жігіт атанып есейген кезінде қайтып оралған. Өз
ауылында медресе ашып бала оқытқан, өлең кітаптарын жазған, «Қазақ
шежіресін» толғаған, ел мен жер тарихын қағазға түсіріп, қолжазба жияр
«Қара месіне» тоғыта берген тамаша өнегесі Төртуыл жұртының
үлкенкішісіне үлгі боп тараған.

Оқу-білімнің тіршілікке қажет екендігін Шорман бидің ізбасар тұяғы, тумысынан алғыр, аса зерек Мұса мырза да көрсеткен. Оқуы тек – «өмір мектебі», би әкесінің Тұзқаладан (Ертістің оң жағасындағы Жәміш бекінісі) шақырып, ауылында екі жыл ұстаған Александр Лукин деген казак-орыстан үйренген жазусызуының арқасында орыс тілін мектепсіз меңгеріп, өзі араласқан патша ұлықтарымен тілмәшсіз түсінісіп, қазына қағаздарын да өзі оқитын білімдарлыққа жеткен. Соның арқасында он алты жасынан бастап болыс управителіне сайланып, одан әрі Баянауыл дуанында қазы, аға сұлтанның кандидаты болып жүріп, ақыры он бес жыл бойы, 1869 жылдың аяғына дейін, яғни дуан тарағанша аға сұлтан міндетін үздіксіз атқарып, полковник дәрежесімен зейнетке шыққан. Әрине, орыс оқуына деген ділгерлікті Мұса Шорманұлы өз ұрпағына ғана емес, құзырындағы ағайын жұртына да таратқан. Мысалы, әр болысқа қарауындағы елден жыл сайын бірнеше баланы Павлодар мен Омбыда оқытып, қаражатын көтеруді міндет қылған...

Шорман бидің естияр ұрпағын орыс тіліне үйреткен үлгісі заманы бір ру басыларына, сол уақытта атқа мініп, ел билігіне шыққан игі жақсылардың бәріне де өнеге болып тараған. Шоң, Қазанғап билердің, Сүйіндік-Айдаболдың сол күндегі ірі шонжарлары Боштай, Айтбақы сияқты байларының ізбасар ұрпақтары Омбы қаласына барып, кейбірі одан да ұзап, орысша білім алуға құлықты болған. Кейбірі Троицкідегі мұсылман медресесінде оқыған. Сол үлгіні Сәтбай ауылының да жас құрақтай жетіліп келе жатқан жас толқыны да қызу қолдаған...

Әлбетте, бастапқы жол-жоба Сәтекеңнің ізбасар үлкені Имантайға түскен. Ауылда жүріп мұсылманша сауатын

ашқан соң-ақ ол 1862 жылы он жеті жасында ту қияндағы (салт атты жолаушыға үш күндік жол) Омбы шәріне аттанып, Әбдірахим есімді ғұламаның медресесінде үш жыл дәріс алып, араб, парсы, шағатай тілдерінде кітап оқитын сауатқа жетеді. Орысшаға да тілі жаттығып, аз-кем түсінік алған (1897 жылғы санақтың арнайы сұрауына Имантай Сәтбаев: «По-русски понимаю, читаю», – деп жауап берген).

«Омбыда оқыған кезінде Шоқан Уәлихановпен танысып, жақын араласып, бір пәтерде біраз уақыт бірге тұрады», – депті академик Ә.Х. Марғұлан «Қазақстан мектебі» журналының 1969 жылғы 4-санында жариялаған естелігінде. Демек, Имантай жас жігіт күнінде Шоқан білімпаздың кімді болсын өзіне баурай білетін игі әсерін сезінген. Шоқанның ұшан-теңіз білімдарлығына өмір бойы тәнті болып, өз ұрпағына сүйсіне әңгімелеуден жаңылмаған. Соған дәлел: біртуар азамат 1865 жылы дүние салғанда, әкесі Шыңғыс төре Жетісуға, марқұмның мүрдесі жерленген Алтын-Емелге өкілетті топ аттандырғанда, мінәжат етушілердің санатында нағашы жұртынан да (Шоқанның анасы Зейнеп – Шорман бидің тұңғышы) бірнеше кісі қосылған, алыс сапарға ықылас білдіргендердің бірі – жиырма жасар Имантай Сәтбайұлы...

Имантай Сәтбайұлы Омбыдағы үш жылғы оқудан өзге мектеп көріп, білім алмаған. Бірақ өз бетімен ізденіп, білімін молайтудан өмір бойы жаңылмаған, ескі тарих, шешендік сөздерге, өлең-жырға, батырлық дастандарды тыңдауға ерекше құмар болыпты, кейбір әндерді домбыра сүйемелімен өзі де көп-көрім шырқаған деседі. «Зарқұм», «Қызыл табан Хасен», «Шәкірат» сияқты ұзақ қиссаларды әлденеше кеш жырлайтын дүлдүл жыршыларды ауылында қонақ етіп, сый-сыяпат беріп, құрмет көрсеткен. Жасырақ кезінде

Имекең аңшылық, құсбегілік өнерді де меңгеріпті. Алайда ән-жырды қастерлегендей ұзақ елікпеген деседі. Бәлкім, өз ауылынан бұл өнердің Мағаз (Жәмін Сәтбаевтың баласы), өз ұрпағынан Әбсәләм, Бөкеш тәрізді хас білгірлері жетілген кезде құс баулып, тазы баптауды соларға артып, өзі қызықтаушы болып қалған...

«Жас кісінің Имекең алдынан өтуі оңай болмайтын. Тезге түскендей, не профессорға емтихан бергендей сезім кешетін, – депті академик Ә.Х. МАРҒҰЛАН ілгеріде біз сілтеме жасаған естелігінде. – Өйткені Имекең жастарға сын көзімен қарап, олардың болашағына зор ынтамен ден қойған... Бұл туралы мынадай оқиғаны еске түсіруге болады: 1916 жылы, жаз күні, Имекең мен Сәкең (Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов – М.С.) әңгімелесіп отырғанда, екеуінің үстіне Қазанда оқып жүрген бір топ студент кіріп келеді. Олардың ішінде заң факультетін бітіргелі жүрген Мұқыш пен Базарбай бар. Студенттердің мінезі, сөйлеген өрескел сөздері Имекеңе ұнамайды. Ол кісі көзінің қырын Сәкеңе тастап: – Мырза, осы балалардың оқуы, білімі Шоқанның оқуынан қалай? – депті.

– Шоқанның оқуы бұлардан әлдеқалай төмен. Ол тек қана кадет корпусын бітірді. Бұлар университет бітірейін деп жүр. Арасы жер мен көктей.

– Менің ойымша, бұлар мен Шоқанның арасы да жер мен көктей сияқты. Шоқанның ойына жете алмаса, бұлардың көп оқығанынан не пайда? Шоқан аз оқыса да көп тоқыған. Оның білімі, ойы, бұларға қарағанда асқар таудай емес пе! Шоқан сөйлегенде кәрі де, жас та, білімпаз да оны тыңдауға құмартып, бар ынтасын салып құлақ түруші еді. Шоқанның қасында бұлар кім? Екі сөздің басын құрап сөйлей білмейді, ешкімді Шоқандай

өзіне тарта алмайды. Тек тірі болғай... – деп ойшыл қарт сол кездегі жастарды қатты сынайды...

Имекеңмен әңгімелесу бір ғанибет еді.

Ол кісінің XVIII-XIX ғасырларда қазақ даласында болған оқиғаларды жүйрік білуі, оны төндіре айтуы жас кісіні білім сарайына кіргізіп жібергендей әсер қалдыратын...»

Қазақ даласын ғылыми тұрғыдан зерттеу мақсатымен XIX ғасырдың екінші жартысында Баянаулаға келушілердің Шорман мен Сәтбай ауылдарына ат басын бұрмағандары кемдекем. Сөйтудің түп себебі – өз заманының білгірлері Мұса, оның үлкен баласы Сәдуақас (Омбы қаласында гимназия тәмамдаған), солардың қақ ортасында зерделі білімпаз Имантай Сәтбайұлына жолығып, сұхбат құру...

Ш. Уәлихановтың шығармалар жинағының бірінші кітабының 653-бетінде «Жоқтау жырларының үлгісі» жазбасына мынадай түсінік берілген: «Бұл нұсқаны Бұхар жыраудың ұрпағы, баянауылдық белгілі жыршы Құрекенің аузынан Имантай Сәтбаев 1880 жылы Г.Н. Потанин үшін жазып алған. Бұхар жыраудың осы жоқтауына белгісіз біреудің қазақ тілінде жазған хаты беріліпті. Оның орысша аудармасы мынау:

«Привет г-ну Имантаю. Прошу записать от Куреке (внука певца) отдельные эпизоды и повествования Бухар жырау об Аблае, в частности: осуждение Аблая, восхваление его коня, эпизод об отправлении сына своего Адиля вместе с Жарылгапом в Китай; на какую тему его посланцы вели разговоры с императором Китая? Рассказы о войне с калмыками – сколько раз воевали? Как именовали калмыкских ханов? Для записи этих рассказов (песни Бухар жырау) приехал товарищ Чокана Г.Н. Потанин с супругой...»

Ш. Уәлиханов бұл жырларды 1855 жылы, қазақтың халық поэзиясының үлгілеріне қызығып жүрген шағында жазып алыпты. Имантай нұсқасы қағазға Шоқан жазбасынан 25 жыл кейін түскен. Екі нұсқаның да айырмашылығы жоқ, көшірмелердің мәтіні мен тілі бірдей, кейбір шумақтар мен өлең жолдары бірін-бірі толықтыра хатталған. Сөйтсе де қазақ сөздерін нақтылап жазуы жөнінен И. Сәтбаев нұсқасы анығырақ, Ш. Уәлиханов жазбасындағы танылмаған кейбір сөздерді ажыратуға кілт ретінде құнды болмақ».

Имантай ақсақалдың бұл – ғұмыр бойы тірнектеп жинаған әр алуан ізденістерінің бізге мәлімі. Ал белгісізі

қаншама?! Мысалы, «Қаржас руының ата таралымының» қолжазбасы немесе «Олжабай батыр Толыбайұлы» дастанының И. Сәтбаев көшірмесін қай қаладан, қандай ескі мұралар қоймасынан іздейміз? Болмаса сегізінші атасы Олжагелдіде қосылатын түбі бір қандас туысы Бұқар жырау Қалқаманұлының Имекең жинаған асыл жырларын? Бүгінде соның бәрі – сыпыра жұмбақ жайттар. Кезінде орыс зиялыларына өз қолымен тапсырғандарының біразы сол білімпаздардың ұқыптылығымен ескі мұрағаттар қорына өткізілген, кейбірінің ізі бар. Тәубе делік. Ал өз қолында қалғанының тағдыры?.. (Имекең өз жазбаларын арнайы сандықта ұстаған, сол қойма ол кісі дүниеден озғанда өзге мұрасымен қоса үлкен баласы Ғазизге ауысқан. Рухани мұраның одан арғы шерлі тағдырын филология ғылымының докторы, Имекең немересі Шәмшиябану Қанышқызы Сәтбаева «Сәулелі әулет» кітабында зор өкінішпен: «1937 жылы НКВД қызметкерлері Ғазиз ағаны Омбыда ұстағаннан кейін үйін тінтіп, бірсыпыра кітаптарын, қағаздар салған бумаларын үш жәшікке толтырып... салып алып кеткен...» – деп мұңая шертеді. Естелік иесі сол кезде тоғыз жаста, яғни алды-артына зердемен қарайтын шамада. Демек, ойда жоқта «халық жауы» боп шыққан бейкүнә жанның ескі кітаптары мен қолжазба қазынасы «ескі өмірді көксеуші» иесімен бірге құртылғаны айқын.

Алайда бізге басқадай да ақиқат мәлім: Сәтбай ауылы жастарының білімге құштар өнегесі құнарлы жерге түскен дәндей өнікті болды. Осы жолда бұл әулеттен озық оқыған Зейіннің үлкені Әбікей еді. 1881 жылы дүниеге келген ол Үлкен ауылдағы молда алдынан өткен соң-ақ Омбыға аттанған. Сол шәрде жүріп орыс оқуына құнығып, 2-басқышты орыс-қазақ училищесіне ілігеді. Одан соң тоқтап қалмай, шалғай қала демей, Семейдегі мұғалімдер семинариясында оқып, 1908

жылы тәмамдаған. Бұдан әрі жас білімпазды сайын даланың әр жерінде ашыла бастаған бастауыш мектептерде сабақ беретін алғашқы мұғалімдер қатарында көреміз.

Әбікей Зейінұлының игі үлгісі Сәтбай қажының немерелеріне де дарыды. Жәміннің Мағазы (1888-1944), сол шаңырақтың ән-әуен әлеміне әуей тұяғы Әбдікәрім (1894-1937) де оқуды мұсылманша бастап, соңынан Омбыдағы орыс мектебінде оқыған. Күндердің күнінде оқуға ынтығу кезегі Имантай ауылының өлкелі жердің құрағындай бойлап өскен жастарына да дариды: ең әуелі Әбсәләм, одан кейін Қазиза мен Ғазиз Нұрым шешесі оюмен көмкеріп, әдемілеп тігіп берген боқшаларын арқалап, Үлкен ауылдағы молда алдына жаяу-жалпылап қатынай бастайды; бұл болса қыстауға қонған қара күзден көктемге дейін, жайлауға шыққан жаз күндерде де үзілмейтін тірлік; Сәтбай атасынан бастап ауыл ағасы Имантай, өзге де үлкендер, жеті-сегіз жасқа іліккен бала атаулы мұсылманша хат танып, қасиетті Құранның бірнеше аятын жатқа білу – парыз; ал одан әрі оқуыңды қай тілде, қанша жыл оқысаң да – талабың мен зейінің шешер әрекет...

1910 жылы аймақтық көш-қон басқармасы жүргізген қосымша санақ деректері жарияланған анықтама кітапта («Материалы по обследованию хозяйства и землепользования киргиз Семипалатинской области», 1 том, стр. 2-3, Семей, 1912 ж., «Плещеев және К.» баспаханасы) екі ауылдағы күллі Сәтбаевтар әулетінде 26 қыстау-қора (жайлауға олар 11 киіз үй және 9 қоспен шыққан), ат жегіп шөп шабатын 3 машина, 3 тырнауыш, 53 арба мен шана болып, ал төрт мүлік малдан – 474 жылқы, 256 сиыр, 1240 қой, 111 ешкі мен 36 түйеге иелік еткендігі нақты көрсетілген.

Ауыл дәулеті бұдан 13 жыл бұрынғы санақ деректерімен салыстырғанда айтарлықтай өзгермеген, сол деңгейде сақталған. Оның есесіне Сәтбаевтар өзімен көрші төрт түлігі қомақтырақ ауыл тұрғындарынан рухани жоғары деңгейімен дараланғанын аңғарасыз: қажының екі ауылында 1910 жылы 69 адам болыпты (34-і еркек кіндіктілер), олардың 55 жастан асқаны – 7 адам, 18 бен 55 жас аралығындағы – 34 адам, 18

жасқа дейінгілер – 28 жасөспірім. Солардың ішінен 8 бала санақ жүрген жылы болыстық орыс-қазақ мектебінде білім алыпты.

Көш-қон басқармасының есепшілері ресми хаттаған анықтамада Сәтбай әулетінің 21 адамы, яғни осы атадан тарайтын қомақты ұрпақтың әрбір үшіншісі: «Орысша не мұсылманша сауаттымын, жаза да, оқи да білемін», – деп нақты жауап берген. Бұл XX ғасыр басындағы қазақ қауымы үшін сирек те тағылымы мол дерек!..

Имантай ақсақалдың жас ұрпақ тәрбиесіне талабы да аса қатаң болған: ес біліп, етек жиған бала ертелі-кеш ойын құмай, нақты қарекетпен айналысуға тиіс; молдалыққа жалдаған адамдары да – әсіре шарифатшыл немесе шала сауатты дүмшелер емес, оқуы озық қалаларда медресе тәмамдаған оқымысты жандар... Талабына қарай сұрауы демекші, алдындағы шәкіртке олар Құранның аяттарын сыпыра жаттатудан гөрі оқығанын ұғып, жаза да білетін сауатқа жетуін көбірек қадағалаған. Араб, парсы тілдерінде басылған кітаптарды оқу – шәкірттердің бірінші парызы, ал аятты мақамдап жақсы оқу – екінші, үшінші жылдардың еншісі... Бір жайт анық: Обалыдағы осы мектептен сауатын ашқан бірде-бір шәкірт кейінгі ғұмырында дін жолына құлай беріліп, молда атанып, басына сәлде салмаған; көбі Имантай мен Әбікей ағаларына еліктеп үлкен қалаларда, білікті мектептерде оқуға құштарлық аңғартқан.

Имантай бидің кенжесі Қаныш та мұсылманша «тіл сындыру» мектебінен қалыс қалмайды. Шәкірт бала ұстаз алдында тізесін бүгіп, жазу тақтайын көлденең ұстап, қағаз-қарындашын сайлап, төмен қарап мәлиген қалыпта тым-тырыс отыруға тиіс. Молдекең кітабын қолына алады да, қарсы алдында қойдай жусаған балалардың бірін таяғымен түртіп: «Бәтшағар, сен бастайсың!» – дейді. Таңдау түскен байғұс бала тамағын кенеп, молдекең қолына ұстатқан кітапты мақамдап оқи бастайды. Өзге шәкірттер біреу қуып

келе жатқандай-ақ іле оны қостай жөнеледі. Сол-ақ екен, там үйдің іші жамыраған дауыстан у-шу болып күңіреніп шыға келеді.

Еркі өзінде болса Қаныш бір күн де бұл үйде отырмас еді: Қарамұрынның басынан сырғанақ теуіп, болмаса құла тайын ерттетіп алып, екі ауылдың ортасында желмен жарысып жүруі хақ; немесе Бөкештің оқу кітабын тізесіне қойып, тасқа басылған терідей қалың беттерін сипап, суреттерін тамашалау қандай қызық!.. Иә, оның кітабы өзінікіндей емес, ерекше әдемі безенген. Әсіресе суреттері керемет! Шауып бара жатқан құлын, жайқалған тоғай, сауыт киген орыс батыры айна-қатесіз дәл бейнеленген. Оның мұғалімі өздерін оқытатын молдадай қатыгез емес, қолында таяғы да жоқ деседі. Қашан көрсең де: «Әйін, малай қазақ, мінің мәктәбіме син қашан киләсің?» – деп күліп тұрады. Бірақ, амал қанша, өзі соны білмейді. Әкесінің құзыры солай. Бөкеш бастаған ересек балалар Мырза ауылындағы бастауыш орыс мектебіне қатынайды; олар атпен барады, ал өздеріне қар бірер жауғанша жөнді көлік тимейді, екі ауылдың арасында жаяу-жалпы малтығып жүреді...

Қаныштың бірақ жолы болды: ол оқуға барған кезде Обалыда Троицк медресесін тәмамдаған Жұмаш Жолдыбайұлы есімді жас білімпаз молдалық еткен (қазақ қауымына ол кезде мұғалім түсінігі енбеген, болса да ондай жандарды «өшетел» немесе бұрынғыша молда деп атаған). Жұмаш «молданың» алдында Қаныш екі жыл отырады. Көп жылдар Имекең тәрбиесінде болып, Кіші ауылда өскен Тармызи Әбсәләмұлы Имантаев бұл жайында:

«Қанкенің оқуға зеректігі сонда-ақ мәлім болған. Ол біз құсап ескі оқуды әлденеше қыс мыжыған жоқ, сөзді де ежіктемей бірден оқып кетті. Мұхтасар мен биданды

(арабша оқудың алғашқы басқыштары) тез меңгерді. Сол себепті би атам оны молда алдында көп ұстаған жоқ...» – деген куәлік айтады.

Сол жылдарда кішкентай Қаныш тағы бір ұстаздан дәріс алған. Әдетте, бұл сабақ өз үйінде, әкесінің алдында өтеді. Әмбе оның кесулі уақыты болмайды, қысы-жазы бірдей, екеуінің көңілі қалаған кезде жүреді.

– Балам, жыр сабағын ұмытпалық. Кітабыңды әкел, – дейді әкесі.

Былғарымен тысталған қалың кітапты құшақтаған Қаныш әкесінің алдына келіп отырады да, саңқылдаған ашық дауыспен оқи бастайды. Оқуы аса жатық емес, әредік дұрыс оқып отырмын ба дегендей күдікпен әкесіне жаутаңдап қарайды. Кейде әлдебір сөзге тілі келмей кібіртіктеп те қалады. Кітаптың тілі балаға аса ұғынықты емес, түркі-шағатайша, кейбірі парсыша жазылған. Ақындардың есімі де бейтаныс: Руми, Сағди, Хафиз, Жәми, Науаи... Сөйтсе де бұларды оқу – молдекең алдында шарт жүгініп отырып, Құранның түсініксіз аятын жаттағаннан әлдеқайда қызық. Көбіне оқитыны жүздеген бет ұзақ жырлар: «Жүсіп – Зылиқа», «Ләйлі – Мәжнүн», «Гүлстан», «1001 хикмет», «Диуана пәни».

Әкесі солардың кейбірін жатқа біледі. Кенжесі әлдебір сөзді ажырата алмай ежіктей бастаса, тұтас бір шумақтарды жатқа айтып, солардың мазмұнын да қазақшалап түсіндіреді. Тек екінші қайтара оқығанда:

– Қане, балам, енді өзің айт, – деп сабырмен тосып отырады.

– Науер – қорқу, үрейлену. Пақыр – бейшара. Ал хәль... хәль... – деп Қаныш кібіртіктесе, әкесі жалма-жан: «бір уақыт, сәт мезгіл, қас қағым», – деп сүйемелдейді.

Осылайша бірде парсыша, кейде арабша жүретін сабақ талай күн, талай сағаттарға созылып, айлап-жылдап жалғаса береді. Анығында жыр оқу жас шәкірт зеріккенше созылады. Бірақ оны зеріктіру де оңай емес. Баланың ұғымталдығы ғажап. Небір қиын сөздерді, тұтас сөйлем, шумақтарды екі айтқызбайды, естіген сәтінде қағып алады. Оқуға құштарлығы да өзгеше. Білсем, көрсем деп ынтығып тұрады. Сыншыл әке перзентін әлде қызықтап, әлде болашағынан үміт күтіп: «Осы баламның зейіні бөлек, мұны анаумынау жеңіл сөзбен шығарып сала алмайсың», – дейді екен...

Әке еңбегі зая кеткен жоқ. Талапты шәкірт ескі заман ақындарының асыл мұраларын өз бетінше оқитын болды...

(Арада көп жылдар өтеді. Сауықтыру орнында жатқанда, дос-жарандарымен бас қосқан мәжілістерде, оңаша қалып, ойға түскен сағаттарда Қаныш Имантайұлы парсы тілінде мақамдап сөйлеп кетер еді. Әдетте, бұл Қожа Хафиздің иә Омар Наямның ғазалдары болады. Қасындағылар аңтаң. Қай уақытта оқыған, қалай үйренген?.. Шынында, ол парсы, араб ақындарының кейбір жырларын ғана білетін. Шаршаған, әлденеге қамыққан кезінде солардың мөлдір қайнарынан ләззат алып, бойын сергітіп, өзінше демалып отырар еді).

Баланың өлең-жырға, ән-думанға құштарлығын ауылдастары ерте аңғарған. Ауылға қонақ келсе, әсіресе домбыралы, қобызды меймандар топтап түсті ме – кішкентай Қаныш дегбірсіздене бастайды. Қиыла сұрайтыны – қонақкәде алу. Оның өтеуі – ертегі, жыр, ән. Әкесінің бір тізесіне жайғасып алып, жыршының аузына қарап телміреді де отырады. Есейе келе өзі де Бөкешке еліктеп домбыра шертетін болды. Үлкендер мадақтап: «Біздің Қанкежан да әнші болады, айналайын, айта ғой!» – деп көтермелесе, шырқап та жібереді.

Ақын-жыршылардың Айырықтағы Кіші ауылға ат басын жиі бұрып, еру болуы кездейсоқ емес-ті. Тегінде бұл – ауыл иесінің ел сөзін ұстап, би сайланғаннан бергі машығы емес, бойына ежелден біткен қалыбы. Сөз өнерін құдірет тұтқан сері һәм сауықшыл қауымға ол құрметпен қарайды. Әсіресе шешен сөйлеп, ел шежіресін төндіре шерткен зиялылармен сұхбат құруға. Ал даулы іске билік айтқанда өзі де ескі билердің нақыл сөздерімен мақалдап сөйлейді.

Әрнеге еліктегіш кішкентай Қанышқа туған ағасы Бөкештің әуей өнегесі де айтарлықтай әсер еткен. Ғазекең келіні Шәрипа Смағұлқызының ауызекі әңгімеде бізге: «Ағатай қағазға өте ұқыпты кісі еді, әсіресе кітап жинауға. Семей мен Омбыға жолаушылап барғандарға ақша беріп, ылғи бір жаңа кітаптар алғызатын, – деген-ді. – Күн сайын бір беті ажырайтын күнтізбек алдырып, бірақ оны жыртқызбай, өткен күннің бетін жіптің астына қыстырып қоятын. Сол бетке ауа райын, желдің бағытын жазып, жауын-шашын иә боран келе жатқанын күн ілгері есептеп шығарып, ел-жұртқа ескертіп отыратын-ды...»

II

Орыс патшасы қазақ елін бодан еткелі бір ғасырдан асты: ұланбайтақ жеріміз бен мал-жанымызға пана болады дегенбіз. Жүз жылдық қитұрқы һәм езгілеу саясатының нәтижесінде хан мен билердің өктем құзырынан ада болдық, бөтен жұртқа тәуелділік қамытын кидік, ақырында рухани азуға ұшырадық. Байырғы қазақ атымыз киргизға айналды, тіліміз татаршамен шұбарланып, дініміз қыспаққа түсті, ежелгі тарихымыз да тонауға ұшырап, өмірден өше бастады.

«Орыстандыру саясатының зардабы қазақтардың мұсылманшылық парызын өтеуге де кеселін тигізуде, әкімшіліктің рұқсатынсыз олар ешқайда тырп ете

алмайтын дәрменсіз халге жетті, – делінген 1905 жылдың 26 маусым күні Қоянды жәрмеңкесіне жиналушы 12767 қазақ қол қойған, Ресейдің Министрлер Кеңесінің төрағасына жолдаған құзырхатта. – ...Сол себептен де мешіт салу, медресе мен мектеп ашу туралы арызхаттарымыз әрдайым жауапсыз қалып келеді. Халықтың мүддесімен де, оның тарихи құқықтарымен де санаспай, бәрі-бәрі соның орыстандыру саясатының жолына құрбандыққа шалынып отыр».

Жә, сонда билеуші үкімет бодан халыққа қандай қам-қарекет, рухани тірлік ұсынған?

XIX ғасырдың аяғында Павлодар уезінде 185787 адам тұрған, оның 169804-і, яғни 91,4 пайызы осы өңірдің ежелгі мекендеушілері – қазақтар. Казак-орыстың тұрақтағаны – 9031 адам, келімсек мұжықтар – 1839, мешандар – 3685 жан, яғни уездегі орыс тілділердің жалпы үлесі – 7,83 пайыз. Татар мен өзге бұратана ұлттар өкілі – 1429 адам, яки 0,76 пайыз.

Ояз орталығында сол жылдарда 14534 тұрғын болыпты. Әлбетте, көпшілігі орыс ұлты, сөйтсе де бұл есепке бірлі-жарым қазақтар мен қала іргесіндегі «Көкжатақты» мекендеушілер де енген. Павлодарда сол кезде 3-сыныпты қалалық училище, қыздардың кәсіби гимназиясы, ауыл шаруашылығының төменгі сатылы мектебі, бастауыш қыздар училищесі – жиыны 6 оқу ұясы тұрақты жұмыс істеген. Оларда шамасы үш-төрт жүздей шәкірт болған. Ояз есебіне 16 казак-орыс станицасы тіркеліпті, солардың үшеуінде ғана шағын шіркеу болған, демек, соншама приход мектебі де ашылған... Қысқасы, бүкіл уездегі 27 оқу ұясында 45 мұғалім еңбек етіп, осы өңірге бертінде қоныстанған халықтың 7,83 пайызын құрайтын орыс тілді жұрттың рухани ділін қанағаттандыруға қызмет атқарған. Ояз орталығындағы ауыл шаруашылығының төменгі сатылы мектебінде ғана он шақты қазақ шаруасының балалары бастауыш оқу бағдарламасы көлемінде орысша сауат ашып, көбіне жер өңдеу кәсібіне үйренген. Билеуші өкіметтің бодан халықтарды сауаттандырып, дүниеге көзін ашуға ниеті болмаған, бұрынғыша қараңғы қалпында ұстауды көздеген. Керісінше шен-мансап үшін өзара таластырып қойып, молырақ қамтып пара алуды ойлаған шенеуніктер пиғылы үстемдік құрған...

Әлбетте, дала тұрғындары ортасынан заман ағымына ілесіп, балаларын Омбы, Семей, Ақмолаға апарып,

мұғалім жалдаған қазақтар да болған. Сөйтуге тек Шорман, Айтбақы, Боштай, Сәтбай әулеті сынды әлділердің ғана шама-шарқы, әділін айтқанда, ақылы жеткен. Ғасыр басында осы елдегі тұлпар руынан шыққан Сұлтанәлі Жуанышбаев мұғалім болып келіп, қазақ балаларын орысша оқыта бастапты. Өз ортасынан үздік шығып, орыс оқуын ертерек меңгерген Ахметолла Ақтайұлы Барлыбаев та көп жылдар ағартушылық еңбекпен шұғылданған...

Десек те, заман өзгерді. Шорман ауылында 1903 жылы қазақ жеткіншектерін орысша оқытатын мектеп ашылды. Ғажапты қараңыз: Дала халқының талап-тілегімен емес, мәртебелі губернатор кеңсесінің арнаулы жарлығымен... Осындай оқу ұясы Павлодар оязының тағы екі жерінде – Қараоба, Маралды болыстарында шаңырақ көтерген. Келесі жылы тағы үш мектеп – Баянауыл, Тереңкөл, Шақшан болыстарында ашылды. Бәрінде де сабақ орыс тілінде жүреді, ал шәкірттері – қазақ балалары. Ойда жоқта аспаннан түскендей таңғаларлық қамқорлық? Кеше ғана емес пе еді, «Семипалатинский листок» газетінің сайқымазақ бір тілшісінің: «Ояздарда тұратын киргиз жақсылары Орынбор, Омбы және Семипалат шәрлерінде ұлттық гимназия ашу үшін ақша жинапты. «Тауыққа бидай неге керек, тары тұрғанда?» дегендей, киргиз сорлы алдындағы бес ешкісі мен жалғыз тайын қасқырға жегізбей, барымтаға алғызбай аман ұстап, үйінде тыныш отырса қайтеді екен?» – деп қазақ оқығандарының игі талабын әжуа еткені?

Нақ сол жылдарда Ресей халықтарының бірден-бір қамқоры атанған патша ағзам Екінші Николай Романов Торғай облысының әскери губернаторы Ломачевскийдің «Киргиздар үшін оқу орындарын ашудан ешқандай пайда жоқ» деген ұсынысына: «Келісемін, Халық ағарту министрінің назарына!» (М. Касвинов. «Двадцать три

ступени вниз». – М., «Мысль», 1978, 136-б.) – деп нұсқау берген соң, кімге өкпелеу керек? Алайда тұмысынан көрсоқыр тоғышарларға бай Ресей заман талабына қарай бейімделе білетін іскерлерден де кенде емес. Бұлардың ниеті жоғарыдағы шенеуніктердің кереғар пиғылынан сәл бөлек: «Киргиздарды ұтымды басқарып, өзімізге пайдасы тиетін қайтарымға не көмекші етеміз десек – сауаттандыру керек. Олардың ортасынан хат танитын адамдар әзірлеп, шаруашылық, әкімшілік жұмыстарды солар арқылы жүргізу қажет». Ал Н.И. Ильминский сияқты ағартушы миссионер ғалымдардың ойынша, татар, башқұрт, мордва, бурят және киргиз балаларын орыс әліппесімен сауатын ашып, орыс мектебінде оқыту – православие дініне тартудың ең төте жолы. Бұл осы халықтарды рухани мұра, байырғы жазуларынан тезірек ажырататын басты жедел амал деген. Яғни бәрінің де түп есебі – бұратана елдің көзін аз-маз ашып, соңынан сауын сиырдай мәңгібақи сауу...

Губернатор кеңсесі де осы амалды құп көрген. Сол себепті өткен ғасырдың соңғы жылдарында ояз орталықтарында ашылған арнаулы пансионаттарға әрбір болыстан екіден бала жіберіп, орысша оқытуға жарлық еткен. Оқуға алынған шәкірттердің жасына бірақ қатаң шек қойған: 15-16 жастан кем болмауға тиіс және тек қана ер балалар... Өйткені бұл мектепті олар қысқа мерзімде бітіріп, бірден кеңсе қызметіне кірісуге тиіс; оқу бағдарламасы да болыс хатшысы, тілмәш, іс жүргізуші сияқты жеңіл-желпі қызметтер атқаруға бейімделген; төрт жыл оқып, жасы жиырмаға келген шәкірттің, әрине, әрі қарай оқимын деп басын қатырмайтыны, тезірек үй болып, мал табуға ұмтылатыны ескерілген...

«Мектеп деген аты ғана, анығында бұлардың бәрі де алғашқы жылдарда ағарту орнына ешбір ұқсамайтын жөнең баспаналар еді. Әлдекімнің ауыз үйінде иә

бұрынғы қозы үйшігінде қысылып-қымтырылып отырып сабақ бастадық... Алғашқы мектептер болыс ауылында ашылды. Сол себепті ең алдымен мырза балалары оқыды, олардан қалған орынға жақын маңдағы ауылдардан ат-көлігі бар ересек шәкірттер қамтылды, – деп куәлік етеді ұстаздық қызметін 1904 жылы Тереңкөл болысында ашылған ауылдық мектепте бастаған Қазақстанның еңбек сіңірген мұғалімі Н.Е. АЛЕКСЕЕВ Павлодар облыстық өлкетану мұражайында сақтаулы естелігінде. – Сабақ орыс тілінде жүреді. Ал шәкірттеріміз, орысша сөйлеу түгілі, туғаннан бері тірі орыс баласын көрмеген. Оқулық атымен жоқ, негізгі құралымыз – орыс мектептерінің алғашқы басқыштарына арнап шығарылған кітаптар. Иә, тағы бір екінші алданышымыз – Семей, Ақмола облыстарындағы халық училищелерінің директоры әрі инспекторы А.Е. Алекторовтың қазақ балаларын орысша сөйлеуге жаттықтыру үшін арнайы жазған «Әліппесі» мен «Хрестоматиясы». Мұндағы сөздердің қазақша баламасы орыс әріптерімен басылған, сондықтан әліппені меңгерген балаға оны оқу қиын емес. Оқу мерзімі – төрт жыл. Төрт жылда біз алдымыздағы шәкіртке орыс тілі мен грамматикадан, жатқа оқу, арифметика, табиғаттану, жағрафия, орыс тарихы және көркем жазу пәндерінен, яғни осы заманғы бастауыш мектеп бағдарламасы көлемінде білім беруге тиістіміз... Оқудың төртінші жылында шәкірттерге болыс кеңсесі шұғылданатын іс қағаздарын сауатты жазу үйретіледі. Қысқасы, барлық ынта, тәрбиеміз – тілмәш, хатшы, іс жүргізуші кадрлар әзірлеу».

Өзі тақылеттес мектептерге қарағанда Ақкелін болысындағы білім ұясы көнтерімді жағдайда болған. Оның себебі Мырза ауылының беделді ұрпағы Сәдуақас Шормановтың қырдағы тұңғыш мектепке қамқоршы болып тағайындалуында. Әлбетте, мемлекет

қаржысымен өз ауылында ашылған тұңғыш орыс мектебіне ол зор ілтипатпен қараған. Бұған дәлел – ауыл-аймағын шақырып той өткізгендігі; сол жиында ол оқу ұясына туған інісі Біләлдің ізбасары Көкеннің ағаштан қиылған, қала үлгісімен асты-үсті тақтайланып, еңсесі биік, терезелері әйнектелген екі бөлмелі отау үйін Шорман әулетінің атынан сыйға тартатындығын мәлімдеген...

Адуын қарқынмен жылнамаға кірген жаңа ғасыр, ішкі Ресей мен Еуропадан құйылған қомақты қаржы иен даламыздың жер байлығымен қоса қойнында қозғаусыз жатқан қисапсыз мол пайдалы қазынасын тезірек игеруге жол ашты. Қалалар қауырт өсті, даланың небір алыс түкпірінде кен қазатын, оны қорытатын өндірістер пайда болып, соның бәрі арзан жұмысшы күшін талап етті. Мысалы, Баянауыл дуанының иелігіндегі 37 мыс және 10 көмір кеніштеріне негізделіп, 1860 жылы шағын болғанмен 9 зауыт металл қорытқан. Ал 1899 жылы құрылған, Павлодар көпесі А.И. Деров пен Киевтің қалталы байы Л.И. Бродский иелік еткен «Воскресен тау-кен өндіріс қоғамы» Екібастұзға Ертіс айлағынан темір жол тартып, 9 шахты қазып, мыс қорытатын зауыт тұрғызғанда, оған Баянаула мен оның төңірегіндегі 9 кеніштен – Көктас (Крещенский), Екітөбе (Царице-Александровский), Елемес, Күмістөбе, Балақоянды, Жуалы, Жанғабыл (Покровский), Сарыадыр (Успенский) және Қазанауыз деген жерлерден кен тасын түйемен тасыған...

Қарқынды заман іскерлікті, орысша сауаттылықты, кеңсе қағаздарын тез жазатын жылпос шенеуніктерді қажетсінген. Болыс басқарушыларының да бұрынғыдай ата даңқымен иә мал-пұлымен мөрге иеленіп бармағын сүйкеуші емес, жазу-сызуға жетік болуын талап етті.

Ауылдық орыс мектептері анығында осы мақсат үшін ұйымдастырылған-ды...

III

Имантайдың өз шаңырағынан бұл мектепке тұңғыш қатынаған түлек Бөкеш еді. Бұл – 1907 жыл. Екі жылдан соң оған Қаныш та қосылады. Тоғызыншы жылы ол он жаста. Ал губернатор кеңсесінің «болыстық мектептерге тек қана 15-16 жастағы киргиз балалары қабылдансын!» деген қатаң бұйрығы неліктен ескерілмеген? Избасар ұрпағының жастай орысша оқып, өнербілімге талпынуын ойлаған Шорман ауылының иелері шәкірт жасына шек қойған ережеге бертінде өздерінше «түзету» енгізген.

Соның пайдасы кішкентай Қанышқа да тиеді.

Жалбыраған кекілі ұйпаланып маңдайын жапқан, қоңыр көзі кісіге томсырая қараған, құлағы қалқиғандау, тәмпіш мұрын, талдырмаш бойлы аққұба бүлдіршін ересек балалармен бірге дайындық бөлімінде отыр. Әлсін-әлсін айналасына жаутаңдап аңтарыла қарайды, бұл жерге қалайша тап болғанына таң сияқты. Балалардың кішісі болғандықтан оған тағанның алдыңғысы тиген (әрине, ол кездегі ауылдық мектепте парта болмаған, көпшілігі үстелге де жарымаған). Құла тайдың құлағынан әрең көрініп, жұдырықтай Қаныштың мектепке келе жатқан кейпі де бір түрлі қызық. Қаршадай болып осынікі не азап деп жаның ашығандай... Ақкелін мектебінде бұл қарсаңда Григорий Васильевич Терентьев сабақ беретін-ді. Шыққан тегі татар, бірақ жас кезінен Еділ бойындағы орыс арасында өсіп, православие дініне кірген, жоқшылық көре жүріп Қазандағы мұғалімдер семинариясын бітірген білімпаз азамат.

«Мұғаліміміз Григорий Васильевич тамаша кісі еді. Қазақша өлең айтатын, қарттармен кеңес құратын. Бірақ класқа кірісімен қазақшаны «ұмытып», тек қана орыс тілінде сөйлейтін, – деп әңгімелеген ҚАНЫШ ИМАНТАЙҰЛЫ 1949 жылы туған еліне келген сапарында күйеу баласы, жазушы Қайнекей Жармағамбетовке. – Григорий Васильевич атбаз кісі болатын. Алғашқы жалақысына сатып алған, сырт тұлғасы өте көркем көк аты болды. Жұрт оны «Крыша көк» дейтін. Григорий Васильевич атына «жат» десе – жатады; «тұр» десе – тұрады; «шап» десе – далаға шаба жөнеледі. Ауылдағылар соған да таң болады. «Тілсіз жануарды дегеніне көндіріп алған кісі балалардың орысша сөйлемеген еркіне қоя ма? Оқу бұған әбден қонған, мұның айтқанын бұлжытпай орындау керек», – десіп, бір-біріне мадақ айтқанын талай рет естігенмін».

Ересек шәкірттердің, олардың дені сол күнде үйленер межеге жақындаған ересек жігіттер, аюдың қонжығынша қорбаңдаған кішкентай Қанышқа жаны ашып мүсіркей қарауы жыл өтпей-ақ сап тыйылып, көбіне бас шайқап таңырқайтын болды.

– Шәкірт Сәтбаев, тақта алдына! – дейді Григорий Васильевич. Қаныш жан-жануарлардың суреті ілінген тақтаға келеді.

– Мынау не?

– Жеребенек.

– Дұрыс, балақан. Түсі қандай?

– Саврасый.

– Осы құлынды қасқыр жеп кетті дейік. Соны енді Имантай атаңа қалай айтасың?

Бала томсырайып тұрып қалады.

– Қане, қасқырды орысша қалай айтасың?

– Білсем де айтпаймын! – деп шәкірт теріс айналады.

– Әй-әй, сірә, ұмытып қалғансың, ә?

– Потому что не мог жеребенка съест волк. Наш Касен-ага – шибко смелый табунщик, не дал бы ему...

Ересек балалар ду күледі: мына шіркіннің құртақандай болып қиқарлығын қара! Терентьев қолын жайып, жас шәкіртінің ұтымды жауабына сүйсініс білдіреді.

– Сөйтсе де, Қанышжан, мысал үшін айтып көрсеңші. Қане, не дер едің? – деп түсін суыта, үнін де қатайта қайыра сұрайды.

Қасқыр сияқты жыртқыш аңның атын атауға болмайтынын білмейтін ұстазына Қаныш томсырая қарап:

– Отец, саврасого жеребенка не съел хищник, потому что... потому что он далеко ускакал, – дейді...

Балғын шағындағы ұмытылмас қымбат күндері жайында ғалым ауызекі естелігінде былай деп әңгіме шерткен:

«Шорманның немересі Зында малды кісі болды. Оның түйелері де бірталай еді. Жүні тықыр, ұзын сирақ, қара лөгі болатын. Тентектігі сұмдық. Әсіресе көктемде, келеге түсер кезінде, екі көзі от шашып, езуінен көбігі бұрқырап, құйрығын шабақтап, көзіне түскен жанды шайнап тастауға құлшынып тұратын. Көбіне ол кісендеулі болады... Біздің ауылдың балалары мектепке өзен бойындағы тура жолмен келуге бурадан қорқып, жар астымен қиғаш жүріп қатынаушы едік. Ауылға асыққан қу балалардың бірі кейде жарысып қайтуды ойлап, кенеттен «Қара жынды келіп қалды, ойбай!» деп айқай салып шаба жөнелетін. Біз де атымызға қамшы басамыз. Осылайша күліп-ойнап алты шақырым жердегі ауылға қалай жеткенімізді білмей қаламыз...»

Болыстық мектепте бір-ақ мұғалім сабақ береді. Ал сынып саны – төртеу. Оның алғашқысы – дайындық бөлімі. Ауыл тіршілігіне орай сабақ бір мезгілде, күндіз өтеді. Демек, соңғы сыныптағы ересек оқушы мен мектепке тұңғыш келген дайындық бөлімінің шәкірті бір бөлмеде қатар отырып сабақ оқиды. Қолайсыз жайт, әсіресе шәкірттер үшін: төрт жыл бойы оқитын сабағыңды бірінші күннен тыңдап отырасың...

Бір күні мынадай оқиға болған.

Жоғары басқыштың оқушыларына арналған тексерме есепті тақтаға жазып қойып, Григорий Васильевич төменгі басқыштың балаларымен сабақ бастайды. Әжептәуір күрделі есеп, «сақалды» шәкірттерінің оны бірер сағат мыжитынына сөз жоқ, сондықтан да дайындық бөлімдегілермен алаңсыз шұғылданып жатқан-ды. Григорий Васильевич кенет екі оқушының әлденеге келісе алмай, таласып отырғанын аңғарады. Құлағын салса, Қаныш пен Зында болыстың бозбала баласы.

– Жоқ, оның дұрыс емес, – дейді Қаныш сыбырлай сөйлеп. – Өзің бері қарашы, есебің екі амалмен шығады.

– Өй, сен, не былшылдап отырсың?! Сендердің есептерің – өте оңай. Ал біздікі – қиын, амалы да көп болады.

– Көп болғанда шаруаң қанша? Дұрыс шықса болды емес пе, қисық сөйлейсің, ойлансаңшы. Мә, тезірек көшіріп ал!

– Қой, әрі, жайыңа отыр. Танауын сүрте алмай жүріп, ақыл айтады, – деп намыстанған жігіт теріс қарайды.

Григорий Васильевич екеуінің қасына келеді. Болыс баласы соңғы басқышта оқиды. Қаныш болса мектепке екінші жыл ғана келіп жүр: есептің төрт амалын жуықта ғана үйренген; сөйтсе де өзінен едәуір үлкен, үйленгелі

жүрген ересек жігіттен артық меңгерген; күрделі есепті оп-оңай шығарып қойыпты...

Осы оқиға себеп болды ма, әлде зерек шәкіртінің ерекше қабілеті ойландырды ма, 1911 жылдың көктемінде Григорий Терентьев Имантай биге арнайы келіп тосын әңгіме бастайды.

– Мына балаңыз, би, зерек қана емес, тума дарын, жаратылысы бөлек жан, вить. Имеке абзи, Қанышты қалада оқыту керек! – дейді.

– Жагор шырақ, әуелі сенің оқуыңды тауыссын да. Әлі екі жыл оқуы керек...

– Тауысты деп есептеңіз, ақсақал. Менің Қанышқа берерім шамалы. Білгенімді беріп болдым, вить.

– Апырай, көп-көрім оқуың бар сықылды еді, шынымен түгесіп қойдың ба?..

– Бәлкім, таусылмаған да шығар. Бірақ, абзи, ұстаздық тәжірибем айтады: зерек баланы болыстық мектепте ұзақ ұстау – болашағына обал... Қазірдің өзінде ол орысша жап-жақсы сөйлейді. Кем-кетігі болса қалада түзеп алады. Ең бастысы, оқуға зейіні, ынтасы керемет! Имеке абзи, Қаныш балақанның болысқа хатшы болғанын мен қаламаймын. Сіз ақылды адамсыз, баланың бағын байлап, ауылда ұстамаңыз, абзи! Жас күнінде оқып алса әйбат болады, вить!..

– Япырай, Жагор шырақ, мұның енді мен үшін оңай шаруа емес...

Терентьев сабақтан бос уақытын өзі тұратын болыс мекенінен де гөрі Сәтбай ауылында өткізетін-ді: Мырза ауылы қашаннан ос-падар қылығымен атағы шыққан, небір оғаш қылыққа үйір, кішілеріне дейін соны мақтан көретін кердең жандар; дәрежесі тең кісі болмаса – өзіндей жалғыз-жалқы нашармен сөйлеспейді. Ал

Сәтбай қажының күллі жұрағатының рәсімі бөлектірек: ешқашан да қыдырма қонақтан бос болмайды; Сібірден қашып келе жатқан шеркес, шешен, үңгіштер де, атасы басқа жарлыжақыбайлар да бұл ауылда айлап жатып, әл жияды, кейбірі тіпті ат мініп аттанып жатады... Олардың өнерге де құрметі өзгеше: оқу-білімге үйір, ауыл-аймағымен аңшы; жүйрік ат ұстайды, қыран құстың да неше түрін асырайды. Сауықшыл ғұрыптары қандай!..

Григорий Терентьевтің өзі де мұндай өнерден құралақан емес. Қолы босаса-ақ осы ауылға келіп, ителгі, қаршыға салған құсбегі жігіттердің қасында болады. Дүниетанымы терең ауыл ағасымен де қона жатып әңгіме-дүкен құрады. Балаларының сүйікті ұстазы, мінезі биязы татар жігітінің ауылында жиі болуын Имекең де жек көрмейді. «Жанассаң жақсымен жанас. Әңгімелессең – жаның жадырайды әрі өнегесі жұғады» деген сөзді кексе би, әсілі, осындай өнерлі кісілерге балап айтқан.

Сол жылы Имантайдың жасы алпыстың алтауына шыққан. Төрінен көрі жуық шамада. Зарығып, сағынып керген үш қарғасы желкілдей өсіп, жетіліп келеді. Өмір заңына не шара, екі ұлдың алдындағы Қазизасы жат жұртқа жаралған бала, енді бірер жылда құтты орнына қонады. Ал мына егіз қозыдай екі ұлы?.. Екеуі де, еркіне жіберсе, қала асып, ұзағырақ оқуды тілегендей. Оқыған інілері де сөйткенін жөн көреді. Бірақ?.. Иә, бұл туралы ойлай бастаса-ақ қарт бидің жүрегі сыздап, ет-бауыры езіледі: екеуін де тезірек аяқтандырып немере сүюді қалаған көңілі пендешілікке де бұрғандай. Құлазыған көңілге кім демеу, дәтке қуат не? Бөкеші ересек, мінезі алғыр, өмірге танымы бар. Ал Қанкежаны?.. Тірі пенденің момыны, ерекше жуас. Денсаулығы да жақсы емес, терісі сүйегіне жабысқан қатпа бала. Бейтаныс қалада бір күні ауырып қалса?.. Көз алдынан тасаға,

жат қалаға оқуға жіберіп, ауылда өзі қайтіп отырады? Көктемде он екіге толды, ес білмейтін әңгүдік шағы емес пе, тәйірі?..

Алайда оқытпай болмайды. Жагордың ақылы көңілге қонады. Дені сау болып, тірі жүрсе, бұл баласының бір биіктен көрінерін жүрегі сезеді. Жүріс-тұрысы, сөз саптауы, ақыл деңгейі, оқуға ынтасы – еріксіз мойындатқандай.

Жазғы демалысқа келгенде Қанышты қалада оқыту жайында Әбікей де айтатын болды. Бұл кезде ол Керекуге ұрымтал жерде, Ертіс бойындағы мектепте бала оқытатын.

– Қанкежанның ендігі тәрбиесін маған жүктеңіз, би аға.

Оқуына өзім басшы боламын, – деп ол да қолқа салып отыр.

Жаз бойы әрқилы толқуда болған әке көңілі ақыры осы уәжге тоқтады: Бөкеш қолында қалады, үйленіп өзіне қолғанат болады; ал Қаныш бақталайына жазғанын байқап көрсін. Тек алысқа емес, Керекуге барады.

...Тамылжыған жаздың соңғы күндерінің бірінде Шідерті өзенінің жағасында, жайлауда отырған Сәтбай ауылынан пар ат жеккен, соңында бір топ салт атты ілескен жеңіл арба Ертісті бетке ұстап жолға шықты. Делбеде Бапай палуан, жолаушысы – әкелі-балалы Сәтбаевтар. Бөкеш, Нұрлан бастаған саяқ жігіттер бұларды күншілік жерге ұзатып салып, ұзақ қоштасып, Қанышты қайта-қайта бетінен сүйіп кейін қайтты. Қос ат сар желіске түсті. Қалаға асыққан балаға солар аяңдап келе жатқан сияқты: алып ұшқан көңілі елегізіп, алабұртқан жүрегі де өзгеше дүрсілдеп дегбірсізденіп келеді; «Қашан, қашан жетеміз? Неғылған ұзақ жол?!..» деп қобалжығандай. Қобалжыған сайын делебесі қозып, сағым ойнаған ұшы-қиырсыз иен жазыққа

жабырқай қарайды. Амал не, асыға күткен қала жуық маңда жеткізер емес...

Үшінші күннің кешінде жолаушылар қала оттарын көреді.

БИГЕ ШЫҚТЫ ДӨҢГЕЛЕП

I

Семейлік өлке зерттеуші Н.Я. Коншин 1901 жылы жариялаған «Павлодардан Қарқаралыға дейін» атты жолжазба кітабында ояз орталығын былайша сипаттайды: «Оқушы, өсімдік атаулыдан жұрдай, сарғыш топырақты тақыр жазықты көз алдыңызға елестетіп көріңізші; Ертіс жағасы мұнда да ерекше тік, кей тұсында құлама жар болып біткен; жазықтың өзенге еңкейген шетінде ағаштан қиылған жатаған баспаналар сап түзеп тұр; солардың ішінде еңсесі көтеріңкі, әрі көзге толымдысы – түрме үйі, тұрпатына қарап, оны Сарай деуге де болады... Дала өлкесінің барлық қалаларындағы сияқты мұнда да сүрең тіршілік: клубтары бар екен – карта ойнап, кейде билеп тұратын; білімдар қауымы өзара қоғамдасып, оқу залы мен шағын кітапхана ашыпты...» Он жылдан соң уездік шағын қаланың қаншалықты өскенін шамалау қиын емес. Әрине, жылан жалағандай жалаңаш жазықтың жүдеу келбеті сәл-пәл өзгерген. Көшелері лас қалпында, аттылы болмаса, жаяу кісі қыста қарға омбылап, көктемде толарсақтан саз кешіп, жазда балағымен топырақ сыпырып әрең жүреді. Жаяу соқпақ салу, көшеге тас төсеу – бұл қала үшін аспандағы жұлдызға қол созғанмен бірдей орындалмас қиял. Рас, көшелер ұзара түскен, кірпіш үйлер көбейіп, солардың қатарында банк, көпестер жайы, делдалдар клубы тәрізді еңселі ғимараттар тұрғызылған.

Темір жол Павлодарға жеткен жоқ-ты, ішкі қалалармен жалғастыратын бірден-бір қатынас – Ертістің сеңнен ашылған кезі:

Семей көпестері Төменге жіберетін заттарын осы шәрге үйеді; Орталық Ресейден, Омбы, Тобыл қалаларынан келетін жүктер Коряков айлағына түсіріледі; өйткені өзеннің суы азайған жылдарда Семей мен Павлодар арасындағы кеме қатынасы жаз ортасында-ақ тоқтап қалады; сол себепті кең үйлердің ауласы, жарқабақтың ат шаптырым жайдақ үсті де жүк қоймаларына айналған. Дала түкпірінен түйе қомымен әкелінетін жүн-жұрқа, мал терісі, Ертіс бойындағы казак-орыс станицалары беретін мол астық, Коряков көлінің аткөпір тұзы, Екібастұздың көмірі, Баянауылдың (Сарыадыр және басқа кеніштердің) мысы тоғысар жері – Керекудің биік даңғазалы кең қоймалары... Анығында, жергілікті кәсіпшілер қойманы көптеп салып, жалға беруден де пайда табуға машықтанған. Қолөнер кәсібі тек шамалы өркендеген: бәрі де майда-шүйде ұсақ кәсіпорындар – былғары илейтін екі зауыт, сабын, май қайнататын, кірпіш күйдіретін шағын екі өндіріс, мал соятын қасапхана бар; соңғы жылдары бұларға Гиссен мен Герценнің бумен жүретін диірмендері, миллионер Осиповтың тұз ұнтақтайтын фабрикасы мен қаладағы ең қалталы капиталист мордва Деровтың тау-кен өндірістері қосылған...

...Мың шақырымдық Ертіс қорғаныс шебінің бекіністерін күшейту үшін соның ұзына бойына жеті жерден форпост (қарауыл күзеттері) тұрғызу жобаланған, солардың бірі – 1720 жылы ірге тепкен Коряков станицасы. Бертіндегі жазбаларда Коряковты көпес деушілер бар. Анығында ол – Ертіс өңіріне әскери міндетін өтеуге отбасымен көшірілген казак-орыстардың бірі, жүздік шені болған, форпост салынған кезде іргедегі көлден (бұрынғы аты – «Апай көлі», Павлодар қаласы орныққан жер де арғынның Бәсентиін руының Апай бұтағының атақонысы) ас тұзын өндіруді алғаш ұйымдастырған адам. Ертіс жағасынан салынған елді мекен содан беріде Коряков атанған, жергілікті қазақтар оны Керекуге айналдырған. 1770

жылы Ертіс бойын аралаған саяхатшы ғалым П.С. Паллас бұл өңір туралы: «Коряков күзеті тұрғызылған Ертіс жағалауы қатынасқа өте қолайлы. Ал Коряков көлінде ас тұзының мыңдаған пұт сарқылмайтын мол қоры жатыр», – деп тамсана жазған. Тұз кеніші туралы Сібірді түбегейлі зерттеген саяхатшы Ипполит Завалишин де 1862 жылы Мәскеуден шығарған «Батыс Сібірдің сипаттамасы» атты ғылыми еңбегінің 369-бетінде: «Коряков көлі емдік қасиетті ерекше тұзымен Батыс Сібірді ғана қарық қылып отырған жоқ. Оның дақпырты Орал тауының арғы бетіндегі Орынбор, Пермь губернияларының талай жеріне жетіп, мол тұзбен жарылқай бастады. Көлдің тұзы ет, балық, көкөніс, саңырауқұлақты кептіруге пайдалы. Оның тұзы сіңген тағам ешқашанда бұзылмайды. Көлдің ұзын тұрқы – он, ал көлденеңі – екі шақырым. Азиаттарға ол ертеден мәлім болған. Тобыл қаласы ірге көтерген соң бұл көл орыстардың да назарын өзіне аудара бастады. 1747 жылы генерал-майор Киндерман осы көлді мұқият зерттетіп, үш жылдан кейін тұз өндіруге әмір берген. Ал одан бұрын оның тұзын Коряковты күзетуші казактар наряд бойынша алыпты. 1812 жылға дейін тұз кеніші жалға беріліп келді, қазірде – Тобылдың қазына палатасының құзырында... Соңғы екі жыл ішінде, яғни 1857-1858 жылдары Коряков көлінен миллион пұттан астам ас тұзы өндірілген...» – деп барынша әспеттеп сипаттаған.

Кеме жүруге қолайлы Ертіс өзені мен дәмі ерекше тұз көлі қарапайым елді мекеннің бағын ашты да, 1861 жылы небәрі 602 тұрғыны бар жөнең станица епті адамдардың жылпостығымен тіркеуден тысқары қала құқығын алып, сол кезде бір жастағы тақ мұрагері Павелдің құрметіне Павлодар атанғаны мәлім. Жеті жылдан кейін қала жаңадан ашылған уездің, ал жетпіс жылдан соң үлкен облыстың орталығына айналды.

Уездік жөнең қаланың ағарту орындары саусақпен санағандай аз. Өткен тарауда біз түстеген алты оқу ұясына жаңа ғасырдың алғашқы он жылында екі-ақ мектеп қосылғаны да жүдеу тірліктен туған амал. Соның бірі – 1909 жылы ашылған екі басқышты орыс-қазақ училищесі. Ол Орал тауының арғы бөктерінен кәсіп қуып келіп, осы өңірдегі тау-кен кеніштерін шұқылаумен қалтасы қалыңдаған мордва алпауыты А. Деров сый еткен, Ертіс жағасындағы екі қабатты тас ғимаратқа орналасқан (Сол қарсаңда Артемий

Деровтың кәсіпорны банкротқа ұшырап, қалталы кәсіпкер Мәскеуге қоныс аударғанда, өзі тұрған екі қабат үйді қазақ шаруалары мен орыс мұжықтарының жасөспірім жеткіншектеріне білім беруге тиіс жаңа училищеге тарту еткен). Бұл оқу орнына болыстық мектептерді тәмамдаған, оқудың бастауыш бағдарламасын толық өткен шәкірттер қабылданған. Мұнда олар төрт жыл оқып, осы күнгі педагогика колледжі деңгейінде білім алуға тиіс. Училищенің мұғалімдері – әртүрлі пәндер бойынша маманданған ұстаздар. Олардың білім дәрежесіне де ерекше талап қойылады. Тағы бір өзгешелігі – бір сыныпта орыс, украин, қазақ балалары тізе түйістіріп қатар отырады. Облыстық мектепте сауатын ашып, орысша тіл сындырып келген ауыл перзенті орыс балаларымен бірге жүріп тілге жаттығады.

Бұған дейінгі өмірі сайын даланың қиян шетінде өткен, үйінен қарға адым ұзап шықпаған Қанышқа, әрине, уездік шағын қала дүниенің кереметі болып көрінген. Әсіресе, жыпырлаған көп үйдің бір жерде жиын отырғаны. Бірде-бірінде пішен иә мал қора жоқ, болса да көрінбейді. Өйткені әрбір үй биік дуалмен қоршалған, кеш батты-ақ есік-терезелерін мықтап жауып алады. Жер жетпегендей, бір үйдің үстіне екіншісін мінгестіре тұрғызғандары ғажап! Мұндай үйлер көп емес, бірнешеу ғана. Сірә, ең биік әрі әдемісі – өздері тоқтаған көшедегі Гирбасов көпестің екі қабатты тас үйі. Шымқай қызыл кірпіштен қаланған. Ал базар алаңындағы жыпырлаған дүкендер ше?! Бір-бірімен арбасып, өздеріне жұтына қараған піркәшіктері бала түгілі, үлкеннің өзін есінен тандырғандай. Тағы бір үлкен үйді «Айтықовтың мануфактура дүкені» дейді екен – тақтай сөресінде ақ, қызыл ала, көк, жасыл түсті гүлдер шегілген маталар тау-тау боп үйіліп жатыр, бір-бірінен өткен әдемі. Дүкеннің ішіне ертеңгілікте бас

сұға алмайсың. Үлкендерге ілесіп келген кезде Қаныш та барған, базар күні еді, сөреге тек жете алмады, топырлаған көп қаршадай баланы іп-лезде қақпа сыртына ығыстырып тастады. Осынша көп адам бір жерге қалай сыяды, немен күнелтеді, қайда жатады?.. Бір ғажабы, бәрі әлдеқайда асығып, сіңбіруге мұршалары келмей жүгіріп жүреді. Бір-біріне тіл қатса, айқайлап, даурығып сөйлейді. Мұндағы қазақтардың мінез-құлқы да бөлек сияқты: қыр адамының байсалды, сөйлесе қалса кеңінен толғайтын ұзақсонар қалыбы жоқ; амандасулары да тым келте, көбіне бас изеп өте шығады.

Қанышқа осының бәрі қызық, бәрі таң: алыстан ілезде хабар алып, қасында отырғандай тілдестіретін телеграф үйі де; соның күні-түні ызыңдап ән салып тұратын, ұшар басына сым ілінген бағандары да; қара қошқыл түтіні шүйкедей шұбатылып, Ертіс айдынында қаздай қалқып кетіп бара жатқан иә Төмен, Омбы жақтан келе жатқан ақ шағала тәрізді кемелер де; тіпті анау соқа, шөп шабатын машинаны жөндейтін ұста дүкендері мен бумен жүретін тас диірмендер де...

II

Оқу басталуға екі-үш күн қалғанда Әбікей ағасы немере інісін училищеге апарды. Меңгерушісі Овсянников шашы едірейген, ұзын бойлы кісі екен. Қаныштың Ақкелін мектебін екі жылда жедел бітіргендігі туралы куәлігін қолына алып:

– Үздік бітіргенің бек қуантады, шәкірт Сәтбаев! – деп қарсы алдында монтиып тұрған жасөспірімге барлай қарайды. – Ал, қане, қымбаттым, бір өлең оқып жібер.

Қаныш қызараңдап ағасына қарайды. Әбікей Зейінұлында үн жоқ, жайбарақат отыр.

– Мұныңыз қалай, қымбаттым? Ұмытып қалдың ба? Түсінемін, жаз қызығы, жайлауға шыққан ауыл, кең дала...

– Қандай өлең тыңдауға ықылас етесіз, мәртебелі мырза? – дейді Қаныш кенет Овсянниковке жасқана қарап.

– Мені Яков Игнатьевич деп атауыңызды өтінемін. Кімнің шығармасын жатқа білесіз, рақым етіңіз, соны оқыңыз.

Ұстазы Григорий Васильевич үйреткендей, Қаныш қақшиып тұра қалып, самбырлаған ашық дауыспен:

– Русский стихотворец Федор Иванович Тютчев, «Весенняя гроза», – деді де, рұқсат күткендей ересектерге қарады.

– Неге бөгелдіңіз?

Люблю грозу в начале мая,
Когда весенний, первый гром,
Как бы резвяся и играя,
Грохочет в небе голубом...

Балақан мүдірген жоқ, заулата жөнелді, әр ырғаққа, тыныс белгісіне мән бере, мәнерлі үнмен оқыды. Әр сөзін тақ-тұқ, мәнін жеткізе айтады. Әлгінде қаһарлы сияқтанған меңгерушінің жүзі де жыли бастады.

– Алғашқы таныстық үшін жарап тұр! Ризамын, қымбаттым, бек ризамын!..

– Тағы кімді оқиян? Пушкинді білемін, Тургеневті жатқа оқимын. Әлбетте, түгел емес...

– Бүгінге жетер деймін. Сіз маған енді қазіргі билеуші патша әкеміздің аты-жөнін айтып беріңіз.

– Жоғары мәртебелі ұлы патшамыз Николай Александрович Романов, бүкілресейлік өктем құқықты билеуші.

– Дұрыс, мұны да білдіңіз, – дейді Овсянников шынымен риза болып. – Жоғары мәртебелі ұлы патшамыздың есімін жадыңызда ұстауға кеңес беремін. Екінші, біздің училищеде дін сабағын Павлодар шіркеуінің уағызшысы Василий әкей оқытады. Әрине, сізге оның қатысы жоқ. Дегенмен, ескертемін: балалық жасап, шіркеу адамының уағзын қорлайтын әлдеқандай оғаш мінез көрсетпеуіңізді өтінемін. Үшінші тілесейіз де, тілемесеңіз де – сізге осындағы мұсылман мешітінің бас имамы Каримов мырзаның діни дәрісін тыңдау парыз. Жұма күні мешітке барып тұрасыз.

– Түсінікті. Құран аяттарын да жатқа білемін.

– Олай болса, барыңыз. Училищенің дайындық курсына қабылдандым деп біліңіз. Үлгілі шәкірт болады деп сенемін...

Бұл мектепке ол Ақкелін болысының пансионатқа жіберген шәкірттері есебінде тіркелген. Қаныш бірақ пансионатта жатпайды, сол жылы облыстық мектептен осы училищеге мұғалім болуға шақырылған Әбікей ағасының пәтеріне орналасады. Әкесінің қалауы солай: денсаулығы төмен баланың жүдемегені жақсы; бейтаныс қалаға үйренгенше оған жанашыр көз керек...

Әбікей Зейінұлы Владимир көшесіндегі татар байының ескі үйін жалға алған, үш бөлмелі жұпыны мекен. Соның бір бөлмесі Қаныштың еншісіне тиді – темір төсек, дербес үстелі бар. Бірақ Әбең үйіне қонақ көп келеді, көбіне ел адамдары. Ондай кезде шәкірт бала төсегі ғана емес, бөлмесінен де айырылып қалады. Керекуде оқитын қыр балалары да бұл үйге үйір. Көңілдері ақжарқын, қолы ашық аға-жеңгесі Қанышқа

еріп келген шәкірттерге: «Балалар, қарындарың ашқанда, үй дәмін сағынсаңдар, келіп жүріңдер!» – деуден сірә да жаңылмайды. Амал не, үйге сыймай, кейде бастасып-аяқтасып жататын күндер де жиі болып тұрады.

Қазақ ССР-на еңбегі сіңген мұғалім Н.Е. АЛЕКСЕЕВТИҢ естелігінен:

«...1911-1912 оқу жылының бірінші жартысында училищенің дайындық бөлімінде оқыған Қаныш Сәтбаев білімге құштар, ынталы шәкірт екенін аңғартты. Барлық пәндер бойынша әрдайым үздік бағалар алудан танбады. Сол себепті училищенің ұстаздар кеңесі екінші жартыжылдықта оны бірінші сыныптың келесі басқышына бірден көшіру туралы шешім қабылдады. Шәкірт Қ. Сәтбаев ұстаздарының сенімін ақтады. Үздік оқып, жазғы емтихандардан өте жақсы бағалар алды. Сөйтіп ол... училищенің бірінші бөлімін екі жыл оқудың орнына бір жылда тәмамдады».

Әбікей Зейінұлы осы оқу ұясына орыс тілінен сабақ беруге шақырылған-ды. Семейдегі мұғалімдер семинариясын тәмамдағаннан бергі екі-үш жылда ұстаздық өнердің бүге-шігесін меңгерген жігіт ағасы жасындағы мұғалім, әрине, ояз орталығына тап болған соң өзі құралыптас әріптестерінен олқы түспеуді ойлап, өз пәніне ықыласты бұрынғыдан да күшейткен. Әмбе ол жаратылысында қатаң тәртіпке үйренген адам, міндетті ісін тиянақты атқаруға дағдыланған. Ал бала тәрбиесі болса, қашаннан ыждаһат қана емес, босаңсуды, жүрдім-бардым қарауды көтермейтін жұмыс. Сірә, содан да шығар, немере інісінің келешек тағдырын өз міндетіне алған Әбекең Қанышқа да қатаң талап қойып, алдындағы жеткіншектерден оқшауланбай, ынта-жігерін білім деңгейін көтеруге жұмсауды қадалаған. Інісі де өз қолына келген күннен

орыс тілін тыңғылықты үйренуге ерекше құмартып жанын сала кіріседі.

Көркем әдебиет кітаптарын оқуға ынтасын аңғарған Әбекең інісін бірде Халық үйіне ертіп барады. Бұл үй өздері тұратын көшеде. Бұрын онда төменгі сатылы ауыл шаруашылық училищесі болған, кейіннен бұқара халық бас қосатын мәдени орынға айналыпты. Жексенбі күндері мұнда көркемөнерпаздар үйірмесінің хоры концерт береді, кейде «Жанды ойын» қояды. Соның бәрінен де балаға халық үйінің кітапхана мүйісі ұнаған. Қашан барсаң да неше түрлі газет-журнал тігінділері үстел үстінде тізіліп тұрады. Тек үйге бермейді, сол жерде оқисың. Мүйістің кітап қоры көп емес, бірақ Қаныш үшін жарап жатыр. Ағасының есеп карточкасымен алатын ұзын тізбеге көп ұзамай жаңа авторлар қосылды: Толстой, Максимов, Сервантес, Жюль Верн... Ауылда жүргенде қолына түскен кітапқа мәз еді, қазір таңдап, талғап, авторларына қарап алады.

Сірә, әдеби шығармаларды көп оқудың әсері шығар, екінші жылдан бастап Қаныштың мазмұндамалары училищенің үлгі тақтасынан түспейтін болды: жазу үлгісі аса көркем емес, ал тақырыпты сипаттап, орыс тілінде қатесіз, еркін жазуы жөнінен училищеде онымен теңесер шәкірт некен-саяқ...

Есеп пәнін Ахметолла Ақтайұлы Барлыбаев оқытады.

– Есепсіз өмір жоқ, есепсіз адамзатқа өсу де жоқ, балалар, – деп бастайды ол сабағын. – Өздерің ойлаңдаршы, жеке дара алғанда бес иә он деген не сөз? Ешқандай мән-мағынасы, салмақ, құны жоқ, әншейін бір атаулар тізбегі. Мысалы, Бір, екі, үш, тіпті жүз дейік. Осыдан не ұқтыңдар?.. Ал енді осылардың қасына әлдеқандай зат тіркеп айталықшы. Мысалы, үш өгіз, бес тауық, жүз сом делік. Немесе біздің сыныпта он

бес оқушы бар, оларға бір мұғалім сабақ беріп тұр десек? Бірден түсінікті: сан сапаға айналып, санамызда сыныптың көлемі, онда неше кісі отырғаны жайында нақтылы ұғым пайда болады...

Сол жылдарда Ахметолла Ақтайұлынан дәріс алған баянауылдық Пәуен Жүсіпбаевтың айтуынша, есеп пәнін ол өзінше даралап, оқушыларды екі топқа бөліп оқытқан: бірінші топ – «әлсіздер», яғни ұғымы керенау, есепке қыры жоқтар; бұлардан зиялы білгірлер шыға қоймас, бірақ есептің төрт амалын білуге міндетті; оқытушының жігер-күші негізінен соларға жұмсалады; ал екінші топ – «күштілер», есепке ынта, ұғымы зерек балалар... Бұлар «әлсіздермен» қосылып, жеңіл-желпі есеп шығарып, қымбат уақыттарын зая өткізбей, күрделі бағдарлама бойынша оқуға тиіс. Әмбе бұл топтағы шәкірттер үздік қабілет танытқан сайын есеп те күрделене береді. Мұны ол «Шәкірттердің миын шынықтыру» деп атайды...

Ал Николай Ермилович Алексеев – біржосын балажан адам. Қашан көрмесін, кімге болмасын, «әкебас, көкебас» деп құрақ ұшып елпілдеп тұрады. Қыр дәстүрін жақсы біледі, қазақшаға да судай. Сол себептен де қиыр шеттен келген, бұған дейін кең далада еркін өскен ауыл, село балалары Николай Ермиловичке көбірек үйір. Үйір болатын тағы бір себебі: Алексеевтің гармонь, сырнай, балалайкада бірдей ойнап, орыстың, қазақтың, татардың неше алуан халық әндерін музыка бөлмесінде сыңсытып отыратын өнерпаз қабілеті; қалайда онымен бірге жүрсең – зерікпейсің; ең құрығанда ертегі айтқызып, болмаса жұмбақ айтысып отырады; ал оның «Кодак» фотоаппаратын сатып алғаны тіпті тамаша болды. Шәкірт атаулы түгелдей фотоәуесқой болып кетті...

Өзі оқытатын жаратылыстану пәнін Алексеев шәкірттеріне ұғынықты, мейлінше ұтымды жолмен жеткізуге тырысады: Ертістің шалқар жағасын кезеді; жағалауда шоқтанып өскен тоғай ішінен гербарий жинатады; Павлодар мешандары әжуа етіп күле қарайтын әуесқой астроном Гришка-кезбенің шатырына ертіп апарып, жұлдыздар жымыңдаған аспан әлеміне телескоптан сығалатады; жүрген жерінен түрлі түсті тас жинату да – Николай Ермиловичтің ойлап тапқан ермегі; солардың әншейін тас емес, ғылымға пайдасы зор қымбат зат екенін, минерал аталатынын да шәкірттер тұңғыш рет сол кісіден естіген; соның бәрінен де, сірә, ең әсерлісі – қала іргесіндегі Коряков тұз кәсіпшілігіне саяхат болса керек...

Осы арада шегініс жасап, ғалымның жол дәптеріне түскен жазбаларына назар аударайық, әсілі Қаныш Имантайұлы мұндай естеліктерді оқта-текте, геологиялық саяхаттар кезінде бірінші жақпен баяндап, кейде бөгде бір адамның әңгімесі секілді етіп жазған:

«Қоңыр күз. Даланың шөбі сарғайып, төңірек реңі қуқыл тартқан. Ал көлге қарасаң – нағыз қыс, бүкіл жағалау жаңа ғана жауып өткендей аппақ қар. Дөң басында қараша киіз үйлер, жантайма қостар қаптап тұр. Олардың көптігі сонша – құдды бір қала халқы тік көтеріле көшіп келіп, қоныс теуіп жатқандай... Тұз шабу маусымы кезінде Коряков көлінде бір мыңнан астам жұмысшы істейді екен, барлығы да кәсіп іздеп келген қыр қазақтары. Жағадағы мұз тауларының іргесінде белуардан жалаңаштанып, терлеп-тепшіп жұмыс істеп жүрген қазақ жігіттеріне қайран қалып, көлге жақындаймыз. Қызықты қараңыз: қар деп малданғанымыз – тұз екен. Көлдің ортасына дейін тақтай көпірлер жасалған. Соларды жиектей жүріп жүздеген кісі тұз шауып жатыр. Олардың шапқан тұзын жүздеген кісі тәшкемен жағаға тасып жүр. Жағадағы

мұз таулары да – солардың жаз бойы маңдай терін сорғалатып, зор бейнетімен тұрғызылған тұз үймелері болып шықты. Қанша артель болса – сонша үйме. Табыстары да сол үйменің аумағына байланысты. Бір жылда Коряковта біржарым миллион пұт тұз шабылады. Оны тәшкемен тасып жағаға шығару керек, одан соң арбаға тиеп, Черноярдағы айлаққа жеткізеді. Неткен сор бейнет десеңізші! Біздің халықтың ас тұзын қасиетті санап, аса қастерлейтін себебін мен сол жолы ұқтым...»

– Мынаған қараңдаршы, балалар, – дейді де, Николай Ермилович қолындағы шыбықты көлге малып, олай-бұлай бұлғап жоғары көтереді. Сәлден соң шыбықтың өне бойына жиналған тұз қабыршақтанады. – Жаратылыстану ілімінде бұл құбылысты кристалдану дейді. Мына тұз кені осылай түзілген: жазда жауған жаңбыр суы, қыста түскен қардың ылғалы жердің тұзын ерітіп, қанық ерітінді түзеді; күн қызуымен су буға айналып әуеге ұша бастағанда, тұз кристалдары қабат-қабат болып көл табанында шөгіп қалады...

Ұстаздар құрамы күшті десек те, ашылғанына небәрі екі-үш жыл болған төменгі сатылы оқу орнының олқылығы да аз еместі: әсіресе оқу құралдарымен, қажетті аспаптармен қамтамасыз етілуі мүлдем жұтаң; ән-әуен, спорт жабдықтары туралы айтып та қажеті жоқ... Өйткені соның бәрі там-тұмдап бөлінген жетімсіз қаражатқа, көбіне қалталы мырзалардың рақымымен жиналған. Ал олар көшпелілер мен мұжықтар ұрпағына нота үйретіп, ән-әуенге сауатын ашудың қажеті жоқ деп есептейді. Қайсыбірі:

«Дене шынықтыру тәрбиесінің бұларға мүлдем қажеті жоқ, дарқан өмір ол бейбақтарға бұл сабақты туған күнінен үйретіп, мейлінше шыңдап келеді...» – деп келемеждейді. Сол себепті училищенің спорт сабақтары Ертіс жағасында өтетін. Балалар онда ойынның екі-ақ

түрімен шұғылданады: сол жылдары бүкіл Ресей жұрты әуестенген – аяқдоп (футбол) мен таяқтастамға (городки) құмарлық.

Сөйтсе де кездейсоқ бір жағдай училищенің қаражаттан кіріптар халін біршама түзеуге себепкер болды.

Сол қарсаңда Оңтүстік Сібір темір жолы салына бастаған. Оның бір тармағы Павлодарды Ақмоламен қосуға тиіс. Құрылыс басқармасына машиналары мен жүктерін қоятын қойма қажет екен. Соны естіген дене шынықтыру пәнінің оқытушысы Терентьев училище меңгерушісіне күтпеген ұсыныс жасайды: «Бір қысқа мектеп ауласын жалға берейік». «Владимир Никонорович, бізден де гөрі аула сізге қажеттірек емес пе?» – дейді таңданған Овсянников.

«Әлбетте, дұрыс айтасыз. Бірақ Ертіс аңғарындағы кең алаң не үшін? Сабақты сонда-ақ өткіземін». Ақыры, солай болды. Жалдау ақысынан түскен қаржыға гимнастика снарядтары, шаңғы, коньки, бірталай музыка аспаптары сатып алынды.

Керекудің зиялы қауымы жарқабақтың үстінен қоршау тұрғызып, Ертіс арнасынан су тартып сырғанақ құятынды. Үлкендер мұз айдынына кешке таман, көбіне жексенбі күндері келеді. Күндіз онда жан болмайды. Іскер Терентьев мұның да қисынын келтірді: мұз айдынын тазартып тұруға міндеттенді, есесіне шәкірттері тегін сырғанайды...

Коньки тебуге Қаныш та үйреніп алды. Мұз айдынға ол дене шынықтыру сағатында ғана емес, жексенбі күндері, кейде кешке де келеді. Әлбетте, ағасына еріп. Әбікей Зейінұлы бұл өнерге шәкірт кезінде әуес болған, қазір ол – Керекудегі маңдайалды конькишілердің бірі.

Владимир Никаноровичтің тағы бір қыры ән-әуен саласында танылған. Кесулі сағатта, сабақ кестесі бойынша шұғылдану бір басқа, Терентьевтің бұл өнерге жан-тәнімен берілгені соншалық – демалыс уақытын түгел дерлік училищенің ән-күй бөлмесінде өткізеді. Тынымсыз еңбек зая кеткен жоқ, көп ұзамай-ақ ішекті аспаптар оркестрі дүниеге келді...

Оркестр құрамында екі скрипка болған. Е. Алексеевтің куәлігіне қарағанда, соның бірінде Қаныш Сәтбаев ойнаған. Рас, алғашқыда ол мандолина тартуға құмарланыпты. Алайда «скрипканың жан-жүйені шымырлатар сиқырлы үніне еліккен, музыкалық қабілеті өзгеше шәкірт тынбай шұғылданып, ақыры оркестрдің бірінші скрипкасын иеленді».

Жаз шығысымен соның бәрі сап тыйылады да, оқудан мезі болған, қаланың шектеулі тұрмысынан жүдеп-жадаған балалар ауылдарына қайтады. Қанышты алып қайтатын кісі күні бұрын келіп, Керекуде тосып жатады. Кенжетайын сағынған қарт әкенің әмірі солай. Көбіне келетін Теңізбайдың Бапайы – қолы темірдей қатты, өңі суық, зор денелі адам. Ауылдағылар оны әлде сыйлап, әлде сескенгендіктен Бапаң дейді. Би атаның өзі де:

«Біздің Бапаң жөпшеңді ұры-қарыға алғызбайтын жүректі, батыр кісі!» – деп көпшік қойып мадақтап отырады. Онысы рас: төр жайлауға дейінгі үш күншілік ұзақ жолға шәкірт бала мен Бапаң ештеңеден сескенбей, екеуден-екеу шығады. Бапаң батыр ғана емес, біржосын сөзуар кісі. Ұзақ жолда неше алуан әңгіме айтып, кейде шырқата ән салып, жас серігін зеріктірмейді. «Оқуды тым көбейтіп барасың, Қанкежан. Бітетін күні қашан?» – деп сұрайды кейде ол. Шәкірт ағынан жарылып: «Әзірге бітпейді, аға, әлі де оқимын» десе, Бапаң кәдімгідей ренжіп: «Ойбой, Әбең ағаң құсап, біздің қолға түспей алысқа ұзап кетемін десеңші!

Несіне арамтер болып, сені ерсілі-қарсылы тасып жүрмін? Қой, айналайын, осы жерден қалаңа қайта ғой...» – деп, атының басын тежеп қалт тұра қалады. Шәкірт бала сенер-сенбесін білмей, жолсерігіне жаутаңдай қарайды, аң-таң. «Рас-ау, мен осы не үшін оқып жүрмін? – деп ойлайды, албырт көңілі қиял толғап, әлденеше саққа жүгіреді. – Шіркін-ай, оқуымды тезірек бітірсем! «Халық мұғалімі» деген куәлік алып, ауылға қайтсам... Төңіректегі ауылдардың балаларын жиып, Григорий Васильевич сияқты мектеп ашсам...» «Бапай аға, қорықпаңыз. Түбінде ауылға қайтып келемін. Сіздің, Қасен ағаның немерелерін оқытамын», – дейді тоқтап тұрған серігіне жымия қарап. «Онда жүрелік, Қанкежан. Би атаң да екі көзі төрт болып жолға қарап отырған шығар...»

«Шынында да мұғалім боламын. Әбікей ағам бізді оқытса, мен елдегі балалардың көзін ашамын, – деп ойын түйеді Бапаңа ілесіп, қояншоқыраққа көшкен шәкірт бала. – Қайда барсаң да көрерің – теңсіздік, қорлау, кемсіту. Оқымай, қырдағы елдің көзін ашпай бұдан құтылмайсың, тегінде. Мәшһүр Жүсіп атамыз:

«Өнерге ғылым-білім болсаң жерік, Берілер ақыр бір күн басыңа ерік...» – деп қай заманда айтқан?! Олай болса?...»

Жасы есейіп, ақыл тоқтатып қалған шәкірт жолсыздықтың алуан түрлерін аяқ басқан сайын көріп жүр. Оған алыстан мысал іздеудің қажеті жоқ, екі басқышты училищенің өзі-ақ теңсіздіктің үлгісі: қаладағы мектептердің ең сорлысы, оқу құралын сатып алу да әлдебір қалталының мырзалығына байланысты; мұғалімдерінің жалақысы да 3-басқышты қалалық училищенің оқытушыларынан әлдеқайда кем. Өйткені бұлар – семинаристер, ал ана мектепте университет, институт бітіргендер сабақ береді. Ол мектептің

оқушылары да «құдайдың қалаулылары» – көпестер мен мешандар мұрагерлері. Екі мектептің айырмасы шәкірттердің киімінен де көрініп тұр: қалалық училищенің ақсаусақтары біркелкі форма киіп, бойларына шақтап тігілген әдемі киімдермен жарқырап жүрсе; бұлардікі – ала-құла, ұсқынсыз бірдеңелер; ал ауылдан келгендердің киімі кісі күлерлік – қолпылдаған сірі тон, көбінің етегі жер сыпырғандай ұзын тігілген; өйткені әлденеше қыс киюге, тон иесінің өсуіне есептеп әдейі кең пішілген; көбінде бұл да жоқ – жыртық күртелер, аяқтарында қонышы қолқылдаған саптама, қайқы бас пималар... Әбікей ағасынан теңсіздіктің себебін сұраса: «Оқуыңды қадағала, Қанышжан, – дейді. – Ғылым киім талғамайды, көкірегі ояу, ынта қойған кісіге қонады. «Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады» деген сөзді шығарма жадыңнан!..»

1914 жылдың қысында, Қаныштың соңғы бөлімде оқып жүрген кезі, халық үйінде тағы бір үйірме жұмыс істей бастады. Неше түрлі бал билерін үйретеді екен. Шәкірттің көңілі бұған да ауады. Бірақ оған қатынасу үшін жасы жетпейді, әмбе жарна төлеу керек...

Амал бар ма, ағасынан көмек сұрауға тура келді.

Әлкей МАРҒҰЛАННЫҢ естелігінен:

«Музыкамен қатар Қаныш биді де артық қадірлейтін еді. Краковяк, подиспан, полька, мазурка, вальс билерін сол кездегі қазақ жастарында Сәтпаевтардан артық ешкім билемеген. Соңғы жылдардың өзінде Кисловодта демалып жатқанда, бұл билерді Қаныш өте әдемі билеуші еді. Сондықтан Горький атындағы санаторийдің карнавалында бірінші жүлдені әрдайым оған тартатын. Қаныштың бұл өнерді жақсы көруі сонша, демалысқа барған сайын осы күнгі фокстрот, танго, хали-гали, ча-ча билерін үйреніп, оларды да әдемі орындайтын. Тіпті бір жылы твист биін үйренуге

құмартып, оның да ырғақтарын келістіре, тым әдемі билеп кеткені есімде».

...Осылайша жебедей зымырап үш жыл өте шықты. Он екі жасында Керекуге келген шәкірт бала он беске толды. Бойы ғана емес, ойы да өскен. Үлкендермен жайланып отырып әңгіме шертеді. Сауық құрған мәжілістерде скрипка иә домбыра тартып, ән де шырқап жібереді. Оқыған кітабының оқиғасын майын тамыза әңгімелеп, қайыра айтып беруі қандай?! Сөз саптауы салмақты, жүріс-тұрысында мол парасат бар. Ауылда жүргенде Нұрым апасы өбектеп, жылы болады деп кигізіп қоятын түйе жүн күпісі мен сеңсең тымағын, саптама етігін баяғыда тастаған. Қазір ол қалаша киінеді, қайырма жағалы, жез түймелері жарқыраған қара пальто, шәкірттер аса ұнататын сәнді китель, аяғында қисық табан қызыл етік, бұтында галифе шалбар, шекпелі кең көйлектің сыртынан жібек белбеу буынады, басында мақпал қара бөрік. Қатпа денесі де ширап, бойы ұзара түскен, шаш қояды. Шашы бір түрлі әдемі, толқынданып тұрады.

Ой жүгіртіп сараласа, үш-ақ күндей болып зымырап өте шыққан үш жылда жөнең қаладан көрген-білгені, көкейіне түйгені аз емес. Павлодардың басты көшесі Владимирскаяның бойында Митя Багаевтың (өлкетану мұражайын ұйымдастырушылардың бірі – М. С.) фотошеберханасы бар, Керекуге тап болған алғашқы жылы Қаныш соған барып суретке түскен. Ертіс жағасындағы тұз үйілетін алаңда «Заря» және бір жерде «Фурор» деп аталған кинематограф ашылғанда, аппақ мата керілген қабырғада түрлі фотобейнелердің жан біткендей би билеп, ерсілі-қарсылы жүгіруін ұзақ қызықтап, таң-тамаша болған-ды; базар алаңындағы ағаштан қиылған ауласы кең үйде Коромысловтың көшпелі циркі өнер көрсететін; бір жылы көктемде соның алдындағы тақтай сәкіге атақты қазақ палуаны

Қажымұқан Мұңайтпасов шығып, жуандығы білектей темірлерді сымша бұрап, одан соң әлденеше пұт кір тастарын төбесіне көтеріп, ақырында көп кісі тиелген арбаны тісімен сүйреп жиналған жұртты қызыққа кенелтті; Шмидт деген бай көпес тұрғызған «Ливадия» мейманханасының алды да кешке таман неше түрлі ән шырқалып, би биленетін ойын-сауық алаңына айналатын...

Сірә, соның бәрінен де елікпе көңілді жасөспірім Әбікей ағасы мен Қамила жеңгесіне еріп зиялы қазақтардың үйіне қонаққа барғанда, қала іргесіндегі «Көкжатақта» тұратын сері көңіл жамағайындар шаңырағындағы ойын-тойларға шақырылғанда, сол жылдарда атақ-дақпырты дүрілдеп Ертіс атырабына кең жайылған Жарылғапберді, Жаяу Мұса, Ақеділ, Майра, Естай сияқты дүлдүл әншілерді тыңдаудан ерекше сергиді. Жан дүниесі рахатқа бөленіп, ұмытылмас ләззат алып, өзі де соларға қосылып ән салғандай сүйсіне тыңдайтын-ды...

Сонымен, оқу жолындағы екінші басқыш, тағы бір мектеп тәмам болды. Оны да мерзімінен бір жыл бұрын және үздік бағалармен бітірді. Сөйтсе де қанағатсыз жас көңіл тояттар емес. Бұдан да гөрі биігірек қияндарды тілегендей...

III

Әбікей Зейінұлы сол көктемде Семейдегі мұғалімдер семинариясынан шақыру алған: орыс тілі мен әдебиетінен сабақ беру ұсынылыпты; еңбекақысы мұндағыдан көтеріңкі; әрі пәтер үймен қамтамасыз етеді... Әбең үй-ішімен, елдегі үлкендермен ақылдасты. Сірә, көңілі ауса керек, «Семинария – екі сыныпты училище емес, деңгейі жоғары оқу орны. Семей де – уездік қала Кереку емес, облыс орталығы. Орыс

зиялылары, оқыған қазақ азаматтары жиын жер...» деп толғанып жүрді де, ақыры жазғы емтихан бітісімен көшуге жинала бастады.

– Ал, Қанышжан, екеуіміз ертең екі жаққа жүргелі отырмыз. Оқу жөнін не істейтін болдың? Әлде ауылға барған соң ойланасың ба? Би атаң бұған не дейді?

– Өзіңіз қандай кеңес бересіз?

– Меніңше, сенің алдыңда үш түрлі таңдау бар. Біріншісі – Омбы қаласы. Сәті түсіп бара қалсаң – әрине, үлкен шәр, мақтаулы оқу орындарының біріне түсіп кетуің хақ. Дайындығың жаман емес. Бірақ ол – елден қашық, таныс кісі жоқ, қатынасқа да қиын. Би аға да Омбыға сені, сірә, жібере қоймас... Екінші оқу – осы Керекуде. Мұнда да биыл екі жылдық мұғалімдер курсы ашылғалы отыр. Оны бітіріп шықсаң – болыстық мектепке мұғалім боласың... – деп ағатайы сәл тоқтады да, – өзіңмен қатар оқыған баянауылдық жігіттер Сәлемхат Күленбаев, Жүсіпбек Аймауытов, Сүлеймен Ержанов, Жафар Әбдіхалықов, Хабиолла Барлыбаев, Пәуен Жүсіпбаевтар осы курста оқимыз десіп, өтініш берді. Өйтетін себебі жастары жиырмань орталаған марқа жігіттер, тезірек куәлік алып, бас құрап, шаңырақ көтеруді ойлағандарын пәлендей деп сөгуге болмайды... Ал сен үшін үшінші жол – көңілің қаласа, Семейдегі мұғалімдер семинариясына бару керек. Ашылғанына біраз жыл болды, оқытушылары өте білікті. Би аға да мен бара жатқан соң бұған қарсы бола қоймас...

– Өзім де осыны жөн көріп отырмын.

– Онда уәде осы болсын, Семейде жолығайық...

Алайда жасы сол жылы жетпіске ілінген Имантай кенже баласының шалғайдағы Семейге баруын аса жарата қоймаған. Қаныш оқу жайында сөз бастаса естімегенсіп,

әңгіме сүреңін басқа жайға аударады. Немесе «Бір жыл ауылда болып демалсаң қайтеді, мынау соғыс дақырты да жақсы емес. Ел жайы не болады?» – деп қамыққан шырай аңғартады.

Қарт биді ойлаған қатері расқа шықты. Қыс бойы дүйім елді дүрліктірген соғыс өрті бір-ақ күнде, 19 шілдеде бұрқ етті. Соның шарпуы іргеде тұрған Баянауыл станицасындағы халықтың улапшулаған күйзелісінен-ақ танылғандай: жап-жас казак-орыстар үй ішімен жылап қоштасып, майданға аттанып жатыр. Қаланың халі қандай десеңші, қыр елінің жайы не болады – ал егер бұл өрт тым созылып кетсе?..

Бұл оқиғаның жалғасын Сәтбай ауылының болашақ күйеуі (Раушан Әбікейқызының), қарт бимен талай мәрте мәжілістес болған Әлкей Хақанұлы 1969 жылы жариялаған естелігінде егжей-тегжей сөз еткен:

«...Байқасам, Қанышжан не тамақ ішпейді, не жарытып кісімен сөйлеспейді, бүгіліп ойға түсе бастаған, – деп есіне алған-ды сол жылды Имекең менімен әңгімелескенде. – Әбенмен ақылдасуға болмады. Ол кісі Өскемен-Жайсаң шығып кеткен. Бірнеше күн ойланып-толғанғаннан кейін, «қой, баланы жүдетуге болмас. Не де болса, бір жалғызға тапсырдым» деп тамыз айының басында Қанышты ертіп, Керекуге аттандым...»

Имекеңнің қасына айнымас қоңсылары Бапай мен Қозыбағар ереді. Төртеуі бір жұма жүріп, Ертіс бойына таянғанда Қаныш:

– Әке, мен Керекуге бармай-ақ қояйын, онда барсам, оқуға кешігемін. Мені осы Қызылшырпыдан (қазіргі Ақсу қаласы – М. С.) кемеге отырғызып жіберіңіз, – дейді.

Жолаушылар Семейге баратын кемеңіз келуін күтіп, Қызылшырпыда бір апта жатады.

– Бір күні шай ішіп отырғанда, – деді Имекең әңгімесін жалғап, – келе жатқан кеменің даусы естілді. Жүрегім су ете түсті. Қаныш бұдан былай жалғыз кетеді. Өртеніп тұрған соғыс өрті мынау, көңіл жүдеу, ел арасында ауру-сырқау көбейе бастаған.

«Он бес жасар баланың тағдыры не болады?» деген ой кеудені кернеп, есімді тандырғандай. Ауылға қайтадан алып қайтуға болмайды. Оған баламның көнетін түрі жоқ. Бұл екі ортада Қозыбағар атты жегіп, жүкті артып қойған. Қанышжан алдымда мөлиіп, тез шығуды өтініп тұр. Арбаға үнсіз отырып, кемеге келдік. Қанкежан ішке кіріп кетті, бізді кіргізбеді. Кеме жүруге айналды. Қанышжан жүгіріп шығып, бізге қолын бұлғады. Қасымдағы Бапай мен Қозыбағар көздерінен жас мөлтілдетіп, аман болғай деп тұр екен. Өзім де ішімнен соны айтып, елге қайттық...»

ҚАНАТ ҰШҚАНДА ҚАТАЯДЫ

I

Мұғалімдер семинариясы Семейдің теріскей тұсында, қаланың шектесетін шетіне орналасқан. Көше де Степная аталған (қазір Шоқан Уәлиханов атында).

Семинария үйі – сол күннің өзінде қаладағы еңселі, ішісырты ою-өрнектермен безенген, қақпа, шатыр жиектеріне дейін неше түрлі нақыштармен көркемделген екі қабат әдемі тас ғимараттардың бірі. Қаныш келген кезде бұл ұя шаңырақ көтергеніне он жылдан асып, өзіндік дәстүрі, ұстаздық үлгі-өнегесі қалыптасқан салиқалы білім ошағы атанған кезі.

Семинарияның оқытушылары – ағайынды Н.Н. және А.Н. Белослюдовтар, Н.Я. Коншин, ерлі-зайыпты Нәзипа және Нұрғали Құлжановтар, Н.П. Ильинский, В.М. Морозов, Ә.З. Сәтбаев, Н. СулимаГрузинский, В.Н. Попов...

«Николай Николаевичтің (Белослюдов – М.С.) ақжарқын бейнесі алдынан өткен шәкірттердің жадынан ешқашан ұмытылмақ емес, – деп куәлік етеді семинарист Мұхтар Әуезов. – Бір ғана өз пәнін оқытумен ол тынбайды. Оның әңгімелері ой қозғап, қиялыңа қанат бітіретін. Бұл кісінің дүниетанымы, ұстаған бағытының ізгілігі мен прогрессивті көзқарасы, әсіресе шәкірттеріне деген шексіз бауырмалдығы шын ниетпен құрметтеуге себепші болатын...»

Бұл жерде әңгіме Белослюдовтардың ең үлкені туралы болып отыр. Олар төртеу еді: Николай, Алексей, Виктор, Федор. Төртеуі де жан-жақты білімін әлеумет ісіне, бұқара халықтың көзін ашуға жұмсаған. Сол үшін де ағайындылар жергілікті жандармерияның астыртын бақылауына түседі... Белослюдовтардың көбірек танылған саласы – ағарту жұмыстары, әсіресе өлкетану,

археология, фольклор жинау. Замандастарының куәлігіне қарағанда, ағайындылардың Крепостная көшесіндегі (қазіргі Достоевский) екі қабат меншік үйінде 1906 жылы ашылған дербес мұражайда төрт мыңдай мұрағат болған. Онда геология, минералогия, палеонтология, археология, көне заттар (қолжазбалар мен ескі кітаптар, сирек ұшырайтын мүліктер), этнография, нумизматика, картиналар мен суреттер бөлімдері жұмыс істеген. «Сібір музейлерінің інжуі» атанған, Омбыда өткен бірінші Батыс Сібір көрмесінде (1913 ж.) Кіші күміс медаль алған ағайындылардың отбасылық мұражайына Семейдің сол күндегі зиялы қауымы өзгеше ықыласпен қараған. «Киргиз ертегілері туралы дәріс оқымақпын. Семей жұртшылығын Николай Максимович Ядринцев ардақ тұтқан тамаша ғалым Шоқан Шыңғысұлының еңбектерімен де таныстырғым келеді. Жас өрендерге ол туралы әңгімелеу – тамаша өнеге, көкіректеріне сәуле құяр игі іс болар еді, – депті Алексей Белослюдов 1915 жылдың қазанында Г.Н. Потанинге жолдаған хатында. – ...Семейдегі оқу орындарына дала жастары қазір көптеп келе бастады. Олардың ішінде білімге шынайы құштарлар аз емес».

Семейлік өлке зерттеушінің белгілі саяхатшы Г.Н. Потанинге жолдаған келесі хатынан біз қаладағы қазақ оқығандарының үйірме ашқанын, аптасына бір мәрте бас қосатынын, шәкірт жастардың соған қуана жазылғанын білеміз. «Үйірме қазақтың халық шығармашылығы жайында материалдар жинап, фольклор және этнографиямен шұғылданбақ, – деді одан әрі А.Н. Белослюдов. – Ертекке жүйрік адам іздеп жүрміз. Ұқыптап жазып алып, орыс тіліне көркемдеп аудару, Абай Құнанбаевтың өлеңдерін орыс тіліне тәржімалау да бірінші кезектегі міндет болып тұр...»

Сапарғали БЕГАЛИН, жазушы («Қазақ әдебиеті», 10 желтоқсан, 1971 ж.):

«Нәзипа жеңгей қуана қарсы алды.

– Жақсы келдің... Сауық кешіне рұқсат берілді. Соған дайындық бастадық. Бүгін осы үйге біраз жастар келеді, кешті жүргізу тәртібін жасаймыз. Сен де ішінде бол, – деп күлімдей тоқтады. Ықтияр болып, үйдегі анадай-мынадай дайындыққа болысып, кісілерін күттім.

Бір мезгілде семинария формасын киген екі жас жігіт келді. Ол екеуін өткен күзде осы үйде бір мәрте көргенмін. Бірі – ашаң өңді, ұзын бойлы жасөспірім. Екіншісі – домбырамен ән салатын, аласа, шымыр денелі семинарист. Оларды ықыласпен қарсы алған Нұрекең мен Нәзипа жеңгей:

– О, Жекей, дайындық қалай? – деді.

Шымыр денелі, маңдайлы, сары сұр семинарист:

– Қаныш екеуміз дайындық істеп жатырмыз, – деп жауап берді. Аңғармаппын, екі жігіт ауыздағы киім шешетін бөлмеге бір домбыра, бір мандолинді сүйеп қойыпты...»

Ерлі-зайыпты Құлжановтар әзірлеген әдеби кеш 1915 жылдың 13 ақпаны күні Семейдің делдалдар клубында өтеді. Бұл туралы «Айқап» журналы сол жылғы бесінші санында «М.М.» деген бейтаныс тілшінің «Қазақша бастапқы ойын» атты хабарын жариялаған:

«...Семейдің піркәшік клубында қазақша әдебиет кеші болды. Ойнаушылар – қазақтың оқыған жастары, оқыған әйелдері. Ойын төрт бөлімге бөлініп, қазақтың бұрыннан сауықшыл, өлеңші, әнші ақындары, ескі кемеңгер билердің шешендігі әр түрлі сөздермен тақпақтап, өлеңдетіп айтылды... Қазір ойналатын «Біржан мен Сара» турасында Нұрғали Құлжанов жұртқа мағлұмат берді... Залдың бір жағына қолында үкілі домбырасы бар, торғын шапанды, ақ қамзолды,

орта бойлы, дөңгелек кішкене қара сақалды, кәмшат бөріктің шоқпардай үкісін бұлғақтатып, айқайды сала ән шырқап Біржан шықты... «Бұл үйде Сара бар ма, шықсын бері, Іздеген келіп тұрмын Біржан сері...» деп шырқаған Біржан даусын естіп, қасында жеті-сегіз қыздары бар, бұрала басып былқылдап Сара шықты... Біржан рөлін алған Жүсіпбек Аймауытов та, Сараның рөлін алған Тұрар ханым Қозыбағарова да ойлағаннан артық шығарды...»

(Демек, Жүсіпбек те облыс орталығындағы іргелі оқу орнына келген. М.М-ның хабарламасы бойынша, ол сол кеште домбыра тартып, кейбір әншілерді мандолинмен де сүйемелдеп, бұған қоса надандық туралы тақпақ оқып, ақырында «Ғалия» әнін келістіре шырқап, «Бастапқы қазақша кештің» көңілді өтуіне айрықша мол үлес қосқан).

«...2-ойында Нәзипа Құлжанова Ыбырай Алтынсариннің жазды суреттеген сөзін сөйледі. Әнші Әлмағанбет «Ырғақты», «Татьяна», «Жарқ етпес» дейтін өлеңдерді домбыраға қосып айтты. Екі домбыра мен бір мандолина қосылып, ұлт күйін тартты. Т. Жомартбаев, Қ. Сәтбаев, М. Малдыбаев (біздің жорамалдауымызша, «Айқапқа» басылған хабардың иесі – осы кісі – М. С.) декламация оқыды...»

Ерлі-зайыпты Құлжановтар мұғалімдер семинариясында ұйымдасқан кезінен ұстаздық еткен. Нұрғали Құлжанов – Торғайда Ы. Алтынсарин 1864 жылы ашқан тұңғыш қазақ мектебінің түлегі, ал жұбайы Нәзипа Сағызбайқызы – өткен ғасырдың аяқ шенінде Қостанайдағы орыс-киргиз прогимназиясында оқыған бес қазақ қызының бірі. Прогимназияны ол аса үздік бағамен, бірінші оқушы атанып бітіреді де, Торғай қаласындағы қыздар училищесіне ұстаз-тәрбиешінің көмекшісі болып тағайындалады. Сірә, сол қарсаңда

осы жерде қызмет істейтін Нұрғали мұғаліммен кездескен. Оқыған зиялылар бірін-бірі сүйеді, бірақ үй болып бірден шаңырақ көтере алмайды... Оның себебін біз Нәзипа Сағызбайқызының Торғай облыстық губернатор кеңсесіне жолдаған ресми арызынан білеміз: қазақ жолымен бейтаныс ауылдасына жастай атастырылғанын; кедей ата-анасының сол үшін қалыңмалын қайтаруға шамасы жоғын, өзінің сүйген жігіті учитель Құлжановқа заңды түрде тұрмыс құруды қалайтынын өтініпті Санкт-Петербург мұрағатында сақталған шағым хатында. Неке куәлігін патша әкімдерінің қолынан алған Құлжановтар тек Торғай қаласында тұра алмаған, қиырдағы Ертіс бойына жылыстап кетуге мәжбүр болады. Өткен ғасырдың алғашқы жылдарында Семейде тұрақтаған ерлі-зайыптылар содан кейінгі өмірін туған халқының ізбасар ұрпағының көзін ашып, жаппай сауаттандыру жолына жұмсаған. Сол жолда жүріп Нұрғали Құлжанов 1919 жылы Колчак жендеттерінің қолынан қаза тапқан. Ал Нәзипа Сағызбайқызы – 1937 жылғы, ел оқығандарын жаппай отаған «Қызыл қырғынның» құрбаны.

Семинария шәкірттеріне сол жылдарда заң мен құқық пәнінен дәріс оқыған оқытушының аты-жөні – өлкетанушылық еңбегімен оқырманға мәлім Николай Яковлевич Коншин. Ол – XIX ғасырдың 90-жылдарында Петербург университетінің заң факультетінде оқыған білімпаз. Ертіс бойына жер аударылып келген. Өскемен оязында айдауда болып, бертінде облыс орталығында тұруға рұқсат алып, қаламгерлік һәм ағартушылық еңбекпен шұғылданған. «Мен Абай Құнанбаевпен тұңғыш рет Коншиннің үйінде кездестім. Семейге келген сайын Абай Құнанбайұлы Николай Яковлевичке соқпай кетпейтін...» – депті семейлік ұстаз А.А.

Брюханов ұлы ақынның мұражайында сақтаулы естелігінде.

II

Қаныш келген жылы Семейде қырық мыңнан астам тұрғын болған. Екі жүз жылда қарапайым бекіністен облыс орталығы атанған жасамыс қалаға айтарлықтай жетістік емес. Алайда өзімен қатарлас ірге тепкен Өскемен, Павлодар, Верный, Жаркент, Аягөз, Қапал тәрізді уездік қалалармен салыстырғанда көнтерімді өсу...

О күндегі Семей – Алтайдан Алатауға, Ертістен Есілге дейінгі орасан зор аймақты алып жатқан ұлан-ғайыр өлкенің әкімшілік орталығы. Алты ояз, жүзге тақау болысқа бөлінген қалың ел бағынатын генерал-губернатор кеңсесі де осында. Соған орай Ертіс жағасындағы қала XIX ғасырдың екінші жартысынан беріде тез өскен, көркі де айтарлықтай келбетте. Еуропа мәнерімен салынған еңселі ғимараттар, іші ғана емес, сырты да неше алуан әлемішпен безеніп, орталық көшенің екі жағында сап түзеп тұрады: губернатор кеңсесі, генерал шеніндегі ұлықтың өзі тұратын әдемі үй, Қытай консульствосы шығыстық сәулет өнерінің озық үлгісімен салынған, банк ғимараты, ер балалар мен қыздар гимназиясы, көпестер клубы, қалталы саудагерлердің өзара бәсекемен тұрғызылған, сән-салтанаты бір-бірінен асқан дүкендері мен тұрғын үйлері – Сібір мен Қазақ даласының өзара түйіскен шебінде тұрған жаңа мекеннің айрықша орнын, тарихи мәнін паш еткендей. Қаланың мешіттері мен шіркеулері де өзара бой жарыстырып, бір-бірінен даңқын асыру үшін ғана емес, бұқара халыққа дарытар уағызы тіршілігінің әр саласына кеңірек тарату үшін де тайталасқа түскендей. Жаңа ғасырдың басында осы

қалада 12 мешіт, 6 шіркеу мен жебірей халқының діни құтбасы – синагоганың жарыса қызмет істегені облыс орталығының рухани ділін айқын аңғартса керек...

Ол күндегі Семей – Сібір мен Орта Азияның өзара пұл айырбастап, сауда-саттық жүргізетін шекаралық алтын қақпасы. Жаңа ғасырдың екінші жылында ашылған Айырбас алаңы жұмыс істейді. Арғы жылдарда оған он бір мың түйе келіп кетеді екен. Он бір мың жанкешті жануар Тәшкент пен Бұхараның жібегі мен мейізін, Құлжа мен Шәуешектің шайы мен кәрлен ыдыс-аяғын, ішкі Қытайдың күмістелген неше түрлі асыл бұйымдарын Ертіс жағасына тасыған. Орал мен Сібірдің кәсіби шәрлері – Тобыл, Омбы, Ірбіт, Новониколаев (осы күнгі Новосібір), Томның теміртерсегін, әр түрлі қолөнер заттарын, бағалы аң терілерін Орта Азия түкпірлеріне жеткізетін де осы жануарлар. Жаңа ғасырда тек тасымал құралы өзгерді, тауар айналымы да жүздеген есе өсті. Семейдің өзі де бұл кезде бірталай бұйымдар өндіреді: шегірен былғарысы – жәрмеңке сөресінде бір күн жатпайтын өтімді пұл; қала зауыттары өзара бәсекемен күйдіретін кірпіштер беріктігімен әйгілі; даланың ділгер қажетін өтеу үшін сабын қайнатылады; балауызы мен сырасы да шартарапқа жақсы мәлім... Семейге темір жол 1915 жылы тартылған. Ал пароход бірлестігі «Меркурийдің» қызметін қала тұрғындары екі ғасырдан бері пайдаланып келеді.

Облыс орталығының мәртебелі дақпырты мәдени-рухани деңгейін де күрт көтеріп, уездік қалалардан көш ілгері алға шығуына жағдай туғызған. Он бес жасар жасөспірім бұл айырмашылықты келген бетте-ақ аңғарған. Бұдан үш жыл бұрын, Павлодарды алғаш көргенде 14 мың тұрғыны бар қаласымақты ертегі шәрдей көріп, аузын ашып таңырқағаны әншейін нәрсе болып шықты. Нағыз өркениетті һәм өскелең қала деп мына Семейді айт! Оқу залындағы даңғарадай кең

терезелер көпес үйлерінің қақпаларындай керемет үлкен. Халық үйінің сән-салтанаты қандай?! Ал кіндік тұстағы облыстық кітапхана ше? Қаншама мың кітап бар онда, журналдар ше?! Тіпті шетелдік басылымдар да келіп тұрады деседі. Тек соған көкірегің жетіп оқи алсаң!.. Шаңырақтай көзәйнектері қушық бетін тұтас жауып, ертелі-кеш кітапқа шұқшия оқып отыратын оқымыстылар бұл жаққа қайдан келген десеңші. Үлкендердің айтуынша, көпшілігі – өз еркінсіз келген, өкіметке жазалы жандар. Әрине, әлдебір қылмысы үшін. Ал газет-журналға үңілуіне қарасаң – қылмыс жасаған бұзақы адам деп сірә да ойламайсың.

...1856 жылғы жаздың жаймашуақ күндерінің бірінде унтер-офицер Достоевский казарма үйінен шыға бере, қақпа алдында, ат жақты, моңғол пішінді, нұрлы көзі күлімдеп, өзіне қарай жіті адымдап келе жатқан әскери киімді қазақ жігітімен ойда жоқта ұшырасып қалды. «Апырау, бұл кім?» дегенше, поручик жігіт өзін қапсыра құшты.

– Федор Михайлович! Қымбаттым, сізді іздеп келемін!

– Вали-хан! Қайдан жүрсің? Көктен түстің бе? Ай-ай, Вали-хан достым! Екеуі дабыралай сөйлеп, айдаудағы жазушының уақытша пәтеріне жеткенше ауыздарын жапқан жоқ. Сірә, бір-біріне айтары аз емес. Шоқан досы Тянь-Шаньға саяхатқа аттануға әзірлік жасауда екен, осы қаладан аттанбақ.

Ыстықкөлдің арғы-бергі жағасын түгел шарламақ. Федор Михайлович те жан досына осы өңірдегі қазақтар тарихынан жиған-терген деректерін мақтана көрсетті. Қажет десе, соның бәрін сый етпек. Өйткені Шоқандай жас білімпаз туған халқы жайында аса құнды этнографиялық материалдарды көптеп жариялап, Еуропа жұртын хабардар етуге тиіс...

1858 жылы Семейге екінші мәрте келгенінде де Шоқан Уәлиханов тұтқын қамытынан босаған жазушыға қайыра кезігіп, алыстағы қатерлі сапарға, Қашқар еліне саяхат жасауға біржола бекінгенін досына құпиялап мәлімдеген. Сол саяхатқа оны қадірменді П.П. Семенов-Тянь-Шанский көндіріпті. Өйткені сол ел Еуропа тұрғынын өз ішіне кіргізбейді екен. Жуықта бір шетелдік ғалым сол елге жасырын барамын деп жер жастаныптымыс. Ал өзі сауда керуеніне ілесіп, Әлімбай деген көпестің атын жамылып бармақ... Әрине, бірін-бірі айрықша құрметтейтін екі дос бұл жайында, тағы нендей оқиғалар турасында неше күн, неше түн әңгіме шертті. Бәлкім, Бұзау аралға барып, ұзақты күн серуен де жасаған болар-ау. Бір жолы атқосшы алып, мықты аттармен Шыңғыс бөктеріне, оның

түстігіндегі Арқат тауына салт атпен еру болып қайтты. Тағы бірде Тарбағатай бөктеріне, Аягөз өзеніне дейін шарлады.

Міне, аурухана ірге тепкен Больничныйдан (қазіргі академик Павлов атындағы) бергі Крепостная көшесі. Өздері тұратын Үлкен Владимир көшесінен теріскейге қарай екі жүз қадам жүрсең-ақ сол үйге тап боласың. Рас, бұл көшеде тас төселген тротуар жоқ, әдейі төгіп қойғандай сусыма құм. Қаныш сол көшедегі жұпыны үйді жақсы біледі: астыңғы қабаты қызыл кірпіштен қаланып, үстіңгісі бөренеден қиылған; Ертіс жақ бұрышында ақ мәрмәрдан шабылған әдемі тақта бар, онда: «1857-1859 жылдары бұл үйде орыстың ұлы жазушысы Федор Михайлович Достоевский тұрған» деген сөздер жазылған. Тақтаны көрген сайын Қаныштың қиял құсы шарықтап, бұдан 50-60 жыл бұрынғы оқиғалар сүреңін көргендей болады: әскери кителін иығына желбегей жамылып, Ертістің ұрымтал тұсындағы аралға қарай кетіп бара жатқан орыс жазушысының жүдеу бейнесін таниды; енді бір сәт әлгі үй ауласындағы ағаш сәкіде Федор Михайловичтің жанашыр досы Шоқанмен әңгімелесіп отырғанын аңғарады; әрине, арман жетегіне түскен жасөспірім одан әрі туған ауылына жетіп, Шоқан Шыңғысұлының бір кезде тамылжыта айтып, көңілін елеңдеткен, ертегі сияқты алуан хикаяттарын әңгімелеген әкесін көреді... Орыс әдебиетінің кемеңгері Достоевский, өз әкесі жігіт күнінен ұстаз тұтып, парасатты тұрпатын жүрегінде сақтаған жүрген қайран Шоқан!.. Енді, міне, араға көп жыл салып, жазмыштың жазуын қараңыз, екі ұлы кездескен, бірін-бірі қалтқысыз сүйіп, мәңгі табысқан Семейге тап болып, талай күн, талай кешті бірге өткізген ескі үйдің қасынан тап өзі, семинария шәкірті, сабаққа бара жатып та, келе жатып та күн сайын жанай өтеді...

Семейдегі өлкетану мұражайы мен Н.В. Гоголь атындағы көпшілік кітапханасы 1883 жылдың күзінде ашылған. Жағырапиялық қоғамның Семей бөлімшесі 1878 жылы ұйымдасып, осы өңірдің ескілі-жаңа тарихын жүйелі түрде зерттеп, сол мақсатпен кітаптар да шығара бастапты. Көпшілік кітапханасындағы кітап қоры әбаста шамалы болған, алайда Ресей Ғылым академиясы бір жолы 283 том ғылыми басылымдарын сый еткен соң-ақ империяның жер-жерінен әр алуан әдебиеттер жиі-жиі түсетін болған. Мысалы, Санкт-Петербургтің табиғатты сүюшілер қоғамы өздері шығаратын журналдар мен ғылыми кітаптарды жыл сайын жіберіп тұрыпты. Нәтижесінде кітапхананың қоры күрт молайды. Қала тұрғындарының да білім шамшырағына деген ілтипаты ерекше зор: қыр елінен кітап алдырып иә жиі келіп, білім қорынан сусындауға ынталылар да аз емес, солардың бірі – Шыңғыстау қазағы Абай Құнанбайұлы. Хакім ақынның мұражайындағы естеліктердің бірінде Баянауылдағы оқымысты замандасы Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов пен Абай ғұлама Семейдегі Бас мешіттің жұма намазында танысып, осы кітапхананың оқу залында табысқандығы айтылған. Демек, шалғайлығына қарамай, Баянауылдың ат төбеліндей білімпаз қауымы Семейдің кітап қазынасын әредік болса да рухани қажетіне жарата білген.

1885 жылы Ресейдің Сібір атырабындағы түрмелерін аралап, саяси айдалғандардың тұрмыс жағдайын көріп, нақты сипаттап жазу мақсатымен сапарға шыққан американ қаламгері Джордж Кеннан Семейге де соғып, бірнеше тәулік шеру болған. «Сібір» деп атаған жолжазба кітабында сол білгір осы қаладан көрген-білгені туралы: «Қала кітапханасынан мен Спенсер, Бокль, Дарвин, Льюис, Милл, Тэн, Леббок, Тейлор, Гексли, Лапелль, Тиндаль, Альфред, Рюссель Уэллес,

Мэкензи Уэллес және Генри Мэн сэрдің шығармалары мен Скотт, Диккенс, Мариэтт, Жорж Эллиот, Жорж Мак-Дональд, Антони Троллеттің романдары мен хикаяттарын көріп, ерекше таңғалдым. Мынадай мол қазынаны жия білген қала зиялылары осал емес, олардың рухани деңгейінің биіктігін осыдан-ақ шамалауға болады. Айтылмыш тізбені көрген кезде Семей шәрі жөніндегі бұрынғы естіген қауесетке, солардың ықпалымен қалыптасқан теріс пікірім де өзгеріп, өте жақсы әсерге ауысқанын мойындауға тиіспін...» – деген.

Америка қаламгерінің сипаттап отырғаны – бұдан отыз жыл бұрынғы жағдаят. Жаңа ғасырдың екінші онжылдығында қала ділінің көш бойы ілгерлеп, одан да жоғары деңгейге көтерілгені анық. Мұндағы оқу ұялары, гимназиялар мен кәсіптік училищелердің білімдарлық деңгейі, оларда сабақ беретін мұғалімдердің білімпаздығы, әрине, уездік қаладан ілкі жоғары. Соның бірі – Қаныш Сәтбаев тап болған, Семей облысы атырабындағы бірден-бір орта дәрежелі білім беретін мұғалімдер семинариясы. Дүние жаңалығын тануға құштар жасөспірімге сол жайт та өзгеше әсер еткені айқын. Бұл қарсаңда шәкірт те өзгерген: талғамы өскен, алды-артына оймен қарайды; оны енді таяқ тастап ойнайтын балалар арасынан сирек көресің; мұз айдыны мен би алаңына да күн сайын бармайды, таңдап, талғап қатынайды... Шәкірт Қаныш өнер қадірін қазірде жете аңғарған, білімін қорландырар құпияның да кілтін енді тапқандай. Семинарияның шағын кітапханасын місе тұтпайтын болды. Алғашқы жылданақ көпшілік кітапханасының тұрақты оқырманына айналды. Ағайынды Белослюдовқа ұқсап, қолына басы артық тиын-тебен түссе, кітап сатып алуға жұмсайтын болды. Тіпті соны тамағынан жырып та...

Кітап оқуға құнығып жүріп, бір күні, сірә, бұл Семейге тап болуының үшінші жылы, көпшілік кітапханасынан «Семейдегі құм жалдарының сыры» деген жұқалтаң кітапшаға семинарист жігіттің көзі түсті. Авторы – профессор Владимир Афанасьевич Обручев, Том шәрінде 1915 жылы жарыққа шығыпты. Оқып көріп еді, таң қалдырған ғажап дерекке кезікті: кітапшаның авторы Ертіс жағасындағы қалада бірнеше мәрте болыпты, 1905, 1906 және 1909 жылдары шекара шебіндегі Жоңғар жотасына саяхатқа аттанып бара жатып, әрдайым бірнеше тәулік аялдапты; мына ғылыми еңбекте сөз тек ол жайында емес, Семей тұрғындарын жаз шыға, қыр жақтан қара дауыл тұрғанда, құм боратып, зықысын шығаратын табиғи апат жайында жазылған; шындығында олар сол кесапатпен қалай күресуді, қандай амалмен қала көшелерін басып қалатын құм жалдарынан құтылуды білмейді-міс; профессор Обручев сол құбылысты жан-жақты зерттеген... Ғалым соны сипаттаудан бұрын қыр төскейінен, Ертістің арғы-бергі жағасынан, Бұзау аралдан, қарағайы сыңсыған орман ішінен, тіпті қала көшесінің әр жерінен құм алғызып, заттық құрамын анықтаған. Бірнеше жыл бақылаудан соң мынадай тұжырымға келген: «Өзен арнасының үстіне келгенде дала төрінен көтерілген құм қиыршықтары ылғалды ауаға тап болып салмағы ауырлайды да, біраз бөлегі суға түсіп, ағысқа ілесіп төменге жөңкіліп кетеді, ал өзгесі оң жағалауға, қала көшелеріне, орман ішіне төселеді. Бұл құбылыс мыңдаған жылдар бойы үздіксіз жүрген...» Құм жалдарының жаралу тегін анықтаған ғалым сол апатты азайтудың да амалдарын ұсыныпты: бұл үшін өзенмен жарыса түскен ұзын көшелерге жаппай тас төсеу керек, ал үйлер ығына, көшет ағаштардың маңына үйілген құм жалдарын үнемі қала сыртына тасып, екі жағаға да жаппай ағаш егіп, табиғи қорған тұрғызу қажет...

Жұқалтаң кітапшадан оқыған дерек Қанышты ерекше таңғалдырды. Рас, сонда жазылғанның бәрі-бәрін толық түсіне қоймаса да, ғылыми еңбек иесінің профессор деген дабыра атағы, одан да гөрі, ғұлама жанның өзі оқитын қаланың шешуі күрделі мәселесімен ерінбей шұғылданып әрі соны қарапайымдап түсіндіргені көпке дейін ойынан кетпей қызықтырғаны анық. Демек, табиғаттың небір күрделі құпиясын байыппен зерттеп білуге болады. Ол үшін, әлбетте, көп білу керек, терең біліммен қоса ғылыми көрегендік те қажет. Өйтпейінше табиғаттың тылсым сырын, өзіңді қоршаған ортаның бап-күйін тани алмайсың. Олай болса?.. Семинарияның оқу мерзімі – төрт жыл. Алғашқы жылдан-ақ семинарист-шәкірт Құдайға құлшылық ету пәнінен (басқа діндегілерге бұл міндетті емес), ұстаздық тағылым (педагогика), орыс және шіркеу-славян тілдері, есеп, алгебра, пішіндеме (геометрия), тарих, жағрафия, жаратылыстану, физика, сурет пен сызу, көркем жазу, ән сабағы, қосымша ғылымдарды тану (құқық, заң негіздері, ресми қағаздарды жазу рәсімі және басқалар) сияқты түрлі ілім негіздерін жүйелі біліп, тыңғылықты білім алуға тиіс. Әлбетте, шәкірттің білім деңгейі көтерілген сайын оқу бағдарламасы күрделілене түсіп, жаңа пәндер қосылады. Жыл аяғында ауызша, жазбаша емтиханда семинаристің білімді игеру деңгейі тексеріледі де, келесі басқышқа көшіру иә көшірмеу турасында ұстаздар алқасының шешімі қабылданады. Бағдарламаны толық меңгере алмаған шәкірттердің бір курсты екі жыл оқитындары да жоқ емес, оқудан шығып қалатындар да бар. Үздік оқығандар жыл қорытындысында мақтау қағаз бен сыйлық алады. Жылдан жылға өте жақсы үлгерген таңдаулы жиырма шәкіртке земствоның арнаулы стипендиясы тағайындалады. ҚР Мемлекеттік мұрағатына көшірілген семинария құжаттарының бірінде 1916 жылдың бірінші қаңтарында земство

жәрдемін алған 20 шәкірттің санатында Ғабдул-Ғаний (құжатта солай жазылған) Сәтбаев, Жүсіпбек Аймауытов және Мұхтар Әуезов есімдері қатарлас аталған.

Семейде де Қаныш үздік оқиды. Алғашқы екі жылда ол немере ағасының үйінде тұрған. Семинария ғимаратына жету үшін Омбы (қазіргі Ю. Гагарин атындағы), Крепостная және Больничная көшелерін қиыстай жүріп, Степной даңғылына түседі. Жаяуға бұл едәуір жер. Әсіресе шыжыған жазда ыстық құмды толарсақтан кешіп семинария үйіне жету оңай емес. Үскірігі бет қаратпас аязды күндерде иә боран түтеген қыс айларында тіпті қиын...

Бәлкім, осы жайт түрткі болды ма, әлде есейіп қалған шәкірт жігіт өз бетімен өмір сүруді жөн көрді ме (оның үстіне Әбікей ағасы балалы-шағалы адам, бәрі де шиеттей жас), кім білсін, үшінші жылы дербес пәтерге шығады. Ауылдастарының айтуынша, Мұхтар және Жекей деген достарымен қосылып, Ханиса есімді татар әйелінің бір бөлмесінде тұрған-мыс...

Бізге мәлім бірқанша естеліктер мен ауызекі әңгімелерде фамилиясы көрсетілмей, Жекей есімімен ғана аталған шәкірт, ұлтымыздың біртуар перзенті, қаламы хас жүйрік дүлдүл қаламгері Жүсіпбек Аймауытов деген жорамал айтамыз. Кеңес өкіметінің қас жауы ретінде 1931 жылы атылған Ж. Аймауытовтың есімін бадырайтып айта алмағандықтан, Қаныш Имантайұлы және өзге де естелік айтушылар марқұмды осындай лақап атаумен бүркемелеп көрсеткен тәрізді. «Сәтбаев» ғұмырнамасының Мәскеуде «Молодая гвардия» баспасының «ЖЗЛ» топтамасында 1980 жылы жарық көрген алғашқы басылымында мен өзім де осы амалды қолданып, төртінші мүшелін орталаған шағында нақақтан мерт болған сөз зергері Жүсекеңді ашық жаза алмай, бір әрпін ауыстырумен далдалап, Айсауытов деп көрсетуге мәжбүр болғанмын (қараңыз: сол басылымның 27-бетін)...

Облыс орталығына жаз айларында көшпелі цирк келіп өнер көрсетеді. Қала тұрғындары тегінде күрес

ойындарына өзгеше әуес. Қызды-қыздымен сол нояндардың кейбірі цирктің атақты палуандарымен белдесуден тайынбайды. Мұндай жүректілер көбіне жүкші, кеме айлағында жұмыс істейтін қазақтар арасынан шығады. Әлбетте, шәкірт жастар намыс отын қыздырар думанды ортадан қалыс қалмай, қошемет білдіріп қызықтаушылардың жуан ортасында жүреді. Палуан атаулы Ертіс жағасындағы көкке шығып, Бұзау аралдағы қымызханалар алдындағы құмжайда күш сынасады. Сол тайталасты қызықтаушы жанкүйер топтың бастаушысы – тағы да Жекей. Күреске ол ересек досы Мұхтармен бірге түскен. Ахмет Омарханұлы Әуезовтің ағасы туралы естелік кітабында екі достың сол жылдарда Семейде тұрған күрес жаттықтырушысы Николай Николаевич Куприяновтан күрес тәсілдерін біршама уақыт арнайы үйренгенін ескертіпті...

Этнографиялық үйірме. Жоғарыда біз сөз еткен «Бастапқы сауық кеші». Абай Құнанбайұлының дүниеден қайтқанына он жыл толуына арналған өткен әдебиет кеші. Қазақтың ескі әдебиет нұсқаларын жинау. Абай өлеңдерімен орыс зиялыларын таныстыру... Бәрі де сол кезде Семейді қоныс еткен ат төбеліндей зиялы қауымның өз халқын өрге сүйреп, дүние жаңалығына еліктіру мақсатынан, замана көшінен кенжелеп қалмау ниетінен туған игі әрекеттер. Солардың қайсысы болсын қаладағы қазақ оқығандарының белсенді көмегін талап еткен. Бір кеште, айталық, ақындарды айтыстырып, «Батырларды» сайыстырып, іле-шала ән салып, шешендер сөзін жатқа оқу үшін қаншама актер керек? Кешті ұйымдастырушылар өздері ділгер болған көмекшілерді семинария шәкірттерінің арасынан тапқан. Солардың бірі – Қаныш Сәтбаев, көбіне ол мандолина тартып иә ақындар жырынан үзінділер оқиды; кейде «Топайкөк», «Баянауыл», «Көзімнің

қарасы» әндерін келістіре орындаған; ойын соңында бойшаң шәкірт сауыт киіп, қолына айбалта, найза ұстап, қазақтың этнографиялық ескі салт-үлгілерін бейнелеуге қатысқан.

Осы топтың жуан ортасында, бәлкім, ұйымдастыру тобында жасы әлі жиырмаға толмаған Мұхтар Әуезов те болған. Сол қарсаңда ол семинарияның үшінші басқышының тыңдаушысы. Үшінші шәкірт – бір өзі «әрі молда, әрі етікші, ағашшы, әрі шимайшы, әрі домбырашы, әнші болып өскен...» (қаламгердің «Өз жайымнан мағлұмат» атты ғұмырнама жазбасындағы төл сөзі), тұрмысы аса жүдеу тақыр кедейдің перзенті – баянауылдық Жүсіпбек Аймауытов. Кедейлік салдарынан ол Павлодардағы 2-басқышты училищеге туған жылын жасырып жиырма екі жасында түскен. Білім алуға құштарлық бейнетқор талапкерді Семейге де келтіріп, жиырма бес жасар сақа жігітті мұғалімдер семинариясына шәкірт еткен...

Таңғаларлық мына жайтқа мән бере қараңыз: 1914-1918 жылдар аралығында ескі Семейдің Степной көшесіндегі сәулетті ғимаратында халқымыздың ұлттық мерейін биікке көтеріп, дүние жүзіне танытқан тұлғалы үш арысы кездесіп (Мұхтар Әуезов бір басқыш ілгері оқыған) әрі бір пәтерде тұрып, білім дариясынан сусындаған. Бұлардың алғашқы екеуі XX ғасырда ұлт мәдениетінің, әдебиетінің, ғылымының біртуар тұлғасы мәртебесіне ие болып, халқымыздың ұлы перзенттері аталмақ. Ал Жүсіпбек Аймауытов, амал қанша, сол дарынын толық көрсете алмай, нағыз дер шағында, қырық екі жасында мерт болған.

Күресті қызықтап иә аяқдоп тебумен әуестену – мұғалім болуға әзірленіп жүрген семинария шәкірттерінің жастық желеңмен ойынға аңсары ауған кездегі ермегі. Ал сауық кештеріне қатысу, көркемөнерпаздар үйірмесіне мүше болып, әдеби шығармалардан

«Жанды ойын» көрсету, үш достың Ханиса ханумның төргі бөлмесін басына көтере дауласып, қыстың ұзақ кештерінде жетілік білте шамның сығырайған

жарығына иық тіресе отырып, қазақ өмірінен шағын драма жазып, күлкілі көріністер, әзіл-оспақтар әзірлеуін не дейміз?..

«...Әнге бай, ақын-жырауы, эпос, қисса, жыры мол, сал-серісі, бақсы-балгері де әр ауылдан шығатын өнерлі сахара Еуропа мәдениетінің озық үлгілерінен өзіне лайықтысын неге үйренбейді? Даланың марғау тірліктен оянып, отырықшы ел атанып, мәдениеті ілгері, ілімі озық халықтармен терезе теңестіретін мезгілі жетті. Біздің болашақ мәдениетімізге Еуропаның цирк өнері, театры, әлденеше музыка аспаптары бір сазды қосылып орындайтын оркестрі, көп дауысты хоры да керек. Тіпті футболшы, волейболшы, палуан спортшылар да керек. Жаппай сауат ашар бастауыш мектептер, тілмаштар дайындайтын курстар ғана емес, терең білім беріп, салиқалы өнерге баулитын семинария, гимназия, кәсіби училищелер керек. Оянған қазақ өлкесінің мұндай өнерге, білімге, ғылымға іңкәр болғаны қашаннан... Оны жаңа жағалауға бастайтын көшбасшылар – мына біздер, қазақтың жас оқығандары. Демек, алдағы мұрат-мақсатымыз, өміріміз осы жолға арналуға тиіс. Ол – ағарту жолы! Туған халқыңа қалтқысыз қызмет ету. Өз білгеніңді, бойыңдағы барыңды салып өнер жолына сүйреу!» – деген өрелі ғана емес, таңғажайып толғамды біз Қ.И. Сәтбаевтың күнделік дәптеріне Әлекей деген шәкірт ойы ретінде далдалап көрсеткен қолжазбасынан келтіріп отырмыз.

Дарқан өмірдің ащы-тұщысын әзірше татпаған, маңдайына тас тиіп, шөгір қадалмаған, арман жетегінде жүрген шәкірттер, тегінде, құрғақ қиялға малданған утопистер емес, хал-қадірінше нақты іспен шұғылдандуды тілеген ойлы жастар. Мысалы, Мұхтар Әуезов сауық кештерінің бағдарламасын әзірлеумен бірге, шағын драма жазумен әуестенеді. Түпкілікті ойы – Халық үйінің өнерпаздар үйірмесіне репертуар

өзірлеу. Семинария шәкіртінің осы жолдағы игі талабының алғашқы туындысы – 1917 жылы Абай ауылының жайлауы Ойқұдықта ойналған «Еңлік-Кебек» трагедиясының алғашқы қойылымы. Актерлері – ақын ауылының оқыған жастары.

«1916 жылғы қазақтан жұмысшы алудың артынан пьеса жаза бастадым. Алғаш жазған пьесам (Нұрғали Құлжанов ұнатпаған соң) жарыққа шықпады, – депті Жүсіпбек Аймауытов ғұмырбаяндық жазбасында. – ...«Рабиға», «Жебір болыс», «Қанапия – Шәрбану» – 1916-1917 жылғы жазған пьесаларым. Ең алғаш баспа жүзіне шыққан сөздерім – 1917 жылғы «Сарыарқада» (Семейде шыққан қазақ газеті – М. С.).

Ал Қаныш шәкірт нендей өнерді мұрат еткен?

Төр жайлауға ауылдың қонған кезі. Қыс бойы шаруа қамымен бір-біріне қатыса алмаған ағайын-жұрағат амандаса келіп, жапатармағай қауышып жатқан мәресәре мезгіл. Күн қызылиектеніп батып барады, төңірек түгел жайқалған көк, ауыл іргесінде жалтыраған айдын көл. Кенет отау үйлердің бірінің алдынан жайлаудың саф ауасын діріл қақтырып желпігендей, маужыраған табиғатты, шаруа күйлеген ауыл адамдарының назарын өзіне еріксіз қаратқандай сазды үн құйқылжи шығып, жан-жүйеңді еліте жөнеледі. Желсіз тымық кеште азан-қазан болып шулап жататын қотан да бүгін әсерлі саз әуеніне елтіп жым-жырт тынған, қыбыр еткен жан-жануар болсайшы.

Кенет тыңдаушылардың бірі қатты дауыстап: «О, бәрекелді! Тусаң ту, Сәтекеңнің төрт арысы! Өнер деп осыны айтыңдар, оқысаңдар, осылай оқыңдар!» – деп қошемет білдіреді. Төрт арыс дейтіні – өнер көрсетіп тұрған ағайындыларға білдірген қошемет: Әбікей – гармоньда ойнаса, Әбдікәрім (Кәрім) – скрипканың дүлдүлі, Бөкеш – домбыраға жүйрік, ал Қаныш –

мандолина мен гитарды бірдей тартады...
Ағайындылардың сауық-сайраны, әдетте, жұлдызды түннің бір уағына дейін созылады: ән-әуенге қоса қаладан көрген-білген жаңалықтарын майын тамызып әңгіме айтады; дауыстап Абай және ескі ақындар өлеңдерін оқиды; ауыл өмірінің көлеңкелі жақтарын әжуалайтын сықақтарды ойнап, жиналған жұртты күлкіге қарық қылады...

(Жылдар өтеді. Кешегі шәкірттер ержетіп, өмір ағысына шыққан. Бірі – инженер, екіншісі – қаламгер. Күні кешегі арманы жүзеге асып, ұлт театры шаңырақ көтерді. Сол театрдың шымылдығын ашқан қойылымның бірі – «Еңлік-Кебек», авторы – кешегі «Қазақша бастапқы ойынның» белсенді қатысушысы Мұхтар Әуезов. Ал ұлт театрының алғашқы қадамын, табысы мен кемшілігін жанашыр көңілімен қуаныштап, әрі сәт сапар тілеп тебірене жазған тұңғыш сыншысы – кен инженері Қаныш Сәтбаев. «...Қазақ ұлт театрының келешегіндегі жолына төменгі үш бағыт негіз болуы керек деп білеміз: бірінші, театр – ел өмірінің түзу айнасы; екінші, театр – ел міндетінің құрулы тезі, төреші ұстазы; үшінші, театр – қазақтың салт-сана, күйі, сарындары сияқты мәдениет, өнер кендерінің терең ошағы, ұйытқысы», – деп ой толғаған ол «Еңбекші қазақ» газетінің 1927 жылғы 24 қаңтарда жариялаған «Қазақстанның ұлт театры» атты шолу мақаласында).

III

Шәкірттік жылдар зымырап өтіп жатыр. Қаныш қоңыр күз бен қытымыр қысты Семейде өткізіп, жаз елде, көбіне жайлауда болады. Соғыс тауқыметі де қала халқын әбден титықтатып, мейлінше қажытуда. Дүние атаулы қымбатшылық. Рас, пұлың болса, іздегенің түгел табылады. Шәкіртке қанша бап керек? Үсті-басы бүтін, тамағы тоқ болса, жетіп жатыр. Соның бәрі бірақ қыруар бейнетпен келеді. Семинария ай сайын он бес сом стипендия төлейді. Бұл, әрине, айналымға жетпейді. Сенімді үміт – арымайтын ауылда: қысқа қарай өткен-кеткеннен қоржындап ет, қарындап май жібереді; стипендияға сеп болсын деп қаражат та

жөнелтіп тұрады. Баянауылдың Семейден салт аттыға алты күн жүретін жырақ орналасқаны қарым-қатынасқа қиынақ...

Шәкірттер өзара қосылып, бір-біріне жең ұшымен жалғасып, сенікі-менікі демей, қоржын түбін бірге қағысып, қоңыр төбел тіршілікпен өмір сүреді. Сөйтсе де, қаланың жүдеу тұрмысы оларды тоғыз-он айға созылатын оқу жылында әбден титықтады. Сол себепті шәкірт атаулы тезірек ауылға қайтуға асығады. Мұхтарға бұл қиын емес, ата қонысы – жолшыбай бір-ақ қонып баратын Бөрлі бұйратында. Ал Қанышқа жайлаудағы ауылына жету үшін жеті-сегіз күн керек. Сол себепті оқудан босайтын күнін әкесіне алдын ала хабарлайды. Бұл кезде оған Баянауылдан қос атпен келетін адам – елгезек Нұрлан. Межелі күні ол қалаға түсіп, Әбең үйінде тосып жатады. Әрине, соншама қиыр түкпірден үлкен шәрге келген соң оған жүктелген тапсырмалар да аз болмайды. Бәрі де қырда табылмайтын қат нәрселер. Базардағы сауда трашпеңке арба алумен тынады. Іле-шала жолаушылар күнбатысты бетке ұстап жолға шығады.

* * *

Жас Қаныштың әр жылы, оқудан келген сайын парызы санап ыждағатпен орындайтын бір рәсімі – өздерімен қоңсы отырған, Арқаның атақты әншісі һәм сазгері Жаяу Мұса Байжанұлына арнайы барып сәлем беру. Сол қауышуға Қаныш қана емес, қарт әншінің өзі де құштар. Мерзімді күнінен кешіге бастаса,

«Имекеңнің кенжесі келіп пе екен, нәзік бала еді, оқудан ауырып қалмады ма екен?» – деп сұрау салып, іздеп отырады. Шыдамы түгесілсе, сипаң торысын өкпеге тепкілеп, Далбадан өзі-ақ келеді. Сол рәсімді Қаныш 1916 жылы да бұзбады. Үйінде бірер апта болып тыныққан соң сенімді серігі Нұрланды алып, әншінің

қыстауына өзі аттанады. Жаяудың бұл сексенге ентелеген шағы, қос-қостан айдайтын малы болмаған соң жайлауға бұрын да шықпайтын, ал қазір біржола тыйылған. Жолаушылар келгенде, ол сырқаттанып жатыр екен. Үй іші жүдеу, төрде бір-екі тайтеріден өзге лыпа жоқ...

Бұдан арғы әңгімені сол кездесудің куәгері Нұрлан Қасенов ақсақал жалғастырсын:

Қанкежан сырқаттың көңіл-күйін ежіктеді.

– Оны менен сұрап қайтесің, анау құсымнан білсеңші, – деп әнші тұғырда мүлгіп отырған көк қаршығаны нұсқады.

Қаныш қыранның қасына барып, бөтегесін сипап, топшысын басып көрді де:

– Әнші ата-ау, құсыңыз ашулы ғой. Жаз шыққалы емін-еркін бір ұшпадым деп көк тілеп отыр екен, – деп еді.

Қарт риза болып қолын соғып, мәз болды.

– Пай-пай, тумысыңнан айналдым, асыл Имекемнің кенжетайы! Айнытпай таптың, құсбегілік өнерге ден қойған тегіңе тартуыңа болайын. Көк қаршыға ұшпағанына жүдесе, мен ұша алмағанымға құсамын, ей, қайтесің, қарағым...– деп сері мұңайып қалды. – Жә, Қанкежан, қалаң не дейді, мына соғыстың салмағы қайыстырып болды ғой қыр елін?...

Қанке қала жаңалықтарын әңгімеледі. Қазақтан окоп жұмысына азамат алмақ деген қауесетті де жасырған жоқ.

– Е, патша әкеміздің жайы мәз емес десейші. Мынаның сөзі шылғи өтірік болды, – деп әнші тізесінде жатқан ескі газетті іргеге лақтырды. – Зобалаңның көкесі алда десеңші.

– Жағдай ауыр, – деді шәкірт.

– Балам, бері жақындашы. – Әлдене ойына түскен қарт әнші кенет Қанышқа сынай қарады. – Былтырғыдан бойыңа едәуір қосыпсың, тіл-аузым тасқа! Ал ойың ше, оған да қосқаның бар ма? Әлде азайттың ба?

Қаныш қызараңдап:

– Оны енді... не деуге болады?.. Оқудың тағы бір жылын бітіріп келдім, – деп күмілжіген рай аңғартты.

– Бәрекелді, ризамын. Имекеңнің ақыл-ойын ғана емес, сыпайылығын да айнытпай алғаныңды көріп тұрмын. Жә, бұйымтайыңды айт, менен не қалайсың?

– Бұйымтай жоқ, әнші ата.

– Шынымен көңіліңде ештеңе жоқ па?

– Жоқ, шыным.

– Жә, үш қайтара сұрадым, жоқ деп үш мәрте қайырдың. Шынында да сәлем бере келіпсің, ризамын. Қане, қолыңды жай, балам! Әлгінде өзің құмарта сипаған көк қаршығам – менің аяқтыға ұстатпай, тұяқтыға қақтырмай қастерлеп, бабында сақтап келе жатқан жалғыз асылым. Сен де, Қанкежан, Имекеңдей ел жақсысының жастай баптап, ертелі-кеш бағып отырған балапан қанат сұңқарысың. Көк қаршығаны саған байладым. Екеуіңнің бұдан былайғы тілеуің бір болсын, қос қыран! Ұшқан кезде мерейлерің үстем болып, жолдарыңа нұр жаусын, әумин!.. Бұл қазір нағыз бабында, алып кетіп, демалысыңа ермек ет, саят құрғын, қарағым! – деп қарт әнші көзіне жас алды.

Алайда Қанкежан құсты алудан үзілді-кесілді бас тартты.

– Аты менікі болып, заты сізде қалсын, әнші ата! Сауыққан соң менің қаршығамды алып, жайлауға

келіңіз. Бұйырған саятты сол кезде көреміз, – деп, әншінің өзіне міндет артып, оп-оңай құтылып кетті.

Жақсылар о күнде жұмбақтап сөйлеседі ғой. Аттанарда Жаяу ата бізді есік алдына дейін шығарып салды.

– Бара қалсам, Қанкежан, базарлығың бола ма? Сонша жерге барғаныма тұра ма? – деп тақпақтады. Қаныш та сауыққой қарттың көңілін жазбай түсініп:

– Көп емес, аздап. Сіз үшін бірер ән табамын, – деп жымыды.

– Жарайды, балам, сенің аздабыңды білемін. Барамын ауылыңа, Имекеңе үш қайтара сәлем айт! Уәде.

Ауылға келген соң жастар болған әңгімені биге айтады.

– Бәрекелді, құсын алмай келгендерің жөн болған. Ол бір дауы көп, қырсықты қаршыға еді... – дейді ауыл иесі.

– Жақында сол құсты қолқалап, Шорекең ауылынан Біләл болыс барыпты. Мырза ауылының кекірейген мінезі қалған ба, аттан түспей, Жаяудың үйіне шабарманын жұмсапты. Шабарманға әнші атаң кісі деп қарамаған, төсектен басын көтермей, газет оқыған қалпы, тіл қатпастан сазарып жата берген... Болысқа бермеген сүйікті қыранын саған атағаны таң қаларлық мінез! Иә, жарықтықтың пейілі солай. Біреуге көлдей жомарт, біреуге шөлдей сараң... Уағда етсе, келеді әнші атаң. Одан, саят емес, дүние әңгімесін естіп, өнер үйрену абзал... – деп Имантай қарт сөзді түйеді.

Амал не, сол жылы саят құрып, серуенге шығудың сәті келмеген. Көп ұзамай жария болған Ресей патшасының 25 маусымдағы жарлығы мал бағып, шаруа күйлеп тыныш жатқан қыр елінің әңкі-тәңкісін шығарып, әрі-сәрі күйге душар етеді. Еразаматтың ат үстінде ұйықтап, сәйгүлік ауыздығымен су ішкен қиын-қыстау күндер туады...

ТӨҢКЕРІС ТОЛҚЫНЫНДА

I

1917 жылдың таңы атты.

Жоғары мәртебелі Екінші Николай патшаның құдірет-күші бұқара халықтың жаппай көтерілген дүмпуіне төзе алмады. Аяғы аспаннан келгенін қаһарлы ақпанның аязды таңында бір-ақ білді. Ақпан төңкерісінің жаңғырығы ту қиырдағы Семейге он бес күн кешігіп жеткен. Аңсаулы бостандық бірақ «кешіктім» деген жоқ, бодан елді дүр сілкіктіп желпіндіре келді.

Ар бостандығы. Ел бостандығы. Жер бостандығы. Сөз бостандығы. Еріктісің, теңсің! Дін мен ділге де азатсың! Алақандай Семейде аз уақыттың ішінде толып жатқан комитеттер мен одақтар, партиялар ұйымдасып, олардың атқару мекемелері, газеттер мен листоктар тайталаса туып, көктемгі көктей қаулап шыға келсін. Күнде жиын, күнде сайлау. Дуылдаған жұрт, гуілдеген сөз. Көтеріңкі көңіл, желпіне сөйлеген шешендер, ергежейлі «көсемдер»...

Мұғалімдер семинариясының сабағы көп жиын, көп комитеттің оңды-солды сүйреген дүрмегіне тап болды. Сабақ мезгілінде өтпейді. Үзілістер кейде әлденеше күнге созылады. Шәкірттер ішінен «орақ тілді тілмарлар» шықты. «Өзің ғана оқымай, өзгені де оқыт!» ұраны күн сайын талқылайтын өзекті тақырыпқа айналды...

Айтып-айтпай не керек, 1822 және 1868 жылдардағы реформадан кейін, ең шұрайлы, топырағы құйқалы, нулы-сулы, өзендікөлді атырабына жат жұрттың адамдары шегірткеше қаптап, көшпелі халықтың мал-жайын құмайт, түгі тықыр тақыр жерлерге ығыстыру

шарасы жүзеге асқаннан бері сорлы қазақ қыр төскейінде емін-еркін көшуді түсінде ғана көретін болған-ды. Ал олардың құрамы жаңа ғасырдың басында бес миллионнан асқан. Алайда өзінен шыққан билеушісі жоқ мүсәпір халықтың келешегін кім ойламақ?.. Мұндай түйткілге басы ауырмайтын, өз жұтқынын ғана көксейтін тоғышардың жауабы: «Е, оны бір Алла біледі!» Десек те, еркіндік рухы қанына сіңген халық ортасынан бодандық қамытын лақтырып тастауға шақырған ерлер әр жерден жүздеп шықты. Бір ғажабы, солардың өркениеті озық қалаларда орысша оқыған жастар арасынан атойлап көрінуі еді. Таңданарлық жайт: тап солар – отарлаушы елдің үкіметі кешегі кер заманда аярлықпен ұсынған мәртебелі мансап, биік шендерді қуана қабылдап, туған ұлтына опасыздық еткен, аға сұлтандыққа, болыс, старшын, қазылыққа таласып, өзара қырық пышақ болған бай-шонжарлардың перзенттері. Бұлардың алдыңғы толқыны Қазан, Том, Орынбор, Омбы, Воронеж, Мәскеу, Тарту, Варшава мен Санкт-Петербургтің әйгілі институттары мен университеттерінде білім алған. Енді, міне, орыс оқуын меңгерген білімпаз жастар ортасынан өмір-бақи бодан болуға көнбеген, туған жұртының тілін, дінін, ділін сақтап, ерікті ел атануды мұрат еткен өжет ұрпақ саяси майданға білек сыбанып шықты. Түрме азабын тарту, мәңгі қыс жайлаған теріскей қиырға айдалу меһнаты оларды жасқантпаған. Ұлы мақсат – еркіндікке жету, рухани бостандық! Сол үшін жан пида! Шын-ау, иен жерін сырт көзден қорғап, елдігін, еркіндігін сан ғасыр сақтап келген ұлттың діл-қуаты, жігер-намысы сарқылды деп ойлау күпірлік емес пе?! Жоқ, кебенек көйлегін киген ерлер таусылмапты. «Ер тумаса – ел ғаріп» нақылы әлі де әсерлі екен. Тәубе делік!..

Шынтуайтын айтқанда, сол ерлердің бел буып шыққан күресі оқшашар қарумен жасақталған патша әскеріне бәз-баяғыдай найза, шоқпар ұстап, садақ пен қылыш асынып, ХІХ ғасырда қарсы тұрған Сырым, Исатай, Жанғожа, Кенесары, Наурызбай батырлар бастаған қарсылықтан бөлек болатын. Сол күрестің сыр-сипатын қазақ зиялыларының жаңа толқынына көшбасшы болған Ахмет Байтұрсыновтың:

«Жөн сілтедім қазақ деген намысқа,
Жол сілтедім жақын емес, алысқа.
«Өзге жұрттар өрге қадам басқанда, –
Дедім, – Сен де қатарыңнан қалыспа!» –

деген үндеуі дәлірек анықтаса керек. Ахаңдай көрегенге серік болған Міржақып Дулатов 1909 жылы жарық көрген «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағына мына сөздерді айдар етіпті:

«Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал һарам боп,
Қазағым, енді жату жарамас-ты!..»

1905 жылғы төңкеріс кезінде бастау алған тәуелсіздік қозғалысы бірте-бірте күш жинап, әдіс-айла жинақтап, ақыр аяғында қазақ жерінің барлық түкпірін қамтыды. Сірә, соның ең дүмпулі кезеңі – 1916 жылғы, бұратана халықтардан тыл жұмысына солдат алу жарлығына қарсы шыққан жалпықазақтық көтерілістер. Сайып келгенде, сол да 1917 жылдың атышулы дүрбелеңіне ұласты. Қазақтың жер-жердегі ат төбеліндей зиялы

перзенттері, әсіресе білім жолында жүрген шәкірт жастар бұл жолғы қозғалысты жаппай қолдап, азаттық туын көтеруге өз үлестерін қосқаны анық.

Солардың бірі – Том шәріндегі Сібір технология институты кен факультетінің төртінші курс студенті Әлімхан Ермеков. Жас өрен оқуын үзіп, Семейге асыға жеткен. Жалғыз емес, өзімен бірге қырық шақты қазақ жастарын ертіп келеді.

Қазақ халқының алғашқы құрылтайы 1917 жылғы 21-26 шілде аралығында Орынборда шақырылып, оған Семейден Әлімхан Ермеков, Халел Ғаббасов, Жақып Ақбаев қатысып, ел басқарудың жөн-жобасын анықтауға белсене атсалысқан. Құрылтайда талқыға түскен өзекті мәселе қазақ жұртының көп жылдар көкейін тесіп, көмейіне тас боп тығылған күпті жайттарды сөз еткен: Ресей құрамында автономиялық еркіндік алу, келімсектер нөпірін тоқтату, өз жеріне иелік ету, діннің саясаттан тыс болуы, әйел мен еркектің тең құқықта өмір сүруі, қазақша мектептер ашу, сот жұмысын ана тілінде жүргізу...

Сол жиында бүкілресейлік мұсылмандар кеңесіне қазақ жеріндегі алты облыс пен Бөкей ордасынан, Орта Азиядағы қазақтар атынан сегіз адам өкілдік алған. Семей облысының өкілі – мұғалімдер семинариясының оқытушысы Әбікей Зейінұлы Сәтбаев...

Алғашқы құрылтайға қатысушылар Алаш қозғалысының бағыт-бағдарын даралап, ұлттық партия құруға да пәтуаласқан. Іле-шала әр жерде Алаш партиясына жазылу жүрген. Бұл іс қазақ даласының күншығыс өңірінде, әсіресе Семей шәрінде белсендірек жүріп, ұлттық қозғалыстың қарамды тобы төбе көрсеткен. Солардың жуан ортасында семинарияның оқытушыларымен қоса кешегі шәкірті Мұхтар Әуезов, соңғы басқышқа шыққан Қазы Нұрмұхаметов, Жүсіпбек Аймауытов сияқты саяқ жігіттер де болған...

1917 жылдың 12 сәуірінде жасы он сегізге толған семинария шәкірті Қаныш Сәтбаев сол күндерде баррикаданың қай жағында болған? Бізге мәлім жайт: сол көктемде ол аяқастынан сырқаттанып қалып, ауруханаға тап болғаны. Жазғы емтиханға да сырқат шәкірт сонда жатып әзірленеді. Алайда ұстаздар кеңесі оның үш жыл бойы үздік оқығанын ескеріп, төртінші басқышқа сынақсыз көшіруге шешім қабылдайды. Бұл

жағдай күйі кетіп жүдеген шәкірттің ас-суы, ағы мол туған ауылына жетіп, ақау түскен денсаулығын түзетуді ойлауға мәжбүр еткен...

Көктемгі сырқаттың шынайы сыры күзде мәлім болады: қайткен күнде оқуын тәмамдауды көксеп, қалаға қайтып оралған шәкірт семинария аудиториясын тағы да қоныс аударғандар ауруханасының палатасына ауыстырады; емханада ол ауыр халде, қан түкіріп айдан аса уақыт жатады. Ақыры, қан тыйылады. Науқасты қараған білікті дәрігер С.Н. Разумов Қаныштың дерті өкпе туберкулезінің ашық түрі екенін, тез арада қаладан кетпесе, өміріне қауіп екенін қатаң түрде ескертеді.

Оқуға құныққан, қаланың сол күндегі дүрмек-шуына да қызыққан албырт жас үшін бұл – ауыр жаза кескен сот үкімін тыңдағанмен бірдей...

Күйеу баласы, жазушы Қайнекей Жармағанбетовке Қ.И. Сәтбаев шерткен естелігінде аумалы-төкпелі күндер туралы былай депті:

«...Ұмытпасам, 1917 жылдың күзі. Семейдің қара суығы. Үскірік жел өңменіңнен өтеді. Күн еңкейіп қалған кез. Семинариядан елге әкетпек кітаптарымды алып, Әбікей ағайдікіне келе жатқанмын. Бір айналмадан бұрыла бергенімде, өңі сарғылт, денесі ашаң, орта бойлы кісі қарсы кездесті де:

- Сәлемет пе, інім? Сен осы Имекеңнің баласы емеспісің?
- деп оқыс сұрады.
- Иә, Имекең баласымын.
- Мен Сұлтанмахмұтпын. Уақытың болса, бүгін кешке пәтеріме келіп кетші, – деп тұрағын айтты.
- Жарайды, Махмұт аға.

Өзіме таныс татар ағайынның үйі екен. Кештеңкіреп келдім. Оңаша бөлме, үстел үсті десте-десте қағаз, кітап. Сұлтекең ескі танысындай қарсы алды.

– Қаныш қарағым, менің оқуым көп емес. Әсіресе орысшаға шорқақпын. Мына кітаптың мен көрсеткен жерін оқып шығып, мәнін қазақша айтып көрші, – деді де, сырты қалың сары қағазбен тысталған көлемді кітаптың бетін ашып, маған ұсынды. Асты сызылған сөздері көп екен. Көз жүгіртіп көріп едім, өзім де ұғына қоймадым. Екі рет оқығанда сол беттің жалпы сарынына түсінгендей болдым. Айта бастадым. Сұлтекең жазып отыр. Екі сағаттай отырдық. Шам түтіні екеумізді жарыса жөтелтті. Біраз мұңдасып алдық.

Екеуміздің оңаша сұхбатымыз бұдан кейін де екі кеш қайталанды. Сұлтекең соңғы кеште ас дайындатып қойыпты. Ол кісі ауыз үйге шығып кеткенде, құмарлық билеп, «Осы нендей кітап болды екен?» деп, тыстығын ашып қарасам: «Капитал. Критика политической экономии. Сочинение Карла Маркса, том первый. С.-Петербург...» – деген сөздерді оқыдым...»

Өмір талқысы мен кеуде дерті қат-қабат соққылап әбден титықтаған Сұлтанмахмұт ақын да жас талапқа тезірек елге қайт деп кеңес береді.

– Оқимын дегенің көңілді қуантады, жақсы інім. Тегінде, бұл біздің халықтың кешігіп қуған өнері... Сол олқыны сендей жастар қаузаса игі! Тек оқу үшін денсаулық керек. Қанатсыз қыраннан не қайран, жапалақтай жалпылдап жер бауырлап ұшудың қызығы да болмас...

Екі ойлы болып, қаланы қиып кете алмай жүрген жас жігітке есті ағаның емеуірінмен білдірген ақылы түрткі болды. Ақыры елге қайтуға бел байлады.

Қазан айының орта кезі еді бұл. Ертіс өңіріне қыс сол жылы ерте түсіп, маң дала ұлпа қарға бөгіп, әлдебір

тосын оқиға күткендей манаурап жатқан-ды...

Сол қыста Қаныш екі түрлі шаруамен шұғылданған: бірі – Семейден ала келген оқулықтарын жастана жатып, төртінші басқыштың сабағын әзірлеу; екіншісі – екі ауылдың ересек балаларына әріп үйретіп, өз бетінше сабақ беру.

Кеудесін шалған ауыр дертпен күресу де – осы күнгі тән сауықтырудың алуан емдерімен салыстырғанда мүлдем қарапайым. Нұрлан Қасенұлы ақсақал осы жайында бізге былай деп бізге сыр шерткен-ді: «Күнде кешке, жылқы күзетіне кетерде, Би атам орта торсық қымызды қанжығама байлайды; торсықтың ішінде құмалақтай күшала дәрімен бірге қарыстай шикі қазы, көбінесе соның ішектен сыдырылған үлпілдегі жүреді... Ал таңертең әлгілердің қайда кеткенін білмейсің. Тек қайыс боп қалған қазының қатты қыртысын ғана көресің. Осы сусынды Қанкежан күні бойы ішеді. Қырдың қымызы тегінде асыл дәрі, науқасты екі-үш айда-ақ аяғынан тік тұрғызып, өңіне қызыл жүгіртті...»

II

Ақпан төңкерісінде билікке ие болған Уақытша үкіметтің тарихтан еншілеген мерзімі түгесіліп, 1917 жылғы қазан айының 25-жұлдызында (ескі жүйе бойынша) социалист-революционерлердің В.И. Ленин бастаған большевиктер партиясы саяси сахнаға шықты. Империя астанасында жеңіске үрдіс жеткенімен, большевиктер билігі Ресейдің шалғай қала, алыс уездерінде іле-шала орнаған жоқ: Мәскеудің өзін бірнеше тәулікке созылған қантөгіспен әрең дегенде тізе бүктірген; ал қазақ даласы сияқты алыс түкпірлерді өз құзырына қарату әлі алда болатын...

Ұлттық қозғалыстың Әлихан Бөкейханов басқарған ұйымдастыру комитеті қараша айында күллі қазақ қауымына екі мәрте үндеу жолдаған. Соның соңғысында: «Россия іріп-шіріп жатыр, бір аяғы жерде, бір аяғы көрде, не болары белгісіз, ортасына ойран түсіп, түп қазығы суырылып, әркім бетіне кетіп, білгенін істеуде. Біз де қазақ-қырғыз болып бірігіп қам қылмай отыра алмаймыз. Мұндай лайсаң заманда закон жоқ, жол жоқ, қорғалайтын пана жоқ. Әркім өзін-өзі қорғайды. Әуелі өлмеске, екінші малмүлкімізді талауға бермеске, үшінші осы лаңның ішіне кірмеске күшімізді, ісімізді сарп етуге керек. Данышпандар білімін, азаматтар қайратын ұлты үшін аямай жұмсайтын орын осы...» – деген уәж Орынборда шығатын «Қазақ», Семейде жарық көрген «Сарыарқа» газеттері арқылы күллі дала тұрғындарына таратылған.

Алғашқы үндеу бойынша желтоқсанның 5-12-сі күндері аралығында Орынбор қаласында өткен жалпықазақтық екінші құрылтайға жиналған қауым мән-мағынасы бүгінде де таңғаларлық тарихи қарар қабылдаған. Сол құжаттың ықшам нұсқасы мынау: «Бөкей ордасы, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстарында, Закаспий облысының Ферғана, Самарқанд, Әмудария өңірлеріндегі қырғыз (қазақ) уездері мен Алтай губерниясындағы іргелес қазақ болыстары мәдениеті бір, тарихы және тілі бір жұрт атанып һәм қаны бір ежелгі қазақ-қырғыз халқы жиын қоныстанып біртұтас жерге иеленіп отырғандықтан, ұлттық-аймақтық автономия құрылсын; Қазақ-қырғыз облыстарының автономиясы «Алаш» аталсын; автономия алған облыстардың күллі жері – үстіндегі байлығы, өзен-көлі бар қазынасымен, астындағы кені – Алаш мүлкі; Алаш облыстарын қазіргі жүгенсіздіктен құтқару үшін «Алашорда» аталған уақытша халықтық кеңес құрылсын. Кеңес құрамына 25 азамат сайланады,

10 орын қазақ-қырғыз арасында тұратын орыс және өзге халықтар өкілдеріне беріледі; Алашорда үкіметі қазақ-қырғыз халқының билігін өз қолына алады; үкіметтің уақытша құзыр етер орны – Семей қаласы...»

Көктем шықты. Дала тынысы кеңіп, күншуаққа кенелді. Төңірек жадырап, жасыл көкке бөленді. Өріс төлге толды, өзен-көлдерге құс қонды, көштерін шұбыртып он сан ауыл жайлауға бет түзеді.

Қыс бойы ауылында жатып тән саулығын күйттеп, әл-қуат жиған Қаныштың көңіл-күйі қазір жадыраған көктем шуағына елігіп мерейлі шырайға ауысқан. Жабырқау күйі тарқап, іштегі өксіктер ұмытыла бастаған. Жасы сол көктемде он тоғызға толды. Осы күнге дейін ой-санасына жиғанын, көкейіне тоқығанын еліне қайырып, жұрты күткен биіктен көрінер кезі. Соны

жан-тәнімен сезінеді. Өзін барар жеріне жетпей, орта жолда аялдаған жолаушыдай көреді. Қырда жүргенімен, көңілі қала жақта.

Бұл турасында әкесімен де шәлкем-шалыс дауы бар.

– Қалаға қайтуды қоя тұр, балам. Кеудеңдегі дерт – қауіпті кесел. Үйдің күтімі керек, қыр ауасынан ұзасаң-ақ қайта жығыласың...

– Семинарияны тәмамдауым, әке, ертеңгі күннің ризығы. Одан бас тартсам – білгендігім қайсы? Заман да өзгерді.

– Заман сенікі, ешқайда кетпейді. Бір жылдың әрі-берісі не? Бойыңды күтіп, тағы бір жыл ауылда бол. Оң жақта амандығыңды тілеумен зарыға күтіп қалыңдығың отыр. Құйрық-бауыр жесіп, баталасып қойдық. Оны қалай бұзасың? Бұған да ойлан. Жайлауға шыққан соң тойларыңды өткіземіз.

– Жоқ, әке, әуелі оқуымды аяқтауым керек.

– Өкінесің түбінде, балам. Опық жейсің!

– Тым болмаса емтиханға барып келейін. Бұдан әрі кешіксем, біржола қалып қоямын.

Әкесін ақыры дегеніне иліктірді. Ауылы жайлауға асқанда, айнымас серігі Нұрланды ертіп, Семейге аттанды.

Облыс орталығының тірлігі, шәкірттің байқауынша, мазалы қалпынан өзгеріпті. Орталық Ресейді жаппай дендеген Қазан төңкерісінің дүмпуі бұл жаққа ескі жылды жылнама есебінен шығарып барып жеткен. Бұрын астыртын жағдайда болған большевик топтары қаңтарда өзара бірігіп, жұмыскерлер арасында үгітті күшейтіп, Қызыл гвардия топтарын құрып, ақырында 1918 жылғы ақпанның екісінен үшіне қараған түнде Семейде де Кеңес өкіметін орнатыпты. Қалың

бұқараның сол күндегі талаптілегін, көкейкесті сұрауын дөп басқан бәлшебек ұрандары Ертіс жағасында да жолды болып, Алаш қаласының (сол жағалауға ірге тепкен елді мекен былтырдан бері осылай аталып, Алашорда үкіметі де сонда орныққан) қалың кедейі, қасапхананың жалаңаш жалшылары, былғары, сабын зауыттарының жұмысшылары, Затон өзеншілері де Кеңес өкіметіне қолдау білдірген. Кеңестендіру науқаны әсіресе уездерде қауырт жүріпті. Облыстық кеңестің атқару комитетінің төрағасы Яков Шугаев Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне (ВЦИК) жолдаған жеделхатында сәуірдің 20-жаңасына дейін 262 ауылдық және селолық кеңес құрылып, жұмыс істей бастағанын хабарлаған. Заманның саяси ахуалына әрі-сәрі емес шәкірттер үшін көп жайтты аңғартатын жаңалық бұл...

Алашорда үкіметі биліктен шеттетіліпті. Әбікей ағасынан естіген ақпары Қанышты екіұдай ойға бөледі: Ресейдегі Орталық үкіметтің қазіргі басшысы В.И. Ленинге Әлихан Бөкейханов сенімді серіктері – Халел және Жаһанша Досмұхамедовтерді келіссөз жүргізуге аттандырған: ал Алашорданың Семей облыстық комитетінің төрағасы Халел Ғаббасов 2-сәуір күні телеграф арқылы Кеңес үкіметінің бодан халықтар ісі жөніндегі төтенше комиссары И.В. Сталинмен сөйлесіп, нақтап айтқаны – Алашорда үкіметі Кеңес билігін мойындайды, бәлшебектермен тізе қосып, қазақтың ұлттық автономиясын құруға шынайы құштар-мыс... Алайда жаңа үкіметтің адуын комиссары сол ұсынысты хош көрмепті. Алаш өкіліне бірден-ақ саяси күрестен бас тартып, ел билеу ісіне араласпауды талап етіпті. Жер-жердегі ахуал да солай етуге еріксіз мойындатқандай: В.И. Ленин мандатымен елге оралған Әліби Жангелдин батыс өлкеде ұлттық әскер жасақтаған, Қызыл гвардия отрядтарымен күшейтілген сол жасақ Каспий жағалауын, Үстіртті баса жүріп Кеңес

билігін орнатқан; сол бетінде күллі Орынбор атырабын өздеріне тәуелді еткен; күні кеше өктемсіген казак-орыс атамандары өзара күш қоса алмай, қызылдар әскерінен күйрей жеңілген; Алашорда үкіметі жасақтаған екі полк атты әскер ту орталықтан жасанып келе жатқан күші басым жасаққа, әрине, төтеп бере алмайды...

– Саяси ахуал күн сайын өзгеруде, сол жанталастың немен аяқталарын ешкім білмейді. Бір жылдан кейін жиырмаға келесің, Қанышжан. Алды-артыңды байқайтын шамадасың, не істеуді өзің де аңдауға тиіссің. Кім болып, қай салада еңбек етіп, жиғантерген біліміңді әжетке жаратуға ойлану керек. Алды-артымызды қамаған мына жағдайдан аман шығу да оңай емес, – деді Әбікей ағасы екеуара бас қосқан сұхбаттың соңында. – Ал біз оңбай тұтылдық. Әлекең, Ахаң, Жақаң сияқты ақылгөй жақсыларымыз «Оян, қазақ!» ұранын көтеріп күреске шақырғанда, ұлтымыз үшін жан пида деп, қалыс қала алмадық. Әлбетте, ғұмыры қысқа болған кешегі Уақытша үкіметтің барлық ұлттарға еркіндік деген әсіре үндеуіне шүбәсіз сендік. Сайып келгенде соның бәрі әншейін ертек болды, не шара?! Міне, енді бір үміт, бір білек, бір тілекпен ұлт мүддесіне қызмет еткен қанкөйлек тұрғыластарым, мен өзім де кері шығар есік-тесігі жоқ бітеу қорғанға тап болдық. Сірә, қу тағдырдың пешенемізге жазғанын көреміз. Ұстанған бетіміздің оң екеніне имандай сенімдіміз: қараңғы елді сауаттандырып, дүние жаңалығына көзін ашып, алға шығып кеткен озық жұрттардың қатарына жеткізу – еркіндікке апарар бірден-бір сара жол екендігіне титтей де шүбәм жоқ; амал қанша, шама-шарқымыз жетпеді. Не деуге болады? Тегінде, тарих бізді ақтайды, тек қашан?.. Қапелімде ауырып қалғаның, Қанкежан, Қыдыр атаңның жебеуі шығар-ау, біз омалған дүрмектен қашыққа кеткенің, тегінде, оңды болды. Бұған да тәубе.

Денсаулығың көтерсе, саған әлі оқу керек. Қазіргі өнердің төресі – жоғары дәрежелі білім алу. Білімді болсаң – біліктісің, білегі мықты да сол!..

Бұрынғы тыңғылықты білімі, елде жатып қыс бойы жасаған әзірлігі де септігін тигізіп, соңғы емтиханнан Қаныш қиналмай өтті.

Ақыры, арманына қол жетті, семинарияны тәмамдап, тиісті куәлік алды. Жанын күйзелткен дерттің де беті әрі қарады. Көңілге қайта ұялаған көк шымшық маза бермей, ұшқыр қиялын тербеп, алыс қияндарға жетелейді, оқығысы келеді: көздеген жері – Сібірдің Том қаласы, Семейге ұрымтал өнерлі шәр; онда университет те, институт та бар; университетті қаласа – математика факультетіне барады; институтты таңдаса – кен инженері болып шығады, екеуі де өрісі кең мамандық...

Алабұртқан көңілін тежейтін гәп: екеуінен де математика мен шетел тілінен емтихан тапсыру керек және гимназия бағдарламасы көлемінде. Есеп пәніне ынтасы жас күнінде-ақ жақсы болатын, осы күнге дейін игергені тек бастауыш мектептің мұғалімі білуге тиіс деңгейде ғана. Жоғары мектеп сынағына мардымсыз әзірлікпен бара алмайсың. Ал шетел тілін мүлдем оқыған жоқ. Не істеу керек? Әкесінің тілін алып елге қайтқаны жөн шығар. Жан бағып ауылда болады. Шаңырақ көтеріп, түтін түтетеді. Ауыл мектебінде жас жеткіншектерді оқытады. Бұл – бала күнінен көкейіне бекем түйген арманы. Кеудесін дерт шалған бозбалаға бұдан өзге жол да қалмаған тәрізді...

III

Көктем туа Ресейдегі жағдай тағы да күрт өзгерді. Неміс әскерлері Балтық бойын, Украинаны, Белоруссия мен Қырымды жаулап алып, Солтүстік Кавказға баса

көктеп кірді. Іле-шала ағылшынның экспедиция корпусы Мурман қаласын иемденуден соң күллі Теріскейге ұмтылды, ал жапондықтар Қиыр Шығысқа көз алартқан. Антанта әскерінің алып Ресейді жан-жақтан қыспаққа алғанынан көріп-біліп отырып, іштегі жау – Ақ гвардия күштері мен казак-орыс атамандары қалыс қала ма, олар да бас көтерген. Бұлардың едел-жедел қимылдауына кешегі қиянкескі соғыста тұтқынға түсіп, Ресейдің түкпір шетінде ұсталған Чехословак корпусының мамыр айының аяқ шеніндегі бүліншілігі қозғаушы болғаны анық. Қысқасы, 1918 жылдың жазында Ақ гвардияның біріккен күштері Сібір өңірін өзіне түгелдей қаратқан. Нәтижесінде аймақта адмирал Колчак құрған өкімет орасан зор аймақты иеленді.

Семейдегі Кеңес құзыры 11 маусымда құлаған. Оның дүмпуі іле-шала уездерге тарап, бәрі-бәрінде ақ әскеріне іш тартқандардың көтерілісі өрттей қауласын. Соның шарпуы бұған дейін тыныш жатқан түстікті, Жетісу алқабын қамтып, казакорыс атаманының қарауына көшеді. Сөйтіп, небәрі екі айда бүкіл Қазақстан атырабы Орталық Ресейден ажырап, ақ әскерінің емін-еркін билеген зорлық пен зомбылығына тап болады.

Әрине, соның ауыр зардабын ең алдымен қазақ елі басынан кешкен: большевиктер партиясына мүшелікке өткендер жаппай атылып, іш тартқандар да қосақ арасында қоса кеткен; малмүлкін арашалаған шаруа да, ақ әскерінен қарадай қашып-пысқан да, жайлауда бейғам отырған ауылдар да тонауға ұшырайды; ал «азап вагонында» қыршын өмірін үзгендер қаншама; қызкеліншектерді зорлап, ер азаматтарды жұрт көзінше қорлап ойына келгенін істеу – адами ұсқынын жоғалтқан бейбастақ әскерилер үшін үйреншікті кәсіпке айналған... Қысқасы, бұдан бір жыл бұрын Алаш қозғалысының көшбасшылары бұқара халыққа

ескерткен «жол-жобасы, қорғайтын панасы жоқ лайсаң заман туады...» дегені болды. Шынында да сол сойқаннан тірі қалып, малжаныңды аман сақтау – өмірлік ділгерлікке айналды. Ең шатағы, соған қатыспай бейтарап отыру да оңай емес-ті.

Әредік болса да сол қарсаңда Семейде «Сарыарқа» газеті шығып тұрған.

1918 жылдың ақпанынан қазан айына дейін әдеби-қоғамдық «Абай» журналының 12 саны жарық көріпті. Жауапты шығарушысы – бәз-баяғы тынымсыз жазғыш Жүсіпбек Аймауытов. Басылымның алғашқы санында Жүсіпбек деп тек қана өз есімін қойған бас мақалада журнал редакторы былай депті: «...Өнер, ғылым қаражатпен табылады. Өнер, ғылым қаражат табады. Қаражат жан асырайды, халықтың өнерлі болып жетілуіне де байлық керек. Жалаңаш кедейге өнер үйрен деу – өгізбен жарысып бәйге ал деген сияқты. Надан болсаң да байы десек – ғылымсыз ол да баянсыз болмақ... Ғылым білімге қонады. Ғылымсыз білім сыңаржақ болады: ғылым білімді ұлғайтады; ғылымсыз білім құрғақ, білімді орнына жұмсау керек. Міне, осылар сияқты тіршілікке керекті терең мәселелерге орын бермек журнал ғылыми, әдеби һәм шаруашылық жолын тұтынды. Бұл жол – керуен таңдамайтын кең жол. Терең өткелді, тасты, томарлы қиын жол... Журнал шығарушы бес-алты жігіт не күшіне, не біліміне сеніп шығарып отырған жоқ. «Адамның адамшылығы істі бастағаннан білінеді. Қалай бітіргеннен емес» деп Абай айтқандайын, талабым – таяғым, жігерім – азығым, маңдайыма ұстаған ақын Абай – қазығым деп үмітпен шығарып отыр».

Бас мақалада баса ескертілген бес-алты жігіттің бірі – келешек сөз зергері Мұхтар Әуезов. Журналдың алғашқы санында «Абайдан кейінгі ақындар» деген

әдеби мақала беріліпті, аяғына «Екеу» деген лақап ат қойылған. Қазір олар жұмбақ емес, Жүсіпбек пен Мұхтар екендігі шүбәсіз анықталған. Демек, мұғалімдер семинариясында бірін-бірі тауып, рухани жақындасқан дарын иелері әдебиет жолында да бірге қалам тербеген! Ең ғажабы, олар әлеумет ісінде де тізе қосып, бір салада еңбек еткеніне тәнті боламыз.

Ал біз әу баста оларды үшеу дегенбіз. Үшінші азамат – Қаныш та бастапқы ойын тәрк етіп, қияндағы туған ауылына сол жазда қайтпаған. Екіұдай көңілімен әрі-сәрі ойда жүріп, ақыры бір күні облыс орталығындағы жер басқармасына соғады. Бастапқы ойы – ауылдық мектепке жолдама сұрау...

– Қаныш жолдас, шындығында сізді ауылдық мектепке жіберуге болмайды. Сіз мұғалімдердің өзін оқытуға тиіссіз!..

Ойда-жоқта сөйтіп Жер басқармасының қаражатына Семейде ашылған екі жылдық мұғалімдер курсының оқытушысы болып тағайындалған. Курстың меңгерушісі – Троицкідегі үлгілі медресені үздік бітірген, білімдарлығымен сол кезде-ақ облыс жұртшылығына танылған Мәннан Тұрғанбаев. Ал оқу ісін басқарушы – Жүсіпбек Аймауытұлы.

Дүйсебай ЕСЕНЖОЛОВ, мұғалімдер курсының шәкірті:

«Қаныш Сәтбаев бізге жаратылыстану пәнінен сабақ берді. Қазақша оқулықтар ол кезде атымен жоқ, ал орыс тіліндегі кітаптарға «тісіміз» батпайды. Сол себепті сабақ үстіндегі бар қарекетіміз – оқытушының аузын бағу. Класс іші әлей суық, сірі тон, жыртық күпілерімізді қаусырына түсіп бүрісіп отырамыз. Бүгінгідей есімде: үстінде шолақ былғары тоны бар, қап-қара шашы бұйраланған, аққұба жүзді, кең маңдайлы, уыздай жапжас Сәтбайұлы келіп, бәрімізге

ізетпен амандасып, ірі тістерін ақсита жымып, сабаққа кіріскенде, тым-тырыс тыныштық орнайды. Өйткені оның әңгімесі бізге ертегідей әсерлі. Бұрын-сонды естімеген қызық дүниелер әлеміне кіріп, жүдеу күйімізді, құрсақ тілеуін де біржола ұмытамыз...»

Қалиақпар ТӨРЕБАЕВ, сол курстың тыңдаушысы:

«Менің жете білетінім: Қаныштың білімі сол кездің өзінде осал болмайтын. Бұлай дейтінім – класқа ол бір-ақ кітап ұстап кіретін еді, дәріс оқығанда, бір сағат бойы соның бетін ашпай-ақ сөйлеп, шығып кетеді. Сонда біз, шәкірттер, аңқау кезіміз ғой, «Апыр-ай, мына Сәтбайұлы қандай көп оқыған, бүкіл кітапты жаттап алған» деп таң болушы едік».

Мұғалімдер курсының тыңдаушылары Семей облысының барлық ояз, болыстарынан жиналған. Жас мөлшері де әрқилы – алды отызға ілінген, арты жиырмаға ентелеген ересек жігіттер. Білім дәрежелері де түрліше, бірер жыл болыстық мектептерде оқығандармен бірге өз бетімен хат таныған шала сауаттылар да бар. Білім деңгейі ала-құла, өзінен ересек адамдарға жаратылыстану негіздерін түсінікті етіп миына құйып беру де оңай емес. Әр сабаққа тыңғылықты дайындалмаса болмайды. Бір тәуірі, «сақалды» шәкірттерінің оқуға ынтасы ғажап: аузынан шыққан әр сөзге, әр жаңалыққа құлақтарын түрік ұстап қуана қабылдайды; бәрін білмекке деген ықыластары сондай...

Мұғалімдер курсының тірлігі заман көшіне қайткен күнде ілесу үшін түйе жеккен керуен іспеттес. Қаныш болса сол көштің керек бір мүшесі. Таңертең ерте тұрып сабаққа барады. Содан кешке қарай үш-төрт бойдақ жігіт бірігіп тұратын пәтеріне титықтап әрең жетеді. Бірақ «шаршадым» деп төсекке құлай кететін еріншек кісі – Қаныш емес. Түннің бір уағына дейін тапжылмай

отырып ертеңгі сабағын әзірлейді. Ертіс арнасы мұз құрсанып, күн суытқалы тағы бір келелі іске кіріскен. Шынын айтқанда, білімдар Семейден кетпей қалғаны да содан...

Сол қыста ол ұзын арқау, кең тұсауға салмай, білімі олқылығын толтыруға қам жасаған. Математиканы тереңдеп игеруге жәрдемдесетін тәлімгерге аса қиналған жоқ: бұрнағы жылы Әлімхан Ермеков Том қаласынан өзімен бірге азаттық таңы атты деп еліктіріп келген жастардың бірі Ғарифолла Нығматулин – университетте үздік оқыған білімпаз, Қанышты жетекке алды; ағылшын тіліне үйретер ұстаздың орайын келтірген жанашырлар да табылды...

Математик Ғарифолламен аптасына екі рет кездеседі, ағылшын тілінің мұғалімінен де екі-үш мәрте сабақ алады. Бір күн иә бір сағат бос уақыты жоқ. Бар уақыты есептеулі, әрбір жексенбі де сабақ алуға арналған. Дайындыққа берілгені сонша, 1919 жылдың жазында елге қайтпады. Қарт әкесінің өткен-кеткеннен ренжіп те, қиыла да айтқан өктем сәлемі, ағайындардың үгіті, дем алу қажеттігі... Бірде-бірі емтихан әзірлігіне ден қойған жас жігітке әсер еткен жоқ. Бар ынтасы, бар тілегі – күзге таман Томға жету. Қазірде ол технология институтына, тек қана соның кен факультетінде оқуға құштар. Өйткені жаратылыстанудан сабақ бергелі сол білімге ерекше құмартатын болды. Әсіресе, жер бетінде тіршілік пайда болып, жан-жануарлар ғана емес, пайдалы қазбалардың жаралу құпиясына ынтығуы ғажап.

Амал не, тағдыр шіркін жолына тағы да кесе-көлденең тұрды. Жыл бойғы сарыла отырған күндер мен түндер текке өтпепті, аяқастынан ауырып қалды. Үйреншікті кеуде дерті.

– Ну, жас жігіт, Аллаға сенесің бе? – дейді дәрігер Разумов тағы да қан түкіріп, қоныс аударғандар ауруханасына түскен науқастың өкпесін ұзақ тыңдаудан соң.

– Жоқ, доктор, одан гөрі өзіме сенемін.

– Бекер, шырағым, бекер! Сақтансаң сақтаймын деген...

– Сонда, Сергей Николаевич, менің ендігі тірлігім бір жалғыздың ғана қолында демексіз бе?..

Қарт дәрігер тіс жарып үндемеді. Сірә, ендігі жайың солай деп, жас азаматты бекерге қамықтырып, жіңішкерген үмітін біржола үзгісі келмеген тәрізді.

Бұл жолы Қаныш ауруханада екі айдай болады. Қан түкіруі тыйылып, басын көтерді. Жүруге бірақ халі жоқ, өңі аппақ қудай, бұрын да жүдеу еді, енді құр сүлдері қалған... Сол қарсаңда елден де әкесі жіберген кісілер келіп, сарыла күтіп жатқан. Ауыл ағасының қатаң тапсырмасы: науқас жігітті еркіне қоймай, ауылға алып қайту! Дәрігердің кеңесі де осы тақылеттес. «Оқуды тый, тұрмысы жүдеу қалада бір күн аялдауға болмайды, жас жігіт! Ендігі үміт – қырдың шипа ауасы мен жұғымды аста ғана». Енді амал жоқ. «Қош бол, қимас қала, білімдар Семей! Қош енді, барлық арман, мұраттар да!..» Мұғалімдер курсымен есеп айырысып, керек-ау деген кітаптары мен қағаз-қаламын да қалдырмай, арбаға түгел салғызып, ұзақ жолға аттанды.

Нұрлан ҚАСЕНОВ ақсақалдың ауызекі әңгімесінен:

«Уақыт қатерлі кезең. Би атам Бапаң екеумізді бірдей аттандырған. Қазанның бас кезінде Семейден шықтық. Күн суыта қоймаған жайдары мезгіл. Жайдарылығын қайтейін, жолды өндіре алмадық. Қанкежанның жағдайы суыт жүрісті көтермейді. Ертіс жағасынан аттанғанда қыр ауасын ұнатты ма, арба үстінде басын

көтеріп отырып, жан-жағына құмарлана қарап, әредік әңгіме айтып, аздап сергігендей болып еді. Орта жолға жетпей-ақ өкпедегі дертіне құрғақ жөтел қосылып, күн өткен сайын сырқаты ауырлай түсті... Бізде зәре жоқ, аман-есен жеткізе аламыз ба деп. Оның үстіне даланың құтырып тұрған кезі. Кеңес өкіметі күш алып тұрақтамаған, ақ әскері қыр төсінде бөріше жортып жүрген қатерлі мезет. Кезіге қалса, сенің жағдайыңмен санаспайды, төбеден бір нұқып, атыңды доғарып алып жөнep беруі хақ. Құдай оңдап, әйтеуір ешкім кезікпеді. Ел шетіне ілінгенімізде, үш-төрт кісімен, тың көлікпен жетпістен асып кеткен егде жасына қарамай, Би атамның өзі шықты. Бала тауқыметі оңай ма, сірә, ауылдан тосуға дәті жетпеген... Не керек, Қанкенің көрер жарығы, татар дәмі әлі де, шүкір, бар екен. Аман жеткіздік. Тек арбадан өз бетімен түсе алмады...»

ТУРА БИДЕ ТУҒАН ЖОҚ

I

Азамат соғысының қазақ еліне салған ойраны бәсеңдеуге айналды. Большевик үкіметі Орталық Ресейден қыруар әскер төгіп, жол-жөнекей қосылған жергілікті жасақтардың көмегі сеп болып, 1919 жылдың қазан айында Қызылжар, қарашаның соңғы күндерінде Көкшетау мен Ақмола ақ әскерінен тазарды. Содан кейін-ақ адмирал Колчак пен казак-орыстардың атаманы Дутовтың жауынгерлік рухы әбден құлдыраған, қалдық қосындары қаша соғысып, Семей атырабына жөңкілсін. Әскери тәртіптен жұрдай, құлқын тілеуі мен нәпсі көксеуінен өзгені ойламаған, бейбастық тағы тобырға айналған әскерилер легі Қытайға ұрымтал жол өтінде тұрған Павлодар уезін аттап өте алмаған...

Аласапыран уақыттың қилы көріністері жеті жасар балақан, Имантай ақсақалдың тұңғыш немересі ҒАЛЫМТАЙ ҒАЗИЗҰЛЫНЫҢ (1912-1998) жадында күні кеше көргендей қалпында сақталған: «Бір түні Нұрым әжем шырт ұйқыда жатқан бізді төсектен тұрғызып алып, апыл-ғұпыл киіндіріп әлдеқайда ала жөнелді, – депті Ғазекең біздің сұрауымызбен бертінде, сексен жасқа тақағанда қағаз бетіне түсірген ғұмырнама естелігінде. – Жерде қар бары есімде, таң әбден атқанша ұзақ жүрдік. Содан бір уақытта Керегетас деген жерге, Қазиза әпкеміздің ұзатылған жұрты – Шорман бидің ұрпағы Әужан ауылына жеттік. Сол ауылда он шақты күндей болып, ақ әскері өтіп кетті дескен соң қыстауымызға қайттық. Би атам, менің әкем Бөкеш, Ағатай (Қаныш – М. С.) үйде екен. Бірталай қой-ешкіміз, қара мал қолды болыпты. Болдырған аттарын тастап, біздің жылқыдан таңдаулы сәйгүліктерді мініпті. Соның бәрін жирен шашты ақ офицері жасатқан, солдаттары да біржосын тәртіпсіз адамдар десті. Көрші ауылда жалғыз атын бергісі келмей шылбырына оралған Ахметбек деген ақсақалды табанда атып тастапты. Мәди Оспанұлы деген бір көршіміз өжеттік жасап, ақ әскерінің қаңтарулы тұрған аттарын айдап әкетіп, айдалада жаяу қалдырған ерлігін жұрт сүйсіне айтушы еді...»

Ғалымтай Ғазизұлының естелігінде мынадай да мәнді ақпар бар: «Ағатай төсектен басын көтермей жатыпты, сосын оған тиіспеген, сырқат екені рас болатын...»

Ал өз әкесі Бөкеш ескі-құсқы киім киіп, жалшы кейпіне түсіпті. Әмбе тілі жоқ мылқау болып та құбылған. Сөйтіп жүріп, ақ әскері не сұраса, соны істеп аман қалған. Өйткені ауыл ағасы «Қу жанға – бір жұттық мал садақа!» деген. Тек Үлкен ауылдан Әбдікәрім Жәмінұлы оңбай тұтылып, сірә, кербез жігіт зиялы ұсқынын жасыра алмаған, отряд бастығы оны өздеріне

жолбасшы етіп зорлықпен ерткен. Қажы ауылы дүрлігіп, не істерін білмей, әбігерге түседі. Алайда Кәрім аға бір аптадан соң әбден арып-шаршап, сүлдерін сүйретіп қайтып оралды. Баянаула атырабынан ұзаған соң-ақ жер-суға ноқай сылқым жігіт жол көрсете алмай, шатаса бастапты. Сәтбай ауылының үлкендері бұған да тәубе, жастай оқу қуғаныңның пайдасы тиді десіп қуаныш білдірген.

Жаратылысынан ширақ Ғазиз балақанның жады түстікке босқан ақ әскерінің ізін баса өз ауылына қызылдар отрядының ойда-жоқта сап ете түскенін тәптіштей баяндайды: «Би атама сәлем бере ең үлкен бастығы келді. Еңгезердей ажарлы қазақ екен, белінде ешкінің басындай наганы бар. Біздің ауыл оған тай сойып құрмет көрсетті...» Ғалекең естелігінде қызыл командирдің есімі аталмаған, сірә, нақты білмеген. Нұрлан Қасеновтің айтуынша, ол – дала комиссары Әліби Жангелдин.

Баянауыл дуанының тұңғыш аға сұлтаны болған, соған дейін Төртуыл елін ондаған жыл уысында ұстаған Шоң би Едігеұлының бір өзінен он ауыл өрбіген. Солардың бірі – Баянауланың түстік беткейін жайлаған Айман ауылы. Сол атаның бертінгі ұрпағы – әкелі-балалы Аббас және Шайбай Аймановтар, екеуі де фельдшер, Баянауыл станицасында ұзақ жылдар еңбек еткен. Семейлік өлкетанушы Л.М. Власовтың сұрауына орай 1968 жылы Қырымнан жолдаған естелік хатында Шайбай АЙМАНОВ (1937 жылғы зобалаңда Сібірге айдалып, 60-жылдары суық жақтан аман оралғаннан кейін бұл кісі денсаулық күйтімен Қара теңіз жағасын мекендеген) 1918-1919 жылдары басынан кешкен, күллі Баянауыл атырабындағы жалғыз дәрігер Асылбек Жұманұлы Сейітовтің (Том университетінің емдеу факультетін 1916 жылы тәмамдаған) қарауындағы емханада еңбек еткен кезде көрген-білгенін бүкпесіз

баяндаған: «Азамат соғысы жүріп жатыр, дүниенің астаң-кестеңі шыққан қиын уақыт. Дәрі-дәрмек таусылуға айналды, оны енді қайдан және қалай табуды білмей дал болдық. Аурухананың жабдықтары ескірген, тамақ жоқ, еңбекақы алмаймыз. Сөйтсе де қолда барды әжетке жараттық... Ақыр аяғында ауруханада Асылбек, мен, әскери фельдшер атағы бар Белденинов үшеуіміз қалдық. Азық-түлік алуға қаражат жоқ, сырқаттанғандар тамақты өздері әкелетін болды... 18-жылдың аяғы мен 19-жылдың басында жолында кезіккеннің бәрін сыпыра тонап, Баянаула арқылы Дутов әскерінің қалдығы өте бастады. Қалған-құтқан дәрі-дәрмекті тауға тығып қойғанбыз, ақ әскері бізден спирт, дәке, түрлі дәрілер талап етті, бірақ дәнеме ала алмады. Дутовтарды өкшелей қуып қызылдар жетті, елде сүзек ауруы басталды...»

Ғалымтай Ғазизұлы сол кезең туралы: «Інілі болдым, Би атам ісіміз оңғарылсын деп атын Аманжол атады. Қыс әлей қатты болып, бірқанша малымызды науат қылды. Жазға салым астығымыз таусылып қалып, ылғи дәмсіз қуырдақ жейтін болдық. Қала жақтан жүрек жалғарлық ас іздеген хохолдар, башқұрт пен татарлар жаяу шұбырып келе бастады. Қыр елінде бұрын-соңды болмаған кісі тонаушылық көбейді...» деген тұжырымды баяндаумен алыс күндердің сындарлы сипатын бүкпесіз әңгімелепті.

* * *

Кеңес өкіметі ә дегеннен-ақ Алаш қозғалысына белсене қатысқан зиялы қауымға жылы шырай көрсетпеген. Ал Колчак үкіметі ту баста Алашорда кеңесін қолтығына тартып жолбикелік жасағанымен, бірер ұрыстарда жеңіске ие болып, бәлшебектер үстемдігін Сібір атырабынан тықсырған кезде түп ойын бүкпеген билеуші директория 1918 жылғы 4 қарашада «Алаш

автономиясына біржола тыйым салу туралы» жарлық жариялап, «бодан халықтардың төбемізге секіруін тежеп, әсіресе ерекше мардымсыған киргиз оқығандарын тәубеге келтірудің уақыты жетті» деген уәжге ден қойған. Соған орай кей жерде ұлт зиялыларының басына қамшы үйіріп, түрмеге қамап, енді бірін сот үкімінсіз атудан да жасқанбаған. Мысалы, олардың құрығы Семейде ең алдымен жоғары білімді заңгер, ұлт қозғалысын сонау 1905 жылдан дайындаушы болған Жақып Ақбаевқа, «Сарыарқа» газетінің редакторы Имам Әлімбековке түскен. Екеуі де біраз уақыт түрме дәмін татып, Жақыпқа тіпті ату жазасын кесуге әзірлік жасалған. Сөйтсе де Сібір директориясының құзыры Ертіс өңірінде аса пәрменді болмаған. Сірә, Алашорда кеңесі Семейде ұстаған екі полк атты әскері, қырдағы қалың елдің де мінерге ат, ішерге ас беріп қызу қолдауы айтарлықтай күшті болған. Қысқасы, олар Ертістің сол жағалауында, өздері Алаш атандырған қалада өз бетінше билік жүргізген. Ал оң жағалаудағы ескі қалада атаман Борис Анненков бір жыл бойы әскери штабын және комендатура ұстаған. Сөйте тұра Алаш өкіметіне ештеңе істей алмаған. Қоқанлоқы жасағанымен жоғарыдағы екі азаматты да жазасыз босатуға мәжбүр болған.

Сол текетірестің соңында, майдандағы ахуал күрт өзгерген қарсаңда Алаш басшылары ақ әскеріне қолғабыс етуден айнып, қызыләскербөлімдеріне жеңұшынан жалғасуға ойысқан. Әккі саясаткер В.И. Ленин де ұлт басшыларының көмегінен бас тартпауды жөн көрген. Сірә, қазақтың шексіз иен даласында соңғы солдаты қалғанша шайқасуды жобалаған Колчак пен казак-орыс атамандарының қаскөй ниетіне тосқауыл қою үшін де өздеріне жергілікті халықтың қолдауы һәм шексіз сенімі керектігін көрегендікпен аңдаған... Сол себептен де

Ресей Федерациясының ВЦИК-і 1919 жылдың 4 сәуірі күні Қырғыз өлкесі кеңесінің құрылтайын таяу арада шақыру жөнінде қаулы қабылдайды. Алаш көсемдерін таңғалдырған, бәлкім, күдікті көңілдеріне үміт сәулесін тұтатқан игі лебіз соның екінші тармағында: «Құрылтайға қатысушы барлық қырғыздарға, оның ішінде Бөкейханов (Алашорда кеңесінің төрағасы – М.С.) тобынан қосылған өкілдердің бас амандығына кепілдеме берілетіндігі...» айтылған. 10 шілдеде Бүкілресейлік Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы «Қырғыз өлкесін басқаратын төңкеріс комитетінің уақытша ережесін» бекіткен. Сол ереже бойынша дала өлкесіндегі әскери-азаматтық билік Кирревком құзырына көшкен. Оған мүше болғандар – Әліби Жангелдин, Мұхамедияр Тұнғашин, Ахмет Байтұрсынов, Бақытжан Қаратаев, Сейітқали Меңдешев, С.С. Пестковский және большевик партиясының байырғы мүшесі Вадим Лукашев. Жеті комиссардың бесеуінің қазақ халқының перзенті болуы да Кеңес өкіметінің ұлттық автономия шаңырағын көтеруге ықыласты екенін айқын аңғартқан. Әсіресе Алаш қозғалысының көшбасшы көсемдерінің бірі, есімі дүйім елге мәлім А. Байтұрсыновтың сол топтың жуан ортасында аталуы – ұлт зиялыларының жағдайымыз не болады деген күдік-күмәнін бірден-ақ шүбәсіз тарқатқан.

Тамыздың алғашқы күндерінде-ақ Кирревком мүшелері Орынборда бас қосып, жұмысқа кіріседі.

Орталық үкіметтің игі қадамы, әрине, Алаш жасақтарының әрі-сәрі көңілін Кеңеске жедел бұрып, пәрменді әрекетке көшуіне түрткі болған: Алаштың батыс шептегі атты әскер жасағы генерал Толстовтың ту сыртынан тиісіп, Елек корпусының штабын қолға түсіреді; Шығыс қанаттағы Алаш милициясының бөлімдері М.В. Фрунзе қолбасшылық еткен Қызыл армия тобына қосылады; 1919 жылғы желтоқсан айының

бірінен екісіне қараған таңда ақ әскерінің соңғы тірегі – Семей қаласы Кеңес қолына көшеді... Ескертер жайт: Кеңес тарихшылары бертінде көпе-көрінеу бұрмалап жазғандай, сол түнгі қарулы көтерілісті большевиктердің астыртын ұйымы ғана ұйымдастырмаған; көтеріліске эсер партиясы, шаруалардың IV корпусы және Алашорда кеңесі шығарған демократиялық одақ өкілдері белсене қатысқан. Нәтижесінде ақ әскерінің қалдық бөлімдері Қытаймен шекара шепке жөңкіледі...

Сибревком жарлығымен Семейде губревком құрылып, Ертіс бойындағы ауыл-село, станицалар мен уездер билігін өз қолына алады. Алғашқы губревком құрамына Алаш партиясының өкілдері Ә. Ермаков пен Ж. Аймауытов та тең құқықпен кірген; жиырма екі жастағы Мұхтар Әуезов губерниялық атқару комитетінің түрік халықтары бөлімінің қазақ секциясына бастық болып тағайындалған; Әбікей Сәтбаев губерниялық оқу-ағарту бөлімінің меңгерушілігіне шақырылып, ал Ахметолла Барлыбаев Павлодар уездік комитетіне мүше болып кіреді. Әмбе соның бәрі губревкомның өз ынтасымен емес, Орталық үкіметтің тікелей нұсқауымен жүзеге асқан. ВЦИК арнайы шешім қабылдап, Алаш қозғалысының барлық мүшелеріне кешірім жариялаған.

Алаш партиясының облыстық комитетінің алғашқы дүрмекте тұтқындалған кейбір мүшелері сол жарлықтан кейін бостандыққа шықты, бой тасалап жүрген Алаш көсемдері де оқу-ағарту саласында еңбек етуге рұқсат алды. Ахмет Байтұрсынов КирЦИК-тің тұңғыш оқу-ағарту комиссары болып тағайындалады. Тоқетерін айтқанда, ұлт зиялыларының көрнекті жетекшілері ел билігінен шеттетілгенмен, туған халқын жаппай сауаттандыру, білім жолына бастау мүмкіндігінен біржола ажыраған жоқ. Бұл болса ел жақсыларының ежелгі арманы еді.

Десек те, келеңсіз бір жайт қазақ оқығандарының алаңсыз жұмыс істеп, көкейкесті ой-жобаларын жедеғабыл жүзеге асыруға бөгет болған. Анығында сол келеңсіздік ВЦИК-тің бір аймақта екі бірдей төңкеріс комитетін құрған, залал-салдарын жеткілікті ойластырмаған қаулысынан өрбіген. Неге? Орал тауынан Қиыр Шығысқа дейінгі орасан зор аймаққа иелік ету құқығы берілген, Омбы қаласында ірге тепкен Сибревком бірден-ақ 1868 жылға реформадан кейін ресми құжаттарда «Сібір қырғыздары» деп аталатын, негізінен Орта жүз қазақтары қоныстаған байырғы Сарыарқаны түгелге дерлік иемденуді мақсат еткен. Нақты айтқанда, бұрынғы Торғай облысына қарасты Қостанай уезі түгелдей сол кезде құрылған Челябі губерниясына қаратылған; ал Ақмола облысы іле-шала Омбы губерниясы аталып, оның иелігіне осы облыстан Көкшетау, Атбасар, Петропавл және Омбы уездері берілген; Павлодар, Қарқаралы, Аягөз, Зайсан және Өскемен уездерін біріктіріп отырған Семей облысы да, ВЦИК жарлығы бойынша, губерния құқығына ие болып, Сибревкомның құзырына көшеді... Яғни, 1916 жылы ішінара жүрген санақ бойынша, осы аймақта тұратын бір жарым миллионнан астам қазақ Кирревком билігінен тысқары қалған. Әрине, Сібір ревкомы иелігіндегі қазақ жерінде орыс билігін қаз-қалпында сақтап, соған орай қазақ жақсыларын ел басқарудан шеттетіп, сол рәсімді жедеғабыл жүзеге асыруға тырысқан...

Осынау кереғар саясаттың айқын мысалын өлке тарихын зерттеушілер Омбы мұрағатынан бертінде тапқан құжаттан айқын көреміз: «Семейге мен 28 қаңтарда келдім. Губревкомның басқару бөлімінде түрік халықтары секциясы құрылған екен. Оны басқаруға Мұхтар Әуезов деген пиғыл-ниеті дүдәмал біреу тағайындалыпты. Губревкомның мүшелігіне қырғыз зиялыларынан Әлімхан Ермеков, жұмысшылардан

Төленов кіріпті. Қырғыздардың мұңын жоқтап, сойылын соғушы осы үшеуі болғандықтан, бұлар туралы өзімнің ойымды ашық білдіруді қажет деп білдім: Ермеков – Алашорда партиясының атақты Бөкейхановтан кейінгі беделді һәм білікті басшыларының бірі... Ал Әуезов – соңғы класта оқып жүрген семинарист /?/, жас коммунист бола тұра, Ермековке жан-тәнімен берілген адам. Сол себепті ол Ермековтің айтқанымен жүріп-тұрады... Төленов болса қара жұмыскер, аздап оқып, жаза білгенімен, белсенді іске қабілеті мардымсыз, төңкерістік жұмысқа мүлдем жарамайтын босаң адам...» – деген пәле-жаласы мол ақпар жолдапты Сибревкомның татар-қырғыз секциясын басқаратын Самат Шарафутдинов 1920 жылдың 6 наурызда Омбыға жолдаған баянхатында. Семей ревкомындағы түрік халықтары секциясының жұмысын жандандыруға Омбыдан жіберілген лауазымды өкілдің ақпары «Семей губерниясындағы саяси ахуал және Сібір өлкесіндегі кеңес аппаратының пиғылы жат элементтермен былыққандығы туралы» деген пәрмені зор айдармен жіберілгені айқын...

II

Қазақ даласының қиыр шетінде, Ресеймен теріскей-батыс шебіндегі Орынборда ірге тепкен Кирревком «күллі қазақ жерін бір орталықтан басқаратын тұтас өлкеге біріктіру» жұмысына ырғалып-жырғалып кіріскенше, сол өлкеге ұрымтал Омбыдағы Сібір комитетінің төрағасы, қажырлы қайраткер деген дабыра атаққа ие, Ресей Компартиясы ОК-нің Сібірдегі бюросының бірінші хатшысы, әріптестері қолпаштап «Сібірдегі Ленин» атанған И.Н. Смирнов өз құзырындағы барлық губерния, облыс, уездерді едел-жедел «кеңестендіріп», Орталық үкімет жариялаған

қарарларды тезірек жүзеге асыруға ерекше құштар болған.

Қалың ел зарыға күткен түбегейлі өзгеріс Баянауылға да жетті. Наурыздың бас шенінде шабарман келіп, әкесінің үйінде жан күйттеп жатқан Қанышты станицаға шақырады. Естуінше, уезд орталығынан төтенше өкілдер келген. Осы маңайдағы елде кеңес билігін орнатпақ. Кеудесіндегі дерт ерекше өршитін, жілік майы түгесілген қатерлі мезгіл болса да сырқат жігіт тәуекел деп атқа мінді, күйзелген ел тірлігі шешілер сәт туғанда жан сауғалап жата алмады.

Баянаула атырабына келген өзгерістің бүге-шігесін Семей губерниялық төңкеріс комитетіне Баянауыл станицасынан 1920 жылдың 18 наурызы күні жолданған телеграф ақпарынан білеміз: «Уездік ревкомның жүктеуі бойынша, губревкомның осы жайындағы жеделхаты негізінде мен Баянауылдың аудандық ревкомын ұйымдастырдым. Ревкомның төрағасы болып Богаченко, мүшелеріне Қаныш Сәтбаев, Зарембо, Калачин, Айтбакин жолдастар кірді. Осы құрамды тезірек бекітуіңізді сұраймын. Керейбаев».

Баянауыл ревкомы алғашқы мәжілісінде еңбекшілер арасында мәдени және ағарту жұмыстарын жүргізуге екі бөлім ұйымдастырады. Қаныш соның қазақ бөліміне меңгеруші, ал екіншісіне басқарма мүшесі болып тағайындалады.

Станица жаңа тірлікке бет бұрған. Сол күнде ол әлденеше болыстың басын қосқан ірі аймақтың орталығы. Ревкомның міндеті де соған орай сан алуан: «Әр болыста мектептер ірге көтеріп, әр ауылда сауаттандыру оқулары ашылады, әйелдерге бостандық беріледі, ұрлық пен барымтаға тыйым салынып, жалшы-кедейлердің құқығы мал-мүлік иесімен теңеседі. Жаңа өкіметтің жарлықтарын бұқара халыққа жеткізетін, әрі

соны бұлжытпай орындатуға үгітшілер керек. Олар білімді, көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар болуға тиіс...»

Қаныш та сол дүрмекке елігіп, жан күйттеп бос жатуды білмейтін, аттан түспейтін беймаза қызметкерге айналған. Ол енді жаңа өкіметтің жалынды үгітшісі.

«О күннің үгітшілері – бүгінгі насихатшылардан мүлдем өзгеше мазасыз жандар, – деп әңгіме шерткен-ді Белденинов есімді казак-орыстың үйінде Қанышпен бір пәтерде тұрған Мәлікаждар ЕСМАҒАНБЕТОВ бізге 1961 жылы. – Бүгін жер бөлісі туралы түсіндірсек, ертеңінде сол ауылға қайта барып, сүзектен сақтану туралы сөз бастаймыз. Күніне кейде неше мәрте жинаймыз, тіпті ығыр етеміз. Ішкі Ресейді аштық жайлаған кез, соларға көмек деп азық-түлік жинаушы агент те біз...»

Сол кездің аумалы-төкпелі ахуалы жайында Ғалымтай Ғазизұлының естелігінде де айтылған, тек ол сегіз жасар балақанның жады сақтаған сирек оқиғалар: «Бір күні Керекуден уәкілдер келіп, Мырза ауылында көп адам қатысқан жиын шақырды. Сөйтсек, болыс сайлауын өткізіпті. Сайлау бұрынғыдан өзгеше өткен. Болисполком төрағасын жиналған жұрттың өзі атапты. Ақырында көпшілік қалауы бойынша, болыс болып менің әкем Ғазиз Имантайұлы, хатшылыққа Әубәкірдің Мұхтары сайланады. Сөйтіп, ойда-жоқта болыс кеңсесі жүз жылдай уақыт бекем орныққан Шорман ауылынан біздің Қарамұрынға ауысып, мұны да жиналған жұрт заманның өзгергені, теңдікке жеткеніміз... деп даурығып жаппай қуанған. Сол күнде станицада Кеңес жұмысында жүрген ағатайымды жеделхат арқылы Семейге, әлде Керекуге шақырыпты. Үй ішіміз бұл хабарға ерекше абыржыды...»

Қыр елінің тірлігі бірте-бірте қалыпты райға көшті. Заман аужайы да көнтерімді жағдайға ауысқандай. Алайда талай жылғы күйреуден соң кетеуі кеткен

шаруаны түзеу де оңай емес-ті. Аяқтан шалған қиыншылық сан алуан болатын.

«Сүзектің ең ауыр, қайталап соғатын, дене жаппай бөрітіп, іш құрылысты да тұтас қамтитын түріне тап болдық, – депті фельдшер Шайбай Айманов семейлік өлкетанушыға жолдаған хатында. – Ауырғандарды әр жерден арбалап әкеле бастады. Асылбек Сейітов күні-түні жұмыс істеді. Өзі ғана емес, жергілікті кеңес қызметкерлерін, партиячейке мүшелерін, бізді де сүзекпен күреске жұмылдырды. Аудандағы жалғыз аурухана тарлық еткен соң 5-6 жерден уақытша емхана ашып, солардың қасынан монша, наубайхана және жархана (бит-бүргені күйдіретін орын) жасатты. Дәрігер – жалғыз өзі, першіл – төртеуіміз, мейірбике – бірнешеу, ал аурулар – жүздеген... Жағдай ауырлаған соң санитарлар санын көбейтіп, оларды жаңа жұмысқа едел-жедел үйретуге тура келді. Мұрнымыздан шаншыла жүріп, ұйқы көрмей еңбек еттік. Еңбекақы алмаймыз, дәрі-дәрмек жетпейді, қолымызға әлдеқалай жүз сом тисе, оның құны ертеңінде бір тиынға түсіп қалады... Асылбек Жұманұлы беделін салып, одан-бұдан дәрі-дәрмек тауып келеді, ауылдарға кісі жіберіп, азық-түлік, отын, басқадай ділгер қажеттердің бәрін де алып, тіршілік отын үрлеумен болды.

Індеттің күшейген қарсаңында мен де мұрттай ұшып, өз үйімде жаттым. Асылбек күн сайын келіп ем жасайды. Келген сайын: «Хал қалай, сүзек тоқтай ма?» десем, «Беті әрі қарады, өлім-жітім жоқ. Сен ешнәрсеге қамықпай, тыныш жат. Бірер аптадан соң жұмысқа шығасың...» – деп көңілімді аулап, өзге науқастарға жәрдем беруге аттанады. Сырқатым күшті болып, 18 тәуліктен кейін есімді жиыппын.

Көзімді ашсам – қолында дәрі мен ине, терлеп-тепшіген, үстінде ақ халат, Асылбек қасымда отыр. Таңдайыма

қасықпен су тамызды да: «Сен де құрдымға кетеді екен деп зәрем қалмады. Енді ештеңе етпейді, тек қозғалмай тыныш жат. Ертең келемін», – деді де шығып кетті. Шынында да оңала бастадым. Бірнеше тәуліктен соң жүріп-тұруға халім келді. Сол кезде Асылбек маған шынайы жағдайды естіртті: сөйтсем, першілдерден – Бельдеников, Размазин және төрт медбике өліп, ауруханада Асылбектің жалғыз өзі қалыпты; уезд орталығынан ешқандай жәрдем алмаған; өйткені Павлодар мен Ақмолада сүзек эпидемиясы қауырт күшейіп, өздері де дәрігерлік көмекке зәру болған; оларға қарағанда, біздегі өлім-жітім әлденеше есе кем болған. Сүзектен құтылып уһ деген кезде тырысқақ сап ете қалды. Бір ауылда екі кісі мерт болды. Олардың мәйітін өртеп, қорақопсысынқұртып, маңайындағықұдық, өзен-бұлақтардымұқият тексердік. Асылбек Павлодарға барып 500 адамға төсек-орын, палатка әкеліп, эпидемиямен күресетін отряд ұйымдастырды... Бірінші сәуірден қыркүйектің алғашқы жаңасына дейін 10 болыс елді түгел ақтап, сауықтыру, тазарту һәм сақтандыру шараларын жүргіздік. Тырысқақ та үш мәрте бұрқ етіп барып біржола тоқтады...»

Уезд басшылары жас білімпазға сенім көрсетті. Керекуге кенеттен шақырудың жай-жапсары Қаныш Имантайұлының өмірбаян құжаттарында нақты баяндалған: Павлодар төңкеріс комитетінің тұңғыш төрағасы, теміржолшы жұмыскер П.В. Поздняк орысша сауаты түзік азаматты бастапқыда уезд орталығында ұстап, мәндірек жұмысқа пайдалануды жөн көрген; алайда жас жігіттің денсаулық жайын білген соң ауасы шипа Баянауылда қызмет атқаруға рұқсат етіпті; сол сапарда-ақ ол халық соты міндетін мойнына артып қайтады.

Ақсақалдар төрелігі мен билер билігінен өзге қазылықты естіп-көрмеген елге енді халық соты үкім айтпақ. Жуанның жұдырығында, өңеші кең кер билердің жемсауында талай заман теңсіздік көрген бұқара халық заң жүзінде де теңдікке жетпек. Кеңес сотының қара қылды қақ жарғандай әділ үкімін естіп, талай жылғы есесін қайтармақ.

Жә, сонда қандай жол-жобамен?

Билікті қолына алғаннан бергі үш жылды толассыз шайқаспен өткізген жұмысшылар мен солдаттар өкіметінің заңдар кодексі туралы ойлауға мұршасы келмегені түсінікті. Қазақ даласындағы өкімет заң қабылдамақ түгілі, шекара шебі белгіленіп, біртұтас республика болып толық құралған да жоқ. Сыр бойы мен Жетісу – Түркістанға қарайды; Ақмола мен Торғай, Жайық пен Есіл бойы, Астархан мен Атырау – Орынбордан басқарылатын төңкеріс комитетіне, ал Ертіс бойындағы қазақ уездері губерния аталғанымен Сібір өлкесіне бағынышты. Бұхара, Қоқан хандықтарының иелігінде, Ташкент маңын әзірше ежелден қоныстанған қандастарының тағдыры беймәлім.

Сайын далаға «Есім ханның ескі жөнімен», «Қасым ханның қасқа жолымен» төрелік айтып, бұрынғы билердің билігін үлгі етуге болмайтындығы және айқын. Бұған дейін даугерлерді бітістіріп, дауласушы руларды бітімге жүгіндіріп келген, өз әкесі Имантай би қолданған ата жолы, ақсақалдар төрелігі әжетке енді жарамайды.

– Бостандық заңы бойынша үкім айтасыз, жас жігіт. Ақ пен қараны адаспай айыратын көзі ашық, оқыған азаматсыз. Төңкерісшіл пролетариат қолыңызға берген құқықты әділ пайдаланып, ар-инабатқа сүйеніңіз... Езілген бұқараның, жалшы қауымның қорғаны болыңыз.

Сонда ғана ісіңіз алға жүреді, халықтың сеніміне ие боласыз. Кеңес өкіметінің сенімді өкілі, жалынды үгітшісі атану – сізге басты міндет! – деген-ді большевик Поздняк тұңғыш кездесуде.

Бұл міндетті жас азамат қалай атқарған?

Бұл сұраққа нақты жауап беру үшін сол күндегі сот жұмыстарын ақтарып, нақты деректерге жүгіну шарт. Алайда судья Сәтбаев 1920-1921 жылдары қараған жұмыстарының дені сақталмаған...

Сондықтан көз көргендердің естелігіне жүгінеміз:

- Азан, Сазан деген дәулеттілерден кедей Қоқының көп жылғы еңбегін әперген;
- Найзабекұлы Оспанбайдан, Рақымбайдан еңбекақы даулап келген жалшыларына есе кескен;
- Мұстафа баласы Шәпи болыстан ақы даулаған қоңсыларының жұмысын үлгілі сот мәжілісінде қарап, даугерлер пайдасына шешкен.

Ел есінде сақталған елеулі оқиға – Фатима қыздың дауы: Қозған еліндегі беделді бір атаның сұлу қызы Фатима жастай атастырылған күйеуіне барғысы келмей, өз ауылындағы көрікті сері жігітпен көңілі жарасады. Қыздың қайын жұрты намыс қуып, қызды зорлықпен байлап әкетеді. Қыз бірақ барған ауылында да өжеттік көрсетеді. Жәбірленушінің аз-маз оқуы әрі заман тынысын аңдаған зерделілігі де болған сияқты, арызын өжет қыз өлеңмен жолдайды.

«Бозторғайдай шырылдаған мен бір құс,
Қапылыста тұтқын болған биылғы қыс.
Сөдия жәрдем етпесе – күнім қараң,
Құрған торда жатырмын еркімнен тыс.

Сіз – қазы болғанда, мен – тұрымтай:

Қырғилардан құтқарыңыз – сол бұйымтай!..»

10-учаскенің жас соты зорлықшыл ауылға жедел аттанып, ашық мәжіліс шақырады. Аяқ жетер жердегі елді жиғызып, қыр сахарасы тәлім-тәрбие алғандай үлгілі жиынға айналдырады. Әрине, Фатима қыз басына бостандық алған.

«Содан кейін-ақ сот кеңсесіне арыз берушілер көбейді. Әсіресе жәбір-жапа шегіп жүрген әйелдер, жалшылар көбірек келетін болды, – деп әңгімелейді Мәлікаждар ЕСМАҒАНБЕТОВ. – Солар тіпті біз жататын Петькенің үйін де ертелі-кеш босатпайды. Қаныш әділ сөдия болды. Ағайын, рулас, туыс деп ешкімге де бұра тартып, теріс үкім шығарған жоқ. Қасындағы жас серіктеріне:

«Өкіметтің ала жібін аттамаңдар, жігіттер. Дүние – бір күндік, арың – мың күндік! Ары тазаның алды – ашық, арты – қорған» деуші еді. Онысы рас екен. Сол жылдарда бір күндік билігін пұлдап мал жиған, өз руының сойылын соққан талай сөдияларды көрдік. Бәрі де дәурені өткен соң күресінге тасталған сүйектей далада қалды...»

Әлбетте, жас судья қараған барлық іс Фатима қыздың дауындай оп-оңай шешіле бермеген. Кейде Кеңес өкіметінің кімді жақтайтынын білдіріп, күш қолдануға тура келген. Қыр сахарасы оған оқыған азаматым деп қарайды. Қаныш та ел сенімін ақтап, кеңседен гөрі ат үстінде көбірек болады.

Десек те, жас азаматтың ауыр жұмыстан түңіліп, үкімет мойнына артқан ауыр міндеттен жүйкесі қажитын күндер де жиі кездескен. Сірә, күпті көңілі өзгереді те ауқымдырақ биіктерді аңсаған. «10-учаскедегі

жағдайдың күрделі екенін мәлімдеуге тиіспін, – депті халық соты Қ. Сәтбаев 1920 жылдың 20 желтоқсанында губерниялық соттың төралқасына жолдаған хатында. – Қаралған арыздарды есептемегеннің өзінде 300-ден аса жұмыс кезекте тұр. Кеңсе қағазын жүргізетін хатшы бізде атымен жоқ, ал жұмыс істейтіндер – іс қағазының әліппесін білмейді... Сол себепті, бұл міндетті – 10-учаскенің соты, мен өзім атқарамын. Ал менде бұдан әрі хатшы болып, әрі сөдия міндетін атқаруға шама жоқ...»

* * *

Сот кеңсесінің қыруар шаруасы жас судьяны Баянауыл төңкеріс комитеті жүктеген әлеумет міндетінен, аудандағы мәдениағарту жұмыстарын қоса атқарудан босатқан жоқ-ты. Оны да тыңнан бастауға, қыр сахарасының сол күндегі талап-тірлігіне орай қатарлас жүргізуге тура келген...

Төкен ОРАЗОВ «Қаныштың жастық шағы» кітабынан:

«...Есікті тықылдатып қақты да, ашаң жүзді, ұзын бойлы, аққұба жас жігіт кіріп келді. Бәріміз орнымыздан тұрып сәлемдестік. Суықтан өңі қашқан балаларды мүсіркей шолып, басындағы қара папағын қолына алды да:

– Сәлеметсіңдер ме, балалар?» – деп, басын иіп амандасты. Рақымжан ағаймен (Рақымжан Сағынұлы – Баянауыл бастауыш мектебінің алғашқы мұғалімі – М.С.) қол алысты.

– Отырыңдар, балалар, – деді де, әлгі кісі қасымызға келіп, бос орынға отырды. Көк шұға күзен ішігінің түймесін ағытып, қара бұйра елтірі жағасын қайырып тастап, күлімдеген мөлдір көзін әрлі-берлі аударып, бөлме ішін тағы шолып шықты. Терезенің сынық көзіне үңіле қарады, қиғаш қасын сәл көтеріп, бізге мұңайған кейіппен бұрылды.

Балалардың басында тымақ, аяқтарында саптама етік, үстеріндегі жабағы жүнді күпі, жыртық сірі тондарының белін қайыспен буып алған. Суық сорған түріміз бозарған...

– Жағдайларың жақсы емес екен, балалар. Әйтеуір, ауырып қалмасандар болғаны. Мен кісі жіберейін, есік-терезені бүтіндеткенше, үйлеріңе бара тұрыңдар, – деп ол орнынан тұрды.

Жылы жүзді, түр-тұлғасына кісі тоярлық бұл адамның кім екенін біле алмай бір-бірімізге қарап қалыппыз...

– Біздің ревкомның мүшесі, осы отаудың шаңырағын көтеріп, сендерге қамқорлық жасаған Қаныш Имантайұлы, – деді мұғалім».

...Тамылжыған тамыздың аяқ шені. Ағаштардың жапырақтары түсе бастаған. Бірақ күздің жылымық жаңбыры жоқ.

Күн ашық. Мектептің ересек балалары мен мұғалімдері, оларға қолғабыс еткен аудан азаматтары аулада жұмыс істеп жүр. Бір тобы ағаш тіліп, екіншілері соны балташыларға тасып, үшіншілері отындық ағашты бөлек үйіп жатса, әйелдер тобы қазқатар тұрып қабырғаны сылауда. Павлодардың 2-басқышты училищесін бітірген Пәуен Жүсіпбаев мұғалім партаның қағазға сызған үлгісін балташыларға көрсетіп, нақты түсіндіре алмай, қыбыжықтап жан-жағына қарайды. Сол мезетте әлдеқайдан Қаныш келе қалды. Қолына қысқа ара алып, ағаш кесе бастады. Кішкенедең соң даярлаған кесінділерін балташыларға көрсетіп:

– Міне, парта деген осындай болады. Осы үлгімен әр бөлмеге кем дегенде он-оннан парта жасау керек. Даярлаған тақтай жететін сияқты, – деп еді, балташылар даурыға күліп, жұмысқа кірісті.

Көп болып жұмылған соң қойсын ба, сол күні-ақ мектептің бірталай жұмысы бітіп қалды. Мектеп ауласы жәрмеңке базарындай той-думан. От жағылып, қазан көтерілген. Жұрт Қанышты қоршап алған.

– Бүгін біз үлкен шаруаның басын қайырдық, ағайын, – дейді желпіне сөйлеген жас сөдия. – Өйткені ертеңгі сүйенішіміз – балалар үшін еңбек еттік. Бұл мектепке ертең өздеріңіздің ізбасар ұрпақтарың келеді. Жылы үйде, жайлы партада отырып, өнербілімге сусындайды. Ал, қане, осы игілікке арнап аз-маз ән шырқайық. Шаршаған көптің көңілі жадырасын, жақсы ән – жан азығы деген...

Бұл да оның әлеумет жұмысына араласқаннан бергі машығы: қандай жиын өткізбесін, соңын ойын-сауықпен бітіреді; қасына ерген серіктері де сол үшін жүргендей – жас басшысы әдесе-ақ ортаға шығып, домбыраларын күйлеп, төңіректі ән-күйге бөлеп, ойын-сауық бастайды.

«Қаныштың қасына бір жаз 23 жігіт еріп жүрдік. Осы күнгі жөнмен айтқанда, сондағы қызметіміз – ойын қою, – деп еске алады Баянауыл тұрғыны Иген БАЯЗИТОВ ақсақал. – Көбіне көрсететініміз – Мұхтар Әуезов жазған «Еңлік-Кебек» пен өзіміздің Жүсіпбектің «Жебір болысы». Қатысқан жігіттер – Әбдікәрім Сәтбаев, Сапарбек Құдайбергенов, Сәрмен Қариев, Өміржан Әділбеков, ал Қабден деген өнерлі жігіт әйелімен... Еңлік болып соның келіншегі Төкен ойнайды. Есмағанбет, Балабек деген әншілеріміз де болатын. Есмағанбет жұрт алдына шығып:

«Есмағанбет әншімін Баяндағы,

Танып қал өнерімді, айтам тағы.

Қасымда бір топ жігіт өнер қуған,

Тасындай Баянтаудың Арқадағы...» –

деп ұзақ жырмен бізді таныстырып, ойын бастайды. Қаныш оны еркелетіп, Еске дейтін. Мені Иске деуші еді».

Халық сотының қасындағы топ ойын көрсетумен ғана тынбайды. Әрбірінің мойнында тиісті міндеті бар: бірі – сот хатшысы; екіншісі – финагент; үшіншісі – газет, кітап оқып, өкімет саясатын көпшілікке ұғындыратын қызыл үгітші; төртіншісі – милиционер... Ал кешке қарай бәрі де бетіне сақал-мұрт байлап, киімдерін ауыстырып, бірі – молда, екіншісі – болыс, үшіншісі – бойжеткен қыз, төртіншісі – жалшы болып, тіркестіре тігілген киіз үйдің төрінде ойын-сауық бастайды.

Әлбетте, төңкеріс комитетінің жұмысы мектепке бала тартып, көпшілікке ойын ұйымдастырумен ғана бітпеген.

1921 жылдың басында Баянауыл комитеті жатақ тұрғындары мен айналадағы жалшыларды біріктіріп мойынсерік ұйымдастыруға қаулы алған. Пайдалы шаруа екендігі көзге ұрып тұрғанымен, бәлкім, аңқаулық салдары, қалың кедей әліптің артын бағып, бірден құптай қоймады. Амал қанша, жер-жерге өкілдер шығарып қайталап түсіндіруге тура келді. Соның бірі – станицадағы халық үйіне шақырылған көпшілік жиыны. Баяндамашы – жас үгітші Қаныш Сәтбаев.

– Бүгінгі жиын кешегіден бөлегірек, – деп бастаған-ды ол сөзін. – Өйткені әңгіме осында отырған тақыр кедей, жалшы қауым, сіздердің ертеңгі тірліктерің жайлы... Кімге болсын, жарандар, нан керек! Әсіресе шиеттей балалы-шағалы кедей-кепшік үшін. Кеңес өкіметі сіздерге оны әлдеқайдан әкеп бермейді, қол қусырып қарап отырсақ – аспаннан нан жаумайды. Ала білсеңіздер, мол астық Баянауылдың баурайындағы құйқалы қара жерден өнеді. Оның қазіргі иесі – сіздер. Кеңес өкіметі Зонов, Дроздов тәрізді әлділерден тартып

алып, меншіктеріңізге жер берді. Соны енді қалай пайдаланбақсыздар? Дроздовтардың күш-көлігі, құрал-сайманы сіздерде жоқ. Ау, сонда, Баянауыл жұртын асырап келген құнарлы жер әжетке аспай бос жатпақ па, кулактардан оны сол үшін алып па едік? Жоқ, ағайын, бұларың кешірілмес бейғамдық! Қызыл қарын бала қамын ойлаған шаруаның ісі емес... Күллі кедей өзара жұмылып, соған кірісу қажет.

Айталық, мына отырған Әбең ақсақалдың қолы өнерлі адам, әмбе ол – неше атасынан бері егін салып келе жатқан кәнігі диқан. Анау Өмекең, Әбекеңдерде соқасайман бар. Ал Садық пен Сағын күшкөлік шығарсын. Осылайша біріксеңіздер, әлденеше мойынсерік шығады. Әңгіме тек ауызбірлікте. Еңбектеріңіз жанып, егін бітік шықты екен – қыруар астық аласыздар. Демек, одан қарын тоқ. Ішерліктен артқан астықты қайтеміз деп қауіп ойламаңыздар. Кооперативке өткізесіздер. Ал кооператив бүгіннің өзінде сіздерге қарызға тұқым, құрал-сайман бермек. Әрине, кооператив шаруасы мардымсыз жарлы-жақыбаймен әуре болмайды, оған да ертеңі сенімді, күш-көлігі сай мойынсеріктер керек...

Бұлар – науқандық жұмыстар. Бәріне қолғабыс етіп, басықасында болу керек. Заман талабы солай. Ал оқыған азамат, көзі ашық жақсылар қырда саусақпен санағандай.

* * *

Әрине, бозбала атаулыға тән серіліктен де жан-жақты өнерлі, өз қатарынан оза оқыған сөдия жігіт құралақан болмаған. Сондай бір жағдаятты кезінде бізге Нұрлан Қасенов ақсақал майын тамыза шерткен еді.

«Қоңыр күздің аяғы-ау деймін, Шорман ауылына әлдеқалай шаруамен барғанымда бидің немересі Зынданың Оспан деген жалшы жігіті мені оңашалап:

«Мырзаның ерке тотай қызы сені іздеп отыр, жұртқа байқатпай жолық...» – деп сыбырлады. Маған қызық керек, белең бере терезесі алдынан өтіп едім, бойжеткеннің өзі сыртқа шығып, орамалға түйілген бірдемені жанқалтама сүңгітті де: «Сөдия мырзаның жауабын Оспанға айт, өзің маған енді жолама!» – деді. Бар болғыр жап-жас, оң жақта отырған кезі, ал көркемдігін сұрама, хордың қызындай десем артық емес; екі көзі қарақаттай, белі де талшыбықтай бұралған... Сезе қойдым: сайтан қыз біздің бозбалаға ынтық болып қалған... Қанкежан қыздың хатын оқыды да: «Ұйықтап қалма, ай туа барамыз», – деді. Жазған құлда шаршау жоқ, Қанкені түн ортасында ертіп бардым. Екі атты қалмақша қаңтарып, өзеннің биік жарының астына қалдырып кеттік. Терезені көрсетіп, бүкеңдеп кейін шегінсем – жас серігім қайта шақырды. Сөйтсем, терезесі есіктей еңселі ағаш үйдің жақтауына қолы жетпей діңкелеп тұр екен. Амал қанша, еңкейіп тұра қалдым да арқама мінгізіп, ішке қарай ытқытып жібердім, сайтан қыз терезені ашып қойыпты...

Жастардың құмарлық ісі біте ме, ат қалған жарға сері жігітім таң бозара келді...»

– Нұр-аға, мұныңыз енді қисынсыздау әңгіме, – деп, мені осы ауылға ертіп келген ғалымның немере інісі Тәрмізи Имантаев ақсақал үй иесіне дау айтып еді.

Нұрекең кенет қиқылдап күліп:

– Әй, сен, Тәрмізи, қызықсың, сонда сен, Қанкежанды еркектің сорлысы еткің келе ме, өзің сияқты можантопай көресің бе? – деп дүрсе қоя берді. – Бос сөз! Қанкежан біздің өмірдің қызықшыжығын армансыз көрген, құдай тағала оған адам баласына тән қасиетті мол дарытқан. Ол әуелетіп ән салғанда, тыңдаушы жұрт сілтідей тынады, әншілігі сондай! Ал қараңғы үйді жарық қылғандай аппақ борықтай жүзін, нұрлы

келбетін, адамды өзіне баурап тұратын сипатын сірә да айтып тауыса алмайсың. Жүрген жері ойын-сауық, білімі болса – ұшан-теңіз, әмбе өкімет сеніміне ие болып жүрген төре жігітке, өзің айтшы, кім қызықпайды?! Жоқ, Тәрмізи шырақ, ажары түзік қыз-қырқынның оған құмартпағаны кемде-кем...»

Демек, сол қарсаңда жиырманың межесінен өткен жігіттің аяғын шырмап, отау үй түзеудің де уақыты жеткен. Әлбетте, ғасырлар бойы қалыптасқан ата-баба дәстүрінен ол да тысқары қалмаған. Ол істің жөн-жобасы тегінде Қаныштың жас күнінде,

«Ағаш үйдегі мектепке» қатынап жүргенде қаланған...

Имантай би әлдебір даулы мәселемен Қарқаралы атырабындағы қалың қаракесек ішіне жолаушылап барып, сірә, қайтар жолда өзіндей дөңгелек дәулетке ие, балалы-шағалы шағын ауылға құдайы қонақ болады. Ауыл иесінің есімі – Смағұл, артық-ауыс сөзге жоқ момын кісі екен. Биге қонақжай ауылдың бәйбішесі ерекше ұнайды, биязы жымыып отырып, отбасының шаруасын түгендеген ебін де аңдаған. Бейтаныс қонақ аттанарда сыр тартып:

«Құсжан бәйбіше, біздің үйде бір асыл кездік бар еді, соған лайық қынды сіздің үйден көрдім. Сабақты ине сәтімен деген, бәйбішемді жіберсем – соның жөні қалай болар екен?» – дейді білем. Ақылы кемел әйел қаржас биінің тұспал сөзін бірден ұғып: «Жіберіңіз, бәйбішеңіз көңілімізден шықса, бәлкім, нәумез қайтармаспыз...» – десе керек.

Сол жазда-ақ Нұрым бәйбіше ақсақалының тапсырмасымен атқа қонып, қарғыбауын артынып та, айдатып та барып, Смағұлдың Шәрипа есімді бүлдіршін қызын Қанышқа айттырып, құйрық-бауыр жесіп, құда болып қайтады. Содан бері он шақты жыл өтті. Екі ауылдың арасы жақындамағанмен, көңіл ортақтығы суыған жоқ. Қаныштың оқуы түгесілмей, ауыр сырқатқа ұшырауы ғана бұл істі біржола тындыру мерзімін біршама кейіндете берген-ді. Енді, міне, ұзақ оқу тәмам болып, қызметке шықты. Ел іргесі бүтінделе бастады. Екі жақтағы ата-ана да баяғы уәделерінен шығып, екі жасты қосуға қам жасаған.

Алайда Қаныштың өзі түрліше сылтау айтып, сол шаруаны кейінге ысырады. Қартайған әке-шешесінің көңілін суытып біржола «жоқ» демейді, әлі де оқығысы

келетінін айтады, тынымсыз қызметін де көлденең тартып, біраз жаттығайын дейді. Кенжесінің түсініксіз сырғақтауын жаратпаған әкесі күндердің күнінде қамығып отырып, жетпіс бестің қырқасына шыққан, төрден гөрі көрге жуықтаған кексе шағында төс түйістіріп, аспен бекіткен құдалықты бұза алмайтынын, ана дүниеге де әкелік парызын өтеп аттануды қалайтынын төндіре айтып, ақырында: «Сен өзі қалыңдығыңды ұнатпай жүрсең – сол жаққа бір мәрте барып, Шәрипаны көріп, ұнатпасаң – басың азат демейсің бе? Біреудің оң жақта үкілеп ұстап отырған бейкүнә перзентін жіпсіз байлап қойғанымыз қалай болады?» – деген-ді.

Сол сөз түрткі болып, Қаныш Қарқаралыға аттанды. Қалыңдығын көріп, аз-кем тілдескен білем. Бұрынғы уезд орталығындағы қазақ мектебінде бірнеше жыл оқыған, көрік-жүзі толған айдай көңілге толымды, нәркес көз, қыпша бел, сол күнде он тоғызға аяқ басқан Шәрипаның сұлу келбетіне байыпты мінезқұлқы сай екеніне тәнті болады. Айтып-айтпай не керек, салқын қабақ аңғартып жүрген сері жігіттің өзі де кенет елігіп, ауылына келген соң әке-шешесіне: «Айтқандарыңыз болсын!» – десе керек. Әрине, қажы ауылының үлкендері жедеғабыл әзірлік жасап, Қарқаралының күншығыс бөктерін қыстайтын Смағұл ауылына сән-салтанатын оңдап, жастар тобын аттандырады.

Осы оқиға жайында сол ауылдың ескі көзі Жұмаш Шәдетов ақсақал бертінде бізге мынадай әңгіме айтқанды:

«Шәрипа хор қызындай сұлу екен, аппақ, бойшаң, қос бұрымы тоқпақтай, әдемі шолпылары жүрген кезде сылдыр-сылдыр етіп, ақ жібек көйлегі судырап тұрушы еді, үстіне оқалы барқыт қамзол киеді. Біздің Қанке де жігіттің төресі. Құдай тағала екеуін тең ғып жаратқаны

хақ. Пәуескелетіп алып келдік, тойдуманның басы беташар айтылды. Неше күн жайлауда мәре-сәре болдық. Шырлай ата-енесіне, бәрімізге сүйікті келін болды...

Шырлай атануының да мәнісі бар: жаздың мәре-сәре кезінде шаңырақ көтерген жастардың ақ отауы ауылдың басқа үйлерінен жырақтау тігілетін; қоңсы ауылдардың адамдары, шаруа қамдайтын біздер таң сәріден оянамыз, ауыл тыныштығын қадағалаймыз. Күн шығар алдында бір әнші құс жас отау тұсында шырылдайды да тұрады, бірнеше күн дәл солай әндетіп бақты. Көргенімізді Қанке мен Шәрипаға айтып едік, олар жымып күлді де: «Ол құсқа тиіспеңдер, бақыт құсы шығар, біздің отаудың шаңырағын әдейі таңдап, бақыт әнін, ақ тілегін жырлап шырылдайтын шығар. Әулием, солай емес пе?» – деп Қаныш келіншегіне қарады да қапсыра құшақтады. Біз де қуанып, қоштай күлісіп: «Бақыт құсы шаңырағыңда ғұмыр бойы талмай шырылдасын!» – дестік. Шәрипа аты ұмытылып, жас келінді үлкен-кіші «Шырлай» дейтін болдық.

(Шәрипа Смағұлқызы осынау лақап атпен, Құдай қосқан қосағының өз сөзімен айтқанда, «шаңырағының құты» атанып, 1987 жылға дейін үбірлі-шүбірлі үлкен әулеттің басы болып, ұзақ өмір сүрген – М.С.).

1920 жылдың жазы Сәтбай қажының үрім-бұтағы үшін ерекше қайырлы, мерейлі болды. Ауыл үлкендері оны Шырлай келіннің құтты қадамына жорыған, тек сол ұзағынан болғай дескен-ді: шілде айының басында бала-шағасы мен зайыбы Қамиланы ертіп, ту Семейден Әбікей Зейінұлы келген; бұл кезде ол губерниялық оқу-ағарту бөлімінің меңгерушісі әрі семинариядағы оқытушылық міндетін де мойнына қайтадан артыпты... Әлдекімдердің түртпектеуімен басына бұлт үйіріліп, ақ әскеріне «жол көрсеткен» былтырғы «қылмысы» пәле

болып жабысып, Әбдікәрім Жәмінұлы қыстан бері тұрақты жұмыс ала алмай, зықысы шығып жүрген. Оған да кешірім болып, туған ауылына аман-есен оралды. Баянауылға есеп бере барған Бөкеш те тындырымды әрекетіне мақтау естіп, ат-шапан сыйлық алып олжалы қайтады.

Соның бәрі жұрттың кеу-кеулеген құттықтауына ұласып, ақыры Сәтбай ауылының көшбасшы ағасы Имекең төр жайлауға қонған соң ағайын-жекжатқа хабарлап, бұрынғыдай үлкен дырдуға айналдырмай, Қаныштың отау үй болғанына той жасаған.

Орайы келіп тұрғанда жақсылық та тегінде егіздеп туындайды. Сол жылдың қуанышы ерекше мол және қарымды болған. Ең бастысы, қазақ халқы екі ғасыр бойы зарыға күткен бостандықтың алғашқы нышанын сезінді. Бұл – 1920 жылдың 26 тамызы күні Кеңес өкіметі ерекше дабырлап жария еткен, Қырғыз (Қазақ) Автономиялық Кеңес республикасы құрылғандығы туралы жарлық. Нәтижесінде, соған дейін он тарам бөлікке түсіп, қаншама әкімшілікке бағынышты болып, «өгей жұрт» теперішін тартқан қалың ел автономия алумен қоса, жер-су бірлігіне де қолы жетті. Ресейдің Сібірдегі әкімшілігіне қараған Семей, Ақмола, теріскей-батыстағы Орынбор губерниясына бағынған Торғай, түстіктегі Жетісу, Сырдария облыстары Түркістан республикасы атанған әкімшіліктен ажырап, ал күнбатыс өңірдегі қазақ уездерінің бәрі енді Кирревкомға қаратылып, шекара шебі де анықталды. Бұл болса – сонау бағзы заманнан исі қазақтың түсінде көріп, өңінде арман еткен, еркіндік аңсаған талай жайсаңы жанын берген, сол үшін қан төккен іс. Тежеулі еркіндік, құқығы мен ділі шектеулі мемлекеттік құрылым. Бұған да тәубе!

Алайда Мәскеудегі үкімет жариялаған ресми жарлық ежелгі қазақ жерінің біртұтас автономия болып шаңырақ көтеруіне жол ашқан жоқ. Сансыз көп кедергілер әр жерден төбе көрсетті. Солардың кейбірін ұлт пайдасына түбегейлі шешуге, сенесіз бе, жамағат, қиян шет түкпірдегі Баянауыл төңкеріс комитетінің мүшесі Қаныш Сәтбаевтың да белсене қатысып, табанды түрде күресуіне тура келеді.

IV

«Ежелгі қазақ жерін бір автономияға жинау» жұмысын Кирревком бір жылға созған. Әділін айтқанда, сол қарсаңда бұл оп-оңай жұмыс емес-ті: екі ғасырдан астам уақыт жүйелі түрде жүргізілген отарлау саясатының салдарынан күнбатыс шептегілер – «Астархан қазақтары», «Орынбор қазақтары», «Саратов (Сарытау) қазақтары» және «Царицын қазақтары» атанып, ал түстіктегілер – «Түркістан қазақтары» (оның құрамындағы қомақты ру тайпалары – «Бұхар мен Қоқан қазақтары» немесе «Тәшкент қазақтары»), ал теріскей мен күншығыстағы қалың ел – «Сібір қазақтары» деген жасанды атауға ие болып, біртұтас ел болудан үміті үзілген дәрменсіз жағдайда өмір сүрді... Шындығында, солардың бәрі бір халық – діні, ділі, тілі бір, жері де әлмисақтан біртұтас қазақтар еді. Тек тағдыр жазуымен, түрлі тарихи жағдаяттармен бір-бірінен қоныстары ажыраған, бірлігі де қожыраған. Енді, міне, сол халық Кеңес үкіметі жариялаған «Ресей қарамағындағы барлық ұлттар тең құқықты» жобасымен дербес автономия алды. Десек те, ұзақ жылдар бойы емінеркін билік құрған отарлаушы ел екі ғасыр бойы тежеусіз иемденген қисапсыз жерді оп-оңай қайтара ма? Әрине, сулы-нулы аймақтарды басып қалуға тырысқан...

Алайда, «Сібірдегі Ленин» аталған И.Н. Смирнов – басқаруындағы өлкені аса қуатты экономикалық аймаққа айналдыруды жатса-тұрса көксеген тынымсыз қайраткер. Сол мақсат үшін ол байырғы қазақ жерінен де қомақты сыбаға алуды көксеген: Қостанай, Петропавл, Омбы, Көкшетау уездері тұтас қалпында, ал Павлодар уезінің кейбір болыстары және Өскемен уезінің күншығыс бөлігі (Кенді Алтай аталатын, яки кешегі ҚатынҚарағай, Үлкен Нарын, Марқакөл, Күршім аудандары, Зырянов, Риддер және сол қалалардың төңірегіндегі пайдалы қазыналы, ну орманды таулы өңір) Сібір өлкесінде біржола қалуға тиіс... И.Н. Смирновтың соған айтар уәжі: бұл уездерде орыстар басым тұрады; ал қазақтың саны отыз, көп дегенде қырық пайыздан аспайды; сол өңір Кирреспубликаға берілсе – екі халық өзара сыйыспай, қантөгіс туады-мыс; ең бастысы, өндіріс ошақтарын, тау-кен жұмыстарын Сибревком жедеғабыл жүргізіп, ортақ Отанымыз – Ресей Федерациясын нығайтуға қомақты үлес қосадымыс, ал қазақтар мал бағу болмаса, өндірісті ойдағыдай өркендете алмайды...

Сібір өлкесі басшысының ұлыорыстық шовинизммен астасқан бұзық ойын қостаушылар аз емес, ең шатағы ондай сатқындар даулы уездердің өзінен де табылған: 1920 жылғы қаңтар айының бас кезінде Павлодар ревкомы Семей губерниясынан бөлініп, Омбыға тікелей бағыну жайында ресми өтініш жолдаған; әрине, Смирнов бұл ұсынысты дереу қолдап, уездің түгел емес, тек қана теріскей бөлігін Сібір өлкесіне біржола «қосуға» нұсқау береді. Жыл басында өрбіген осы кикілжің жазға ұласады. Ревком басшысы П. Поздняк пен оның сенімді қолғанаты, қырғыз-татар секциясының меңгерушісі Асқар Сыздықов уездің Сибревкомға тұтас қосылуын жақтаса, комитет мүшелері Барлыбаев, Балпаңгеров, тағы бір топ қазақ

оқығандары Кирреспубликадан ірге бөлуге үзілді-кесілді қарсы шығады. Нәтижесінде, тыныш отырған үлкен уезд екіге жарылып, айтыс-тартысқа душар болған.

«Сібірлік Ленин» бұзық ниетінен айнамай, тамыздың 4-жаңасында «Сібірді аудандарға бөлу» деп атаған қаулыға қол қояды. Ол бойынша Павлодар уезінің теріскейдегі 10 болысы Омбы уезіне қаратылады. Араны ашылған И. Смирнов үшін бұл да аз. Павлодар уезіне қарасты 12 тұзды көлді – Қарабас, Жақсытұз, Шақшантұз, Үлкен Қалқаман, Кіші Қалқаман, Тайқоңыр, Бестұз, Қарасор, Вишневое, Үлкен және Кіші Табылжын, Коряков, оған қоса Шарлақ пен Ертіс аудандарын Омбы уезіне еншілеп, Павлодар қаласы төңірегіндегі елді мекендерімен, тұз өндіретін көлдерімен, орман шаруашылықтарымен Славгород уезіне меншіктеп береді. Сібірдің жаңа шекарасы енді Павлодар уезіндегі Қандыкөлден басталып, Сарыкөл станицасы арқылы осы күнгі Екібастұзды қамтып, оның түстігінен 15 шақырым жердегі Әлгірей сорына дейінгі зор аймақты орап, Ақсу болысын ортан белінен баса отырып шығысқа қарай қиыстай жүріп, ең аяғында Ертісті кесіп өтіп, Жәміш көлінен Славгородқа тікелей шығуға тиіс...

И.Н. Смирнов түпкі ниетін Ресеймен шекараны белгілеуші комиссия мәжілісінде былайша дәлелдепті: «Аталған көлдерсіз Сібір халқы өмір сүре алмайды, ал Кирреспублика өмір сүреді – олардың иелігінде қаншама тұзды көл қалып отыр... Бұл көлдерден тұз алу үшін біз 125 шақырым темір жол тарттық. Не үшін? Кирреспубликаға тектен-текке бере салу үшін бе? Сол себепті Павлодар уезін Омбыға қарату керек. Біз одан қыруар астық алмақшымыз, ал қазылмақ тұз Орал мен Сібірдің қажетін артығымен өтейді. Артылғанын Қиыр Шығысқа тасып, валютаға айырбастаймыз...»

Кирревком комиссиясын Сейітқали Меңдешев басқарыпты.

«Сібірліктер көз алартып отырған аймақта тұз ғана емес, ежелгі қазақ ауылдары бар, бұл жерді олар малға жайылым жасап, егін де салып келеді. Кирреспублика осы өңірде ауыл шаруашылығын өрістетпек. Ал сіздер мәселені тұз алуға байлап, қасақана ушықтырып отырсыздар... – дей келіп, Кирревком мүшесі әріптестеріне мынадай сауал қойыпты. – Федеративті республикаға қажет тұзды Кирреспублика өндірсе, Сібір өлкесінің экономикасы қандай зиян шегеді? Сіздерге қанша тұз керек – сонша береміз...»

Сібір делегациясы бұл уәжге илікпейді.

Кирревком делегациясы өнбес даудан беті қайтқан соң ұлттар теңдігін аяқасты еткен сібірліктердің өктем пиғылын әшкерелеп, Мәскеуге шағым жолдайды. Бір емес, бірнеше мәрте. Соның бірінде: «Бұған дейін қарсылық білдіруге құқығы жойылған, үнемі езгіде болған, көшпелі ауыр тұрмыс кешкен халықтың хал-күйін одан әрі төмендету мақсатымен оның байырғы жерін күшпен тартып алу ісі бәз-баяғыдай жүгенсіз түрде өрістеп отыр, бұл болса Халком Кеңесінің Қырғыз өлкесін басқару декретіне мүлдем қарама-қарсы әрекет...» – делінген.

Ең ғажабы, осындай әрекеттер жер-жерде белең беріп отыр, бұл да бәз-баяғы «бөліп ал да билей бер» саясаты мен ұлыорыстық шовинизмнің сарқыншағы: Каспий теңізінен балық аулауды біржола иемдену үшін бергі жағалауынан балықшы қазақтарды сексен шақырым қашыққа көшіріп тастау туралы Астрахань губерниясы ұсыныс жасаса; Маңғыстау түбегіне түрікмендер көз алартады; Тәшкент шәріне қитұрқы жолдармен қолы жеткен соң-ақ оның төңірегіндегі ежелгі қазақ жерлерін қосып алуға өзбектер де жоғары жаққа

бірнеше мәрте тілек жолдаған; ал сібірлік көршіміз бұрынғы талабына қосымша «Кирреспубликамен шекара сызығы Ертіс арнасымен жүрсін» деген ұсыныспен Мәскеуге шығуы да үстемшіл пиғылдың, қазақ ұлтын менсінбеудің салдары...

Сол кезде Кирревком құрамында халқымыздың бүгінгі жарқын болашағын көрегендікпен болжап, қалтқысыз сенген елсүйер азаматтар жұмыс істегенін ескерту парыз. Олардың дені сол күннің өзінде жоғары білімді әрі экономика мен шаруашылық мәселелеріне білікті жандар екенін көрсеткен. Нақ солар туған жерінің үстін ғана емес, жеті қат астындағы қазына байлығын да бағамдай білген. Ең бастысы, сол жайсаңдар туып-өскен өлкенің тұс-тұстан көп жылдар бойы аяусыз тоналып, жателдіктер иелігіне қашан және қандай жағдайда көшкені жайлы шерлі тарихын өте жақсы білген. Сондықтан да бұл ерлер Смирнов сияқтылардың жүгенсіз талабына тойтарыс беруден тайынбаған. Жер бөлістен өрбіген наразылық ақыр аяғында КСРО Халком Кеңесінің 1920 жылғы тамыз айының 9-10 күнгі мәжілісінде талқыға түседі. Оның жай-жапсарын біз сол мәжіліске қатысып, сібірліктер мүддесін қорғаған Сібревком төрағасының орынбасары В. Соколовтың естелігінен («Сибирские огни» журналы.

1960 жыл. № 4) айқын көреміз:

«ЛЕНИН: Сіз біздің жобаға қарсысыз? Не себепті сіз осынау кеңпейіл де момын халықты ренжіткіңіз келеді?

СОКОЛОВ: Ренжіту? Жоқ, Владимир Ильич, атамаңыз. Біз қырғыз бен Сібір казактарының ежелгі ұлттық кикілжіңі қайта өршімеуін көздегендіктен ұсындық бұл шараны.

ЛЕНИН: Сондықтан да екеуінің арасына шовинистік пиғылмен от тастауды қалайсыз? Ал мұның ұлт

араздығын мейлінше қоздырудың ең ұтымды және сыннан өткен жолы екенін әлбетте ескермейсіз...»

Естелік иесінің айтуынша, Владимир Ильич қазақ делегациясына жақындап келіп, түр-келбеті бұқара халық өкілі екенін аңғартқандай кексе ақсақалдан: «Киргиз үстемдігіне казактар қалай қарар еді, сіздің халық ше?» – депті. Ақсақал мүдірместен және орыс тілін белінен баса шүлдірлеп әрі қарапайым жалпақ тілде: «Быладемер Іліш, ешкімнің билеп-төстеуі қажет емес. Бәз-баяғыдай қоян-қолтық араласып, тып-тыныш өмір сүреміз...» – деп жауап береді. Кексе адамның ұтымды жауабы бас комиссардың көңілінен шығып, «Қырғыз автономиясын құру ісіне бәз-баяғы сібірлік өктемдікпен емес, Иван Грозныйдың жаулап алу пиғылымен де емес, Гималайдай құзар биіктен, ағылшындарға тән паңдықтан таза, шынайы коммунистік һәм кеңестік әділ көзқараспен қарау қажеттігін» байыппен түсіндіреді». Үкімет басшысының пайымдауынша, даулы мәселеде орыс коммунистері бұған дейін езгіде болған, патша итаршылары мен орыс байлары сүліктей сорған аз ұлттардың қазіргі хал-күйіне мейлінше бауырмалдық түйсікпен қарап, келешек тағдырын интернационалдық принциппен шешу керек. Сол себепті ол Дала өлкесінің теріскейі мен шығысын бөлшектемей, Қырғыз автономиясына тұтас қалпында беруге нұсқау етеді.

Сонымен жер дауы Кирревком пайдасына шешіліп, 26 тамыз күні КСРО Халкомының төрағасы қол қойған декрет жария болады. Десек те, Ертіс бойындағы ежелгі қоныс екі жыл бойы Қазақстанға қайтарылмапты.

Сібір ревкомы 1921 жылдың бас кезінде ұлттық-территориялық шекараны белгілеу комиссиясына Павлодар уезін бөлшектеу туралы былтырғы үстем

ниетін қайталап, өздері иемденіп отырған тұзды көлдер мен теріскейдегі он болыс елді, Жәміш көліне дейінгі шығыс белдемді Сібір өлкесінде қалдыратынын мәлімдейді. Қазақстандықтар бұл шешімге наразылық жариялап, мәжілісті тастап кетеді.

Комиссияның қайыра бас қосуы 7 сәуір күні өтіпті. Мәжіліс хаттамасынан екі жақтың да тыңғылықты әзірлікпен келіп, аяусыз айтысқаны айқын сезіледі. Сібір тобының сөзін тең құқықты төраға С. Чуцкаев ұстап, ал Қазақстан мүддесін С. Меңдешев қорғапты. Сібірліктер баяғы сөзінен танбайды, тек бұл жолы қарсыластарын тың ұсыныспен малдандыруды ойлап келсе керек, Баянауыл станицасын жаңа уезге орталық етіп, оның иелігіне төңірегіндегі байырғы қазақ жерінен кең қоныстар «беретінін» жария етеді. Қазақ делегациясы үзілді-кесілді қарсы тұрып, Семей губерниясын 20 сәуірден кешіктірмей, біртұтас қалпында қайтаруды талап етеді. Бұл жолғы мәжілістен сібірліктер шығып кетеді.

Даулы мәселе ВЦИК қарауына беріледі. Алайда Бүкілодақтық атқару комитеті асықпайды. Павлодар уезінің тағдыры 1921 жылы да әрі-сәрі қалпында қалады...

Кирреспублика басшылары ешкімге қарыстай жер бермеуге белді бекем байлап, сол үшін жер иесі – бұқара халықты көмекке шақырыпты: Омбымен іргелес орналасқан даулы он болыста, қазақ қауымы басым отырған елді мекендерде мыңдаған адам қатысқан жиындар, Сібір ревкомының біржақты шешіміне наразылық митингілері өтеді. Сол күннен бізге жеткен бір айғақ – Майкөл, Тереңкөл, Мұздыкөл және Қызылағаш болыстарының өкілетті жиыны 22 мамыр күні Мәскеуге, В.И. Лениннің атына жолдаған жеделхат: «Крайне обидно и прискорбно, что мы,

природные сыны степи, должны остаться за флагом так долго ожидаемой всем населением свободной Киргизской республики... Сибревком, не будучи знаком с жизнью трудового киргизского населения, не принесет той ожидаемой киргизским народом пользы, как Кирреспублика...» – Жеделхатта одан әрі дүние жүзі пролетариатының жанашыр көсемі һәм езілген аз ұлттардың қамқоршысы Ленин жолдасқа өздерінің ерекше сенім білдіретіні баса айтылып, – «...и наши волости будут причислены к Кирреспублике» деген көкейкесті үміт жеткізілген. Жеделхатқа төрт болыс тұрғындары атынан Арынғазин, Загиров, Нуркин және Байзақов (сірә, соңғы тұлға – атақты Иса ақын) қол қойыпты...

Семей губерниясында қалыптасқан күрделі ахуал, сірә, Кирреспублика басшыларын қатты алаңдатқан. 20 мамырда губерния орталығына КирЦИК төралқасының мүшесі Смағұл Сәдуақасов келіп, төңкеріс комитетінің төрағасы міндетін өз қолына алатынын мәлімдеген. Келесі күні Семейдегі жауапты қызметкерлерді жинап: «Екі облысты, тәрізі, екіншісі Солтүстік Қазақстанды (О күнде оған осы күнгі Қостанай, Көкшетау, Ақмола және Қарағанды облыстары қараған) Кирреспубликаға жедел қосу мәселесі кезекте тұрғанын, бірақ әлі күнге дейін шешілмегенін, бітімгер комиссияның біраз адамы Омбыға, қалған мүшелері Мәскеуге жүріп кеткенін, экономика ғана емес, әкімшілік мәселелері жөнінен де қиындықтар барлығын, қысқасы, қыс бойы біздің жер-жердегі өкілдіктер табанды қарсылыққа, қасақана ұйымдастырылған қиянатқа тап болып, ештеңе бітіре алмағанын...» қынжыла хабарлайды. Жиынның хаттамасында губерния деңгейіндегі басшы қызметкерлер Мұхтар Әуезов, Нығмет Нұрмақовтың және бірнеше қайраткердің ойпікірі тұжырымдай жазылыпты. Сөйлеушілердің мақұл дескен уәжі

мынадай: бұл мәселені келесі қысқа қалдыруға болмайды, халық арасына шығып, үгіт-насихатты күшейту қажет; Семей облысы біртұтас қалпында Кирреспубликаға берілуін Мәскеудегі үкіметтен батыл түрде талап ету керек; бұл үшін қанында қазақ қаны бар, кеудесінде намыс оты лаулаған зиялы қауым жеке басының күйбең тірлігін қоя тұрып, даулы болыстарға дереу аттансын, қазақ жерін жырымдауға қарсы тұруға халықты қайткен күнде көтеру қажет!..

Бұған дейін губерниялық комитеттің төрағасы міндетін уақытша атқарған Мұхтар Әуезов ұзақ мерзімге Қарқаралы уезіне аттанады. Ал ол жақтағы жағдай мәз емес-ті: ақгвардияшылардың елде қалған сілімтіктерінің жасырын насихатымен Сібір өлкесінен ажырағысы келмеген жергілікті казак-орыстар бүліншілік ұйымдастырып, белсенді коммунистер мен соларға ниеттес 80 адам қапылыста опат болған-ды; ұлттық намыс-ожданы сол күннің өзінде айқын сезілетін жас қайраткер Әуезовтің төтенше өкілдіктермен сол өңірге жіберілуі, сірә, осы жағдайға байланысты туған; оған қоса семейлік оқыған азамат Әзімбай Лекеров Қарқаралы уездік ревкомын басқаруға тағайындалады... Нәтижесінде 5 тамыз күні Қарқаралыдан Семейге: «Осы уездегі еңбекші халықтың он мың адам қатысқан жиыны автономия құрылуын ерекше зор қуанышпен, жасампаз іске құлшынған жігермен құптайды!..» деген жеделхат жолданыпты.

Павлодар уезінде қалыптасқан ахуал Семей губревкомы басшыларын күні-түні сырқыраған ауру тістей мазалап, ұйқысын қашырған жағдайда еді. Сондықтан да бұл уезге олар ерекше назар бөлген: Омбы билеушілері тағайындаған адамдарды ауыстырып, белсенді әрекетімен танылған Ахметолла Барлыбаевты төңкеріс комитетіне төраға етіп, орынбасарлыққа жас қайраткер Нығмет Нұрмақовты, ал Баянауыл ревкомына Ысқақбай

Балпаңгеровті тағайындау себебі де әсілі осы өңірді бөлшектемей тұтас қосу мақсатынан өрбіген; 1921 жылдың жазында еңбекші бұқара арасындағы үгіт-насихат жұмысы айрықша күшейтілген.

Соның бірі – КСРО Халком Кеңесінің Қырғыз АССР-ын құру туралы декретінің жария болғанына бір жыл толуын бүкілхалықтық мереке етіп кеңінен тойлау шарасы. Өйткені бұл тойдың мерекелік сипатынан гөрі саяси мәні маңыздырақ: біріншіден, ол қазақ елінің дербес автономия алғандығын дүйім елге жария етеді; екіншіден, әлі күнге дейін бір шаршы метр жері қайтарылмай, қасақана кешеуілдетіліп отырған Семей губерниясында Қазақ автономиясының бір жылдық тойын дүбірлетіп өткізу – Сибревком басшыларының көзіне байланған ноғаланы сылып, өздері ушықтырған мәселеге саяси мән бере қарауға түрткі болады; үшіншіден, екі жақты жүрген үгіттен әрлі-берлі толқуға түскен қыр қазағы біртұтас елге бірігудің нендей игілік екеніне шүбәсіз иланады-мыс...

Сол себепті Баянауылда өтпек той жарлық жарияланған тамызда емес, маусымның орта шеніне жобаланған. Оны әзірлеуші – Баянауылдың төңкеріс комитеті, ал той комиссиясының төрағасы болып жиырма екі жастағы Қаныш Сәтбаев тағайындалады.

Мерзімді күні Баянауылдың күншығыс бөктеріндегі Көбей шілігі деген көгалды алқапқа жалпы қарамы үш жүздей киіз үй тігіледі. Бұлар Ақбеттау, Ақкелін, Атақозы, Баянауыл, Бестау, Қарамола, Қызылтау, Далба және Шақшан болыстарынан жиналған үйлер, бәрі де ас-жабдығымен, күтуші адамдарымен әзірленіп келген. Мерекеге Павлодар, Қарқаралы, Ақмола, Көкшетау уездерінен де ресми қонақтар қатысқан. Ал өнер адамдарынан арнайы шақырылғандар тіпті көп. Солардан қатарында – атақты қазақ палуаны

Қажымұқан Мұңайтпасұлы, өрен ақын Иса Байзақұлы, ән дүлдүлі Майра Уәлиқызы. Құрметті меймандар тобын бастаушы – сол күнде сексеннің шебінен өткен Жаяу Мұса Байжанов пен жергілікті тарихшы, ғалым, әдебиетші, пайғамбар жасына сол жылы жеткен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы.

Комиссия жасаған жоспар бойынша, бұл мереке – біраз жылдан бері ас, той көрмей аласапыран кезеңді бастан кешкен, жапа шеккен еңбекші елдің еңсесін көтеріп, жаңа өмірдің жеңісін, мәңгілік салтанатын паш етуге тиіс...

Міне, жұрт шыдамсыздана күткен ойын басталды. Бәйге аттарының мәреге аттанған шаңы басыла бергенде, киіз үйлердің тасасынан үстіне балалар тиелген дәу арбаны жаяу сүйреген Қажымұқан палуан шыға келді. Арбаның жан-жағына жабу ұсталған, етегіне тұс-тұстан «Жасасын Қазақ автономиясы!» деген ұран сөздер жазылған. Үгіт арбасы көпшіліктің ортасына келіп тоқтаған кезде сайысқа палуандар шықты. Одан әрі ат үстінде орындалатын ұлт ойындары қызсын – теңге алу, аударыспақ, найза қағысу... Бір мезетте өнер көрсету кезегі әншілер мен ақындарға тиді. Домбырасын төбесінде ойнатып, мінбе үстінде байыздап тұра алмай жас пері Иса жүр:

Адам адам болғалы,

Бұл қуаныш болған жоқ.

Жер-дүние орнап тұрғалы,

Мұндай сәуле жанған жоқ...

Өнер көрсету кезегі одан әрі, о күнде нұр-жүзі таймаған уыздай жас, күлім көз, басына шәлі салып, қолына

гармонь ұстаған сұлу келіншек көп алдында майысып тұрып:

Қызы едім Уәлидің Майра атым,
Тартады бозбаланы магнитім, –

деп, көмейіне жез қоңырау байлап алғандай
сыңғырлаған үнімен даланы күмбірлетіп ән
шырқағанда, қол соғып, қамшысын қонышына
құшырлана ұрмаған бір жан болсайшы. Әсем әнге
елтіген жұрт еліге дуылдайды. Ойынды
қызықтаушылардың кәрісі Жаяу Мұса да шыдап тұра
алмай, қолына домбыра алып:

Қара басып ерте туып қалғаным-ай,
Күн күліп, қақ төбеден туғанда ай!
Жауыммен белді шешіп айқасар ем,
Түсіріп төбесінен найзағай-жай!.. –

деп әндетіп қоя беріпті-міс.

Көбей шілігінде өткен тойға жиналған көптің ұлан-асыр
қуанышы Семей губревкомына жолданып, «Степная
правда» газетінің 1921 жылғы 19 маусымдағы санында
жарияланған жеделхатта: «Кирреспубликаның
мерекесіне арналған, бес мың адам қатысқан Баянауыл
ауданының жиыны ғасырлар бойғы езгі қамытын
сыпырған қазақ халқының азаттық тойы үстінде
шынайы шаттанған көңілмен әрі зор мақтаныш
сезіммен сіздерге жалынды сәлем жолдайды.
Губерниялық өкіметті біздің жиын өзінің барлық күш-
қажырын Кирреспубликаның гүлденуіне арнайды деп

кәміл сендіреді. Жиналыс сіздерге де алда тұрған ұлы істе, жас қазақ мемлекетінің іргесін нығайту жолында автономияға басшылықты табандылықпен жүзеге асырады деп сенім білдіреді. Жиналыс атынан Сәтбаев, Жүнісов, Боштаев, Әдімов, Жантеміров», – деген уытты сөздермен бейнеленген.

Ел мүддесі мен жер бірлігін көздеген жанкүйер жандардың тынымсыз әрекеті жеңіспен аяқталды. 1922 жылдың 26 қаңтарында ВЦИК қабылдаған «Кирреспубликаның шекарасы туралы» қаулысына сәйкес, ресейліктер даулап жүрген теріскейшығыстағы ұлан-байтақ жерлер Қазақстан қарамағына біржола көшті. Рас, жоғалтқанымыз да аз емес: Омбы, Орынбор, Астрахань (Астархан), Саратов қалалары ірге тепкен ежелгі ата қоныстарымыздан, Қорған қаласының төңірегі мен Тобыл бойындағы жайлауға шығатын шұрайлы жерлерден, қазіргі Алтай өлкесіндегі Құлынды даласы сияқты шалқар өрістерімізден айрылдық... Десек те, саяси ғана емес, тарихи, жағрафиялық мәні жөнінен де ұтысымыз ұлан-асыр. Бұл, тегінде, күні бүгінге дейін игілігін қазақ елі көрген, лайым әлі де көре бермек тарихи шешім болғаны даусыз! Сол тартыста пиғылы тар, өзімшіл әріптестерін тізе бүктірген Алаш арыстарының ерлігі мен біліктілігіне, кемеңгерлігіне еріксіз сүйсінесің. Ленин сынды айбынды, азулы көсемнің алдында қасқайып тұрып, ел мүддесін мәнді айғақтармен қорғаған Ә.Ә. Ермаков бастаған қайсар жандардың қажыр-қайратына қайран қаласың (амал қанша, сол жандардың бәрі де 37-жылдың нәубетінде «халық жауы» атанып, жер жастанды).

(ҚР ҰҒА Тарих институты шығаратын «Отан тарихы» журналының 1999 жылғы №1 санында новосібірлік зерттеушілер М.П. Малышева мен В.С. Познанскийдің «Қ.И. Сәтбаев туралы бір деректі қайыра оқу» деп атаған

көлемді мақаласы жарық көрді. «Бұл жарияланымның мақсаты – Сібір ревкомы мен Қырғыз (Қазақ) АССР-нің ұлттық-территориялық шекарасын 1919-1922 жылдарда межелеу тарихын зерттеу кезінде өзіне мәлім болған көптеген айғақтарға сүйеніп, Медеу Сәрсекеевтің көрнекті ғалым туралы 1980 жылы Мәскеуде жарық көрген тағылымды кітабында тұңғыш жариялап, жұртшылық назарына ұсынған соны деректің жазушы сипатынан гөрі мән-мағынасы ауқымдырақ екенін ашу... Жазушы өз кітабында тәптіштей жазған қызықты дерек, шынын айтқанда, бізге осы тақырыпты одан әрі тереңдете зерттеуге мұрындық болғанын ескертуге тиіспіз. Ақырында біз өзіміз іздеп тапқан мұрағаттық және баспа бетінде жарияланған өзге құжаттарды саралап, шекара жөніндегі тартысқа қазақ қаламгері даралап көрсеткен Қ.И. Сәтбаевпен қоса бірталай ұлы қайраткерлері белсене қатысқанын анықтадық...» – деген кіріспемен басталған мақала Баянауылдан жолданған жеделхат мәтінін осы жолдар иесі ұсынған түрінде қайталап, жедел хабар соңындағы сөздердің мәнін одан әрі тереңірек ашуға арналған.

Ресейлік ғалымдар Қазақ елі тарихының осы күнге дейін қауым назарынан тысқары болған жабық беттерін түре ашып, Қазақстанның шекара шебі үшін болған айтыс-тартысты, оған қатысушылар әрекетін нақты құжаттар арқылы көрсетіп, ғылыми тұрғыдан жүйелей саралаған. Әсілі, «Сәтбаев» ғұмырнамасының соңғы басылымдарында қосылған деректердің кейбірін біз новосібірлік екі ғалымның осы мақаласынан және Семей МУ-інің баспасы 1999 жылы шығарған М.П. Малышеваның «Сібір мен Қазақстанның ұлттық-территориялық шекарасын белгілеу (1919-1922 жж.)» атты монографиясынан алғанымызды ескертеміз).

* * *

Тынымсыз әрекет үстінде күндер мен түндер шапқан аттай зымырап өтіп жатыр. Бір жылдан аз-ақ асқан қысқа мерзімде қаншама игіліктер жүзеге асты. Жас азамат іс үстінде танылды, әлеумет жұмысына ысылып, едәуір тәжірибе алды, көп алдында қымсынбай сөйлеуге тіл ұстартты. Бәрінен де пайдалысы, үнемі оқу соңында жүріп өзі елемеген, бәлкім, балалықпен ескермеген – қалың бұқараның, еңбекші елдің тұрмыс-халімен жете танысты, мұң-мұқтажын түсінді... Сахара жұрты өз ауылындағыдай еркін тұрады, еңбек етсе – қарны тоқ, көйлегі көк, көңілі көкте деп ойлайды екен. Даланы жайлаған теңсіздік пен кедейліктің шынайы сиқын ол судья болып ел аралағанда көрді.

Жуандардың, әлділердің озбырлығы мен неше түрлі айуандығын білді. Қиянаттың да алуан түрлері болады екен. Ел өміріндегі жаңалықты кімдердің шынайы жақтап, кімдердің ішінен оқ атып сұқтана қарайтыны да оған енді өзге қырынан танылды.

Денсаулығы бұл кезде едәуір оңалып қалған. Қыр ауасы шипа болды, көңілі де сергек. Біржола сауыққан сияқты. Әсіресе бұған ол 1921 жылдың көктемінде губхалсоттың шақыруымен Семейге барған сапарында мүлдем иланды. Бұрнағы жылы өзінің тағдырын бір Алланың жазуына сайған дәрігер Разумов кеудесін ұзақтыңдап, ақырында таңданған жайын жасыра алмай:

– Ғажап! Ғажап! Сірә, көрер жарығың, жас жігіт, әлі де көп екен! – деген-ді. Сол сөзімен-ақ науқастың көкейіндегі барлық күдік, сенімсіздікті айқара түріп тастағанын бейкүнә емші сезген жоқ-ты. – Өкпең дерттен арылыпты. Біржола демеймін, бірақ бұрынғы кінәрат жоқ. Шіркін, Баянауыл жері... Өкпе дертіне шалдыққандар емделетін жан саясы-ау нағыз!..

Семейден ол әрі қуанып, әрі ойланып қайтады. Қуанышы – кеудесіндегі ауыр дерттен құтылғандығы, көңілін алаңдатып, өрісін ұзатпай жүрген аурудың әрі қараған жайы. Ойланғаны – алдағы өмір қамы. Бүгінгі барлығына, бір күнгі мансап-атаққа мәз болып жүре беру ме?.. Әлде тыныс-талабы бұрынғы замандарға ұқсамайтын жаңа өмірдің ағысына лайық қарекет іздеп, болашаққа қам жасағаны жөн бе?..

Губерниялық сот алқасы өзін текке шақырмапты: «Орыс тіліне аса жетіктігіңіз, тапсырылған 10-учаскенің жұмысын ерекше ықтиятпен және адал атқарғандығыңыз бізді сүйсінтеді, – деген-ді сот алқасының төрағасы сөзін жұмбақтай сөйлеп. – Осының бәрі сізге, Сәтбаев жолдас, ауылдық жерде емес,

губерния орталығында, айталық, сот алқасының мүшесі болып қызмет атқаруға міндет артады...»

Жиырма екі жастағы халық сотының көз алдына кенет Баянауылдағы кеңсесінде қаралмай жатқан арыздар кес-кестеп, әлден-ақ қағазбастылыққа көмілген шарасыз жағдайын қамыға есіне алды. Мансабы жоғарылап Губхалсотқа ауысар болса, солардың көлемі еселеп өседі. Ал өзі соның бәрінің ақ-қарасын айырып, үштен екісі өтірік жала болып шығатын арызқойлардың қасақана ұйымдастырған дау-шарына төрелік айтуға жас ғұмырын сарп етуге тиіс. Жоқ, сегіз жыл ұдайы оқу соңына түскенде, сірә, қасқыр жеп кеткен көтерем тайыншасын бақталас көршісінен даулаған пасықтардың арам пиғылын қанағаттандыру үшін жүрмеген шығар? Сондықтан да ол сот төрағасы ұсынысына «ойланайын» деген желеумен қашыртқы жауап айтып, әрең құтылды.

СӨДИЯ МЕН ПРОФЕССОР

I

Том технология институтының профессоры (кейіннен КСРО ҒАның толық мүшесі) Михаил Антонович Усовтың Семей губерниясына 1921 жылғы сапары, күнделігінде өзі жазғандай, «кездейсоқ саяхат» емес-ті. Бұдан екі жыл бұрын ол өкпе дертіне ұшыраған. Емдеуші дәрігерлер оған қыр еліне шығып, қазақтардың дәру қымызын тоя ішуге ақыл берген. Соңғы екі жылдың аласапыраны қыр сахарасына шығуға жағдайын келтірмеді, туған өлкесі Бараба даласына барып, әл-қуат жиды. Ал өткен қыс Том тұрғындары үшін ауыр болды: жөндем ас табу әр күннің күрделі мәселесіне айналды; суық пәтерде тұру да күннен-күнге қиындады. Ақыры, шама-шарқы жеткендер аштық кеулей бастаған қаладан тезірек кетудің амалын қарастыруға мәжбүр болды. Сол босқындардың бірі – М.А. Усов. Ежелгі машығы күнделігінің 15 мамыр күнгі жазбасында ол өзінің зейінді шәкірті Ә.Ә. Ермаковтің шақыруымен қазақтың қыр сахарасына аттанғанын айтады. Жолшыбай бірқанша бейнет көріп, жүк вагонына отырып, бес тәулік жүріп («жанымды тон мен пима алып қалды» деген сөз де, сірә, сол себепті жазылған), ақыры Семей шәріне тап болады. Ертіс жағасындағы жүдеу қалада бөгелмейді. Әлімхан Әбеуұлының аяғы ауыр келіншегі Рақлиямен үшеуі Шыңғыстау баурайындағы Абай ақынның кіші баласы («Ауыл иесі орысша жақсы сөйлейді, зиялы жан, өз ортасында беделі күшті...») Тұрағұл Құнанбаевтың ауылына ат басын тірейді. Ежелгі тұрмыс күйі әзірше бұзылмаған қонақжай ауылда геология профессоры бір жарым ай болып, бой дертін едәуір дегдіткен. Бәлкім, одан да ұзағырақ жатар ма еді, кім білсін, бірақ ауыл иесі сол жылы қалаға ұрымтал жерден қыстау сатып алып, соны

қысқа қамдау үшін жайлауға шығудан бас тартқан. Усов болса шыбын-шіркей қаптаған ескі қыстауда қалғысы келмейді әрі Семейге келмек үй-ішін қарсы алуды ойлап, Тұрағұл ауылымен 7 шілде күні қош айтысқан...

10 шілде (жексенбі): «...Алаш қаласына Шыңғыстаудан жайма-шуақ ашық күні келдік. Үй-ішім жап-жақсы пәтерге орналасыпты, қаланың даламен шектескен шеті, еншілеріне тек бір бөлменің жартысы тиген. Ираға (М.А. Усовтың қызы – М. С.) мамырдың аяғында шешек шығыпты, сірә, жеңіл түрі, жүдемеген. Үй ішімде азық-түлігі жұтаң қаладан тезірек кетуге қарсы емес. Ертіс жағасындағы станицалардың біріне бас сауғалауды жөн көрдік. Томға жуық маңда оралуға болмайды, азық-түліктен мүлдем жұтаған деседі...»

11 шілде (дүйсенбі): «Өзеннен өтерде қайық жалдап, қалаға шықтым. Қайықшыға 500 сом төледім. Өзеннің қаланы қақ жаратын тұсындағы аралға қалың ағаш өскен, саясы мол тамаша бақ. Әуелі Ә.З. Сәтбаевқа барғаным жөн болды, пәтерінен шығып келеді екен, қақпа алдында кездестік. Денсаулығымды біржола түзеу үшін қыр сахарасында жүре тұруым қажеттігін айтып, мархабатты Ә.З. мені үгіттей бастады. Маған ол үй-ішімді алып, өзімен бірге Павлодар уезіне, Баянауланың теріскей-батыс бөктеріндегі туған ауылына бірге баруды ұсынды. Өзі отбасымен сол жаққа бүрсігүні жүрмек ...бір жарым айға демалыс алыпты. Павлодарға дейін кемемен бармақ, одан әрі земство жолымен Баянауылға түседі, одан арғы сапар, айтуынша, қиын емес, ал ауылында біз үшін барлық жағдай бар, тек жеті күнге созылатын жол мекнатына төзсек болғаны...

Ә.З. Сәтбаевпен бірге қырға кетуге Томдағы землемерлер курсы және Сібірді зерттеу қоғамы арқылы ежелгі танысым В.Н.-ның (Виктор Николаевичтің

– М.С.) інісі Алексей Николевич Белослюдовтың да әзірленіп жүргенін естідім. Семейге келген кезде ол маған География қоғамының мұражайын көрсеткен, өзі сонда бөлім басқарады. Ал А.Н. Белослюдовқа денсаулығын мықтап нығайту қажет, халі бізден гөрі ауырырақ... Ол да Баянауылдың көркем табиғаты, жомарт елі бізге жайлы болатынын төндіре мақтап, көңілімді алабұртып бақты.

Жолшыбай тәтеміз И.И. Плещееваға соғып шай іштім. Ол кісі де казак-орыс станицаларында жағдайдың қазір мәз емесін, тыныш заманның өзінде сол шіркіндердің жөпшенді кісіге қайырым жасамайтынын есіме салып, көңілімді қонақжай қазақ даласына баруға бұрып бақты... Сонымен үй-ішіммен ақылдаса келе мынадай тұжырымға тоқтадық: 1) қалада сүзек басталған, демек күйіп тұрған Алашта қалу мейлінше қауіпті; 2) геологиялық базаның үйіндегі жағдайымыз мәз емес – бір күні көшеге шығарып тастауы мүмкін; 3) ақшада құн жоқ, жалаң айырбаспен күн көру – сенімсіз тірлік... Сондықтан, не көрсек те тәуекел деп, қырға баралық дестік. Ал жол тауқыметі қиын сияқты. Амал қанша, құдайдың маңдайымызға жазғанын көреміз».

Шілденің 13-і күні кешке таман Семейден кемемен аттанған жолаушылар Павлодарға бір жарым тәулікте келіпті. Алайда уезд орталығында ойламаған кедергіге кезігіп, едәуір бөгелген. Бұрынғы земство жолының жағдайы төзгісіз халде: жегін аттары әбден арыған және өте аз; сол себепті бекеттер арасындағы ат айдаушылар ең алдымен үкімет өкілдерін жеткізеді, ал өздеріндей қыдырмашыларға зарыға күтуге тура келеді... Сол себепті екіге бөлініп, әрқайсысы Баянауылға дейін өз бетімен жетуге уағдаласады. Бір тәуірі, профессор Усовтың жер зерттеуші деген ресми куәлігінің септігі тиіп, Сәтбаев пен Белослюдовтан оның үй-іші бір тәулік бұрын аттанған...

Қайдауыл бекеті, 19 шілде (сейсенбі): «...Бекетші жолға аттануды сағат 13-ке дейін созды. Бізге қойылған самауырдың суы да сонша уақыт қайнады. Шөлдегеніміз сонша, тіліміз таңдайға жабысып қалды. Ми қайнатқан ыстық сағат сайын күшейе түсті, ауаның құрғақтығы қу жанды шыдатар емес. Бекеттің іргесінде тұратын орыс әйелінен Катя (Екатерина Филимоновна – Усовтың жұбайы – М. С.) сүт сатып алып, қазақ бәйбішесіне ине сыйлап, бір тарелка бауырсақ иемденгені жақсы болды, сонымен орамызды аштық. Жолға алып шыққан нанымыз көгеріп кетті, ендігі қорегіміз – кепкен нан мен ыстықтан ери бастаған сұйық май... Ақыр аяғында қырық құрсау ескі арбамен жолға шықтық. Қозғалған сәтте-ақ ортаға жегілген асау ат әлденеден үркіп шаба жөнелді. Бір үймеге жеткенде жалт бұрылып, арбаны төңкеріп тастады. Бізді де біраз жерге сүйретті. Дес бергенде мерткеннен аманбыз. Қол-аяғымыз тырналып, кей жеріміздің терісі сыдырылғанын бастан құлақ садаға дедік. Бесқұдық бекетінде кездескен кешегі жолсерігіміз жарақатымызға йод жағып таңып берген соң іле аттандық...»

Сол күні күнделіктен: «...Жамантұз бекетіне үш шақырым қалғанда арбаның артқы доңғалағы қирап, айдалада шоңқиып отырып қалдық. Мезгіл кешқұрымға тақаған уақыт, күнбатыс шептен алашабыр бұлт пайда болса да, әуе айналып жерге түскендей қапырық ыстық басылар емес. Шөл тағы да қыса бастады. Мұндай шарасыз жағдаятқа бұрын-соңды тап болмаған едім, жаным күйреп, қатты қамықтым...»

Усовтың үй-іші кеш бата әупірімдеп Жамантұзға жетеді.

«...Бұл бекетте бізді аса зарықтырмай, атты бөгеусіз жекті. Тіркеу кітабына қол қойғанымда өзімді осы сапарға еліктірген серіктерімнің маған қалдырған

хатын тауып алдым: сөйтсем, Ә.З. мен А.Н. Жамантұздан кеше кешкілікте, бізден сәл бұрын аттаныпты, ал Қалқаман бекетінде тіпті ұзағырақ отырыпты... Олар да жегуге ат таба алмай, Ермакта (қазіргі Ақсу айлағы – М.С.) көп уақыт тосып, ақыры 18.06. күні шығыпты...

21 шілде (бейсенбі): «...Баянаула сілемін таң ағара көрдік. Анығында Қайдауыл бекетінен аттанған кезде-ақ мұнартқан тау сілемін аңғарғанбыз. Енді міне, Қарасордан шыққалы көкжасыл тау реңі айқындала түсіп, соның баурайына тезірек жетуге ынтық болдық... Қарасордан ат ауыстырған Сәтбаев пен Белослюдов қайда тоқтайтынымызды ескерткен хат қалдырыпты. Жәмшік киргизға бізді кешіктірмей жеткіз деп тапсырыпты.

Тау бөктеріне ымырт үйіріле бастаған кезде жеттік. Екі ат та болдырды, жаяу жүруімізге тура келді... Ә.З-ның хаты бойынша Баянауылда халық соты болып істейтін немере інісі Қаныш Сәтбаевтың пәтеріне жетіп, ауыр сапардың қиын бөлігін артқа қалдырғанымызға тәубе дедік...»

* * *

Етегіне қалың қарағай өскен биік жартастың желкесінен көлге қараған профессор Усов ойланып қалды. Кеше бір сөзінде жас судья: «Жасыбай көлі халықтың көз жасынан жаралған деп біздің ел аңыз етеді. Жай Жасыбай емес, жасқа бай Жасыбай», – деп еді. Шынында да солай ма?.. Сұлулығына көз тоймайды. Қай тұсынан қарасаң да – таңғажайып сурет. Жағадағы жартастар мөлдір көл түбінде дірілдеп; ну қарағай қара ормандай сап түзеп; төңкерілген көк аспан тереңнен қайта мөлдіреп; соның бәрін қаз-қалпында қайыра бейнелеп, көз тұндырған айна көл. Бейне бір сырлы аяқтың түбінде тұнып қалған мөлдір тамшы дерсің.

– Бұл көл үшін қазақ пен қалмақ жұрты талай мәрте кескілескен. Көлдің әуелгі аты Шойын екен. Қалмақ елі оны Шойын деген батырына еншілеп беріп, «аты да, заты да сенікі» деп күнтүн күзеттіреді-міс. Күндердің күнінде одан қазақтар тартып алады. Кек сақтаған Шойын жасырын келіп, ұйықтап жатқан Жасыбай мен оның айнымас серігі Киік мергенді садақпен атып өлтіреді, – деп сыр шерткен-ді кіші Сәтбаев.

Кеше кеште жаңа танысымен Жасыбай асуына барған. Батыр жерленді деген жертасты да көрді. Шоқтығына бір топ қайың өскен биік асу. Соның үстінде ұйықтап кеткен алып кісіге ұқсаған үйме тас. Әлденеше ғасырлар бойы су шайып, жел ұңғып, осындай пішінге келтірген. Өзін мейірбан пейілмен қарсы алған бауырмал елдің қиялмен өрген аңызын ғылыми нанымсыз деп салған жерден жоққа шығаруға дәті бармады. Көл жағасына қайтып келе жатқанда ғана, жас кезінде, 1906 жылы, ұстазы, атақты жиһангер В.А. Обручевпен Жоңғарияға жасаған саяхаты жайында көл-көсір әңгіме шертті.

– Бір күні біз иесіз далада таңғажайып қалаға тап болдық. Қала болғанда қандай?! Жарыса салынған көшелерде есеп жоқ. Қаз-қатар сап түзеген үйлері де керемет. Бойы сорайған мұнаралар да мол. Аумағы ат шаптырым кең алаңдарда серейіп тұрған ескерткіштер қаншама десеңші! Қоржыған аю да, жоны күдірейген жолбарыс та бар, қашып бара жатқан дала аңдары бейнеленген кескіндер ше?! Ат басы, дулыға киген адам басы, қарауылда тұрған арқардың құлжасы, түйелі керуен... Бірінен-бірі асып, сап түзеген алуан мүсіндер. Жер хайуанаттарының түр-түрінен мұрағат жиған зоологиялық мұражай дерсің құдды. Бәрінен де ғажабы сол – қаланың өлі күйі еді. Оның тас көшелерінен бірде-бір тірі пенде иә жәндік кездестірмеуіміз бізді әр алуан ойға бөлеген-ді. Әлдеқандай бір апаттан соның бәрі қас

қағымда мерт болып, тас бейнеге айналып қатып қалғандай... Шындығында, бұл қаланы миллион жылғы үздіксіз процесте жел мен су түзеген, адамзат әрекетінсіз-ақ шебер табиғат өзінше мүсіндеген. Сол себепті Эол деп жел құдайының есімімен атапты...

Профессордың әңгімесін Қаныш үнсіз тыңдаған.

– Михаил Антонович, біздің Баянауыл төңірегінде ондай тас қалалар жоқ, бірақ, өзіңіз айтқандай, әр түрлі хайуанаттар бейнесіндегі тас мүсіндер өте көп. Кейбірін көрсетуге болады, – деді сәлден соң.

– Әлбетте, бүгін емес, Қаныш шырақ...

– Мақұл, қалауыңыз білсін.

Профессор жас серігінің албыраған нұрлы жүзін есіне алды.

«Бір көргеннен-ақ өзіне баурап алатын мейірбан адамдар болады. Мына судья да сондай жаны жомарт жас, – деп ойлаған-ды Усов. – Сөзіне бекем, тиянақты жігіт сияқты. Жап-жас қалпымен қазылық жұмысқа қалайша келіскен? Түсініксіз гәп. Мұндай жас судьялар жазу-сызуы, заң-қарары баяғыда қалыптасқан орыс, Еуропа жұртында да жоқ. Сірә, бұл да сыры өзіне беймағлұм дала халқының жұмбақ мінезінің бірі...»

Қапелімде алыс қиянға аттанып, соның азабын апта бойы үйішімен тартқанда, қаншама қапа болды. Шыдығында жол бейнеті артығымен өтелді. Кешелі-бүгінде Баянауланың іші-сыртын аралап, Сабындыкөл мен Жасыбайдың саф ауасына мейірі қанып, көптен бері көрмеген, кешпеген рахат сезімге бөленуде. Соның бәрінен де қазақ даласынан қаншама жаңа достар тапқанын айтсаңшы! Семейге келгенде ат басын тіреген жері – мұғалімдер семинариясының шағын бөлмесі еді. Сонда жатып мейірбан жүзді екі азаматпен

кездейсоқ танысты. («Губерниялық оқу бөлімін басқаратын Әбікей Зейінұлы Сәтбаев пен губхалсоттың мүшесі Ахметолла Ақтайұлы Барлыбаев – өте-мөте инабатты зиялылар...» деген сипаттама профессордың күнделігіне сол кезде түскен). Ақырында міне, Әбікей Зейінұлының ынтасымен қиыр түкпірдегі Баянаулаға тап болды.

Орыс қауымының оқымысты өкілдерімен ертеден қарымқатынасы бар Сәтбай ауылы Том шәрінен қу жанына сауға тілеп шыққан, денсаулығы дімкәс ғалымға қолдан келгенше жағдай туғызуға тырысқан: «...Оңаша тігілген киіз үйдемін, баспанам жұмыртқадай аппақ, тап-таза, кішкене болған соң ба, іші сондай жылы... Таңертең майға былғап бауырсақпен шай ішеміз, одан кейін сыртқа шығып, күнге қыздырынамын, сол кезде қымыз ішуге шақырады. Күн сайын 8 кесе немесе 10 құлақ ішемін, одан кейін – ұйқы... Күн аралатып аңға шығамыз, көбіне арқар мен қоянға. Күн аралатып қонаққа барамыз. Ауыл иесін, бізді де құрметтеушілер көп-ақ, туыстары да мол. Тек бір гәпке ғана көндіге алмай жүрмін: ұйқыға жатарда етке сылқия тою...» (26 мамыр және 12 маусымдағы күнделік жазбалардан).

Ғажапты қараңыз: Шыңғыстау бөктерінде көзі көрген риясыз ілтипатқа қазақ даласының екінші түкпірінде қайыра кезікті. Ой-парасаты, инабат-қылығы, мейірбан пейілі Тұрағұл Ибрагимұлын айнытпай қайталағандай аса ізетті ағайынды Сәтбаевтармен табысты. Иә, осынау аса қайырымды, қонаққа барын беріп, жайлы қызмет ету үшін туғандай кеңпейіл жандар болмаса, биыл өзі қайтер еді? Шындығында, сонау мамыр айының ортасынан беріде күллі қазақ қауымының аса қонақжай және дегдар екі ауылы өзін ежелгі тамыр-танысындай таза пейілмен қарсы алып, құрмет көрсетіп жатыр. Ал өзі? Осы кеңғабыл даланы ғасырлар бойы мекен еткен

адамдарды біле ме? Адамдар дейді, шексіз кең де мынадай көрікті көл, ақар-шақар таулары бар дала сырын ұғуға тырысып қаншалықты ой бөлді?.. Студент шағында, ғасырдың бас кезінде білікті ұстазы В.А. Обручевтің қасына еріп, Жоңғар жотасына саяхатқа аттанарда қазақ даласын, соның Ертіс жағасынан Тарбағатайға дейінгі кең саласын, одан да арғы түкпіріне бойлап, неше мәрте кесіп өтті. Әрине, сапар үстінде көрген-білгенін күнделік дәптеріне түртіп отырған. Бақса, сол кезде көрдім, білдім, ұқтым дегені әншейін екен. Неше тәулік жүргенде таусылмайтын бұлдырсыз иен жазықта, тігерге тұғыры жоқ сұрықсыз өңірде нақ мынадай тұнған ну орман, мөлдір көл, жер жәннатын кезіктірем деп ойлап па еді? Өзі көзімен көрмесе, соған сенер ме? Ал егер осы өңірдің жаратылыс құпиясына геологиялық тұрғыдан үңілер болса?..

Ымырт үйіріліп, тау ішін қара көлеңке көмкере бастады. Геология профессоры көл айдынына сүйсіне көз тастап, аттары қалған еңіске өзі аяқ суытып отырған оқшау жартастан туралай тартты.

Сібірдің ақсүйек қауымы Баянаула атырабына жаз шыға, тіпті сонау Новониколаев, Том, Омбыдан үй ішімен саяхаттап келіп, Жасыбай жағасында бірер апта тынығуды әдетке айналдырғанына талай жыл болыпты. Тау етегін ежелден қоныс еткен жергілікті тұрғындар да саяхатшыларға киіз үй тігіп беріп, ас дайындап, шәрбат қымыз сатып қызмет көрсетуді дағды еткен-ді. Өйткені бұл екі жақты тиімді кәсіп. Алайда 1914 жылдың жазынан бері Сібірден келушілер сиреді, ұрымтал тұрған Павлодардың өзінен оқта-текте ат басын бұрады. Кешегі аумалы-төкпелі жылдарда көл жағасы мүлдем құлазып, көшкен елдің жұртындай болып босап қалған-ды. Тек биыл, Сібірдің зиялы қауымы бәз-баяғы әдетін қайыра жаңғыртуды жөн

көрсек керек, там-тұмдап келе бастаған. Усовтар отбасы – солардың алды еді...

Қаныш сөзінде тұрды. Бір күні сайланып келіп, Белослюдов пен Усовты серуенге шақырды. Саяхаттың бағыт-бағдарын ғана емес, керек-жарағын да ойластыра келіпті: жетегінде ерттеулі қос ат; қоржын басын азыққа сықап, ішетін сусынға дейін ұмытпаған... Сол жолы үшеуі Торайғыр көлінің жағасына қонып, ертеңінде Мойылдыбұлақ, Айнабұлақты кезеді. Сарыадырдағы мыс кенішіне апарып, ертеректе Степан Попов, Артемий Деровтар қақтырған белгі-қазықтарды көрсетіп, ең аяғында Александровка (Қандықарасу) зауытының жұртына апарып, бір кезде мыс ағызған шарпу пешінің орнын шұқылап, сол жерде шашылып жатқан көк тастардың бірқаншасын тауып берген. Рас, оқымысты қонақ соның бәріне қызықпады. Қандай бір әдемі тастарды әрліберлі аударып көреді де, кейбірінің ғана бір мұртын сындырып, тінәмдай бөлігін қағазға орап, қайдан, қашан алынғанын жазып, қоржынына сүңгітеді... Ал «Кемпірбас», «Түйеөркеш» атанған тас мүсіндерді көргенде Михаил Антонович, серіктері күткендей, ешқандай қызығу аңғартқан жоқ, бір айналып өтті де, ерін ұшымен ғана «түсінікті» дегендей болды. Бір ғажабы, кен тасы алынған қазаншұңқырлар табанына түскенде ғалым қонақ сабырынан айырылып, құтты бір алтын көмбесін көргендей қутыңдап кетер еді.

Қаныш үшін бұл да жұмбақ, әсіресе тас білгірі атанған профессордың тау жынысы мен жер қыртысына шұқшия үңілген сәттегі бет құбылысы. Сөдия жігіттің өзі де бала күнінде түрлі түсті тастар жинауға құмар болған. Солардың тек қарабұжыр жер тастарынан өзгешелігіне қызығатын-ды. Иә, сонсоң шымқай ақ тастарды бір-біріне соғып, қараңғы үйде от ұшқындарын жаңбырша шашу үшін. Ал қазір ол ермектен тыйылды. Қазы

атанып, ел дауына төрелік айтып жүрген естияр жігітке бұл – жараспайтын қылық. Алайда саркідір тартқан Михаил Антоновичтің мына қылығы, түрлі-түсті тастарға балаша қызығуы, ұзақ уақыт құмарта көруі – Қанышты таңғалдырғаны соншалық, бала күнгі құмар ісіне қайтып оралғандай болып, білімпаз қонағының қамқарекетіне қызыға бастады. «Апырай, үп-үлкен кісі, салиқа ғалым басымен бұл тастардан не іздейді? Не үшін соншама құмартады? Тылсым жаратылыстың қандай құпиясын білмек?..» – деп ойға түседі...

Алғашқы сапарда-ақ Михаил Антонович жолсеріктерін таңғалдырған ғажап әңгіме шертті. Баянаула құмға айналып шөге бастаған кәрі тау; осы жерде ерте замандарда шалқыған теңіз болған; дәуірлер көшінің алғашқы кезеңінде әлгі теңіз кері қайтқан; бәлкім әлдеқандай бір жанартаулық құбылыс, әлде жер сілкіну әсерінен жақпар тасты қыртыстың кенет жоғарыға көтерілуі де ықтимал; әлденеше мың ғасыр теңіз танабында жатқан тастарды су шайып, соңынан жел ұңғып, миллиондаған жылғы эрозиядан соң алуан бейнелі кескінге түскен; Жасыбай төңірегіндегі тас мүсіндердің құпиясы да осында...

Осының бәрін ғалым қонақ ертегідей қызықты етіп әңгімелеген кезде жас сөдияның көзі жайнай түсіп, Усовқа ынтызарлана қарайды. Тағы да айта түсіңіз дегендей ілттипат білдіреді. Бір әңгіме үстінде ол жер құрылысының жаралу тегі жайында аз-маз мағлұматы барын, Семейде білім алғанда, мұғалімдер курсына жаратылыстану пәнінен дәріс оқығанда қосымша танысқан кітаптардан табиғаттың бірталай құпия сырына көкірегі ашылғанын ескерткен-ді. Сөйтсе де жер жаратылысы мен оның даму тарихы туралы қарапайым тілмен ұғынықты етіп әрі соншалықты қызықты әңгімелеуге болады деп ешқашан ойламағанын мойындап:

– Көңілімдегі көп күмәнді сейілтіп тастадыңыз. Көп рақмет сізге, Михаил Антонович! – деген-ді тебірене сөйлеп. – Білімді деп мына сізді айту керек! Біздікі не, телегей теңіз жағасынан кұдық қазғандай қазғандай әншейін нәрсе, сауатымызды ашып, екі-үш ауыз сөзбен арыз жаза білгенге мәз болған жалған мадақ...

II

Алғашқы күннен-ақ әңгімелері жарасып тіл табысқан оқымысты қонақ пен судья жігіт бірер аптаға дейін қайыра кезіге алмады. Павлодардан сот төралқасы келіп қалды да, асығыс қарайтын жұмыстар болып, Қызылтау, Желтау төңірегіндегі ауылдарға баруға мәжбүр болды. Ал Белослюдов Усовтың үй-ішімен Әбікей Зейінұлына ілесіп, төр жайлауға ұзап кеткен Сәтбай ауылына аттанған-ды.

Ауылды олар Батпақкөлдің күншығыс беткейінде отырғанда, Амантау деген жерде қуып жеткен. М.А. Усовтың күнделігіндегі жазбаларға қарағанда, қажы әулеті Нияз тауларына биыл жете алмапты: жүк тиейтін арбалары жетіспеген; жарамдыларын төңкеріс комитетінің дайындаушы агенттері тәркілеп әкеткен; ал қолда қалғандары ұзақ жолға жарамсыз болған; сол себепті Сәтбайға қарасты екі ауыл үлкен үйлерін, ауыр жүктерін қыстауда қалдырып, жайлауға жеңіл-желпі шыққан. Сөйтсе де, сырықтай ұзын, жүдеу өңді орыс қонаққа олар дербес үй тігіп, барынша құрмет көрсетеді. Рас, қырдың халі биыл қоңыртөбел. Станицаның казак-орыстары былтырғы астығын сатуға шығарған жоқ. Мойынсеріктердің азын-аулақ өнімі өздерінен аспады. Оның зардабын қазақ ауылдары көрді, ұн еттен де қымбат болып, жайлауға шамалы қормен аттанған. Мал басы да неше жылға созылған аумалы-төкпелі заманда күрт кеміп кеткен-ді. Бірақ бір

келген сыйлы қонаққа қажы ауылы ет пен қымыз тауып бере алады...

Бір тәуірі, қонақтың өзі ауыл иелерінің қысылшаң жайын сезген тәрізді, сол күйді өздері қиындата түскеніне қысылғандай кішіпейіл қылық танытты. Сәлемдескенде үлкенге де, кішіге де ізетпен бас иіп, әйелдерге жол беріп елпілдеп тұрады. Күн сайынғы айнымас әдеті: ұйқыдан тұра сала, әдетте бұл – күн көтерілген ертеңгілік мезгіл, қозыкөш жерге қыдырып келеді – атқа мінбейді; тек қана жаяу жүреді; қайтып келген соң белуардан шешініп көлге түседі; іле-шала қаймақ қатқан қазақы шайға отырады; түске дейін ол кісіні мазалауға болмайды, айтуынша, бұл мезгіл өзі үшін «ең өнімді жұмыс сағаты!..» Киіз үйдің іргесі тұрулі, түңлік көлеңке жақтан ашылған. Оқымысты мейман кешелі-бүгінде төңіректен терген неше алуан тас сынықтарын алдына тізіп қойып, бар ынтасы соларға ғана ауып, сипаттап жазуға беріледі. Жаздың табақтай күні жылжып келіп тас төбеге шыққанда, үй іргесінен қамкөңіл жұбайының: «Михаил Антонович, қасиетті қымызды тосқызуға болмайды, жүр енді!» – деген жайдары үні естіледі. Ен жайлаудың дәру қымызын олар асықпай отырып, әңгімеге емін-еркін беріліп, мұндай кезде «ертекші Лексей» – Алексей Николаевич те шабыттана сөйлеп, шер тарқатып қалады (бірақ оның халі сол жазда онша емес – кеуде дерті меңдеп, бойын аса жазғызбаған), әбден сіңіре ішеді. Түстен кейін бұл қауымды ауылда ұстай алмайсың. Тазы ертіп, құс салып, айналадағы өзен-көлдерді жағалап, қызыл іңірге дейін саят құрып қызыққа батады. Ауылдан еретіндер – Әбікей Зейінұлы, Мағаз бен Бөкеш. Бөкештің Қарашаңырағы сол жазда аса бабында болған. Жұдырықтай қаршыға маңайдағы сулардан құс қоймай, бұйырғанын ілуден жаңылмаған. Даланың сұр қояны да сол жазда қойша өрген ерекше жыл еді, бір жолы Үлкен

Амантау бауырынан жеті қоян алып, олжалы қайтқаны профессорды ерекше сүйсінткенін 26 шілдедегі күнделігінен оқимыз...

Салт атпен серуенге жолбасшы болып көбіне Қаныштың ағалары Әбсәләм мен Бөкеш шығады, екеуі де кәнігі саятшылар. Әрине, қанжығалары үйрек-қаздан құр қайтпайды. Ғалым қонақтың қоржыны жол-жөнекей өзі терген жыныстарына толы болады. Кейде осы машықты Михаил Антоновичтің өзі бұзады: ауыл жастары алтыбақан құрып, ойын-сауық ұйымдастырғанда, Алексей Николаевич пен Михаил Антонович ұйқыны ұмытып, жуан ортасында жүреді; Белослюдов қазақшаға судай, қазақ әндеріне де қара жаяу емес; ал Томнан келген қонақ әннің сөзін түсінбесе де әуеніне қосылып, көңіл сергітуді ерекше ұнатады; кейбір сәтте Екатерина Филимоновна екеуі бейтарап тыңдаушы болып қарап тұрмай, ән ырғағына ілесіп билей жөнеледі. Ира Усова болса күні ұзын ат үстінен түспейді, әрине, оған жуас ат ерттеледі...

Профессордың дімкәс кеудесіне жайлау ауасы дәру болды, дала төсіндегі мамыражай тыныштық, шипалы қымызды ертелі-кеш ішуі де жұғымды болып, қалайда ол кеудесін ауықауық шанышатын кінәратын осы жаққа келгелі ұмытып, арық денесі қоң жия бастады. Кітап-қағаз ақтаруды азайтып, көгалды жерге малдас құрып отырып, ауыл үлкендерімен сұхбат құрып, көл жағалап қыдыруды бұрынғыдан да жиілеткен.

30 шілде (сенбі): «...Күн кешегіден де ыстық. Қаныштың үлкен ағасының отау үйінде қонақ болдық. Ерекше инабатпен жақсы күтті...»

2 тамыз (сейсенбі): «Өзенді өрлеп, порфириттер мен фильзиттерден (тау жыныстары – М.С.) құралған жотаның бөктерінен бүлдірген теруге бардық. Әйелдер мен балалар тарантаспен барды, ал еркектер салт

атпен. Бүлдіргенді аз тердік, биыл жөнді шықпапты, бірақ едәуір жерге бой жазып қайттық... Түнде күн күркіреп, сіркіреп жаңбыр жауды».

Бейсенбі, 4 тамыз күнгі жазу тым қысқа: «Кешке таман Баянауыл ауданының милиция бастығы келіп, құжаттарымыз бен жол қағаздарымызды тексерді. Ә.З.-ны әлдебір шатақ іс үшін ауданға шақыра келгенін естіп, қатты қамықтық...». Келесі күн бұлтты болып, күні бойы жаңбыр жауыпты. Сәтбай ауылы сол күні Ақши өзенінің жағасына жұрт ауыстырған. «...Арбаның дертесін көтеріп, оған шаңырақты сүйеп, жан-жағына жүк теңдерін қаумалап үйіп, соның бәрін сыртынан қабаттап киіз жауып, уақытша баспана тұрғызып берді. Үй-ішімізбен түгел сыйдық, қысылмай жатып, рахаттана ұйықтап шықтық...» – депті күнделік жүргізуші.

6 тамыз (сенбі): «Саумалкөл аталған батпақты көл жағасына келіп жайғастық. Ауыл іргесіндегі жота жоғарғы карбон дәуірінде жаралған әктастан түзілген, кей тұсы құмға айналып мүжіле бастапты... Түске таман, Баянауылға аттанбақ Ә.З.-дан басқамыз, осы көлдің арғы шетінде отырған Зында Шормановтың ауылына қонаққа бардық. Оны Ертістің сол жағасындағы қазақтардың ең байы деседі, иелігінде 1500 жылқы, 1000 қойы бар екен, бірақ сараң болса керек, үй жиһазы жұтаң, бізге сойғаны – кәрі саулық. Ал бауырсағы мол болды, шай ішкенде дастарханға одан өзге ештеңе қойған жоқ...»

Бір сүреңді күндер мен түндер керуендей баяу жылжып өтіп жатыр. Қонаққа күн сайын барады, өздері де жиі шақырады. Сәтбай қажының екі ауылында қаншама шаңырақ бар, бала-шаға болмаса, солардың бірде-бірі бос отырмайды, бәрінің міндетті шаруасы жетіп артылады – қолындағы азын-аулақ мал қамы, соны бағу,

жиі-жиі мазалайтын бөріден қору. Өйтпесе тіршілік қорегін қайдан табады?

Жат жұрттық қонаққа ауыл иелері әбден үйренді, ауыл адамындай көріп, күйбең тірліктің оны-мұнысын жасырмайтын болды...

9 тамыз (сейсенбі): «Күн ашылды. Қаныш келді, жолшыбай Зында Чурмановтың ауылына түнепті, жылы күртешесін ұрлатып алыпты. Кешкі асты соның отауында іштік...»

Кіші Сәтбаевтың келуімен қонақтардың дағдылы тірлігі күрт өзгерді. Содан бір күн бұрын Әбікей Зейінұлы Баянауылдан аманесен оралған, ОГПУ-дың қырағы тергеушілері түкке тұрмайтын күдік үшін бекер әурелеген. Айтуынша, жайлаудағы жұртқа азықтүлік салығын төлемеңдер деп теріс-қағыс үгіт айтқан-мыс...

12 тамыз күнгі күнделікте: «Күн күркіреп, найзағай ойнады. Қаныш бізге концерт көрсетті, соңынан бәріміз қосылып, кәдімгідей хор жасап, кешкі ас піскенше ән шырқадық», – деген ақпар айтылған.

Бес күннен кейін өнерпаз жастар өнерін қонақтар тағы да тамашалайды, тек бұл жолы бір бөлімді сықақ ойынды қызықтапты. Оның аяғы Еуропаша әзірленген кешкі асқа ұласыпты.

13 тамыз (сенбі): «Бір қауым кісі боп, әйелдерді де ертіп, Чурмановтардың үлкені, әкесі полковник шенін алған Сәдуақас Мұсаұлының ауылына қонаққа бардық... Өркөкірек Зындаға қарағанда, бұл ақсақал кішіпейіл, тұрмысы тәп-тәуір, дастарханы да молырақ. Еуропалық рәсімді сақтауға тырысады, үстел басында асты ең алдымен әйелдерге бергізді...»

15 тамыз (дүйсенбі): «Үш тәулікке созылатын мұсылмандар мейрамы Құрбан айттың бүгін алғашқы

күні. Әрбір шаңырақ құрмалдық жасап, еркек қой сойды. Соңынан ана дүниеге барғанда осы құрмалдық малына «мініп», жолшыбайғы қылкөпірден аманесен өтіп, жаны жұмаққа жетеді-міс. Әр үйге бас сұғып, қымыз ішіп, айт рәсімін жасадық. Ауқатты қазақтар тәуір бешпент, бөріктерін киіп, сәнденіп шықты. Біз де солай істеп, ауыл дәстүріне ізет білдірдік...»

17 тамыз (сәрсенбі): «Ауа райы бұлыңғыр. Қаныш келіп, бір бөлімнен тұратын ойын көрсетті. Оған қатысқандар – өз ауылының адамдары, екі жігіт сөдия тобынан ойнады. Кешкі асты өз отауында, еуропаша әзірленген тағаммен бергізді.

А.Н. Белослюдов Чурмановтарға қонаққа барғаннан бері күйі болмай жатып қалды. Қымыз ішуді тоқтатты, ыстық ас ішуіне болмайды, өйткені қан түкіріп жатыр...»

18 тамыз (бейсенбі): «Күн бұлыңғыр. Біздің ауылға Сәдуақас Шорманов пен күйеу баласы, Том университетін... бітірген дәрігер Сейітов (Асылбек Жұманұлы – М.С.) қонаққа келді...»

Әдетте Қаныш өз ауылында екі-үш тәулік болып, содан кейін ат басын көпке дейін бұрмайтын еді. Биыл одан айныды: үш-төрт күнді жұмыс қарауға жұмсайды да, іле-шала қайтып оралатын болды; қыр елі, өз ауылы да ескі тарихты көзбен көргендей етіп төндіре айтатын есті қарттардан арылмаған; олармен әңгімелесу – жас қайраткер үшін тас қайнардан мұздай су ішіп, мейірің қанғандай әсерге бөленесің; ал Михаил Антоновичпен сұхбат құру – мүлдем жаңа дүние сырын ашып, бел астында қалған кешегі заман емес, одан да алыс, миллион жылдар бұрынғы тас дәуірлерге жетелеп, қиял құсын қомдағандай заңғар шығандарға көтереді. Иә, сол жазда ол көптен бері шынайы ақылгөй жанға жолыққанын жан-тәнімен сезіп, соны да тағдыр сыйы деп, әрдайым тәнті көңілмен ынтыға тыңдауға асығып

тұратын болды. Ең ғажабы, ақылман профессордың тыңдаушысын еріксіз еліктірер әңгімесінде шек болмайды. Білімі ұшан-теңіз, соның бәрін қайдан білген деп еріксіз сүйсінесің!..

Сібір түкпіріндегі шағын қала Бараба гимназиясын тәмамдаған соң Том институтында оқып, В.А. Обручев негізін қалаған геология кафедрасында тәлім алып, ғылым жолына түскен. Жасы отызға ілінбей ғылым магистрі атанған, 1913 жылдан геология профессоры. Бүкілресейлік Геология комитетінің Сібір бөлімшесін басқарады. Ал мен?.. Дала халқының сауатын ашар мұғалім болуға әзірленіп жүріп, атқамінер көп қазақтың бірі атанып, міне, ел дауына төрелік айтар халық сотымын. Жаңа заманның адуын жаршысы, езілген көптің қорғаушысы, күштілерден опық жеген шерменделерді әділ үкіммен жарылқаушы болғаным – жұрт разы, өзім де мәзбін. Шындығында, сол бір күндік оңғақ тірлік...

Бір жолы Усов екеуі серуенге оңаша аттанды. Сарымсақты тауының етегіне жеткен соң-ақ Михаил Антонович аттан түсіп, тізгінді жас серігіне берді де, түйетайлы өрге жаяу көтерілді. Профессордың әрдайым қайталайтын әдеті Қанышқа мәлім: жазғытұрым су тасқыны шайған жарқабақ иә бітімі оқшау жартас сызатын көрді ме – әлденеше сағаттар бойы сол жерді шұқшия зерттеумен болады. Жаңа ойыншыққа еліккен бала дерсің құдды: кейбір жердің топырағын көреді; қайсыбірінде балғасын әрлі-берлі сілтеп, сынып түскен тас кесектерін тереді... Айналасындағы алуан тіршілікті ұмытып, етекте тосып тұрған серігін де елемей, бар ынтасы қарсы алдындағы жер жұлығында болып ұзақ отырады. Ғажап, бұл да ғажап! Тастар әлемі, осынау алқам-салқам жөнең тау парасатты, салиқалы ой иесін соншама қызықтырады дегенге көзімен көрмесе сірә да сенбес...

Өтімді күн мейлінше қақтап шыдамсызданғанымен Қаныш ғалым қонағының ермек ісіне бөгет жасамады, шыбыннан тыпыршыған аттардың ауыздығын алып, алыстан бақылады. Өзі әбден шөлдеді, түс ауа Михаил Антонович төменге түсті. Әлденеге кінәлі кісідей жымып келеді. Жылымшы қымызды сылқылдата жұтқанда титтей де ашырқанған жоқ.

– Қалай, Михаил Антонович, Сарымсақтыдан ештеңе таптыңыз ба?

– Көрініп жатқан ештеңесі жоқ, кім білсін, шындап ақтарса...

– Кім оны ақтаратын, кім? – деп күрсінді Қаныш қымыз құйған торсықты қанжығасына қайыра байлаған соң. – Жүрелік, Михаил Антонович, аттар да шөлдеді.

Екеуі енді ат басын ауылға бұрды. Қамау сайдан қозыкөш жер ұзаған соң-ақ алдан самал жел есті. Сол да сергітті білем, әңгімеге жетеледі. Алды-артында көсілген кең далаға шаттана қараған Михаил Антонович:

– Киргиз даласы, киргиз даласы деп, шексіздігіне тамсана қайталайтын көптің бірі мен едім. Осындай ма едің, енді білдім! – деді толғана сөйлеп. – Бұл өзі осы заманғы ғылыми әдебиетте геологиялық термин болып қалыптасқан ұғым. Шындығында, кеңдігіне көз жетпес, бір қиыры бір қиырына ұқсамайтын орасан зор алқап. Жоқ, ұқсайды жалпы келбеті. Бірақ әр төбесі, әрбір пұшпағы түрліше жаралған, әр қиыры өзіндік сипатымен танылады. Құпиясы ерекше мол дала. Ғажап!.. Сіздің даланы жусан мен бетегеден өзге түгі жоқ, сусыз, нусыз сары жон деп жүретінмін. Бақсам, мүлдем басқаша. Анау нулы, сулы көрікті Баянаула, ақар-шақар Тарбағатай, кәусар бұлағы мол Шыңғыстау. Немесе өздерің жайлайтын мына Шідерті бойын алайық.

Рас, сіздің даладан көргендерім әзірше осылар ғана, ал қазба байлығын тіпті де білмеймін...

– Біздің даланы жаюлы дастарханға теңеуге болады, Михаил Антонович, – деді Қаныш. – Дастархан болғанда, үсті неше алуан тағамға толы: бір жерінде құрт-ірімшік, бір жерінде аткөпір үйілген бауырсақ, бір тұсы қант пен жентке, өрік-мейіз, неше түрлі тәтті жемістерге толған, ал енді бірінде шашылған бидай ғана, бір тұсында о да жоқ – тып-типыл тұттай жалаңаш сусыма құм.

– Қалай дедіңіз? Түсінбедім, шырақ.

– Түсінбейтін түгі жоқ, Михаил Антонович. Тәтті жемістер үйілгені әлгінде өзіңіз айтқан оазистер – Баянауыл, Қарқаралы, Көкшетау. Ал анау тек қана дәмді тағамдар қойылған тұсы – таулы-тасты, өзенді-бұлақты Нияз, Шідерті, біздің Алабас, Ақкелін сияқты құйқалы жерлер. Тақыр дегенім – шөл дала, қылтанағы жоқ қу медиендер.

– Ә, түсіндім. Бейнелі теңеу! Алайда мен, геолог ретінде, Қаныш шырақ, сіздің даланы басқаша сипаттар едім, теңеуім де сол себепті өзгеше болмақ, – деді кенет Усов тізгінін тартып. Астындағы ай маңдай торы кілт тоқтады. Қаныш та атын тежеп профессорға аңыра қарады. – Геология маманы үшін киргиз даласы – іздесе таптырмайтын, ешқашан да жалықтырмайтын классикалық мектеп. Қаншама ашық, беті аршылған геологиялық үлгілер! Таулары да тозған, әбден мүжілген. Сірә, қазына байлығы да аз болмас деймін! Оқымаған, су қараңғы Апақ Байжанов, Қосым Пішенбаев сияқты кезбелер суыр індерін түрткілеп-ақ Қарағанды, Екібастұз сияқты алып көмір ошақтарын тауыпты. Ал білімпаз геологтар шындап іздесе? Қандай-қандай қазыналы көмбелерге жолығар еді?! Ғылым үшін, ел мүддесіне қызмет етер ғажайып жаңалықтар ашар еді! Қаныш, қымбаттым, сіздің орныңызда болсам, геолог

болып кетер едім. Құдай ақы, сізді ауыстыратын бір сөдия табылар. Сіздің орныңыз – геология! Туған далаңыздың кен байлығын іздейтін геолог болу!.. Сізге оқу керек! Ибрагим Құнанбаевтың бұл жайында не дегенін білесіз бе? Маған оны, әнеукүні Шыңғыстауда болғанда Әлімхан Әбеуұлы жүрегіме құйып берген...

– «Жасымда ғылым бар деп ескермедім, Пайдасын көре тұра тексермедім. Ержеткен соң түспеді уысыма, Қолымды мезгілінен кеш сермедім...» – деп тақпақтаған Қаныш кексе серігіне жымия қарап, Абай өлеңінің мәнін орысша жеткізді.

– Иә-иә, дәл айтасыз. Тап сол өлең! Тегі, Ибрагим Құнанбаев – үлкен ақын! Мен танитын білімді қазақтардың бәрі де солай дейді. Ақын ғана емес, сірә, ерекше кемеңгер адам. Өйткені, ғапу етіңіз, сіздерден кем оқыса да, көп жайтты артығырақ ойлаған, ұрпақтарын да білімдарлыққа тәрбиелеген. Мысалы, бел баласы Тұрағұл Ибрагимұлы нақ сондай адам, өз бетімен оқып-тоқығаны көп, Шығыс қана емес, орыс әдебиетін жап-жақсы біледі... Тегінде, мен білетін қазақ зиялылары шетінен өте талантты жандар, тек тереңдеп оқымаған. Айталық, сіздің немере ағаңыз Әбікей Зейінұлымен сұхбат құру – мен үшін үлкен тағылым! Жуықта ол кісі маған қазақ жастары жаппай құлшынып, оқу жолына түсе бастады дегенді мақтана айтты. Мен де ол кісіге: «Бұл тамаша құбылыс!» – дедім. – Он-он бес жылдан соң, демек, жеміс күтуге болады. Гимназия, семинарияда оқитын жас түлектерге олар ұстаздық етеді. Сөйтсе де, шырақ, сіздің халықтың перзенттері техникалық білім алуға да ұмтылса игі. Мына даланы жаңа өмірге тезірек бейімдеу үшін бұл да керек кәсіп. Сіздің әулетті мен біршама білдім дей аламын. Жастары шетінен дарынды. Әсіресе сіздің туған ағаңыз Бөкеш... Неге оқымаған, түсінбеймін, болыс төрағасы, ғапу етіңіз, бұл енді қазіргі жағдайда соншама мәнді қызмет

емес. Немесе сіз өзіңіз, әрине, сіздің ұлттың мінез-құлқын жете білем деп айта алмаймын. Сөйтсе де, Қаныш, кейбір білімді жастар шенеунік болуға ерекше құмар...

Михаил Антоновичтің әңгіме дуына берілгені сонша, тоқтап тұрғанын ұмытып, жас серігіне әредік күлімсірей қарап ақтарыла сөйлесін. Қаныш та бір өзі үшін аса қымбат сәтті ешқандай бөгде сөз, көлденең әрекетке қимағандай еміне түсіп беріле тыңдағанды. Тек әлден соң:

– Сіз, сіз, шыныңызды айтыңызшы, маған да оқы дейсіз бе? Әттең, кеш қалдым ғой, Михаил Антонович! – деді даусы дірілдеп. – Әмбе, жалғыз емеспін...

– Оқығың келсе, қымбаттым, ешқашанда кеш емес!

– Менің жасымда сіз институт бітіріпсіз. Ал мен балалы шәкірт атанып...

– Шәкірт, шәкірт!..– Профессор кенет атын тебінді. Сірә, әлденеге шамданып қалғандай. Екеуі енді үзеңгі қағыса қатар жүрді. – Біле білсең, мен қазір де шәкіртпін. Иә, иә, өмір бойы шәкіртпін. Оқуға құныққан адамның ізденісі ешқашан тоқталмайды. Құдай тағала үйренбеуден, білдім, толдым, болдым деуден сақтасын. Онда тоқтағаның емес, оңбағаның!

– Оқығым келеді, – деді сөдия жігіт біраздан соң. – Әрине, туғандарым, үй-ішім қарсы. Оның үстіне кеуде сырқатым да аяғыма оралғы болып, адымымды ұзатпады.

– Шынымен оқығың келсе, Имантай ақсақалмен мен-ақ сөйлесейін, әкең – заманды терең түсінетін ақылды адам, – деді Усов қуанып. – Томға келесің. Сібірдің ауасы екеуміздің дертімізге теріс болмас деймін. Тек онда қымыз жоқ, тамақ та тапшы.

– Әкеймен өзім сөйлесейін. Сіз уездік ревкомға, қайтар жолда губерния басшыларына құлаққағыс етіңіз. Қызметімнен босатсын. Қайбір еріккендіктен сот болып жүр дейсіз, ел ішінде сауатты кісілер аз. Кім біледі, ешқайда жібермейміз деп кедергі жасауы мүмкін.

– Жібереді, жібермей көрсін! – деп қатуланған Усов қамшысын көтерді. – Ұлан-ғайыр даланың жерасты қазынасын халық игілігіне тезірек жарататын инженерлер сөдиядан гөрі керегірек екенін Кеңес өкіметі сөзсіз көтереді. Қам жеме бұған, босайсың! Бұл шаруаны, шырақ, маған қалдыр!..

– Жер өндіріп алсақ қайтеді, Михаил Антонович?

– Мейлің, тек ұзаққа жарамаспын. Бараба шаруасының ұрпағы болғаныммен, кабинетте шалбар тоздырған қағаз кеміргіш екенімді ұмытпаңыз, қымбаттым.

Қаныш тортөбел атқа қамшы басты. Ауыларалық шолақ жарыстарда бәйге алып жүрген шыға шаппа жүйрік жылқы еді. Шу дегеннен серігінен оқ бойы озып, алға шығып кетті. Қонақтың астындағы аймаңдай торы ат ұзыны есік пен төрдей, көлденеңі де бірталай, бір көрерге көрікті жылқы болатын. Жүрісі жайлы, қылтың-сылтыңы жоқ жуас мал болған соң мейманға әдейі мінгізген, әкесінің төл аты. Ә дегенде Қанышқа елігіп біраз жер шапқанымен, тортөбелдің жуық маңда жеткізбейтінін ұқты да, Усов тізгінін тартып, қояншоқаққа ауысты. Қаныш та атының басын тежеді.

Профессор серігі қуып жеткенде, ол тортөбелдің ылпылдаған жол жорғасымен баяу тербетіліп, ән шырқап келе жатыр еді. Михаил Антонович жас жігіттің құйқылжыған көңіл күйін бірден ұқты: сірә, әлденеге қатты тебіреніп, сол қуаныш бебеу қағып, сырлы әуенге айналып, өз-өзінен ән болып көкірегінен төгіліп келе жатқан тәрізді...

«Бөленген жердің жүзі жасыл жібек,
Күлімдеп күнге қарап қылған тілек.
Қалған жоқ елжіремей тастан басқа,
Жан сәулем, тас болды ма сіздің жүрек?
Жан сәулем, Бұл дәурен,
Өтер бір күн, дүние-ай!...»

Ызылдаған шегіртке үні, тас төбеден безілдеген
торғайдың шырылы, баяу толқыған бетегелі маң дала...
Бәр-бәрі табиғатқа жаны елжіреген жігіттің әуелете
салған асқақ әнін тыңдауға пейіл беріп, жас серігінің ән
баураған шат күйін бұзғысы келмеді. Жақындай түсіп
ынтыға тыңдағанымен, үзеңгі қағысып қатарласпады,
құрық бойы жерден құлағын түріп, сүйсіне тыңдады.

Аз-кем таныстықта ол Қаныш бойынан бірталай жақсы
қасиеттер аңғарған. Көп оқитынына, әр нәрсеге
құмарланып, білсем, көрсем деп тұратын
ынтызарлығына риза болған. Әсіресе аңғарымпаз,
сезімтал қабілетіне тәнті. Бір көргенін ұмытпайды,
көңіліне әрнені түйе жүретін есті жігіт. Мұның бәрі
геолог үшін өте қажет, етене қасиеттер. Ұлағатты
тәрбие көріп, тиянақты білім алса – білікті маман болуы
сөзсіз. Тіпті қарапайым кен барлаушы атанған күннің
өзінде мына далаға аса қажет кәсіп, ең ділгер
мамандық иесі болып шықпақ...

– Ғапу етіңіз, қиялға түсіп кеттім, – деді Қаныш әнін
үзіп.

– Жо-жоқ, қайта ерекше тәнті болдым. Тамаша ән, әуезі
қандай әсерлі, керемет ләззат алдым! Сөзін ұқпасам да,
жан тебіrentкен ділін ұқтым!.. Сіздің жұрт тегінде әнші,
сері халық. Әсіресе сіздің ауыл, күллі Баянаула
атырабы!..

Қаныш көпе-көрінеу тілмарсып ештеңе демеді. Әлде ән әуені толқытқан әсерден арыла алмай келе ме? Усов та соны аңғарғандай өзімен-өзі боп тіл қатпады.

– Михаил Антонович, шыныңызды айтыңызшы, өтінемін, менен кен іздеуші шығады деп ойлайсыз ба? – деп кексе серігінің бетіне тіктей қарады.

– Түсінбедім, қымбаттым.

– Ата-бабамыз өмірі шұғылданбаған кәсіп. Қазақ баласы ешқашан да айналыспаған, білмеген, тумасында кезікпеген өнер болған соң, ғапу етіңіз, көңілде күмән көп...

– Бәрекелді! – деп рақаттана күлді профессор. – Біле білсең, қымбаттым, ешкім де анасынан геолог болып тумайды. Сол өнердің бүге-шігесіне қанып үйренген соң, білім алып, білікті мамандардың өнегесін танып, әлденеше жыл жердің асты-үстін ақтарып тексерген адам ғана геолог атанады. «With mind and hammer», яғни «Ақылмен және балғамен» дейді геологтар туралы ағылшын жұртының нақылы. Ұғынықты да қысқа айтылған, байқайсыз ба?

– Сонымен, бақытыңды сынап көр дейсіз бе?

– Өмірге жолды, шырақ, өз ақылыңмен таңдау керек. Мамандық – күн сайын ауыстыратын кіршең көйлек емес. Сол себепті қабырғаңмен кеңес, ойлан әлі де!

Жолаушылар бозша белдің үстіне шыққанда, арғы ойдан ауыл түтіні де көрінді.

III

Арада екі-үш күн өткен соң станицадағы сот кеңсесіне қайтып оралған Қаныш Сәтбаев Семей губерниялық халық сотының төралқасына төмендегідей арыз

жолдаған: «Оқуға баруға бел байладым, сол себепті, биылғы сабақ басталғанға дейін, яғни 1921 жылдың бірінші қыркүйегінен кешіктірмей, сот міндетінен босатуды губсовнарсудтың коллегиясынан өтінемін. Өтінішімнің нәтижесін хабарлауды сұраймын. Халық соты Қ. Сәтбаев. 12 тамыз, 1921 жыл».

Жайлаудағы елдің тіршілігі бәз-баяғы қалпында өтіп жатыр. М.А. Усов болса сол тірлікті қаз қалпында жол дәптеріне түсіруден жаңылмаған...

25 тамыз (бейсенбі): «Ауылда жапа-тармағай той. Қожа келіп, ер балаларды жаппай сүндетке отырғызды. Имантай ақсақал осы оқиғаға арнап бір құлын, екі қой сойғызды... Байғағұл Әбікейұлы Сәтбаев біршама ойбайлап, ақырында тырп етпей жатуға мәжбүр болды».

26 тамыз (жұма): «Кешке таман қоянға шығып, ештеңе ала алмадық. Біздің Ира шабандоз болып алды...»

30 тамыз (сейсенбі): «КирЦИК мүшесі Жанайдаров Орынбордан келе жатып жайлауға соқты. Айтуынша, Ресейді аштық жайлаған, ал Орынборда оған қоса сүзек індеті басталған...»

3 қыркүйек (сенбі): «Ауа райы аз-маз түзелді. Жел басылғанмен, тұман тарқар емес. А.Н. Белослюдов қалаға қайтпақ. Қырға шыққаны байғұсқа жақпады... Осы жерден Қарқаралыға түсіп, одан әрі Майлықара жолымен Семейге жетпек...»

4 қыркүйек (жексенбі): «...Қасқыр күшейіп қозы-лаққа қана емес, құлын мен бұзауларға да ауыз сала бастағандықтан, Сәтбайдың екі ауылы жаңа жұртқа қатарласа қонды».

6 қыркүйек (сейсенбі): «Күн ашылды, жел батыс бағыттан. Қаныш Том технология институтына баруға

біржола бекінгенін хабарлап, жуық арада аттануға ауылының қам жасауын ескертіп, Баянауылдан хат жолдапты... Ауылдағылар екі жасар тайынша сойып, сүр әзірледі: жас етті тұздап, күні бойы далаға жайып қойды, кеште қосқа кіргізіп, шаңыраққа іліп, астынан от жағып, түтінмен ыстады».

8 қыркүйек (бейсенбі): «...Кешке таман мен, Әбікей және Бөкеш үшеуіміз Сарымсақты тауының бөктеріне барып, бес тазы, бір ителгімен жүріп үш қоян алдық».

13 қыркүйек (сейсенбі): «Қаныш та бізбен бірге Томға аттанбақ болған. Сот кеңсесіндегі жұмысын тапсыру үшін тамыздың аяғында Баянауылға кеткен, одан қыркүйектің 7-10 аралығында келмек-ті. Алайда әлі күнге дейін оралған жоқ. Әбікей Зейінұлы үй-ішін алып, Семейге кеше кетті. Ауа райы бұзылмай, күн жылыда біз де аттануға бел байладық...

Имантай ақсақалдың аттарымен сағат 11-дің шамасында жолға шықтық...»

Павлодар арқылы жүрудің тауқыметін басынан кешкен Усовтар отбасы қайтарда Майлықара-Семей жолын таңдаған. Сол себепті Қарқаралыға келіп, көлік тосып, ақыры бірнеше тәулік жол бейнетін тартып, 22 қыркүйекте ғана Алаш қаласындағы геология базасына жетеді. Сібірмен темір жол қатынасы көктемгі қалпында екен, жолаушылар пойызы жүрмейді. Амал қанша, бір апта бойы Новосібірге баратын вагонды тосып, Семейде текке жатады. Ақыр аяғында губерния өкіметі оқушы жастар үшін жүк вагонын әзірлетіп, оны бірінші қазанда жүргізген. Усовтың отбасы да осы топқа қосылыпты. Өздерін Семейде қуып жеткен Қаныш та сол вагонға ілігіпті. Келесі күнгі кеште жолаушылар Барнауыл стансасына жетіпті, ал 5 қазан, сәрсенбі күні, профессор М.А. Усовтың күнделігіндегі: «Қар жауып, жер бетін ақ көрпеге қымтаған күні сағат үш шамасында аман-есен

Том қаласына жеттік...» – дегеніне қарағанда, Сібір төріндегі білімдар қалаға аман-есен жеткен.

СІБІР ШАМШЫРАҒЫНДА

I

Технология институты Почтамт пен Бульвар көшелерінің өзара түйіскен тұсына орналасқан. Почтамт көшесі қаламен қойындасып жатқан тақиядай дөңгелек төбенің етегінен ұшар басына дейін созылады.

Университет те, институт та сол төбенің қала жақ іргесінде, бір-біріне иық тіресе іргелес тұрғызылған ғимараттар. Екеуі де Том губерниясы ғана емес, ұлан-байтақ Сібір өлкесі мен Қазақстандағы бетке ұстар жоғары оқу орындары. Сол үшін де зиялы қауым Том өзенінің жағасында ірге тепкен бұл қаланы XIX ғасырда-ақ «Сібірдегі шамшырақ» атаған. Кейде тіпті ескі грек жұртының атақты ғылым ордасына теңеп, «Сібірдің Афинасы» деп те құрметтеген.

Шынында да, Том шәрі, айтса айтқандай, сол күнде өнері озық, өнеркәсібі біршама өркендеген, басқа да тірлік-тынысы Сібір қалаларының көбінен ілгері мекенді. Осындағы университет он тоғызыншы ғасырдың 80-жылы ашылған, ал технология институтының өмірге келуі – 1900 жыл.

Университеттің оқу корпустары ескі классикалық үлгіде қаланған, аудиториялары, кабинеттері биік те кең. Әсіресе бас ғимараты, кітапхана үйі, анатомия мұражайы, микробиология зертханасы, медицина факультетінің емханасы алыстан көз тартып андыздап тұрады. Соларды қоршаған жасыл бақ қандай?! Ең ғажабы, оны ешкім отырғызбаған, осы құрылыстар жүрген кезде оталмай, табиғи қалпында сақталған тайганың жұрнағы.

Технология институтының оқу жайлары да әдемілігі жөнінен университет ғимараттарынан кем емес. Алғаш көргенде-ақ Қаныш өзін білім ордасы емес, айбары зор губернатор кеңсесіне, тіпті ескі заман гректерінің философтары мәжіліс құратын «құдайлар» храмына тап болғандай сезінді. Құжаттарын кен факультетіне тапсырған. Михаил Антонович ескертіп қойған, факультет махалласында қазақ жігітін жылы шыраймен қарсы алды. ГубОНО-ның арнаулы жолдамасы мен мұғалімдер семинариясының аттестатын көрген соң-ақ тек қана математика пәнінен емтихан ұстауға міндеттеді.

Математикадан бұдан екі жыл бұрынғы тиянақты әзірлігін ұмыта қойған жоқ-ты. Бұрын-соңды білгенін қайыра пысықтады.

Содан бір күні профессор В.И. Шумиловтың алдына келген. Көңілінде қобалжу бар. Өйткені бұл кісінің одағай қылықтары жайында алуан қауесеттер естіген... Шынында солай болды. Үстінде қазақы күпі киіп, елтірі тымағын қолтығына қысқан, кең қоныш саптама етігімен айнадай жылтыр паркетті тосырқағандай жасқана басып (емтихан ұстаушының оқшау киімінің өзі-ақ

«Мынау жабайы далалыққа мұнда не бар?» дегізгендей күпір ой туғызған), алдына имене кірген ашаң өңді, жүдеу жігітке математика профессоры одырая бір қарап, дереу алгебралық теңдеу құрай бастады, екі белгісізді қарапайым есеп. Қаныш қиналған жоқ, оп-оңай қағып тастады. Профессор «Әй, мынау, түйеден түскендей түземдік киргиз қайтеді, ей?» дегендей таңданыспен сынақ тапсырушының күнге күйген қоңырқай жүзіне тағы бір мәрте одырая қарап, алғашқыдан едәуір күрделі бірнеше есеп жазып, алдына қойды. Күпілі далалық бұларды да шығарды.

Тек соңғы теңдеудің қитұрқы бүкпесі бар екен, оны шешуге едәуір уақыт ойлануға тура келді. Бір мезетте оның да кілтипанын тапты.

– Мына есептің бастапқы шарты қате, Василий Иванович, – деген-ді ол Шумиловқа батылсыздау үнмен.

– Теңдеу емес, теңсіздік шығады, міне, қараңыз. Сірә, мына жерде қосу емес, алу белгісі тұруға тиіс...

– Оны қайдан білдің?

– Теңелу шарттарын тексеру арқылы...

– Бәрекелді, далалық! Өзің тіпті киргиз даласында қой бақпай, үнемі есеп шығарып жүргенге ұқсайсың.

Бірталай жан осы теңдеуден шатылып еді, ал сен сүрінбей өттің. Жарайсың, жайсаң киргиз, жайыңды білдім. Оқисың біздің храмда, оқисың!

Әлгінде ғана құрыстанып отырған профессор Шумилов кәдімгідей жадырап, аяқастынан масаттанып қалды.

Сонымен, Қаныш – технология институтының кен факультетінің студенті. Көптен бергі арманы жүзеге асып, білімнің биік ордасына қолы жеткен бақытты жан!..

Ендігі әңгіме тіршілік ахуалы турасында: институт пен университетте екеуара жалғыз жатақхана бар; одан орын сұрау – үмітсіздің шарасы, өйткені жатақхана кереуеті жоғарғы курстың студенттеріне ғана беріледі... Шынтуайтын айтқанда, соларға да жетпейді. Өзге шәкірттер өзара қоғамдасып пәтер жалдап, жеке меншік үйлерде тұрады. Ал пәтер жалдауға қаражаты жоқтары институттың вестибюльдерінде, аудиториялардағы сызу тақталары мен ұзын үстелдер үстінде түнейді. Институт басшылары бұл гәпті жақсы біледі, шәкірттердің шарасыз күйіне, сірә, көмектескені шығар, көпе-көрінеу елемегенсиді. Сөйткен

«баспаналары» жылы болса жөн-ау. Оқу корпустарына от жағылмайды. Дәрісті студенттер тон, күпілерін шешпей қожырайып отырып тыңдайды (әкесінің ақылына құлақ асып, қырда киетін күпі, тері кәзекей, тон, саптама, тымағын ала келгеніне Қаныш мұндай қуанбас). Дәуіттегі сия жарым сағатта қатып қалады. Сол себепті әр студент бір уыс ұштаулы қарындаш әкеліп, соныменәк сүйкектетіп жазады. Шумилов сияқты профессорлардың дәрістерін жазып үлгеруге де еп қажет: оң қолы тақтаға ұшықиырсыз теңдеу, формулаларды тізіп жатқанда, сол қолындағы шүберек үстіңгі жолдағы жазуларды сүртумен болады. Үлгермедім деп айтып көр – мақау атанасың, болмаса аудиториядан тайып тұруыңды талап етеді. Қырсық мінезіне Василий Ивановичтің қыруар білімі тең, шынайы ғұлама адам!

Шәкірттердің күн сайын тамақ тауып ішуі де оңай емес. Төрт жүз грамм қара нан алу үшін институт ләпкесінің алдында әлденеше сағат кезекте тұру керек. 1921 жылы студенттер асханасы жұмыс істемеген. «Қиыншылықтар күн сайын аяқтан шалғанмен бізді жеңе алмады. Белбеуімізді қаттырақ буынып алып шыдап бақтық, – деп есіне алады сол жылдарда Томда оқыған Қазақ КСР ҒА толық мүшесі, профессор И.И. Бок. – Ашпыз деп ешкім де оқуды тастап кеткен жоқ. Өйткені жұтқын тілеуінен гөрі білімге құштарлығымыз артығырақ еді».

Қаныш та сондай жарау құрсақ, көңілі сергек жастардың бірі. Басқа студенттерге қарағанда, оның тұрмыс күйті әлдеқайда көнтерімді. Алғашқыда ат басын тіреп түскенімен сыпайылық ойлап пәтер іздей бастағанда, Усовтың үй іші, әсіресе Екатерина Филимоновна үзілді-кесілді қарсы болып:

– Қаныш, сыйға – сый, сыраға – бал деген... Пәтер іздеп әуре болма, бір бөлmemіз оқу бітіргенше сенікі, – деген.

Азамат соғысының ауыртпалығы күйзелткен ескі қалада пұлыңа тамақ тауып ішу оңай емес. Оның үстіне оқытушылардың ай сайынғы жалақысы уақытша тоқтаған мезгіл, көпшілігі жергілікті өкімет орындары тағайындаған көмек қорымен күнелтеді. Ал Михаил Антоновичтің профессорлық үлесіне өз үй ішімен қоса қартайған анасы мен тетелес қарындасы да қарап отыр. Соған енді Қаныштың қосылуы – амалсыздық шарасы. Бір тәуірі, үйі кең, институт ауласындағы профессорлар корпусында, бір бөлмесін дербес еншісіне беріп қойды.

«Жабдықтау жоспарының қатаң нормасына сәйкес Том студенттеріне биыл 700 паек бөлінді... – депті губерниялық «Красное знамя» газеті 1922 жылғы 7 ақпандағы санында. – Сібірдің азық-түлік комиссары Калманович жолдастың мархабатты жәрдемі арқасында жоғары оқу орнында жұмыс істейтін қызметкерлер мен жұмысшылар үшін қосымша 420 паек, ал стипендиат-студенттерге 300 карточка берілді. Әмбе қаладағы студенттердің 60 пайызына мемлекеттік стипендия төленбек...»

Технология институтының кен факультетінде 1921-1922 оқу жылында 589 студент білім алыпты. Бұған студент саны үш есе көп университет жастарын қосыңыз. Ал Тимирязев политехникумы, педтехникум және медицина училищесінде қаншама шәкірт оқиды?! Әрине, өкімет сол жылы арнайы тағайындаған 700 паек «Сібір Афинасына» білім іздеп келген, үнемі аш құрсақ жүретін неше мың студенттің оннан біріне ғана жүрек жалғарлық көмек. Мемлекет стипендиясының сиқы анау. Газет зор қамқорлық дегендей ишарамен дабыралай жазып отырған арнайы паек болса, үшінші курсқа іліккен, оның да өте жақсы оқитын ат төбеліндей аз тобына тағайындалған...

Кен факультеті төрт түрлі мамандар әзірлеген: геология, кен қазу, металлургия және маркшейдер инженерлері. Бес жылда факультет

түлектері техникалық білім негіздерін түгелдей оқып, таңдаған мамандығын меңгеретін пәндермен түбегейлі шұғылданады. Инженерлердің қат кезі, технология институтын тәмамдаушыларға «кен инженері» деген әмбебап диплом берілген.

Кен факультеті 1901 жылы ашылған. Тұңғыш деканы һәм ұйымдастырушысы – Владимир Афанасьевич Обручев. Сол кезде ғұлама ғалымның Сібір өлкесін түбегейлі зерттеуімен, Орта Азияға жасаған ғылыми саяхаттарымен есімі дүние жүзіне мәшһүр болған шағы. Кен департаментінде көп жылдар бойы жер асты байлығын іздеумен шұғылданған кәнігі геолог жаңа факультеттің оқу бағдарламасына сол күндегі политехникалық институттардың дәстүр, тәжірибесіне ұқсамаған үлгімен мүлдем жаңаша жобалайды: теориялық курстарды мейлінше азайтады; оның есесіне практикалық сабақтарды көбейтеді және олар кеніштердің өзінде өтуге тиіс; кейбір пәндердің оқылатын мерзімі де ауысады, мәселен, СанктПетербургтің тау-кен институтында төртінші курста оқылатын «Жалпы геологияны» Обручев бірінші семестрде жүргізеді. Сол заманның білгір мамандары Янышевский, Лаврский, Тове сияқты атақты инженерлердің кен департаментіндегі келелі қызметтерін тастап, Сібірде еңбек етуге, ұстаздық жұмысқа ауысуы – факультет деканының ынтасы.

Обручев факультетпен қоса геология кафедрасының тәлімгерлік жұмысына да өзгеріс енгізеді: геологияны жалпылама діттеуді тоқтатып,

«Жалпы және далалық геология», «Петрография», «Қазба байлықтар» деген сияқты бірнеше курсқа бөліп, әрқайсысын кең көлемде, жеке-жеке оқытады; петрография, геология кабинеттерін ашады; геология ілімі бойынша жазылған ғылыми әдебиеттерден кафедралық кітапхана жинайды; Қаныш келген кезде онда үш мыңнан астам кәсіби кітап қоры болған...

Ұйымдастыру шаралары нәтижелі болды. Аз жылда-ақ Сібірдің қиыр түкпірінде аса күшті, ғылыми дайындығы жанжақты жаңа ұя – Сібір геологтарының мектебі дүниеге келді. Күткендей-ақ сол мектеп түлектері Сібірдің небір қиыр шет, шалғай түкпірлерінен қисапсыз көп қазба байлық көздерін тапты, геология ілімін де аса ірі жаңалықтармен байытады...

Өз ойын әрдайым ашық білдіретін қайсар профессордың еркін саясатының үнемі жүзеге асуы – сол күннің қатаң цензура жағдайында төзгісіз жайт. 1912 жылғы студенттер ереуілінің ерекше өршіген қарсаңында

шәкірттерін қорғап, жандармерияға ашық түрде наразылық білдірген В.А. Обручевті оқу министрі Л.А. Кассо ұстаздық жұмыстан аластауға бұйрық берген.

Бір жылдан соң оның орнына сол қарсаңда ғылым магистрі атағын алған М.А. Усов тағайындалады. Әлбетте, Михаил Антонович сүйікті ұстазы көп жыл тірнектеп сомдап, қыруар еңбекпен етене еткен мектеп дәстүрін одан әрі дамытып, жаңа белеске көтереді. Практика сабақтарын бұрынғыдан да көбейтіп, таукен өндірістерімен байланысты тіпті күшейтеді. Нәтижесінде әр студенттің кенішке иә зауытқа барып, бірнеше ай еңбек етіп, қайтып келген соң кафедрада есеп беруі – болашақ инженер үшін дәстүрлі міндет. Демек, Қаныш оқыған кезде Сібір геологтары мектебінің озық өнегесі кемелденген деңгейге жеткен.

– Геология – тарихи ілім. Тұжырымдап айтқанда, ол жер қыртысының құрылысы мен заттық құрамын, қозғалысын, даму тарихын, қазба байлықтардың жаралу, орналасу заңдылықтарын, солардың қуат-көлемін зерттейтін жаратылыстану ғылымдарының жиынтығы. Жерді планета санайтын астрономдар да бақылайды. Физикалық дене ретінде физиктер де зерттейді. Ал геологияның міндеті – бұлардан гөрі өзгеше... – деп бастар еді профессор Усов алғашқы дәрісін.

Аудитория мұздай суық. Кеудесіне қозы терісінен тігілген жылы кәзекей, оның сыртынан қалың күпі киіп, сеңсең елтіріден тігілген жағасын көтеріп отырса да Қаныштың бойы жылымайды. Сөйтсе де, тақта алдында тұрған профессордың аузына аңыра қарап, бір сөзін зая жібермеуге тырысып, бүрісе тыңдап отыр. Кей сәт естігенін дәптеріне тез-тез жазады... Біраздан соң жаураған қолы икемге келмей қалады, студент жігіт бірақ қайыспайды. Екі қолын бір-біріне тез-тез ысқылап,

кейде жеңіне тығып жылытып алады да, қайтадан жаза бастайды.

– Жоғарыда біз геологияны жер туралы жаратылыстану ғылымдарының жиынтығы дедік. Енді оның қандай тарамдардан тұратынына келелік. Бірінші, «Далалық геология»...

Тақтадағы түрлі түсті карта мен схемаларға қадала қарап отырып, Қаныш алуан-алуан ойға беріледі. Туған жерінің кескінкелбетін төсіндегі нуы мен суына, шөп түгіне орай айырып, таулы-тасты, жазық не ойпат деп қана танитын бұрынғы қарабайыр ұғымға қазір қылау түскен, оған енді өзгеше көзбен, өзгеше түйсікпен қарайды: асқар тау, шексіз жазық, толқыған көлдер өзөзінен жаралмапты; шөл де, көл де табиғаттың жай ғана болмысы емес, неше ықылым замандар жұмысы екен; жеті қат тереңде қаншама жұмбақ сырлар жатса, көз алдындағы ойлы-қырлы жер бедерінде де соншама құпиялар бар; қарауыл төбешік пен қыран ұя салған биік шың арасы қаншама алшақ тұрса – қатар жатқан екі түсті тастың бір-бірінен айырмасы одан да қашық...

Қ.И. СӘТБАЕВ пен И.И. БОКТЫҢ «М.А. Усовтың қызметі және геологиядағы озық еңбектері» мақаласында мынадай сөздер бар:

«М.А. Усов керемет шешен адам еді, қандай аудиторияны болсын іп-лезде өзіне баурап алатын. Оның дәрістері, әдетте, екі иә төрт сағатқа созылатын, арасында аздаған уақытқа үзілістер болады. Сөзін жазып алу қиын емес-ті, ал тыңдау, турасын айту қажет, ұмытылмас ләззатқа бөлену! Профессордың аузынан шыққан әрбір сөз шәкірттерін таң-тамаша сезімге бөлейтін: таңғажайып тілмарлығы; қандай да бір күрделі жаратылыс құбылыстарын қарапайым да ұғынықты тілмен қызықты түсіндіруі; сөзіндегі логикалық тұтастық; ғылыми тұжырымдары мен

болжамдарының мығым дәлелденіп, жинақы бейнелеуі; ең аяғы дәріскердің өзгеше ізеттілігі мен терең мәдениеті де тыңдаушыларын елітіп, айтып тұрған әңгімесіне еріксіз сендірер еді. Оның дәрістерінде ешқандай лирикалық шегіністер, жалған сөйлеу, айтып тұрған мәселелерінен бөгде жайттарға ауытқулар болмайтын... М.А. Усовтың уақытқа деген сезігі де бізді әрдайым таң қалдырушы еді. Сөзінің уақыт мөлшеріне дәлме-дәл жүйеленгендігі соншалық – әрбір тарау, яки бөлімді бітірген кезінде үзіліске шақырған қоңырау үні естілетін. Бірде-бір сөзді артық айтпау, бірде-бір минутты зая жібермеу – дәріскерлік мәнері. Оның әрбір күні, бүкіл өмірі қатаң кестеге бағынып, уақытты тиімді пайдалануға есептелген...»

Технология институтының студенттері қызыға тыңдайтын тілмәр лектор Усов қана емес. Metallургия пәнін сол кездің өзінде есімі Одаққа әйгілі білімпаз В.Я. Мостович оқыса, физика кафедрасын дарынды жас ғалым В.К. Кузнецов басқаратын (кейіннен академик, Еңбек Ері атанып, әлемдік физика ілімін дамытуда зор жаңалықтар ашқан ғұлама). Ал университеттің физиология кафедрасына атақты А.А. Кулябко жетекшілік ететін. Ол өлген адамның жүрегін клиникада тұңғыш рет қайтадан соқтырған ірі дәрігер-ді. Ботаниканы мұнда Оңтүстік Алтайға жасаған саяхаттарымен атағы шыққан профессор В.В. Сапожников оқиды. «Ол кезде дәріс тыңдау – бүгінгідей міндетті емес, студенттердің өз еркіндегі шаруа, – деп еске алады Томдағы жастық шағын Таисия Кошкина. – Біз университетке, олардың студенттері технология институтына келіп, атақты профессорлардың дәрісін тыңдаймыз... Мұндай алмасулар студентті рухани байытып, жан-жақты білім беретін...»

Демек, бір ғана жер қыртысын тану ілімі ғана емес, ғылымның әр саласынан терең де жан-жақты білім

алуға мүмкіндік мол болатын. Тек білуге ынтаң болсын! Ал Қаныш сияқты әрнеге ынтызар жас үшін бұл таңғажайып мүмкіндік...

«Қаныш Сәтбаев қарапайым, мінезі біртоға шәкірт еді, оның білімге зор ынтасын бірден байқадым, – деп куәлік етеді геология-минералогия ғылымдарының докторы, профессор В.А. Хахлов. – Арнаулы әдебиеттерді оқуға ол әбден құнығып алды, көбіне кешкі уақыттарда шұғылданатын. Бірде мен оған кафедрадағы кітапхананы қарап шығуға кеңес бердім. Одан соң Вальтердің «Шөл даланың түзілу заңдары» деген кітабын оқуды тапсырдым. Кітапты қайтарған кезде ол маған көптеген сұрақтар қойды. Өйткені Қазақстанның өзіме мәлім бөктерінде жер бедерлерінің қалайша пайда болғанын енді ғана түсінген сияқтымын» дегені есімде қалыпты...»

Осылайша шәкірт шақтың естен кетпес қызық та қиын күндері зулап өтіп жатыр. Алғашқы емтихан сессиясы да аяқталды. Қаныш оған қысылған жоқ, күн-түн отырып, көз талғанша шұғылдануға тура келді. Енді аздап тынығуға да болады. Қаныштың көңілін күпті етіп, жүрегін діттей беретін – кеудедегі дерті. Бетіндегі қызыл шырай күзде-ақ жоғалған. Қазір жағы сидиып, ұрт еті сылынып қалғандай күрт түсіп кетті. Жүзі де қуарып, сүйектенген шөптей өң-сөлсіз реңге көшкен. Суық аудиторияның зардабы, тамақ та қырдағыдай емес, әлде кітапханада көп отырғанның салдары? Ал қыс ортасы ауғалы жөтел қосылып, қорғаншақ көңілін тұқыртып барады.

Ақыры төсек тартып жатып қалды. М.А. Усовтың өтінішімен науқасты қараған университет профессоры, терапевт М.Г. Курлов шәкірттен сырқатының жай-жапсарын жасырған жоқ.

– Дертiңе шипа бiрден-бiр амал – тыныштық, таза ауа, күшті тамақ, дәру қымыз... Мұнда өткiзген әрбiр күннiң үлкен қатер екенiн ескертемiн, жас жiгiт.

Бұлардың бiрде-бiрi Томда жоқ, ауылда. Ауыл болса аяқ жетпес қашықта. Қайтуға көңiлi дауаламайды.

Қайтпасқа бiрақ шарасы да жоқ. Мұндай бiлiм ордасы, өнегелi орта, зиялы қауым, Усовтай ғұлама ұстаз, ғазиз жандар өзiне қайта кезiге ме? Әлде дертi жеңiп, сырылдаған өкпесi мүлдем сөне ме?.. Жо-жоқ! Қайтып оралғың келсе, мұрат еткен бiлiм қайнарынан мейiрiң қанғанша сусындау үшiн де тезiрек кету қажет!

Сол күнде ту шалғайдағы ауылға жету де оңай емес-тi: бiрденбiр сенiмдi қатынас – темiр жол. Алайда Семей мен Том арасында ешқандай жолаушылар пойызы жүрмейдi. Дiлгер жолаушылар кәдiмгi жүк вагондарына аяқ артады. Жолшыбай екi жерде пойыз ауыстыру керек – бiрi Тайга, екiншiсi Новониколаев стансаларында.

Қаныштың бiрге оқитын жолдасы Омар Толыбаев шарқ ұрып жүгiрiп жүрiп, Семейге тура баратын вагон табады: жүк тиелген кәдiмгi пульман; соның бiр бұрышынан науқасқа орын тидi; тiптi ойлағаннан артық шықты деуге болады – ортаға «буржуйка» пеш орнатылды; бiр жетiге жетерлiк отын да тиелдi... Бiрақ жүрер сәтте Михаил Антонович: «Науқасты жалғыз жiберуге болмайды, қасына студенттердiң бiрi ерсiн, жол шығынын мен көтеремiн!..» – деп наразылық бiлдiредi. Сүйiктi профессордың, факультет деканының сөзiн жерге тастауға бола ма? Қаныштың курстас достарының бәрi де қол ұшын беруге тiлек бiлдiрiп, аяқастынан талас туып қалды. Ақыры, ешкiмнiң көңiлiн қалдырмау үшiн жеребе тастауға тура келдi. Ол Володя Домбровскийге түседi. Наурыздың бас кезiнде екi

студент сапарға шығады. Бір аптадай жол жүріп, көп бейнет шегіп, жүдеп-жадап, ақыр аяғында Семейге жетеді.

II

Жазғытұрымғы көк соқтаға ұрынбай ауылына жетіп алғаны пайдаға шықты, келе-ақ сыралғы дертпен күрес басталды: ерте құлындаған бірлі-жарым биелердің сүті де, дәмді ас та науқастың аузында; көшу мен қоныс қамы, мал баққан ауылдың тірлік қарекеті де Қаныштың жолына байланған. Ақыры, екі-үш айдан соң науқас жігіттің бетіне қызыл жүгіріп, жүзі нұрлана бастады.

Қорғаншақ болып қалған ба, әлде тезірек сауығуды мұрат көрді ме – бұл жолы ол ауылынан ешқайда шықпай, бұрнағы жылдардай әлеумет жұмысына да араласпай, өз отауында жан күйттеп тыныш жатады. Тек жай жатқан жоқ-ты, Томнан ала келген ғылыми кітаптарды құныға оқумен шұғылданады. Құштар көңілі бірақ соған тояттамайды, алыста қалған жаңа достарын, күн сайын табиғат құпиясын ашқан білім ордасын аңсайды. Небәрі алты-ақ ай жанасыпты, мардымсыз мерзім. Соның өзінде көрген-білгені қаншама! Зер сала қараса – біраз ілімнің басын шалған, ең бастысы, геология негіздерін танып, өз бетінше ғылыми әдебиеттер оқуға жарарлық тағылым алған.

«Бір күні Қанке мені станицаға жұмсады. Екі-үш салт атпен, арба да ала бардық, – деп куәлік етеді ғалымның туысы Тәрмізи Имантаев. – Ертерек келіппіз, бір аптадай күттік. Қайтып кетуге ерік жоқ. Өйткені Қанкең «Усовсыз қайтпа!» деп шегелеп жіберген. Содан бір күні күткен қонақтарымыз да келді: Михаил Антонович әйелімен және екі профессор орыс үй-ішімен, жиыны

алты адам, Семейден бастап келген өзіміздің Кәрім ағай...»

«Усов деген кісі арықтың тарамыс қатпасы, ұзын бойлының да шаршауды білмейтін біржосын тынымсызы, – деп әңгімелейді Нұрлан Қасенов сол күндерді есіне алып. – Екінші келгенінде денсаулығы күйлі болып, бір күн тыныш жатқан жоқ. Қасындағы екеу де дүние оқуын тауысқан дәй кісілер, аты-жөндерін ұмыттым. Әйелдері үйде жатады, күні бойғы ермектері – ұйқы мен кітап, өзен жағалап гүл теру. Ал күйеулерінде дамыл болмайды: тау-тас кезеді; күрек-қайлаларын көтеріп жүріп, жер қазатын көмекшілері – біздің ауылдың жігіттері. Қанкежанды да қастарынан бір елі тастамайды... Әй, сол жазда біз шықпаған бұл өңірде тау қалды ма екен? Нияздың биік шоқылары, Әулиетас, сонау Қалмаққырған, Үкілі, Жыланды... Осылардың бәрінің басында Усов қалдырған белгі қазықтар бар...»

Қадірлі қонақтардың демалыс уақыты бітіп, үйлеріне қайтатын болды. Қаныш та жылы жаққа ұшуға әзірленген құстардай мазалансын: ыстық жар құшағы; тілі шыға бастаған тұңғыш перзенті – сүйкімді Ханиса; тыныштығын бағып, құлдық ұрып отырған туған ауылы, қимас үлкендер; бәрінен де жатса-тұрса үнілеп, бір жалғыздан кенжесінің саулығын тілеген қарт әкесінен оқуға аттануға рұқсат сұрау...

– Бір жылға кеңшілік береміз, студент шырақ. Ауылыңда қалып, денсаулығыңды күйтте, – деп Томнан келген ұстаздары өз шешімдерін сот үкіміндей кесіп айтты. – Имантай ақсақалға сөйтеміз деп уәде беріп қойдық, қадірменді қартты сыйлау керек. Бұл бір. Екінші, Томның тұрмыс жағдайы әлі түзелген жоқ. «Сақтансаң – сақтаймын!» дегенді ұмытпа, тегінде, Қаныш шырақ. Ал өз курсыңнан кейіндеп қалмау жайын бізге қалдыр.

Институт ректоры, профессор Н.В. Гутовскиймен бұл жайында өзіміз келісеміз...

Сөйтпеске амалы болмаған. Тиісті оқулықтар мен құралдарды ұстаздары дайындап береді. Оларды ауылына жеткізіп алу – студенттің өз міндеті. Тыңғылықты дайындалса екінші курстың теориялық бағдарламасын осында жатып-ақ меңгеруге болады. Практикалық сабақтарды, әрине, келесі жылы, институтқа оралғанда өтеді.

Әңгіме осымен тәмам болып, Усов серіктерімен суық Томға қайтты. Құстар жылы жаққа... Қанаты қайырылған қырандай еріксіз ділгер болған шәкірт шарасыз тағдырына бойсұнып ауылында қалды. Қолынан бірақ кітап түспейді, ұйықтаса да соның бір-екеуі жастығының астында жатады. Бұрынғыдай серуенге елігіп саят құруға, ауыл қыдыруға да ынталы емес. Көшпелі ауылдың мезі тірлігіне, мал күтіп, шаруа жайлауға икемі бұрын да шамалы болатын. Ал қазір?..

Сол күндерде ол өзінің ғана емес, туған ауылының, елжұртының тірлігіне де көз жүгіртіп, қиялға да ерік беретін. Қазан төңкерісі жаппай теңдік жария еткенімен, қазақ сияқты замана көшінде кенжелеп қалған халықтар тұрмысына нендей өзгеріс әкелді? Қазақ ауылының тірлігі бәз-баяғы қалпында – жаз жайлауға көшеді, қысты әр жерге тарыдай шашылған ескі қыстауда өткізеді: қыр елінің бүкіл тіршілігі осы – алдындағы азын-аулақ малдың, ертеңгі қоныстың қамы, дала түгінің шығымы, өріс жайы... Не деген ауыр тірлік, сорлы өмір?!.. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым. Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың» деп Абай хакім айтпақшы, қашанға дейін тірлік, мұратты төрт түлік мал қамына байлап күн кешеміз? Қашанға дейін қазақ халқы көшпелі тіршілікпен күнелтеді? Отырықшы болған елдер, әне, қандай қиырға шығып кетті, өздері қайда

қалды? Жоқ, ертелі-кеш көшуден тыйылмай біздің халыққа өнер де, өсу де жоқ. Бұл жайды, обалы не, газеттер жазып-ақ жатыр. Оқыған азаматтар соған үн қосып, кейбірі үлгі көрсетіп, өз ауылдарын отырықшы тұрмысқа көшіріп жатқандары да бар деседі. Абай балалары қалаға жақын жерден қыстау алған. Мұхтар Әуезов пен Даниял Ысқақұлы (Абайдың немере інісі) бір топ түтінді Шыңғыс сыртына, Бақанас бойындағы шұрайлы жерге көшіріп апарған. Қалашық салып, өзеннен су шығаратын арық жырғызыпты, сірә, егін салуды машық етпек. Бұл – отырықшы жұрт болудың алғышарты...

Қаныш та өз ауылының үлкендеріне сыпыра көшуден тыйылуды, шаруаға қолайлы сулы, нулы қоныс тауып, жөндем қыстау салып, мектеп ашып, отырықшы ел болуға үгіттеп бағады. Қарт әкесі де, болыстық мансаптан құтылып, кәперетіп басқаруға көшкен ағасы Бөкеш те ұтымды ақылға қарсы болмайды. Ақыры, күзге таман қажыға қарасты екі ауыл жетпіс жылдай уақыт өздеріне құтты қоныс еткен Айрықты тастап, төр жайлаудағы жері құйқалы, суы мол, егін салуға қолайлы Шабақай өзенінің кең қолтық жағасына көшіп келіп түпкілікті қоныстанады.

* * *

Кеңес өкіметі де аласапыран уақыттың ауыр зардабын жолжөнекей жойып, күйзелген шаруашылығын, тоқырауда тұрған өнеркәсібін тірілтіп, қарауындағы қалың елдің рухани тірлігіне де көңіл аударған сәт. Сірә, В.И. Ленин жариялаған «Жаңа экономикалық саясат» сол өзгеріске қозғаушы күш болып, Ресей халқы алдағы тірлігіне үмітпен қарағандай үміт оты тұтанған.

Қазақ елі де сол өзгерістен шеткері қалған жоқ. Халық жаппай сауаттануға көшті. Бірнеше қалаларда мұғалімдер техникумы ашылды, «КИНО» («Киргизский

институт народного образования») аталған институт дүниеге келді, екі ауылдың бірінде бастауыш мектептер мен «Саужой» курстары жұмыс істейді. Ғасырлық ұйқыдан оянып, зымырап бара жатқан уақыт көшінен қалыс қалмай, заман үрдісіне ілесуге ұмтылған дерсің қалың елдің білім алуға, етек-басын жинап, игі үрдіске жаппай құлшынған талапниетін. Бұл болса – Қаныштай білімпаз жастардың оқу соңында жүргенде ертелі-кеш ойлаған арман ісі. Енді соны ауылда жатса да көңілге түйіп, көзімен көріп қуанып отырғанда, қалайша тып-тыныш бақылауға болады? Жоқ, жата алмады, денсаулығы оңалған соң-ақ, бүкілхалықтық өрлеу туғызған өрелі іске халқадерінше қолғабыс етуге бел байлады. Осы жайында бізге мәлім дерек: бір жарым жылдай уақыт өз аулында жан күйттеп жатқанда ол институттағы оқуына дайындықпен қоса А.П. Киселевтің жұртқа мәлім оқулығы негізінде қазақша «Алгебра» жазуға кіріскен; нақтырақ айтқанда, бұрын бастаған жұмысын әрі қарай дамытып, қыруар еңбек жасаған; Кирреспубликаның Халық ағарту комиссариатымен келісу үшін Орынборға екі мәрте барып қайтқан...

«Оқушылардың алдына тартылып отырған кітап 1919 жылдан былай басталып, онан бері әр түрлі толастар арқылы созылып келіп, 1924 жылдың күзінде аяқталып отыр. Жазылған кезінде пәннің өз жүйесі мен әдістеу тәсілдерінің қиыншылығының үстіне керекті терминдер табылып отыруы да ауыр жұмыс болды. Қай пән болсын, әсіресе есеп пәндерінде әрбір ұғымның жобасы мен атын әрі ықшам, әрі дәл түрінде тауып отыру – аса керекті және ауыр нәрсе... Кітап ішіне кірген пән сөздерінің бәрі де Орынбордағы Білім кеңесінің талқысына салынып, сыннан өтіп отыр. Сөйтсе де, мұндағы алынған терминдердің бәрі де тиісті ұғымдарға үйлес келеді деп кесіп айтуға болмайды. Өйткені тұңғыш нәрсенің іші мен тысы мүлтіксіз, мінсіз және пішінді болып отырмайтындығы мәлім... Қазақ елінің ана тіліндегі мектептерге келсек – ...оқылатын пәндердің тәртібі мен көлемі шәкірттерді толық қанағаттандырады деп айтуға болмайды. Оған түрлі себептер бар, – дейді Қ.И. СӘТБАЕВ «Алғашқы қазақша алгебра» оқулығының «Сөз басында». – Оқытушылар күшінің тапшылығы, оқу құралдарының кемшілігі, оқытушы адамдарға негіз боларлық ана тілінде

жазылған маңызды ғылыми кітаптардың жоқтығы... Жоғарыдағы кемшіліктердің бәрін бір күнде, не бір жылда оңай жоғалтып жіберуге болмайды. Бұл үшін әлі де болса кемінде он не жиырма жылдық уақыт мезгілі және тынымсыз еңбек керек болмақшы».

Шынында да, математика пәні сол кездегі санаулы қазақ мектептерінде жүрдім-бардым оқытылады. Әр мұғалім өз түйсігінше, көбіне орысша оқулықты өзінше аударып түсіндіретін. Есеп терминдері қалыптаспаған, әркім өзінше қисындастыратын. Нақ осы жайт, ауылдық жерлерде тұңғыш ұйымдасқан қазақ мектептерінің басындағы қиын хал, бәрінен де төл оқулықсыз бұл шаруаның тағдыры шешілмейтіндігін түсіну, біздіңше, «Алғашқы қазақша алгебраның» дүниеге келуіне түрткі болған.

Ғалымның дербес мұрағатында оқулық қолжазбасының екі нұсқасы сақтаулы (Екіншісі – латын әрпімен жасалған көшірме, ұзынша кесілген түрлі-түсті қалың қағазға жазылған, көлемі – 1642 парақ, ал араб әрпімен жазылған алғашқы нұсқа – 700 бет шамасы). Екеуі де, біздің пайымдауымызша, Қ.И. Сәтбаевтың жиырма бес жасында сұңғыла білімпаздығымен толғанып, қолынан шыққан қазақша тұңғыш «Алгебра» оқулығы, сол құралдың «Сөз басында» айтылғандай, «шәкірт тұрмысының түрлі қиыншылықтарымен дамылсыз алысып жүрген күрес үстінде...» туған, соған қарамастан жөндем үлгіде жазылған ең алғашқы ғылыми еңбегі.

Ғалымның жеке мұрағатында Академиялық орталықтың білім кеңесінің «Алғашқы қазақша алгебраны» үш мың дана етіп басып шығару ісін мақұлдаған қаулысы (620-істің 141беті) сақталған: «Азамат Сәтбаевтың қолжазбасы екінші басқыш мектепке арналған алгебра оқулығы боп табылады. Ол қарапайым, түсінуге оңай тілмен жазылған. Есептері мен мысалдарының көбі қазақ тұрмысынан алынған. Материалдарының орналасуы екінші басқыш еңбек мектебі бағдарламасының талабына толық сай...»

Алайда кітапты жарыққа шығару беймәлім себептермен кешеуілдей берген. Қолжазба тапсырылған жылы-ақ Тәшкенттегі «Қазмембаспасына» жіберілген, 1926 жылдың 3 тамызында Халағарком «Сәтбаевтың алгебра оқулығын 3 мың дана етіп басып шығару» туралы арнайы бұйрық шығарған. Бірақ соның кітап боп жарияланғанын көрген, иә қолына ұстаған жанды біз білмейміз. Академик Қ.И. Сәтбаевтың дербес мұрағатында сақталған бұл туынды жайындағы ең соңғы дерек: «Латынша көшірушіге! Қызыл һәм қара сиямен істелген бұл жазбалардың ішіндегі өзгерістер-ді (өшіру, түзету сияқтылар) мен өзім қарап, дұрыс деп таныдым (менің өз қолыммен жазылған). Сондықтан оларды сол өзгерген күйінде көшіру керек. Қ.И. Сәтбайұлы, 6.III.1928...» деген ескертпесі².

III

Қар жөңкіле көшіп, сәуірдің жылымық күндері туғанда (1923 ж.) Қаныш Имантайұлы Шабақай өзенінің жағасындағы жаңа қыстаудан қиырдағы Том шәріне аттанады. Қазына жолындағы бекеттер мен жәмшіктердің сыры мәлім болғандықтан, сенімді серіктер ертіп, қосалқы ат алып, төте жолмен Семейге туралай бет түзейді...

Келген бетте-ақ шәкірт екі курстың қарыздар болған емтихандарын тапсырады. Сол оқиғаға куәгер замандастарының естелігінде күрделі ілімнің қым-қуыт жыңғылынан ол сүрінбей өткен. Демек, ауылында болған бір жарым жылда тыңғылықты дайындалған. Ең ғажабы, өкпе ауруының аса қатерлі ашық түрін үшінші мәрте жеңіп шыққан жігітті ұзақ қарап, ауыр кінәраттан құлан-таза арылғанын байқаған профессор М.Г. Курлов пен білікті дәрігер С.А. Адамов өздері ерекше тәнті болған жағдайды медицина тарихында сирек

кездесетін құбылыс деп бағалап, бас шайқасады (шынында да, содан былай Қаныш Имантайұлы бұл дертпен біржола қоштасқан).

Қаныш қайта оралған қарсаңда қаланың тұрмыс күйті едәуір түзеліп қалған-ды. Базарда іздеген затыңның бәрі бар. Тек қаражатың болсын. Институт пен университет аудиториялары да жылына бастапты: қажет отынды жаз күндері студенттердің өздері дайындаған; қыс бойы кезектесіп от жағатын да солар. Қыздар болса асханада кезекшілік етеді. Нәтижесінде асханадан күніне бір мезгіл ыстық тамақ ішуге болады.

Қаныш бұл жолы Усовтардың дербес бөлмесінен бас тартып, Белинский көшесіндегі 5-үйден пәтер жалдап алады.

Екінші курстың соңында геология бөлімінің студенті кәсіби тәжірибеден өтуге тиіс. Қаныш болса бірінші курстың да бағдарламасын түгендеген жоқ. Демек, екі курс үшін әлдеқандай бір барлау партиясында ұзағырақ жұмыс істеу қажет. Осы жайында ақылдаса келгенде профессор Усов Қанышқа геолог Русаковтың есімін атады.

– Михаил Петрович – сіздің даланы түбегейлі зерттеп жүрген білімпаз геолог. Туған жеріңнің қиырында жұмыс істеуге әзірленіп жүрген жас маманға тегінде бұл кісіден көп нәрсені үйренуге болады. Сөйтіңіз, Қаныш. Русаковтың партиясына тезірек жетіңіз. Ол қазір Қарағанды-Ақбұйрат маңында, Нұра, әлде Сарысу жағасынан табасыз. Жолшыбай ауылыңа соғасың. Байғұс әкеңнің де ұйқысы қашып, қамығып жүрген шығар-ау?

1949 жылы жария еткен естелігінде М.П. РУСАКОВ жиырма алты жыл бұрынғы кездесу жайында мейлінше тәптіштеп сыр шерткен:

«1923 жылдың шілде айының жайдары күндерінің бірінде Бесшоқыда отырған біздің партияға боз атты екі жолаушы келіп, геолог Русаковты сұрайды. Сол екеуінің бірі Қаныш Имантайұлы еді... Баянауылдан бізге дейін кем дегенде төрт жүз шақырым, серігі екеуі сонша қияннан күн-түн жүріп, жолшыбайғы ауылдардан кен іздеушілерді сұрап, ақырында қиыр даланың күнбатыс түкпірінде зерттеу жүргізіп жатқан барлау партиясын іздеп табуы – таңғаларлық табандылық.

...Геологиялық ізденіске арналған әрі мыс және басқа кен орындарын барлау жұмысы күні-түні тоқтаусыз жүрді. Томда геология ғылымының теориясына шұқшия үңілген жас Қаныш енді тау жыныстары мен кен өзектерінің жер қойнында өзара орналасу жұлгесін, чудь (?) халықтарының ескі қазбалары мен ашық жатқан кен көздерін ертелі-кеш зерттейтін болды. Біз тоқтаған жер геологиялық сипаты жөнінен өте-мөте қызғылықты өңір еді: Үлкен Қызылтас су торабының негізгі арналары – Шерубай-Нұра, Жамға және Сарысу өзендерінің аңғары...

Геологиялық саяхаттар кезінде Қаныштың жер, су, тау аттарына ерекше көңіл бөліп, мән бере қарайтынын мен бірден аңғардым: мына тау неліктен бұлай аталған, осы атау жер бедерімен үйлесе ме немесе қандай тарихи оқиғалар соған себеп болған?..

Сөйтсем, қазақ халқы тауды, жотаны иә әлдеқандай өзекті қалай болса солай атай салмай, сол жердің жағрапиялық ерекшелігін дәл және әдемі бейнелеп, өзге де теңеумен даралап, тіпті есте қалғандай етіп өрнектеп береді екен. Мұның себепсырына мен бертінде түсіндім...

М.А. Усов жас Сәтбаевтың табиғаттану іліміне, әсіресе жер туралы, оның даму тарихын, құрылымын білуге құмарлығын бәрімізден бұрын аңғарды... Кінәмді

мойындаймын: сонау қиырдағы Баянауыл даласынан Том шәріне білім іздеп келген қарапайым қазақ жігітіне оның соншама уақыт пен назар бөліп, баласындай бауырына тартып, ертелі-кеш жалықпай шұғылданып жүргеніне мен сол кезде таңданатын едім».

Қыркүйекте технология институтының оқу залдары дабырлаған жастарға толады. Бәрі де көңілді: жазғы демалыстан оралған; өндіріс орындарында мамандықтары бойынша жұмыс істеп, өнер шыңдаған; қалталары да құр емес – кем дегенде қыстың ортасына дейін алаңсыз оқуларына жетерлік қаражат тауып қайтқан... Өйтпесең, жағдайың мүшкіл: институттың шағын стипендиясы оралымға келмейді; сол себепті шәкірттердің көбі жазда ғана емес, қыста да көмір түсіріп, ағаш кесіп, әр түрлі көтерме жұмыстар алып күнкөріс жасайды. Қаныш болса ауыр еңбекке жарамайды. Сондықтан да оның бар үміті – елден келетін көмекте. Көбіне сұрайтыны – сүр ет, қарындаған сары май, ақша... «Бір жылы Керекуден азық жібердік. Сүйегі сылынған жылы-жұмсақ сүр ет еді, – деп куәлік етеді ғалымның туысы Әбутайыр Зейінов. – Бейнетімізді қайтейік, сәлемдемеміз жолшыбай қолды болып, орнына ағаш жаңқасы барыпты. Қанкенің соған: «Бізде тамыздық мол, тамақ аз» деп жауап жазғаны есімде». Демек, ту қиырдағы Томға мезгіл-мезгіл азық жеткізіп тұру да оңайға түспеген... Кейіннен бірақ ауыл көмегінен бас тартуға мүмкіндік туады. Оның жай-жапсарын біз Семей мұрағатынан таптық: шеткері қалаларда оқитын қазақ жастарына арнаулы қаржы бөлу туралы губаткомының стипендия комиссиясының 1925 жылғы хаттамасында Мәскеу, Ленинград, Қазан, Омбы және Том қалаларында білім алушы отызға тарта жастар аталған. Қаныш Сәтбаевтың есімі бесінші ретте аталған. Жылына ол губерния комитетінен 420 сом мөлшерінде көмек алып тұрған. Оның үстіне неше

жылғы еңбегі «Алгебра оқулығы» баспаға беріліп, қаламақысының несиесі қолына тиіп, шала-пұла «байып» қалған...

Сол жылы ол әкесінен Қаныш Имантайұлы қолқалап Ғалымтай Ғазизұлын, шаңырақ дәстүрі бойынша өзіне ізбасар іні саналатын тоғыз жасар жасөспірімді Томға ерте келген. Демек, Белинский көшесіндегі пәтерде олар үшеу болып тұрған: ағалыінілі қос Сәтбаев және Омар Толыбаев...

«Бір айға жетер-жетпесте орысша шүлдірлей бастадым... Мен үшін ең қиыны – үйреншікті ауылдан, өзімді ерекше еркелететін атам мен әжемнен, Үлкен ауылдағы Кіші аталарымнан, өзіме меншіктеген тай-құлындарым мен аңшы иттерімнен ажырағаным болды. Алайда біраздан соң қала тірлігіне көндігіп кеттім... – деп Том шәрінде жас күнінде көрген-білгенін тәптіштей жазыпты ҒАЛЫМТАЙ ҒАЗИЗҰЛЫ естелігінде. Бір жылдан соң біздің ауылдың оқу іздеген жастары Томға топтап келе бастады: Тәрмізи, Ғазали, Әбдірахман, ұмытпасам, соңғы екеуі сауда техникумында оқиды. Пәтеріміз тарлық еткен соң Омар Толыбаев жатақханаға шықты, ал біз, кілең Сәтбаевтар бір «мойынсерік» болып ұжымдасып тұрдық. Ағатайым тәртіпті қатты ұстады: бостағай қыдырысқа ешқайсымызды жіберген жоқ, пәтеріміздің тазалығын, басқадай жұмыстарды кезектесіп атқарамыз; тек маған ғана жеңілдік жасап, «Ғалымтайчиктің жөні бөлек, ол атасының баласы, оны жұмсауға болмайды!..» деп мені үнемі қорғап, шексіз еркелететін еді...»

Қыр сахарасында өгіздей шабан сияқтанатын уақыт қалада жүйрік сәйгүлікке мінгендей жылдам зымырайды. Ұзақ күннің қалай өткенін білмей қаласың. Қаныш болса сол тірлікке баяғыда көндіккен. Сөйтсе де

әредік бой сергітіп, көңіл көтеру қажет. Төңкеріске дейін осы қалада бірталай қазақ жастары оқыпты. Қазір сиреген, бірен-саран ғана. Солардың басын қосып, қолы бос кештерде, жексенбі күндері сауық жасап, демалыс ұйымдастырса несі бар?.. Елден алыста жүргенде бұл да туған жердің тұнық ауасындай, дәмді асындай пайдалы сергу болмақ...

Ә.Х. МАРҒҰЛАН естелігінен:

«Оқудан бос уақытын студент Қаныш бір ғана іске – ойсанасын байытуға жұмсайды. Бос уақытын Том университетінің бай кітапханасында өткізіп, қазақ халқының тарихы, этнографиясы, әдебиеті туралы жазылған деректерді үңіле оқиды. Олар жайында бірнеше мақала жазып, кейбір әдебиет үлгілерін баспаға дайындайды. Қаныштың бастауы бойынша университет жанынан Күншығыс мәдениетін зерттейтін ғылыми үйірме ашылып, оған Томда оқитын студенттер қатынасады. Үйірмеде сақа (якут), бурят, хакас, тұңғыс елдерінің халық әдебиеті, этнографиясы, тарихы туралы дәрістер тыңдалған. Қаныштың өзі де қазақ әдебиеті, этнографиясы туралы баяндама жасайды. Онымен қатар үйірме атынан сауық кешін өткізіп, онда әр халықтың ән-күйлерінен, жыр-өлеңдерінен ойын ұйымдастырады. Бұл сауық кештерінде Қанекең қазақ халқының ән-күйлерін жақсы көрсете алған».

Семейде шығатын губерниялық «Қазақ тілі» газеті 1926 жылғы 28 сәуірдегі санында Қаныш Сәтбаевтың «Том қаласындағы ұлттар кеші» деген хабарын жариялапты:

«...Қазақ өлеңдерінен «Екі жирен», «Бір күн көшіп дүние» (айтушы Ғалымтай Сәтбаев), «Қараторғай», «Еркем» (айтушы Омар Толыбайұлы) шырқалды. Декламацияға Мағжанның «Тез барам» (айтушы Ғазали Сәтбаев) өлеңі оқылды... Сауықта айтылған әндердің бәрін нотаға түсіріп, дыбыс үндестігін (гармония)

Александров дейтін шебер профессор жасап берді. Әншілердің бәрі де әндерін рояльға қосылып айтты (буряттардан басқасы). Өлең сөздері орындалар алдында жиналған жұртқа орыс тілінде ұғындырылып отырды. Декламацияларға да осы жол қолданылды. Кешті тамашалауға жұрт көп жиналды...»

Технология институтының студенті Қаныш Сәтбаевтың университет кітапханасындағы карточкасында қазақ даласы туралы орыс зерттеушілерінің бұрынды-соңғылы жазған ғылыми еңбектері молдап тізіле бастады: П. Паллас, В. Радлов, П. Мелиоранский, И. Веселовский, Г. Потанин және басқалардың әр жылдары жазған жазбалары, саяхат күнделіктері, түрлі зерттеулері. Сірә, солізденістіңәсеріболар, Қаныш Имантайұлығұмырбаяндық жазбаларында: «Сирек қолжазбалар бөлімінен Едіге туралы ескі аңыздың Шоқан Уәлиханов жазып алған 3 түрлі нұсқасын көріп, қызыға таныстым. Солардың бірін, әрине, Шоқан нұсқасын, 1927 жылы Мәскеудің «Күншығыс» баспасынан жеке кітапша етіп жарияладым...» – делінген.

Студент жігіттің құмар ісі әр түрлі, соның бірі – жандүниеңді рухани байытатын меншік кітапхана жинау. Анығында, бұл әдет оған өз әкесі Имантайдың Шығыс ақындарының асыл мұраларын ұқыптап сандықта ұстаудан бастау алған. Сол әдет енді, «Сынықтан басқаның бәрі де жұғады деген тағылымға сай, Қанышқа да ауысқан. Тек оның көбірек қаузайтыны – ғылыми әдебиеттер, әсіресе геология саласындағы кітаптар – К.И. Богданович, И.Н. Мушкетов, В.А. Обручев, Г.Г. СеменовТянь-Шанский еңбектері, Д.И. Менделеев сынды орыс ғылымының мақтаныштарымен қоса, сол жұрттың «Алтын ғасыр» әдебиетін сомдаушылары – Белинский, Писарев, Добролюбов, шетел классиктерінен – Вольтер, Анатоль Франс, Шекспир, Диккенс, Гейне,

Шиллер шығармалары. Философиялық ой теңізіне сүңгітетін ғұламалардың да бірталай шығармаларын Қаныш Имантайұлы студент кезінен құмарта жинаған.

IV

Қаныш Имантайұлының студенттік шағы Сібірді геологиялық зерттеудің жаңа қарқынмен жан-жақты өрістеген кезеңіне дәп келген. Кеңес өкіметі жария еткен индустрияландыру жоспарын жүзеге асыру үшін сенімді шикізат көздерін табу қажет. Небір қиыр шет түкпірлерге жыл сайын көктемде Томнан жабдықталатын барлау партияларына осындай міндет жүктеледі. Соның кейбіріне оқытушы геологтар басшылық етеді. Ал профессор М.А. Усов – әлденеше экспедициялар мен зерттеу топтарының ғылыми жетекшісі. Михаил Антонович геологиялық саяхатқа жалғыз шықпайды, оның қасында сарапшы мамандармен қоса кен барлау бөлімінің студенттері де еріп жүреді. Өйткені ол болашақ геологтардың дау туғызған мәселелерді талқылауда тыңдаушы болуын, зерттеу материалдарын тексеруге қолғабыс етуін пайдалы деп есептейді.

Профессор Усовтың тағы бір тамаша өнегесі – дала жұмысынан олжалы қайтқан студентті Геолкомның Сібір бөлімшесінің жексенбілік мәжілісіне шақырып, есебін тыңдау. Бұл да болашақ кен іздеушіні тапсырылған жұмысқа жауапты қарап, барлау кезінде көрген-білгенін өзінше тұжырымдауға баулыған. Сібгеолком мәжілісінде Қаныш Сәтбаев екі мәрте есеп берген. Оның бірі – М.А. Усовтың басшылығымен Анжер-Суджен кенінде өткен өндірістік тәжірибе нәтижесін талқылау...

1924 жылы ол туған даласына екінші тәжірибелік жұмыспен келеді. Бұл жолы доцент Н.Н. Горностаевтың

қарауында жұмыс істейді. Ертістің күнбатыс төңірегінде, Семейтау деген жерде бір топ студент геологиялық түсіріммен шұғылданады. Ал келесі жылы ұстазы М.А. Усовқа еріп, Екібастұз көмір кенінің қорын қайыра тексеруге қатысады.

Институт студенттері қыста да дамыл көрмейді. Әр кафедрада сан алуан үйірмелер жұмыс істейді. Дәріс үстінде естімегеніңді осында аласың. Мысалы, бір жолы барлаушылар үйірмесіне технология институтының түлегі Николай Николаевич Урванцев келіп, Енисей төңірегінде жүргізген зерттеулері, мыс, никель кенінің алып ошағы – Нориль көмбесін қалай тапқаны жайында әңгімелеп берді. Қиыр терістікте іздеуші геолог екі жыл тынымсыз жұмыс істепті; Таймыр түбегінде, Дудинка, Нориль, Игарка, Хантайка деген жерлерде болған; әрине, мұндай кездесулер тыңдаушыларды қиялға бөлеп, жан баспаған қиырларды кезіп, тың жаңалықтар ашуға еліктірген...

Үйірмеге қатысудың тағы бір пайдасы – студенттің ізденіске шыққанда әжетіне жарар дағдыларға үйренуінде. Николай Николаевич Горностаев оқитын петрография курсы бастапқыда өте күрделі, түсініксіз атаулар жиынтығынан тұратын, ұғуға қиын ілім сияқтанатын. Ал дәріскер теорияны оқуды бітіріп, нақтылы мұрағаттарды көруге шақырғанда немесе сол жылдары дүниежүзілік геология іліміне етене бола бастаған «Академик Е.С. Федоровтың үстелінде» жұмыс істеуге үйретуі пайдалы тағылыммен аяқталады. Сайып келгенде, ол да өз пәнін қызықты етіп түсіндіре білетін кәнігі маман болып шықты. Сірә, сол кісінің әсерімен бірталай шәкірттер петрограф мамандығын игеруге құштар болған. Айталық, Қаныштың курсындағы қыздар түп-түгел петрограф-минеролог мамандығын қалады. Солардың бірі – аспан түстес көкшіл көзі үнемі күлімдеп

тұратын, институт сұлуларының «періштесі» – Тася Кошкина.

Үйірме мәжілісінде баяндама-есепті студенттердің өздері жасаған. Қайсыбірі бұған жыл бойы, кем дегенде екі-үш ай дайындалады. Бұл да берері көп тағылым. Тыңдаушылар – курс студенттері, ал тұжырымдаушы – оқытушылардың бірі.

Сонымен тоқтаусыз зымырап бес жыл да өте шықты. Оқу залдарында көз майын тауысқан, қатерлі дертпен белдескен қиын да қызықты жылдар. Соның бәрі де артта қалды. Таусылмас сияқтанған ілім құпиялары, ұшы-қиырсыз емтихандар, құлашқұлаш сызу табақтары мен карта-кестелер. Алда енді бір-ақ асу бар. Ол – диплом жұмысы...

– Қаныш қымбаттым, диплом жұмысына Қазақстаннан тысқары жердегі кендердің бірін таңдауға мәжбүрсің. Өйткені сенің еліңде тап бүгінде жан-жақты зерттелген, техникалық құжаттармен жабдықталған бірде-бір кен орны жоқ. Ал онсыз тапсырманы қалай орындайсың? Қысқасы, қайда баруды, геологияның қай саласында мамандануды мықтап ойлан, – деп Михаил Антонович күзде-ақ ескерту жасаған.

Қаныш аз-кем ойланып, Минусин округіне баруға бекінгенін айтты.

– Мыс кендерін барлауға мамандансам деген ұйғарымға тоқтадым, Михаил Антонович. Тегінде, біздің даланың бағын ашар мол қазына – осы металл...

– Көрдің бе, Михаил Петровичтің не істегенін?! Орталық Қазақстаннан оның мыс іздегеніне талай жыл болды, демек, өзі құштар болған зерттеуге сені де еліктіріп қойған. Жарайсың, Русаков!..

– Минусин округіндегі Маин кеніне барсам деймін...

– Маин кені – іргелі мыс ошағы. Тек оны асықпай қарау керек! Күні ертең өзіңе пайдасы тиеді, көргеніңді жадыға түйіп, кен түзілуінің бүге-шігесіне мұқият үңіл!..

Бес айдан соң Қаныш «Сібір шамшырағына» қайтып оралды. Көп ұзамай кафедраның қарауына «Маин кенінен мыс барлау және оны геологиялық зерттеу» тақырыбында жазылған диплом жұмысын тапсырды.

1926 жылдың 14 мамыры күні Қаныш Сәтбаев мемлекеттік комиссия алдында диплом жұмысын ойдағыдай қорғап шықты. Ол енді кен инженері, жоғары дәрежелі білімдар азамат! Бұл сөздің астарында қаншама сыр, мән-мағына жатыр!.. Семей губерниялық «Қазақ тілі» газетінің өз оқушыларына сүйсіне хабарлауына қарағанда, бұл оқиға – дала өмірінде сирек болатын қуаныш: «Біздің қазақта оқушы аздығының үстіне инженер жоқтың қасы еді...

Қазақстанның өнеркәсіп тарихында Қаныш жолдас өндіріске басшылық ету қызметіне кірісіп отырған тұңғыш маманымыз... Сәтбайұлы Қаныш азаматтың қаз тұрып келе жатқан Қазақстан өндірісін көркейту жолында аянбай қызмет етуіне сеніміміз күшті, әмсе сол істе жолы болғай!» Хабардың ортасына толқынданған шашы кейін қайырылған, кең маңдайлы, келбетті жастың суреті беріліпті. Үстінде қоңырқай костюм, ақ жағалы көйлек. Галстук тағып түскен...

Жас қазақ азаматының кен инженері дипломына ие болып, туған даласына олжалы оралуы – таңғаларлық оқиға! Сірә, сол себептен де бұл қуаныш кең-байтақ өлкенің бір-бірінен алшақ жатқан түкпірлерінде айтарлықтай сүйсіну туғызған. Соның бірі – Алаш қозғалысының көшбасшылары қатарында болған, 1925 жылдан бері Қазақстанның жаңа астанасы Қызылордада тұратын Міржақып Дулатов. Қаныш інісін ол Семейде оқыған кезінен білген. Бұған дәлел –

студент жігіт «Алгебра» оқулығының қолжазбасын тексертуге 1923 жылы Орынборға барғанда, Халық ағарту комиссариатына қарасты Академиялық орталықта ғылыми қызметкер (өзі де «Есеп құралын» жазған) Міржақып ағасының Неплюев көшесіндегі үйіне тоқтап, неше күн қона жатып, барған шаруасын сол кісінің жәрдемімен тиянақтаған (бұл жайында бізге Гүлнар апай Міржақыпқызы 1997 жылы өз үйінде болған сұхбатта ағынан жарыла әңгіме шерткен-ді). Әсілі, тума ұстаз Міржақып Дулатов кіші Сәтбаевтың ашық-жарқын мінезін, жастай білім құған талабын, келешегінен үміт күтер дарын иесі екенін танып, «Менің Қанышым» деп атаған. Міне, енді 1926 жылдың қоңыр күзінде көкесінің сүйікті Қанышы инженер дипломына ие болып, тағы да өздерінің пәтеріне келіп отыр. Гүлнар Міржақыпқызының естелік кітабындағы әңгіме естияр әпкесі Ботагөздің атынан баяндалады: «Бір күні... ерте оянып дәлізге шықсам, ұзын бойлы жасаң кісі қабырғаға сүйеніп қалғып отыр. Әуелде шошып кетсем де, чемоданын көрген соң бізге келгенін сезіп: «Ағатай, неге бүйтіп отырсыз? Үйге кіріңіз», – дедім. Ол: «Поездан түсіп, тым ерте келгеніме ұялып, Жақаң мен Гая жеңгейді ұйқысынан оятуды ыңғайсыз көрдім...» – деп күмілжіді. Үйге кіргізіп, өзім ас үйге барып самаурын қойдым. Үйге кірсем, Жақаң тәтем әлгі жігітті құшағына алып, бетінен сүйіп жатыр. Жеңешем де қуанып, институт бітіргенімен құттықтады... Артынша Міржақып ағасы «Еңбекші қазақ» газетіне көлемді мақала жариялап, Қаныш Сәтбаевтың тұңғыш қазақ инженері екенін, Том технология институтын бітіргенін, келешекте еліміздің үмітін ақтайтынын тәптіштей айтып, бүкіл елге таныстырды...» (Г.М. Дулатова, «Шындық шырағы», 50-б)

* * *

Кенді Алтайдың төріндегі Зырянов кенішінде туып-өскен Алексей Кошкиннің артында қалған жалғыз ұлы мен үш қыздың ортаншысы, «үнемі ақшыл киімдер киіп, періштедей сыланып жүретін, аспан түстес көкшіл көзі күлімдеп, адамды өзіне баурап тұратын» (Қаныш Имантайұлының өз сөзі) Таисия Кошкинамен ол Семейде танысқан. Сірә, бұл Қаныш Имантайұлының мұғалімдер курсына сабақ беріп жүрген шағы. Таисия болса сол қарсаңда мұғалімдер семинариясында лаборант болып еңбек еткен. Тағдыр жазуы, әлде сол күндердегі жастардың білімін көтеруге құштарлығы түрткі болып, екеуі де Томда қайыра кездесіп, Технология институтының кен факультетінде геолог мамандығын меңгеруді бірге бастайды. Жә, сол кездесуді дарқан өмірдің кездейсоқ оқиғасы делік. Ал институттың төртінші курсын тәмамдап, Баянауланың күнбатыс бөктеріндегі туған ауылына, онда өзін сағына күтіп отырған кәрі ата-анасына, келіншегі Шәрипа мен Ханиса (азан аты Хайринисауи, ерекше қайырымды деген араб сөзі) есімді бүлдіршін қызына бара жатқан шәкірт жігіттің мына хатын қалай түсінеміз?..

«Қымбатты Тася!»³

Семейде сіз болмаған соң мүлдем көңілсіз жүрмін. Мәнсіз де сүреңсіз күндер тіпті өтер емес. Сан алуан ой кешіп, жападан-жалғыз жабыққан жаным Сізді ойлаған сәтте ғана бір уақ жай табады. Тәңір бізді жолықтырып, өзіме Сіздей жансерік тапқанымға кәміл сенімдімін. Сол себептен де қуанышқа толы һәм шексіз ризалық сезіммен алдағы өмірге зор үмітпен қарағым келеді. Сүйіспеншілігіміз шұғыл басталып, бекем негізге көшкеніне мен таңданбаймын, соның өзі-ақ біздің жаратылыс нышандарымыздың жақындығына айқын дәлел емес пе? Иә, шынайы махаббаттың түп қазығы бірін-бірі қалтқысыз сыйлап, жақсы көрумен бекітініне мен бұрын да сенуші едім, ал қазір соған мүлдем иландым. Әсілі, бұл – екі адамның білімі тең болып, мінезі үйлесіп, қылықтары жарасып әрі мұрат еткен мақсатмүдделерінің бірдейлігінен өрістейтін қымбат сезім. Махаббат та, менің кәміл түйсігімше, екі тұлғаның табиғаты рухани толық үндесіп, өзара тіл табысқанда ғана мәңгі салтанат құрмақ. Мен осы өмірімде, шынымды айтайын, бірқанша әйел затын кездестірдім,

бірде-бірі бірақ көңілімнен шыққан жоқ: кейбірі әсіре білгіштігімен мезі етсе, екіншілері мінезқұлықтарының сөкеттігімен, ал үшіншілері адамгершілік сипатының төмендігімен тез жерітті.

Бұдан көп бұрын, алғаш танысқанда-ақ мен сіздің қарапайым нышаныңызға аса биязы қылығыңыздың жарасып тұрғанына таңғалып едім. Ал таңдану, жұрт айтқандай, шынайы танудың бастамасы болса игі. Сонымен, таңдана жүріп, Сізді жақынырақ білуге құмарттым. Жақын білген кезде өзімді таңғалдырып жүрген жанның барлық мінез-құлқы жасанды емес, етене қасиеті екенін аңғардым... Сөйтіп, Сізді әбден таныпбілуден соң мен жоғарыда жария еткен шешімге келдім, оның дұрыстығына ешқандай шүбәм жоқ. Сізге мен бір ғана шарт қоямын, есіңізде болар, оны орындау қиын емес...

Сонымен, Тася, жеребе тасталды, біз ала жіптен аттаған адамдармыз.

Сол тек бақытқа бастағай! Сүйемін.

Өзіңіздің Қаныш. 29.VI.1925 жыл».

Жоғары оқу орнын тәмамдаған мамандар о кезде қайда жұмыс істейтінін өзі таңдауға ерікті. Қаныш Имантайұлы, әрине, туған өлкесінде кен іздеуге құлшынған. Таисия Кошкинаға «...бір ғана шарт қоямын» деген ескертуі де сол – өміріне мұрат еткен кәсіптен айнамай, қазақ даласында кен барлау. Жастық желеңнен құралақан емес Тася да бұл шартты қуана қабылдаған.

Айтып-айтпай не керек, неше жыл мансұқ болған асыл арманға қол жетті. Алда – асқаралы асуы көп үлкен өмір. Соны қол ұстасып бірге кешуге, қандайда қиыншылық, кедергі кездесе де бірге жеңуге олар өзін дайын сезінген. Сол үшін де бақыттымыз, сол үшін де жан пида деп аянбай еңбек етуге әзірміз дескен-ді...

Екінші бөлім

ҰЛЫТАУ ЖОТАСЫНДА

«Ұлытау – біздің Қазақ Ордасының тарихи тал бесігі. Аспанға шаншылған биік шыңдары жап-жалаңаш сұстиған суық тұрпатымен-ақ қатпарлы ескі тарихқа куә. Иә, ол тым көне және сымбаты қайталанбайтын айбарлы һәм ақбас тау екенін әйгілеп, ұлылығына еріксіз мойындатады. Менің ойымша, орыстарға Кремль қаншалықты қасиетті сезілсе, қазақ жұрты үшін Ұлытау да соншалықты қадірлі...»

Қ.И. Сәтбаевтың Қызылордада уақытша тұрақтаған қосағы Таисияға Атбасардан жолдаған хатынан, 30 тамыз, 1927 жыл «Ұлытау қиырынан алғаш естілетін зауыт дауылпазының зор үні кең-байтақ қазақ даласының әр түкпірінен жаңғырған жауап алары сөзсіз. Себебі бұл жаңғырықты күшейтер қуатқа:

- 1)Ұлытаудың тарихи даңқы;
- 2)оның кіндік ортаға орналасқандығы;
- 3)қазақ халқының әрнені білуге ынтықтығы, ән-жыр шығарымпаз қабілеті де айрықша әсер етпек.

Әлбетте, бұл сарыннан бұрынғыдай қайғы-қасірет, азамұң, үмітсіздік емес, мүлдем басқа әуен – ерлік пен жасампаздық сарыны естілмек. Ол енді жаңғырған индустриалды Қазақстанның асқақ үні болады».

Қ.И. СӘТБАЕВ,

«Қазақстанның халық шаруашылығы» журналы, 1928 жыл, № 1

АЛҒАШҚЫ САПАРДА

I

Қ.И. Сәтбаев – Алтай, Зырян кенті, Т.А. Кошкинаға:

«Janim Taica-Tai!⁴. Бұл хатты сізге «8 февраль» кемесінің каютасынан жазып отырмын. Сіз аттанып кеткен соң Семейдегі жұмыстарымды екі күнде аяқтап, Ертісті құлдилап елге қарай жүзіп келемін. Аманшылық болса, таңғы сағат төртте Павлодарға жетеміз. Ал одан әрі – ұшы-қиырсыз, жүрегіме әрқашанда қымбат туған далам. Өмір шіркін қандай тамаша: рахаттана сімірер дәру қымызға бүгін-ертең-ақ жетемін; желмен жарысқан қылаң жүйріктерге мініп саятқа шығамын; қаршығамен құс аулау; еті уыздай дәмді марқалар да – менің сыбағам, қу жанына сая іздеген адамға бұдан артық не керек?! Өзімді шексіз бақытты сезінуге бір-ақ нәрсе жетпейді: ол – Сіз, сүйіктім, Сіз ғана, қымбатты сәулем! Таиса-тай, не себептен қасымда емессіз? Алайда екі жарым айдан соң кездесетінімізді, қоштасар шақтағыдай екі-ақ сағатқа емес, өмір-бақи бірге, қол ұстасып мәңгі бірге болатынымызды есіме алып, өзіме-өзім сабыр тілеп жұбату айтамын. Сол кезде, жаным, құмардан шығамыз, бақытқа да шексіз кенелеміз. Рас-ау, о күннің мерейлі шуағы қыр астында емес пе?! Сонымен, көріскенше деймін, қымбаттым, Жан сәулем!..

Өзіңіздің КИС⁵. 18 маусым, 1926 ж., түнгі сағат 11, № 8 каюта».

Алтай төріндегі Зырянов мекенінде тұратын шешесі мен жалғыз бауырына кеткен Таисия Кошкинаға Қаныш серінің келесі хаты екі тәуліктен соң, маусымның 20-сы күні Павлодар қаласынан жолданған; ауылынан қарсы алушылар өзін зарыға күткеніне төрт күн болыпты; аттары да, ауылдастары да тыныққан; күн де жайма-

шуақ болғандықтан, дереу жайлаудағы ауылына аттанып кетіпті...

«Saulem Taisa-Tai!

...Ауылыма келгеніме бүгін сегізінші күн, етжақын туғандарым мен туған даламның мейірімді құшағындамын. Даланың қиыр түкпіріндегі Шыбындыкөл табиғи тоспасының жағасындамыз. Жүз шақырым төңіректе ешқандай тау жоқ, шексіз сары жон, соның әр жерінде мал бағып отырған ауылдардан өзге тірі пенде көрмейсің. Өңкей құмайт, шөлейтті иен жазық... Осы өңірде мал баққан біздің қазақтар. Әрине, олар үшін бұл қадірлі де қымбат әрі жұпыны тірлік. Мен болсам, сығандардың Алекосы құсап содан да рахат тауып, сахара қызығына тоймаған құдайдың еркесімін...

Шыбындыкөл – біздің қазақ даласындағы ірі су қоймаларының бірі, айдынының аумағы – 8х10 шаршы шақырым, оны қоршаған еңістің көлемі, сірә, 20х30 шаршы шақырымға сөз айтпас деймін. Көлдің табаны – майда батпақ, ал жағасы құмайт тау жыныстарынан түзілген... Көлдің жаралу, кеңею мен айдыны тарылу тарихы, меніңше, бірнеше кезеңге бөлінген.

Тұжырымдап айтқанда, мынадай: ең әуелі аса күшті қатпарлы, күрделі палеозойды көрген; үшінші дәуірде пәрменді сығымдауға тап болған; соның артынша, бәлкім, сәл кейінірек түрлі тұнбалармен тола бастаған; жан-жағы алаңқай жерде түзілгендіктен жел айдап келген ұсақ тас, құм және түрлі жыныстар еңіс түбіне шөккен; ақырында тағы да сығымдалу процесі жүріп, ойпаң жаралып, қар суымен осы күнгі шалқар көлге айналған. Көнекөз қарттардың айтуынша, бұдан елу жыл бұрын көлдің аумағы шағын болыпты, ал жағалай қалың қамыс өскен, су айдыны соңғы жылдары ересен кеңейіп, аумағы ат шаптырым жерге созылған...»

Осы арада Қанекеңнің хатын үзіп, ғалымның тетелес інісі Тәрмізи ИМАНТАЕВ ақсақалдың 1966 жылы бізге сыр ғып шерткен әңгімесін келтіреміз:

«Сол жылы Би атам тұнып тұрған балауса құрағын қимады ма, кім білсін, көл жағасынан құдық қаздырды. Өз отауынан ұйқысын қандырып, күн арқан бойы көтерілген кезде сыртқа шыққан Қаныш ағай ми қайнатқан ыстықта құдық қазып жатқан біздің қасымызға келіп, күрекке жұққан қоймалжың сазды тіліне басып көрді де, басын шайқап: «Мына жерден тұщы су шықпайды, жүз құлаш қазсаңдар да бос әуре!» – деді. Рәсім бойынша әр үйден құрт, май, ірімшік алғызып, соның бәрін дастарханға үйгізіп қойып, жөн-жоба айтып отырған үлкендердің бірі: «Оқуың тасып тұрса, тұщы су тауып бер, ал біз өз білгенімізді істеп жатырмыз...» – деп реніш білдірді. Қанекең үндеген жоқ, көлге шомылды да, отауына кетіп қалды. Құдықтан шыққан су кермек татыған соң, ауыз суды арбамен алыстан әкелдік. Келесі күні Қаныш ағай мені, Мұқышты, Нұрланды Сұңқарқия биігінің көлге қараған күнбатыс бетіндегі өзекшеге алып келіп: «Тура осы жерді қазыңдар, тұщы су көзі тереңде емес», – деді. Айтқаны дәл шықты. Кісі бойы қазғанымызда мол суға кезіктік... Ертеңінде ауылды сол жерге көшіріп, көл жағасында неше күн еру болдық. Сол көз әлі де бар, біздің ауыл көшіп-қонған осы жұртты содан былай «Қанышқұдық» дейтін болдық...»

Қаныш Имантайұлы Зыряндағы нақсүйеріне хатында осы жайында да сөз еткен:

«...Шыбындыкөлдің батыс жағалауындағы жазғытұрымғы су шайған жарқабақтан палеозой жыныстарын көріп, құдықты сол жерден қазуға кеңес бердім. Болжауым дұрысқа шығып, ауыз суға кенелдік.

Осы оқиғадан соң беделім күрт өсіп, ауылдастарым маған «Жер сырын білетін көріпкел қабілеті бар...» деген мадақ айтатын болды. Жалпы айтқанда, қазақ даласы, сірә, геологиялық ізденістер жасасақ, өте-мөте қызғылықты һәм аса зор жаңалықтарға жолықтыруы хақ! Тек соған ынта қойып, рұқсат ала алсақ!

Уақытымның дені қаршығамен саят құруға, ағайындарға сәлем беру үшін ауыл аралап, қымыз ішуден артылар емес. Жазға жобалаған зерттеу жұмыстарымның бірде-бірін әлі бастаған жоқпын. Шынымды айтсам, біздің қазақтың көшпелі тұрмысы түк істемей тек жатып, жаныңа бір мезгіл тыным беру үшін – іздесең тапқызбас тамаша тірлік...

Шынында да қам-қарекетсіз өмір мен мазалы ұйқы бойымды сергітіп, қоң жия бастадым. Алғашқы аптада-ақ көп-көрім салмақ қостым...

Сірә, бір жолға жетер деймін, қолыңды қатты қысып, құшырлана сүйемін.

Өзіңіздің Қ. Шыбындыкөл, 3 шілде 1926 жыл».

Көңіл шіркін жуықта үйретілген асау дөнен сияқты. Алыпұшып алға ұмтылады, алдында өткізбес оқаптар мен асулар тұрғанын елегісі келмей көкке шапшыған жас тұлпар дерсің. Өйткені оқу жолында кесе-көлденең тұрған қаншама кедергі, қиын бөгетті түгел жеңді. Соған да шексіз тәнті көңілі асаудай аласұрып алдағы өмірден де тоят іздейді. Мақсат – мамандығын тезірек игеріп, туған даласының жерасты байлығын армансыз іздеу. Әзірше соны қай түкпірде барлау жасап, қай жерден табатынын білмейді. Бірақ қайткен күнде жолығатынына күмәнсіз сенеді.

Шарқ ұрған арман-қиялын тежейтін бір ғана жайт: жүрек ділімен тапқан жаңа серігімен қарым-қатынасты елдегі туыстарына, үй-ішіне жария етуге дәті жетпей

жасырын ұстауы. Балалышағалы, отбасылы екенін Таисия да білмейді. Кінә өзінен. Әуелде серілікпен байланған махаббат жібі екеуі үшін де ойда жоқта рухани жақындыққа ұласып, өмірлік мұратқа айналды. Енді соны ауылдағы ағайын-жұртқа қалай естіртеді, оғаш ісін түсіндірер гәп не?

Қартайған әке-шешесінің жүрегіне қаяу түсірері сөзсіз. «Құдай қосқан жарың бар, неке бұзғаның қалай?» деп реніш айтуы хақ. Тегінде қазақ қауымы о күнде ұлты басқа жұрттан жар таңдауға қатаң қарап, соған тәуекел еткендер болса, қол артқан зайыбын мұсылман дініне кіргізіп, есімін қазақшалап, қалыңдығының бүкіл болмыс-ділін өз халқының рәсім-тәртібіне бұрып алатынды. Ал өз жағдайындағы басты бөгет – өзі қайда және қанша уақытқа кетсе де, сексеннің белінен асып, жүріс-тұрысына тұсау түскен әкешешесінің көңілінен шығып, жас баладай бағып-күтіп отырған Шәрипаның кінәсі не деген күпті сауал. Бұл да бір сәрі, сүйкімді Ханиса қызы алдағы желтоқсанда беске шығады, атын ұстар ұл күткен үміті де биыл қабыл болып, Малыбай есімді перзентінің дүниеге келгеніне екі ай болды... Қысқасы, өз отауының түтінін түтетіп отырған адал қосағы әрі наз қылықты Шәрипаға артар ешқандай өкпе, кінәсі жоқ. Амал не, өз ынтасымен бүлдірген істің күрмеуін шешуге жол таппады. Әзірше ішінде ұстауды жөн көрді...

Қ.И. Сәтбаев – Т.А. Кошкинаға

«Saulem Taisa-tai!

Соңғы хатты бұдан бір ай бұрын, 8 шілдеде жолдағаным сөгіс жариялап, реніш білдіреріңізді сеземін. Сөйтсе де, жағдайымды түсініп айтыңыз сөгісті... Біздің далада жеке адамның хат-хабары түгілі, болыс поштасының өзі айына бір-ақ мәрте қатынайды. Міне, мен де шабарманның келгенін пайдаланып, Сізге

сайын даладан екінші мәрте хат жолдап отырмын. Оның есесіне Сізден екі хат алдым. Оған жауабым: хаттарыңыз жанымды күйзелтіп, бұрынғыдан да күштірек сағыныш туғызды...

Бір айда жүзден астам қаз алдық, өзге ұсақ құстарды санаған жоқпын. Бұл жақтағы негізгі қарекетімнің жөн-жосығын осыдан-ақ аңдаған боларсыз. Көңіл-күйім өте жақсы, тән саулығы түзелді... Семейге, сірә, тамыздың 25-і шамасында аттанатын шығармын, қыркүйектің 1-5 аралығында сонда болуға тиіспін...

Өзіңіздің Қ... Жаманқылшылы, 8 тамыз, 1926 жыл».

II

Бір көргенге Ұлытау өңірі сұрықсыз өлке – сусыз-нусыз құба жон, өсімдіктен де жылан жалағандай тұлдыр. Сол себепті оны күзден гөрі көктемде көру оңды. Көктемде бұл өңір адам танығысыз шырайға еніп құлпырып кетеді: көз жеткісіз кең жазық қызыл ала орамал жамылғандай боп жайқалған гүлге толады; шоқ өскен көкпек жыңғылын ту алыстан қарауытқан орман дерсің; шайыр мен қырмызы, баялыш қаулаған алқаптар көрмеге қойылған кілемдей; боз да бұл шақта тұтаса көгеріп, айрықша көріктеніп тұрады; ал сай-салаға жамырай шыққан жауқазын мен алқызыл қызғалдақтар ше?! Тіпті қараған, тобылғы, тікенекті бұта бастарына дейін сәукеле киген қыздардай аппақ гүлден алқа тағып, жасанып алады. Өлкеге тұс-тұстан құлаған өзендер де мейлінше ағынды.

Мың сан бұлақтар бір-біріне қосылып, ағыл-тегіл сарылдап еңіске қарай жөңкіліп жатады.

Амал не, бұл дәурен ұзаққа созылмайды. Он иә жиырма күн, асса бір ай. Іле-шала Бетпақтың шөлі мен Жетіқоңыр құмынан иә Мойынқұм, Қарақұм жағынан

үдемелеп соққан ыстық аңызак басталады. Қуаң даланың соры осы. Гүл жарып, енді-енді бой сала бастаған тырбық өсімдіктердің өсуі тежеледі. Ақырында өңірдің құлпырған келбеті сағымдай бұлдырап, бірте-бірте құлдырап, біржола өлеусіреді.

Ұлытаудың жазы да сорақы: өрт шалғандай қап-қара болып күйіп жатқан тақыр дала; әуе айналып жерге түскендей аптап ыстық; болар-болмас жел соқса, оның арты құм боранға айналады... Жазғытұрымғы өзендер тартылып қалған, кеше ғана сылдырап жатқан бұлақтар да құрдымға айналған. Жиде өсетін саздақ ойпаңдар ғана жасыл реңін өзгертпей, жалпақ өлкенің әр жерінде арал сияқтанып желкілдеп тұрады. Осы ғана көңілге уаныш...

Екі жарым айға созылған төр жайлаудағы рахат демалыстың соңында Қаныш салт атпен Семейге жетіп, одан Сібір темір жолының бірнеше бекетінде пойыз ауыстырып, қыркүйектің орта шенінде Қызылордаға келген. Қазақ АКСР Халық шаруашылығы кеңесінің басшылары оған өлке өндірісіне жөн-жоба нұсқайтын бас маман мансабын ұсынады. Жас маман одан үзілді-кесілді бас тартады. Айтқан желеуі – геолог кәсібін игеру!.. Сөйткендегі таңдауы – Ұлытау жонында өндіріс ашқан Атбасар түсті металдар тресі. Тек қолайсыз жайт: трест басқармасы – Мәскеуде, Бүкілодақтық Халық шаруашылығы кеңесінің (ВСНХ СССР) Главметалл қарауында; демек, Қаныш Имантайұлына сол күздеақ Одақ астанасына баруға тура келген.

Атбасар түсті металдар тресі Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің (СТО СССР) 1925 жылдың 10 маусым күнгі қарарымен ұйымдасқан. Қарауында екі өндіріс бар: Спас комбинаты, оған Қарағандының көмір кендері мен Өспен (Нілді) мыс кеніші, Спас (Көкөзек және Ақбұйрат) мыс қорыту зауыты қарайды; екіншісі – Қарсақбай мыс

қорыту зауыты мен Байқоңыр көмір кені, Жезқазған мыс руднигі және Қорғасын кеніші. Осы күнгі ресми шекарамен шамалағанда, бұл – Қарағанды облысының жартысына жуық жері, оған қоса Ақтөбе мен Ақмола облыстарындағы бір шеті мен бір шеті мың шақырым орасан зор кең алқап.

Атбасцветмет басқармасы жас маманды қуана қарсы алады. Қуанбасқа! Шет елден шақырылған, кеудесі кере құлаш «спец» емес, білім-тәжірибесін бұлдағыш ескі кадр да емес, социалистік Отанның өз мектебінен тәлім алған жас түлек және жергілікті жағдаймен етене таныс, сол ұлттың ортасынан шыққан инженер. Сірә, сол себепті Қаныш Имантайұлы бірден-ақ трестің бас геологы әрі басқарма мүшелігіне кандидаты міндетін атқаруға тағайындады.

Тек тұрғын үй мәселесі шешілген жоқ. Оның себебін Қаныш Имантайұлының Томда қалған Таисия Алексеевнаға 26 қарашада жолдаған хатынан білеміз: «Мәскеуден пәтер алу – ерекше қиын мәселе. Мен сияқты келімсектер бір бөлмеге зар болып жылдар бойы күтеді деседі». Бас басқарма бірақ жас маманға жағдай жасауға ынта білдіріп, қомақты қаражат босатты. Соған тек қолайлы үй табылса? Үй тиісімен Таисия да астанаға келмек. Мәскеуде геолог Сәтбаев ұзақ аялдамаған. Таисияны қаңтардың бірі мен он бесі аралығында Қызылордада кездесуге шақырып хат жолдайды да, жолға шығады.

КСРО Халық шаруашылығының Орталық мұрағатында сақтаулы Атбасар тресінің материалдары Жезқазғанның сол күндегі сырт өмірмен қатынасы туралы бүкпесіз сыр шертеді:

«... Жол атымен жоқ. Ең сенімді көлік – түйе, ол болса жергілікті түземдік халықтың рақымына байланысты, – деп шағым еткен трест басқармасы Еңбек және

Қорғаныс Кеңесіне жолдаған 1926 жылғы ресми мәлімдемесінде. – Біздің есебіміз бойынша жергілікті қазақтарда бір мың арба, мың жарымдай түйе бар. Соның қақ жартысын өндіріс қажетіне жеге алсақ, тасымал қиыншылығын шештік деуге болады. Сөйтуге бірақ сенім шамалы. Себебі жергілікті тұрғындар зауытқа кіре тартудан гөрі зорман аулап, тері-терсек жинау агентімен сыбайлас болғанды тиімдірек санайды...»

Мәскеуден пойызбен шыққан трест мамандары бес тәуліктен соң Орынбор – Ташкент жолының Жосалы бекетіне түседі. Жосалы мен Қарсақбайдың арасы – 430 шақырым, салынып жатқан мыс зауытына ең ұрымтал темір жол стансасы осы болғандықтан да, Атбасар тресті оны аралық база ретінде пайдаланған. Комбинаттың барлық жүгі, жұмыскері, келімдікетімді кісілері де осы жерден аттанады.

Бұлар келген мезгіл Жосалы кентінің жәрмеңке базарындай жүргіншіге толы, ығы-жығы кезі. Зауыт құрылысының қызған шағы. Жүктер де қауырт келе бастаған. Қылышын сүйреткен қыс қыспағына іліктірмей, ауа райы ашық, жол барда келген жүкті жеткізіп алу – комбинаттың тасымал бөлімінің басты міндетіне айналған, күн сайын бір керуен жасақтаған қарбалас әрекетте. Станса мен зауыт аралығына ертеде салынған 18 бекет қайта түзеліп, барлығында көлікке жем, кірешілер үшін азық әзірленген. Сөйтіп, Жосалыдан бергі қара жол ерсілі-қарсылы шұбырған түйелі керуендерге толған: бірі келе жатса, екіншісі түстікке қарай кетіп бара жатады; бір-біріне жол беріп бөгемеуі үшін жол танабы екеу – домбыра ішегіндей жарыстыра тартылған...

Жосалыдан шыққан керуен Қарсақбайға әдетте жетінші қонақта әрең ілінеді. Жеті күн ұдайы жолаушының

көрері: сұрықсыз қуаң дала, жатаған жоталар тізбегі; таң ата бірінен аттанғанда, екіншісіне күн бата зарығып жететін жалғыз үйлі, қорасы жапырайған жүдеу бекеттер... Кей уақ тарғыл дөңдер үстінен, көз ұшынан босып бара жатқан киіктер тобы ұшырайды. Бірақ олар да арбалары шиқылдап, көліктері боздаған мазасыз керуен жолынан жырағырақ қияндарға босып бара жатқан сықылды. Ұзақты күн күйдіргі аңызаққа қақталып, жол шеккен бейнетқор жолаушы ауыз суға да жарымайды. Жолшыбайғы құдықтардың суы тұз қосып қойғандай ащы. Сол себепті байырғы кірешілер жолға азық қана емес, ішерлік суын да ала жүріп, құдықтардан көліктерін ғана суғарады.

Жезқазған өңіріне сапарларымыздың (1967-1971 жж.) бірінде мен Ұлытау елді мекенінен Далабаев Шенеу ақсақалды жолықтырып, бір кеш әңгімелескен едім: «Қанышты мен Жосалыда, кіре қағазын алайын деп кеңсеге барғанда көрдім. Бейтаныс қазақ жігіті сыпайы амандасты да, керуеніме сұранды. Тегін адам емесін киім үлгісінен танып тұрмын. Сөйтсе де қазақтың қазымырлығына салып: «Біздің жақтан не жоғалтып жүрсің, шырақ?» – деп тиісе тіл қаттым. «Жұмыс бабымен, отағасы. Мәскеуден келеміз». «Неше айға?» «Сірә, біржола. Жолсерікке аласыз ба?» – деп жымиды тағы да. «Аламын, тек орта жолдан қашып кетпесең. Ондай серілерден де құр емеспіз, құдайға шүкір. Маманбыз деп әдемі қалпақтарын шекесіне тап өзіңдей қисайта киіп, кісімсіп келе жатады... Сонсоң бір күні іздесең – өзі түгілі, ізін де таппай қаласың. Біреуінің қалпағы біздің үйде былтырдан жатыр...»

Шабан атандардың мезі изеңінен зерігіп, жол бейнетін кешкен жолаушы төзімі әбден жұқарып, көңілі құлазыған аптаның соңында көз ұшынан Қарсақбай зауытының мұржасын көреді. Бірер сағат изеңге шыдасаң – «Соцгородок» аталған жұмысшылар

қалашығына жетесің. Қалашықты қақ жарып өтетін даңғыл керуен келетін жолмен ұласып жатқандықтан Жосалы көшесі аталған, Керуен сарайы да соның шыға беріс аузында.

Алтыншы тәуліктің соңында Атбасар тресінің мамандары зауыт алаңына аман-есен жетіпті.

III

Сол қарсаңда Қарсақбай зауытының айналасы кешелі-бүгін көшіп келген ауылға ұқсаған. Ауыл болғанда – он шақты үй емес, кем дегенде екі-үш мың түтіннен құралған, бір болыс ел бірден көтеріліп, соның бәрі Қумоланың тар танабына таласа келіп жапатармағай қонып жатқан сияқты. Қайда қарасаң да жыпырлаған киіз үйлер, қостар мен итарқа жаппалар. Қарсақбай байдың ескі қыстауы орныққан қарсы беттен бастап Балбырауын жотасы жақтағы тарғыл дөңге дейін, Жосалыға шығатын қара жол мен өзеннің арғы-бергі жағасы түгелдей сығылыса отырған қалың ел. Ал зауыт тұрғызылып жатқан биік төбенің айналасы зор құрылыс алаңына айналған...

Цех корпустары бой көтерген шамада Байқоңыр мен Жезқазған аралығына тартылып жатқан тар табанды темір жол да пайдалануға берілмек. Ағылшын мамандары бекет үйлерін тұрғызып, жол танабын бастағанымен рельс төсеп үлгермепті. Бір тәуірі, Қарсақбай төңкеріс комитеті дер кезінде жұмысшы бақылауын қойып, әкелінген рельстерді аман сақтаған. Соны енді тездетіп төсеу керек. Байқоңырдан шарпу пештерін жемдейтін көмір тасылады, ал Жезқазған – кен беретін негізгі шикізат қоймасы. Жезді өзенінің бойынан мыс қорытуға қажет қосымша заттар алынады. Қарсақбай ашасы⁶ – солардың бәрін қабылдап, ақыр

аяғында қара мысқа айналдыратын өндіріс алаңы. Демек, қай жерде болмасын қыруар әзірлік жүріп жатыр, қайсыбірін тыңнан бастау қажет. Соншама жұмысты атқаратын адамдарға тұрғын жай керек. Сол үшін де Қумоланың түстік іргесінен жұмысшы-техниктер тұратын жаңа қалашық – «Соцгородок» тұрғызылып жатыр. Байқоңыр мен Жезқазғанда негізінен барактар құрылысы етек алған. Тағы бір қызу еңбек жер астында басталыпты. Өйткені кен де, көмір де – жер қойнында, оны үстіге шығару үшін ағылшындардан қалған ескі шахталарды қалпына келтіріп, іске қосу керек. Кен тасын Қарсақбайға тасу – тиімсіз жұмыс, бос жыныстан арылтып, байыту қажет. Бұл үшін Жезқазғанда байыту фабрикасы салынбақ...

Осынау сан салалы, әр жерде төбе көрсеткен сан алуан жұмыстарға үш мыңдай жұмыскер қамтылған. Олардың дені – Атбасар, Қазалы, Қызылорда сияқты Ұлытаумен шектес елді мекендерден келген дала қазақтары. Маңайдағы найман, қыпшақ ауылдарынан ежелгі ата кәсібін тәрк етіп, ұлы дүрмекке елігіп келген жігіттер де аз емес. Көпшілігі ағалы-інілі, әкелі-балалы болып, үй-ішімен көтеріле келіпті. Сауын малын, ешкілеріне дейін айдап келіп, Қумоланың әр жерде үзілген суын жағалай қоныстап отырғандар да осылар. Бұлардың дені қол күшін ғана емес, түйе, арбаларын да қоса жалдап, бейнеті зор кіре тарту жұмысын көтермеге алған.

– Жергілікті халықтың бұл құрылысқа деген ықыласында шек жоқ. Жалаңаш қолмен тау қопарып, тас қашап жатырмыз. Ағылшын кезінде бұлай емес-ті... Ілгері басқан аяғы кері кетіп жүрдім-бардым істейтін, шетінен қырсық еді. Бүгінде солар адам танығысыз өзгерген. Қараңғы деуге бола ма осы жұртты? Көкірегі ояу, ақжарқын көңілді, жомарт халық! Шетінен еңбекқор, көрдіңіз бе, бап-күй талғамай құлшына кірісіп

жатқанын... – деп сүйсініс білдірген-ді комбинат директоры Иван Васильевич Деев.

Ұлытауға Деев орталық Ресей мен Сібір түрмелерінің дәмтұзын біраз уақыт татқан соң, бас-еркінен айрылып, жер аударылып, 1913 жылы келген-ді. Ояз әкімшілігі оны Байқоңыр кәсіпшілігіне фельдшер етіп тағайындайды. Қызыл Преснядағы (Мәскеу) 1905 жылғы көше шайқасында шыңдалған большевик, әрине, мұнда да тыныш жүрмейді, шахтерлердің астыртын ұйымға одақтасып, саяси күреске ойысуына ұйытқы болады. Қазақ тілін үйреніп, бұқара халықтың мұң-мұқтажын өтеуге септігі тиіп, әсіресе ауырып-сырқағандарын ақысыз емдеуі оны

«Першіл Иван» атандырып, жергілікті тұрғындарға жақындата түскен. Иван Васильевич жайында Қаныш Имантайұлы трест кеңсесінде әр қилы қауесет естіген: «Зауыт құрылысын зор қиыншылықпен бастадық. Шөл дала, ең қиыны – жол қатынасы, бір жәшік шегенің өзін төрт жүз шақырым жерден түйемен жеткізу керек. Қайда барсаң да – қаңыраған ескі жұрт, бүлінген шахта, қаусап тұрған цехтар... Ал соны тездетіп жөндеп, мыс береді деп күтіп отырған сенімді кісіміз – кешегі фельдшер...»

«Бұл қалай, техникалық сауаты мығым басқа кадр болмаған ба?» деп өзі таңданыс білдіргенде, Деевті менсінбей мұрнын шүйірген трест инженерлері бұл сұрақтың жауабын Қазақ өлкесінің басшыларынан сұрауға кеңес берген.

Міне, өз көзімен көріп отыр: Иван Васильевич талантты ұйымдастырушы болып шықты. Біржосын тынымсыз адам. Қолымнан мұндай іс келмейді деп қамығу жоқ. Жоқтан бар жасап, дүйім елді құрылысқа жұмылдырып, ертелі-кеш жүгіріп жүреді. Әсіресе жергілікті тұрғындарды кіре жұмысына тарта білгені – трест

басқармасының «жергілікті халықтың рақымына байланысты» деп күні бұрын байбалам салған нақақ жаласын алғашқы айлардаақ теріске шығарыпты. Ұлытаудың байырғы тұрғындары комбинатты көліктен де, кірешіден де тарықтырған жоқ. Сірә, бұл қалпында зауыт, шахтаға да олар жасқанбай кірісетін тәрізді...

Қарсақбай мыс зауыты – қазақ даласындағы тұңғыш ірі құрылыс қана емес, бүкіл кеңестік мыс өндірісінің алғашқы қарлығашы еді. Төңкерістен бұрын салынған Оралдағы Калатин, Қыштым, Баймақ, Қарабаш зауыттары, одан соң Кавказдағы Аллаверді, Зангезур мыс өндірістері қайта жүргенімен халық шаруашылығының қажетін өтей алмады. Анығында солардың бәрі қосылып, ділгер мыстың жартысын ғана берді. Қалған жартысын үкімет алтынға айырбастап шетелден алуға мәжбүр болып отыр. Осы олқылықты түзеу үшін таяу жылдарда тыңнан бірнеше мыс зауытын салуға шешім қабылданған.

Қумола жағасындағы зор қарбаласты көрген сәтте-ақ Қаныш Имантайұлы бір түрлі асқақ сезімге бөленген: алып өндіріс, оның үлкенді-кішілі цехтары, анау төбе басындағы зәулім мұржа, айдыны жарқыраған су бөгеті, жаңа қалашықтың еңселі үйлері... Бәрі-бәрін өңінде емес, түсінде көргендей; сахараны ұйқысынан оятып, қала салып, отырықшы ел етпек болған бала күніндегі қиял-арманы бір-ақ күнде жүзеге асқандай құдды... Бақса, қиялы мен шындық арасы ұзап кетпеген. Ал өзі сол таңғажайып өзгерістің белсенді қызметшісі, жанды тетігі!

IV

Қарсақбайға жеткенде ол Геологиялық комитеттің мамандарымен бірге трест иелігіндегі кен орындарын аралауға аттанған.

О күнде бұл да оп-оңай шаруа емес-ті. Ең ұрымтал тұрған Байқоңыр көмір кені – Жосалы жолында, Қарсақбайдан алпыс шақырым жерде, Жезқазған да сонша жырақта. Қорғасын кені екі жүз шақырым – Ақтөбе облысымен шекарада, ал Нілді кенішіне бару үшін қиыр даламен төрт жүз шақырымнан астам жол жүру қажет. Ақбұйрат пен Қарағанды одан да әріде.

Ұлытаудың байырғы тұрғыны КҮЗЕУБАЙ ЖИДЕБАЕВТЫҢ әңгімесінен:

«Жайлаудан қайтқан мезгіл. Қара күз. Сымтас деген жерде қыстауымыз болатын, соның іргесінде отырғанбыз. Құдық басында тұр едім, ауылға қарай сар желіп келе жатқан бес-алты салт атты көрінді. Карта сызып жүрген жемтемір болдың деп шамалап тұрмын. Талайы келіп жөн сұраған, талайын бастап жүріп жол нұсқағам.

– Ассалаумағалейкум!

Бәрекелді! Жемтемірлер қазақшаға судай деп кім ойлаған?! Пормалы борашке киген, сырықтай ұзынтұра жігіт жақындап келіп атынан түсіп сәлем берді. Үңіле қарасам – өзіміздің қазақ баласы.

– Жол болсын, інім. Танымасам, айыпқа бұйырма.

– Кен іздеушіміз. Мына кісілер – Ленинградтан келген қонақ мамандар. Өзім Мәскеуден шықтым. Ныспым – Қаныш.

– Бәрекелді, Қаныш шырақ. Қазақ баласының да жемтемір болып, өз жерін өлшеуге жеткені – қатарға ілінгені десеңші. Қадамың қайырлы болсын!

– Күзекең отағасы сіз боларсыз?

– Шаруанды айтсаң, Күзеубай да табылып қалар...

– Сарысу бойына жер шолып барамыз, жолбасшы болсаңыз қайтеді?..

Ағылшынға жолбасшы болғанда, орыстармен тамыр атанғанда, өзімізден шыққан азаматқа қызмет көрсетпейтін не көрініпті маған?! Қуана келістім де:

– Серіктеріңді үйге шақыр. Сусын ішсін, – дедім...

Сол күзден былай Қанышпен ағайынды кісідей дос болып кеттім. Бұл өңірде табанымыз тимеген тау-тас, ат суармаған бұлақ бар дейсің бе, е, ол да бүгін естен кетпес өткенге айналды... Тобылғылы, Айбат, Миқайнар, Шалғия, Қаражалға дейін, бір шеті Манақа, Қызылтас, Қызылжарды сол сапарда, енді біразын келесі жылдарда армансыз шарладық, қарағым. Қанекең атқа шыдамды. Қасындағы серіктері ұзақ жүріске төзе алмай Жезқазғанға қайтып кеткенде сыр берген жоқ, сабаз. Ақыр аяғында екеу болып араладық. Екі кісі әлденеше күн кең даланы кезгенде айтылмайтын сыр қала ма? Менің айтатыным – ел әңгімесі, оқымысты серігімнің сөзі – жер мен дүние әңгімесі. Осылайша сырласумен күн ұзартып, түн қата жүріп, талай жерді сүздік. «Осы күнгінің саққұлақ тыңшысы – геолог» дер еді Қаныш. Онысы рас. Бұлақ, өзенге кезіксе аттан түсіп, су жағасын жаяу шарлап, кейде алақанымен құм сүзіп, сағаттар бойы қараудан жалықпайды. Тауға шықса, балғасын тықылдатып тас қашаумен болады... Тама еліндегі Жамантауға барғанда айтқанын қалай ұмытарсың? «Күзеке, бұған да соға жүрелік. Жаман тау ма, әлде жақсы тау ма екен, білгеніміз жөн ғой», – деп әдейі бұрылып, бір күн қона жатып, асықпай көріп шыққан соң: «Біздің халық жер атауға шебер. Мына тау рас жаман болды. Не үстінде, не астында қазына жоқ, ит байласа тұрғысыз, жел қыдырған панасыз жер екен» дегенін қалай ұмытасың?!.. Мен сонда естілердің бір сөзін есіме алып: «Күлтөбеге қазына көмдім, қымбаты

үстінде, арзаны астында» деген екен бұрынғылар. Қаныш шырақ, сен осы қолыңдағыны қомсынып, жерде жоққа қызығып жүрмегейсің. Кен асылы шығып жатқан Жезқазғанды қарамай, қу медиен мына даладан не іздейсің, нендей үміт күтпексің?» – дегенімде, айтқыш еді-ау, сабаз, қолма-қол термелеп: «Таза, мінсіз асыл тас су түбінде жатады, өлмейтұғын асыл сөз ой түбінде жатады. Су түбінде жатқан тас жел толқытса шығады, ой түбінде жатқан сөз шер толқытса шығады» деп Бұқар жырау атамыз тектентек айтпаған болар, бұл даланың біз білмейтін асылы іздемесе көріне ме?» – деп сөзден тосып еді мені.

Алғашқы сапарда екеуміз, ұмытпасам, толық бір ай ат үстінде болдық...»

Қаныш Имантайұлының жер шолған саяхатында қасында болғандар одақтық Геолкомның мамандары болатын. Ұлытау жонында олар 1924 жылдан беріде шолғын барлау жүргізген. Жетекшісі – Иван Степанович Яговкин. Ол кісі жайында трестің бас геологі Мәскеуде бірталай жақсы лебіз естіген. Бесшоқыда бұрнағы жылы өзі геологиялық тәжірибе-тағылым алғанда, Русаков та оның есімін құрметпен атап, Сарыарқа қиырын қажымай аралап, әлденеше кен орындарын ашқан аса жолды, іздемпаз геолог деген-ді...

Иван Степанович пен Қаныш Имантайұлы Жезқазғанда кездеседі. Айтулы кісі тәрізді, жас геологты бірден бауырына тартып, жылы шыраймен қуана қарсы алды.

– Хош келіпсіз, әріптес! Қазақ даласы жер-суы, табиғатымен етене таныс өзіңіздей тума маманды күткелі қашан. Біздікі не? Көктемді шығара келіп, күзде тайып береміз. Турасын айтқанда, жыл құсындай қонақ халықпыз, – деген Яговкин іле жұмыс жайын баяндады. – Ағылшындар бұл өңірді он жыл шұқылапты, тапқаны мәз емес. 235 ұңғыма бұрғылаған, сірә, жарымаған-ау

деймін, тереңге аса бойламапты. Біздің адамдар екі-үш жылда біраз жерді түртпектеп көрді. Жоғарғы белдемде шұқанақ қабаттар бар. Бірақ көңіл толарлық көмбеге жолықпадық. Мына салынып жатқан зауытсымақты жиырма-отыз жыл жемдеуге жетіп жатыр, соны тек ұқсатып ала алсақ...

– Неге? Шахталар қалпына келтіріліп, байыту фабрикасы іске қосылса – алу қиын бола қоймас, – деп қалған еді Қаныш.

– Сіз жас мамансыз, Қаныш Имантаевич, – деді Яговкин кіді үнмен, – аптығы басылмаған, арыны қайтпаған дегендей. Тегінде, бұл өңірден жез түгілі, алтын тапсаң да – соны жер бетіне шығарып, қажетіңе жарату өте қиын әрі әлей қымбатқа түседі. Ең жақын деген темір жол бекеті төрт жүз отыз шақырым жерде, су мүлдем тапшы, төңірек құлазыған шөл дала, тұрғын халқы түгелдей сауатсыз. Иә, олар, көңіліңізге келмесін, ауыр өндірістен ештеңе сезбейді. Бұларға бірдеме үйрету үшін тегінде жиырма-отыз жыл қажет. Әлде орталық Ресейден келген жұмыскерге сенеміз бе? Бос әрекет! Мына қу медиен далада олар ұзаса бір-ақ жаз тұрады. Онда да аңдамай келіп қалған соң. Бұл тауқыметті біз жыл сайын бастан кешіп жүрміз. Жалдап әкелген жұмыскердің екі жаз қатар істеп, келесі жылы қайыра келуі... Жо-жоқ, көрген де, естіген де емеспін. Неге сөйттің деп байғұстарды кінәлауға болмайды. Қайдан шыдасын, жазы әлей ыстық – аспан айналып жерге түскендей. Қысы ұлыған боран, аязы қытымыр! Көкөніс атымен жоқ, станокқа суды түйемен әкелеміз, ауыз суды алты қырдың астынан торсық, сабамен тасимыз. Жарайды, жұмыскер мәселесін шештік дейік. Өндіріске қажет суды қайдан аламыз? Мыс қорытуға қыруар отын керек, қайдан тасимыз? Қарағанды көмірін атарсыз. Сонау жеті жүз шақырым қиырдан түйемен тартамыз ба?

– Байқоңыр көмірі ше?

– Байқоңырдың қоңыр көмірі, шырағым, көп дегенде он жылға жетеді. Әмбе ол көмір деген аты болмаса, боқаты жанғыш затынан көп, қызуы төмен, мардымсыз отын. Жоқ, Қаныш Имантаевич! Ағылшын жұрты ақымақ емес, бақырды алтын етуді ертеден білген есепқор халық. Өзіңіз де байқарсыз, олардан қалған геологиялық құжаттар жеткілікті. Мен бәрін де шолып шықтым, терең барлауға ағылшын инженерлері сірә да баспаған. Неге? Иә, иә. Үстіңгі қабаттағы тотыққан кеннің құнарлы көмбесін қаймақтай қалқып алып, ойыншық зауытта шала мысқа⁷ айналдыруға жоба жасаған. Олар мұнда небәрі он екі жыл жұмыс істейміз деп есептеген. Түсіндіңіз бе, бар-жоғы он екі жыл!?

– Жезқазғанға сенбесек, оны қорлы кен орны демесек – жеті миллион сом қаржы жұмсап, Қарсақбай зауытын неліктен қайыра жөндеп жатырмыз? Жол бойы көрдім, қаншама жүк тасылуда, құрылыс жұмыстары да ірге көтерген!.. Осынша бейнеттің керегі қанша? Даланы мәңгі ұйқысынан оятамыз деп ұран салып жүргеніміз де бос сөз болғаны ғой, – деп кексе әріптесінің сөзін бөлген-ді Қаныш Имантайұлы, имандай сеніп келген кен орнының бағасы көз алдында құрдымға құлдилап бара жатқанына шыдамай.

– Жассың, шырақ, жассың! – деп салды Яговкин мырс етіп. – Бұл өндірісті негізгі цехтары бұрыннан орнаған соң еріксіз салып жатырмыз. Дыбецтің⁸ есебінше, мұндағы ауыр жабдықты бір жаққа көшіргеннен гөрі кемтігін толтырып, біраз жылға жүргізген тиімді болған. Ал соны неліктен бұрынғы жобасынан үлкейтіп салып жатырмыз, не үшін? Оның жауабын Дыбецтің өзінен сұра, шырағым. Ал мен Ұлытаудай қиянға үлкен өндіріс ашуға ту бастан қарсы болғанмын. Бұл – бір. Екіншісі, зауыт тұрғызылып жатыр екен деп малданып қалмаңыз.

Осы да зауыт па екен? Ойыншық, далбаса көңілдің алданышы! Кеніштермен қатынас – тар табанды темір жол, он тоғызыншы ғасырдың техникасы. Сырт өмірмен байланыс – түйе, өндіріске пайдаланбақ суымыз – көктемгі қар суы. Үлкен істі бұлай бастамайды. Болашағы зор кенді игеруге бұлай кіріспейді тегінде...

Қаныш Имантайұлы әлгі тәжікеден соң жасы үлкен әрі тәжірибелі маманға ештеңе деген жоқ, үнсіз тыңдады.

Келер күндерде Яговкин жас әріптесін Геолкомның зерттеу партиясы үш жылдан бері жүргізген барлау нәтижелерімен таныстырды. Одан соң екеуі жолбасшы алып, Жезді өзенінің бойына шыққан, қайтарда Кеңгірдің жағасын шола оралған. Иен даланы емін-еркін аралау, әлденеше күнге созылған ұзақ сұхбат екі геологтың етене жақындасуына түрткі болды. Жосалыға аттанатын күні геологиялық мұрағатты тапсырып отырып:

– Біраз күн дәмдес болдық. Үлкендік жөнімен бір ақыл айтсам, ренжімейсіз бе, Қаныш Имантаевич? – деп Яговкин тың әңгіме бастаған-ды.

– Назарым сізде, Иван Степанович.

– Сіздің халықта «Қыран құстың қанаты ұшқанда қатаяды» деген нақыл сөз бар екен, жуықта естіп таң қалдым. Меніңше, ерекше мәнді сөз! Сізге де тезірек ұшу керек, достым. Иә, иә, қанатыңызды бекем қатайту үшін де биікке самғау керек! Сол үшін де айтамын: Жезқазғанға малданып қалмаңыз, болашағы баянсыз кен. Иә, ащы болса да шындық солай. Сол себепті мұндағы барлауды бірер жылда аяқтап, басқа бір – қоры мол, сүбелі кенге ауысу керек. Қазақ даласын геологиялық жағынан әлі күнге дейін зерттелмеген тың өлке деген уәж рас. Сіздей жас геологқа өзіңізді

танытар, бақ сынар қазына қазақ даласында аз емес, тек соған салымыңыз болғай!..

– Рақмет ілтипатыңызға!

– Жезқазған қыртысын қалай шұқыласаңыз да еркіңізде. Бұл жаққа мен сірә да қайтып оралмаспын, сізге сол үшін де рақмет – ауыр міндетті мойнымнан алғаныңызға!..

Яговкин аттанып кетті. Қалдырған мұрасы – Жезқазғанның кен төбелері Сорқұдық пен Милықұдықты айнала ораған шурф пен жыралар; қағазы сарғайып, шеттері жырымдалған ескіліжаңалы барлау құжаттары. Иә, соның алдағы жылға жобаланған көлемі бес бет геологиялық нұсқау-кеңес. Иван Степанович ұсынған кеште-ақ Қаныш Имантайұлы оны мұқият оқып шыққан. Оқып қана емес, әр сөзін көкейіне тоқып та алған. Ұққаны: Жезқазған кені – қазақ даласында жиі кездесетін тотыққан кен орындарының бірі; мысы бар, құнарлы, алайда қоры мардымсыз – мықтағанда Қарсақбай мыс зауытын отыз жыл шикізатпен қамтамасыз еткендей ғана; сол себепті бұл ауданда колонкалы қымбат бұрғылаумен шұғылдану тиімді емес; кең көлемде және тұрақты жұмыс істейтін барлау қызметін ұйымдастыру да өзін ақтамайтын шығын...

Туған жерінен кен көмбелерін тауып, ел кәдесіне тезірек жаратуды армандап жүрген геолог жігіт кексе әріптесінің мейлінше тұжырымдап айтқан, жазып та қалдырған пайымдауына сенерсенбесін білмей, екіұдай ойда қалды.

ІЗДЕНИСТЕ

Қаныш Имантайұлы Ұлытаудан аттанғанда жерде қар бар

еді. Төңірек түгел мақта төсеп қойғандай аппақ. Аяз сорып қатпаған, үдемелі боран ұйытқып қаттамаған ұлпа қар. Даланың өрт шалғандай реңсіз сұрқы күрт өзгеріп, жаңа киім кигендей жасаңғыраған келбетке ауысқан. Жаздағы қарбалас – көп жүргіншінің, түйелі керуендердің әрлі-берлі қозғалысы біржола тыйылмаса да едәуір саябырлаған. Барлау жұмыстары тоқтап, Геолком жұмысшылары түгелдей үйлеріне қайтты. Зауыт пен темір жол бойындағы, кеніштер мен «Соцгородок» төңірегіндегі абыр-сабыр қарбалас та жаздағы екпінінен жаңылған: у-шуы азайып, балға-сүймендер салдыры сирек естілетін болды...

Жосалыда аялдаған жоқ. Барлау материалдарын, жиған-терген жыныс үлгілерін жүк камерасына өткізді де, күздегі келісім бойынша Қызылордаға соғып, Таисиямен бірге болып, бірер аптадан соң Мәскеуге аттанып кетті.

Бұл қыста геолог Қаныш бір ғана іспен беріле шұғылданды: ол болса – Жезқазған кенішінің ашылу тарихы, ертеңгі тағдыры... Трест кеңсесінде сарыла отырып, алғашқы геологиялық сапары жайында есеп⁹ жазады; Ленинградтағы Геолком зертханасынан түскен химанализ нәтижелеріне шұқшия үңіліп, Жезқазған кенінің қуат-қорын есептеді; кеңседе үлгермесе – Қазақстан өкілдігі әрең дегенде тауып берген уақытша жатақтағы екі кісілік аядай бөлмеге ала келіп түнде де істейді; әредік үлкен астананың қазынасы мол кітапхана, ескі архив қорларына кіріп, онда да ұзақты күн бел жазбай отырады.

– Әрбір кеніштің көптеген жыл жазылатын ғұмыр шежіресі, өзіндік өмірбаяны болады. Тағдырлары осы жерде түйіскен жүздеген адамдар жасайды оны.

Қаламмен ғана емес, кейде қанымен де жазады. Жас достар, қандай да бір кенді зерттеуде сол шежірені аттап өтпей, сол тарихқа өзің жазғандай мұқият үңілу керек... – дейтін-ді профессор Усов.

Ұлытауға тұңғыш сапарында-ақ ол Жезқазғанның арғы-бергі тарихына зер сала үңілген – кен шыққан төбелердегі барлау жыраларын аралап жүргенде де, Кеңгір бойындағы көне қазбаларды, кен үймелерін көрген сәтте де, төңіректегі ерте заман ескерткіштерін тамашалап, ел аузындағы аңыз-әңгімелерге құлақ түргенде де...

Жас зерттеушіні ең алдымен таңғалдырған жұмбақ жайт – кен орнының таңғаларлық аты еді: Алтынқазған, Күмістөбе, Қорғасынды, Темірші, Жезтөбе де емес, осы заманның геологиялық кеңесі жан-жақты ғылыми талқылап, он ойланып, жүз толғанып шешкендей – Жезқазған деуі (Жез болса – мыс қоспасы, сол себепті қазақтар мыстан жасалған бұйымдарды жез атымен атаған. Мысалы, жез леген, жез самауыр). Демек, «Жезқазған» атауын оған кен көзін ашқан барлаушы геолог емес, халық қойған. Қашан, қай заманда?

– Ұлытау қазақ ұлысының кіндік ортасында тұр. Ілгері заманда осы жерде («Күлтөбеде күнде жиын» деген сөз, сірә, содан қалған, біздің пайымдауымызша, ол – Қаракеңгір өзенінің бойындағы Алаша хан мазарына ұрымтал тұрған тақиядай еңселі төбе) қазақтың игі жақсылары, дана билері бас қосып, ел арасындағы дау-шарға билік айтқан, құрылтай ашып, ақ киізге салып билеуші хандарын жоғарыға көтерген... – деп сыр шерткенді көнекөз қарттар Қанышқа ел аралаған сапарында.

Сондай басқосудың белгісін ол Сарысу бойынан, Таңбалынұра деген жерге тап болғанда көрген: бітімі өзгеше жартастың бұжыр бетіне қазақ руларының

түрлі-түрлі таңбалары ойылыпты; сірә, пәтуа сөзін өз елінің төл таңбасымен әйгілеп кетуге келіскен... Кеңгір жағасындағы көне ескерткіштер – Алаша хан, Домбауыл, Жошы мазарлары жас геологтың көкейінде неше түрлі сұрақ туғызды. Ал Ұлытаудың арғы баурайындағы Бұланты, Жетіқыз өзендерінің бойындағы тас мүсіндер, тасқа шабылған таңбалар ше?..

«... Егер Әулие-Ата (қазіргі Тараз қаласы – М.С.) – Қаратау – Жосалы – Қарсақбай аралығын оймен шолсаң, Қазақстанның түстік пен орталық атырабын меридиан бойынша кесіп өткеніме тәнті боласың, – депті Қаныш Имантайұлы Таисия Алексеевнаға Атбасардан 1927 жылдың 30 тамызда жолдаған хатында. – Бұл сапардың мен үшін ерекше мәнді болғанын ескерту қажет. Осынау көз жетпес шалқар қиырдан мен жер бедерінің, топырақтың, өсімдіктің, ауа райының сан мәрте құбылып, сол атырапты мекендеген ел тіршілігінің де ішінара өзгеріп отырғанын аңғардым. Бұл жөнінен әсіресе соңғы сапар маған өте құнды мағлұматтар берді. Қарсақбайдың бір-біріне ұқсамайтын екі түрлі тіршіліктің шекарасында орналасқанына мен осы сапарда біржола тәнті болдым. Оның оңтүстігі – шөл дала мен сыпыра құм, ал терістігінде мүлдем өзгеше өмір – шалқар жайылымдар, суы мол, егістікке жарамды жері де көп. Тегінде, күрт өзгерістің шебі Қарсақбайдың терістігінде біршама созылыққырап барып, Жыланды өзенінің аңғарына дейін жетеді. Нақ осы жерде, Айыртау жотасының жоғары деңгейінде біз тырбық жусанның бетегелі көдеге ауысып, былайша айтқанда, нағыз дала басталғанын көрдік. Айыртаудың орысша баламасы – «екіге айырылған тау». Бұл да біздің қазақтардың аңғарымпаз қабілетінен туған атау.

Айыртау Ұлытауға иық тіреп тұр. Ал Ұлытау мені маңқиған оқшау кейпімен, алыстан құздиып көрінетін

ерекше паң биіктерімен таңғалдырды. Ұлытау – Қазақ Ордасының тарихи тал бесігі. Аспанға шаншылған биік шыңдары жап-жалаңаш сұстиған суық тұрпатымен-ақ шынында да қатпарлы ескі тарихқа куә, тым көне және сымбаты қайталанбайтын айбарлы һәм ақбас тау екенін әйгілеп, ұлылығын еріксіз мойындатқандай. Менің ойымша, орыстарға Кремль қаншалықты қасиетті көрінсе, қазақ жұрты үшін Ұлытау да соншалықты қадірлі. Ұлытаудан өткен соң-ақ арғын тайпасы (Орта жүздегі рулар аға санайтын қауымдастық, мен өзім де соның бір тармағынан өрбимін) мекендеген ұлан-ғайыр далаға тап болдық. Сірә, Ұлытау ылғал молырақ түсетін алқапқа шекара болса керек... Осы жерден Ұлытауға дейінгі үш жүз шақырымнан астам, ылғал жеткілікті түсетін, егіні мен өсімдігі белуардан келіп бітік өсетін шалқар алқапта тек қана біздің қазақтар тұрады...»

Жезқазғандағы Кресто-Центральный қазаншұңқыры бұл өлкенің көне тарихының ашылып қалған бір беті тәрізді: кен қабаты жер бетіне өте жақын орналасқан; әмбе мысы ағызуға өте қолайлы тотыққан қосылыстардан түзілген... Ескі қазындының жұртына Қаныш Имантайұлы зер сала үңіліп, бірнеше күн әуре болды. Өлшеу де жасады: тереңдігі 6-8, ені 20, ұзындығы 750 метр. Қалдық мыстың құнары да көңілді көншіткендей. Есептеп қараса, алып қазаншұңқырдан ерте заманда ең кемі бір миллион тоннадай кен алынған. Сол жердегі тастанды жыныстар үймесінен түрлітүрлі қазу құралдары табылыпты. Бәрі де қатты кварциттер мен өте берік, тұтқыр тау жыныстарынан жасалған. Демек, ерте заман кеншілері осынау кен көмбесінен мыс тасын қазып, сұрыптап алып, қажет болған жағдайда қыздырып, соңынан сумен шайқап, былайша айтқанда, осы заманғы «кен байыту» амалын жасап, ақырында мыс ағызуды жап-жақсы меңгерген. Сол өңдеудің өзін Жезқазғанның ескі кен төбелері

Сорқұдық пен Милықұдық іргесінен, Сарысу бойындағы Сымтас деген жерден де тауып ерекше таң болған-ды.

(Он бес жыл өтеді. Ұлытау атырабының көне тарихын зерттеп, жиғантерген айғақтарын саралап, өз пікірін тұжырымдаған Жезқазған зерттеушісі бұл өңірдің неше ықылым уақыттан талай жұртқа қайырлы қоныс болғанын мәлімдейді. «Жезқазған өңіріндегі көне дәуір ескерткіштері» атты ғылыми еңбегінде Қ.И. Сәтбаев былай деп жазбақ: «Көне мәдениеттің археологиялық ескерткіштерін нақтылы зерттеу, бәлкім, бұл өңірде адамдар тіршілігінің пайда болу, гүлдену мезгілін дәлірек анықтауға себепкер болар. Ал біз бұл мерзімді әзірше адамдар тіршілігінің неолиттен мыс-қола дәуіріне дейінгі (бұдан 2500-3000 жылдар бұрын) аралығы демекпіз»).

Ал 1927 жылы жас маман бұл гәпті білмейді. Бірақ, білуге ынтық. Сол үшін де Мәскеу мен Ленинградтың кітапхана қорларын ақтарып, өлшеулі уақытын сарп етеді. Тарихи әдебиеттерге құмарлық ақыр аяғында оны өте-мөте қызық деректерге жолықтырған: сөйтсе, грек тарихшылары Геродот пен Страбон Көк теңіздің терістігі мен шығысында (осы күнгі сарқыла бастаған Арал теңізінің ерте замандағы аты – М. С.) массагет, сақ халықтары көшіп жүретінін, олардың елі алтын мен мысқа керемет бай екендігін сипаттапты. Олардың қару-жарағы – найзаның ұшы, садақ оғы, айбалта түгелдей мыстан жасалған. Массагеттер мен сақтардың қай халыққа төркін болғаны – әзірше даулы мәселе. Сөйтсе де? Ал грек шежірешілері сөз етіп отырған теңіздің ар жағындағы жерлер – осы күнгі Қазақстан, нақтырақ айтсақ, Ұлытау-Жезқазған атырабы.

Тынымсыз ізденісте қазақ инженері жолықтырған тарихи деректердің бірі – Мәскеудегі Орталық ғылыми кітапхана қорынан табылған «Капитан Николай Рычковтың киргиз-қайсақ даласына 1771 жылғы саяхатының күнделік жазбалары» атты жолжазба кітабы. Санкт-Петербургтың ғылыми баспасы 1772

жылы жариялаған еңбектен ол мына жолдарды көрген сәтте-ақ дәптеріне түртіп алған-ды.

Мамырдың 11 жаңасы, 1771 жыл:

«Бұдан әрі жол... жоғарылай берді де, Ұлы Тау деген биік жотаға көтерілді. Осы таудың шоқтығына шығып, жан-жағыңа қарасаң – назарыңа талай жер ілінеді, әдемі және әр алуан көрініске тәнті боласың. Таудан асу бізге оңайға түспеді, әсіресе жолшыбайғы неше түрлі тас шөгінділерінен өту. Ақырында мұны да артқа қалдырып, Ұлы Таудан шығатын Тирсакан (сірә, Терісаққан – М.С.) деген өзеннің жағасына қонаға жеттік.

...Ұлы Таудан бірнеше үлкен өзендер бастау алады: Ұлы Қарағай-Еланшық (тәрізі, Дулығалы Жыланшық не Үлкен Жыланшық өзендерінің бірі – М.С.), Кеңгір, Сары-Кеңгір, ЖездіКеңгір, Жезді мен Кеңгір өзендерінің бойында көне халықтар қазған мыс кендері өте көп деседі. Сол жерде өзге кендердің, мысалы алтын мен күмістің белгілері байқалған. Кеңгір өзендері көп жерді аралап, бір-біріне қосылады да, бір арна түзеп Сарысуға құяды...»

Николай Рычковтың «Күнделік жазбалары» Қаныш геологты жаңа ізденіске құлшындырып, ақырында одан да көне, 1599 жылы, Феодор Иванович патшалық еткен кезде жарық көрген

«Книга к большому чертежу» деген ескі кітапқа кезікті. Соның бір бетінде: «из Улутовой горы протекали три реки одним прозванием Кандерлика. Две из них, соединяясь в одну реку потекли в СырДарью, а третье в Сары-Су...» – депті.

Кандерликтің осы күнгі Кеңгір екені шүбәсіз. Тек неге үшеу? Қара Кеңгір мен Жезді өзара қосылып Сарысуға құятыны анық. Ал Сырға құлаған өзенді Ұлытаудан

көрген де, естіген де кісі жоқ. Ұлытаудың ежелгі «Жібек жолына» ұрымтал тұрғанын ұмытуға болмайды. Оның жез-мысы, кен қорытқан кәнігі шеберлерінің даңқы шартарапқа тарап, мыңдаған шақырым қиырлардан жібек бұйымдарын, неше түрлі асыл заттар тартқан керуендердің бұрылып келіп, мыс құймаларын тиеп қайтатын береке-құт, шылқыған байлық мекені болуы да ықтимал... Көптеген ғасырлар өтті. Бетпақтан дамылсыз ескен күйдіргі аңыз, біртіндеп қозғалған сусыма құм көші бұл өлкенің табиғатын өзгертті. Қуаңшылық жеңді. Өсімдіктер азайып, ну ормандар сиреп, ақыры біржола құрып кетті. Жылма-жылғы ылғал қорынан айырылған өзендер тартыла бастады. Келе-келе арнасы да құрғап, біржола суалды. Бұл өңірдегі адамдар тіршілігі де өзгерді, керуендер келуі сиреген соң кенші кәсібі де құлдырап, мүлдем ұмытылды. Халық жадында ЖЕЗҚАЗҒАН деген аты ғана сақталды. Сол ат ғасырлар керуенімен бірге көшіп, ақыр аяғында қазақ жұртына жеткен, жез қазатын жер атанып шежіреге енді... Ал «Үлкен сызыққа» енген деректер XVI ғасырдың алғашқы жартысында, Иоанн IV патшаның арнайы жарлығымен жиналған. Олай болса, бұдан төрт ғасыр бұрын Ұлытау өңірінің табиғаты басқаша болуы да ықтимал. Ескі кітаптың терідей қалың беттерін ақтарып отырып Ұлытау атын кезіктіргенде, одан соң жер бетінен ұшты-күйлі жоғалып кеткен өзендер арнасын оймен қиялдап көз алдына елестеткенде жас геолог неше алуан сезімге бөленіп, көне замандарға серуендеп қайтқандай әсерге берілер еді. Ойлап қараса, бәрі де болуға тиіс жайттар. Тек соны бұлтартпас айғақтармен дәлелдей алса?

Бәрінен де бұрын тарихы бай, шежірелі өлкенің қайта өркендеп, нулы, сулы аймаққа айналуын көзі көрсе, соған өзі зерттеу еңбегімен дәнекер болса?!..

* * *

Жезқазғанның соңғы 60-70 жылдан бергі шежіресі Қанышқа шерлі ертегі сияқты көрінеді: Ұлытаудың мыс кендерін Алтай кен басқармасына алғаш мәлімдеген Екатеринбургтің 2-гильдиялы көпесі Никон Ушаков екен. Бұл дерек кен округінің кітабына 1847 жылғы 10 қараша күні тіркеліпті. Үш жылдан соң орыс көпесі кен белгісі байқалған Жезқазған төбелерін ҚожасИбеске болысының қазақтарынан (сірә, Атбасар дуанына аға сұлтан болатын ағайынды Ерден мен Сандыбай балаларының бірі) 400 сом күміс ақшаға сатып алып, біржола иемденген. Яки 1850 жылдың 11 желтоқсан күні ресми бекіген құжат бойынша, «Джезь-Козгань тауының... бөктеріндегі жалпы аумағы бес мың шаршы қадам төрт төбеге» қожа болып шыққан Никон Ушаков жер бетінде көрініп жатқан, тотыққан кеннің құнарлы бөлігін іріктеп алып, Оралға тасытып, мыс қорытуға кіріседі. Ал бұл – бейнеті көп өнімсіз жұмыс, әмбе едәуір шығынға түскен. Сол себепті Ушаков компаниясына еншілес болып 1854 жылы Орал алпауыттары Аникий Рязанов, Тит Зотов қосылады. Алайда аттың белі, түйенің қомымен ту қиырдағы Оралға зор бейнетпен жеткізілген Жезқазған қазынасына заты қомағай көпестердің көңілі көншімеді, турасын айтқанда тісі батпаған. Сонсоң да «Ушаков және К...» одағы өздеріне тиімдірек Нілді мысын әжетке жаратуды жөн көреді, Қарағандының мол көміріне тақау жерден Ақбұйрат зауытын салып (1864 ж.), азын-аулақ пайданы қанағат еткен. Жезқазғанда олар ешқандай геологиялық барлау жүргізбеген, мысы құнарлы, жер бетінде көрініп жатқан бай жұлгелерді шұқылаумен тынған.

Мұның ақыры Лондонда ұйымдасқан «Атбасар мыс кендерінің акционерлік қоғамы» деген кәсіпкерлер компаниясына 260 мың сомға сатумен бітеді. Жезқазғанмен бірге бұл компания Ескөл темір кенін, Ұлытаудағы әк тасы қазаншұңқыры мен Байқоңыр көмірін иемденген. Геологиялық мұрағаттағы деректерге қарағанда, бұл сауда 1909 жылы 29 мамырда жүзеге асыпты.

Ағылшын кәсіпкерлері – бір нәрсеге көңілі ауса, аспанға құлаш сермеп, омақаса құлағанша аптығы басылмайтын аусар да қомағай орыс көпестері емес, тиыннан теңге жасауды әбден меңгерген, жымысқылығы жұрттан асқан мысық қылықты әрі азулы арыстандай ерекше сақ жандар. Сондықтан да олар Ұлытау қазынасын жалға алардан бұрын «Сібір синдикаты» деп аталатын кен компаниясының мамандарын жалдап, Жезқазған қыртысында 1904-1905 жылдарда шолғыншы барлау жүргізген.

Алғашқы барлауда-ақ синдикат мамандары ерекше құнарлы кен жүлгесіне тап болыпты. Қорытуға жіберілген үлгіден 6-32 пайыз мыс шығады. Ағылшын мамандары кен тасын алысқа тасымай, сол жерде қорыту мүмкіндіктерін зерттеумен де шұғылданады. Геолог Гарвейдің есебінше, бұл – өте тиімді іс. Оның акционерлер алдында жасаған баяндамасы Лондон биржасында едәуір өрекке туғызады. Американ сарапшылары Титкомб пен Саймонның, мыс кендерінің атақты маманы, инженер-геолог Сидней Боллдың Жезқазғанға сапары – сірә, сол мақсаттан туған. Олар да құрқол оралмаған тәрізді. Өйткені американ кәсіпшілері іле-шала Атбасар акциясын көптеп сатып ала бастайды...

Шетелдік компанияның Жезқазғанда бұрғылаған 235 ұңғыманың қамтыған ауданы – көп емес, небәрі 90 десятина. Бұрғы ұшы жеткен орташа тереңдік – 60 метр. Соның өзінде бірнеше кен өзегі табылған, бәрі де мысқа бай, аса құнарлы жүлгелер. Байқоңыр қыртысына да бұрғы түседі, 54 ұңғыма екі жерден көмір жылғасын қаумалайды.

1912 жылдың желтоқсан айында Лондонда өткен акционерлер жиыны Жезқазғанда байыту фабрикасы мен мыс қорыту зауытын салуға шешім қабылдайды. Рас, таңдалған жоба шағын көлемге негізделген: шахталар да, фабрика мен зауыт та; олар өзара тар табанды темір жолмен жалғасады; пайдаланатын негізгі жұмыскер қолы – «әрі арзан, әрі көп» жергілікті түземдік тұрғындар; барлық барланған кен қоры он екі жылға жетедіміс; соның өзінде кәсіпкерлер 61 мың тонна қара мыс қорытып, пайдаға шаш етекпен кенелмек... Ағылшын инженерлері зауыт орнайтын жерге, Балбырауын жотасына қарсы беттегі дөңесті, Қумола өзені іргесін орай ағатын қолатты таңдайды. Жер иесі Қарсақбай – Қожас-Ибеске болысының әлді

кісісі екен, ағылшындар ұсынған 14 мың сомға ата қыстауын айналасындағы күзегімен сатуға мәжбүр болады. Сөйтпеске, сірә, амалы қалмаған.

1913 жылдың көктемінде Қарсақбай қыстауы тұрған сайдың етегіне 300 жұмысшы келіп (бір жылдан соң 1200 адамға жеткен), Қумола жағасынан кірпіш зауытын тұрғызады. Сол жаздаақ олар 15 үй, келесі жылы тағы да 20 үй тұрғызады. Зауыт цехтарының іргесі көтеріледі. Жезқазған мен Байқоңырда шахта салынады.

Ағылшын мамандары тегінде, бір ғана шаруаға ерекше алаң болған. Ол – салмағы ондаған тонна, көлемі де арбаға тиеуге келмейтін зауыт жабдықтарын, ауыр механизмдерді құрылыс алаңына жеткізу.

Қойшыбай ЫСМАҒҰЛОВ, Байқоңыр кентінің тұрғыны:

«...1914 жылдың қоңыр күзінде Байқоңырдағы шахты бастығы өңкей қарулы, жас жігіттерді конторға шақырып, Жосалыға жүресіңдер деді. Тез жиналып аттанып кеттік. Қырық ру елден құралған екі жүз жігіт болдық. Жасым сол жылы жиырмаға шыққан, жолдастарым да – «Сен тұр, мен атайын!»... Не керек, қырық жігіт Жосалыдан шыққан қара жолдың алдын тегістеп қыршып отырады. Он екі жігіт ышпалға қағылып, өзара байланған қос рельсті вагоннан түсіріп тұрады. Тағы он екі жігіт оны көтеріп апарып, тегістелген жерге қоямыз. Мен көбіне соңғы он екінің ішінде болдым. Бөркімізді иыққа қойып, «Раш, дуа!» деп іле жөнелгенімізде, сендерге өтірік, маған – шын, шайқақтағанымызбен құлаған емеспіз. Ағылшын бастық өңкей қарулы, бойлары бірдей жігіттерді рельс көтеруге таңдап қояды.

Осылайша таңнан тұрып, қас қарайғанша істеп, темір жол төсейміз. Барлық рельс төселіп болған соң керуен

басы, ағылшын Картоф паровоздарды қыздыруға бұйрық береді. Бес паровоз бірдей будақтап, ышқына айқайлап, соңындағы сансыз көп вагондарды сүйрей жөнелгенде, құдауанда, мұндай күшті кім көрген, жүздеген жігіттің екі-үш ай жер тегістеп, рельс арқалап жүріп азаппен төсеген он үш шақырым жолын екі-ақ сағатта өтеді. Сонсоң керуен-пойыз тоқтайды. Біз болсақ сор бейнетке қайтадан кірісеміз... Не дейін, өстіп үш жыл алысып, ащы терімізді шығарған бұл керуенді де ақыр аяғы Қарсақбай ашасына әкелдік... Осы күні немерелеріме «Қарсақбай зауытын Қойшы-атаң иығымен көтеріп әкелген» десем сенбейді. Күлкі қылады. Ал шындығында осы сөзімде бір мысқал өтірік бар ма?»

1914 жылғы қараша айының 14-і күні Жосалыдан аттанған керуен-пойыз (оның құрамында 278 вагон, 5 паровоз болған. Өндірістің барлық жабдығы, ертеңгі керек-жарақ темірі, тіпті 120 шақырымдық тар табанды жолдың рельстері тиелген құраманың ұзындығы екі жарым шақырымға созылған) 1917 жылдың 8 қазанында ғана сол пойыз Қарсақбайға келеді... Шынтуайтын айтқанда, бұл іс ту бастан күтпеген кедергілерге кезіккен: ауыр жабдықтар тиелген кемені немістер теңіз түбіне жөнелтіп, екінші мәрте әзірлеуге мәжбүр болды, демек, жол құрылысын бір жылға тежей тұруға тура келген; «мүлгіген тыныш дала, халқы қойдай жуас» деп жүрген қазақ өлкесінен де күтпеген бөгет кезікті – азықсыз қалған жұмыскерлер аяқастынан ереуіл жасап, ауылдарына тарап кетсін; амал қанша, оларды жандармдар көмегімен қайтадан жинады; одан соң 1916 жылдың дүрбелеңіне тап болды; ұрымтал тұрған Торғай өңірінде әрекет еткен Әбдіғаппар ханның Амангелді мен Кейкі батырлар бастаған сарбаздары керуенпойызға екі-үш мәрте

шабуыл жасап, қаруға жарамды теміртерсегін тонап, жігіттерін де ертіп кеткен...

Алайда соның бәрі алған бетінен қайтуды білмейтін, іскер ағылшындарды тоқтатқан жоқ, жол-жөнекей кезіккен қиыншылықтардың бәрін де жеңіп, зауыт пен шахта жабдықтарын орнатуға кіріскен. Бірақ, түптеп келгенде, ол да бос бейнет болды. Миллиондаған сом қаржы жұмсап, төрт жыл бойы шөл дала төсінде салған Қарсақбай өндірісінен олар бір пұт та мыс ағыза алмады. Кенеттен соққан төңкеріс дауылы ағылшын кәсіпкерлерін қазақ даласынан біржола қуып тастады.

Қазіргі міндет – шетелдіктер бастаған құрылысты аяқтау. Бұл да оңай емес. Көп жыл бойы бос тұрған соң ішінара істен шыққан бірталай механизмдерді жаңалап, кейбір цехтарды қайта салу керек. Сондықтан да Кеңес үкіметі Қарсақбай мыс қорыту зауытын жүргізуге екі жарым жыл уақыт белгілеп, монтаждау жұмыстарына жеті миллион сом қаржы бөліп отыр.

* * *

Жезқазған шежіресін ертелі-кеш ақтарып танысқан сайын Қаныш Имантайұлы бір жайтты таңдана ойлаған. Саралап көрсе, бұл өңірде кімдер болмаған: оның «қисапсыз мол мыс көмбелері» жайында алғаш хабарлаушы Николай Рычков; Орталық Қазақстандағы мыс кендерінің білгірі М.П. Русаков пен А.И. Тиме немесе Сарыарқа жонында ондаған қазына қоймасына қазық қаққан И.С. Яговкин; Қарағандының «қара алтынын» әлденеше жылдан бері түбегейлі зерттеуімен жұртқа танылған кәнігі инженер (кейіннен профессор) А.А. Гапеев; ағылшын геологтары Уэст, Гарвей, Титкомб және Саймон; кен инженері Нобель, итальяндық геолог Камило Черути, француз Бауэр, американдық геолог-экономист Сидней Болл... Солардың бәрі де Ұлытауға нақты мақсатпен сапар шеккен. Кен жүлгесін әр түрлі

жағдайда көрген, зерттеген, барлау жүргізген. Бір ғажабы, бірде-бірі «Жезқазғанда мыс жоқ» демейді. Құнарлы кеннің бар екендігін жазады, тек соның көлемі мен қуаты жайында әр түрлі болжамдар айтқан.

Шынында да, Жезқазғанның кен төбелеріндегі мыс көмбенің қоры қанша? Қандай тереңдікте? Құнары ше? Әлде ол, Яговкин болжағандай, бар нәрін үстіңгі қабатқа жинаған мардымсыз кен бе? Ағылшын деректері де сайып келгенде соған саяды. Жобалауды олар шағын көлемге жасаған, кең табанды темір жол салу сияқты іргелі құрылыстарға баспаған. Құрылыс дейді, бұрғылау ұңғымаларын аса тереңдетпей, бұрғы ұшы кен жылғасына бойлаған кезде дереу тоқтатып отырған. Әлде соған күші жетпеген, әлде әрі қарай тереңдеуді қажет деп білмеген? Бәлкім, мыс көмбенің шын нарқын дабыралап жария етпеуді көздеген? Бұл да қисынды. Кен орнына өз бетімен келген француз инженерлерін жолатпай, барлау деректерін құпияда ұстаған қитұрқысы тегін бе?.. Ойланарлық гәп! Сөйтсе де, Геолком мамандары, әсіресе Яговкиндей білгір геолог бұл өңірден неге түңіледі? Қоры мәз емес деп неліктен үзілді-кесілді үкім айтады? Геолком партиясының 1924 жылдан бергі зерттеуде бірде-бір ұңғыма бұрғыламауы да, сірә, содан...

II

Жұмысқа ден қоя беріліп, мұрағаттарды шұқшия қазып, геологиялық ізденістің жыңғылына құныға кіргенімен салт күйі, пәтер мәселесінің шешілмей, әзірше құрғақ уәде қалпында келе жатқаны да жас маманның көңілінде әредік қаяу ойлар туғызған.

Қ.И. Сәтбаев – Т.А. Кошкинаға, Мәскеу, 8.02.1927

«Сүйікті Тася!

Соңғы хатыңызды алдым. Көңілімде жабырқау туғызғанын жасырғым келмейді. Өзіңіз жазғандай, соңғы уақыттың, «күту және әр қилы шырғалаңдардың» Сізді де қажытып, қамығуға душар еткенін, әрине, түсінемін. Сөйтсе де біз бір жайтты талассыз мойындауға тиіспіз: өмір – күресу мектебі, оған көрген түстей жеңіл қарауға болмайды; ғұмырымыздың алғашқы кезеңінде осындай жағымсыз «үзілістердің» кездесуі әбден ықтимал. Бұларды мен сөзсіз болуға тиіс «аксиомаларға» балаймын және әлі де кездеседі деп күтемін. Ал Сіз маған «ертекке сенгіш аңғал адамсыз» деп, «баянды болашақтан ешқандай үміт-дәмеңіз жоқ» дегенге саясыз. Бұл мәлімдемеңіздің мен үшін жаңалық екенін мәлімдеуге рұқсат етіңіз. Жаңалық болғанда, Сізге турасын айтайын, жанымды әлем-тапырық еткен. Әңгіме бұған ауса, осы күнге дейін кәміл сеніп, өзара әлпештеп келген «мінезқұлық үйлестігіміз» әншейін сөз болып шыққан. Олар, демек, қарама-қарсы негізде жаралған. Соны сезіну менің көңілімде өте ауыр және жабырқау ойлар туғызды. Сізден бұларды жасырғым келмейді: біріншіден, күзде сіз күтпеген сәтте Оралға кетіп қалдыңыз; қоштасуды да қажетсінбей кете бардыңыз; егер мені шынайы сүйсеңіз – мұныңызды қалай түсінемін?.. Тіршіліктің болмашы сәтсіздігінен шорт үзілетін махаббат берік бола ма? Немесе сіздің сәл нәрсеге шытынай қалатыныңызды ойласам-ақ әрнеге шүбәлана бастаймын. Айталық, маған деген сезіміңізде байыпты мінезден гөрі, қас қағымдық «серпіліс» пен «жарылыстар» соңғы кезде көбірек байқалып жүр. Бұл жайттарға мен көптен бері ойланудамын, әсіресе күзден бері, ал соңғы хатыңыз сол ойымды ашық айтуға мәжбүр етіп отыр.

Өз ойымды ақырына дейін айтайын, әмбе ешқандай бүкпесіз. Өйткені біз алдымызға жеңіл мақсат қойып, өзара «әзілдесіп» жүргеміз жоқ. Біз сезім мен

мақсаттың өзара үндесіп, үйлескен жағдайында жұмыс істеуге тиіспіз, өйтпейінше болашақта өте қолайсыз реніштерге тап болуымыз кәдік. Сол себепті, Тася, өзіңіздің келешекке деген жоспарларыңызды түгелдей қайыра тексеріп шығуға әлі де мүмкіндігіңіз бар. Оларға тек «түске енетін ертегілерді» қоспаңыз, өмірден тек қана «әсіре қуаныштар» күту де дұрыс бола қоймас, келешек бір ғана «қара түн» деп те түңілмеңіз. Өмірді қарапайым қалпында қабылдау шарт: айталық, жарқын болашақ үшін күрес деп, бұл жолда «өрлеу» мен «құлдилау» да қат-қабат кездесерін, сірә, ұмытпай... Өзіңізге мынандай сұрау қойып: «Мен онымен бірге жүріп, өмір ұсынар әр түрлі қиыншылық пен шырғалаңдарды бірге кешуге әзірмін бе?» – деп ойланып көріңізші. Менің тұлғамды Сіз жеткілікті білесіз: мен қазақпын – жаратылысым да, жаным да қазақы; ой-түйсігім бойынша да қазақпын; алдағы өмірімді тек қана туып-өскен Қазақстанда өткізбекпін; бұл жолда айға қол созған армандарға беріліп асқақтаудан адамын; сондай-ақ сөзсіз кездесер қиыншылықтардан да алабөтен безінгім келмейді; жан тыныштығын да шат-шадыман тұрмыстан гөрі рухани күрес жолында өткізгенді жөн көремін; сол үшін тіршіліктің барлық жақсы күйтінен бас тартып, Қазақстан қиырында «кезбе» болып, өмір-бақи кен іздеуге де әзірмін...»

Барлау мұрағаттарын шұқшия зерттеу нәтижесінде жас геолог Жезқазған қыртысына тыңнан бұрғылау жүргізу қажет деген байламға келген-ді. Көкейін тескен көп сұраудың нақты жауабы да сөйткенде ғана белгілі болмақ. Қарама-қайшы болжамдар – «бар», «жоқ», «аз» деген долбарлардың жұмбағы да тыңғылықты барлаумен шешіледі. Олай болса?..

Сол қыста-ақ ол Ленинградқа, Геолком басқармасына барған. Ол – Кеңес Одағындағы геологиялық барлау

жұмыстарын өз қолында ұстап отырған үлкен ұжым. Мамандары да дабыра атағына сай: қарапайым инженер, техниктер ғана емес, қызметінде небір білгір профессор, атақты академиктер бар; сол замандағы геологиялық ғылыми ойдың бірден-бір орталығы да сонда... Сондықтан да Геолкомның пікірі даусыз деп есептелетін. Ал Сәтбаев Геологиялық комитетке мәнді өтінішпен келіп отыр. Сонда қандай? Бұдан үш жыл бұрын осы комитеттің геологиялық кеңесі бекіткен Жезқазғанды барлау жоспарына түзету жасап, қымбатқа түсетін бұрғылау жүргізу. Қандай дәлелмен? Байқап көру үшін. Бетке ұстар беделі? Диплом алғанына бір-ақ жыл болған жас маман, ғылыми атағы, ашқан кені де жоқ, геологтар қауымына есімі бейтаныс қазақстандық... «Жоқ, шырағым, бұл мәселені ең әуелі Иван Степанович Яговкинмен келісіңіз. Орталық Қазақстандағы барлау жұмыстарында оның айтқаны заң!» – деген жауап естіді.

– Сөйтіп, тереңге үңілгіңіз келеді? – Иван Степанович жас әріптесін жаңа көргендей таңдана қарады. – Ау, қиыр дала жағдайында жер бұрғылаудың қаншалықты зор бейнет екенін білесіз бе? Жезқазғанның мерейін көтеруге құлшынып тұр екенсіз – қарсы тұруға бола ма, көтеріңіз, меселеңізді бір жолға қайтармайын. Оның үстіне трест басқармасы қаражат босатқан соң шаруам қанша, байқап көріңіз. Бір жазға бұрғылаушылар бригадасын, бір станок беруге қарсы емеспін.

– Иван Степанович, әйтеуір кіріскен соң екі станокпен қатар бастаған жөн болар еді.

– Жоқ, қымбаттым. Бір станок алғаныңызға тәңір жарылқасын деңіз. Оны да сіз үшін, аптыққан көңіліңізді қимағандықтан. Біле білсеңіз, мұндай мырзалықты Жезқазған тыңында мен өзіме де жасаған емеспін...

Ақыры, осыған келісті. Мәскеуден ол бірінші мамыр күні (1927 ж.) пойызбен шықты. Самарадан өткенін, купенің ысып, оңтүстіктің әсері сезіле бастағанын Таисия Алексеевнаға екінші мамырда жолдаған хатынан білеміз.

Қ.И. Сәтбаев – Т. Кошкинаға, Қарсақбай, 23.05.1927 ж.

«...Қарсақбайға 11 мамырда күндіз келдім. Содан бері осындамын... Құрылыс маусымы едел-жедел басталыпты. Жұмыс қарқыны, әсіресе жан-жақтан құйылып жатқан жұмыскер күші ерекше көп, бұлай болады деп ешкім күтпеген. Құрылыс материалдарын жеткізуге ғана күдігіміз бар. Тасымалдау жұмысын жандандыруға шаралар жасалып жатыр, бұл жөнінен де олжасыз емеспіз. Қалай да биылға белгіленген құрылысты толық аяқтауға сенім мол. Шетелден алынбақ жабдықтарға тапсырыс мен Мәскеуде жүрген кезде-ақ берілген-ді. Осының бәрі алдағы тірлігімізге сеніммен қарап, көңілге дәт деуге сыйғандай. Қарсақбайдың тағдыры сәтті жолға түсті. Жезқазғанның мыс кеніштері судан құрғатылыпты. Су сорғыштар қойылып, кен қазылатын участоктарды тіреумен бекіту жүріп жатыр. Кен қазу күзде басталады. Күн тәртібіндегі қазіргі мәселе: барлау және флюстер (технологияға қажет қосымша шикізат – М.С.) табу. Жезқазғанға дейінгі темір жол құрылысы бірінші қазанда аяқталмақ, бірінші пойыз да сол кезде жүреді...»

Геолкомның бұрғылаушылар бригадасы ырғалып-жырғалып ұзақ жиналып, Қарсақбайдан әлденеше мәрте сұрау салып асықтырған жеделхат төпеуден соң, ақыры мамырдың соңғы күндерінде келді.

Ағылшындардың жұртында қалған ескі «Крелиустерден» құрап станокты жүргізгенше, тағы бірер апта өтті. Содан бір күні, шілденің орта шенінде,

трестің бас геологы Сәтбаев нұсқаған ескі «Петро» шахтасының оңтүстік қолатынан уақытша жаппа қалқитып алып, жер тесе бастады. Жезқазған қыртысына түскен 236-шы, ал геолог Сәтбаевтың барлаушылық ғұмырында тұңғыш рет тұсауын кескен ұңғыма еді бұл. Нендей олжа түсіреді әлде бос бейнет болып сенімін мүлдем құрта ма?..

«Әрбір шынайы геологта бөгде адам түсінбейтін, түсінсе де сенбейтін өзгеше сезік болады. Әлдеқандай бір ішкі түйсік оны шұғыл әрекетке бастап тұрады... Ақыр аяғында соның жетегіне көз жұмып ересің де, ешкім көрмеген, бұрғы ұшы тимеген кен жүлгесіне болжау айтасың. Қателесуің мүмкін. Бірақ өзіңе сеніп, бірдеме білетініңе шүбәланбай тәуекел еткенге не жетсін!» – дер еді ұстазы Усов. Жезқазған қойнындағы жұмбақ көмбеге жас геологтың ерекше сенім артқаны рас. Алайда ағылшындардан қалған картаға көп уақыт шұқшия үңілуден соң, «Петро» қолатындағы құнарлы жүлгенің оң қанатының кенет үзіліп, зым-зия жоғалып кетуіне күдіктеніп, соны бұрғы ұшымен бірнеше жерден тексеру – терең есеп пен ұзақ толғанудан туғаны да кәміл шындық...

Үміті алданбағанына көп ұзамай көзі жетті. Ұңғыма отызыншы метрден әріде сұрғылт құмтасқа кезікті. Жезқазған кенінің айрықша ерекшелігі – сұрғылт құмтаста екені даусыз ақиқат. Мұны ағылшын мамандары да, кен қабатын бертінде зерттеген орыс инженері Тиме де: «Әңгіме құмтастың өне бойына шашыраған мыс құнарының аз-көптігінде ғана», – деп атап көрсеткен. 236-ұңғымадан алынған керн – біртекті сұрғылт құмайт тас. Бетінде шашыраған жасыл рең – қалпынша мыс, кәдуілгі халькозин минералы. Демек, бұрғы ұшы құнарлы кен қабатына іліккен... Рас, солай деп бекем сеніммен айту үшін кенді зертханада мұқият тексеру керек. Химлаборатория болса – Ленинградта.

Иә, ұңғыманың нақты құнарын айыру қыста шешілмек. Жас геолог бұған да қапа. Өзгертуге шарасы жоқ. Шамалауынша, керннің құнары ағылшындар зауытқа тасымақ болған бай кеннен кем емес.

237-ұңғыма да кен қабатын күткен нүктеде кесіп өтті. Әрі қарай тереңдеп бойлауға геологтың дәті бармады. Қолына әрең тиген жалғыз станокты бірден шыңырау құрдымға салуды қаламаған еді. Сәтімен ілігіп тұрған олжаны қанағат етіп, әрі қарай там-тұмдап өсіруді тілеген. Американ маманы Сидней Болл жүз елу метр тереңге дейін бұрғы сүңгітуді жобалапты. Қаныштың көкейінде – бұдан да төменірек белдеулер...

III

Екі бірдей қомақты комбинаттың барлау жұмысын қадағалау жас геологқа бірталай міндеттер жүктеген. Иә, жұмыс аз еместі, сан алуан, бәр-бәрін жеріне жеткізе атқару үшін ертелі-кеш жолда болу керек. «Спас мәселесін тиянақтау үшін маусымның 5-10 күндері аралығында Мәскеуге баруға мәжбүрмін, – деп хабарлайды ол Таисияға Қарсақбайдан 23 мамырда (1927 ж.) жазған хатында. – Одан соң шілденің алғашқы жартысында Спас кәсіпшілігіне жетуім керек...»

Бір тәуірі, былтырдан бері сөзбұйдаға түсіп келе жатқан пәтер мәселесі оңды шешілді. Қазақстан астанасының Алматыға ауысуына байланысты Мәскеуде жұмыс істеп отырған бірнеше мекеме Алатау баурайына көшірілді. Қызылордадан да соған орай әлденеше үй босады...

Осы жайт, баспана болмағандықтан бір шаңырақ астында бас қоса алмай жүрген екі мұңлыққа көнтерлі дерлік жағдай туғызды: Мәскеудің ту ортасынан, Үлкен Дорогомиловская көшесіндегі 12-үйдің 22-пәтерінен Қанышқа бір бөлме дербес тиді; осы жайында ол 1927

жылдың 19 маусым күнгі хатында Таисияға былай депті: «Пәтерімді көрдім: мәз емес, лас, сасық иісі де қолқаны атқандай екен, сөйтсем, жаз шыққалы терезесі ашылмапты. Әрине, тездетіп терезені алғыздым. Ескі иістен біршама құтылған сияқтымын. Турасын айтқанда, Қызылордадағы бөлмеміз әлдеқайда тәуір...»

Сол жылы Таисия Алексеевна да Қызылордаға ауысып, Қазақстан Халық шаруашылығы Кеңесінде (ҚЦСНХ) ашылған Геолком өкілдігіне орналасқан. Өкілдікте пәтер болмағандықтан, Алматыға көшкен жоқ. Ал Қызылорда – Жосалыға, демек, Қарсақбайға да ұрымтал қала, айында бірнеше рет кездесуге болады. Әрі Қарсақбай мен Жосалының арасы биыл едәуір «қысқарды». Өйткені мыс комбинаты кеңестік АМО-мен қоса, француздар Сахара шөлінде жүруге бейімдеп жасаған мықты автомобильдердің бірнешеуін сатып алған.

Институт бітіргеннен бері бірін-бірі сирек көріп, сарғайған сағыныштарын, көңілдерін торлайтын өксіктерін хатпен білдіріп, тезірек жолығуға, мауықтары басылғанша қауышуға ынтық жастарға әрбір кездесу – кәдімгідей алданыш әрі ләззаты мол мерейлі қуаныш:

«Саулем, бекерге қамықпа, әсіресе бір-бірімізден шалғай жүргенімізге, жақын арада тағы да бірге боламыз, тіпті ұзақ уақыт бірге тұратынымызға сенгейсің! – деп қиылады Қаныш Имантайұлы 19 маусымда Мәскеуден жолдаған хатында. – Қоштасқан кезде бетіңді жуған ыстық жас осы күнге дейін көз алдымда...»

«Жосалыға келген соң қасыңда тағы бір кеш қалмағаныма қатты өкіндім. Ол кештер қандай тамаша еді?! Тамашалығында шәк жоқ. Қайтеміз енді, әредік емес, әрқашан бірге болатын күнге де жақындап келе жатқанымыз дәтке қуат. О, ол енді басқаша өмір

болмақ! Әлбетте, соны ыстықта қаталап келіп сімірген салқын қымызға, болмаса түскі астан кейін аузыңа түсер дәмді жүзімге теңеу керек. Қаншама қызықтар күтіп тұр бізді! Бимен толқып шыр көбелек айналар кештер де болады! Мұның бәрі алда және тек қана екеуіміз үшін. Жұмысты бірге істесек, шіркін, қандай тамаша болар еді!..» – деп те қиялдайды кей сәт құйқылжыған жас көңіл (15 тамыз, 1927, Жосалы).

Алайда отбасының іңкәр бақытына кенеліп, біріне-бірі қызыға қарап отыруға мұрша жоқ. Геолог жігітті қоғам алдындағы парыз, әлеумет жүктеген зор міндеттер күтулі. Ұлан-байтақ қазақ жерінің төрттен біріне жуық атырабындағы барлауға жауапты бас маманның тікелей араласуын талап еткен жұмыстар қаншама.

Қ.И. Сәтбаев – Т.А. Кошкинаға, Мәскеу, ... шілде, 1927 ж.

«...Тименің сұраған тізбесін өзіммен әкелемін. Біздегі кен орындарын бір жүйеге салып, реттемек болған талабыңа, жаным, табыс тілеймін... Семей және Ақмола губернияларын қамтыған топографиялық съемканың он шақырымдық өлшеммен түсірілген 18 планшетін, әттең, бары сол болды, жуықта кездейсоқ сатып алдым. Егер жағдайың келсе, мына шаруаларды істеп тастағаның жақсы болар еді: 1) Қазақстандағы барлық кеніштердің жүйеленген тізбесін жасау (Тименің үлгісі бойынша); 2) оларды он шақырымдық картаға түсіру... Әрине, бұл жұмысты асығыс істеуге болмайды, болашақта өзіңе өте-мөте керек болатын дүние. Бұл үшін ЦСНХ мұрағатындағы барлық материалдарды сүзіп шығу керек, ал өзге деректерді, оның ішінде баспадан шыққандарын, менде жинақталғандарын пайдалану – қолдағы шаруа деп есепте».

Қыста да жұмыс аз емес, ден қойып істер болса – бір басына жетіп жатыр. Бірақ жүріс-тұрысқа қолайлы жаз күнінің әрбір сағатын тиімді пайдаланғанға не жетсін!..

Сондықтан да ұзын бойлы, аққұба, бадырайған үлкен көздері шүңірейіп кісіге күлімсірей қараған, жақ сүйектері одырайып, ұрты түскен жарау жігітті үнемі жол үстінде көреміз. Мәскеуге қайтып келген еді, келесі айдың жиырманшы жаңасында келіншегіне ол «Шығыстың әулие қаласы – Әулие-Атада отырғанын» хабарлайды. Қызылордадан Әулие-Атаға пойызбен жеткенше оңтүстіктің күйдіргі ыстығынан жапа шегіп, «өліп» қала жаздапты. Тіпті ыстық өтіп мұрттай ұшқан. Бірақ жан бағып жатуға уақыт қайда? Екі-ақ тәулік дем алып (оның бірі жексенбіге тап келген), жүз он шақырым жердегі Сүлеймен-Сай кен орнына жүріп кетеді. «Құдайдың күйіп тұрған күнінде жолға шығуға құлқым аз, бірақ жүрмеске шарам жоқ...» – депті хатының аяқ шенінде.

Қазақ геологының сол күндегі тірлік-тынысын аңдап, одан да гөрі заман тауқыметі мойнына артқан ауыр жүкті шамалау үшін де тағы бір хатын оқып көрелік...

Қ.И. Сәтбаев – Т.А. Кошкинаға, Қарсақбай, 22.08.1927 ж.

«...Қарсақбайда бұрынғыша тұрып жатырмын. Шаңтозаң мұнда Қызылордадан да сорақы. Қымыз жоқ. Ал әбігершілікті сұрама. Содан да діңкем құрып, қатты шаршаймын... Ертең Байқоңырға жүрмекпін. 24-інде Жезқазғанға барамын, ал одан әрі, сірә, бұл 25-і шамасы болар, Атбасарға аттанбақпын. Тамыздың соңы болмаса, онан беріде үй маңын, сірә, көре алмаспын. Сөйткенмен, көңілге дәт болар алданыштар да жоқ емес: алдымда – ұзақ демалыс, жүрек түбінде – сен, Jan-saulem. Ең бастысы, биыл жаз бойы қыруар жұмыс атқарылды. Қарсақбайда 37, Байқоңырда 10 үй ірге көтерді. Ал сымбаты ғажап: сыңғырап тұр, ішіне кірсең шыққың келмейді. Бұлар енді өткен қыста бастан кешкен баспана тауқыметін біршама жеңілдетуге тиіс. Бес-алты қазақ отбасының бір бөлмеге үйіліп, яғни

зауытта істейтін жұмыскердің әрбіріне 1,2 шаршы метр тұрғын жай келіп, қыс бойы бөшкеге түскен балықтай сығылысып шыққанын көрсең!.. Ал биыл әрбір үйелменге бір-бір бөлме тимек...

Жезқазғанды барлаудың беталысы жаман емес... Алғашқы бес ұңғыманың төртеуі орташа қуаты (қалыңдығы – М.С.) 0,67 метр кен қабаты арқылы өтті... Күзге дейін әлі де бес-алты ұңғыма бұрғыланады. Сонымен, жаңа қолаттан бір миллион пұт мыс қорын қосымша күтіп отырмыз. Көрдің бе, қаншама мол қазынаға ие болғанымызды. Жезқазғандағы барлауға келесі жылы, сірә, ең кемі жүз мың сом сұрайтын шығармыз. Ал флюс мәселесі әзірше мәз емес; әктас, пирит те (мыс қорытуға қатысатын шикізат – М.С.) табылар емес...

Janim, сый еткен картаң үшін зор рақмет! Күзге дейін бітірмек болған жұмыстарды, әсіресе Қазақстанның алтын кендері жөніндегі өзіңмен келіскен шаруаларды да осылайша сәтті аяқтап шығуыңа тілектеспін».

Сол жазда қазақ геологының назарына тағы бір сүбелі кен орны ілінген. Ықыласы ерекше ауып, шүбәлі жағдаяты көп, даулы Жезқазғаннан да соны жиірек ойлайтын болды. «Қарсақбайда он күн ұдайы тапжылмай отырып, Тұрлан кенінің жай-жапсарын талқыладық, – депті Қ. Сәтбаев 15 тамызда Таисия Алексеевнаға жолдаған хатында. – Бұл үшін үш жарым миллион сом қаржы сұрамақпыз. Оның жылдық өнімі жүз елу мың пұт металл, шарпу пешінде қорытамыз. Зауытты бір жылда жүргізуге болады.

Тұрлан жайында Тиме де жақсы пікірде. ВСНХ үш жарым миллион сомға келіспесе, мейлі, Тұрлан кені Қазақстанның қарамағына біржола көшеді. Тегінде, бұл – келешегі орасан үлкен мәселе...»

Ұзақ жасаған көп біле ме, әлде көп жүрген көбірек көре ме?

«Жүрген аяққа жөргем ілінеді» деген уәж де өмірден алынған. Қалай да барлаушылық ғұмырының екінші жылын үнемі жолда, тынымсыз ізденісте өткізген Қаныш Имантайұлы сол жазда бір жерде пайыздап отырмай, біресе пойызбен, көбіне машинамен, әредік салт атпен, тіпті өгіз арбамен де бап талғамай жүріп, бейнет тартқан. Бірақ соған жаны күйзеліп, реніш білдірер әлжуаз кісі – ол емес. Қандай да қиын жағдайға ұшыраса да – соның бәрін күлкілі оқиғаға айналдырып хатқа түсіреді. Көргені де, кешкені де ол үшін – мәнді өзгеріс. Хат әуені де өзгеріп, көңіл үдесі азайып, іскерлік сарынға ауысқан.

Қ.И. Сәтбаев – Т.А. Кошкинаға, Атбасар, 30 тамыз, 1927 ж.

«Жезқазғаннан 26-сы күні шықтық. Жүргізушімізбен алты кісіміз. Жүгіміз ауыр, кузовта бос жер қалған жоқ... Үрдіс жүре алмай ілбіп қана отырдық. Сол себепті алғашқы күні Жезқазғаннан небәрі жүз жиырма шақырым жерде тұрған Ұлытау бөктерінде, далада түнедік. Келесі күні Атбасардан тоқсан шақырым жердегі Артықбай деген елді мекенге қонуға мәжбүр болдық. Соңғы күні, Есілден өткенде артқы рессорды үзіп алып, алты сағат иесіз далада күнсіп отырдық. Қираған темірді ілекерлеп жамап алып, өгіз аяңмен жылжып келеміз... Ақмолаға аман-есен жете аламыз ба, әлде жолшыбай тағы бір жерде шоңқиып отырып қаламыз ба – белгісіз жайт. Шынтуайтын айтқанда, бұдан да сорақы бейнетке іштей дайынбыз...»

«Сүйікті Тусенька! Спас зауытына 5/IX күні келгенімді жазғанмын... Таңғы сегізде жолға шықтық. Өспенге дейін 110 шақырым. Жолшыбай үлкен екі өзенді кесіп өтпекпіз. ШерубайНұра және Сарысу. Бірінші өткелде-ақ

машинамыз өзеннің ортасында тұрып қалды. Ақыры, өгізбен сүйреп шығардық, бес сағат уақытымыз шығын болды. Өспен кенішіне малтығып түнде жеттік. Әрі қарай тыңда: келесі күні бір кісіні әкелу керек болған соң машинаны Спасқа қайта жібергенбіз, қайтып келе жатқанда моторының қырқаяғы сынып, біржола шоңқиып қалыпты. Әрине, қосымша қырқаяқ табылған жоқ, оны өгізбен сүйреткізіп, Спас комбинатына жөнелттік. Өспенде төрт күн аялдап, ақыры кәдуілгі ырдуан арбамен аттандық. Шаңдақ жолда маң-маң басып қыбырлап келе жатқан, пар өгіз жеккен шаруа фургонын көз алдыңа келтірсең, соның үстінде иық тіресе әрең сыйып отырған сегіз кісінің бірі, Тусенька, мен деп біл. Әрине, мәз болғандай жағдай емес, бірақ, ащы шындық осы.. Оның үстіне құдайдың күні де аяусыз шыжғырып тұр. Әредік арбамызды жолға тастап, жолшыбайғы ауылдарға барып сусын сұрап, кепкен таңдайымызды жібітеміз. Осылайша изеңдеумен отыз шақырымдай жол жүрдік. Бөрлі мекеніне жақындағанымызда Қарқаралыдан келе жатқан геолог Русаковты кездестірдік. Ақыры, соның машинасымен бүгін, таңға жақын Спасқа жеттік. Біздің машинадан енді қайран жоқ. Бұл болса мен үшін нағыз сор болып отыр: осы өңірдегі Алмалы, Қайрақты тәрізді мыс кендерін көре кетпек едім, не істерімді білмеймін...»

Қ.И. Сәтбаев – Т.А. Кошкинаға, Спас зауыты, 16.09.1927 ж.

«Сүйікті Таисия-жан!

Бүгін түс қайта ауылыма аттанғалы отырмын. Спас комбинаты бойынша жобаланған жұмыстың бәрін де көңілдегідей аяқтадық, ал алда – бақандай бір ай демалыс. Мүлдем алаңсыз тынығуға жетіспейтін жалғыз кемістік – қасымда Сенің болмайтының. Бұл сөзім әсіре романтикаға ұқсауы мүмкін, ал бірақ,

турасын айтсам, сені жиі-жиі есіме алатыным – имандай шыным... Біздің ауыл бұл жерден жүз сексен шақырым. Жолда, сірә, екі тәулік болармын, мықты атпен кетіп барамын. Өзіміздің машина біржола қараң қалды...»

IV

Ай жарымға тақау уақыт елде болып, ата-анасының қолында тұратын бала-шағасымен қауышты. Былтыр туған ер баласы Малыбай қаз тұрып жүре бастапты: жеңгелерінің айтуынша, басы қазандай үлкен, отырған жағына қисайса, солай қарай құлап қалады екен, сірә, тура өзіндей милы болады-мыс; қысқасы, құртақандай кезіндегі кейбір қылықтарын қайталай бастаған; әкешесі жыл аяғына таман алтыға толатын Ханисаны иемденіпті де, кішкентай Мәлешті жалғыз жатпа деп Шәрипаға қалдырыпты...

Әкесі биыл сексеннің екеуіне шықты, Нұрым шешесі де сол межеге жақын. Екеуі де кәрі қойдың жасындай ақырғы шамаға жеткен, әл-қуаты да жылдан-жылға кеміп барады.

Әне бір жылы Шәрипаны Томға ала кетіп, жеңіл-желпі оқуға түсіріп әрі қала тұрмысына үйретуге ниет білдіргенде, әке-шешесі қарсылық білдіріп: «Беу, қарағым, өйтсең бізді де қалдырма. Бөкеш пен Мұхтарима балалы-шағалы болып өздерінен аса алмай қалды. Ал бізді жас баладай бағып-күтіп отырған Шырлай келін... Оқуыңды түгескенше бұдан бізді айырма, оған дейін біз де бір жайлы болармыз», – дескен-ді. Содан бері Қаныш бұл жайында қайыра сөз бастаған емес. Қызметке шықса да тұрлаулы тұрағының болмауы, одан да гөрі көңіл-хошының басқа жанға ауғаны қосылып, некелі қосағы Шәрипамен жылына бірер ай ғана қауышқан жағдайда жүріп жатыр. Таисиямен көңіл қосқанын ауыл-аймағы

білмейді. Сірә, соны дәті жетіп, бұл жолы да айтуға зауқы жоқ.

Бөкеш ағасы былтырдан бері ауылдық кеңестің төрағалығы міндетінен құтылып, өзінен гөрі белсендірек бір кедей баласына өткізген. Айтуынша, үкімет атынан жиі келетін өкілдердің бабын тауып жұмыс істеу, үнемі ат үстінде жүру қиынға соққан. Қарап отыра ма, «Таң» атанған кәперәтіп құрып алған. Шаруаға тиянақты ағасы бұдан титтей де ұтылмапты, қайта ортақ малы күрт кеміп, бұрынғыдан әлдеқайда ортайған қоңыртақы жағдайда екі ауылдағы топты жанды жүдетпей, тоқ қалпында ұстап отыр.

Келген күннің ертеңінде-ақ Бөкеш ағасы ауыл сыртындағы боз дөңге оңаша алып шығып, көңілін алаң еткен жайттан түсінік сұраған, қырдағы елдің ертеңгі түйткілді ахуалынан өзі де азмаз сыр шерткен.

Айтуынша, заман бұзық нышанға көшкен, жұрттың ынсабы азайып, бір-біріне қызғаныш, кек алу, бір күндік есесін қамтып қалу сияқты обыр пиғылмен қараушылар көбейген; ең қиыны, «Қызыл көз» атанған пәлекеттер шығыпты,

«Қызыл белсенділер» де солардың жамағайыны; ал олар біреудің тұрмысының тоқшылығын, жақсы ат мінгенін, оңды жерден қыз алғаныңды, тіпті оқуға ілігіп, Кеңес қызметінде көзге түскеніңді көре алмайды – аңдып жүріп, мүлт басқан қадамыңды шауып барып, үкімет маңындағы бір шенеунікке жеткізе қояды, ол шіркінге керегі сол, тұқым-тұяғыңды әріден қазып, әңкі-тәңкіңді шығарады. Қайда жүрсе де еститіні: «сендер – бай, біз – кедей, заман – біздікі!..» Үкімет ниеті бұзық белсендіні не үшін құтыртып қойды?..

– Сен, Қанкежан, бәрінен де маған мынаны айт. – Ағасы кенет тың әңгіме бастады. – Қыр елінің малын жаппай тәркілейді деген не сөз? Ау, қазақтың малын сыпырғаны

– жанын алғандай кесепат емес пе? Мына біздің екі ауылдағы жетпіс-сексен жанның қарап отырғаны – қолындағы азын-аулақ түліктің сүмесіні, одан айырылсақ – бала-шағаны немен асыраймыз, әлде оларды да қазынаға табыс қыламыз ба? Не білесің бұдан?..

Қаныш шынын айтты. Әлеумет пен саясат ісінен бейхабар екенін, өндірістегі қарекетінің бұған қатысы жоқтығын көлденең тартқан. Ағасын бірақ иландыра алмады.

– Сен өзі айға шығып кеткенсің бе? Әлде біржола аңқау болып қалғансың ба? Неге білмейсің? – деп реніш білдірген соң, Қарсақбайға қызмет бабымен жуықта келіп қайтқан, түбі Қарқаралының қаракесегі, Қызылордадағы үкіметтің төрағасы, Павлодар ревкомына төраға болғаннан бері де өзімен жете таныс Нығмет Нұрмақовпен бірер сағат оңаша сұхбат құрғанда жадына түйген жайтты сыздықтап жеткізді: Өлкелік партия комитетінің жауапты хатшысы, Қазақстанды билеуші Голощекин жолдас биылғы бір сөзінде: «Бізге, тегінде, жуық арада Қазан төңкерісін бір мәрте қайталау керек!» депті-міс; екінші хатшы мансабындағы Смағұл Сәдуақасов бастаған қазақ қайраткерлері наразылық білдіріп, әлгі сөзін нақты түсіндіруді қадала сұраған білем; адуын хатшы оған қыңбай: «Орыс деревнясында құлаққа ноқта кигізіп жуасытып алдық, ал қазақ байларының мұрты түгілі, бір тал шашы күзелген жоқ. Далада социализм орнатамыз десек, Қазақстанда Кіші Октябрь жасап, байларды тап ретінде жою қажет!» – десе керек...

– Мұның арты неге соғарын құдай біледі, саясат маңындағылардың айтуынша, ірі байлардың малын тәркіге салып, кедей-кепшікке үлестіріп береді-міс, бәлкім, қазынаға алуы да кәдік. Қалайда сондай бір

қауырт науқан әзірленіп жатқанға ұқсайды... Сіздерге ол науат соқпас деймін, бай атанудан біздің әулет ада болғаны қай заман!.. – деп Қаныш езу тартқан.

– Е, оны құдай білсін, «Өгізге туған күн бұзауға да келеді» демекші, біздің «Қызыл көздер» аман болса, Баянауылдың байларын жүзге жеткізбей үйлерінде сірә да тыныш жата алмас! Тек сол пәлекеттің бетін аулақ қылсын делік! – Көңілі екіұдай болған Бөкеш орнынан тұрды. Қыстауға жақындай бергенде інісінің қолынан тартып, – мына әңгімеңді менен басқаға айтпа, «Бөрік астында да бөлтірік бар» дегенді естуің бар шығар? Сенің Мәскеу шығып кеткеніңді қызғанатын ағайын көп, сәлем бере келіп, қолтығыңа кіре көлгірситін жұрттың мадақ сөзіне сенбе, аузыңды бақ, Қанышжан! – деді.

Емін-еркін құс салып сайрандаған былтырғы қамсыз күндері көзінен бұлбұлдай ұшты, саят қайда, алғашқы аптада-ақ өңі түгілі түсінде күтпеген тосын оқиғаларға тап болып, демалысын әңкітәңкі етті. Соның басы – Семей жақтан «ұзынқұлақ» жеткізген жайсыз хабар: Әбікей Зейінұлы Казпедтехникумның директоры міндетінен босап, абақтыға қамалған-мыс, сірә, саяси қаралауға ұрынған...

Бөкеш Имантайұлы дереу Баянауылға аттанып, жеделхатты Семейге үсті-үстіне төпеп, бірақ бірде-біріне жауап ала алмаған соң салт атпен Павлодарға барып, облыс орталығындағы таныстарымен телефон арқылы сөйлесіп, он шақты күнде ауылға өрт сөндіргендей болып қатты түтігіп те, түңіліп те оралды. Айтуынша, өзін де аңдушылар болыпты, соңғы күндері жатқан пәтерін ауыстырып, қайтар жолға да іңір қараңғылығында шығыпты, өйтпесе өзінің де тұтылып қалуы кәдік екен. Ал Әбекең ісінің беталысы өте қиын, өзі тілдескен танысы да соны аңғартып: «Естерің дұрыс па, Бөке? Шідерті өзенін ежелгі арнасынан қалайша

бұрасың?!..» – деп жұмбақтап жеку айтып, нақты көмектің жолын тұспалдап көрсетіпті. Соған қарағанда, асыл азаматтың қол-аяғына темір қақпан мықтап түскен...

Әбекең – Сәтбай қажыға қарасты екі ауылдың бетке ұстары һәм ақылшысы, осы әулеттен білім жолына ілігіп, жұрт қатарына қосылғандардың бәрі де оған қарыздар. Демек, асыл ағаның басына бұлт үйірілген ауыр күнде қасында болып, күйзеліп отырған үй-ішіне де көмек беру қажет. Отбасының кеңесінде үлкен-кіші осылай дескен, Қаныш та соны қостаған. Бөкеш тек өзгеше ой білдірді: «Қанкежанға Семейге баруға болмайды, ГПУ-дің пәле іздегіштері келген күні-ақ мұны сандырақ сылтаумен қамауға алады, сонсоң ақталып көр! Қанышқа, тегінде, өз беделі жүретін жоғары жақтан әділдік іздеу керек! Ал біз ас қамдап, Семейге аттанамыз...»

Ақыры соған келісті. Ауылдағы демалыстың ырың-жырыңы шыққан Қаныш та тез қамданып, сенімді жолбасшы алып, үш атпен жедеғабыл аттанған. Сол бетінде қазанның 28 жұлдызында Омбыға түскен. Сапарының жай-жапсарын Омбының темір жол айлағынан Қызылордада тұрып жатқан Таисия Алексеевнаға жолдаған хатынан білеміз: «...Демалысым былтырғыдай мазалы болмады, Ә.З.-ның нақақтан істі болуы бастапқы жоспарымды шұғыл өзгертіп, Мәскеуге жедел аттануыма мәжбүр етті. Сірә, Әбекем үшін қажет болса, Қызылордаға да бармақпын. Ол енді Мәскеудің мына мәселені шешуіне байланысты... Баянауылда өзіңнен алты хат алдым. Рахатқа баттым, рақмет! Менен қалғысы келмей сұрана берген соң немере інім, кішкентай Ғалымтайчикті ертіп алдым, ол енді менімен бірге тұрмақ. Келесі хатты Мәскеуден күт».

Қ.И. Сәтбаев – Т.А. Кошкинаға, Мәскеу, 10 қазан, 1927 ж.

«Қымбаттым менің! Сені көрмегелі үш ай болды, осы үш айды өмірімнен сызып тастауға дайынмын.. Қазіргі көңіл күйімнің құлазыған жайы осындай, Жаным...

Ә.З.-ның жұмысына қозғау салып жатырмын. ВЦИК-тің жеке адамдарға кешірім беретін комиссиясы бүгін Қызылордаға жеделхат жөнелтті. Жауап болмаса Қызылордаға бармақпын. Тіпті сол үшін жұмыстан кетсем де орта жолда тоқтамаймын. Өзім жайында, қысты қайда өткізетінім жөнінде, сірә, Ә.З. жұмысын бір жайлы етпей кесіп айту қиын...

P.S. Сәулем, шақшам босауға айналды. Рақымшылық жасап, бір шиша жақсы насыбайды поштамен жіберсең (Энгельс көшесі жағынан кіргенде 5-ші, әлде 6-шы дүңгіршектен аласың), соны жолаушылардың бірімен, мысалы, біздің Мәскеудегі өкіліміз Төреғожинмен жөнелт, ол кеше ғана Қызылордаға кетті. Оны Исламбек арқылы іздестір».

Көңіл-қошым келмейді деп, жұмысты ақсатудың жөні жоқ, Мәскеуге келісімен-ақ Атбасар тресінің басқармасында өзін күтулі кеңсе қағаздарының нөпіріне тап болды. Солардың көлемі өткен қыстағыдан да көбейе түскен тәрізді. Әлде өзінің тынымсыз қарекеті себеп болып, араласар жұмыс өрісі кеңейді ме?.. Еркіне салса, солардың бәрін қоя тұрып, жазғы жазбаларын қайыра саралауға отырар еді. Әсіресе жиған-терген материалдарын, тағдыры даулы Жезқазған қойнындағы бұрғылау, барлау нәтижелерін. «Петро» шахтасының төңірегіндегі шағын қолатта жаз бойы 17 ұңғыма бұрғыланды, жалғыз станокпен барлығы 758 метр жер тесілген, бұрғы ұшы жеткен орташа тереңдік – 40 метр. Жыл аяғында Геолком зертханасынан зарыға күткен деректері де келіп жетті: күткеніндей-ақ мол құнарға кезіккен; есептеп қараса – қуаты көп-көрім

жаңа кен өзегіне ие болған. Оған «5-жүлге» деп ат қойып, картаға түсірді.

Бұл да қоңылтақсыған жүдеу күйіне сеп болды. Демек, жаз бойы шыр-пыр етіп дамыл көрмей жүргеніне лайық төлем алды. Енді соны көзір етіп, Геолкомның әсіре білгіштерімен тең деңгейде тілдесуге болады. Сол қуанышқа жыл құсындай алып-ұшып Таисияның келгені қосылды. Бірақ ұзақ жата алмады, бір апта қасында болып, іле-шала Қызылордаға аттанды.

ҚЫСПАҚТА

I

Ленинградқа келген бетте ең алдымен Яговкинге жолыққанды. Өйткені Иван Степановичті бұрынғы пікірінен айнытып, өзіне ниеттес ете алса, ойлап келген шаруасы сәтті шешілетініне шүбәсіз сеніп, кексе әріптесіне үміт артқан-ды.

– Оһо, Қаныш Имантаевич, қайда сілтегенсіз?! Бес-он емес, бақандай он бес станок сұрайсыз! Үш жүз, төрт жүз метр тереңге бұрғылау! Жезқазғанның атағы сонда Одақтағы мыс кендерінің алдыңғы легіне шығады, бәлкім, дүниежүзілік алыптармен теңесіп қалуы да мүмкін! Қайда, қайда дейсіз? Қандай деңгейге?.. Оһо! – Жас геологтың «Жезқазған кен орнын түбегейлі барлаудың жаңа жобасы» деп атаған түсініктемесіне үңілген сайын, даусы биік таудың бір жықпылынан қызыл түлкі көрген аңшыдай саңқылдай шығып, самбырлай сөйлеген Яговкин, «Осы сандырақты қағазға түсіріп, есеп-қисабымен әкеліп отырған шынымен сіз бе, күні кеше Ұлытауда өзіме жолсерік болып, мезі жүрістен сергіте білетін, жабырқауды білмейтін әңгімешіл

жапжас Сәтбаев па?» дегендей кейіппен әріптесінің бетіне таңырқай қарады.

– Иван Степанович, сіздің адамдар өткен жазда бұрғылаған он жеті ұңғыма түгел дерлік кен қабатын кесіп өтті. Болмашы барлаумен бір миллион пұттан астам мыс тауып отырмыз. Ал егер жүз он жеті жерден бұрғыласақ ше?.. – деп Қаныш та кексе әріптесіне таңырқай қараған. – Тереңнен неге қорқамыз? Оған әуелі жету керек. Ал жету үшін сіздей білгірдің көз жұмған тәуекелі керек! Иә, иә, үстіңгі қабатта бар кен тереңнен де шығады деген...

– Жаным-ау, сіз болжаған тереңге бұрғылау – елу-алпыс, тіпті жүз метрге сұңгу емес қой. Соған қалай жетпекпіз? Бұл үшін сізге арнайы техника, ісмер маман керек!

Яговкин келіспейтін рай танытып, басын шайқады.

– Он шақты станок Жезқазғанның өзінен шығады. Ағылшындардан қалған, солардың кемшін тетіктерін тек түгендеу керек. Бұларды таяз барлауға саламыз. Ал терең барлауды «Оралгорразведка» конторының мамандарына жасатамыз.

– Он бес станокта қанша адамның жұмыс істейтінін есептеп көріңіз. Кем дегенде жүз қаралы маман бұрғылаушы керек. Оның бәрін қайдан шақырмақсыз? Қаныш Имантаевич, мұныңыз, қияли романтиктердің сағым қуған далбаса үміті. Сірә, сіз Жюль Вернді бас алмай оқитын шығарсыз? Француздарда сондай бір қияли-елес романдар жазатын әлей жазушы болған. Мынауыңыз, шырағым, сол жарықтық қиялымен Айға ұшырған адамдарының сөзі, – деп күлді Сарыарқа білгірі.

– Негізгі жұмыс күшін Ұлытаудың өзінен табамыз, – деді Сәтбаев біртүрлі нық сеніммен өктем сөйлеп. –

Жергілікті халықтың арасынан... Несі бар, станокта істеуге үйретеміз. Дүз қыранын ертелі-кеш баулып, дегеніне көндірген қазақтың ой деңгейі шығырдың құлағын айналдыруға жетеді деп білемін...

– Айтып отырғаныңыз мен көрген кірешілер ме? Обалы не, текке жамандауға қақым жоқ, қайырымды, аса елгезек, ауыр жұмысқа көнбіс жандар. Сенімді кірешілер, жер танығыш, көлік бабын да біледі! Ну-с, одан арғыға, жо-жоқ, көңіліңізге келмесін, жарамайды. Әлбетте, сушы болып істей алады, иә, сосын, май тасуға, ал станоктың құлағын ұстап, тереңдегі жыныс гәбін бұрғылаушы снарядтың шыр көбелек айналуынан аңдап білуге? Снарядтың белгіленген бағыттан аумауын қадағалап? Тереңнен суырылған керндерді маркілеп, тескен жерін метрлеп өлшеп, оны дәлдеп жазуға? Жо-жоқ, атамаңыз, қымбаттым! Бұл үшін, шырақ, көп-көрім сауат керек, сауаттан бұрын бала күннен қалыптасқан, атадан балаға ауысқан тәжірибе, сезімтал көкірек те қажет. Сізді мен, Қаныш Имантаевич, сауатты маман, өзіндік ойы бар, талабы күшті азамат деп білемін. Ал мынауыңыз, кешіріңіз, Айға шауып мерт болған арыстанның әрекетіне ұқсайды. Іш тартып жақсы көргендіктен де айтып тұрмын: тым кереғар, орындалмас жоспарға жоба әкеліпсіз, қостамаймын. Қарсы болғанмын, әлі де қарсымын. Жезқазғанның нақты қоры мұнша шығынды көтермейді. Мықтағанда, осы күнге дейінгі мәлім қорды екі-үш есе өсіресіз. Сол үшін әуреге түсудің керегі қанша? Күш-қайратты жаңа алып Тұрланға жұмсау қажет. Былтырғы шұқанақ ізденісте сіз онда әжептәуір қазына барын көрсете алдыңыз. Бірер жыл барлап көріңізші, құдай біледі дейін, он Жезқазғанға тұрарлық кен орнына мәлімдеме жасайсыз!

– Ақыл-кеңесіңізге рахмет, Иван Степанович. Тұрлан жөнінде өзім де сондай ойдамын. Бірақ Жезқазғаннан

да түңілгім келмейді. Түңілсем де не бар, не жоғын адақтап, асты-үстін әбден ақтарып, қарайламайтын болып алаңсыз кетсем деймін...

– Ау, сізді мен сыпайы жан ба десем, қыңыр да екенсіз ғой, – деп жымиды Яговкин. – Жарайды, зиялылардың көңіл жықпас шартын ұсынамын: Жезқазған қыртысына екі станок қоямыз, оны да тек қана сіз үшін, меселіңізді қайырмау үшін! Ал Тұрланды не тапсақ та бірігіп іздейміз, азабын да, атағын да бірге бөлісіп. Келістік пе?..

– Ғапу етіңіз, соңғы төрелікті сарапшылар айтсын, – болды Қаныштың жауабы.

Геолкомның әрбір жобаға жөн-жосық айтатын сарапшы мамандарының пікірі де осыған сайды. Бірі бірінің аузына түкіргендей бәрі де: «Бүгінгі мүмкіндіктен алшақ кеткен», «Бұлтқа қонақтап, айға құлаш сермеген», «Өзін ақтамайтын жолсыз шығын», – десіп үзілді-кесілді қарсы шықты. Сәтбаев сөйтсе де Геолкомның бас маманы, профессор В.К. Котульскийдің пікірін күтпек болды. Өйткені Қарсақбай комбинатының шикізат қорын қайыра тексеріп, зауыт қуатын екі есе арттыруға жоба жасауға тығыз тапсырма алған Гипрозем институты Атбасар тресінің геология бөлімі дайындаған деректерді Котульскийдің сарабына жолдаған-ды. Ал ол қазақ даласын бес саусағындай білетін кәнігі геолог. Әсіресе Ертіс өңірін. Соңғы жиырма жылда В.К. Котульский бұл аймақты жүйелі зерттеп, жер астындағы қисапсыз мол байлығына келелі болжам айтқан. Бұл өңірдің «Россияның Калифорниясы» деген бұрынғы дабыра атағына түбегейлі өзгерту енгізіп, «Кенді Алтай» атандырған ғұлама. Сондықтан да шығар, Қаныш Имантайұлы геология білгірі қазақ даласының екінші өлкесіне де сенім артып, тұсауын кесер әділ төрелік айтады деген үміттен құралақан

емес-ті. Владимир Клементьевичтің беделіне, біліміне, білгірлігіне сенгені сонша!

Амал қанша, профессор Котульскийдің пікірі үмітін біржола кеспесе де мүдделі ісін мандытқандай оңды болмады. Әділдіктен аумас үшін жас маманның игі талабына айтылған қатаң кесікті қаз қалпында келтіреміз: «Что касается вопроса о возможных запасах Джебказгана, то они, по-видимому, в лучшем случае, могут превысить вдвое известные сейчас... запасы металла...»¹⁰

Жезқазған мыс кенінің дүние жүзіне мәлім бертінгі атақдақпыртын білетін бүгінгі оқырман біз асқан білгір деп отырған, шынында да аса ірі мамандардың білім-танымына шүбә келтіріп, бәлкім миығынан күле қарап, бас шайқауы ғажап емес. Шын-ау, не себепті олар қателесті? Әрі кісі күлерлік теріс-қағыс болжам айтуының сыры неде?

Сөйтсек, бар гәп өзара бәсеке геологиялық екі мектептің бірбірінің табысына қызғанышпен қарап, ашқан жаңалықтарын елемей, тіпті жоққа шығаруға тырысқан күйкі де ұсақ пиғылдарында екен... Біз сөз етіп отырған ғалым-геологтардың екеуі де (И.С. Яговкин 40-жылдарда Свердлов (қазірде Екатеринбург) қаласында өз мектебін түзеген ғұлама) – Санкт-Петербург геология мектебінің түлектері. Көптеген білгір ғалымдар шыққан ұлағатты бұл ұя сол қарсаңда Ресей мен Еуропа көлеміндегі ең озық ғылыми мектеп саналған. Осы жайт, сірә, мектеп түлектерінің кейбірінің көкейінде, сенесіз бе, «Менің айтқаным – басқалар үшін бұлжымас заң!» деген жалған мадақ туғызған...

Қазақ қауымына да есімі мәлім орыс жазушысы А. Бек 1934 жылы жария еткен «Курако» атты деректі хикаятында профессор Котульскийдің байырғы әріптесі,

академик М.А. Усов туралы: «Мальчишка из бакалейной лавки, а не профессор геологии» деп әжуа айтқанын қынжыла қайталап, өз ойын былайша түйеді:

«Когда образовался Сибгеолком, петербургские геологи боролись против этого. Котульский пришел в ярость. Он отказался подчиняться «соплякам» и не подавал руки. »

Сондықтан да Сібір геологтары мектебінің түлегі, профессор Усовтың сүйікті шәкірті һәм кешегі көшпелі де қараңғы халықтың ортасынан шыққан, Владимир Клементьевичтің ойынша, «Қарапайым инженер, дилетант, соған қарамастан ерекше өркөкірек» қазақтың Геолкомның айтулы мамандарының Жезқазған жөніндегі бұрыннан қалыптасқан тұжырымына қарсы шығып, кен орнын түбегейлі түрде әрі тереңге барламақ жобасына немқұрайды қарағаны түсінікті...

Нәтижесінде Қ.И. Сәтбаевтың жобасы техникалық кеңесте мақұлданбай, Яговкиннің ұсынысымен екі станокпен шолғын барлау жасауға рұқсат етілді... «Ленинградтан 16 қаңтарда қайттым, мәселенің жай-жапсарын кездескенде айтармын, қазір соны тәптіштеп жазуға құлқым жоқ, тым ұзақ та күйкі әңгіме... – депті Қаныш Имантайұлы Таисияға жұлдыздың 17 жаңасында жолдаған қысқа хатында. – Сірә, 22-сі күні, яки алдағы жексенбіде елге қарай жолға шығамын...»

Жаңа астанада бірақ өзі жобалағандай, екі-үш апта емес, ай жарымдай уақыт болды: уәде еткен таныстары ағасының ісіне араласуды сөзбұйдаға салып, Әбікей Зейінұлының Қазақ АКСР Орталық Атқару комитетіне түрмеден жолдаған арызын қарауды қасақана кешеуілдеткен; ақыры сол іс оңға басты. Біржола ағармаса да, сот кескен үш жылға кешірім жасалды. Оның жөнжосығын Қаныш Имантайұлының 18-наурызда

Таисия Алексеевнаға Мәскеуден жазған ұзақ хатынан білеміз:

«16-сы күні түнде Мәскеуге келдім... Ғалымтай мені аса жоқтамаған сияқты, хал-күйі жақсы. Хатың мен сыйлық тақияңды бердім. Қатты қуанды. Бірнеше мәрте киіп, айнаға қарап, біраз қоқиланып жүрді де: «кірлетпей тығып қояйын, өзі келгенде ғана киемін» деп сандыққа салып қойды. Кешке таман Досов, Файзолла мен Әзімбай келіп, түннің бір уағына дейін отырып, сәтті аяқталған сапарымды жудық... Келесі күні жайырақ тұрып, треске бардым. Жұмыстың беталысы бұрынғыдай. Бірақ көңіл-хошым қайта бұзылды: барлаудың қаржысын кесіп тастапты, 4.300 мың сомның орнына 3.500 мың ғана бермек; егер қосымша ақша таппасақ, төртінші тоқсанда тақыр жерге отырамыз... Шетелден келмек зауыт жабдықтары түгелдей Жосалы стансасына жеткізіліпті, бұған да тәубе. Тұрланға қажет жабдықтарға шетелге тапсырыс жасалған... Елден бір құшақ хат алдым, ауыл-аймақ дін аман, күйлі де көрінеді. Райханнан (Әбікей Зейінұлының қызы – М.С.) қуанышқа толы жеделхат алдым, демек, Әбекеңді босатқан...»

Әрине, жазғы барлау маусымы жақындап қалғандықтан, жас геологтың ынта-жігері соның жолында болған.

Қ.И. Сәтбаев – Т.А. Кошкинаға, Мәскеу, 22.03.1928 ж.

«...Тұрланның барлауы әзірше беймәлім жағдайда. Геолком барлау мен бұрғылауға бір-ақ келісімшарт жасағылары келеді, ал трест екі түрлі шартқа отыруды қалайды. Нәтиже мен шығын мөлшері екеуінде де бірдей. Тименің айтуынша, бұл да бір-біріне ұпай беріп илікпеуден туып отыр-мыс... Ал ол Тұрланның барлауын «Оралгорконтораға» беруді жөн көреді. Бүгін сол жаққа жеделхат жөнелттік. Оңды жауап болмаса, Геолкомның

қырсық шартына көнуге мәжбүрміз. Өзге жұмыстар жөніндегі шарттарға қол қойылды. Тұжырымдап айтқанда, олар мынадай:

- 1) Қайрақты кен орнында жалғыз станокпен әрқайсысы 50 метр тереңге 8 ұңғыма бұрғылау;
- 2) Өспен төңірегінде бес шаршы шақырым жерді электр барлаумен тексеру;
- 3) Жезқазғанда екі станокпен 1500 м. бұрғылау;
- 4) Жезқазғанда бес шаршы шақырым алаңға қосымша электр барлау жүргізу;
- 5) Найзатастан флюстік шикізат іздеу;
- 6) Малтақ кен орны төңірегінде геологиялық ізденістерді (Бетпақдала, Яговкин былтыр жете алмай қайтқан жер) жалғастыру;
- 7) Байқоңырдағы барлау (Пригоровскийдің сараптамасы және тың ізденістер, бәлкім, бұрғылау жасаумен);
- 8) Қарсақбай төңірегінен отқа төзімді саз табу;
- 9) Жерасты суын іздеу; 10) Байқоңыр мен Қарсақбай аралығына екі шақырымдық масштабпен топографиялық съёмка жүргізу...»

Ынталы кісіге қашанда жұмыс мол, ал Қаныш сияқты еңбекқор жігітке кеңседе сегіз сағат сарыла отыру аз, кейбір қағаздарды ол үйіне қолтықтай келіп, түнде де, жексенбі күндері де бел жазбай істейді. Көңілін ерекше алаңдатқан сол істе ол Геолкомның кергуі мол әрі азулы мамандарымен тәжікеге түспей, айналып өтудің орайын келтірді: «Оралгорконторамен» шарт жасасты; рас, барлау көлемін былтырға қарағанда біршама шектеуге тура келді. Өйткені Атбасар тресі ВСНХ-дан биылға сұраған қомақты қаржыдан бір миллион сомға жуық кемірек алды. Демек, қысқа жобаланған барлау көлемі

біршама азаяды. Басқарма мәжілісінде бұл туралы да сөз болды. Ақыры, тотыққан мысты көбірек қорытып, соны сатып, барлау қажеті үшін қосымша табыс табуға қаулы алынды. Өзіндей жастардың ынтасын әрдайым қолдап, жұмыс мүддесі үшін қандай да бір тәуекелден бас тартпайтын К. Бронзос (С.С. Дыбец бұл кезде басқа жұмысқа ауысқан) сияқты іскер қайраткердің тресті басқарып отырғаны да септігін тигізді...

Барлау топтары көктем шыға Қазақстанға жүріп кетуге әзірлік бастады. Қайсыбірі, әсіресе электросъёмкамен шұғылданбақ топ наурыз айының орта кезінде аттанып кетті. Сәтбаевтың өзі де соларға ілесе жолға шықпақ болған. Мәскеуде бөгелгендей шаруасы жоқ-ты, жас маманның аптыққан көңілі барлау алаңдарына жетуге асық. Амал не, «қырсық заңына» не істейсің, күтпеген бір жағдаят оны еріксіз кіріптар етіп, жаз ортасы ауғанша үлкен астанада жіпсіз байлануға мәжбүрлеген.

II

Айдан асты, ауылдағы туыстарынан хат-хабар үзілгеніне. Соған да алаң болып, көңілі елегізіп, ұйқысы бөлініп жүрген күндерде ол жақтан тағы бір жайсыз жаманат хабар сап етсін. Қыс сұрапыл қатты болғанын естіген-ді, аяғы соның нағыз жұтқа айналыпты. Ал өз ауылына биылғы жұт «жеті ағайынды» болып шүйілген. Бөкеш те аяқастынан жұмысты болып, Баянауылдағы түрмеде жатқан көрінеді:

«Әрине, ешбір кінәсі жоғы маған аян, көзін соған жеткізген кезде босатуы сөзсіз. Бірақ біздің үйдегі естияр жалғыз еркек кіндіктің ауылда болмауы, қыстан жұтап шыққан туғандарымды сол гәп жүдетіп отырғаны жаныма батады. Әсіресе қартайған әкешешемнің, шиеттей бес баланың...» – 1928 жылғы 11 сәуірде Таисияға жолдаған хатынан.

«...Ауылдан да, Семейден де хат-хабар жоқ. Мәлімсіздіктен ауыр не нәрсе бар екен, жанымды әбден күйзелтіп бітті. Қандай да бір хабар беруді талап еткен жеделхаттарыма ешқандай жауап жоқ. Тағы бірдеме болып қалды ма деп жабырқап жүрмін... Менің Ташкентке баруым шешілген мәселе. Бұл жақтан 12-15 аралығында шығамын. Қызылордаға тоқтауға құлқым жоқ. Вокзал басында кезіксек қайтеді?.. Ғалымтай циркке кетті. Ал мен үйде тағы да жападан-жалғыз жабырқап отырмын. Шөлдеп те отырмын, шай ішер едім, әттең, примусты жаға алмаймын» (15 сәуірдегі хатынан).

Қаншама асыққанымен, Мәскеуден шыға алмады. Ташкентте өтпек геологтар құрылтайы күзге қалды. Шынтуайтын айтқанда, Атбасар тресінің бас геологын жайма-шуақ көктемде кеңсеге «қамап» отырған себеп мүлдем басқа болатын...

Қ.И. Сәтбаев – Т.А. Кошкинаға, Мәскеу, 7 мамыр, 1928 ж.

«...Сірә, маусымның онына дейін Мәскеуден шыға алмаспын. Сөйтуге қызмет жағдайы ғана емес, жеке басымның шаруасы да мүмкіндік бермей отыр. Ауылдың халі бұрынғыдан да сорақы. Соңғы хатымда жазғандарға әкемнің кенеттен қайтыс болғаны қосылыпты, оның үстіне тағы бір немере туысым тұтқындалған. Әкемді жан-тәніммен сүйші едім, қадірқұрметі де мен үшін өзгеше жан... Ол кісінің мынадай жағдайда дүниеден қайтуы мен үшін ауыр соққы. Үйде қалған шиеттей бес баланың, ағамның әйелінің, әсіресе қарт шешемнің халі не күйде екенін білмеймін, міне, екі ай болды, хат жоқ (сірә, поштадан өткізбеген). Туған ағам қазір Павлодарда дейді. Оның тағдыры да әзірше мәлімсіз. Байғұстың жағдайын жеңілдету мақсатымен әр түрлі шаралар істеп жатырмын. Ағайға тағылған кінә – қисынсыз нәрсе,

байланған істің тезірек қаралатынына шүбәм жоқ. Тегінде, бұл біздің даланың ескі «дертінен» туған, басараздықтан пайда болған әншейін жала. Әділ де қатаң кеңес соты әлі-ақ бұл жұмысты ұйымдастырған адамдардың әрекетін әшкерелеп, төрелік айтады. Бірақ соған дейін ағамның үй-іші қаншама қасірет шекпекші, әсіресе қоректік малдан жұрдай болып, әкеміздің қазасын аза тұтып жылап отырған күндерде...»

Жаздың едәуір мерзімі өтті. Қаныш Имантайұлы әлі де Мәскеуден шыға алмай отыр. Демалысқа шыққан Таисия Зырянов кәсіпшілігінде тұратын шешесіне барардан бұрын астанаға соғып, бірер апта қасында болып кетті. Бұл да жабырқау көңіліне сүйеу болды. Сөйтсе де... Басына үйірілген бұлт тарқар емес. Ғалымтай демалысқа шыққан ел қазақтарына ілесіп ауылға қайтқан. Бара сала станицадан жеделхат жолдапты: ағаларының жұмысынан ешқандай үміт жоқ; Әбікей Зейінұлының былтырғы жұмысы қайтадан қозғалып жатса керек; жұттан аман қалған азын-аулақ мал тәркіге түскен; үй-ішінің жағдайы ит өлмес, ат арымас дерлік жағдайда. Өзі тұратын коммуналдық үйдің салт басты тұрғындары жаз шыға жан-жаққа тарап кетті. Бірі демалыс алып, бірі Қазақстанға ұзақ іссапармен дегендей.

«Ал мен жалғызбын. Әсіресе кеш әлетінде қу жанымды қайда қоярымды білмеймін, – деп шағынады ол 3 маусымда Кенді Алтайға жолдаған хатында. – Тап қазір қайтадан көрсем, сені ешқайда жібермес едім, ешқайда!.. Бұдан былайғы жалғыздыққа төзе қоймаспын. «Адам бәріне көнеді» деген қасаң теорияның керегі не, құрып қалсын! Қысқасы, сенің әрқашан қасымда болуыңды тілеймін, бұдан басқа рақаттың маған қажеті жоқ! Көрдің бе, жол сайын леп белгісін қойып отырғанымды, енді не істейін, дәп қазіргі

хал-күйім нақ осындай ерекше әсерлі сөздерді тілеп отырса...»

Жалғыз ғана алданыш – қиырдағы барлау жұмыстары ойдағыдай жүріп жатыр. Іздеуші топтар екі-үш жерде жұмысқа кіріскен. Тұрланға баратын геолог қана Ленинградтан келмей зарықтырып отыр. «Ал анау... бұл жақта мені еркімнен тыс ұстап отырған келеңсіз іс... бәз-баяғы мәлімсіз қалпында. Трестің бастығын күтіп жүрмін, сол кісі келген соң сөйлесіп, бір жағына шығармай, сірә, болмайды...» – депті Қаныш Имантайұлы 12 маусым күнгі хатында.

III

Атбасар мыс тресінің бас геологын кен орындарына жібермей, «үй тұтқыны» етіп Мәскеуде жіпсіз байлап отырған жайттың себебі, сол бөгетті ұйымдастырушылар да – бүгінде құпия емес. Алайда соның нақты себебін Қаныш Имантайұлының өзі де білмеген. Мәскеуден жолдаған мұң мен шерге толы хаттарында ол өз басы мен күллі әулетін жүдеткен тежеуді жергілікті белсенділердің қастандығына саяды, қыспаққа түскен ахуалын да тұспалдап қана жазады. Бәлкім, ашық баяндауға әлдекімдерден сақтанған...

1927 жылдың қараша айында шақырылған Өлкелік партия комитетінің 6-конференциясы Ф.И. Голощекиннің ұсынысымен «ірі байлардың малы мен құрал-сайманын тәркілеу жайында...» қарар қабылдаған. Өлкелік комитеттің бюросы оны дереу мақұлдап, БКП(б) Орталық комитеті мен Орталық Атқару комитетінің келісімін алған соң-ақ бұл мәселемен шұғылданатын арнаулы топ құрып, әзірлік шараларына кіріскен: соның бірі, жаз шыға басталмақ саяси науқанның алдында жер-жердегі бас көтерер ел азаматтарын басшы жұмыстан аластап, кейбірін Қазақстаннан тысқары аймақтарға сырғытып, енді бірін әр түрлі қаралаумен еркінен айырып, түрмеге алу шараларын қауырт жүргізген. Әбікей Сәтбаевтың былтыр күзде, ойда жоқта ағартушылық қызметтен босатылып түрмеге жабылуы; келер көктемде Баянауылдағы етжақын туыстарын тұтқындау; ақыр аяғында жазықсыз қудаланған ағаларын нақақ жаладан құтқармақ

болған, «құрығы ұзын» Мәскеуде отырған инженер Сәтбаевты Қазақстанға кіргізбеу, тәркілеу науқаны аяқталғанша сол жақта ұстай тұру – ОГПУ-дың зымыян тергеушілері ғана емес, жергілікті өкімет басындағы ойыншық «көсемдердің» алдын ала жөткірлікпен ойластырған қарекетінен өрбіген сақтық шарасы...

Айтып-айтпай не керек, шалағай білімді (тіс салатын дантист-техник), соған қарамастан өзін кең-байтақ Қазақстанның «құдайы» санаған, Бас хатшы И. Сталиннің сенімді ізбасары атанып, шалғайдағы республикада ойына келгенін тежеусіз жүзеге асырған «Қужақ» (көзі қарақты қазақ әріптестері қойған мазақ атау, иегіне түк шықпаған көселігін нұсқаумен бірге, саяси мәнінде «тыр жалаңаш патша» деген мағынамен лақап фамилиясын қазақшалаудан туған сөз) Филипп Исаевич Голощекиннің (төл есімі – Шая Ицком) дегені болып, күллі Қазақстан атырабында «Кіші Қазан» төңкерісі жүзеге асты. Исі қазақтың ғасырлар бойы көшіп-қонып жүріп мыңмыңдап өсірген төрт түлік малы, шынтуайтын айтқанда, бірден-бір тіршілік корегі – мал шаруашылығы төңкерістік белсенділікпен жүргізілген сыпыра тәркілеудің салдарынан жойқын жұтауға ұшырап, оның зардабы таяу жылдарда-ақ қыр елі үшін жан түршігерлік зор апатқа әкелмек...

Қыр соңына шам алып түскен дұшпандары қайыра көтеріліп, Жоғарғы сот үкімімен кешірім алған ісі қайта қозғай бастағанда, сірә, сақтық ойласа керек, Әбікей Зейінұлы Семейден жылыстап кетіп, сол бетінде Мәскеуге жетеді. Әрине, келген күні-ақ оңаша пәтерде, ішқұса боп зерігіп отырған інісіне ел хабарын жасырмай айтып, көп жайтқа көзін ашқан. Қаныштың да дәрменсіз байланған өксік халін өз аузынан естиді...

Жарым жылдан астам уақыт үкім иә қаралаусыз түрме азабын тартып, жаны күйзеліп, денсаулығына ақау түсірсе де тісқақты ағасы жасымапты. Қайта мұндай құқайды енді ғана көріп, қатты жәбірленіп отырған сүйікті інісіне толғана қарап:

– Шіркін, Ахаң біздің дүлдүл ғой нағыз, Байтұрсынов ағанды айтамын, – деді ақырын ғана. – Мына кіріптар халімізді білгендейақ, «Жауға түскен жанның сөзі» деген өлеңінде: «Тағдыр шіркін тап беріп, Тамағымнан алып тұр. Жала деген төбеті, Балтырымнан қауып тұр... Әй, сені ме дегеннің, Айызы әбден қанып тұр...» дегені

тұп-тура бізге емес, күллі қазаққа айтқандай болып шықты. Не дейміз, Қанкежан, тағдырдың жазуын көреміз де...

Сөйтсе де шарасыздығына зығырданы қайнаған інісі мәртебелі Мәскеуден әділдік іздеп келген ағасын саяси қудалаудан біржола құтқаруды ойлап, өзінің де кіріптар жайын ақылдаспақ болып, Қазақстанның өкілетті өкілі Әбілқайыр Ысқақұлы Досовқа барды. Әбекең мен ол бір жылғы төл еді, өзі оқу соңында жүргенде құрдасы әлеумет жұмыстарымен шұғылданып, ту бастан-ақ қызылдар күресіне белсене қатысып, ақыры Кеңес өкіметінің белді қызметкері ретінде танылған. Әбілқайыр Ысқақұлымен ол Семейде, Губаткомның төрағасы болып тұрған шағында жақынырақ танысып, біліскен.

– Ашуға жеңдірме, құрдас, – деді сырмінез досы жайбарақат қалыпта. – Өзің тіпті жұқара бастағансың ба? Рұқсатсыз елге жетіп барғанда не ұтасың? Жосалы стансасына түскен сәтте-ақ қолыңды артыңа қайырып байлайды да, контр деген қаралаумен торкөздің ар жағынан бір-ақ шығасың. Бай баласы екенің белгілі – бір, туыстарың да саяси бап бойынша қамауда отыр – екі ме?..

– Әбе, мен кеңес инженерімін, мәнді іс атқарып жүрген...

– Білемін, басқалар да біледі. Алайда елде қазір үстем тапқа қарсы саяси майдан жүріп жатыр... Бекерге күйректенбе, бай тұқымы қайдасың деп қамшы үйіріп жүрген ұрдажықтарға бәрібір, қазірде олар көзіне түскен пендені аямайды. Ең дұрысы, әзірше осы жақта бой тасалау. Менің де әсіре белсенділерге қарсы тұрар иә тыйым салуға шамам жоқ. Саған да, туыстарыңа да... Бұл енді біздің дала жұртының ежелгі дерті. Әбекеңді мен қатты сыйлаймын ағартушы ретінде де, кісілігін де.

Науқан дүрілдеп тұрғанда не істейсің, өзің айтшы, желге қарсы түкіруге бола ма?

– Әкемнің басына барып, құран оқып қайту үшін де рұқсат алуым керек! Мен барсам-ақ халық дүр көтеріледі-міс! Тап жауы – мен, кеңес инженері?! Ау, біздің әулеттен байлық кеткелі қашан?! Қаптап кеткен жау элементі, түп-түгел контра!.. Әбе, бірдемеге ұрынатын шығармын, уақытты қалай өткізерімді білмеймін, – деп Қаныш жан күйзелісін ақтарып ағынан жарыла, ашына да сөйледі.

– Беу, құрдас, мен сені мықты азамат деп жүрсем, бұның жарамады. Ау, газет-журнал бықып жатыр, қазақ даласының жер байлығын, асты-үстіндегі қазынасын мадақтап, ең құрығанда мақала жазбайсың ба?.. Сенің біліміңді, бар білгеніңді құдай тағала маған дарытса, әттең десеңші!? Қысқасы, доғар ондай күйректікті! Қалмақпен қатты қаржысқан Қаржас батырдың ұрпағы екеніңді осындай қиын-қыстау кезде көрсету қажет! Қиыншылыққа да қайсарлық керек, достым!..

Нақты қол ұшын бермесе де, сеніп барған қайраткер азаматтан Қаныш қайраттанып шықты. Әбікей ағасын сол кісінің жәрдемімен үлкен астанадағы жөндем ауруханалардың біріне жатқызды да, көптен бері көкейінде жүрген ойына дереу кірісіп, Жезқазған кенін барлаудың бес жылдық жобасын геологиялық тұрғыдан негіздейтін ғылыми еңбек жаза бастады. Мардымсыз көлемде жүрдім-бардым жүріп жатқан барлау қарқыны, оның нендей нәтиже берерін қаперіне алмай, қиялындағы тереңнен және әлденеше қабаттан қисапсыз мыс кенін тапқандай-ақ шабыттанып, қаламы да күні-түні қағаз бетінде дамылсыз жорғалап, еңбек етсін! Бірер аптадан соң аңғарды: жоба үшін бастаған еңбегі кенет көлемді мақалаға айналыпты, бас-аяғын қайта қарап тұжырымдай жазса – Қазақстан түгілі,

беделді Одақтың басылымы шап бергендей мәнді әрі көпшілікке арналған ғылыми баян туыпты...

Екі-үш аптадай ем алып, денсаулығын біршама оңдаған соң Әбікей ағасы елге аттанды, әр қилы ойға түссе керек, жолшыбай Омбыға соға жүретінін ескертті...

Ағасы аттанып кеткен соң-ақ, әсілі, ол кісінің Мәскеуге іздеп келгені өзіне едәуір ес те, қуат та болғанға ұқсайды, уақыт өткізе алмай қоңылтақсыған мұң-шері қайтып оралды. Күні-түні жанын жеген бір сұрақ: не істеу керек?..

«...Қызылордадағылар, сірә, мені «Атбастрестегі» жұмысымнан да біржола шеттетуге келіскен сияқты. Жуық арада ресми бұйрық келмек. Демек, бұдан былай Қазақстанға бара алмаймын. Биылғы қыс, бәлкім, Мәскеуде қала тұрамын. Жұмыс жөнінде қиналмаспын, мені жұмысқа алуға мүдделі кеңселер мұнда аз емес... Он шақты күннің ішінде бәрі де белгілі болады. Сол кезде толығырақ жазармын. Көңіл-күй әзірше осындай, уайым жеп түңілгеннен аманмын. Қысқасы, Сәулем, биыл сен мен үшін де, өзің үшін де демалуға тиіссің... – депті 20 маусымда Алтайға жолдаған хатында ол. – Мұндағы достар Мәскеуде қалуға кеңес береді. Өзім де сол ойдамын...»

«Әзірше осындамын, сірә, әлі де болатын сияқтымын. Қазақстанға, тіпті ауылыма барып қайтуға қиыла сұранып, рұқсат ала алмадым, – делінген Қаныш Имантайұлының Таисия Алексеевнаға 13 шілдедегі хатында. – Демек, қала шаңын жұтқан мезі де күйкі тірлікті қанағат етуге тиіспін. Тұрмыс күйтімде ешқандай өзгеріс жоқ. Жұмыстың беталысы да бәймәлім. Ешкім ештеңе айтпайды, ең болмағанда, бірдеме деп түсіндірсе екен. Ал трест жетекшілері менің кетуіме мүлдем қарсы. Бұл да мен үшін рухани сүйеу. Шынында да, өз міндетіме мен адал болдым,

аянғаным жоқ.... РСФСР-дың ВСНХсына (Кен директоратына) жұмысқа шақырып отыр немесе ВСЕКОПРОМСОЮЗҒА (пайдалы қазбаларды жекешелеп қазу бөліміне) орналасуға мүмкіндік бар. Екеуінде де материалдық жағдайым жаман бола қоймас (еңбекақысы қазіргіден әлдеқайда көбірек), рухани жөнінен екеуі де қолайыма жақпайтын жұмыстар. Алғашқы мекемеге барсам – мамандығыммен қоштасып, қағаз қотаратын шенеунікке айналамын, әкімдік жолға түсемін. Екіншісі – қара бастың қамын ойлау... Геолкоммен де сөйлестім: «...кез келген уақытта жұмысқа аламыз» деді. Ал Котульский Қазақстанда биыл тұрақты ашылмақ Геолком бөлімшесін басқаруды ұсынды. Мұның бәріне де нақтылы жауап бермей, ойланып жүрмін. Трестен еріксіз кетіретін болса, сірә, Геолкомды таңдармын. Ленинградта бір апта болдым... Жуық арада жағдайым түзелетініне сенімім күшті. Сен де менің уақытша сәтсіздігіме қамықпа. Күзде басымыз қосылып, қайткен күнде бірге тұратын боламыз... Бүгін саған жеделхат жолдап, бір шиша насыбай жіберуді өтіндім. Құрып қалғыр таусылып қалып, онсыз да жұқарып жүрген жүйкені қажап мазамды ала берген соң, амалсыз сұрадым. Тәңір жарылқасын, жаным, ең құрығанда, кеуіп жүрген таңдайымды жібіт!. Туған ағамның жұмысында әзірше өзгеріс жоқ...»

Жуық арада дегені тек тым ұзап барады. Жаз айында, беймаза қалада мәлімсіз күтуден әбден зарығып, әрекетсіз отырған геолог жігіттің тынысы тарыла түскендей.

Қ.И. Сәтбаев – Т.А. Кошкинаға, 21 шілде, 1928 ж.

«... Жағдайым беймәлім қалпында. Көңіл-күйім де солай. Не себепті күйректеніп, қайғыруға тиіспін: бойымдағы күш-жігерімді, білімімді күні бүгінге дейін туған елім – Қазақстан үшін сарқа жұмсап келдім. Ау,

сол үшін енді қиянат қуғындауға ұшырап, жалаға ұрынып, өзімді жек көретін қай-қайдағы біреулердің күйкі әрекетінен жапа шегуге тиіспін бе?!

Трестің жұмысы ойдағыдай деседі: зауытты жылдың аяғында жүргізбек; жабдықтарды монтаждауды аяқтауға жақын сияқты... Электробарлау тамаша нәтиже беріпті: Жезқазған мен Тасқұдықтың аралығынан төрт жерден жаңа кен аномалиясын ұшыратқан! Бұл болса осы участоктарда кен шоғырлануына сенімсіздік білдіріп жүрген мамандарды иландыру үшін өте-мөте мәнді жаңалық. Электрмен барлау тобы қазірде Өспен ауданына аттаныпты. Яговкин қазір Малтақта болу керек. М.И. Ваганов (Өспендегі бұрғылау партиясының бастығы) пен Тұрландағы барлау тобынан ешқандай хабар жоқ... Біз үшін әзірше қолайсыз жағдаят – пирит іздеудегі сәтсіздіктер. Болаттам пиритінің бір партиясын Механобор (Механикалық жабдықтар – М. С.) институтына сынауға жібердік. Жайбарақат дегенімізбен, негізгі ісіміз алға басып, Қарсақбай алыбының іргесі қаланып жатыр, ол болса, өзің білесің, Қазақстанды индустрияландырудың алғашқы қарлығашы».

Сәтсіздіктің де шегі бар. Кейде ол жылдарға созылады, кейде бірер айға. Сәтбай әулеті тап болған кесепат бұл жолы да, тәубе делік, ұзаққа созылмай, сол жылы-ақ саябыр тапты. Үкімет маңындағы игі жақсылардың бірі, Қаныш Имантайұлының үстіүстіне жолдаған арызы мен жеделхаттарына ақырында көңіл бөліп, жазықсыз қуғындауды тоқтатуды талап еткен тәрізді.

Алғашқы хабар Омбыдан келді: қала іргесіндегі «Қаржас ауылында» бой тасалап жүрген Әбікей Зейінұлы ел жаққа қайтпауға бекініпті; осы жердегі орыс мектебіне мұғалім болып орналасқан...

Павлодардан да қуанышты лебіз жетті: Кәрім де, Бөкеш те қамаудан босап, ауылға аман-есен қайтыпты, отбасының тірлігіне кіріскен, қуынып жүріп, сот шешімімен тәркіге түскен малдың үштен бірін біржола қайтарыпты (Ғалымның дербес мұрағатында сақталған ресми анықтамада Имантай би мен оның үлкен баласы Ғазиз Сәтбаевтан 1928 жылдың жазында 150 бас ұсақ мал, 50 жылқы және 12 ірі қара тәркіленгендігі жазылған). Қу жанын қоярға жер таппай, Атбасар тресінің кеңсесінде қағаз қотарып отырған геологқа да Қазақстанға баруға рұқсат кешіккен жоқ, тіпті жеделхатпен хабарланған. 28 шілдеде Қызылордаға қайтып оралған Таисияға жолдаған хатында ол: «...Келесі аптада барлаудың жай-күйін тексеру үшін Тұрланға жүремін, одан әрі – Қарсақбайға... Жүрерімде жеделхат саламын, күт, JANIM» – депті.

Қ.И. Сәтбаев – Т.А. Кошкинаға, Мәскеу, 4 тамыз, 1928 ж.

«...Күпті көңіл соңғы аптада біржола түзелді деуге болады. Жұмыста да олжа көп: Жезқазғандағы барлау мен нұсқаған қолаттан қуаты үш жарым метр, мыстың орташа құнары 6,5 пайыз кен қабатына жолығыпты; пештің монтажы біткен, 15-20 қыркүйек аралығында зауытты жүргізуге мүмкіндік туған; менің өндірістерге сапарым шешілген мәселе!.. Тұрландағы партия биылғы барлауды жобаланған мерзімнен бір жарым ай кешігіп бастады. Демек, қалған уақытты пайдаланып, бүкіл жұмысты қысқа мерзімде орындау қажет. Әлгінде ғана комбинат басшыларынан Тұрландағы партияның Түркістанға қарай шығатын бағыттан... небәрі төрт жарым шақырым жерден жаңа кен жүлгесін тапқанын естідім. Не қылған кен? Бара көреміз. Өспен партиясы әзірше үнсіз жатыр... Білмеймін, өзің өтінгендей, Қызылордада бірер күн аялдауға мүмкіндік бола ма, болмай ма, белгісіз. Турасын айтқанда, ешқандай жұмыс болмаса, Қызылордада тоқтағым келмейді.

Шығарымда телеграфпен хабар беремін. Қалай болғанда да мені қарсы аласың... Денсаулығым қазір жақсы, «сіріңкедей» ілмиіп жүдегеннен әзірше аманмын...»

IV

Перзенттік парызын өтеуді ойласа, ең алдымен туған ауылына барғаны абзал-ды. Өзіне де, ағайын-туғанға да асқар таудай сүйеніш болған, күні кеше бүкіл Ақкелін болысының қадірменді биі атанған әкесінің орнына барып мінәжат етуге тиіс еді. Сағынып отырған ауыл-аймағында жүзін көрсетіп, қара жамылып қайғырып отырған туыстарының мауқын басу – мұсылманшылық борышы емес пе?.. Бірақ адуын мына заман шалғайдағы Баянауылға бұрылып, жеке басының парыз-міндетін өтеуін көтере ме, әсіресе жаздың санаулы күні қалғанда? Жоқ! Оқыған жігіттен ол басқа әрекет тілеген-ді. Сондықтан да жолға шыққаннан бергі екінші аптада біз оны түстіктегі барлау алаңынан көреміз.

«Бүгін таңертең Түркістанға келдім, директорымды да осында кезіктірдім, – деп жазады Қаныш Имантайұлы келіншегіне 19 тамыздағы хатында. – Тұрланның жағдайы мүшкіл: бұрғылау әлі басталмапты; дайындық жұмыстарына кешігіп кіріскен; не істейсің, уақытты өткізіп алған. Директор екеуіміз сол жаққа жүрмекпіз. Сірә, бұл жақта ұзағырақ болармын, бұрғылауды тездетіп бастауға қалай да бірдеңе істеуім керек... Директорымыз – жаңа адам, бұл жақтағы жұмыстың жайжапсарын білмеудің салдарынан қолайлы кезеңді өткізіп алған. Бүгін де жолға шыққысы келмей, ертең жүрсек қайтеді деп мені үгіттеп бақты. Ал бізге мұнда түнейтін ешқандай шаруа жоқ...» Қарсақбайға ол тамыздың 29-ы күні келеді. Келе сала құрылыс алаңдарын аралап, кен төбелерін кезген.

Ұлытау алқабының дүбірлі күндерді басынан кешкен айшықты кезі: зауыт құрылысы санаулы күндерде аяқталмақ – ауыр жабдықтар орнатылып болған; қалашық едәуір үлкейіп қалыпты; шахталар да көктемнен бері кен тасын тонналап шығара бастапты; Байқоңыр мен Қарсақбай, Қарсақбай мен Жезқазған аралығындағы тар табанды темір жол пайдалануға берілген; байыту фабрикасының құрылысы ғана кешігетін тәрізді, басқарма мүшелері дереу бас қосып, мыс қорытуды құнарлы кенмен бастауға шешім қабылдады... Мұның бәрі біткен істің айқын нышандары. Анығында көптеген айлар бойы мыңдаған адамдардың жол меһнатымен, даланың ұлыған боран, суығымен, баспана, азық-түлік тапшылығымен күресе жүріп іргесін көтерген зауыт тынымсыз әрекетпен дүниеге келіп отыр. Ғайыптан тіл бітсе, Қарсақбайда соңғы үш жылда пайда болған әрбір тұрғын үй, зауыттың әрбір темірі қиыр дала төскейіне қандай бейнет, ауыр еңбекпен келгенін ұзақты күн әңгімелеп берер еді.

«18 желтоқсаннан беріде Қарсақбайдың сырт өмірмен байланысы мүлдем үзіліп қалды. Нан, азық-түлік, жабдық тасу тоқтап тұр, – деп куәлік етеді комбинаттан Мәскеуге жолданған жеделхат. – Жосалыда отырған басқарма төрағасы Бронзос жолдас жүз түйемен керуен ұйымдастырып, Қарсақбайға жөнелткен еді. Бір мың үш жүз центнер ұн тиеген керуен көк тайғақ мұз басқан даланы кешіп жолда келеді. Қарлы боран тоқтаған жоқ, аяз да қатайып барады. Керуенді қарсы алуға комбинаттан 40 түйемен кісілер жөнелттік. Бронзос жабдықтаған керуен Қарсақбайға 18 қаңтардан беріде іліге алмайды. Ал біздегі нанның қоры тек 15 қаңтарға ғана жетеді. Күннің суықтығы бүгін отыз үш градусқа көтерілді. Байқоңырдағы қазақ жұмыскерлерінің тамақ жоқтығынан жұмысқа шыға алмай үйде отырғанына бірнеше тәулік болды...»

Әйтсе де бір ниет, бір білекпен жұмсалған көп жігері қиыншылық атаулының бәрін де жеңді. 1928 жылғы 16 қыркүйекте шарпу пешіне от қойылды. Ақ түйенің қарны жарылды дерлік ұлан-асыр қуаныш одан әрі кешіккен жоқ.

Бір айдан соң, 19 қазан күні, түнгі сағат он бір шамасында Қарсақбай зауытының конверторынан тұңғыш рет мыс бұлағы ағызыла бастады. Кеңес өкіметі салған тұңғыш мыс өндірісінің өнімі, тұңғыш Кеңес мысы дүниеге келді!

«Жұмысшылар мен әкімшілік-техникалық қызметкерлердің ерекше жігер мен зор қуатының арқасында Қарсақбай комбинатының Үлкен мыс зауыты үкімет белгілеген мерзімде өнім бере бастады, – деп хабарлайды Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің төрағасы М.И. Калининге жолдаған жеделхатында осы оқиғаға арналған салтанатқа қатысушылар. – ...Қарсақбай кеншілері өте-мөте ауыр жағдайда жұмыс істеді, темір жолдан жырақта, қазақтың Бетпақ даласында жанқиярлықпен еңбек етіп, ақыры барлық кедергіні жеңіп шықты. Үш мың жұмысшы мен әкімшілік қызметтің ұжымы Сіз арқылы ВЦИК-тің сессиясына пролетарлық сәлем жолдайды. Және үкімет тапсырмасын әрқашан мүлтіксіз орындауға әзірміз деп сендіреді».

Қуаныш та, тегінде, егіздеп туындайды. Сәті түссе уақыт талғамай оңнан да, солдан да орайласа қалады.

«...Жезқазғандағы барлау өте-мөте сәтті жүріпті. Биылдың өзінде, сірә, 25-30 мың тоннаға кен қорын өсірсек керек. Электробарлаудың нәтижесі де көңілдегідей! – деп шаттана сыр шертеді Қаныш Имантайұлы Қарсақбайдан, қыркүйектің 3-і күні Таисияға жолдаған хатында. – Иә, бұл жақтағы барлау жұмыстарының көлемі ұлан-асыр, соның бәріне тек

қаржымыз жетсе... Шүбәлімін... Бұған бірақ аса қайғырып отырғаным жоқ, ең бастысы, қазақ даласында кен бар. Екі жылдық шағын барлауда Жезқазған қоры қаншаға өсті?! Биылдың өзінде Спастағы барлау мыс қорын екі миллион пұтқа көтерді. Ал Өспендегі барлаушылар алтын тауыпты. Қайрақты мен Тұрландағы олжалар ше?!

«Русаковтан алған ресми емес хабарыма қарағанда, Балқаш төңірегiнен жалпы көлемі бір миллиард пұт шамасында (!) мыс кенін тауыпты. Шындық болғай, онда бұл – дүниежүзілік алып! – деп масаттанады жас геолог келіншегіне жолдаған тағы бір хатында. – Тек біздің далаға деген сенімсіз көзқарас өзгерсе екен. «Жері қашық, су жоқ...» деп күні бұрын байбалам салған, дұрысын айтқанда, қиян шалғайлығынан зәре-құты қашқан сақтанымпаз мамандардың теріс пиғылынан ада болсақ десеңші».

Барлаудың едел-жедел шараларын бір жайлы еткен соң перзенттік парызын өтеуге де мүмкіндік туды. Барар жері алыс, тура қатынас атымен жоқ. Қиғаш болса да айналма жолды таңдады: Шортанды стансасына дейін темір жолмен келіп, Ақмолаға апаратын жолаушылар автобусын күтіп алып, одан әрі Қарағандыға жетсе, ауылына салт атпен түсуі қиын емес...

* * *

Қаныш ауылына келген кезде туған ағасы үйінде болатын. Мойнына артқан қылмыстан біржола ақталыпты. Бірақ сырқат адам сияқты, күні кеше көңіл хошы сергек, еті тірі жан, көп сөйлемейтін бұйығы қалыпқа ауысып, иелігіндегі шағын шаруашылықтың жұмысын жүрдім-бардым атқаратын бейжай енжарлыққа түскен. Бәлкім, қыс бойы басы шырмалып, ГПУ тергеушілерінен де гөрі, ежелгі ауылдастарынан көрген қиянатты ұмыта алмай, қатты жәбірленіп, жігер-

қайраты мұқалып қалған... Ту-талақайға түскен малының сойыстан аман қалғанын жинап алып, соларды бағу-қағумен шұғылданған. Үйішінің айтуынша, соны да көңілсіз атқарады, бала-шағасының күнкөрісінен біржола айырылып қалмауы үшін ғана бас-көз болып жүрген сияқты...

Сәтбай қажының әулеті өздеріне көшбасшы ғана емес, ұзақ жылдар сүйеу болған би ағасын жоқтап, ел дәстүріне сай қаралы ауыл әлпетін сақтап, жайлауға да шықпай, алыс-жақыннан құран оқуға келушілерді күтіп, қыстау маңында болыпты. Бәлкім, сол да Бөкештің еңсесін көтертпей, шерлі көңілін езе түскен. Үйіші де көл-көсір жылаудан арыла қоймапты. Қаныштың келуі туыстарын қайғыдан айықтырған жоқ, кенже баласының әке орнына кешігіп жетуі, оған көңіл айта келген жұрт нөпірі де қаралы жандардың мұң-шерін, өзегін өртеген өкінішін ауырлата түскендей...

Әкесін аза тұтқан қапа күндерде Қаныш былтыр көрген, өзі жан-жүрегімен құлай сүйген сайын дала тіршілігінің күрт өзгергенін жүрек ділімен сезген-ді. Қыр елінде бұрынғыдай ерсілі-қарсылы сабылған қыдырмашылар саябырлаған. Ауылдар қарамы да азайыпты. Ауыл дейді, күні кеше дала төскейін қара құртша қаптап, өріске мыңғырап шығатын мал да оқта-текте көрінеді. Әсіресе бірнеше ауыл боп өскен, көшкен иә қонғанда осы атырапты у-шуымен даңғазалап жататын Шорман бидің ұрпағынан кезіктіргені – тіпті шамалы, мыңдап айдаған жылқысы мен қойы өткен қыста жұтап қалғандай. Зында бастаған малдысы туыпөскен Ақкеліннен аласталып, Қазақстанның батыс өңіріне жер аударылғанын естіген-ді, ал қалың кедей бөліске салған қыруар малдың (Баянауыл дуанының өзге байларының да) қайда кеткенін ешкім түстеп те, түгендеп те айта алмады. Естуінше, құдайдың бұйрығы деп, көпшілігі қолға тигенін сойып алып, көмейден әрі асырған. Ал сол

көптің ертеңгі тірлігі не болмақ? Оны енді бір жалғыздан өзге ешкім білмейді.

Келген күні-ақ туыстары Қанышқа қарт әкесінің ауырмайсырқамай кенеттен опат болған шерлі тарихын да тәптіштей айтып берген: төңіректегі қызыл белсенді қажы ауылына қарасты төрт түлік малдан тігерге тұяқ қалдырмай тәркілеген күні әкесін де тұтқындап, станицадағы түрмеге қамапты. Сірә, Шорман тұқымы сияқты ту алысқа жер аудармақ болған. Ара түсер естияр жан ауылда болмаған. Кәрім де, Ғазиз де ояз түрмесінде. Жылапсықтап соңынан ере барған ауыл адамдарына бидің өзі: «Менен көз жазып қалмаңдар, сірә да ұзамаспын, сүйегімді ескі қорымға қоясыңдар!...» – деп қатты ескертіпті. Сөйтіп, ауылдағылар не істерін білмей дағдарып отырғанда, бұл да Алланың бұйрығы, одан да гөрі өмір жолында көпке жасаған игі жақсылығының қарымтасы болар, Баянауыл іргесіндегі Көкжатақтың қалың кедейі атқа мініп, сол маңаттағы ауылдардан да қосылып, жиыны екі-үш жүз адам ереуілдеп шығып, түрме үйін қоршап алады. Енді біразы аудан басшылары отыратын кеңсені қамап:

«Қадірменді биді босатпасаң, өкімет біздікі, қолша шығарып аламыз. Имекең кедей-кепшіктің қамқоры болған абыз адам, әділ қазы, билік айтқанда да жуан тұқымға емес, жәбір-жапа көрген жарлы-жақыбайға жәрдем берген. Әрі ол дәулет жиған кісі емес, тек қана орташа, яки тәркіге жатпайды. Қысқасы, мыналарың әсіре белсендінің бөрік астынан жау іздеген амалы!...» – десіп шу көтеріпті...

Мұндай оғаш мінез күтпеген аудан басшылары қарт биді Павлодарға жөнелтпек амалдан бас тартып, сірә, таяқты қаттырақ сілтегенін түсінген білем, келесі күні әкесін түрмеден шығарыпты. Сексеннің жуан ортасына тақаған кексе кісі қараңғы каталашкаға қамалған

сорақы қиянатты көтере алмаса керек, жарық дүниеге қайта шыққанда, басы мәңгіріп, жүруге жайы келмей, аяғын әрең басып келіп, арбаға қисаяды. Сонда-ақ өзін қоршаған жұртқа: «Ауылыма жеткізіңдер...» – депті. Сірә, татар дәмінің таусылғанын сезген, өз шаңырағында, өлең төсегінде көзін жұмуды қалаған. «Алланың жазуы солай болған соң, амал не, ауылға бірнеше шақырым қалғанда, жолшыбай арба үстінде көзін жұмды, жарықтық...» – деп аяқтаған-ды ауылдастары бидің кенжесіне көзі көрген шерлі тарихты.

Үй-іші кенжетайына әкесінің өсиет еткен соңғы тілегін де жеткізді: сірә, өзін қатты сағынған сияқты, бәлкім, қасына алып, бала күніндегідей қолынан, шашынан сипап отырып, мауқын басқысы келген, әлде сүйікті кенжесімен арыздаса алмай, о дүниеге аттанарын сезген бе, әйтеуір екі сөзінің бірінде Қанышты айтып, түсі ғана емес, өңінде де жиі шақыратын болыпты; айтуынша, Бөкешті ұзатып оқытпай, бағын байлап, ауылда ұстап қалғанына қатты өкінеді екен, ендігі тірлік – малда емес, оқумен табатын өнерге ауысты; Қанкежаным менің – биікке самғайтын қыран құстай түлеп ұшып, өнер-білімге жастай жерік болып жүріп, өз жөнін ерте тапты, әне, көрдіңдер ме, қандай жерге шығандап шыққанын деп оқта-текте мақтанса да керек... Әсіресе Кенжетайының өз қатарының алдына шығып, мемлекет жұмысында жүргенін жиі айтады екен. «Қаныштай біздің сонау Мәскеуде жұмыс істейді. Оқудың да оңайын емес, қиынын таңдап, соныға соқпақ салды! Оның меңгерген кәсібі қазақ баласы білмейтін, қазақ түгілі, орыс жұртының өзі енді-енді игере бастаған, әлей қиын әрі аса қажет өнер. Сол үшін де, көрдіңдер ме, құзырмәзір боп оны Мәскеуге алдырды. Қай жерде болсын оның ақылкеңесіне құлақ түре тыңдайды деседі, үкімет адамдары да жиі шақырып

ақылдасады білем. Бұл, тегінде, Шоқаннан өзге бірдебір қазақ баласының қолы жетпеген зор мәртебе! Ресей патшасына бағынғалы біздің қазақ жұрты көрмеген, естімеген абырой!.. Иншалла, кенжетайымның алды ашық, білімі ғана емес, ақылы да терең, адамның көңіл-күйін бетіңе бір қарағанда-ақ айтқызбай біліп тұрады... Менің осы сөзімді бағыңдар тегінде: Қанышжан біздің әулет қана емес, туған халқын да қуантады; тек мейірімі зор Алла оған бақ пен қуат берсін, денсаулығы түзу болып, іші тар пенделердің қызғанышы мен арам пиғылынан сақтасын!.. Ал, сендер, өз әулетінің үлкен-кішісі, қажы атаң ұрпағы, оның айтқанын ешқашанда бұзбаңдар, біз де бірдеме білеміз деп қарсы келмеңдер, ендігі жөн нұсқар көшбасшыларың – бал кенжем болады!..» – деп оңаша бас қосуларда үй-іші мен жақындарына өнеге айтады екен. Бір ғажабы, төбесіне көтеріп, жер-көкке сыйғызбай мақтап отырған ақылды кенжесінің екі-үш жылдан бері жасырып жүрген жігітшілік «қылмысын» да біліпті, шынтуайтын айтқанда, қарт шөңге соны өз отбасына сирек келіп, қала жаққа тезірек кетуге асығып тұратын қылығынан-ақ ұққан. Сірә, сол жайтқа ойланған да сияқты, бұл хақында, көктемгі аласапыран басталардан аз бұрын Бөкешке мұңая сыр шертіп, өз байламын жария еткен: «Орыс қызына көңілі құлап тұрса – не істеймін, ол да мына әулекі заманның әуей ісі болған соң?.. Сөйтсе де, Қанышқа қаттырақ айтыңдар, әке-шешесінің батасын бұзбасын, біз таңдаған, көңілімізден шыққан сүйікті Шырлай баламды бұл фәниде ренжітпесін. Қос әйел алу – атамыздан қалған ғұрып, екі қосағымен де тұрсын, заман аужайына қалай икемделеді, жөнін өзі тапсын. Жарық дүниеге келген жас өскін ұрпағы әке тәрбиесін көріп өссе игі! «Жетім қозы – тасбауыр, отығар да уанар...» деген де, әсілі, жетіскеннің тірлігі емес. Балам менің осыны да ұмытпасын!..» – депті.

Әке өсиетін айта отырып Бөкеш ағасы өз ойын да бүккен жоқ, қамыға жеткізді.

– Әкей марқұм оқымағанның ақылдысы, заман аужайын ерте аңдаған шынайы кемеңгер адам еді, Қанкежан, сен енді, осы уәжге ден қой! Өз отбасың ғана емес, біздің де жай-күйімізді түпкілікті қаузамасаң – мынадай ертеңі беймағлұм, аумалытөкпелі жағдайда, қыр төсінде баяғыдай мал бағып, қайғы-қамсыз күнелтуіміз екіталай нәрсе екеніне түсінікпен қара!.. Әкей де солай деп кетті. «Қайда жүрсеңдер де бірге болыңдар, іргелеріңді бөлмеңдер, бір-біріңе сүйеу болып өмір сүріңдер, балалар да сонда өзара бауырмал боп тату өседі...» – дегені де қайран әкеміздің біліп те, зерделеп те айтқан соңғы тілегі. Мен де сондай ойдамын. Туған жер деп Ақкелін бөктерін қимай, қыр төсінде ошарылып отыруымыздың енді мәні жоқ, ал жасөспірім балаларды оқыту керек. Қысқасы, бұл істің де жөн-жосығын мықтап ойлағын, Қанышжан!..

Қаныш туған ағасының ойлы сөзіне дау айтпады. Кінәсін мойындап, әкесі өсиетін шама-шарқынша бұзбайтынына сендірді. Ал болашақ қоныс пен тірлік жайлы ойлануға мұрсат сұрады. Ағасының меңзеуі дұрыс, өндірісі бар қала маңына жақындағанды өзі де мақұл көреді, «Тек биыл кеш қалдық, қыраулы қыс босағада тұрғанда қайда көшесіңдер? Әке-шешеміздің асын беріп (Нұрым шешесі де сол күзде ақсақалының артынан мәңгі сапарға аттанған), басына бейіт қарайтып, қатым түсірген соң, бұл мәселені жата-жастана шешейік...» – деген-ді.

Қаныш бұл жолы ауылында небәрі бір-ақ ай болды. Оның өзін ырың-жырың жағдайда, әкесін жоқтаумен қоса би шаңырағының құты болған кәрі шешесін де дүниеден жөнелткен наламен өткізді. Бұрнағы жылғы демалысы шынында да дархан өмірдің өзіне сый еткен,

жұмақтың төріне кіріп шыққандай тамаша қызығы екен, биылғы көргені – соның елесіне де жетпеді, амал не?! Ең қиыны, қадір-құрметі бөлек екі үлкенінен бірдей айырылған туған ауылының азасы жан-жүйесін езіп, соның зардабы болар-ау, етжақын туыстарымен ашық-жарқын отырып сұхбат құра алмай, сырлас та мұңдас жақындығын еш сезбей, құдды бір бөтен ауылға келгендей салқын райдан бір сәт арыла алмады. Шәрипамен де солай, қоңылтақы күйде күн кешті. Сірә, сол да кемеңгер әкесінің жоқтығы, орны толмас шынайы қорғанынан айырылып, жетім қалғандығын жан-тәнімен сезінуден. Сондай налаға естияр ағасы ғана емес, күллі ауылы тап болып, ауыр қазадан қапелімде есін жия алмай жүргені анық. Тек сол уақытша дағдарыс болғай!..

Ақыры, кәрі шешесінің жетісін берген күннің ертеңінде, қасына сенімді серіктер алып, биыл келген қиыс жолмен Ақмола облысы арқылы Мәскеуге аттанды.

«Қымбатты Түсен! Ақмолаға жіберген ақшаңды (екі мәрте) және бір хатыңды алдым, көп рақмет. Әзірше дін аманмын, денсаулығым оңды, тек жол азабын өте көп тарттым, – депті Қаныш Имантайұлы Ташкенттен келетін үшінші поездды тосып отырып, Сызрань қаласынан қарашаның 24 жаңасында Қызылордаға жолдаған хатында. – Спас зауытынан Шортандыға дейін, бұл енді 500 шақырымдай жер, салт атпен өттік, ал Шортандыдан бері төрт тәулік ұдайы пойызбен изеңдедік. Шаршағанымды сұрама, Мәскеудегі пәтеріме жетіп, төсегіме қаннен-қаперсіз құлауды ғана тілеп отырмын, соны арман еткеннен өзге ештеңе басыма кірер емес. Saulem, сені де ерекше сағындым. Егер Мәскеуде тағы бірдеме сопаң ете түспесе, барысымен шақыру жібертемін, сен енді, janım, ешқандай кедергісіз және бұлданбай бірден келесің. Бұдан әрі бұғылмақ ойнап, бөлек тұрғанымыз жүйкемізді жұқартып болды,

бұл уәжге, сірә, дау айтпассың... Ғалымтай бірге келеді. Оқудан кешігіп қалса да, менен айырылғысы келмеді, тап қазір байғұс балақан үстелге басын сүйеп ұйықтап отыр. Мектебіне қайткенде алғызатын амал ойластыруым керек... Маған күштірек насыбай ала келуді ұмытпа, кем дегенде 5 шиша. Өзіңнің Қ...»

Мәскеуге қайтып келісімен бәз-баяғы барлау үдесіне кірісті; өткен жазда төрт-бес кен орнында бұрғылау жүрген; негізгі олжа екі жерден оралған... Бірі – Тұрлан кенінде. Рас, былтырғыдай мол қазынаға жолыққан жоқ, оның басты себебі – іздеуші партияның жұмысты кеш бастауынан өрбіді. Сол жерде ірге көтерген өндіріс те қаз тұрып, өрістей алмады. Сірә, трестің ынтажігері Қарсақбай зауытында болып, соны қайткен күнде биыл жүргізуге күш салудан...

Қалайда Тұрланнан күткен үміті ақталған жоқ...

(Қазірде Ащысай, ә дегенде Тұрлан атанған кен орны – осы күнде жұртқа Кентау атымен мәлім қаланың солтүстік-шығыс іргесінде орналасқан полиметал кені. Негізгі қазынасы тік жаралған желі, яғни тұрба сынды тік қабат түзегендіктен, оның қорғасынға бай, мырышы одан да мол қисапсыз кен қорын бастапқы іздеушілер бірден аңдай алмаған. Бұл кен орнының бағы 1934 жылы, Шымкентте алып қорғасын зауыты салынған кезде ашылды. Оның мырыш кені күні бүгінге дейін қазылуда.¹¹

Жезқазған қолатында Геолком партиясы екі станокпен небәрі 28 ұңғыма бұрғылап, барлығы 1570 метр жер тескен, бұрғы жеткен орташа тереңдік – 56 метр. Соның өзінде үш жерден кен өзегі табылған... Әрине, Жезқазған көмбесінен, трестің геология бөлімі күткен межеден әлдеқайда алшақ жатқан көлем. Дарияға қосылған бұлақтай аз олжа. Сондықтан да барлау нәтижелерін саралап, картаға қондырып болған соң-ақ

Қаныш геологқа ой түсті: шағын күш-құралды әр жерге шашып, жалпылама барлаудан тыйылып, негізгі назарды Жезқазғанда ұстау шарт; сол үшін Геолкоммен келіссөзге шығып, қайткен күнде ырқына көндіріп, 1929 жылдың барлауында Жезқазған қыртысына ең кемі төрт станок шығару. Олардың жұмыс істейтін орындарын да белгілеп алды: бірі – Раймунд қолатында, екіншісі – Петропавлов, үшіншісі – Никольск мен Анненский шахталарының¹² шығыс бөктерінде бұрғылау жүргізеді. Ал төртінші станок бұрын-соңды бұрғы түспеген Жартас төңірегінде барлау бастайды.

Екі жылдан бергі тынымсыз ізденісте жас қазақ геологы да біршама тәжірибе жинақтап, іс үстінде ысылып, барлау бағытына өз бетінше болжам айтарлық кәсіби деңгейге көтерілген. Жезқазғанға деген сенімі де бекем және одан енді ешқандай лауазым иесі айныта алмайды... «Народное хозяйство Казахстана» журналының 1928 жылғы 1-санында жариялаған «Қарсақбай ауданы және оның мүмкіндіктері» деген мақаласы – сол сенімнің айқын үлгісі. Сәтбаевтың ойынша, Жезқазғанға бұдан әрі қатардағы мыс ошағы деген уәж жараспайды. Оның қуатына, зор болашағына дүниежүзілік мәні бар қазына провинциясы дегендей шалқар теңеу лайық болмақ. Демек, күні кеше Қарсақбайда ірге көтерген жаңа өндіріс қаншалықты зор сияқтанғанымен, «Жезқазғанның жерасты қазынасын төрт жүз жылда да тауыса алмайды» (Қ.И. Сәтбаевтың өз сөзі). Оған зор қуатына лайық алып зауыт, үлкен комбинат керек. Зауыт қана емес, сырт өмірмен тікелей байланыс – даңғыл тас жол, кең табанды темір жол, айдыны шалқар көл-бөгет, ондаған мың адам күші қажет. Мұның бәрін жүзеге асыру үшін қыруар қаражат керек. Ең бастысы, зор сенім қажет! Тоқетерін айтқанда, Ұлытау қойнындағы мол қазынаны халық игілігіне тезірек жаратамыз десек, оны игеруді

алғашқы бесжылдық жоспарға енгізіп, одақтық алып құрылыс деп жариялау қажеттігі туындайды...

Амал қанша, өлкелік жөнең журналда жарияланған мақалаға үкімет, иә жоспарлаушы-жобалаушы мекемелерден ешкім де мән бермеген. Түсті металл басқармасы мен Геолком қазақстандық геологтың пікірімен санаспағаны анық. Қаныш Имантайұлы бірақ ұстаған бетінен қайтпай, өз ойын жеріне жеткізу мақсатпен жоғарыда аталған басқармаларға, одан да өрлеп КСРО Халық шаруашылығы Кеңесіне ресми хат жолдайды.

Бұл мәселенің неліктен сол кезде сәтті шешілмегендігі хақында Орталық Қазақстанды зерттеуші М.П. Русаков мынандай түсінік айтыпты: «Өкінішті жайт, Қ.И. Сәтбаевтың Жезқазғанның орасан зор мыс ошағы екендігін, оның мүмкіндігі Одақтағы барлық мыс кеніштерінен әлденеше есе артықтығын әйгілеген пікірін бұрынғы Түсті металл басқармасы мен оның жергілікті өкілдері межелей алмады... Бұлардың Жезқазған үшін ой-қиялы жетіп, болжаған мөлшері бірер жүз мың тонна мыс болды, соның өзі табылса, әжетке жарата алсақ... деп шүбәланды. Ал Қаныш Имантайұлы 1927 жылдың аяғында-ақ бұл тұжырымның қате, Жезқазған қыртысында бірер жүз мың емес, миллиондаған тонна мыс жасырынып жатқандығын батыл түрде жария еткен-ді...»

Әділін айтсақ, іс басындағы әріптестерін жазғырып отырған қадірменді Михаил Петрович Русаков та бұл тұжырымын 1949 жылы (Қазақ ССР ҒА-ның «Хабаршысы», № 4) ғана жария еткен. Ал біз сөз етіп отырған кезде ол өзі ашқан Қоңырат кенінің дүниежүзілік алыптығын дәлелдеп баққан-ды. Ақыр аяғында Русаковтың жолы болды: бесжылдықта жоспарға алып зауытты Жезқазғанда емес, Балқаш

көлінің жағасында, Қоңырат кенінің мол қорына негіздеп салуға үкімет қарары қабылданды...

Бұл шешімнің жаңсақтығын қатаң да әділ Уақыт Ұлы Отан соғысы басталған жылы-ақ дәлелдеді. Ал дүниежүзілік алып деген Қоңырат мысының бір миллиард пұт қоры Жезқазған қазынасының жұлығына келмейтіндігі 50-жылдарда мәлім болды...

Амал қанша, қате болды деп Балқаштағы алып зауытты Жезқазғанға көшіре алмайсың, оны да тыңнан тұрғызуға тура келді...)

ТҮЙЕДЕН – МАШИНАҒА

I

Жезқазғанның тақиядай екі-үш төбесіне бұрнағы жылы 15-20 бұрғылау қондырғысын қоймақ болып қияли жобамен келген қазақстандық геолог биыл Геолком мамандарын таңқалдырған «сыпайылық» аңғартып, небәрі төрт-ақ станок сұрапты. Біреуі тек тереңге бұрғылау жасауға тиіс. Сондықтан да тілегенін дау-дамайсыз түгел алды. Тіпті қуаты күштірек бір станокқа ие болды. Тек соны жүргізе алатын шеберді өзі табады...

Бұл Жезқазған қолатын жан-жақты және терең қабаттарын зерттеуге жобалаған Сәтбаев бағдарламасының мәнді тармағы еді. Кен жатқан жердің аумағын шектеу қажет, оның қанша жүз метр тереңде екенін білмей, қалайша барлау жүргізесің?

Қаныш Имантайұлы сөйтіп 1929 жылғы маусымдық барлаудың қамына кіріскен. «Әлгінде ғана Свердловқа келдім. Мейманханасы үшеу екен, бірде-бірінен орын ала алмадым, тіпті түнеп шығар бұрыш та тимеді. «Жәрмеңке» үйіне барып, жалынып-жалпайып бір түнге төсек алдым, оның өзін ертеңгі тоғыздан кешікпей босатуға қолхат беріп... Қысқасы, мұнда келген шаруамды тезірек тындырып тайып тұруға мүдделімін» – деп шағынады геолог Таисияға наурыздың 22-де жолдаған хатында. Ал шаруасы теп-тез тындырғандай оңай емес-ті. Әйтсе де жолы болып, іздеген кісісін бірден тапты: «Оралгорконторамен» шартқа отырып, Апшерон түбегінде терең бұрғылауға маманданған әйгілі шебер Александровтың бригадасымен бір жазға Жезқазғанда жұмыс істеуге келісіп олжалы қайтты.

Бұл қыста ерлі-зайыптылар Мәскеуде бірге тұрған-ды. Таисия трест басқармасына тұрақты жұмысқа ауысқан.

Бірақ жарытып істей алмады. Ері барлау топтарын жасақтап, көктем шуағымен таласа Ұлытауға аттанып кеткенде, Таисия астанада қалуға мәжбүр болды. Күткен қуаныштарына екеуі жадыраңқы жаздың аяғында жолықты. Келіншегі ұл тауып, әкесінің қалауымен Арыстан атанды.

Ұлытау өңірі бұл қарсаңда еңбек дабылын дүрілдеткен қауырт қимылға көшкен. Зауыт қалыпты жүріп кетті. Жобалық қуатына жете қойған жоқ, бірақ межелі шекке жақын. Шикізаттан тапшылық көрген емес, тек қорыта біл. Жезқазғанда әзірше екі шахта істейді, кен өндіруге әзір тұрғандары қаншама! Тұрғын үйлер құрылысы Қарсақбайда ғана емес, Байқоңыр мен Жезқазғанда да жап-жақсы өрістеп отыр. Барлаушы геологтарға да жыл сайын көшіп, әр жерге шеру болғанды доғарып, өздеріне тұрақты мекенжай тұрғызып алғаны жөн-ақ. Сәтбаевтың ойынша, Жезқазғанның Покро мен Крестовоздвиженка шахталарының аралығындағы Тасқұдық қолатында «Барлау үйін» салу қажет. Оны айнала керн қоймасы, жөндеу шеберханасы, станоктар тұратын парк, құрал-жабдықтар базасы, ат-түйелерге де қора-қопсы, шөп пен жем қоймасы тұрғызылуға тиіс. Қалашықтың бір шетінен техниктер, геологтар, бұрғылаушылар, барлау жұмыскерлері тұратын баспана әзірлеу қажет. Қысқасы, бұл мекен – уақытша емес, ондаған жылдар Жезқазған мүддесіне қызмет етер іргелі, кең көлемді құрылыс болғаны жөн...

Көктем шығып, жер беті дегдіген кезде Тасқұдық, Милықұдық пен Сорқұдық үстінде мосы сияқтанған айбақ-сайбақ бақандар құрылып, солардың іргесінен дамылсыз тарсылдаған дүңкіл естіле бастады. Станок мотормен жүреді. Ал мотордың жүруіне жағармай керек. Жерді ұңғыған снаряд бөгеусіз зырылдасын десең – ұңғыма көмейіне кеңірдегінен шүпілдеген су қажет. Кейде соған арнаулы саз қосып, жер

жарықшағын сылау керек. Суды да, майды да, лайлық сазды да таситын – жергілікті қазақтар. Май Жосалыдан келеді, көбіне машиналар қорабымен, кейде атан түйелер парлап жегілген ырдуан арбалармен. Су жақын маңдағы өзен үздіктерінен алынады. Жезқазғанның өзінде су тапшы, ауыз суды мұндағы тұрғын ел бірлі-жарым шыңырау құдықтар мен кейбір шахталардан жоғарыға сорылатын жыламық көздерден алады. Кейде солар да құрып қалады, екі шелек су үшін таңнан тұру керек... Демек, сушыларға станок үшін алты қыр асып, екі-үш бөшке суды азаппен әкелуге тура келген. Тегінде, бұл жұмысқа көлігі нашар, күш-қайраты шамалы кем-кетіктер жалданады. Әлді жігіттер алыс болса да пайдасы көбірек кіре тартуға сұранып, Жосалы мен Қарсақбай арасында жүріп-тұруды тиімді көреді. Анығында, қазақтар жұмысы өнімсіз, сыры жұмбақ станокқа жолағысы келмейді. Бұрғылауда істейтіндер – алыстан келгендер, көбіне олар Оралдан, Украинадан, Ленинград пен Мәскеу іргесінен жалданады. Бұрғылаушы мастер, моторист немесе аға жұмыскер және бірнеше станокқа жауапкер бұрғылау техникі – бәрі де орыстар. Сушыларға, лай, май тасушыларға қарағанда табысты бірнеше есе артық алғанымен, бұлар да осы өңірдегі тірліктеріне разы емес: жаз бойы табаға салып шыжғырғандай аяусыз күйдіретін күнді қарғайды; Бетпақдаладан күні-түні ескен аптапты сыбап әрі үнсіз меңіреудей тымырайған қу медиенді өгейсіп, өздері үйренген табиғи саясы мол, сулы, нулы туған өлкесін жоқтаумен болады. Бірақ көнбеске шарасы жоқ. Қысты күні, жыл басында шартқа отырып, несие алып қойған. Онда пәлен ай, пәленше күн осы қиырда жұмыс істеп, пәленше мың метр жер ұңғимын деп міндеттенген. Қазіргі азабы – соның өтеуі. Ынтасыз істеген соң жұмыстары да өнімсіз, жүрдім-бардым. Трест техникі нұсқаған төбеге құралын сүйреп барып, бұрғылау жүргізеді. Ол жерде кен бар ма, жоқ па? Соны

ойлап бас қатыруға пейілі жоқ, өйткені кен тапса да қосымша көк тиын алмайды. Еңбекақы бұрғы ұшы өткен метрге төленеді... Ал күн суытып, қар ұшқындады-ақ, бәрі-бәрі жұмысын ықшамдап, жол сандығын әзірлеуге кіріседі. Себебі жазы қапырық шөл даланың қысы мейірімсіз қатал да қаһарлы болатынын жақсы біледі. Білгендіктен де «Контракт бітті, қош бол енді, Жезқазған қыры!» деп тайып тұрады. Ұлытау жонында бір жаз жұмыс істеген келімсек бұрғылаушы екінші мәрте қайтып оралмайды. Сондықтан да бұрғылаушылар бригадасы жыл сайын жаңадан жасақталады. Әрине, трест агенттерімен күн ілгері жасалған келісімшартта бұл өңірдің күйдіргі аптабы мен құрдым шөл даласы туралы ешқандай сөз болмайды. Сөйтіп, көпшілік жұрт жұмыстың көлемі мен қолына тиер соманың молдығына қызығып, кейіннен сол күнгі ашықауыздығы үшін өкінумен болады... Осы гәпті Қаныш Имантайұлы үш жыл ұдайы бақылап келеді. Үш жылда Жезқазған барлауының өзі қабылдаған деңгейден ең кемі үш жүз қадам алға өрістегені анық. Қаншама кен қабаттары тыңнан ашылды. Міне, 1929 жылдың жазғы маусымында 44 ұңғыма бұрғыланып, жалпы көлемі 2557 метр жерге ұңғыма жүрді. Бұрынғы қорға тағы да үш өзек қосылып және терең бұрғылау жүрген қолаттан тұтасып жатқан кен қабатына кезікті. Барланған кеннің көлемі тағы да бірнеше миллион пұтқа өсті. Соның бәрі тек қаншама күш-қайратпен орындалды?

Осы бейнеттен құтылудың жөн-жобасы – барлау құралдарына да, жұмыскерге де өзің ие болу. Сонда ғана барлауды нұсқаған жерде, қалаған мерзімде және жобалаған көлемде жүргізесің...

1929 жылдың күзінде үкімет түсті металға зор ділгерлікті ескеріп, соларды өндіретін өндірістер қуатын жедеғабыл өсіруге шаралар белгілеген, жергілікті

кәсіпорындарға қомақты қаржы, қажет қор да бөлген. Демек, құрал-жабдық сатып алуға мүмкіндік туған. Басқарма кеңсесін Мәскеуде ұстаған Атбасар түсті металдар тресі таратылып, дербес үш комбинат – Қарсақбай, Спас және Тұрлан комбинаттары ұйымдасқан. Соларды басқаратын дирекция да кен шығаратын иә металл қорытылатын негізгі өндіріс алаңына көшірілген. Мәскеуді ертеден қоныс еткен қызметкерлердің дені, жетекші инженерлердің біразы қиыр шетке барудан қашқақтап, әрқилы сылтаулар айтып, астанадан жайлы орын тауып алысты. Қаныш Имантайұлына да өндірісте ысылған маман деген жорамен екі түрлі қызмет ұсынылған: бірі – Мәскеудегі Бурцветмет басқармасының бас маманы болу; екіншісі – Алматыға ауысып, жаңадан құрылған Қазақмыс тресін басқару... Бірақ ол екі астанадағы лауазымды жұмыстардың біріне де келіспей, шалғайдағы Ұлытау өңірін қалайды. Оның да басқарма мансабы емес, өндірістік қызметін – геологиялық барлау бөліміне жетекшілік етуді. Дәлелге айтқан желеуі: қазақ даласына қазір әкімнен гөрі, кен байлығын іздеуші керегірек... Басшылар көңілінде ешқандай күдік, лаж қалдырмауды ойлап әрі қыраулы қысқа ілікпей орнығып алуды көздеп, кішкентай Арыстан мен Таисияны Қарсақбайға іле-шала апарып та салған-ды. Дер кезінде көшіпті: жатақтан емес, мамандарға салынған жаңа үйден екі бөлмелі пәтерге ие болды.

Қ.И. Сәтбаев, Мәскеу, – Т. А. Кошкинаға, 25 желтоқсан, 1929 ж.

«Қымбатты Туся!

Хатыңды бүгін алдым. Арыстанды ойлап алаңдап жүр едім, көңілім жайланды. Мен кетерде басталған аяз үйді мұздатып, балаға суық тиіп қалды ма деген қауіп қой баяғы. Аязға оның мәу дегегеніне қуаныштымын.

Демек, нағыз жігіт! Инженер Поповпен сәлем-сауқат жібергеннен кейін хат жазғанмын, ал кеше балалар ауруының профессорында болдым. Оның маған айтқаны: Арыстандікі «диспенсия» деген кінәрат. Тегінде, бұл... баланың қоректі тым көп алып, соны әлсіз ұлтабарының қорытып үлгере алмауынан пайда болады-мыс. Сен оны тым жиі емізесің, бәлкім, омырау сүтің өте қою... Қысқасы, бала үшін қауіпті ештеңе жоқ дейді, төртінші айдан соң өз-өзінен тарқап кетеді-міс...

Мен мұнда өзіңе мәлім жұмыстардың соңындамын. Әзірше пәлендей дерлік шешім жоқ... Ал сен өзіңе ешқандай міндет алып әуре болма... Мен саған Арыстаннан өзге ешбір шаруа тапсырмаймын, тыйым саламын!»

Мәскеуге келген шаруасы – жаңадан ұйымдасқан бөлімге инженер-техниктер шақыру:

«Бөкейхановты (Сергей Әлиханұлы, жоғары білімді барлаушы маман – М.С.) Қарсақбайға ауысуға көндірдім... – депті ол жоғарыдағы хатында. – М.М. Пригоровскийді көрдім... Бурцевті жазға салым Қарағандыны қосымша барлауға жібермек екен, айтуынша, одан өзге тиянақты кісі таппапты. Ал мен Бурцевтің тағы бір маусым Қарсақбайға керек болатынын дәлелдеп бақтым. Сірә, бұған Ленинградта келісетін шығармыз. Сен оған айт: Қарсақбайға мен қаңтардың 10-15 аралығында қайтамын, сол кезде ешбір бөгетсіз демалуға босатамын, үй-ішін көрдім, тегіс аман... Бұрғылау станоктарын алу қиындау болып тұр, сірә, табылған күнде де мамырдың бастапқы күндерінен беріде ештеңе тие қоймас. Басқа тапсырыстар да жүйкені құртар әншейін іске айнала ма деп қорқамын...»

Бір тәуірі, коллектор, техник, бұрғылау өнерінің кәнігі мамандары табылды. Сөйтіп, ерте қамданғанының

арқасында, алғашқы айда-ақ бөлімнің негізі қарайып қалды...

Енді екінші мәселеге кірісуге болады. Ол – үлкен астанада тұрақтап қалмай, қиыр далаға құштар болғандағы түпкі мақсаты: барлау құралдарын қолына алып, Жезқазған қойнындағы қазынаны тездетіп іздеу... Бұл үшін «Главметалл» (бұрынғы Түсті металл) басқармасының рұқсаты, көмегі керек. Ең алдымен қомақты қаржы, тиісті фонды қажет. Және солар барлау бөліміне дербес берілуге тиіс. Былайша айтқанда, геология бөлімі жеке шаруашылық есептегі мекеме аталса – шаруасы түгенделмек.

Оның бүге-шігесін комбинат дирекциясымен келіскен, толық мақұлдаумен жасап отыр. Тіпті есеп-қисабын әзірлеп, карта-схемасы толық, арнаулы жоба түрінде ұсынған. Әрине, Үлкен Жезқазғанның келешегіне лайықталып, зор көлемге жасалған: биылғы жаздың өзінде 15 станок жүруге тиіс; оның қақ жартысы қыста да істейтін болады; ал 2-3 станок терең барлаумен шұғылданады... Геологтар басқарған шағын отрядтар 100-150 шақырым маңайды да барлауға тиіс.

Жезқазғанның кен төбелерін ертелі-кеш шыр айналу барлаудың өрісін ұзартпайды. Ұлытау өңірі, Сәтбаевтың шамалауынша, мыстан да өзге кен байлығынан құралақан емес. Сайып келгенде, бөлімнің таяу жылдарға нысана етер мақсаты – бастапқы қарқынды төмендетпей, Ұлытау атырабында жылына ең кемі 25-30 станок тұрақты жұмыс істеуіне жету...

Сол жоба Главметалл тарапынан қолдау тауып, кідіріссіз мақұлданса керек-ті. Бірақ олай болмайды. Сәтбаев жобасын қараған шикізат бөлімі бірер күннен соң: «Геолком сарапшыларына апарып келіңіз, ақылдасып шешкеннен сізге де, бізге де зиян болмас...» – дегенге сайды. Амал қанша, ежелгі барлау

нояндарына жүгініске аттанды. Ал олар «Жезқазған барланбаса да, жер айналысын тоқтатпайды, өмір алға жылжи бередіге» салып, шыдамдылықпен күтуге кеңес беруден аспады. Не істейді, күтпеске шарасы қанша?! Ұлытауға қайтып, барлау тобын ұйымдастырып, жұмысқа кірісудің орнына Ленинград пен Мәскеу аралығында әуре-сарсаңға түсіп жүрді де қойды... Ақыры, бір күні Сәтбаев жобасына пікір де айтпай, өйткені ол «пікір айтуға тұрмайтын қисынсыз, өндіріс мүмкіндігінен алшақ жасалған жоспар» деп есептелген, «Жезқазған кенін жан-жақты барлаудың бесжылдық жобасы» аталған қомақты еңбек «Главметалл» басқармасына келіп түсті. Геолком мамандары әзірлеген жобамен мұқият танысып, төрелік айту енді Қарсақбай комбинатының геологиялық барлау бөлімінің меңгерушісі, инженер Сәтбаевтың өзіне жүктелді.

Өзіне қасақана білдірілген сенімсіздік пен қиянатқа ызасы қыз-қыз қайнап тұрса да, Қаныш Имантайұлы ашуын тежеп, әділ болуға тырысып шұқшия үңілсе де, одан көргені – бұрыннан таныс бойкүйез ойдың шақтап, барынша сақтықпен там-тұмдап жасаған әншейін жоба болып шықты. Ұстанған ғылыми концепциясы да бұрынғы меже: Жезқазған қатардағы кен орны, оның шектеулі қоры үлкен шығынды көтермейді, демек, біртіндеп және асықпай зерттеу қажет... Ең шатағы – жоба иелері комбинаттың геология бөліміне сенімсіздік көрсетіпті, өндіріс мамандары шамасы келмейтін зор іске құлаш сермемей, кен жүлгесінің рәсуасыз қазылуын, Қарсақбай зауытының шикізатпен күн сайын жеткілікті қамтамасыз етілуін қадағалауға тиіс, ал кен іздеу – барлау мекемелерінің ежелден машықтанған сыбағасы...

Дау өрбіп, екі жақ та ымыраға келмес тұйыққа тірелген себепті «Главметалл» басқармасы арнаулы комиссия дағайындайды. Геолкомнан бұған И.С. Яговкин

басқарған бір топ геолог кіреді. Қарсақбай комбинатынан – Қ.И. Сәтбаев пен өнеркәсіп директоры Р.А. Дрейман. Бас сарапшы – басқарманың жауапты қызметкері геолог В.П. Симонов. Өз шешімін олар Жезқазғанда айтуға тиіс.

Қаңтардың екінші аптасында комиссия Ұлытауға аттанады.

Аз-кем деректермен танысудан соң комиссия тұжырымын естіртті: бұрынғы қорытынды өзгермейді, Геолкомның пікірі дұрыс!.. В.П.

Симоновтың жазып қалдырған пайымдауы тіпті сорақы:

«Геолог Қ.И. Сәтбаевтың әрекеті – бос әурешілік, кең көлемді барлау – Жезқазғанның бүгінгі жағдайында ешқашанда орындалмайтын, болмайтын іс!» Геолком мамандары да қазақстандық әріптесін біржола түңілдіргісі келген тәрізді, қорытынды байламын мейлінше дөрекі түрде жариялаудан қымсынбаған: «Күректен өзге темір көрмеген сайын далада өскен сауатсыз көшпеліге сеніп, бір жазда он бес станок жүргізуге талап, келер жылдарда оны екі есе көбейтпек болу – тек қана қияли адамның әрекеті, сірә, бұл – тежеусіз жершілдіктің салдары. Мұндай жеңіл де теріс пиғыл кеңес мектебінде тәрбие алған Сәтбаевтай жас инженерге жараспайды... Жезқазғандағы барлаудың шырқау биігі – мықтағанда төрт станок, тіпті алтаудың өзін ауызға алуға болмайды! Әрі оны Геолкомның кәнігі мамандары жүргізуге тиіс...»

Ескі дау дереу тұншықтырылып, барлау тарландарының нешінші мәрте жеңісімен аяқталған сияқты еді. Алайда Бас басқарма мен Геолком мамандары жас геолог деп жүрген Қ.И. Сәтбаевтың алған бетінен қайтпайтын қайсар қылығын ескермепті. Іле-шала мәселеге (әрине, Қаныш Имантайұлының табанды түрде қозғауымен) республика үкіметі араласады. Оның да талабы мығым:

«Жезқазған-Қарсақбай ауданы – индустрия ошақтарын көтеріп жатқан Қазақстанның ерекше үмітті өлкесі, оның келешегіне республика халқы алаң болып, сенім артып отыр. Сол себептен де келелі мәселенің тағдырын кен орнын жеткілікті білмейтін мамандардың біржақты пікірі үстемдік етіп, жергілікті өндірісшілердің тұжырымын жершілдік деп жариялау қаншалықты иланымды? Осы байламға шүбәміз көп... Сол үшін де бұл мәселеге қайта оралып, шынайы білікті сарапшылар қатысуымен кең түрде талқылау қажет деп білеміз...»

Жергілікті үкіметтің қапысын тауып қадала қойған талабы ескерусіз қалмады. Ушыққан мәселеге төрелік айту ВСНХ-ның Кен-металлургия секторына жүктеледі.

– Бүгінгі талас Ұлытау алқабында мыс кенінің бар-жоғы хақында емес. Оның жөнін барлау шешеді... Сәтбаев жолдаспен біздің келіспеушілігіміз – барлаудың көлемі мен қарқыны турасында. Жезқазған мысының жаратылысы әзірше түсініксіз, жанжақты зерттелмеген. Сондықтан да кен орнын асықпай барлау керек дейміз. Бұл мемлекет қаржысын тиімді әрі шақтап жұмсауға мүмкіндік береді. Әрі барлау мамандары жетімсіз қиыр дала жағдайында бұл бірден-бір оңды шешім болмақ. Ал Қарсақбай геологтары, керісінше, барлауды үрдіс қарқынмен және кең көлемде жүргізгісі келеді. Сәтбаевтың ойынша, Жезқазған – Кеңес Одағындағы ең алып, ең сүбелі мыс кені. Алыпқа, демек, аршын қадаммен жедел өсу керек! Соған лайық назар, сенім, мол қаражат керек. Сол үшін де ол шектен тыс қияли жоба ұсынады... Ешкіммен келіспей, ешқандай ғылыми талқылаусыз «Үлкен Жезқазған» деген дабыра терминді ойлап тауып, дабыра жарнамаға әуес журналистердің көмегімен оны республикалық газет-журналдарға сан қайтара әйгілеп жазуы – осының айғағы. Ең қиыны – осынау әсіре отаншылдық ұранмен

ол ресми мекемелерді, мемлекет қайраткерлерін иландырғысы келеді. Сондағы уәжі: «Кенді Алтай», «Алып Қоңырат» табылып отырған далада «Үлкен Жезқазған» неге болмауға тиіс?» Бұл да бізге ежелден таныс дерт: геолог атаулы жасаң кезінде жаппай ауыратын, «алып кен орнын тезірек тауып – зор атаққа ілігу» мұның аты, яғни «гигантомания...» Ал, шындығында, Жезқазғанның үлкен иә кішілігін дәлелдеу керек. Бұл – бір. Екінші, өзі жобалаған көлемді барлауды ол қандай күшпен, қандай мамандармен жүзеге асырмақ? Артық межелесек, ғапу өтінеміз. Шөл далада осы күнге дейін көшіп-қонып жүрген малшы қазақтардың көмегімен, солардың санасы жаңарған биік рухымен, былайша айтқанда, кешегі түйешіге станок құлағын ұстатып, бір-ақ жазда шебер бұрғылаушы жасамақ. Осы да қисынды іс пе? Ашығын айтсақ, мұның аты – үкімет қаржысын желге шашу, жауапсыз авантюра!

– Бұған не дейсіз, жолдас Сәтбаев?

– Ең алдымен геолог әріптестеріме алғыс айтуды жөн көріп тұрмын. Себебі бұдан екі жыл бұрын тап осы жолдастар Жезқазғанда мардымды ештеңе жоқ, бұрғылауға жұмсаған қаражат өзін ақтамайды деп тіл безеген-ді. Сөйтсек, бірдеңе бар сияқты, тек оны жата-жастана іздеу керек екен...

– Сіз, жолдас, негізгі мәселеден ауытқымаңыз.

– Кейбір жайттарды бүкпесіз ашық айтқым келеді. Біздің далаға менсінбей, көпе-көрінеу селқос көзқараспен қараудан қашан арыласыздар? Кен орнын ешқашан да көрмеген кейбір мамандар ешбір қымсынбастан ондай шет қиырда осыншама мыс болуы мүмкін емес деп пайымдайды. Енді бір сарапшылар Жезқазғанда бар-жоғы бірер апта болып, даланың сусыз, нусыз, сұрықсыз

жүдеу келбетінен шошиды да: «Мұндай шөл далада кен барлау қиын болады» деп байбалам салып шу көтереді. Осы да мемлекет шаруасына жанашырлық ниет пе? Жоқ! Әділін айтсақ, ертеңгі жауапкершіліктен өз басын арашалау. Біздің ұзақ дауымыздың түп себебі де осы, жолдастар, қарақан бастың қамы:

«Болжанған кен болмай шықса, кім жауап береді?» – барлаушы Сәтбаев па, әлде соған ресми қарармен рұқсат еткен лауазым иелері ме?.. Қарсақбай комбинатының геологиялық барлау бөлімі өз иелігіндегі кенді толық және жан-жақты зерттеуге әзір; талап етсеңіздер, кімнің алдында болса да күні ертең жауап беруге дайынбыз! Бізге тек түзу ниетпен қарап, сенім білдіріңіздер; құрал мен тиісті қаражат беріңіздер!..

– Сұрап тұрғаныңыз жүз иә екі жүз мың емес, миллиондаған қаржы екенін түсінетін шығарсыз?

– Әлбетте. Бізге биыл неше миллион сом қаржы босатсаңыз – бірер жылдан соң оны он, жүз есе өсіріп, мыс көмбесі түрінде қайтып аларыңыз хақ!

– Барлаушы мамандар мәселесін қалай шешпексіз?

– Менің алдымда сөйлеген жолдас түйесін жетектеп жер бұрғылауға келген шошақ тымақты қазақ туралы сайқымазақ анекдот айтып, сіздерді күлкіге қарық қылды. Меніңше, бұл – күлетін жайт емес, қуаныштан қол соғып, шексіз қошемет білдіретін игі жаңалық! Туып-өскен өлкесінде шаңырақ көтерген өндіріс ошағына ежелгі дала тұрғыны шын жүректен қуанып, жалғыз түйесін жегіп кіре тартады, пеш аузына келіп мыс ағызуды үйренуге, станок құлағында тұрып, бұрғылаушы кәсібін игеруге де талаптанбақ!.. Сол үшін ол байғұсты мазақ қылудың жөн-жосығын мен білмеймін, жолдастар. Түйе мінген қазақты бұл өнерге үйрету керек, небәрі бір жылда олар кәнігі шеберлерді

ауыстыра алмайды. Сөйтсе де, неліктен байқап көруге болмайды?.. Жеме-жемге келгенде, кен-металлургия секторы да табан тірерлік нақтылы шешім жасай алмады. Амал қанша, тағы да ізденіп, Қазақстан өкілдігінің көмегімен ақыры, бір күні КСРО Жоспарлау комитетінің төрағасы, академик Г.М. Кржижановскийдің кабинетіне тап болды.

– Глеб Максимилианович, сіз бір ғана жайға көңіл аударыңыз: Жезқазған тәрізді шөл даланың қиыр түкпірінде орналасқан мыс көмбесін Ленинградтан жүрдім-бардым қатынап, төрт-бес айға жалданған бұрғылаушылардың күшімен тиіп-қашып барлаған тиімді ме; әлде соны сол жерде ұйымдасқан геологиялық ұжымның қолына беріп, қатаң табиғаттың сырын жақсы білетін, ыстық-суығына көнбіс жергілікті тұрғындардан маман жұмыскер тәрбиелеп, қысы-жазы бірдей тұрақты барлау жүргізген сенімді ме? – деген Сәтбаев өнеркәсіптің кілтипанын жете білетін инженер-энергетик, салауатты ғалым, мемлекет қайраткеріне барлық айғақтарын жайып салып ашына сөйлеген-ді. – Республика үкіметі бізге сенім білдіріп отыр, өзімізге етене таныс жергілікті халыққа біз де шексіз сенеміз. Қысқасы, түйе мінген қазақтың бүгінгі заманның техникасын меңгере алатынына үмітіміз зор! Тек соған Бас басқарма басшыларын сендіре алмай, әуре-сарсаңға түскен жайымыз бар...

Аз жылғы ізденісте өзі тыңнан тапқан мыс көмбесін көлденең тартып, бәрінен де бұрын сенген іске жаны ауырған маман екендігін аңғартып, жер мен ел тағдырына мемлекеттік тұрғыдан қарауды өтініп отырған қазақ геологының келелі әңгімесін Мемлекеттік жоспарлау комитетінің төрағасы зейінмен тыңдап, бірнеше сұрақ қойған соң шикізат бөлімінің меңгерушісін шақырып, жөнсіз тәжікені тоқтатып, кен

барлауын жезқазғандықтардың өзіне жүктеуге нұсқау түсірген.

II

Мәскеуден зор жеңіспен қуанып оралса, қысқы барлауға қойған үш «Крелиус» тоқтап тұр: комбинаттың жабдықтау бөлімі соларға қалқа жасайтын ағаш бермеген... Бергісі келмегендіктен емес, қолдарында ештеңе болмаған. Темір станок түгілі, төбесі жабылмаған, едені салынбаған, есік-терезелері жоқ, қаңырап тұрған үйлер қаншама?! Ал баспана күтіп тар барактарда бастасып-аяқтасып жатқан жұмыскерлерде есеп жоқ. Соның бәрі – жетпегендіктен. Бұл өңірдегі судан кейінгі қат дүние – ағаш. Анығында, ағаш жоқ емес, бар. Жосалыдағы аралық қоймада тау болып үйіліп жатыр. Гәп соны жеткізуде. Жеткізер еді – егер күшкөліктің басқа жүктен мойны босап, үлгерер болса...

Бұл да «ине жіпті сүйрейді, жіп жыртықты бүтіндейдінің» кері. Бір жоқ екінші жоқты туғызып, барлығы қосылып, кедейлікті мойындатқан жетімсіздіктің салдары. Ағаш болмаған соң станоктарға дер кезінде жылы қалқа жасалынбаған. Онсыз мотор жүрмейді, суық күшейіп, аяз қысқан кезде майы қатып тоқтай берген. Мотордың үні өшкен соң жұмыскер шыдай ма, кейбірі ауылдарына қайтып кетіпті.

Тұрақты істетпек болған үш «Крелиуспен» Жезқазған тағдырын шеше алмасын Қаныш Имантайұлы түсінеді, тек соларға артқан үміті өзгерек еді. Үшеуін кәдуілгі үйрену мектебі жасап, жазда жүргізбек он бес станоктың адамдарын жаңа өнерге баулымақ болғанды. Амал қанша, Жезқазғандағы барлау партиясына тағайындаған жігіті Саид Сейфуллин осалдық жасап, комбинат басшыларына шағым айтқаннан өзге ештеңе

бітірмеген. Бөлімдегі өзінен кейінгі екінші басшы, аудандық геолог Сергей (Угэдей) Әлиханұлы Бөкейханов та «Ағаш жоқ!» деп қолын қусырып қарап отыр. Комбинаттан қайырым күтсе, жаз шығады. Ал жылу ұстар қалқасыз станокты жүргізе алмайсың.

Қаныш Имантайұлы әрі ойлап, бері ойлап, қазақтың көшпелі тіршілігі баяғыда ойлап тапқан ежелгі құрым баспанасы – киіз үйін әжетіне жаратуға бел байлады.

Қ.И. Сәтбаевтың Алматыдағы мұражайында сол күнде шарасыздықтан қолданған амалдың – киіз үйден жамылғы ұстап, бұрғылау жүргізген станоктың фотосуреті сақтаулы: қар басқан аппақ дала; төбе басында шошақ ұшы қалқайып екі станок тұр; бірі – әріде, көз ұшында; жақындағысы – киіз жаппаның астында. Үй әдеттегіден сәл жатаған тігілген. Төбесінен ағаш мосының үш бұты түсіп тұр. Мосының басына шығыр орнатылған. Оған ілінген екі болат арқан киіз үйдің ішіне енген. Шаңырақ үстінен сорайған тұрбаның тұқыл басы қараңдайды. Станоктың бір бұтында байлаулы ат. Киіз есіктің алдында жеңіл шана, үстінде темір бөшке, оның қасында ықшам киінген, шошақ тымақты қазақ жігіті. Тымағының бауын тарта байлап алғанына қарағанда, күн үскірік аяз. Аты да желге сыртын беріп бүрісіп тұр...

Қаншама дәрменсіз әрі тұрпайы сияқтанғанымен, бұл амалдың өзіне тән артықшылығы да бар-ды: көшіруге оңай; ағаш қоршаудай бірер мәрте емес, қашан тозып, сүйегі қирап біткенше сан қайтара тігуге болады; ал киізін ауыстыру тіпті жеңіл – қыр елінде әзірше қат дүние емес; іргесін көміп, қоғадан тоқылған жамылғыш ұстап, темір пешке көмір, тіпті баялыш салып қойсаң – іші де жып-жылы. Шындығында, бұл амал Жезқазған барлаушыларын қиын дағдарыстан құтқарды. Тоқтап тұрған өлі моторға жан беріп, қақаған аязда да бұрғылау жүргізуге жағдай туғызды. Жабдықтаушыларға ұнағаны соншалық – келер жылдарда да, қорғаныш материалға ділгерлік кездескен сайын қолданатын болды.

Әлбетте, қиыншылықтың зоры жылы жаппа ғана емес-ті. Басты гәп – кәнігі жұмыскер табуда. Барлау ардагерлерінің естелік әңгімелері осы жайттан сыр шертеді.

САИД СЕЙФУЛЛИН, Қазақ КСР ҒА корреспондент-мүшесі, байырғы геолог:

«Менің туған жерім – Ұлытаудан қашық емес, Атбасардағы татар қонысы. 1924 жылы Қазанға барып, университеттің рабфагында оқыдым. Одан соң Мәскеудегі Кен академиясына түстім. Үшінші курстан соң практикаға шықтық. Журкин деген студент досым Жезқазғанда істейтін. Соның шақыруымен

29 жылдың мамырында Байқоңырға келіп, Геолком партиясына коллектор болып орналастым. Партия бастығы Дмитрий Назарович Бурцев деген инженер екен.

Бір күні жертөледе чертеж сызып отыр едім, күн жексенбі болатын, басында геологтардың формалы фуражкасы бар бейтаныс қазақ жігіті кіріп келді. Әуелі орысша амандастық. Сосын бетіме үңіле қарап тұрды да, әлгі кісі:

– Бәрекелді, син туған татар малайымысың? – деді екі тілді араластыра сөйлеп.

Сөйтсем, Сәтбаев екен. Ескі таныстай шүйіркелесе кеттік.

– Шәкірт екенсіз, аға коллектор етіп тағайында деп Бурцевке ескертермін. Шәкіртке вить, ақшаның ауырлығы жоқ, – деді қоштасарда.

Күзде оқуға қайтатын мезгіл таяды.

– Саид, сізге үлкен тілегім бар, – деді бір күні Қанекең маған. – Жезқазғандағы партияның жағдайы қиын. Геолком жұмыскерлері қысқы бұрғылауға қалатын емес. Бір жылыңызды Жезқазған үшін қисаңыз қайтеді?...

О күндегі шәкірт тұрмысының жайы белгілі. Денсаулығым жөнді болмай, қырға жүдеп келгем. Бір жағы сол да себеп болып, Қанекеңнің туған жер үшін деп жаныма тие сөйлегені әсер етіп, келісім бердім.

1929 жылдың күзінен Жезқазғандағы бұрғылау бастығының міндетін уақытша атқарушы әрі аға коллектор болып еңбек жолын бастадым...»

ХАЛЫҚ ТЕМІРБАЕВ, бұрғылаушы:

«Кеңгір бойында азын-аулақ мал ұстап, жазда қыстаудан екі жүз шақырым ұзап, егін салып, піскенше соны бала-шағаға күзеттіріп жан асыраған шаруақор ауыл едік. 29-жылы егініміз көктей күйіп кетті. Малды қазынаға одан бұрын бергенбіз... Күнкөрістен үміт үзілген соң күзге салым Жезқазғанға қарай жосыдық. Сорқұдық басында ағаш мосымен жер тескен орыстарға барып, жұмыс сұрап сенделіп жүргенімізде, орысша киінген, күнқағары жалтыраған қазақ жігітіне кез болдық. Жайымызды айтып едік, ойланып тұрды да: «Кіші жұмыскерге алғызайын», – деді.

Қанышпен осылай таныстым. Достығымыз, бір-бірімізге ықылас, сыйластығымыз сондай – мені Қаныш «Хал-аға» десе, мен оны «Қан-аға» атандырдым. Қиында табысып, қуанышта айырылған жанбыз... Мен келгенде бурабайда (буровой – М.С.) он шақты қазақ жігіті істейді екен. Біздің ауылдан қосылғандармен қарамыз көбейді. Кездескен сайын Қан-ағаң, ешкімге жаттығы жоқ жан, хал-жайымды, бала-шағаның амандығын тәптіштеп сұрайды. Шақшасын суырып насыбай ұсынады не өзімізден атады. Кейде жымып тұрады да: «Жігіттер, бір күзге жалдандым деп ойламаңдар. Бурабайдан енді құтылмайсыңдар, өңіңді ескіртпей біріңді де босатпаймын. Жұмыстың қиыншылығына көнбей, оңайына жете алмайсың», – дейтін.

Бір күні әлденеге түнеріп келді.

– Анау ішкі жақтан келген кәнігі жұмыскерлердің қимылынан көз жазбай қарап жүріңдер. Олар не істесе, сендер де соны қайталай беріңдер. Бұлар үйіне

қайтқанда, станокқа өздерің ие боласыңдар, – деп бізді біраз ширатып кетті.

Сабаз біліп жүр екен. Қар түсе келімсектер кете бастады. Ыстаноктың құлағына өзіміз тұрдық. Ә дегенде қиын-ақ болды. Орыстардан көргенімізді қайталап бағамыз. Бірақ өндіре алмадық. Сыну көп, тұру көп. Дайын ұңғыманы бүлдіріп, сынарядты құрдымға түсіріп алып, неше күнгі бейнетті бір-ақ сағатта зая етіп, қайтадан бастаймыз. Қанекен мені шу дегеннен бір ыстаноктың мастері етіп тағайындаған. Қайбір жетіскеннен қойды дейсің. Кісінің жоқтығы да. Метр ағаштың сызығын айыра алмаймын. Тескен жерімді өлшегенде піләнке ағашты шегемен сызып белгілеп қоямын да, өзімді ауыстыратын кісіге көрсетіп, қағазға түсіртем. Кілттерді де өзім қойған аттармен айтамын. Разводной кілтті «кіркәділ» деуші едім...

Жұмысты бірақ жақсы істедік. Уақытпен санаспай, ертелікеш дамыл көрмейміз. Қан-ағаң бурабайға келе қалса жатсынбай, жертөле үйде қона жатып, түні бойы әңгіме шертетін. Бойымыз үйрене келе сұрасақ, «өңінді ескіртпей» дегені – зейнетке шығатын кезімізді нұсқағаны екен...»

ТИМОФЕЙ ЗВЕРИНЦЕВ, бұрғылаушы:

«Біздің әулет қазақ жеріне алғашқы переселен-көшпелілер легімен келген. Мен өзім Ақмола төңірегінде туып өстім. 1926 жылы Атбасар тресі Қарсақбайға жұмыскер шақырып, газеттерге хабар берді. Сол бойынша, әкем, үлкен ағам және мен – үшеуіміз бес жылға шартқа отырып, Қорғалжынмен қоштасып, Жезқазғанға келдік. Әкем мен ағай осы күні барлаушылар конторы тұрған дөңнің түбіндегі 1-шахтаға тіреуші болып жұмысқа енді, ал мен жер астына түсуге жасым толмағандықтан, комбинаттың

шаруашылық бөліміне жалдандым. Міндетім – инженер-техниктердің атын күту...

Қаныш Имантаевичпен де сол кезде таныстым. Таныстым деу әсіре сөз, ол кісімен жақын жүріп, мәжілісінде болу қайда, сорайған бойым болмаса, жас күнім. Сірә, елгезектігіммен көзіне түссем керек, бір күні атқораға өзі келіп:

– Тимоша, қашанғы ат бағасың? Барлауға ауыс, өмірлік азық болатын өнерге үйретемін, – деді.

Ойланарлық сөз ғой, қолқ ете түстім. Әкем де: «Сәтбаев сөзіне берік азамат, оның көзіне түскенің – бағың, екі айтқызба, бар!» – деп кеңес берді. Сонымен ГРП-ға¹³ ауыстым. Еңбек кітапшамда бұл күн 1930 жылдың 25 мамыры деп нақты көрсетілген...

Алғашқыда кіші жұмыскер болдым, екі аптадан соң аға жұмыскерге «жоғарыладым». Сөйтсем, Қаныш Имантаевич бақылап жүреді екен, қызықты қараңыз, тағы екі аптадан кейін ауылдан келген он шақты қазақ жігітін маған қосып:

«Александровтың бұрғылау тәжірибесін үйренесің, өзіңді де, өзгелерді де соған үйретесің», – деп шегеледі. Келіспеске шара жоқ. Тегінде, мен Қаныш Имантаевичке бір жұмыскердің: «Жоқ, олай емес» деп қарсы сөйлегенін естіген емеспін... Александровтың қасында біз бір жаз болдық. Өнері ерекше, терең бұрғылаудың шебері атанған маман кісі... Қазақ жұмыскерлерін маған қосқан себебі, ол кезде мен қазақшаға жүйрік едім. Әрі бес-алты жыл мектеп көрген сауатым болатын... Бұрғылаушы кәсіпке үйреніп, әрі жолдастарыма тілмәш болып, Жезқазған хикаясын бастадық...»

Атағы о күнде дүрілдеп тұрған Қарсақбайға ат тұяғы жетер жердегі Ұлытау, Атбасар, Ақмола, Жосалы ғана

емес, сонау Қазалы, Қызылорда, Түркістан, Ташкент, Әулиеата, тіпті шеткергі Қызылжар атырабынан да жұмыс іздеген жұрт шұбыра ағылып, үй-ішімен сабыла бастаған дүрбелең кезең. Солардың ішінен ауыр еңбекке көнбіс, темір-терсекке ептілерін таңдап алуға болатын. Алайда барлау бөлімінің бастығы ту бастан қарабайыр ересектерден гөрі, аз-кем сауаты бар жастарға көбірек ілтипат жасаған. Оларды және ұлтқа бөлмей, тек білім дәрежесіне ғана көңіл аударып, ГРП-ға топ-тобымен қабылдаған. Сөйткен себебі көп ұзамай белгілі болды: алпыс жасөспірімді ересек басшы қосып, Ленинградқа аттандырды; олар онда бес ай оқып, арнаулы курстан өтіп, алдағы жазда Ұлытау өңіріне коллектор, лаборант, моторист, токарь, слесарь болып оралуға тиіс...

Т.А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен:

«Барлаушылар иелігіндегі механикалық шеберхана мен гараждың тұңғыш ұйымдастырушысы Иван Григорьевич Черехович мосқал жастағы кісі еді, ескі заманның кейбір оғаш қылықтарынан арыла қоймаған, міндетті ісін тек жап-жақсы білетін маман. Машина жүргізушілер курсына ол көшеде жүру тәртібін жете білуді талап етіп, мысалы, трамвай мен автобус қатар келіп қалса, қайсысын бұрын өткізу керек деген сықылды кереғар сұрақтар қойып, шала сауатты шәкірттердің басын қатыратын. Түйеден өзге көлік көрмеген жасөспірім трамвайды қайдан біледі?.. Алайда Череховичті ешқандай желеумен миына әбден сіңген қатаң ережеден ауытқыта алмайсың, айтары:

«Жүргізуші әр түрлі жағдайға дайын болуға тиіс!..»

Бір күні Иван Григорьевич Жезқазғанға қайта алмай қалып, біздің үйде қонуға мәжбүр болды. Қаныш Имантайұлы ас ішіп отырғанда, шоферлікке үйретіп

жатқан кісілеріңіздің арасында қазақтар неге жоқ деп құлаққағыс жасады.

– Пәлі, сіз білмейді екенсіз ғой. Қазақтың бір қолы бір қолынан қысқа жаратылған, ал машинаның рулін қолы кемтар кісі ұстай алмайды, – деп қиястана жауап берді.

Қаныш Имантайұлы кенет екі қолын алға созып, бір-біріне теңестірді де:

– Иван Григорьевич, менің қолым да сондай ма, міне, қараңыз! – деді кіді үнмен.

Иван Григорьевич қызараңдап:

– Жо-жоқ, о не дегеніңіз, сіздің қолыңыз тең. Айтпақшы, сіздің ұлтыңыз?.. Кешіріңіз, менің түйсігім мүлдем қате екен, аңдамай сөйлеппін, – деп қатты састы.

– Олай болса, кешіруді де, Иван Григорьевич, өзіңіз күпір оймен жасаған саяси қателікті түзеткен кезге дейін қалдыра тұралық. Есіңізде болсын, қазақ шоферлары бізге өте-мөте керек, өйткені әрбір шоферге өзіңізге қосқандай, бір-бір тілмәш ертуге мүмкіндігіміз жоқ. Күні ертең олар айдаланы кезіп жұмыс істемек... Қалай, келістік пе? – деп Қаныш Имантайұлы басын шайқап, абыржыған қонаққа қолын ұсынды».

Қарсақбай мен Жезқазғанда дайындық курстары ашылған. Ең алдымен «Саужой» сабағы жүреді, соңынан тыңдаушылардың қалауы бойынша, барлау мамандықтарына үйрету басталады. Солардың бәріне де Қаныш Имантайұлы бастаған инженер-техниктер сабақ береді.

Сол қарсаңда екі тілде шыға бастаған Қарсақбай аудандық шағын газеттер «За медь» пен «Қызыл кеншінің» беттерінде жиі жарияланған ұрандар мен шақырулар, насихат пен үгіт мақалаларының айтары да

осы, барлау алаңында жүріп жатқан қарбалас әрекеттің тынысы мен көлемін көпке мансұқ ету:

«Сауатсыз жұмыскер бурабайда жұмыс істей алмайды. Бурабай – құрықпен қайыратын өрістегі жылқы емес, қазақ жұмыскері! Ол – білімдіге ғана бағынатын күрделі техника».

«Сауатсыз адам – соқырдан да сорлы, көзіңді аш, қазақ баласы!» «Ормантай Елжасұлы сауатын ашып еді, мастер болып жоғарылады. Жалақысы екі есе өсті. Ормантай Елжасұлынан үлгі алыңдар!» «Түйе мінген қазақтың машинаға аяқ артатын заманы туды, оян, қазақ елі!» «Бурабайға жазылу әлі де жүріп жатыр. Бүгін барсаң – кеш емес!..»

Комбинаттың жабдықтау қызметі жыл басында-ақ орталық қалаларды кезіп, бұрғылау техникасымен таныс мамандарды жұмысқа шақырып, екі иә бес жылға шарт жасасқан. Әрине, бір жазға ғана жалданатын ескі бұрғылаушылардың көмегін де пайдалануға тура келді. Биыл олар бұрынғыдан екі-үш есе көбірек керек-ті.

Кәнігі бұрғылаушылармен жасалған келісімшартқа биыл тағы бір тармақ қосылған: әрбір маман өз өнеріне бірден үшке дейін жұмыскер үйретуге міндетті; бұл үшін оған қосымша қаражат төленеді және оның көлемі үйреткен кісінің саны мен мерзіміне орай өсіп отырады...

Аяздың зәрі сынып, «түске дейін – мүйіз, түстен кейін – киіз» болған наурыздың орта шенінде Жезқазған төбелерінде жеті станок күні-түні тарсылдай бастады. Көктем шыға Украина мен Мәскеу іргесінен жалдаған бұрғылаушылар да келіп қалды. Жер тескен станоктың саны онға жетті.

Сонымен-ақ бұл өңір бұрын-соңды көрмеген, естімеген кең көлемді барлау басталды: қайда қарасаң да көрерің – тұрбасы шошайған бұрғылау мосылары; солардың

арасында ертелі-кеш шұбырған аттылы-жаяу; түйелерін боздатып су мен лай, май тасыған арбалар легін аңғарасың; кей мезгіл бурабайды жағалай аралап, бірінде көбірек, қайсыбірінде азырақ аялдап, соңынан будақ-будақ шаң ерткен геологтардың «Фордик» автомобилі келе жатады; оның жиірек тоқтайтын жері – 1-шахты жанындағы барлаушылардың жаңа қонысы. Онда жаз шыға сол маңайда зор қарбалас басталған: керн сақтайтын қойма, шеберхана, геологтар үйі, зертхана мекені, тұрғын барактар мен меншік үйлер құрылысы үрдіс жүріп жатыр.

Ахмедия ТӨЛЕКБАЕВ, бұрғылаушы:

«...Бурабайға түскен жылым. Кіші жұмыскер болып сақалды бір орыстың қасында жүремін. Бір күні, шығырдың құлағы маған тиген сәт еді, жердің оппасына кезіктім-ау деймін, ыштанғаны үзіп алдым. Сақалды ұстазым мені де, темірді де мейлінше сыбап ойбайға басты да, ГРП-ға кетіп қалды. Қазынаның қат темірін құрттым, сотталатын болдым деп, менде зәре жоқ. Қой, түрмеде шірігенше қырда жүре тұрайын деп, миғұла кезіміз ғой, ауылға жөнep берейін. Сорыма қарай бел асқаным сол еді, қарсы алдымнан бастықтың желқұйын машинасы шыға келді... Айдалада қайда жасырынасың, құдайға жазып, ұсталдым да қалдым. Қанекең, жарықтық, кең кісі еді ғой! Жайымды ежіктеп білген соң ішек-сілесі қатып күлді де, «Бәрекелді, жігітім, қара темір үшін қайғырма, сендей азаматтың ол бір тырнағына тұрмайды!» – деп машинасына мінгізіп, бурабайға алып келді. Содан отыз жылға табан аудартпай біржола бекітіп кетті».

Жазды орталай барлау қарқыны бұрынғыдан да үдеді. Ленинградқа кеткен жастар қайтып оралып, Мәскеудегі басқарма қосымша бөлген жаңа агрегаттар әкелініп, тағы да бес станок жұмысқа қосылды.

Сөйтіп, алғашқы жылдың сегізінші айында Жезқазған тыңында 15 станок барлау жүргізді.

III

Барлау тобын тыңнан құрап, еңбекке жұмылдыру – биылғы жұмыстың негізгі тармағы еді, бұл шаруаның басы қарайып, сара жолға түскеніне күмән жоқ. Енді бір мезгіл алды-артына қарап, келешек ізденістің жай-жапсарын қамдауға мүмкіндік туды: ең бастысы, кен шығып жатқан екі-үш төбені шұқылағанға мәз болмай, барлау алаңын кеңіту; ағылшын геологтарының, И.С. Яговкиннің зерттеулері анықтағандай, Жезқазған кені тек қана 3-5-қабатта (горизонт) екендігіне қазірдің өзінде шүбәлі; өйткені сол болжамды теріске шығаратын дәлелдер аз емес; жә, сонда ол неше қабат түзейді және қандай тереңде?.. Әсілі, бұл – бүгін ғана емес, алдағы ондаған барлаумен анықталар гәп. Қателессең – қыруар жұмысты текке атқарып, миллиондаған сом қаржыны желге шашқаның. Ал тапбүгінде, кәсібитанымы, «бірдеме білетіндігі» беделділер алдында сынға түсіп тұрғанда, қателесуге қақысы жоқ. Демек, геология білгірлері келіп, Жезқазған тыңын барлауға теориялық сілтеме жасап береді деп күтіп отырмай, өз бетінше қарманғаны жөн боларау? Әрине, бұл бірер жылдың жұмысы емес. Адуын өмірдің күнбекүн, сағат сайын геологтың араласуын қажет еткен жұмыстары қаншама? Комбинат басшылары Қарсақбай төңірегінен тездетіп ауыз су іздеуді жүктеді. Өндіріс жүргелі тұрғын халқының қарамы едәуір өскен жұмысшы поселкесіне ішерлік су жетпейтін болған. Амал жоқ, Байқоңырдағы бір станокты комбинатқа жеткізіп, су іздеуге қойды. Қысқы сапарында Мәскеудің кәсіби институтымен Ұлытау төңірегіне топографиялық, геологиялық съемка

жасауға шартқа отырған. Геолкоммен де бірнеше мың шаршы метр ауданды электробарлаумен тексеруге келіскен. Көктем шыға топографтар келді, іле геофизиктер де жетті. Бәрі де машина сұрайды, өздерін осы өңірде бастап жүретін жолбасшы талап етеді...

Өткен жылы Болаттам кен орнын біраз шарлап, пиритке бай лигниттерін (жыныс аты) көріп қайтқан.

Ленинградта тексерілген кен үлгілері өте жақсы нәтиже көрсетті. Қарсақбай зауытына қажет пирит қиырдағы Оралдан зор бейнетпен жеткізіледі. Ал оны жүз сексен шақырым іргеде тұрған Болаттамнан тасу – бірнеше есе арзанға түсері сөзсіз. Қоры тек өндіріс ашқандай мол болса?.. Демек, оны да жеделдетіп барлау қажет. Жезді мен Найзатастан табылған флюстік шикізаттың қорын анықтау да – бөлімнің міндеті. Железнов деген көпестің ертеде зауыт салғызып, өндіріс ашқан Қорғасын кенін (қазіргі Ақтөбе облысына таяу жерде) зерттеуге құлшынып-ақ жүр, әттең, қолындағы санаулы техниканы қолдануға мүмкіндік тапса?!.

Байқоңыр көмірінің дүдәмал жайы да Қарсақбай геологтарының ойынан бір сәт шыққан емес. Боқаты көп, қызуы төмен отын. Оның үстіне өткен жылдардағы барлау нәтижелі болмады, өздері ойлағандай көлемде, қажет тереңдікте жүрген жоқ. Кеніштің қоры өспей отыр, тыңнан мардымды жылғалар табылмаса – бұл жақтағы күллі өндірістің халі бес-он жылдан соң мүшкілге айналады. Көмірді де қияннан тасуға тура келеді, оған да қисапсыз көп қаржы керек. Сол себепті былтырдан бері ат тұяғы жетер төңіректен Қаныш Имантайұлы қосымша отын көзін іздеген. Ақыры жолы болып, Қияқты деген жерден жаңа көмір жылғасына кезікті. Жобалауынша, келешекте Байқоңырды ауыстыруға жарайтын сүбелі кен. Оны да мұқият барлау қажет. Қияқтының қыртысын биыл-ақ айнала қаумалап

бұрғылатар еді, әттең, қолы қысқа, Жезқазғандағы станоктардың бірде-бірін әзірше ауыстыра алмайды. Бұл өлкенің болашағы – бұрғылау мосылары жыпырлаған тарғыл төбелердің астындағы мыс көмбесінің көлеміне байланысты екенін барлаушы жақсы білетін. Ендеше, бәрін қамтып, бәріне үлгерем деуді қоя тұрып, жұмыс көңілдегідей үдеген жылдың нәтижесін күткені жөн болар...

Сөйткені жөн болды. Қыраулы қыс түсіп, аяз күшейген қарсаңда алыстан келген мамандарды үйлеріне қайтарып, қалған жұмыскерді қайыра іріктеп, он станокты қысқы барлауға көшірді де, жұмыс қарқынын бүкіл бөлім болып, биылғы ізденістің нәтижесін есептеуге отырды: 1930 жылға межелеген жоспар артығымен орындалыпты; 126 ұңғыма, бұрғы ұшы жеткен орташа тереңдік – 82 метр!.. Геолком мамандарының күшімен жүргізген алғашқы үш жылдық бұрғылауда тек қана арман еткен меже! Соның әр жылынан биыл екі-үш есе асып түскен! Ал барланған жер көлемі, жаңадан табылған кен қарамы ше?!.. Осының қақ жартысына кешегі малшы, кірешілердің қайрат-күшімен жетті! Биылдың өзінде олар әлденеше станокқа дербес ие болды, келер жылдарда алыстан келетін мамандардың қымбат қызметінен біржола бас тартуға мүмкіндік туды.

Бөлімнің шаруашылық базасы да ірге көтерді. Камералка (барлау материалдары сақталып, зерттелетін орын) екі жерде – Қарсақбайда да, Жезқазғанда да кең жайларға орналасқан. Бөлімде ғылыми-зерттеу секторы пайда болды, оның негізгі мұрағаттары – әр түрлі минерал үлгілері, керн қималары Тасқұдықтағы жаңа қалашықта (күндердің күнінде ол Орталық Қазақстандағы тұңғыш минералогиялық мұражайға айналмақ). Барлаушылардың химия зертханасы да жап-жақсы жабдықталған. Оның тұңғыш меңгерушісі Сергей

Рожнов алғашқы топтың қатарында Ленинградқа барып, химиялық анализ жасауға үйреніп келген, әрнеге әуесқой жас еді, минералог-петрограф болып істейтін Таисия Алексеевнаның басшылығымен өз жұмысын тез-ақ меңгеріп алды. Шлихтер дайындайтын шеберхана дүниеге келді. Нәтижесінде жыныс үлгілерін петрографиялық-минералогиялық зерттеу Қарсақбайдың өзінде жүргізілетін болды.

Бір жылдың барлауын қорытындылау Жезқазған барлаушысын күтпеген тұжырымға ие етті, бекерге шүбәланбапты, Жезқазған кені, бұрынғы зерттеушілер топшылағандай үш иә бес горизонт емес, бақандай тоғыз қабатта екен (мұның екеуін Қ.И. Сәтбаев «Подгоризонт» деп кішірейтіп атаған); қуаты да алғашқы зерттеушілер көрсеткен 300-360 метрден екі есе өсіп, 650-700 метрге тереңдеген-ді... Басты олжа – Жезқазған қорының бір жылда жүздеген миллион пұт мысқа өсуі. Шынтуайтын айтқанда, Ұлытау қойнындағы асыл қазына бұдан былай қазақтың пұт, қадағына көнбейді, бұл кен қорын көпе-көрінеу кемсіту болады. Оған енді миллиондаған тонна дерлік зор өлшем, алып қуатына лайық үстеме теңеу қажет! Қазірдің өзінде ол Кеңес Одағындағы ең ірі мыс кендерінің алдына шығып отыр. Ал келешекте?..

Қарсақбай комбинатының геологиялық барлау бөлімі 1931 жылғы бұрғылау жоспарын былтырғыдан екі есе өсіріп, кең көлемге жасады. Әрине, барлау шығыны да сонша есе өспек. Соған орай жазғы барлауға 27 станок қойылды. Оның жетеуі Байқоңыр мен Қияқтыда істейді. Главметалл қосымша сұралған станоктардың бәрін де дер кезінде тауып берді, тескіш бытыра мен шетелден алынатын алмаз тескіштерден де тарықтырған жоқ. Басқарманың биылғы мырзалығы біржосын болып, отандық автомобиль өндірісінің тұңғышы екі АМО машинасын да сый етті. Соның бірі барлаушылар

кеңсесінің алдына күн шыға келіп, бөлімнен аттанатын геологті күтіп тұрады...

Т.А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен:

«...Қарсақбайдағы өміріміздің екінші жылында бізге кеңірек үй тиді, үш бөлме. Поселкенің жел көбірек соғатын шетінде еді, қанша от жақсаң да жылынбайды. Оның үстіне боран да сол қыста Байқоңырмен қатынасты жиі-жиі үзді... Боран үдей соққан түндері есік-тереземізді қар басып қалады. Көршілеріміздің бірі келіп аршып алғанша сыртқа шыға алмай, қамалып отырған күндер де жиіледі. Бір күні отын тақа таусылып, тіпті шай қоятын ештеңе таппай, біржола дағдарып қалдық. Не істеу керек? Қарсымыздағы үйде ағылшын инженері, Қарсақбайда контракт бойынша жұмыс істейтін Америка инженері Вильсон мырза тұратын-ды. Оның пәтеріне күн сайын зауыттың қоймасынан бір тәшке көмір әкелінеді. Мен соған да, шетелдіктің есігінің алдындағы көмір үймесіне қызғана қарайтынмын.

Байқоңырдағы барлау партиясының жас бастығы, инженер Журкин сол қарсаңда кен орнының қорын есептеуге келіп, біздің үйге қонып жүрген. Үй шаруасына бейім Владимир Михайлович менің ыңғайсызданған жайымды көрген соң, суық үйде тыпыршып отыра алмай, әрлі-берлі жүрді де, Қаныш Имантайұлын қараңғы түскен кезде Вильсонның үлесінен екі шелек көмір әкелуге үгіттей бастады... Ерімнің ондай жымысқылыққа баспасын жақсы білемін. Сөйтсе де, балалардың жаураған халі, солардың жайын ойлап мазам кеткен дамылсыз қыңқылым әсер етіп, сыртқа шықты. Терезеден қарап тұрмын. Қарсы үйдің алдына жетер-жетпесте ерім бері сүйреп, қонағымыз әрі тартып, ақыры шелектерін арттарына тығып тұрып қалды. Жылағым келіп кетті... Сол кезде үйден

Вильсонның қызметші әйелі Стюра жүгіріп шықты (біздің үйге келіп, оны-мұныға қолғабыс етіп жүретін қайырымды жан еді), еркектердің қолындағы екі шелекті алып, көмір салып берді.

...Көкөністің жоқтығы ақырымен ідешырмады, діңгене мен анауырып қалдым. Кейбір мамандар табиғаты аса қатаң Ұлытаудан зытып жатқан-ды. Дирекция соларды қайткенде ұстап қалмақ болып, екі жылға келісімшартқа отырып, келіскендерге қосымша ақы төлеуді ойлап тапқан. Бұл өңірдегі қиыншылықтардың алуан түрін бастан кешкен, өзім ғана емес, балаларды да сан мәрте ауыртып, бейнетке белшеден батқан менің де төзімім жұқарып, комбинат басшылары ұсынған шартқа қол қоюдан бас тарттым. Қаныш Имантайұлы бұл кезде Мәскеуге жабдық сұрауға кеткен-ді. Қайтып келген соң мен оған келесі қысқа мұнда ешқандай шартпен қалмаймыз деген бекем байламымды естірттім.

Қаныш Имантайұлы сөзімді зейін қоя тыңдап, жайдары қалпымен бетіме тесіле қарады да:

– Дұрыс істегенсің, Тася келісімшартқа қол қоймағаның жөн болған... – деді ақырын ғана. – Екеуміз бұл өңірге шат-шадыман тұрмыс тілеп келгіміз жоқ, солай емес пе? Баянды барлау жасау үшін келдік. Көрдің бе, бір жылда қаншама олжаға қолымыздың жеткенін?! Енді соның бәрін тастап, қаншама елді дүрліктіріп, мәнді жұмысқа қызықтырып, жоғары жақты да мадақ қазынаға еліктіріп қойып, аяқастынан тайып бергеніміз қалай болады?.. Жо-жоқ, бұл туралы сен ойлама да, өзіңді босқа қажытпа. Биылғы қиыншылық келесі қыста болмайды. Үйді жылытамыз, көкөністі өзіміз өсіреміз, алыстан да әкелеміз. Әйтсе де, солардың орнына ауыртпалықтың өзге бір түрі кездесуі ықтимал. Оны да жеңеміз... Ұлытаудан мен сені «Жезқазған-Мәскеу»

пойызының салон вагонымен әкетемін. Тек күте біл, әй, білмеймін, сол кезде бұл жақтан ешқайда кетпеймін деп жүрмесең?!.

Шарасыз жағдайыма налыған мен әлгі сөздерін естігенде:

«Қайран, менің қиялшыл ерім, мұның «Мың бір түннің» қай ертегісінен?» – деп күлдім де қойдым... Бір ғана ащы өксік көкейімнен кетпейді: тұңғышымыз ер бала еді, бейкүнә сәби дер кезінде дәрігерлік жәрдем ала алмай, дифтериядан опат болды».

1931 жылдың барлауы Жезқазған тарихында ерекше сәтті жыл болып енді. Барлау көлемі шырқау шегіне жетіп, жыл аяғында 32 станок жұмыс істеді; үштен бірі тереңге бұрғылау жүргізді; ең бастысы, геолог Сәтбаевтың өткен қыста жария еткен гипотезасы – кен тоғыз горизонтқа шоғырланғаны, оның қуаты 600-700 метр тереңге бойлағаны ұңғымалармен айғақталды. Алдағы барлау – осы болжамды одан әрі нақтылап, бүкіл кен орнының аумағын анықтау. Шынтуайтын айтқанда, бұл – Жезқазғанды барлаудың ғылыми жаңа теориясы болатын. Бес жыл бойы бел жазбай жүрген тынымсыз ізденістің нәтижесі. Жас қазақ геологінің тез ширап, жасамыс әріптестерімен иық теңестіріп, білімі мен тәжірибесі өскендігінің нышаны... Алайда жаңа концепцияның иесі өзі туралы соншама мадақ уәжге малданудан аулақ. Күні-түнгі әрекеті, мақсат-мұраты – кен төбелер астындағы мыс көмбені тездетіп іздеп тауып, ел игілігіне жарату! Олай болса?..

Барлау көлемін бұрынғыдан да өсіру шарт. Ендігі мақсат – бұрғылау қондырғыларын молайту емес, өнімділігін арттыру. Себепсіз тоқтауды тыйып, әрбір бұрғылаушының өнімді жұмыс істеуіне жетіп, шеберлік шыңдау. Бұл үшін жаздың әрбір күні тиімді пайдаланылсын. Бұрғылау қыста да тоқтамайды.

Қыстай жүрген былтырғы он станок қанағат тұтар меже емес. Биылғы мұрат – ең кемі он бес агрегат! Одан соң жиырма!..

Барлау тобы бұл қарсаңда түпкілікті қалыптасып, келуші болмаса – кетушісі жоқ тұрақты да берік ұжымға айналған. Олар енді темірдің бір басын ұстағанына мәз болып, су мен май тасығанына ризалық білдірген, жұмысқа сылбыр, аңқау тобыр емес – әрбірі дербес станокқа ие, өзара бригадаға ұйымдасқан кәнігі бұрғылаушылар. Келе-келе олардың ішінен шынайы шеберлер – бұрғылау озаттары шыға бастады. Солардың бірі – Егізек Байсалбаев. Бурабайға ауысқанға дейін ауылда ұста болған жігіт. Содан ба, станоктың бүге-шігесін көп тұрғыласынан тезірек меңгерді. Терең бұрғылау шебері Александровтың тәжірибесін үйренген алғашқылардың бірі де осы Егізек еді... 1931 жылы Қаныш Имантайұлы оны Ащысай кенішіне жұмсайды. Байсалбаев онда екі ай болып, оңтүстіктегі өндіріске сонау Америкадан келген шетелдік шеберден алмаз кескіштерді қайта ұштауды үйреніп қайтады. Келе-ақ орталық шеберханада «Алмазшылар мектебін» ашады. Келесі жылы Егізек өзіндей озат бұрғылаушы Бекенесовпен бірге қиырдағы Бакуге аттанды. Әрине, жер көріп қайту емес, әзірбайжан мұнайшыларынан терең бұрғылау техникасында жұмыс істеуді үйрену үшін...

АХМЕДИЯ ТӨЛЕКБАЕВТЫҢ ауызекі әңгімесінен:

«Қанекеңнің ғажап бір қасиеті, жерасты сырын ғана емес, адам мінезінің бұқпа астарын жақсы біліп, жұмысқа жарата білуінде... Бір күні ол, қасында қаба сақал, шегір көз, жатағандау орыс шалы бар, бурабайға келіп:

– Жігіттер, мына кісіні әкеңдей сыйлаңдар. Өзгеше өнерлі адам! Геннадий Ильичті барлық станоктардың

прорабы, былайша айтқанда, «сырқатын» тауып, емдеп жазатын «дәрігері» етіп тағайындадым, – деді.

Жігер-қайратымыз мол болғанмен қабілетіміз шамалы, бурабайдың жұмысына көндікпеген мақау кезіміз. Мақұл десіп қуанып қалдық... Бабаилов ағылшын тұсында да біздің елде істепті.

Шәлдірік қазақшасы бар ескі жұмыскер-ді. Қарсақбайдың дүбірі гәзиттер арқылы сонау Смолен шәріне де жеткен ғой, жастық шағы өткен Ұлытауда өндіріс ашылып жатқанын естіген байғұсың шыдамаған, сайман жәшігін арқалап жетіп келген. Оның пайдасы, тегінде, бізге тиді...

Жер тесуге отыз жыл өмірімді сарп еткен ғұмырымда өз басым Бабаиловтай қолы шебер, жұмысқа ерінбейтін кісіні естіген де, көрген де емеспін. Марқұмның ұсталығы да біржосын: темірден түйін түйеді; станок тоқтап қалды деп түнгі екіде жатағына барсаң – қолын созып, бас жағында тұрған шөлмектен қылқылдатып бір жұтады да, үн-түнсіз соңыңнан ереді; төртбес сағат, кейде тәулік бойы шұқылап отырып бүлінген тетікті түзеп береді... Александров кердең кісі еді, өнерін бұлдап өткізетін. Ал Бабаиловтың қайырымдылығында шек жоқ. Жарықтықтың мінезі қызық: сөйлемейді, мылқау кісі сияқты; былай жасау керек деп ештеңе түсіндірмейді, тым-тырыс істейтін. Жұмыскерге сөздің керегі қанша? Көрсетсе болды... Ал кейде... тілі шығып, көзіне көрінгенді балағаттай беретін. Және ол кісі ме, темір ме – есеп емес...

Бір күні қызық болды. Сейітқазы Қарсақбаев деген өр мінезділеу жігітіміз болатын. Қанекең оны да туған інісіндей жақсы көріп, қадірлеп ұстады. Әсіресе турашыл мінезін ұнататын, сондай бір өліп кетсе де әділін айтып қарап тұратын сабаз адамдар болады ғой. Иә, сол Сейітқазы марқұм бір нағылеттің нақақ

жаласынан 1937 жылы «халық жауы» атанып жер жастанды, соцжарыстың алдын бермейтін Стахановшы болатын, шайпау тілінен тартты-ау деймін... Е, сол өжет, ұстараның жүзіндей турашыл Сейтқазының бурабайға келген кезі, бейпіл ауыз Бабаиловтың балағат сөзін көтере алмай тек: «Мына боқтампаз шалға бізді қашанғы қорлатасыз?» – деп Қанекеңе арыз айтты. Шағым емес, күйінгені де. «Долана деген жемісті білесің бе, Сейітқазы?» – дегені Қанекеңнің. «Білемін, ағашы тікенекті болады, ал жемісі өте тәтті. Оны неге сұрадыңыз?» – деп бұрғылаушы жігітіміз аңтарыла қарап еді: «Сұрағаным, – деді Қанекең жымыған қалпы. – Геннадий Ильич те сол доланадай жемісі өте тәтті, жүрегі адал адам. Ал тікенегі – әредік ішіп қоятын одағай қылығы. Ондай кезде тілі шұбарланып қалады. Бірақ зілі жоқ, қайтымы тез. Сондықтан бұл кісінің артық-кем сөзін елемей, кешірімді болыңдар. Мұндай өнерлі адамсыз бізге қатарға қосылу қиын!..»

Шынында да Бабаилов, Александров сияқты орыс шеберлерінсіз біз не істер едік? Жезқазған барлауына олардың сіңірген еңбегі өлшеусіз зор, мұны ұмытуға болмайды!..»

ШЫРҒАЛАҢДА

I

Түсті металл бірлестігі (Главметалдан Қара металлургия өндірістері ажырап, басқарма бұрынғы атына қайыра ие болған) 1931 жылдың қорытындысын шығарды: Қарсақбай комбинатының геология бөлімі 20 мыңнан астам погонметр жер бұрғылап, Кеңес Одағындағы барлау ұжымдарының алдына шығыпты; көзге ұрып тұрған ақиқатты мойындап, бөлім меңгерушісіне алғыс жариялап, ал ұжым мүшелеріне түрліше сыйлық,

марапатмақтау қағаздарын жолдауға тура келді; бұл дегеніміз шөл дала, қу медиенде, адам айтқысыз қиыншылық пен жетімсіздікте еңбек еткен жас ұжымның бұрғылау ісінің кәнігі мамандарымен жұмыс істеген байырғы барлау кәсіпшіліктерімен екі-үш жылда-ақ иық теңескендігін ресми мойындау еді...

Отыз екінің қаңтары қақаған аязбен басталды, қар да сол жылы үсті-үстіне жауып, оның аяғы толассыз ұйтқыған боранға ұласты. Ақпанда да ауа райы оңдыра қойған жоқ. Соның салдарынан мотордың майы таусылып, қордағы азын-аулақ сақтаманы шығындауға мәжбүр болған. Ал Жосалы стансасынан май ғана емес, азық-түлік жеткізудің өзі қиынға айналды. Комбинаттың техника паркі күні-түні істесе де, күш-қуаты шектеулі автомобильдерін керуен жолында шашып алып, солардың кейбірін елді мекенге жеткізу де ауыр азапқа түсті.

Бұрғылаушылар жұмысты тоқтатқан жоқ, Жезқазғанның кен төбелерін ертелі-кеш ұңғудан жаңылмады. Бірақ азық-түлікпен жабдықтау қыс түскенде қиындап, ал жұмыскер саны комбинат бойынша неше мың адам болатын, күн сайынғы үлес мөлшері мүлдем құлдырады. Сол мәселе жол қатынасы түзелген соң да оңала қоймады, Жосалыдағы аралық базаның да қаңырап бос тұрғаны мәлім болды. Қаншама үнемдеп таратқанмен, тамақ жетімсіздігі қияндағы өндірісте сыр бере бастады. Гәп, әрине, басқада, анығында қыр елін жаппай шалған аштық кесепатында болатын...

1931 жылдың қоңыр күзінде-ақ Ұлытаудың арғы-бергі бөктерінен өндіріс ірге тепкен елді мекендерге жаяу шұбырған босқындар тобы толассыз ағыла бастаған-ды. Дені Есіл мен Шу бойынан, Сырдария қолатындағы малға шүйгін, түгі мол, сулы, нулы қазақ ауылдарынан жүрек жалғарлық талғажау іздеп шыққандар. Қыс түсе олардың саны молая түсті.

Шерменделердің көбі өндіріс ошақтарына жете алмай, қарға бөккен оппалар мен терең сайшатқалдардың астында мәңгі қалғаны да – өмір шындығы.

Бұл да Филипп Голощекин басшылық еткен Қазақстан өлкелік партия ұйымының бөлшебектік белсенділікпен ұйымдастырған бай-құлақты тәркілеуі, араға екі жыл салып, қыр елін жаппай колхоздастырып, «Аулада – аша-тұяқ, көгенде – қозы, желіде – құлын қалмасын!» ұранымен БКП(б) Орталық комитетінің нұсқауын үш жылдың орнына бір жылда, 300 пайыз етіп екпінді орындауының салдары. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңес комиссиясының 1990 жылы анықтаған ресми деректеріне қарағанда, дала тұрғындары «Кіші Қазан» төңкерісі басталған қарсаңда иелік еткен төрт түліктен 1932 жылдың қаңтарына мынадай қарамда шығыпты: 6.509 мың ірі қарадан – 965 мың, 18.566 мың қой-ешкіден – 1.386 мың, 3.516 жылқыдан – 316 мың, 1.042 мың түйеден – небәрі 50-60 мың қалған; негізгі қорегі мал сүмесі – еті мен сүті болған қазақ одан тып-типыл айырылған соң – қайда барып күн көрмек? Туған жұртынан безіп Сібір қиырына, Алтай өлкесіне, Еділ бойына, кәрі Оралға, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғыздың Алатауына, Қытай мен Ауғанстанға ауған; комиссия анықтамасында аштық жайлаған екі жылда 1.130 мың адам босқын болып, 454 мыңы үштөрт жылдан кейін Қазақстанға қайтып оралған; ал сол жылдарда аштан өлгендердің жалпы саны – 2 миллион 200 мың адам (кейбір тарихшылар 3,5 миллион жан дейді, бұл жерде біз комиссия атаған ресми деректі ғана келтіріп отырмыз)... Бұл – сол күнде жер бетінде бар қазақтың қақ жартысы. Баяғы «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламада» біздің халық дәл солай алапат жұтауға түспеген, амал не?..

Қарсақбай мыс қорыту комбинатының сол қарсаңдағы директоры Р.А. Дрейман өндіріс ісіне мығымдығымен қоса, тіршілік күйтіне мазасыз адам еді деседі. Жан-жақтан ағын суша жөңкілген босқынға қайткен күнде қол ұшын беруді ойлап, комбинат жұмыскерінің қарамын екі есеге жуық көбейтіп, хал-қадерінше көмек көрсеткен. Қаныш Имантайұлы да бұрғылаушылар қосының іргесіне сүлдерін сүйретіп жеткен пендені аштық тырнағынан құтқаруға тырысқан. Сірә, сол себептен де ол бөлімге қарасты ұжым қатарын 32-жылдың жазында бір мың адамға жеткізген. Алайда бұл шаралар мың-мыңдап шұбырған аш жұртты жаппай құтқара алмаған...

Қазақ елін тұтас жайлаған аштық нәубеті Сәтбай қажының екі ауылын да қармаған. Әрине, оларды ажал тырнағынан құтқару тауқыметі сол ұяның естияр азаматы Қанышқа түскен. Менің жазбаларымда осы жайында екі зейнеткердің сұхбат үстінде көз жасын төге отырып, өздері басынан кешкен иә көзімен көрген сұмдық опат туралы жүрекжарды естелігі сақтаулы.

Төменде солардан үзінді келтіремін...

Тәрмізи Әбсаламұлы ИМАНТАЕВ ақсақалдың 1966 жылғы әңгімесінен:

«1931 жылдың күзінде мал-мүлік ортаға түсіп, «Ортақ қазан» заманы басталған кезде Бөкеш аға естияр ағайынға: «Енді қарайлайтын ештеңе қалған жоқ, басымыз аманда өндірісі бар бір жерге жетейік...» – деген-ді. Біздің шалдар бірақ: «Колхоздан қашты» деген пәлеге қаламыз деп... қозғала қоймады. Ал Бөкең алған бетінен қайтпайтын өжет кісі болатын, бір түнде өзінің отбасы мен Қаныш ағайдың ауылдағы бала-шағасын (келіні Шәрипа, оның үлкен ұлы Малыбай мен бір жастан енді ғана асқан Шәмшиябану) алып аттанып кеткен-ді. Со бетінде Омбы іргесіндегі «Ауыздағы қаржас ауылынан» бір-ақ шыққан. Ерте қамданғаны сеп болып, бір топ жанды аман алып қалды. Ауылда қалған біз опық жедік: 32-нің ақпанына дейін қамбада қалған, етханада сақталған оны-мұнымен талғажау жасап, ақырында ашыға бастадық; «Теңдік» атанған колхозымыздан қайырым болмады, бәріміздің қорегіміз «Ортақ қазанның» қатықсыз су көжесі...

Үмітіміз үзілуге айналған бір түнде, бұлт арасынан шыққан ай құсап Қаныш ағай кіріп келді. Ит арқасы қияндағы Ұлытаудан машинамен шығып, еш жерге тоқтамай жүріп отырып, жан ұшырып жеткені осы екен. Айтуынша, «Қарашаңырақ құсың қыстауда қалды, бізден дәрмен жоқ, өзің құтқар...» деген сияқты жұмбақ

сөздері бар Омбы шәрінен тілгірәм алған... Бірденәк бізге: «Үлкендеріңді әкете алмаймын, ал алыс жолға шыдайтын балалардың бірін қалдырмаймын...» – деп тез қамдануды ескертті. Іріктей келе екі ауылдан 12-13 бала шықты, әкесінің қарашаңырағында отырған мені де үй-ішіммен әкететін болды. Жолға қамдап шыққан азығы бар екен, жартысын ауылда қалатындарға үлестірген соң іле-шала аттанып кеттік.

Керегетаста отырған Шорманның Кіші ауылына соғып, өзі тасада қалып, Қазиза әпкеміздің үйіне мені жұмсады. Әпкеміз бес бүлдіршінімен опат болыпты, Ақыш жездеміз Қамар деген ұлымен тентіреп кетіпті. Үйде қалғаны – жеті жасар Кемел мен інісі Рәшат... Соны айтып тасада тұрған машинаға қайта келгенімде, ағай көзінен аққан жасты тыя алмай: «Апырай, неткен қатал заман! «Ақыр байдың түбі аштан өледі» деген осы екен ғой. Жылқысы суға құлағанда көл бетін түгел жабатын Шорман бидің тұқымы бір шайнам ас таба алмай аштан өлге-нін де көрдікау... – деп қатты қапаланып тұрды да, – Қой, Тәкен, қос тұяғын тастап кетсек, асыл әпкем аруағының қарғысына қалармыз, қайта бар да екі жиенді алып кел!» – деді. «Ойбай, оларда әл жоқ жүретін, жолда өледі», – деп безектеп едім: «Әй, Тәрмізи, жалғыз әпкемнің көзі ғой олар, әкешешем баладан зарығып жүргенде құдайдан жалбарынып сұрап алған. Қалайша тастап кетеміз? Арқаласаң да жеткіз!» – деп зекіді маған, өзі қоса баруға дәті шыдамады білем, қасыма шопырын қосып берді. Қос жиеннің көрер жарығы таусылмаған екен, жұдырықтай Рәшатты мен, ересектеу Кемелді шопыр орыс арқалап әрең жеткіздік, өздерінде бақайын қимылдатар әл-қуат қалмапты».

МАРИЯ КОШКИНА – Таисия Алексеевнаның кенже сіңлісі:

«Таңсәріден әпкемнің шақыртқанына зәрем ұшып, пәтеріне жүгіріп келсем: ауызғы бөлме толған үрпешүрпе балақандар, түрлері адам шошырлық, күп болып ісіп кеткен. Шошынғаным сонша, босағада сілейіп тұрып қалыппын... Қаныш Имантаевич бұрыштағы орындықта қалғып отыр, Тася пеш түбінде жылап тұр, сірә, екеуі жүз шайысып қалған.

– Марияша! – деді жездем, – мына бүлдіршіндер – менің қаны бір туыстарым. Үлкендерді жеткізе алмадым, ал балаларын адам санатына қосу, сірә, пешенеме жазылған...

Жер еденде сұлап жатқан мүләйім бейбақтардың адам шошырлық сұрқына қарап тұрып зәрезап күй кештім. Жездемді ерекше сыйлаушы едім, мезгілсіз уақытта шақыртқанына қарағанда, менен көмек күткені анық. Бір басына осыншама ауыр жүк топ ете түскен Таисияны да аяп тұрмын: қолында әлі бір жасқа толмаған Мейізка бар, оған қоса өткен күзде Қаныш Имантаевичтың тұңғышы Ханиса мен Әбікей ағасының қызы Ханен келіп, мектепке қатынай бастаған; үшеуіне топты бала қосылмақ.

Осы сәтте асүйге жапсарлас бөлмеден шешеміздің гүрілдеген зор даусы саңқ етті.

– Әй, қыздарым, сендерге не болған?! – деп есіктен бері аттай бере дүрсе қоя берді. Анамыз, жаны жаннатқа кіргір Фелицата Васильевна адуын жан еді, үміт күткен жалғыз ұлы былтыр күзде кенеттен опат болған соң, сонау Алтайдан Қарсақбайға көшіріп әкелгенбіз. – Неменеге естерің шығып кетті? Әлде сендер уайымқайғы көрмеп пе едіңдер?.. Шиеттей төрт баламен жесір қалғанда да өлгем жоқ, жерді еміп, тырбанып жүріп, құдайға шүкір, бәріңді де оқытып, жұрт қатарына қостым... Жә, көздеріңді сүртіңдер, Қаныштың амандығын тілейік. Туыстарын тоқшылықта іздеп,

жоқшылықта безіне ме?.. Мына бейбақтарға қазір жылы мейір керек, ең алдымен ас пен жақсы күтім. Марияша, біздиіп тұрма, қолыңа қайшы мен ұстара алып, түп-түгел, қыз-ұл демей, шаштарын сыпыр, сонсоң моншаны жақ, үстеріндегі киімді де түк қоймай өрте!.. Ал, сен, Тася, қазақ азаматына тұрмысқа шығарда күйеумен бірге бір ауыл туысқа ие болатыныңды ойлауың керекті, ендігің кеш!.. Тездетіп қазан көтер және ең үлкенін!.. Күйеужан, сен де отырма, қайдан тапсаң да үйге бір орам мата жеткізіп бер, дабы иә кенеп болса да...

Бәрі де шешеміз айтқандай болды. Қоңыр күзге дейін көтерем балақандарды жабыла бақтық. Күн сайын он тоғыз жанға ас пісіреміз. Шамалап қараңыз, Тасяның мойнына қаншама ауыр бейнет артқанын?!.. Күзде жетім қалған Сәтбаевтардың денін пансионатқа беріп, сырттай бас-көз болып қарап жүрдік. Екі жиенін Қаныш Имантаевич өз тәрбиесіне алып қалды. Екеуі де Қарсақбайда оқып, орта мектеп бітірді, кейіннен жоғары дәрежелі білім алды. Рәшат мұғалім болып шықты, ағасы Кемел Ақышұлын Қазақстан түгел біледі – үлкен ғалым-археолог атанды. Әлемді таңғалдырған «Алтын ханзаданы» тапқан сол – біз тәрбиелеген түлек, Қаныш Имантайұлының туған жиені...»

II

Түсті металдар басқармасы сол жылы қомақты қаржы босатып әрі бөлімді комбинат қарамағынан ажыратып, дербес есептегі геологиялық барлау мекемесі (контора, қысқартып айтқанда, ГРК) етіп қайта құрған-ды. Бұл оның әрбір тиынды қайда жұмсаудың есебін білетін іскер басшысына «көш сәнін» жүре түзеп, ізденіс көлемін арттырып, «барлаушылар бесжылдығы» жоспарын зорайтып жасауға мүмкіндік берген...

«Маршрут бойынша саяхатқа шыққанда Қаныш Имантайұлының геологиялық зерттеуге жан-тәнімен берілетіндігі сонша – алдындағы жер бедерінен өзге дүниені ұмытып кететін, – деп куәлік етеді Таисия Алексеевна естелік жазбаларында. – Жуықта ашылған кен орнына келгенде иә өзі жасақтаған барлау тобының жұмысын тексеруге шыққанда, егер күн барда жете қалса – ең алдымен барлау шурфтарын, қазылған жыраларды көретін... Ертеңінде күн шықпай тұрып жорта жөтеліп иә тамағын кенеп, серіктеріне өзінің оянғандығын сездіреді. Әрине, бұдан кейін ешкім де керіліп-созылып жатпайды. Таңғы асты ол баппен ішетін. Әсіресе кесеге жұққандай қызыл күрең шайды...

Қаныш Имантайұлы барлау орнынан қазылған жыраларды қарағанда асықпайды. Шыңырау шурфтардың сыз түбінде сағаттар бойы тапжылмай отыру – ол үшін түк емес. Мезгілмезгіл дала дәптеріне әлдеқандай белгілер түртеді де, тағы да үңіледі. Мәнді бірдеме көрді ме, әлдебір дала әуенін ұзақ ыңылдап, кейде соны әуелете шырқар еді. Мұндай кезде қасындағы серіктері бір-біріне жымыңдай қарап, оның шат-шадыман күйін бұзуға дәттері бармай, үнсіз қалыпта үздіге тыңдап тұрады...»

Геологиялық саяхаттарда ол қас қарайып, төңіректі түн көрпесі тұмшалағанша дала кезеді. Қайсыбір күндері ондаған шақырым жер шолуға тура келеді. Серіктерінің сүлдері құрып, ілбіп келе жатқанда, Қаныш Имантайұлы жер бедерінен назарын аудармай, сапарға жаңа шыққан кісідей-ақ жіті адымдай беретін. Далада жүргенде ол су ішпейді. Серіктеріне де ішкізбейді. Ал кеште, қос тігілген бұлақ басына қайтып оралғанда, «Шіркін, адамзатқа шай ішкізуді үйреткен кісі не деген данышпан?!» деп әзілдеп отырып, мосыда тұрған қара шәугімді жалғыз өзі тауысудан жаңылмайды.

Жер шолу кезінде күдікті жыра, әлдеқандай жар иә тауға кезіксе, машинаны тоқтатып, әрқашан да жаяу барады. Аңғарымпаздығы, көргіштігі де осындай ізденісте байқалады: өсуі бөлек, түсі өзгеше дала шөбі, суыр інінен шығып қалған тас түйіршігі, жер бедерінің шұғыл өзгерісі – геолог үшін жаратылыс құпиясының сырын ашуға жаралған кілт тәрізді, дереу тоқтап, сол жерді шұқшия қарауға себеп. Фосфорит кендері табылған Қарағайлы, Досмағанбет көмбелерін ол нақ осылай жол-жөнекей ашқан-ды. Шолу үстінде көргендерін дәптеріне жазып отыруға да ыждаһатпен қараған. Ұшы-қиырсыз құм жалдары немесе бықыған үйме тастың жалпылама сипаттамасы кімге керек?.. Жоқ, геолог Сәтбаев далалық геология жұмысына жүрдім-бардым жеңіл көзқарасты кешірмейтін, ондай жауапсыз маманнан тезірек құтылуға тырысатын қатаң тәртіптің адамы.

Бір жылы Қарсақбайдағы бу қазандықтарына сүзгілік шикізатқа ділгерлік туды. Керек болар-ау деп ертерек қамданбаудың салдары. Сасқалақтаған жабдықтаушылар геологтарға жүгіреді... «Қаныш Имантайұлы біздің адамдардың мұқтаждығын білген соң, сейфтегі жол дәптерлерін суырады, – деп есіне алады комбинаттың кен байыту фабрикасының сол кездегі бас инженері (бертінде көп жылдар КСРО Түсті металлургия министрінің орынбасары болған) И.А. Стригин. – Жолдарың болды, тіпті бейнетсіз таптым! – деп жымыған геологтар жетекшісі тамаша сүзгі – глауконит құмдары кездескен бірнеше жерді сол сәтте-ақ нұсқаған...»

Ең ғажабы, дала кезген саяхаттан Қаныш Имантайұлы әрдайым тынығып қайтатын-ды: у-шудан қашықта, өндірістің тынымсыз қарбаласы жоқ, станоктардың дамылсыз тарсылын да естімейсің... Шынында да, жусан иісі аңқыған беткейдің дәру самалына бетіңді төсеп,

шырылдаған торғай әнін тыңдап иә көктемде қылтиып шыққан алғашқы қызғалдақты тамашалап, жалқаяқтанып батқан күннің кешқұрымғы сұлу шапағын көру, тас төбеңде жымыңдаған аспан шырақтарының астында жатып бозарып атқан таңды қарсы алу, марғау даланың ұйқыдан оянған таңғажайып сәтін бақылау...

Дарқан өмірдің аумалы-төкпелі толқын, кедергі-тоспаларына қарамастан, тіршілік заңы өз білгенін істеп, шерлі 1932 жыл да Жезқазғанның қайта түлеу шежіресіне мәнді жаңалықтармен енді. Сірә, соның ең бастысы – кен барлаудың жаңа бағытқа ауысуы. Бөлім бастығы 31-жылы бірер станокты Тасқұдық қолатына көшірген, алғашқы ұңғыма дәмелі ештеңе көрсеткен жоқ, біраз қаржы текке шығын болды. Алайда келер жылдың басында барлау жетекшісі Тасқұдыққа тағы да шүйіліп, үш станокпен тереңге барлауға нұсқау берген...

Геологиялық жөнінен ғана емес, қарапайым өмір қисынымен қарағанда да инженер Сәтбаевтың бұл қадамын, әсіресе Сорқұдық пен Милықұдық астынан бұрғы ұшы кен қабатын әрдайым кесіп өтіп, олжаға шаш етектен кенелтіп отырғанда, барлауды тың жерде бастауын түсіну қиын. Оған қоса сол жерде геологтардың өндіріс базасы мен тұрғын жайлары орналасқан. Күткен қазынасы молдап шыға қалса, соның бәрін басқа жерге көшіру керек. Бұл да шатақ іс: кім-кім, бұрнағы жылы тап өзі осы құрылысты Тасқұдықта салуға жоба берген, демек, қателескенін мойындауы шарт...

Қаныш Имантайұлы 32-жылдың жазында Тасқұдық қыртысына барлауға кірісіп, нар тәуекелге бел буған. Әлдеқандай сезік күшімен үш-төрт жүз метрге, тіпті одан да тереңге құлаш ұрған.

Геолог әріптестері көп жылдан кейін оның бұл әрекетін ғажап ерлікке, керемет көрегендікке баламақ. 1960 жылдарда мәскеулік геология білгірлері соған ғылыми нақты атау тауып, «Сәтбаевтың көрегендігі» («Феномен Сатпаева») деп атамақ...

Академик Қ.И. Сәтбаев негізін қалаған металлогениялық болжамдау теориясымен түбегейлі шұғылданған Мәскеу ғалымы, геология-минералогия ғылымының докторы, профессор Н.А. Фогельман «Знание – сила» журналының 1973 жылғы 2-санында жариялаған ғылыми очеркінде осы мәселе турасында былай дейді:

«Жезқазған кенінің гидротермалдық тегіне қалтқысыз сенген Сәтбаев бұрғылау ұңғымаларын көбіне теориялық қисынға келмейтін, тіпті кен жоқ деп үзілді-кесілді тұжырымдалған тың қабаттарға, құрдым тереңдерге бағыттайды. Таңғаларлық жайт: геологтың жолы оңғарылып, бұрғы ұшы әрдайым құнарлы кен өзектерін жолықтырып отырған. Алайда мұны Сәтбаевтың ерекше көреген қабілетінің нәтижесі деп қана түсіндіруге болмайды... Жә, сонда Қаныш Сәтбаевтың көрегендік сыры неде? Кен орнын барлауды бастаған кезде-ақ өз ісіне соншама тақуа әрі әсіре білгіш ағылшын мамандары көрмей кеткен көмбені ол қалайша біле қойды? Он екі жылдық барлаудың әр жылында кен қорын еселеп өсірген тамаша жетістікке, оған оң көзбен қараған әріптестерін де таңғалдырған ғажап нәтижеге ол қалай жетті? Мұны, тегінде, «бағы жанған» деген тәрізді қарапайым түйсіктермен түсіндіре алмайсың.

Әрине, теориялық мығым негізге сүйенген болжаудың септігі тиген. Сәтбаев соған сүйеніп, іздегенін бірден «көрген»: тектоникалық құбылыстардың бірнеше дәуірде қабаттасып, Жезқазған қыртысында кен түзген

заңдылықтарды ту бастан жете ұққан да, соны бетке ұстап, мыс ерітінділері құйылған жарықшақ сызаттарын қолмен ұстағандай әрдайым сәтті нұсқап отырған...»

Тасқұдықтағы тың барлау біршама сәтсіздіктерден соң ақыр аяғында жолды болды. Сол жазда-ақ құрдымға бойлаған бір ұңғыма өзі күткен кен қабатын тереңде кесіп өтеді, іле екінші, үшіншілері... Қысқасы, күзге дейін тоқтаусыз ұңғып, өндіріс ошағы орналасқан қырат пен тұрғын үйлердің ара-арасы қаптаған оқпанға айналады. Жыл аяғындағы есептеуде Жезқазған кен орнының қоры былтырғыға қарағанда тағы да екі есе өседі. Бұл – Тасқұдықтың алғашқы жылғы барлауда бергені, келешекте ол Жезқазған кенінің ең сүбелі, қорлы кен төбесіне айналмақ...

Сол жылдың аяқ шенінде Қаныш Имантайұлы Мәскеуге аттанады. Жалғыз емес, бір топ геолог-техникті ертіп. Сапарлары сәтті болды. Астанада ұзақ жатып, бес жылда Ұлытау атырабынан барланған пайдалы қазбаны ВСНХ-ның Орталық қор комиссиясының (ЦКЗ) алдында қорғап шықты. Комиссия Жезқазған барлауының жаңа деректеріне шұқшия үңіліп, ақыры арнаулы мемлекеттік актімен бекітіп берді.

«Цветметиздат» баспасы Қ.И. Сәтбаевтың «Жезқазған ауданының мыс кені және оның минералдық ресурстары» деген ғылыми еңбегін сол жылы жеке кітапша етіп жарыққа шығарды.

Еңбек иесінің тұжырымдауынша, «Жезқазғанмен қоры жөнінен тең түсер Одақ көлемінде тап қазір бірде-бір мыс кені жоқ: әмбе ол тез игеруге тиімді қасиетке ие; сонымен қатар Жезқазған ауданы мыс қана емес, темір, марганец, күкірт колчеданы, көмір, қорғасын, асбест, отқа төзімді саз, фарфор, фосфорит, шыны, барит тәрізді ерекше құнды қазба байлықтарға, құрылыс материалдарына өте бай. Осы қазынаны халық

шаруашылығына тезірек пайдалану үшін: а) Жезқазғанды Атасу темір кендері арқылы сенімді отын ошағы – Қарағанды көмір бассейніне кең табанды темір жолмен жалғастыру; б) Үлкен Жезқазған комбинатын салуға жедел кірісу; в) бұл аудандағы барлау жұмыстарын одан әрі комплексті түрде дамыта беру оның қазба байлығын көптеп ашуға түрткі болмақ; г) екінші бесжылдық жоспарда Жезқазғанда қара металл және ферромарганец өндіретін ірі комбинаттар салуды жобалау...»

Ұлытау қойнындағы мыс көмбесінің мадақ дақпырты ақыры жоспарлаушы мекемелердің назарына ілікті. Жезқазғанда үлкен мыс зауытын салу туралы ВСНХ қарары жарық көрді. Бірнеше жобалау, зерттеу институттарының жетекші ірі мамандары Қарсақбайға келіп, айлап жатып, ізденіс, дайындық шараларына едел-жедел кіріскен.

Қаныш Имантайұлының ойынша, бір ғана жайт күмәнді. Ол – су тапшылығы. Оған ділгерлік қазірдің өзінде айқын сезілуде. Ал өндіріс іргесі кеңейіп, дүниежүзілік алып комбинат ірге көтергенде, тұрғын халық саны еселеп өсіп, Ұлытау өңірін жүз мыңдаған адам жиналғанда, жағдай не болмақ? Түптің түбінде осы жайт басты кедергіге айналса қайтпек?..

Жер астынан су іздеуді Қарсақбай геологтары ерте-ақ ойластырған, бұл үшін олар қаржы да, техника да аямаған. Алайда жоққа жетер жүйрік бар ма? Төрт-бес жылғы тынымсыз ізденісте көңіл тыншығандай су қорына жолыға алмады. Әйтсе де байлыққа берекелі Жезқазған қыртысына сенім, әсіресе оның жарықшақты қатпарлары, тақтатастан түзілген небір қойнау-оппалары барлау жетекшісінің ойынан кетпей мазалай беретін. Солардың қайсыбірінде өндіріс қажетін өтерлік су қоры сақталуы мүмкін, қар-жаңбырмен келетін су

көлемін ертелі-кеш есептеу де осы болжамды бекіткендей. Ендеше, іздей алмай жүрміз, тәжірибе, білім жетпеді. Бәлкім, күш-қуатымыз кем болды? Ал су сақталған оппаны қалайда табу керек! Жезқазған тағдыры сусыз шешілмейді.

Сол үшін де Қаныш Имантайұлы Орта Азияда жерасты суларын көп жыл іздеген кәнігі гидрогеолог Ф. Моргуненковты 1929 жылы Ұлытауға шақырған. Ол келген соң ізденіс ғылыми жүйеге түсіп, әрбір күмәнді ойпаң жоспарлы түрде тексеріле бастады. Амал не, жер астындағы бұқпа көл табыла қоймады.

Ескерту парыз: нақ осы гәп Жезқазған – Ұлытау аймағын ірі көлемде дамыту жобасын екінші бесжылдықта бастауға кеселін тигізді. Ф.П. Моргуненков кәміл сеніммен сол кезде болжаған жер астындағы су қоймасы ту баста іздеген жерден, Қарсақбай мен Жезқазған аралығындағы Жанай шоқыларынан бертінде, 60-жылдарда құрдым тереңге барлау нәтижесінде табылды (ғылыми болжам дұрыс болғанмен, техника күші жетпеген). Жанай су қорының молдығы осы күнгі Жезқазған қаласының іргесін көтеру үшін ғана емес, алып байыту фабрикасын салып, жаңа мыс зауытын жобалауға да мүмкіндік берді).

Гидрогеологтарға сеніп, күндердің күнінде мол сумен жарылқайды деп қол қусырып қарап отыруға бола ма? Нақты айғақсыз жобалаушыларды сірә да малдандыра алмайсың. Оларға мол су көзі керек! Сондықтан да Қарсақбай геологтарының жетекшісі Мәскеуге барған бір сапарында атақты су маманы, академик Б.Е. Веденеевке жолығып, күні ертең өздері шұғылдануға мәжбүр болатын мәселені бүкпесіз әңгімелеп, көмек сұраған. «Бізді қазір бір ғана жайт қатты алаңдатып отыр, Борис Евгеньевич, – дейді Сәтбаев. – Үлкен Жезқазған комбинатын алаңсыз тұрғызуға қар суы жете ме, жетпей ме? Мамандар бұл жайында әр түрлі жорамал айтады. Бірақ нақтылы зерттеу жүргізіп, Ұлытауға жыл сайын түсетін ылғал көлемін есептеген

бір жан жоқ. Осы мәселеге ғылыми көмек беруіңізді өтінемін?!..»

Салауатты маман нақты көмек көрсетті. Өндіріс орындарын сумен жабдықтауға маманданған Мәскеудің Водоканалпроект институты бұл мәселемен шұғылданатын болды. Отыз бірінші жылдың көктемінде институт мамандары Ұлытауға келіп, Кеңгір өзенінің тасыған шағын бақылаған. Зерттеу жаз бойы, күзде де тоқтаған жоқ...

Қандай да мәселеге болсын қоян-қолтық араласудан бұрын сол шаруаның ондаған жылдар ілгергі келешегін түбегейлі ойластыруға дағдыланған Қаныш Имантайұлы бұл жолы да сол әдетінен айныған жоқ. Айталық, күні ертең Кеңгірдің Наушабай атанған аяқ саласында тоспа тұрғызылып, Жаңа Жезқазған қаласының іргесі қаланды дейік. Үлкен зауыт та сол жерге жобаланады. Демек, онда жүз мыңдап кісі тұрады. Қала салу, озық технологияға негізделген зауыт тұрғызу қиын емес, түптеп келгенде, бұл – құрылысты жобалаушы мамандардың міндеті. Ау, сонда жүз мың, екі жүз мың кісіні сол шәрде қалай ұстаймыз? Оларға көкөніс керек, аурухана, балалар бақшасы, мектеп, басқадай да білім орындары қажет. Қала болған соң бау-бақшасыз бола ма? Көшелер, орталық алаң, тіпті қалалық демалыс орны жалаңаш тұра ма? Жоқ! Сол қалада жайқалған ағаш болсын, тұрғын жұрт та жапатармағай бау-бақша өсірсін! Тек қалай? Наушабайдың күлгін реңді, құнарсыз топырағы біз жобалаған көк желекті, көкөністі, гүл бағын өсіруге тегінде жарай ма, әлде жарамай ма?

«Жоқ, жолдастар, бүйтіп жүз мың сұрақ қойып бас қатырғаннан да, дереу тәжірибеге кірісіп, қала тұрғызылғанын күтпей сол бақты өсіру керек. Топырақтың жарамды-жарамсыздығы да сонда ғана

мағлұм болады...» КСРО ҒА-ның Қазақстандағы базасы Алматыдағы ботаника бағын осы зерттеумен шұғылдануға міндеттеп, 1932 жылдың көктемінде Кеңгір жағасынан тәжірибе участогін ұйымдастырды. Төрт-бес жыл өткен жоқ, күлгін түсті құмайт топырақты Төрткүл жазығында ағаштың, жемістің, бау-бақшаның, көкөністің шөл далаға төзімді түрлері жап-жақсы өсетіндігі іс жүзінде дәлелденді.

Иә, бәрі де көңілдегідей болатын. Жезқазған қазынасы әлдебір білгіштің тежеуіне көнбейтін, ешқандай кедергі-қарсылыққа төзбейтін кең өріске бет алған-ды. Кен орнының жоқтаушысы геолог Сәтбаев нақ сол кезде Түсті металдар басқармасы мен Геолком мамандарын тағы да таң қалдырған ғылыми жаңа концепция жария етеді: «Жезқазғанның мыс қоры барлау көлемі ұлғайған сайын көбейе береді. Оның қоры Америкадағы Жоғарғы Көл, Африкадағы Катанга, Терістік Родезия тәрізді дүние жүзіне мәлім мыс провинцияларынан ешбір олқы емес, кейбір ерекшеліктері жөнінен артығырақ...»

III

Жаманат хабар Қарсақбайға 1933 жылғы ақпан айының орта шенінде жеткен.

Мырзабек ТҰҢҒЫШБАЕВТЫҢ ауызекі әңгімесінен:

«Ақпанның ақ ықпасы түтеп тұрған күндердің бірінде Қарсақбайға жедел шақырылды. «Бурабайдан ешкім қалмасын, жұмыскер атаулы түгел келсін!» деген қатаң бұйрық. Қанекен мәжілісқұмар кісі емес, жұмыс адамын жөнсіз мазаламайтын. Аға мастерлер ғана конторға барып тұрады, онда да есеп беруге иә жұмыскердің жалақысын әкелуге...

Тайлы-таяғымыз қалмай, темір жолдың кішкене вагондарына тиеліп Қарсақбайға жеттік. Біз ғана емес,

Байқоңыр мен Қияқтыдағы жұмыскер атаулы қотарыла келіпті. ГРК-ның жұмысшысы түгел, жалпы қарамы алты-жеті жүз кісі. Мыс зауыттың сол жылы біткен құлыбына сыймадық, орындық жетпегеніміз еденге, есік-терезенің алдына жайғасып, тымақтың құлағын түрейік. Әншейінде жұрт алдына жайраңдап шығатын маңғаз Қанекенде өң жоқ, жауар бұлттай түнерген қалпымен мінбеге келді.

– Жағдайымыз қиын! – деп бастады сөзін. – Биылғы барлауға жобаланған қаржыны Бас басқарма бермейтін болды. Жезқазған барлауын біржола тоқтатуға, міне, бұйрық алдық. Барлықтарыңыз да бүгіннен бастап есеп аласыздар... Неге бұлай болды? Оның себебін өз басым білмеймін. Тіпті түсіндіре де алмаймын. Ал көпе-көрінеу жаңсақ бұйрық екеніне шүбәм жоқ!..

Қазақ қысы боранды болып, малы қырылған жылды жұт дейді. Бізге жұт борансыз ашық күнде келді. Желіге байлар тұяғы жоқ тақыр кедей, күні-түні баққаны – бурабай болған жұмыскер нан жегізіп отырған ыстаногынан шеттетілген соң жұтамай қайтеді?.. Қара жерге отырып қалғанымызды білдік. Әй, несін айтасың, ақпанның ашық күнінде аспанға найзағай ойнаса бүйтіп есеңгіретпес, төбемізден біреу суық су құйып жібергендей мәңгу болдық та қалдық. Залдың әр жерінен дәрменсіз қарсылық білдірген сылбыр үндер естіледі. Біреулер «Зиянкестік» деп міңгірлесе, екіншілері «Сталин жолдасқа хат жазу керек!» деп даурығады. Қапелімде ойлағанымыз – құрсақ қамы. Өйткені кешегі отыз екінің зауалы жанымызды түршіктіріп кеткен...

Ақыры, әрлі-берлі шуласып, Қаныштың өзіне жабыстық.

– Не білгенің бар, жарқыным? Мына жағдаяттан шығар жолды өзің көрсетпесең, бізден не ақыл сұрайсың, – дедік.

Азаматтың арыстаны еді-ау, Қаныш сабаз!
Жұмыскерден жасырын сыры да, сырдаң қулығы да
болмайтын.

– Түптің түбінде шындық жеңеді, барлау да қайтадан
жүреді, ағайын! Бірақ соған қашан жетеміз, оның жөн-
жосығы маған беймәлім. Өз басым Жезқазғанды тастап,
басқа жерден абырой іздемеймін. Ақы-пұл алмай істеуге
дайынмын, қысқасы, осы өлкенің жерасты қазынасын
ақырына дейін ақтарғанша ешқайда кетпеймін! – деп
сабазың ағынан жарылды.

Мәскеуге жүрмек екен.

– Ізденемін! – деді Қанекең. – Маған ергенің,
Жезқазғанның асыл қазынасына сенгенің – ешқайда
кетпеңдер!.. Әлбетте, бұрынғыдай ай сайын қолыңа
ұстар қаражат бола қоймас. Бірақ

«Көппен көтерген жүк жеңіл!» деген, не ішсек те –
бөліп ішеміз, не көрсек те – бірге көреміз, ағайын!
Осыған шыдағандарың өлеөлгенше, ақтық демім
кеудемнен шыққанша менімен біргесіңдер. Ал кетемін
дегенге ешқандай реніш айтпаймын. Балалы-шағалы
жансыңдар, олардың да күнкөрісін ойлаңдар!..

Сол кеште ешқандай мәмлеге келе алмай, уласып-
шуласып үйді-үйге тарадық. Мастерлерден ерлік
көрсеткен Бабаилов болды. Ол сабаз ертеңгілікте
конторға барып, «Менің тағдырым Жезқазғанмен
әлдеқашан тоғысқан, Қанеке, қасыңда боламын!» –
депті. Халық Темірбайұлы да бригадасымен қалатын
болыпты. Маған да толқу кірді: қиын күнде Қанекеңнен
жақсылық көріп, мақау кезімізде ел санатына қосылдық;
жаңа кәсіпке баулып, ыстаноктың құлағын ұстатқан
қарызын қалайша ұмытамын?.. Ақыры, кешкілікте үйіне
барсам, Мәскеуге әкетер қағаздарын реттеп отыр екен.

«Қанеке, не көрсем де өзіңмен бірге болуға бекіндім! Алыс жолға осы тілегімді арқалап аттанғайсың!» – дегенімде, мінезін жасыруды білмейтін аңқылдаған жан еді ғой, жарықтық, қапсыра құшып, қолымды құшырлана қысты. Бетіне қарасам, көзінен аққан жас омырауына тамшылап тұр. Шыдау қайда, менің де жүйкем босады...»

Жезқазған хикаясының қиын-қыстау күндерінде өз тағдырын бөле-жара қарап, жан сауғалауды тәрк еткен бір ғана Г.И. Бабаилов иә М. Тұңғышбаев емес-ті. Егізек Байсалбаев, Александр Рожнов, Жағыпар Сейілов, А. Әлмағанбетов, Дүзен Үншебаев, Павел Прокопьев, Сейітқазы Қарсақбаев, Тимофей Зверинцев, Ахмедия Төлекбаев, Есілбай Бекенесов, Өтепберген Битабаров, Халық Темірбаев, Әбілқасым Омаров, инженер Үгедей (Сергей) Бөкейханов, бұрғылау жұмыстарының бастығы А.Д. Никитин, инженер-геолог И.Н. Богданчиков, Д.Н. Бурцев... тәрізді қарамды топ. Ат төбеліндей аз емес, жиыны – 72 адам.

Қиыншылық күттірген жоқ. Түсті металдар басқармасының «мырзалық» жасап, Жезқазған конторына қалдырған мазақ қаржысы (былтырғы ұстағанның небәрі бір пайызы, яки үш жүз мыңдай сом) барлау конторынан кеткен жұмысшылармен есеп айырысуға ғана жетті. Ал бұрғылауды өз бетімен жүргізуге келіскен жұмыскер қайтіп күн көрмек? Станоктардың майы мен бытырасын қайдан алады?..

«Гараж, шеберхана, химия зертханасын комбинат меншігіне көшірдік; станоктардың да санын азайтуға тура келді; әрине, басқа жерден күнкөріс іздеген адамдарды да ұстаған жоқпыз... Бірақ барлау техникасын меңгерген маман жұмысшыларды қайткен күнде сақтап қалу қажет-ті, – деп куәлік етеді Жезқазған эпопеясының қиын күндерін ерімен бірге

басынан кешірген Таисия Алексеевна. – Ә дегенде есеп алғандардың да қайсыбірі артынан қайта оралып: «Сушы болсақ та бурабайда қаламыз!» – деп көңілімізді өсірді. Үй ішінің ұсақ күйбеңі, қиыншылықтан түңілген кезде менің де белең беретін наразылықтарым жайына қалды. Бәрін де бір мүддемен өзара ынтымақтасқан ат төбеліндей шағын топтың тірлік-тағдыры жеңді. Белді бекем буып, өзіміз іргесін көтерген өндірістің тіршілік отын сөндірмей, соны маздату үшін ұзақ айларға созылған күрес бастадық. Барлаушылардың шағын тобын іріктеп, қолда бар аз ғана жабдық, қорды үнемдеп жұмсаудың шараларын қамдаған соң-ақ Қаныш Имантайұлы Мәскеуге арыздануға аттанды. Кішкентай қызымыз Мейіз де сол кезде аяқастынан ауырып, қатты жығылған. Көкесі соған да аялдаған жоқ...».

ҒҰЛАМАЛАР АЛДЫНДА

I

Осы сапарда Қаныш Имантайұлына Мәскеудің небір еңселі кабинеттерінің алдында телміріп отырып қабылдау күтуіне тура келді. Бірінен сағы сынып, қайта келместей болып шықса, екіншісіне барады. Тек тындырғаны шамалы. ВСНХ-ның геологиялық Бас басқармасы (бұрынғы Геолком) Жезқазған барлаушысының төндіре айтқан арызын, құшақ-құшақ дәлелін жүре тыңдап, көбіне тыңдамай діңкелетті. Қандай да ірі басшы, келелі маманмен тілге келсе, еститіні: «Дұрыс айтасыз, Жезқазғанда мыс көп, тіпті қисапсыз мол, бұған біздің ешқандай да шүбәміз жоқ!» – дейді де, іле-шала «Ақылға көніңіз» дегенге бұрып, үгіттей бастайды. Дәлелі – «Сіздің көзір етіп отырған қисапсыз мол мысыңыз қиыр шетте, жолсыз шөл

далада. Оны игеру үшін пәленбай жүз шақырымға темір жол тарту керек – құны оның жүздеген миллион сом; ал су мүлдем жоқ, демек, Жезқазғанда іргелі үлкен өндіріс тұрғыза алмаймыз... Сіз жоғары білімді һәм білікті мамансыз, өзіңіз айтыңызшы, Қазақстанда екі мыс алыбын бір мезгілде тұрғызуға бола ма? Қарсақбайдағы зауытты шағын деп тым кішірейтпеңіз, қымбаттым, оның одаққа беріп отырған мысы – әзірше көп-көрім. Жезқазған кеніші әуелі соған қызмет етсін... Қазірде біз бірнеше жерде түсті металл өндірістерін бастадық. Бәрі де тиімді технологияға негізделген. Бәрі-бәріне қыруар қаражат пен жұмыскер керек. Сан түрлі құрал-жабдық, кәсіби мамандар керек. Ал сіз: «Солардың бәрінен де алып, бәрінен де тиімді – Жезқазған!» дейсіз. Русаковты тыңдасақ, ол да білгір маман, өзі ашқан Қоңырат мысы туралы тура солай дейді. Қоңырат кеніне негіздеп, Балқаш көлінің жағасынан үлкен өндіріс ашуға кірістік. Өйткені онда су мол әрі ол темір жолы бар Қарағандының мол көміріне ұрымтал орналасқан. Ал Жезқазғанда?.. Білмеймін, жолдас Сәтбаев, таяу арадағы қырық-елу жылда Ұлытау атырабында іргелі құрылыс бастаймыз деп сізді бекерге сендіре алмаймын... Демек, оның қыртысын барлауды да әзірше тоқтата тұру қажет, ең аз дегенде жиырма жылға. Ау, сайып келгенде, сіздің міндет – кен барлау емес, Қарсақбай зауытын құнарлы мыс шикізатымен жабдықтау. Ұқтыңыз ба, геология бөлімін де сол үшін қысқартқан жоқпыз. Жолдас Сәтбаев, өз бойыңызға лайық нақты іспен шұғылданыңыз!..»

Қаныш Имантайұлы – бұл қарсаңда өмір теперішін біршама көрген, жасы сол көктемде отыз төртке шығып, өндіріс түтінін «иіскеген» сақа инженер. Ең бастысы, сол күнде оны ешқандай иланымды дәлел иә күш көрсетіп, Жезқазғанның мыс көмбесін іздеу ісінен бездіру оңай емес-ті.

Сонсоң да ол астанада айлап жатып, түртіне ізденуден жалықпаған. Сәуірдің бас кезінде республика үкіметінің жәрдемімен бөлімге қалдырылған болмашы қаржыны екі есе өсіруге рұқсат алады (былтырғы соманың екі пайызы). Бұл мардымсыз ізденісті бірер айға созуға ғана жетпек. Амал қанша, көмектің өзге көздерін іздеуге тура келді.

Соның бірі – Алтын барлау тресі. Тресте қаржы мол. Бір тәуірі, алыс-жақын деп жер талғамайды. Қаныш Имантайұлы алтын іздеушілермен шарт жасасады; Жезқазған геологтары пәленше жүз мың сом қарыз алады; төлемі – алтыны құнарлы кен көздерін нұсқау... Ұлытау өңірінің мұндай қымбаттардан да құралақан емесіне соңғы жылдардағы ізденісте көзі жеткен. Тап соларды қысталаң кезде пұлдап, Ұлытау келешегіне неге пайдаланбасқа?!.

Одақтық Көмір институтымен де «Қияқты көмірін зерттеуге...» деп көп-көрім қаржы алды. Рас, ыңғайсыздау «сауда». Себебі сол үшін бір тиын жұмсамасы өзіне аян. Көмір институты бірақ ешқандай зиян шекпейді. Екі жылдан бері үш-төрт станок Қияқтыда не үшін жұмыс істеді? Жезқазған геологтары сол өңірге шұқшия үңіліп, неліктен барлау жүргізді? Үйге қайтқан соң инженер Бурцевті бірер ай кабинетке оңаша отырғызады да, бұрынғы барлау деректерін жинақтап, институтқа жаңа барлау нәтижесі етіп көлденең тартады. Әрине, келеңсіз шаруа. Жаяу базардағы делдалдың қарекеті. Іскер пысықтар айтпақшы, «Түпкі мақсат – жол таңдатпайды», не деп бопсаласаң да, аш өзек отырған жұмыскеріне нан жегізетін қаржы тауып беруі керек, станок та тоқтамайды. Ең бастысы, көк бейнетпен жер-жерден құраған барлау мамандарын сақтайды.

Құдай дес бергенде, ілдебай көмектің тағы бір жолын тапты. Тіпті молырақ та тұрақты көзін. Лак-бояу тресі көкжасыл сыр өндіруге шикізат іздеп, қандай қиянға болсын экспедиция аттандыруға әзірлік жасап отыр екен. «Асқар тау Мұхаммедке келе ме, әлде Мұхаммедтің өзі тауға бара ма?» деп кергитін кісі – Сәтбаев емес. Бояу тресіне өзі барды. «Сіздерге керегі – мыс кенінің тотыққан түрі. Сірә, «медянка» болар? Бізде ол бар. Жай «медянка» емес, «ярь-медянка» аталатын аса қанық түрі...» – деген Жезқазған геологіне трест басшылары ожырая қарап, ділгер боп іздеген жоғы бейнетсіз табылғанына сенер-сенбесін білмей таңданыс білдіреді. «Сіздерге содан қанша керек?» – дейді Қаныш Имантайұлы. «О, өте көп! Биылдың өзінде ондаған тонна! Сапасы айтқаныңыздай жақсы болса – одан да көп...» «Табамыз, – деді қонақ нық сеніммен. – Тек бұл үшін ағылшындар қаздырған ескі қазаншұңқырларды ақтарып, шурф, жыралар қазып, арнайы зерттеу жасаймыз. Тек сөйту үшін?..» «Қанша тілейсіз – сонша аласыз, қымбаттым. Құдай тағала сізді бізге әдейі жолықтырған болар!» – деп Лак-бояу тресінің басшылары қазақ геологіне сүйсіне қарайды.

Ақыры, екі жақты тиімді шартқа қол қойып, биылғы ізденіске бір миллион сом алатын болды. Қаныш сол істі мейірімі мол Алланың өздеріне жәрдемдескені деп білді де, білек сыбана ізденіс жасап, сол жазда-ақ ескі қазаншұңқырдың бірінен тотыққан кеннің сүбелі қабатын нұсқады. Әрине, бояу тресінің қомақты қаржысын барлаудың ділгер қажетіне жұмсады.

(Бояушылар ұжымы осы істен шаш етекпен пайдаға кенелген. Лак-бояу тресі тотыққан кеннің әр тоннасынан 10 мың сом таза пайда тауыпты. Демек, миллиондаған сом кіріс алған. Жаңа кәсіптің аса тиімді болғаны соншалық – 1934-1940 жылдар аралығында, яғни Жезқазғанға темір жол келгенге дейін бояу шикізатын трест Ұлытаудан жүк ұшақтарымен тасыған).

Бірі жүз мың сомды КСРО ҒА-ның Қазақстандағы базасы беріпті: әрине, Жезқазғанның жалпы геологиялық құрылымын зерттеуге міндеттеген жоба ұсынып...

Сөйтіп, Жезқазғанның жанкүйері «түйе сұрап келіп, бие де ала алмай», жыл аяғына дейін демеу болғандай қаржы тауып, Ұлытауға қайтқан. Келе-ақ қарамы селдіреп қалған барлаушы топқа бұдан үш жыл бұрынғы бесжылдық жоспарды қайткен күнде орындауды міндет етеді. Қандай күштермен?.. Өткен жылда 32 станок барлау жүргізді, қазір оның жартысы да істемейді. Сөйтсе де, жеті-сегіз станок жер бұрғылауы қажет. Демек, әрбір станок үшеудің жұмысын орындауға тиіс. Яғни әрбір бұрғылаушы үш жұмыскердің міндетін атқарсын. Өйтпейінше, мұрат еткен межеге жете алмаймыз. Мотордың әрбір грамм майы қатаң есеппен жұмсалсын. Алмаз ұсағының әрбірі әжетке жаратылсын, қымбат бытыраның да әр kilosы үнеммен ұсталсын!..

Жезқазған эпопеясының ең ауыр кезеңіне қатысқан жанкештілердің куәліктеріне жүгінелік:

МЫРЗАБЕК ТҰҢҒЫШБАЕВ: «Бүгінде жұрт сенбейтін ауыр жағдайды бастан кештік. Алты-жеті ай қолымызға көк тиын алмай, асхананың сұйық көжесін талғажау еткен күндер де болды. Ай сайын жан басына елу грамм май аламыз, күндікке тиетіні – екі жүз грамм қара нан. Мотор майсыз қалып, қол ыстаногымен де жер тестік. Не көрсек те, тек шыдап бақтық».

ХАЛЫҚ ТЕМІРБАЕВ: «Бір жолы Тасқұдық басындағы ысқважинаны бүлдіріп алдық. Ыснаряд жер астында кептеліп тұрып қалды, не амал істесек те, суыра алмадық. Бабаилов келіп, бәрімізді былапыт тілімен бір-бір сыбап алып, әрлі-берлі айналдырып ештеңе істей

алмады... Амалсыз Қан-ағаңа хабар бердік. Ол кісі іле жетіп, жағдайды көрген соң бәрімізді кеңсеге шақырды. Киім тозған, әбден азған халдеміз. Қырсыққанда, сол күні тағы бір ыстаноктың пәтшіпнігі ағыпты. Ол аздай кіші жұмыскердің бірі мастердің үстінен арыз айтты. Қысқасы, жиналыстың қыбы келмей, ә дегеннен берекесі кете бастады...

Бір сәтте Қанағаң орнынан атып тұрып: «Мен ертең үкімет пен партияның бетін қалай көремін, қиын күнде бізді белсене қолдап отырған Қазақстан басшыларына не деймін, мыналарың не?!» – деп үстелді жұдырығымен қойып қалды. Үстел үстіндегі сия дәуіт жерге ұшып түсті... Қанағаңмен мен он екі жыл ГРҚда бірге істеген адаммын, кейіннен де қарым-қатынасымыз үзілген жоқ. Оны қоссам, сірә, ұзын ырғасы отыз жыл болар... Иә, айтайын дегенім – отыз жылда қатты ашуланғанын көргенім сол жолы. Жүзіне қарасам – көзі шүңірейіп, жақ сүйектері одырайып, қомақты кең иығы да қушиып кеткен. Сірә, соңғы айлардың мехнаты титықтатып, жүйкесін әбден тоздырған. Бір адам ләм-мим деген жоқ. Үнсіз мелшидік... Сәлден соң сабасына түсті. Не істеу керектігін ақылмен айта бастады. «Кешіріңіздер, сіздерге ұрсайын деген жоқпын, қапылыста ашуға жеңдіріп алдым», – деді төмен қарап... Былай шыққан соң Ахмедия айтты: «Әй, Халеке, саған ғана емес, әлгісөз бәрімізге тиді. Сабаз шын қысылып жүр екен. Бұрын көрсетпеген мінезін бүгін көрсетті! Ұят болды. Өлсек те енді бурабайдың басында өлейік. Азаматтың сағы сынбасын, біз деп жанын жалдап жүрген ер емес пе?!» Жігіттерім сайдың тасындай жайсаң еді, не керек, сол айдың жер тесу жоспарын өлермендік жасап орындап шықтық».

ПАВЕЛ ПРОКОПЬЕВ: «Сол кездегі адамдардың төзімі мен жанкештілігіне мен осы күнге дейін қайран қаламын. Күніне 15-16 сағат жұмыс істейміз, кейде жатаққа

қайтпай, бурабай басында түнейтін кезіміз де жиіледі. Сондағы алатын еңбегіміз қанша десеңізші?.. Бойдақ кезім. Аға коллектордың міндетін атқарып, кіші жұмыскердің еңбегін аламын. Кейде сол да тимейді. Бірақ сыр бермей, көппен бірге шыдап бақтым. Ал балалы-шағалы жұмыскерлер қалай төзді соған?.. Қаныш Имантайұлында, әрине, маза жоқ. Бурабайға келсе бірімізге темекі, бірімізге насыбай сыйлап, жайымызды сұрап, істеп жатқан жұмысымызды асықпай көреді. Сонсоң «Шыдаңдар, жігіттер!» деп көңілімізді аулап, бірер күн қасымызда жүреді де, тағы да қаражат қамдауға аттанады. Кейде Қоңырат, Ащысай сияқты өндірістерге барып, солардан қалған-құтқан жабдықтар сұрап әкеледі. Біздің ісмерлер де құрал жоқ деп қарап отырмай, ескіні құрап, кейде жоқты қолдан жасап тырмысып бағады. Соның бәрі барлауды тоқтатпаудың амалы, қайткен күнде Жезқазғанды дүйім елге таныту!..»

II

Тырбанған мезі тірлікпен 1933 жыл да өтті. Барлау тоқтаған жоқ. Бірақ былтырғымен салыстырғанда ізденіс деңгейі күрт төмендеді. Былтыр бір ғана Жезқазғанда 196 ұңғыма бұрғыланып еді, қазіргі соның үштен біріне де жете алмады (небәрі 59). Ал алдағы жылда? Бір ғана үміт – «Биылғы қаржы бөлініп кетті, келесі жылы болмаса...» деп сырғытпа жауап естірткен мекемелерде. Амал не, олардан қайыр болмасына жыл басында-ақ көзі жетті. Бас басқарма қаржы беруден үзілді-кесілді бас тарты.

Өткен күзде әр жерден там-тұмдап түскен қаржымен жұмыскердің жыл басынан бергі еңбегін төлеп, кейбір қосалқы цехтарды комбинаттан қайтарып алып, жағдайды біршама түзегендей болған. Жетіспейтін

жабдық, тетіктерін де түгендеп, жаңа жылға тоқ көңілмен шыққан-ды. Соның бәрі енді зая іс болды: қосалқы шаруашылықтарды қайыра өткізді; бұрғылаушылар тобын да сиретіп, бірталай жұмыскермен есеп айырысты...

Амал қанша, былтырғы кәсібіне қайыра кірісті.

Алтын барлау ұжымы өткен жылғы ізденіс нәтижесіне риза екен. Мық пен Обалыдан алынған ақтас үлгілерінен көп-көрім алтын шығыпты; «Демек, сіздермен істес болу бізге тиімді!..» – деп ұжым басшылары Сәтбаевқа ілтипат білдірсін. «Біздің де биылға сақтаған сыйымыз бар сіздерге. Әжім, Ақшоқы деген төбелер іргесінен бірнеше жыра қазғанбыз. Шашыранды алтын желісін кескен сияқтымыз. Шүбәсіз анықтау үшін, әрине, шурфтар қазып, әлі де барлау керек!..» – деген мәлімдемесін естіген соң-ақ, Алтын барлау тресті қолқ етіп: «Бәлкім, сіз мыспен шұғылдандуды қоя тұрып, күллі тобыңызбен бізге ауыссаңыз қайтеді? Бәрібір сіздің бұл саладағы еңбегіңізді Главцветмет елеп-ескеріп отырған жоқ. Ал біз, Қаныш Имантайұлы, қолыңызды қақпаймыз, қаражатты тілегеніңізше аласыз, күллі Қазақстан атырабын кезсеңіз де еркіңіз!..» – деп күтпеген ұсыныс жасаған. Ұлытау атырабының келешек бақыты – алтын емес, күміс те емес, мыспен байланысты екенін Қаныш инженер өте жақсы білетін. Сондықтан да келіскен жоқ. Былтырғыдан да қомақты қаржы алып, соған лайық барлау жасауға міндеттеніп шартқа отырды.

Көмір институты мен Лак-бояу тресімен де оп-оңай келісіп, былтырғы шарттарын одан әрі ұзартты. Уәдеге бекем әрі тиянақты ісімен үмітін ақтаған маманға ілтипат білдіріп, «Қысталаң жағдайыңызда сізге көмектесу – борышымыз!» деп, жадау көңілін демегеніне ризалық айтты.

Әлбетте, бәрінен де алған қаражат Жезқазғанның кен төбелеріндегі күйбең тірлікті одан әрі жалғастыруға дәнекер болды. Сөйтсе де?.. Өздері тап болған сергелдең қашанға дейін созылады? Кім соған тосқауыл қояды?..

Жыл басында билеуші партияның XVII съезі шақырылған. Жезқазғандағы зиялы көптің назары, әрине, «Жеңімпаздар съезі» атанған коммунистер құрылтайының газеттерде жарияланған күнделігіне ауған-ды: «Жезқазғанның қоры күмәнсіз анықталған, – депті Қазақстан делегаты, республика Халкомының төрағасы Ораз Исаев жиын мінбесінен. – ...Алдағы уақытта кен орнын шөл далада, тасымалға қиын деген әншейін желеумен кейінге ысыруға тыйым салып, оның қымбат та аса қажет қазынасын тезірек игеруге дайындық жасауымыз қажет. Сөйтіп, осы бесжылдықтың аяғында Жезқазғанда мыс қорыту комбинатын салуға кіріскеніміз жөн». Ал БКП(б) Орталық комитетінің есебінен «Түсті металлургиядағы өрескел жолсыздықтарды жедел реттеу» қажеттігін ескерткен сөздерді оқығанда, Жезқазған барлаушылары соңғы жылдары өздері кешкен ауыр бейнеттің түп себебін ұққандай болып, алдағы күндерге үмітпен қараған. Бірақ зарыға күткен түбегейлі өзгеріске бұл жылы да жете алмады.

Бәрі де құрғақ сөз қалпында қалды...

Соған да жаны күйзелген Жезқазған жоқтаушысы қиыла өтінуші болуды доғарып, белсенді әрекетке көшу қажеттігін түсінген. Сірә, БКП(б) Орталық комитетіне ұжым атынан хат жолдау қажет. Әлде Мәскеуге барып, Саяси бюро мүшесі, Ауыр өнеркәсіп наркомы Г.К. Орджоникидзенің қабылдауына сұранған жөн бе? Ақылдасқан білгіштер соңғы амалды құптады.

Ақыры, көктемнің жаймашуақ күндерінің бірінде Жосалыға жетіп, «Мәскеу-Ташкент» пойызына отырды.

Жолың оңғарыларда істің орайы өз-өзінен тумағы да – өмір заңы. Мәскеуге келген күні-ақ ауыр өнеркәсіп наркоматынан ол оқу бітіргелі көрмеген (бірақ хат-хабар алысып тұратын) сүйікті ұстазы М.А. Усовты кезіктірді. Ыстық қауышып, аман-саулық сұрасқан соң-ақ, Михаил Антонович шәкіртінің былтырдан бергі кәсіби дағдарысынан хабардар екен, «Ал, не бітірдің? Мұнда неғып жүрсің? Ақтар сырыңды!..» – деген.

Қаныш қазіргі жай-күйін бүкпеді. Наркоматқа үміт арта келген себебін де айтты. «Ойың дұрыс. Мүлт баспас үшін тек асықпа. Сен маған екі-үш күнге мұрсат бер... – деді ұстазы. – Серго жолдасқа жету қиын болмас. Тек не дейтініңді, қалай айтуыңды ойлану керек, Қаныш шырақ...»

Содан бір күні шәкіртін Түсті металдар институтының профессоры В.А. Ванюковтың кафедрасына ертіп барды. Сірә, Қаныштың көкейкесті шаруасын алдын ала түсіндірген сияқты. Владимир Александрович ауыр өнеркәсіп наркоматында ғылыми кеңесші боп еңбек еткен, Серго Орджоникидзеге сөзі өтімді ақылгөй екен.

– Жас жігіт, сізді маған кіріптар еткен істің жай-жапсарын аздап білемін. Тым тереңдеп кеткен, көптеген лауазым иесі қатысты күрделі мәселе бұл. Сол себепті оның шиеленіскен түйінін тек қана Григорий Константинович шеше алады. Бір деңіз, – деді Ванюков бірден-ақ тура сөзге көшіп. – Сізге тегінде Жезқазған тағдырын бұдан әрі сөзбұйдаға салмайтын бұлталақсыз мықты шешім керек. Солай ма? Екі делік...

Геолог жігіттің түпкі ойын түсінгенін мақұлдап бас изегеніне жымиған профессор сөзін одан әрі сабақтады:

– Бұл үшін, Сәтбаев жолдас, Жезқазғанның орасан зор мүмкіндігіне Сергоны шүбәсіз иландыру қажет! Онсыз, сірә, ештеңе бітіре алмайсыз...

– Григорий Константиновичтің алдына жете алсам – сендірер едім. Айғақ жеткілікті, барлау материалы толық. Орталық қор комиссиясының былтырғы актісі де портфелімде, бұл – мемлекеттік ресми құжат!..

– Жоқ, қымбаттым, толық деп отырған деректерім әлі де шикі деп есептеңіз. Көңіліңізге келмесін, оны әлі пісіру керек! Айталық, үлкен бір беделді мекеменің ғылыми кеңесінде талқыға салып, әбден пысықтап, ғылыми апробация жасап алып: «Міне, Серго жолдас, мен ғана емес, мынадай кеңес те бізді жақтап отыр!» десеңіз – сөзіңіз де, өзіңіз де өтімді боласыз... Ал наркомға кіру жөнінде қам жемеңіз. Сіз үшін, қадірлі Михаил Антонович өтініш еткен соң, амал қанша, Григорий Константиновичке мансұқ ісіңіздің мәнін түсіндіріп, бірауыз сөз айтуға әзірмін, қымбаттым.

Қаныш Имантайұлының ойына келмеген шаруа. Мемлекеттік актімен бекіген іс, көп жылғы барлаумен дәлелденген жайтты қайыра талқылау қажет деп ойласайшы. Өзінен жауап күтіп отырған наркомат сарапшысына таңдана қарады.

– Сенің халқың, Қаныш, мәтел сөзге өте әуес. Және соны өте ұтымды қолданады, – деді Усов шәкіртінің күмілжіген жайын аңдаған соң. – Мысалы, «Жығылсаң – нардан жығыл!» дейді. Қандай мәнді сөз!.. Мен де саған солай демекпін. Сірә, тәуекел деп Ғылым академиясына сұрану керек! Басқа мекеме, институттардың ғылыми кеңесіне сенім жоқ. Сенің мақтаулы Жезқазғаныңды олар білмейді. Білмеген соң басын қатерге тігіп қолдауы – неғайбыл нәрсе. Ал академияның арнаулы сессиясы Үлкен Жезқазғанның қисапсыз мыс қорын мақұлдаса,

оның қаулысын теріске шығарар Одақта бірде-бір мекеме болмай-ды...

– Академия бізбен сөйлессе, тым үлкен орын. Ал біздің инженерлердің бірде-бірінде ғылыми дәреже жоқ, атақ-беделіміз де мәз емес... – деп күмілжіді Сәтбаев өзінен қилы жас үлкен қос профессорға алма-кезек мұңая қарап.

– Ал сөйлесе қалса, сөзіңіздің өтеріне сенімдісіз, ә?!– деп қарқылдай күлді Ванюков.

– Асылыққа жорымаңыз, Владимир Александрович, кәміл сенімдімін. Жиған-терген деректі жайып салып, ағымыздан жарылсақ, ойлаймын, шынайы ғылым иелері даулы істің ақиқатын айтуға тиіс және ол біздің пайдамызда болады! – деді Қаныш кенет сенімді үнмен.

– Бәрекелді, мына шәкіртіңіз қияға самғайтын жігіт, қадірлі Михаил Антонович! – Ванюков сыпайыгершілікті қойып, қазақ геологінің арқасынан қақты. – Қысқасы, сессия қарағандай болса, Үлкен Жезқазғанның мыс кенін қорыту мүмкіндіктері хақында, несі бар, зерттеп жүрген мәселе, ғылыми баяндама жасап беруге мен әзірмін!

– Былай болсын, – деді ақырында Михаил Антонович. – Бұл жайында кеше мен қадірлі ұстазым Владимир Афанасьевич Обручевпен ақылдастым. Ол кісі бұл идеяны бірден ұнатты, барынша қолдауға уәде етті. Тек Жезқазған ғана емес, Кенді Алтай регионын да тыңғылықты әзірлеп, екеуін бірге талқылау керек дейді. Және соны академияның Қазақстандағы базасы көтергенін жөн көреді. Қысқасы, Қаныш, саған базаның төрағасы, академик Андрей Дмитриевич Архангельскийге жолығу керек. Бәлкім, республика басшыларынан көмек сұрайсың. Келістік пе? Сөйтіп, сен – Қазақстанда, біз – Мәскеуден қаумалап көрсек,

ойлаймын, Үлкен Жезқазған тағдырын талқылаудан академия басшылары бас тарта алмайды... Ал ғұлама білгірлер алдында сөзіңнің өтімді болуы – өзіңе, тек өзіңе ғана байланысты. Тыңғылықты дайындалу керек, талқыда бақ иә бедел емес, Жезқазғанның мыс көмбесін көрсете білсең – тығырыққа тірелген гәпті, шырақ, сол шешеді!..

Ақыры солай болды. ҒА-ның төралқасы сол көктемде-ақ Үлкен Жезқазған мен Кенді Алтайдың кен қазбалар жайын жан-жақты қорын талқылауды қоңыр күзде қарауға қарар қабылдады.

III

1934 жылдың жазы мен күзі қызу әзірлікпен өтті: кен орнының тағдыры, Ұлытау геологтарының көп жылғы ізденісі тұңғыш рет салауатты талқыға түспек. Және қандай? ҒА-ның ғылыми сессиясында, есімдері әлемге әйгілі академиктердің, геология білгірлерінің алдында. Безбен табағына Жезқазғанның келешегі тартылмақ, келешек қана ма? Өздеріне имандай сеніп, екі жылдан бері адам төзбес қиыншылық көрсе де тындырымды еңбек етіп келе жатқан жанкешті жандардың үміті мен сенімі де...

Сол үшін де Қарсақбайдағы ат төбеліндей іздеушілер тобы күнітүні, айлар бойы тынымсыз жұмыс істеп, баяндамалар әзірледі. Әзір болғандарын әлденеше мәрте тексеріп, өзара талқылап, бірінбірі аяусыз сынап, кереғар сұрақтармен пысықтап, жан-жақты дайындықтар жасаған.

Қаныш Имантайұлының өзі де өресі жеткен баспасөз бетінде Ұлытау қойнындағы қисапсыз мол, әлемде теңдесі жоқ ерекше мыс көмбесі және басқадай да қазба байлықтары туралы мақалалар мен сұхбаттар

нөпірін (ұзын саны – 46!) тоғытып баққан. Бәрінің де шекесіне не жуан ортасына «Үлкен Жезқазғанға – даңғыл жол!»,

«Үлкен Жезқазғанның қазынасы мақтаулы Американың әйгілі мыс кендерін қанжығасына байлап кетеді!»,
«Қазақстан жерінің қымбат қазынасы – Отан игілігіне!» деген тәрізді айшықты сөздер үлкен әріптермен терілген. Бәрінің де түп мақсаты – Ұлытау қойнындағы мол қазынаға жұртшылықтың назарын аудару!..

Әлбетте, қызу әзірлік барлау алаңдарында жүрген. Ең үмітті деген қабаттарға қойылған станоктар геологтар ұстанған ғылыми концепцияға сәйкес айғақтар іздеп, талай қолатты қайыра тексерген. Бір ғажабы, барлау аса сәтті жүріп, Жезқазған жанкүйерлерінің қоржынын құнды деректермен толтырудан жаңылған жоқ. Әсіресе соңғы екі-үш айда!

Күзге таман Ұлытау геологтары кен орнының осы уақытқа дейін барланған қорына тағы бір мәрте есеп жасап, ЦКЗ-ның қарауына табыс еткен. Бұл жолғының ерекшелігі – кен құрамындағы қорғасын, мырыш, күміс және сирек металдар қорының дараланып көрсетілуі. Оның да түп мақсаты: Жезқазған – мысқа ғана емес, басқа да түсті металдарға бай екендігін таныту; соған орай геологиялық түсініктеме ұсынылды; бұл – ғылыми сессияда жасалатын баяндаманың дәйектемесі...

Жезқазғанның мыс пен қорғасынға құнарлы кен өзектері аса ұзақ та күрделі жолдармен түзілген. Оның күмбез сипатты дөңгелек бітімі терең қабаттан магма сұйығы көтерген ортадан, яғни көпіршіген газ бен ыстық ерітіндінің суынуынан пайда болғандығы күмәнсіз. Солар жоғарыға қарай лықсыған жолында үстіңгі қабаттағы кеуек тәрізді құмдауыт белдеуде өз бойындағы металл «жүктен» сүзілгені анық, басқа кен орнында кездеспейтін, тек қана Жезқазғанда байқалған бұл ерекшеліктің мәні – айрықша зор. Әлгі «жүктер» ауыр металдардың сыбағалы салмағының әсерімен өзара байланып, яғни қат-қабат «күлшеге» айналған. Оларды біз кені құнарлы қабаттар дейміз.

Кен қабаттары қоймалжың тартып, «жүктері» тұнбаға айналған кезде, сірә, жыныс қатпарлары күшті қозғалысқа ұшырап, әрқайсысы түрліше тектоникалық сығымдалуға түскен, нәтижесінде терең жарықшақтар, құрдым оппалар пайда болып, ақыр аяғында металл тұнбалары әлгі қуыстарға құйылған деп шамалаймыз...

Осы айтылғандардан мынадай мәнді тұжырым туады: қарапайым геолог Қ.И. Сәтбаев ғылыми жаңа теория ұсынып отыр; талабы – оңды ма, талқылау үстінде, ғұламалар алдында мәлім болады...

Қор комиссиясы барлаушылар ұсынған жаңа есепті өзгеріссіз бекітті. ЦКЗ қарарында мынадай дәйектеме берілген: «Жезқазғанның есептелген қоры, оған қоса берілген геологиялық түсініктеме, сондай-ақ комбинат қарауындағы... барлау бөлімі аз күшпен сәтті орындаған зерттеу жұмыстары мен іздеу әдістемесі ешқандай күмән туғызбайды, өйткені мұның барлығы жан-жақты және өте тиянақты жүргізілген...»

* * *

Қазақстанның геология қауымы, ал олар сол күнде ат төбеліндей азаң топ болатын. Сол жайсаңдар шыдамсыздана күткен академия сессиясы қараша айының (1934 ж.) оныншы жұлдызына шақырылған-ды. Төрағалық еткен академик А.Н. Самойлович КСРО ҒА-ның үшінші құрылтайын ашық деп жариялады да, талқылауға екі мәселе түсетіндігін хабарлады: «Үлкен Жезқазғанның және Үлкен Алтайдың өндіргіш күштері...»

Арнайы шақырылғандардың жалпы қарамы төрт жүзден астам, ғылыми құрамы да олқы емес; Одақтағы барлық геология, тау-кен жұмыстарымен шұғылданатын, оның ішінде Қазақстанға қатысы бар ғылыми, өндірістік, жобалау және қоғамдық 57 мекеменің маңдайалды өкілдері; мәжіліс залында еңбектері дүйім елге мәшһүр атақты ғалым-геологтар, көрнекті инженерлер, салауатты геологтар отыр. Академиктерден А.Д.

Архангельский, А.А. Байков, Н.С. Волгин, Д.Н. Прянишников. Бұлардың бәрі де Жер және оның қазба байлықтары, табиғи қорлары жайындағы ілімнің кәнігі білгірлері. Бір ғана академик Владимир Афанасьевич Обручевтің өзі – үлкен институттың ғылыми кеңесіне тең түсер ғұлама. Мұнай іздеудің асқан білгірі Иван Михайлович Губкин, Днепрогэсті салушы, су маманы Борис Евгеньевич Веденеев, Хибин апатитін ашушы Александр Евгеньевич Ферсман...

Мінбеге ұзын бойлы, ат жақты, көмірдей жылтыр қара шашы кейін қарай толқындана жығылған, үлкен көзді, сұлу да аққұба өңді қазақ жігіті көтерілді. Жете білмейтін адам нұрлы шырайына қарап, отыз беске келген сақа геолог деп ойлауы екіталай. Әлде ұяң, әлде жаратылысы солай – өзіне телміре қадалып, тым-тырыс тынған көпке жасқана көз тастады. Сонсоң тамағын кенеді.

– Қадірменді қауым! Ғылым иелері және геолог әріптестер! Жезқазған кенінің қоры мен келешегі туралы дау бүгін туып отырған жоқ. Бұл жөнінен ол – сақал-шашы ұзарған ескі дау, кеніштің өзі де дүйім жұртты мезі қылған бақытсыз кен!.. – деп залға барлай қараған, әзілін қауым қабылдаған тәрізді, бірталай кексе езу тартып қозғалақтап қалды. Сол да демеу болғандай, одан әрі бөгелмей, кібіртіктемей көсіле сөйледі. – Жезқазған қыртысында әр түрлі уақытта көптеген геолог барлау жүргізген; оның кен үлгісін талай білімпаз ту алысқа жәшіктеп тасып, қызыға қараған; тіпті шеттен келіп, мұхиттың арғы бетіне алып өткендер де болған... Алайда тап бүгінге дейін Жезқазған аймағы келелі талқы, түпкілікті кесім естімей, қиыр даланың қалтарыс бір түкпірінде елеусіз жатқан, геологиялық жөнінен табиғаты мәлімсіз, жаратылыс-тегі жұмбақ кеніш болып танылмай келді. Ал бүгін Обручев, Архангельский, Байков, Самойлович

тәрізді қадірлі академиктеріміздің тікелей жәрдемімен, жезқазғандық кен іздеуші қарапайым геологтардың өтінішіне ынта қойып қалтқысыз демеуімен тұңғыш рет беделді зор жиын алдында ғылыми талқыға түскелі отыр. Бұған да біз зор ризашылықпен тәубе дейміз!..

Бұдан әрі баяндамашы бостағай сөзді қойып, залға жиналған зиялы қауымның көпшілігі есімін тұңғыш естіп отырған Жезқазған-Ұлытау өңірінің таңғаларлық қазба байлықтары, оның қазіргі күнге дейін барланған кен қоры мен ғажап мүмкіндіктері туралы егжей-тегжейлі әңгімеге көшті.

«...Кен орнының геологиялық күрделі сыры әбден анықталды деуге болмайды, өйткені зерттеу аяқталған жоқ. Сөйтсе де оның генезисі – жаралу, түзілу тегі хақында өзімізше пайымдаған пікіріміз бар. Біздіңше, кен белдемінің түзілуін жер жыныстарының ішінара, пласт бойынша тереңде жүрген күрделі тектоникалық құбылыстармен байланыстыра қарау керек. Әсілі, сол байланысты дәл анықтау – кен қабаттарының ҚАЙДА, ҚАШАН, ҚАНДАЙ ТЕРЕҢДІКТЕ орналасқанына бастар нұсқа болмақ... Көңіл бөлер бір жайт: кен белдемі, кейбір зерттеушілер айтып жүргендей, бір мезгілде емес, бірнеше кезеңде түзілгендігі. Тереңге жүрген ұңғымалардың тік қимасын көрген адам бұған шүбәсіз иланады. Шынында да, кен қабаттарының орналасу жүлгесі шөгінді жыныстардың дестесін қайталап отырады. Жезқазған структурасының бұл – басты ерекшелігі. Соған қарап кен қабаттары көне заман теңіздерінен тұнған шөгінділермен бір дәуірде, яғни мыс еріген қанық ерітінділерден түзілді деп еріксіз ойлайсың. Сондықтан да бізден бұрынғы зерттеушілер Жезқазған генезисін тұнба текті деп жорамалдады. Ал біз бұған мүлдем қарама-қарсы пікірдеміз. Иә, структураның жоғарыдағыдай мойын бұрғызбас айғағын көре тұра солай дейміз. Баяндамашының өзі

және оның жезқазғандық әріптестері кен генезисін тұнба емес, гидротермалдық (яғни жыныс жарықшағына көтерілген минерал ерітінділерден түзілген – М.С.) текте түзілген деп есептейді. Неге? Біздің ойымызша, кен түзуге миллион жылдар көші ғана емес, арғы-бергі замандарда жүрген күрделі тектоникалық процестер де айтарлықтай әсер еткен. Бұған дәлел: мысқа қанық көне теңіздің шөгінді тұнбаларынан ірі амфибиялар (құрлықта да, суда да өмір сүре алатын қосмекенді жәндіктер иә өсімдіктер – М.С.) қалдықтарының табылуы... Демек, кен желілері теңіз шөккен кезде ғана емес, құрлық түзілген мезгілде де пайда болған. Кен орнының генезисін қайта қарап, ғылыми жаңа концепцияға көшу бізді бұрынғы зерттеушілер аңғармай кеткен қисапсыз мол олжаға жолықтырды. Қысқасы, тұнба текті теория бойынша ешқашан болжауға болмайтын «бос» қабаттардан әрқашан кен желілеріне кездесіп отырдық. Жезқазған қыртысындағы кен қорының соңғы жылдарда керемет өсіп, дүниежүзілік аренаға шығуы да осында. Гидротермалдық тектің пайдасына осының өзі-ақ жеткілікті айғақ емес пе?..»

Даусы саңқылдап естіледі. Аққұба жүзі албырап, нұрлы шыраймен жадырай түскен. Бастапқы кідірісі, үніндегі діріл, әредік тамағын кенеп қобалжуы ұмыт болған. Барын асырмай, жоғын жасырмай, қалтқысыз жүректен досжар қауым алдында жан сырын, дұдамал күдіктерін тежеусіз ақтарып тұр...

Қарашаның он бесіне дейін созылған жиында Қаныш Сәтбаев бес мәрте мінбеге көтерілді. Жалпы мәжілістерде, қайсыбір секцияларда тыңдалған баяндамаларының тақырыптары: «Жезқазған мыс кені ауданының жалпы геологиялық сипаттамасы және оның металлогениясы; кен орнының генезисі, құрамы және қоры»,

«Жезқазған төңірегіндегі полиметалл кендері»,
«Жезқазған Ұлытау ауданындағы кеніштік алтын»,
«Жезқазған аймағындағы көмір ошақтары» және
«Үлкен Жезқазғандағы отқа төзімді, флюстік,
құрылыстық материалдар»... Соның бәрі бір ғана
сауалға жауап береді: «Бұл ауданның шикізат қоры
орасан мол және сан алуан, ал мыс қоры жөнінен ол –
дүниежүзілік провинция». Баяндамалардан туатын
тұжырым да біреу-ақ:

«...Жезқазғанға деген енжар көзқарасты шұғыл
өзгертіп, жедел өркендеуге тиіс кен ошағы деп қарау
керек!»

Келесі кезекте ғұламалар алдына Қарсақбай
комбинатының аймақтық геологі С.Ә. Бөкейханов
шығады.

Бір өзі бірнеше есімге ие (Ақтай, Үкітай, Өктай... деушілердің бәрі де –
марқұмды лақап атымен жаңсақ атап жүргенін ескерту парыз),
шындығында анасы Елена Яковлевна (тұрмысқа шыққанға дейін
Севостьянова, Омбыға жер аударылған орыс ақсүйегінің қызы) – Сергей,
Алаш қозғалысының көшбасшы әкесі Әлихан Нұрмұхамедұлы – Үгәдей
(сірә, түп бабасы Шыңғыс ханның бел баласына ұқсасын деген оймен)
атаған кіші Бөкейханов 1905 жылы Омбы қаласында туған. Орта білімді ол
Омбы қаласында алып, ал 1923 жылдан былай әкесі саяси сенімсіз адам
ретінде Қазақстаннан біржола аласталып, Мәскеуде ғана тұруға және
руқсатсыз ешқайда шықпайтын шектеуге душар болғандықтан, Сергей де
білімін сонда жалғастырған. Мәскеудің түсті металдар институтын 1929
жылы тәмамдаған. Қаныш Имантайұлының сол жылғы желтоқсанның 25-і
күні Т.А. Кошкинаға хатында: «Инженер Бөкейхановты Қарсақбайға баруға
көндірген сияқтымын...» деген лебізіне қарағанда, Ұлытау атырабына
инженер-геолог 1930 жылдың басында қоныс аударған...

Сәтбаевтың басшылығымен іздеушілік қадамын бастаған, оған қоса іргелі
оқу орнында жан-жақты білім алған Үгәдей һәм Сергей Бөкейханов Ұлытау
атырабында еңбек еткен бес жылда кәсіби мамандығының әр қырын көп-
көрім меңгергені ақиқат. Әр нәрсеге білімдарлығы, техникалық мол
сауаты, әсіресе шетелдік ғылыми әдебиеттерді еркін оқып, есеп-қисапқа,
өз ойын еркін жазуға жүйріктігі жөнінен ол Қарсақбай комбинатындағы
инженерлердің көбінен көш ілгері болған. Сондықтан да бөлім меңгерушісі
оны аймақтық геолог етіп, яки өзінен кейінгі екінші мансапқа
тағайындаған...

Үгәдей Әлиханұлы Бөкейхановтың академиялық жиынға ұсынған баяндамасы – «Жезқазғанның кендік және структуралық аймақтары». Дес бергенде, оның есебі де көпшіліктің көңілінен шықты. Кен іздеуші геолог білімдарлыққа салынып, теория бопсалап, шетелдік басылымдардан теріп алған тіл сындырар ауыр терминдерді оңды-солды бұрқыратып, күрделі болжам-гипотезаларды шұбыртып ұзақ тұрған жоқ, өзі жұмыс істеген өңірдің кен жатқан аумағын, оның структуралық құрылымын өзі дайындаған карталар мен түрлі схемалар бетінен нұсқап тұрып, тақ-тұқ айтып шықты.

Ғылым иелерін бас шайқатып, таңғалдырған үшінші баяндамашы мінберге сессияның төртінші күні көтерілген...

Біздіңше, бұл да Мәскеу мен Ленинградтың маңдайалды ғалымдарын ерекше сүйсінткен жайт: аты да, заты да әзірше мәлім емес, шалғайдағы кен көмбесі жайында жан-жақты зерттеу жасаумен бірге, соны неше күннен бері тәптіштей әйгілеп, терең мәнді ғылыми баяндама жасаушы мамандардың бірде-бірінің орталықта тұрмауы; ең ғажабы, үшеуі де шеткергі провинция деп жүрген аймақтың, қазақ даласының өз тумалары және сол жердегі өндірісте пісіп-қатқан қарапайым инженерлер. Және де солар күні кеше ата-бабасының мал баққанын, өздерінің көшпелі ортадан шыққанын елең қылмай, құдды бір геология жыңғылы өмір-бақи шұғылданған етене кәсібі болғандай-ақ, қысылып-қымтырылмай еркін сөйлейді. Жаңа заманның шеткергі өлкелерге, бұрынғы бодан жұрттарға әкелген ғажап құбылысы демеске шараң қанша?!.

Ресейдің зиялы қауымын бұл жолы сүйсінткен білімпаз – «Жезқазған кенін байытудың ерекшеліктері» деген

тақырыпта келелі сөз бастаған қарсақбайлық инженер Жармағанбет (Жармақ) Төленов еді...

Жармағанбет Төленұлы – бұрынғы Семей облысының Абыралы ауданының тумасы, 1901 жылы жарық дүниеге келген. Әкесі Төлен ауыр тұрмыс тауқыметінен үйелмелі-сүйелмелі төрт ұлын асырай алмай, бала-шағасын жаяу шұбыртып, 1909 жылы Оңтүстік Алтайдың Змеиногор қаласының маңына кәсіп іздеп барып, бір жылдан кейін өзі де, бәйбішесі де сол жерде бақилық болыпты. Ағайындылардың кішісі Жармақ сөйтіп тоғыз жасында жетім қалған. Оның бұдан кейінгі он бес жыл бойы көргенін, сірә, Максим Горькийдің «Өмір университеттерімен» салыстырған жөн: орыс деревнясында бақташы, Алтай темір жолын төсеушілерге қолбала, Ертіс айдынында жүзген кемелердің от жағушысы, Кузбастың Анжер шахталарында көмір шабушы, сонда жүріп аяғын жарақаттап алып, Семейге келіп етікшілер артелінде жан сақтауға мәжбүр болған...

– Менің ғұмыр жолыма ағалы-інілі Сәтбаевтардың екеуі де қоянқолтық араласып, игі әсер етті, қарағым. Әбікей Зейінұлы мүгедектігімді ескеріп, шала сауатты мені өзі басқаратын Казпедтехникумға қабылдады, үш жылдан соң: «Ал, қарағым, сенімді ақтап, оқуды өте жақсы оқыдың, енді сен рабфакқа түсіп жоғары білім ал!..» деп жөн нұсқап, батасын берді. Ал інісі Қаныш Имантайұлы 1928 жылы, Мәскеудің Жоғары техникалық училищесінің (МВТУ) химия факультетінде оқып жүргенімде, 1918 жылдан таныс болатынымын, оқуым жөнін білген соң: «Жәке, әбден шатасыпсың, жиырма-отыз жылдан беріде Қазақстанда химия өндірісі болмайды. Демек, игермек мамандығыңнан туған жұртыңа пайда жоқ...» деп, өзімше малданып жүрген оқуымды тәрк етсін...

Қанекеңнің бізден артықшылығы, Медеу шырақ, өмір тынысын қатесіз аңдап, алдағы тіршілік күйтін нақты болжай білетіндігінде, – деп сыр шерткен-ді Жармақ ағай маған 1971 жылы Қарағанды қаласындағы соңғы тұрағында кездескен көктемде. – Қанекеңнің намысыма тиген мәнді сөзі ойымнан шықпай қойды, арызданып жүріп, Мәскеудің Тау-кен академиясының түсті металдар факультетінің екінші курсына ауысып, оны кен байыту мамандығы бойынша 1932 жылы тәмамдап, Жезқазғанға келдім...

Ғылыми сессияға кен байыту тәжірибесін қорытындылап әрі соны үлкен көлемде зорайту мүмкіндіктері туралы ұсыныс һәм ойларымен келген байытушы инженер Ж. Төленов те сүрінген жоқ. Рухани басшысы Қаныш Имантайұлы күткен деңгейден көрінді.

Сонымен, алғашқы кезекте тыңдалған негізгі баяндамалар ғылыми қауымды Жезқазған кенінің жай-жапсары жайында бірталай мағлұматты мәлім етті. Ал, инженер-петрограф Т.А. Кошкинаның «Жезқазған мыс кенін минералогиялық зерттеу», Қарсақбай мыс зауытының бас инженері И.А. Стригиннің осы кенді пеште қорыту тәжірибесі туралы, профессорлар В.А. Ванюков, А.А. Гапеев, И.К. Либина әзірлеген қосымша баяндамалар секциялық мәжілістерге ауысқан (Солардың бәрі де келесі жылы КСРО ҒА-ның баспасынан жарық көрген «Үлкен Жезқазған» атты қомақты жинақта жарияланған, секциялық талқылаудың мәжіліс хаттамалары да сол кітапта толық берілген).

Сессияның соңғы күні қабылдаған тұжырымды қаулысы көпшілік пікірінің бір жерге тоғысқан жиынтық ойы деуге сыйғандай. Міне, соның кейбір тармақтары: «...Жезқазған кенінің орасан мол қорын игеруге Қарсақбай зауыты мүлдем жарамсыз деп есептелсін – осы өңірдегі құнарлы байлықты түпкілікті игеруге оның кедергі болары шүбәсіз. Сол себепті, КСРО ҒАның сессиясы еліміздің мысқа ділгерлігін тез арада жою үшін үшінші бесжылдықта Үлкен Жезқазған мыс қорыту комбинатын тыңнан салу қажет деп есептейді...» Қаулыда Жезқазған кенішінің озық орны, яғни Одақтағы ең ірі мыс кені екендігі (демек, ол шынында да ҮЛКЕН ЖЕЗҚАЗҒАН) ресми жарияланған:

«...оның шикізат қорларын жедел зерттеп, халық игілігіне жарату қажет; бұл өлкедегі кен қорының аса зор және әр алуан екеніне де ешқандай күмән жоқ; және ол барлау көлемі мен қарқыны ұлғайған сайын еселеп өсе бермек...» Осынау аса мәнді тарихи құжатта Жезқазған келешегін алаңсыз шешуге арналған нақты ұсыныс та бар-ды: «Бұл ауданды тезірек игеру үшін, – деп көрсетілген-ді онда, – Жезқазған – Балқаш –

Қарағанды темір жолын жеделдетіп салу керек. Бұл үшін академияның үшінші сессиясы КСРО Жоспарлау комитеті, Түсті металдар басқармасы, Қатынас жолдары наркоматы және басқадай да мүдделі мекемелерден болашақ болат жол арнасын тез арада жобалау үшін тиісті барлау жұмыстарын бастауды өтінеді...»

ЖАРМАҒАНБЕТ ТӨЛЕНОВТИҢ ауызекі әңгімесінен (Қарағанды, 1971 жыл):

«Сессия аяқталған күннің кешінде Академияның Қазақстандағы базасының жетекшілері республиканың Мәскеудегі өкілдігінің жәрдемімен қабылдау кешін өткізді. Шағын залға бірталай адам жиналды. Құрметті қонақтарымыз – академиктер, жобалаушы, зерттеуші институттардың басшылары. Базаның ресми төрағасы А.Д. Архангельский асаба міндетін атқарды.

Андрей Дмитриевич дастархан басындағы мәжілісті ашып:

– Сәтті өткен үшінші сессияның басты табысы – Үлкен Жезқазған үшін! – деп бокал көтерген сәтте, оның қасында отырған Сібір геологтарының қарт тарланы Владимир Афанасьевич Обручев әріптесінің сөзін бөліп, зілсіз әзіл айтты.

– О, достар, тым асыра сілтемеңдер! Үлкендік жөнінен алғашқы кезек кәрі Алтайда емес пе? – дегені.

Архангельский қызараңдап жан-жағына алақтай қарады. Мерейіміз тасып, ерекше қуанышқа кенелген біз, жезқаз-

ғандықтар, шеткері үстелде отырғамыз. Кенет шырпыдай тұтанып, лып етіп орнынан атып тұрған басшымыз Қаныш Имантайұлы үлкендердің үстеліне жақындай беріп:

– Владимир Афанасьевич, сіз әділ адамсыз, шындыққа жүгінелік: Кенді Алтай, дау жоқ, үлкен алып!.. Ал Жезқазған оған қарағанда бесіктегі жас бала, бірақ ертегі батырларынша минут санап өсетін! Сондықтан да алғашқы кезек баяғыда танылған Кенді Алтайдан да гөрі бесіктегі гигант Үлкен Жезқазғанда емес пе?! – дегенде бүкіл зал қол соғып, «Браво, браво, жас қазақтар!» десіп, біздің басшыға қошемет білдірді.

Ұтымды сөзге тоқтаған Обручев те қолын шапалақтап, бокалын көтерді. Біз болсақ, жасаң кезіміз, дастарқан басындағы бұл тәжікеден де жеңіп шыққанымызға мәз болып, әлде өз ісіміздің ғылыми қауым қалтқысыз мойындаған дабысына қуанып, бар даусымызбен «Үлкен Жезқазған үшін!» деп ерекше даурыға айқайладық...»

«Правда» газетінің тілшісі Д. Заславский «Савой» қонақүйіне іздеп келіп, Қаныш Имантайұлымен қиыр дала түкпірінде қалған жұмыскер достары, кен барлауға қатысқан жанкүйер көмекшілері туралы, өздері тапқан кен қоймасы турасында көлкөсір әңгіме шерткен-ді...

ХАЛКОММЕН СҰХБАТ

I

Қараша айы өтті. Желтоқсан да жыл есебінен шығуға айналды. Жезқазған кен іздеушілерінің тағдыры бәз-баяғы мәлімсіз қалпында. Ізденбесе, келесі жылды да әр жерге тіленумен бастағандай... Қаныш Имантайұлы елге қайтпай, Мәскеуде қалып қойған. Ақыры профессор Ванюковқа барып, уәдесін есіне салуға мәжбүр болды.

Серго жолдасқа жолығу да о күнде оңай емес-ті. Кеңес Одағының сан-салалы, ауыр өнеркәсібін қолында ұстап, соның тірліктің нысына күнбе-күн араласып отырған бірегей басшы. Тәртіпті сүйіп, талап ете білетін іскер қабілеті үшін «Темір нарком» атанған мемлекет қайраткері, Саяси бюро мүшесі. Әрине, әрбір сағаты есептеулі. Қиырдағы Қазақстаннан қабылдау сұраған геологті наркомның ескі жылдың (1934) соңғы күніне, кешкі сағат сегізге шақырғаны содан.

Бұдан бір жыл бұрын Серго жолдасқа операция жасалған. Дәрігерлер күні-түні жұмыс істеуге тыйым салып, демалыс уақытын бұзбай, түс кезінде бірер сағат мызғып алуды міндет еткен. Алайда дәрігерлер тағайындаған кестеге нарком өзінше өзгеріс енгізіп, таңертеңгілікте ұзағырақ ұйықтауға әдеттенген. Жұмысқа ол күндізгі сағат он екіде келіп, кезек күттірмес жұмыстармен шұғылданған. Ал түстен кейінгі уақыт Саяси бюро мәжілісінде өтеді. Сол себепті қабылдау сұрағандарға кешкі сағаттар тиеді.

Наркомат кеңсесі Ногин алаңындағы бұрын әр түрлі акционерлік қоғамдар мен фирмалардың әкімшілік басқармалары қоныс тепкен, «Деловой двор» деген жария атпен жұртқа мәлім болған, үлкен терезелері

жыпырлап кең алаңның үстінен, ту жоғарыдан құздыып тұратын еңселі үйде. Қаныш Имантайұлы қонақұйден ертерек шыққан-ды. Сегіз жылдан бері сергелдеңге түскен мүдделі жұмысы бүгін өрге шығады не жарға құлап, көп жылдарға жабулы қалады. Көңілінің алабұртып тынышсыздануы да содан. Әсіресе таң атқалы. Қыстың қысқа күні бүгін алабөтен ұзарып кеткендей, батпай қойған...

Үстіңгі қабаттағы қабылдау бөлмесіне жүрексіне кірді. Мұнда оны жасы жер орталап қалған ер адам орнынан тұрып, ізетпен қарсы алды.

– Семушкин.

– Сәтбаев, қазақстандық геологпын.

– Қаныш Эмантаевич? Қош келіпсіз!...

Зың еткен қоңырау үні естілді. Семушкин ғафу өтініп, төргі бөлмеге беттеді. Келуші кабинетте жалғыз қалды. Шағын ғана төрт таған бөлме. Үлкен жазу үстелі, шынылы шкаф. Босаға жақта аспалы киім ілгіш. Жаңа байқады: үлгілері өзгешелеу екі-үш қалпақ, сырт киімдер ілулі тұр. Демек, өзі ертелеу келген, наркомда кісі бар... Көңілі қоңылтақсып зеріге бастады, бейжай күй бойын тағы да шырмады. Қабырғадағы сағаттың бірқалыпты тықылы зорая түскендей, дүңк-дүңк тарсылдап тұр. Құдды төбеңнен ұрғандай беймаза үн.

Көмекші кешікті. Ол кідірген сайын Қаныштың тағаты таусылып, ойы әр саққа ауытқып мазасыздана бастады.

«Қымбатты Григорий Константинович, Жезқазған жайында естіген боларсыз? Бір кезде оны орыс алпауыттары иемденген, одан соң әккі ағылшындар. Ағылшындарды, өзіңіз білесіз, революция қуып тастады...»

– Амансың ба, жолдас?!

Қаныш Имантайұлы оқыс дауысқа селк етіп, жалт қараған: ерекше көңілді, соны жайраңдаған жүздерімен де, дабырлаған үндерімен де сездіріп, еңгезердей-еңгезердей мол денелі, келбеттері де бірыңғай мойыл қара үш-төрт адам қасында тұр.

– Сәлеметсіздер ме?

– Сергоға келдің бе? Қазір кіресің, қымбаттым, – деп мұртты қара іштарта сөйледі.

– Сен одан именбе, батыл сөйлес. Жалпаңдаған жасық сөзіңді тыңдамайды. Ол сондай адам!

– Рақмет, жолдастар!

– Григорий Константинович босады, жүріңіз.

Бейтаныс кавказдықтармен танысып та үлгермеді, төргі кабинеттің есігін айқара ашқан Семушкинге еріп төрге беттеді.

II

Наркомның кабинеті ерекше сәнді деп ойлаған. Рас, кеңдігі бірталай бар. Қаныш Имантайұлы бұдан да зор кабинеттерді көрген, оларға қарағанда мынау шағын сияқты. Сән-салтанаты жұпыны. Төрдегі үстелдің артында, бөлек тағанда бірнеше телефон аппараты тұр. Терезе жақта тағы бір ұзынша үстел, оны жағалай арқалы орындықтар қойылған. Бұрышта, биік тағанда – домна пешінің макеті. Оның алдында жаңа зауыттардың алғашқы өнімі болу керек – шойын, болат құймалары жатыр.

– Сәлеметсіз бе, Григорий Константинович?

Бұйра шашты, қалың қабақ, бет-жүзі келбетті бейтаныс қазақстандыққа нарком аңыра көз тастап орнынан

тұрды да, үстелін айналып келіп қолын ұсынды. Қаныш Имантайұлы фамилиясын атады.

– Білемін, – деді нарком алдындағы былғары креслоның біріне келушіні отырғызып, екіншісіне өзі жайғасқан соң. Қайда тоқтағанын, қалай орналасқанын тәптіштей сұрады. Жауабына қанағаттанды білем, кенет қолына «Правда» газетін алып:

– Мынада сізді Қаныш Эмантаевич депті, ал маған жолдаған хатыңызда басқаша көрсетілген. Қайсысы дұрыс? – деді.

Наркомның нұсқап отырғаны – «Правданың» 18 қараша күнгі санында жарияланған «Түсті металдар елі» деген мақала. Сергоның қызыл қарындашы соның өзі туралы жазылған тұсын қоршап қойыпты: «Ғалым-геолог Қаныш Эмантаевич Сәтбаев Жезқазған жайында тебірене сыр шертеді. Жезқазған – Алтайдан мүлдем оқшау өңір... Оны көп жұрт білмейді, бірақ жуық арада бұл өлкенің атағы Қарағанды сияқты керемет дүрілдейтін болады. Мұнда қоры орасан мол мыс кеніштері бар, олар шөл далада орналасқан, сол өңірде бұрын қазақтар көшіп жүрген...»

Газетпен бірге қабаттасқан қағаздарды да таныды. Осыдан бірнеше күн бұрын наркоматқа өзі жолдаған материалдар. Оның да әр беті қызылданып қалыпты, жуан-жуан сұрақ әр жерде жыпырлап тұр...

– Дұрысы – Имантаевич, – деді ол әр сөзін нықтай сөйлеп. – Газет тілшісі бір әріпті жаңсақ жазған.

Қобалжып отырғанын сөйтсе де сездіріп алды. Нарком да соны аңғарған тәрізді.

– Оқасы жоқ, қымбаттым, кейде солай болады, – деп Орджоникидзе жайдары жүзбен күлімсірей қарады. Қаныш та Сергоның жүзіне барлай көз жүгіртті: суретінен таныс бейне... Портретінде бірақ жасаңырақ, кескіні де сұлуырақ аңғарылатын. Кең маңдайы, қою мұрты, жоталы мұрны, мол төгілген бұйра шашы

дараланып тұратын. Ал мына қарсы алдында, қол созымдай жақында, өзіне қадала қарап отырған алпамса денелі кісі – суреттегі кейпіне ұқсағанмен, соның әкесі сияқты, әлдеқайда кексе, көз алды ісіп, маңдайын ирек-ирек сызықтар шалған, жүзінде аса шаршаулы жанның белгілері менмұндалап баттиып тұр. Бадырайған қара көзі ішіне қарай тереңдеп кеткен. Кавказдықтарға тән қараторы өңі де сұрланып, жүдеу де сырқат күйінен хабар еткендей.

«Қайдан жүдемесін – осыншама жұмыс, бір сәт дамыл жоқ!..» деп тебіренді геолог.

– Сірә, даланың өз түлегі боларсыз?

– Иен далада көшіп жүріп күнелткен ежелгі қазақ баласымын.

– Демек, шөл дала сырын жақсы білесіз.

Білемін деп бірден қолқ етуге геологтің дәті бармады. Профессор Ванюковтың: «Наркомның сізінен сақтан. Әңгімелесіп отырған кісісін ұнатпаса, «сіз» деп кенеттен сызыла қалатын қырсығы бар. Көбіне оны жорта істейді...» деген ескертпесі есіне түсті де:

– Көрген-баққаным сайын дала болған соң, жолдас нарком, оның жай-жапсарын аздап білемін, – деді.

– Қайда оқыдың?

– Бастауыш білімді өз ауылымда, болыстық орыс-қазақ мектебінде алдым. Мамандығым бойынша Сібірде, Том технология институтында оқыдым. 1926 жылдан бері Ұлытау – Жезқазған ауданында геологиялық жұмыстамын, Григорий Константинович.

– Демек, өндіріс сырына қанық, тісі шыққан мамансың. – Серго сәл еңкейе түсіп, машық әдеті ме, саусағымен креслоның арқасын бірер мәрте ұрғылап қойды.

– Иә, сегіз жыл болды! Жетерлік мерзім.

– Сонсоң да сегіз жыл бойы Главцветметтің білгіштерімен айқасып келемін де. Мықтысың! – деді кабинет иесі мырс етіп.

Қаныш Имантайұлы үндеген жоқ. Көзге түртіп тұрған шындыққа не десін?..

Орджоникидзе орнынан тұрып, үстелді айналып барып, Сәтбаевтың арызын қолына алды.

– Түсті металл басқармасында әсіре білгіштер, әрине, аз емес, – деді нарком орнына қайтып келген соң. – Бірақ солардың бәрін түк білмейді деп бекерге жазғыруға болмайды. Тәубе деу керек, ығай мен сығай дерлік ірі мамандар жұмыс істейді. Жә, сіз маған, Қаныш Имантаевич, турасын айтыңызшы, Жезқазғанды түбегейлі зерттеуге мұндағы жұрттың қарсы болуы не себептен?

Сірә, өзін сынап отыр, әлде мәселенің мән-жайын білгісі келеді? Геолог та ойын бүкпеуге бекінді.

– Басқарма мамандарының білгірлігіне менің ешқандай шүбәм жоқ. Бірақ әңгіме онда емес, Григорий Константинович, басқада. Орталықтағы мамандар Жезқазғанның кен қорынан гөрі жағрафиялық орнынан, тым шеткері тұрғандығынан шошиды. Күні ертең күткен қор шықпай қалса, жауапкершілігіне қаламыз деп сақтанады. Ал Жезқазған кеніші шынында да шалғайда, шөлейт дала, су тапшы, жол атымен жоқ...

– Қисынды сөз, – Сергоның кең маңдайы кенет қусырылып, әжімдері білеуленіп жасаң әріптесіне одырая қарады. – Сонда сен өзің, қымбаттым, соның бір жыл емес, ондаған жылдарға кетер, жүздеген миллион сомаға түсер күрделі іс екенін түсінесің бе? Бұл үшін, бауырым, сенім ғана емес, үлкен кепілдік керек! – деді.

Қаныш Имантайұлы именуді қойып, тебірене сөйледі.

– Сеніңіз, туған жерімнің сырын, әсіресе осы кенішті бір кісідей білемін! Сол үшін, қажет десеңіз, басымды қатерге тігуге бармын, Григорий Константинович... Үлкен Жезқазғанды тездетіп игеру – біздің дала үшін, бүкіл Одақ үшін де аса тиімді іс. Сусызнусыз қиырдағы түкпірге жаңа өмір келеді! Бір деңіз. Отан өндірісі қоры қисапсыз мол мыс кенішін пайдалануға алады...

Қазақстандық барлаушының жігерлі үні, өзіне деген сенімі, әсіресе іс мүддесін жанын сала қорғауға құлшынысы Серго жолдасқа да әсер еткен сияқты, биязы жымып:

– Мұның енді жөн-ақ, бірақ, қымбаттым, бір ғана сенің сенімің аз ғой. Басқа жұртты да соған тура өзіңдей сендіре білу керек, – деді ақырын ғана.

– Жезқазғандағы барлаушылар тобы бұған әлдеқашан сенген! Өзіңіз ойлаңызшы, былтырдан бері қаншама қиыншылық көріп жүдесе де, кен іздеуші топ тарап кеткен жоқ, күні бүгінге дейін шөл дала төсінде, құс ұшпас құла дүзде барлау жүргізіп отыр. Бұдан артық сенім бола ма?! Ал Түсті металл басқармасының мамандарына жігерлі жандардың ерлігін айтып, Үлкен Жезқазған жолындағы қаһармандық күресін көлденең тартып сендіре алмайсың. Сендіру қайда?! Олар үшін жеті жүз кісінің тағдыры, аш құрсақ жүріп жүдеп-жадағаны түк емес. Өздері аман болып, жайлы орындарынан айырылып қалмаса – дүниесі түгел!.. – Геолог өзін ұстай алмай қалды. Сұрланған аққұба жүзі, қатқыл естілген үні де ашынған қалпын сездіргендей. Нарком бірақ сыр берген жоқ, байсалды кейіпте, шарадай үлкен басын сәл еңкейте ұстап, ынталанған шыраймен тыңдады. – Иә, кәсіби мамандарға бұлтартпас айғақтар керек...

– Дұрыс айтасың, айғақтар керек!

– Қаржыдан қағылсақ та, барлауды тоқтатпадық. Оның нәтижесін таяуда ЦКЗ мен Академияның сессиясы қарады, екеуінің де Жезқазғанның мыс қорын құптаған қаулысы алдыңызда жатыр.

Серго қолындағы қарындашты әрлі-берлі шиырып, үн-түнсіз отыр. Кенет геологқа назарын тіктеп:

– Алмалық кені туралы не дейсіз? Оның да мысы мол деседі. Мысалы, Жезқазғанмен салыстырсақ? – деп төтенше сауал қойды. – Сіз маған әділін естірттіңіз. Мыс кендерін барлаушы геолог әрі кәнігі маман ретінде...

«Наркомды арзан сөзбен малдандырамын деп әуре болма, коллега. Серго жолдас көлденең жайтты сұраса, шыныңды айт, білсең де, білмесең де. Ал егер бұлаң құйрыққа салып, мәнсіз бірдемені ойжотамен соқтыра бастасаң – құрығаның, бірден сезеді де тыңдамай қояды...» – деп ескерткен-ді Ванюков.

– Алмалықты жақсы білемін деп айта алмаймын, барлау деректерімен таныстығым қағаз жүзінде ғана... Тегінде, бізде, Григорий Константинович, тәжірибе алмасу жағы жетімсіз. Әркім өзі іздеп тапқан, не тағдыр айдап тап болған кенді жылдар бойы шұқылаумен уақыт өткізеді. Ал барлаушы геологқа көбірек жүріп, көбірек көргені теріс болмас еді... Әйтсе де, маман ретінде мен Алмалықты Жезқазғанмен салыстырмас едім. Жезқазғанмен тең түсер бүкіл Одақта бірде-бір мыс кені жоқ! Ол сондай уникум!..

Орджоникидзе таңырқағандай оқыс үнмен:

– Қалайша? Мұныңызды қалай түсінуге болады? – деді.

Наркомның қалың қабағы дүрдиіп, жүзі де сұстанып, көңілі суып, мейірімді бадана көзінде реніш ұялап, құдды бір: «Е, білгішім, сенің де жайың белгілі болды,

мақтанам деп қайда лағып кеттің?!» дегендей налу жайлағанын Қаныш Имантайұлы кеш аңғарды. Енді жуып-шаюға болмайды, айтылған сөз – атылған оқ, қалайша қайырып ала алмайсың?.. Сөйтсе де, көп жылдан бері көңілін алаңдатып, түн ұйқысын төрт бөліп жүрген жан сырын бүгіп қалғысы келмеді.

– Өйткені Жезқазған – ерекше жаратылған кен қоймасы! Ондай кен орны, Григорий Константинович, жер қыртысында өте сирек кездеседі! Өзіңіз ойлаңызшы, айналасы ат шаптырым аумақта қалыңдығы ондаған, кейде алпыс-жетпіс метр кен белдеудері қабат-қабат сіресіп жатыр. Және қандай құнармен!.. Мәселен, Американың дүние жүзіне әйгілі Жоғарғы Көл мыс кенімен салыстырып көріңіз. Біздегі құнар екі есе артық! Түсінесіз бе, екі есе!.. Ал қоры жөнінен ол Жезқазғанның жұлығына да келмейді.

– Дәлірек айтқанда?

– Дәл айту үшін, жолдас нарком, барлау жұмысын барынша өрістетуге қажет. Менің айтып отырғаным – сегіз жылдық барлаудың нәтижесі. Соның өзінде Жезқазған Кеңес Одағының мыс кендерінің алдына шықты. Сондықтан да мен оны барынша жауапты түрде біздегі кеніштермен салыстыруға болмайды, Жезқазған дүние жүзіндегі ең ірі мыс өлкелерімен аталуға лайық кен орны деймін!.. Бұл көмбенің тиімділігін мынадан байқайсыз: бірінші, кенді алу үшін ешқандай тіреу қойып, қосымша бекітудің қажеті жоқ – аралық жыныстың беріктігі сонша; екінші, кен желілерінің қабат-қабат дестелене орналасуы оны бір шахтадан тілеген көлемде, қалаған бағытта алуға мүмкіндік береді; кен қабатына жеткен соң бір шетінен құлата бер, қаншама үнем?! Кейбір желілер жер бетіне өте жақын орналасқан, демек, оны қазаншұңқыр әдісімен алуға болады. Әрі бұлар кен құнары аса бай қабаттар.

Үшеу делік. Төртінші, жер астында су атымен жоқ, яғни шахтадан су соратын құрылыс, күрделі техника керек емес. Тағы да үнем! Бесінші, жыныс құрамындағы кремний қосылыстары қазу кезінде өрт болмайтындығына сенімді кепіл... Бұған қосымша, Григорий Константинович, мыспен бірге қазылатын қорғасын мен мырыш, күміс пен молибден, сирек және бағалы металдар ешқандай қосымша шығын, бейнетсіз өзі келіп қолға түсетін байлық. Және қандай көлемде!..

Наркомның қату жүзі жадырап, көңілді шырайға ауысты.

– ...Жезқазған кенін байыту технологиясы әлдеқашан сынаудан өткен. Ал одан шыққан концентратты қорытуды, – деп Сәтбаев сөзін жалғады, – Қарсақбай зауыты алты жылдан бері сәтті жүргізіп келеді. Демек, мыс қорытуға да күмән жоқ. Тек бір ғана күпті жайт, Григорий Константинович, қиян шетте тұрамыз. Темір жолсыз күніміз қараң. Онсыз бізге жұрт қатарына қосылу, әй, білмеймін, қиын мәселе...

Алдында отырған маманның көкейкесті жұмысы жайлы әсерлі әңгімесін нарком оң қолын жағына сүйеп, креслоға шалқая түсіп ынтыға тыңдады. Бөгде қозғалыс жасап, ләм-мим деп сөзін бөлген жоқ. Қаныш Имантайұлы да күн ілгері ойлап келген мәнді сөзін ұмытып, ырқынан тыс, көкейіне сол сәтте құйылған, «Мені айт, мені айт» деп мазалаған жан сырын әңгімелеуге түсіп кеткенін аңғарар емес. Сегіз жылғы сергелдеңде жүрегінде ұялаған күдігі мен өкінішін, кешкен бейнеті мен зейнетін, жұмыскер серіктерінің сенімін, жер-жердегі тілектестерінің демеуі мен тілегін, Геолком сарапшыларының әр кездегі өзіне жасаған қиянаты мен өктемдіктері жайында да жасырмай, қысқа ғана тізіп өтіп:

– Григорий Константинович, сіз мына жайтқа көңіл аударыңыз, – деп қайта шалқысын, – бір тонна мыс алу үшін Қоңырат рудасынан Балқашта 110 тонна, Дегтяркада 74 тонна, Бозшакөлде 156 тонна, Алмалықта 130 тонна мыс тасын қорыту керек. Ал Жезқазған кенінен соған небәрі 68 тонна керек. Өзгені айтпайын, басқарма білгіштері осы айғақты неге көрмейді, неге ескермейді? Бұдан артық қандай дәлел керек?!

Орджоникидзе кенет қарқылдай күліп, қолын сарт-сұрт соқты.

– Өзің әлей қу екенсің, – деді геологқа сүйсіне қарап. – Жезқазғанның шашбауын көтергенде, «Салыстыруға болмайды, ол – уникум, дүниеде теңдесі жоқ кен орны!» деп жер-көкке сыйғызбайсың. Ал қолайыңа жағымды болса, қарай гөр, цифрларды тақылдатып, шотқа қаққандай жатқа соғып отырғанын! Жә, жә, құптарлық талап!..

Наркоммен әңгіме өзі үшін жайлы әуенге көшкенін сезіп отыр.

Сергоның келесі сұрағы сол ойын құптағандай тосын болды.

– Әлбетте, мұндай айғақтарға дау айта алмайсың, – деді. – Жә, сен енді маған, жарқыным, Жезқазғанды дүниежүзілік мыс провинцияларымен салыстыратын себебіңді ұғындыр, – деп нарком саусағын шошайтты. – Тек қана шындық, шындықты естірт!

– Оның мәні бар, Григорий Константинович, – деді Сәтбаев әр сөзін ойлана айтып, – Америкадағы Жоғарғы Көл немесе Африкадағы Терістік Родезия мыс кендері – талай жылдардан бері қазылып, абырой-атағы күллі жұртқа жария болған қазына көмбелері. Демек, әлемге жария кендермен салыстыру Жезқазғанның бағасын

бірден көтереді. Жасырып қайтейін, жұртшылық назарын аудару үшін жасаған амал.

– Ау, сонда, кен іздеуші геологтың базарға пұл шығарған саудагерлерге ұқсап, өз ісіне мадақ жарнама жасауы қалай?

Қаныш үндеген жоқ, төмен қарады. Не десін? Шындық, бұл да шындық. Амалсыздың шарасы...

– Жарайды, Қаныш Имантаевич, мен де саған сөздің турасын естіртейін. Сөйткенің жөн болған, – деді нарком. – Қара көбейтер қатардағы инженер болу жараспайды бүгінде... Мықты инженер болу керек! Өзің атқарып жүрген істі мақтан етіп, жұртқа таныта білу керек. Өйтпейінше, социалистік құрылыстың шынайы басшысы болу қиын, достым.

– Реклама дейсіз, соны біз еріккендіктен жасап жүрген жоқпыз, жолдас нарком, – деп күрсінді Сәтбаев бәсең үнмен. – Қатал өмірдің сабағы! Қарауыңдағы жұмыскер алты ай, жеті ай бойы соқыр тиын еңбекақы алмай, ісіп-кеуіп жүдеп, үйінде оның қызыл қарын жас балаларынан сұрап шулап отырса – әсіре жарнама ғана емес, одан да масқара әрекетке барады екенсің! Жасыратыны жоқ, Григорий Константинович, саудамен де шұғылдандық. Иә, соңғы екі жылда көрмегеніміз жоқ, не істемедік? Басқарма соңғы үмітімізді үзіп, барлау қаражатынан біржола айырған соң, амал қанша, басқа трестерден күнкөріс іздеуге де тура келді... – Геолог әлденеге қымсынғандай мырс етіп, сөзін сабақтады. – Әділін айтқанда, біз алтын іздеушілер мен көмір институтына иә бояу тресіне ештеңе де іздеген жоқпыз. Олардың ақшасын Жезқазған барлауына жұмсадық. Сөкпеңіз бұл үшін, жеке басыма содан бір тиын пайда көргем жоқ, бәрі-бәрін Үлкен Жезқазғанды жұртқа танытуға шығындадық.

– Түсіндім жайыңды, оңды болған! – деп басын изеді Серго. – Жә, тағы не айтасың? Іркілме, түгел ақтар!

– Өтініш біреу, Григорий Константинович. Қаншама мықты дегенмен, бұдан арғы сергелдеңге адамдарым төзбей ме деп қорқамын. Қашанға дейін сынаймыз? Олардың жігер-төзімінің де үзілетін шегі бар. Қысқасы, жолдас нарком, сізден көмек болмаса, білмеймін. Мәскеуде менің кірмеген есігім, сұранбаған кеңсем кемде-кем...

Орджоникидзе кабинеттің ішінде ерсілі-қарсылы жүре бастады. Қолы артында, әлденеге ойланғандай. Бір сәтте қасына тоқтады да, иығына қолын салып:

– Ивановты білесің бе? Балхашстройдың бастығын? – деді.

– Танимын, өткен жылы Қарсақбайға келіп қайтқан. Өте қабілетті адам. Ондай іскер де жігерлі басшының қарауында жұмыс істеу кімге болсын бақыт дер едім!

– Қабілетті деу аз. Алтын адам! – деді Серго. – Иванов барғанша мұндағы жұрт: «Қазақстанда жер асты қазынасын өндіру тиімсіз, сорақы қымбат» – деп зарлап бақты. Ал ол бұл пиғылды бірден теріске шығарды. Қалай дейсің ғой?..

Геолог басын изеді. Бұл туралы хабардар болатын.

– Еділ жағасынан трактор алыбын тұрғызарда да ол сөйтіп еді. Иә, басқалардай «Қиыр шет, шөл дала» деп байбалам салған жоқ. Қиыншылықпен білегін сыбанып айқасты. Қазір Балқашта жол да, су да, кадр да бар. Ең алдымен ол адамдарға қажет жағдай туғызды. Нағыз өндіріс командирі осылай істеу керек, жұмысқа бел буып, Ивановша кірісу қажет!

– Василий Иванович Қарсақбай комбинатында отырса, сіз бен біздің әңгімеміз, Григорий Константинович,

мүлдем басқа мәселе жайында болар еді, амал қанша?

– Дәмесін қара! – деп мырс етті Орджоникидзе, – бұл туралы аузыңды ашпа, Ивановты Жезқазғанға бермейміз. Ал сендерге, менің түсінуімше, іскер басшыдан гөрі тап қазір ақша керек.

– Иә. Аз емес, едәуір. Алдыңыздағы сметада оның мөлшері толық көрсетілген.

Орджоникидзе үстел үстінде жатқан Сәтбаевтың мәлімдемесін қолына алды.

– Жарайды, Қаныш Имантаевич. Сендірдің мені далаңның мыс қазынасына! – деді нарком. – Жезқазғанның тағдыры қаражатқа қарап тұрса – табамыз қанша болса да!

Қаныш Имантайұлы орнынан атып тұрды. Қапелімде бірақ не айтарын білмей, қатты тебіреніп әрі сасқалақтаған үнмен:

– Жолдас Серго! Григорий Константинович! Шексіз рақмет! Сіздің сеніміңізді біз еселі еңбекпен ақтаймыз! – деді аптыға сөйлеп. – Ұлытау қойнынан үкімет миллиондаған тонна, пұт емес, тонналаған мыс және басқа да қазына алады. Бұл тарихи іс, тарих та бұл қарекетімізді ақтайды!..

– Жарар, аптықпа. Рақметіңді де соңынан айтасың, – деді нарком, бірер адым алға жүре түсті де, кенет қасына келіп сөзін сабақтады. – Бұған әуелі главканың бастықтарын көндіруім керек. Иә, Үлкен Жезқазған үшін басқарманың қор қалтасын сілкіп бағамын. Одан арғысын тағы көрерміз... Байқаймын, бір жығып алсаң, өзің де олардың қыр соңынан қала қоймассың, сыңайыңды аңдадым.

Серго рақаттана күліп, геологқа мейірмен қарады.

– Ал, мынаны, академия қаулысын, – деді Орджоникидзе алдындағы қағаздарды нұсқап. – Бұл – мықты тірек! Тек соны әжетке басқаша жаратсақ деймін. Мәселен, осы тіректі көзір етіп, Орталық комитетке Үлкен Жазқазғанды жоспарлы түрде салу туралы хат жолдасақ? Әрине, ең алдымен теміржол құрылысын жүргізу керек. Кеніштің құрылысын бастауға да қыруар қаражат керек, аз дегенде бес жүз миллион сом! Әлбетте, соның бәрін Жезқазған мысы ақтауға тиіс. Ол енді Одақтағы ең үлкен мыс өндірісі болады. Қаншама мол мүмкіндік, зор игілік! Балқаштан біз жылына жүз мың тонна мыс аламыз деп жоспарлап отырмыз, ал сіз барлаған кеніштен одан да көп...

– Оған сөз жоқ, жолдас нарком, Жезқазған комбинатының қуаты Балқаштан кем дегенде екі иә үш есе асып түседі!

– Иванов жолдастан пікір сұрасақ қайтеді?

– Меніңше, Василий Иванович сөзайтпай келіседі. Жезқазғанды ол кісі жақсы біледі, әділін айтуға тиіс.

– Былай болсын, – деді нарком. – Мына қағаздар әзірше менде қалсын. Жетімсізі болса тағы сұраймыз. Өзіңе де Мәскеуде екіүш күнге аялдауға тура келеді, Түсті металдар басқармасымен келісеміз. Саяси бюроға ұсыныс әзірлейміз. Жалғызбын деп ең, көрдің бе, екеуміз енді. Ал келістік пе?

– Келіспегенде, Григорий Константинович!

– Олай болса, осымен тоқтайық... Бүйтіп отырып Жаңа жылды өткізіп алармыз! Уақыт жөні солай болды, ғафу ет!..

– О не дегеніңіз?! Мұншама зор сыйлық алып тұрғанда...

– Барлаушыларыңа сәлем айт, – деп нарком Қаныштың сөзін бөлді. – Көбіне шыдаған екен, төзімдерін әлі де аз

күнге ширата түссін. Сірә, бұдан әрі тарықтыра қоймаспыз!..

Жезқазғандық геологты Серго есікке дейін шығарып салды.

Етті, салалы сом саусақтарымен қолын қатты қысып:

– Өмірде, қымбаттым, әр түрлі қиыншылықтар кезігеді. Жан қинайтын нағыз кедергілер, картон қағаздай жасанды кедергілер де ұшырасуы мүмкін. Әңгіме соларды жеңе білуде, сүрінбей өте білуде. Солай, Сәтбаев жолдас! Жаңа жыл құтты болсын!.. Өмірде де, еңбекте де табысты, қуанышы мол жыл болғай! – деді.

* * *

Ұлытау атырабы ғана емес, күллі Қазақстанның күшқуатын еселеп арттыруда ерекше мәнді болған, шынтуайтын айтқанда, индустриалды ел атануына жол ашқан тарихи сұхбаттың ізін біз 1969 жылы Мәскеудің Марксизм-ленинизм институтындағы Компартияның Орталық мұрағатында сақтаулы Г.К. Орджоникидзенің дербес қорынан (85-тіркеме, 29-іс) таптық. Көлемі үш парақ сол деректен шағын үзінді келтіреміз (хаттың біз оқыған екінші данасында «қаңтар, 1935 жыл» делініп, күні қойылмаған).

«БКП(б) Орталық комитеті, И. СТАЛИНГЕ

...Еліміздің мысқа ділгерлігін отандық өндірістер өнімімен толық өтеу үшін қазірде салынып жатқан мыс зауыттарының құрылысын үшінші бесжылдықта барынша жеделдетіп, ал жұмыс істеп тұрғандарын қайта жабдықтаумен бірге тыңнан үлкен екі мыс комбинатын бастау керек. Олар – Жезқазған мен Алмалық. Бұлардың құрылысын ерте бастайтын себебіміз: екеуі де орасан үлкен қуатқа жобаланбақ және орталықтан қашық аудандарда орналасқан.

Жезқазған кен орнының орташа мыс құнары 1,92 процент, барлық барлау категориялары бойынша, ол – дүние жүзіндегі алып мыс кендерінің бірі, Одақтағы ең ірі кеніш те, тегінде, сол болмақ. Соңғы үш жылда тиянақты жүрген нақтылы барлау нәтижелері Жезқазған өндірісін ешқандай күмәнсіз және ұтымды жобалауға мүмкіндік туғызып отыр. Жезқазған қоры тоғыз жүздей ұңғыма мен мыңнан астам барлау жыраларына негізделіп есептелген. Кен өндіру және байыту технологиясы өндірістік сынаудан толық өткен... Бұл құрылысты 1936 жылы бастағанымыз абзал, дайындық жұмыстарын жүргізу үшін биылдың өзінде оған үш миллион сом қаржы бөлу керек.

Жезқазған кенін игеруде қол бөгер бірден-бір қиыншылық – оның сырт өмірмен темір жол байланысының жоқтығы. Сол себепті дайындық жұмыстарына кірісумен бірге 1935 жылы ұзындығы 414 км «Өспен кеніші – Жезқазған» темір жолын салу қажет. Сонда ғана жаңа кеніш Қарағанды көмір бассейнімен байланысады. Темір жолсыз Жезқазған құрылысын бастау, оның орасан мол мыс көмбесін жедел игеру мүмкін емес. Ал зауыт пен рудникті кен орнының қуатына лайықтап кең көлемде, еліміздің мыс өндіру мүмкіндігін жедел арттыру жоспарымен үйлестіре салғанымыз тиімді болмақ. Темір жолды қоса есептегенде, бұл құрылыстың жалпы құны 500 миллион сом шамасында...

С. Орджоникидзе».

БКП(б) Орталық комитетіне жолданған нарком хатымен бірге Түсті металл басқармасының бастығы А.С. Шахмурадов пен Балқашқұрылыс тресінің меңгерушісі В.И. Ивановтың осы ұсынысты құптаған пікірлері де жолданыпты. Екеуінде де Жезқазған кенінің маңызы мен қоры, оны пайдалану тиімділігі нақты айғақтармен

дәлелденген. Содан-ақ Қ.И. Сәтбаев өтінішінің ауыр өнеркәсіп штабы тарапынан қандай қолдау тапқанын шамалау қиын емес: екі жылдан бері қаржыдан қағып, Жезқазған құрылысын ғана емес, барлау жұмысын да тежеп келген басқарма жетекшісі кенет Қаныш Имантайұлының ұсынысын толық құптауға мәжбүр болған; құптап қана емес, Жезқазған сияқты алып кенді қайыра ашқан геологтың жанқиярлық еңбегіне көңіл аударып, қиыр даладағы мысты ауданды тезірек игеруге сүбелі қаржы бөлу қажеттігін өтініп отыр...

Сонымен, Үлкен Жезқазған төңірегіндегі ұзақ сонар хикая бір-ақ күнде басқа арнаға ауып, мемлекеттік маңызы бар мүдделі шаруаға айналды. Әрине, Серго Орджоникидzenің тікелей араласуымен... ВЦИК-тің кезекті сессиясында (наурыз, 1935) ол:

«...Жуық арада біз Үлкен Жезқазған комбинатының құрылысын бастаймыз. Онда қуаты орасан зор мыс көмбелері бар. Бұл кендер Орталық Қазақстанның қиян шетінде, темір жолдан шалғай орналасқан. Сондықтан да Қарағандыдан Жезқазғанға тартылатын темір жол құрылысын жеделдетіп жүргізу қажет...» – деген.

Сол жылдың көктемінде-ақ Қатынас жолдары комиссариатының мамандары Ұлытауға келіп, болат жол жүретін өңірде ізденіс-жобалау жұмыстарын жүргізіп, Жезқазғанқұрылыс тресі де ұйымдасып, алып өндіріс іргесін қалауға да әзірлік бастады. Ең бастысы, Қаныш Имантайұлы екі жылдан бері ауыр бейнет тартып, қағажу көрген барлау қаржысы қолына тиіп, арман ісіне қайыра кіріскен-ді.

XIV ҒАСЫРДАН ХАТ

Хижраның 793-інде¹⁴, қой жылы, соған дейін жеңіліс көрмей, жиырма бес жыл ат үстінде болып, жүріп өткен жерін қанға бөктіріп өрттей жалмап келе жатқан Темір Көреген жеңімпаз екі жүз мың әскермен Самарқаннан аттанған. Бұл – Әмір Темірдің ат тұяғы жеткен төңіректі бағындырып, Азияның Ақсақ Барысы атанған шағы.

Азия барысының аяуды білмейтін тырнағы бұл жолы Алтын Ордаға ауған. Ал Алтын Орданың сол күндегі билеушісі жаужүрек Тоқтамыс баһадүр еді.

Айбарына сұңғыла ақылы, айласынан кемеңгерлігі асқан Темір Көрегенге тегінде қолбасшылық қабілет шексіз дарыған. Соның өнегесін ол осы жолы да аңғартады. Сейхунды¹⁵ кесіп тура көтерілсе, Еділдің төменгі саласында ірге тепкен Алтын Орданың астанасы Сарай-Беркеге ай жарымда жетіп баруы хақты. Сірә, ол жауына күтпеген сәтте шүйілуді жөн көрген? Бәлкім, табаны тимеген терістік-шығыстағы жаңа жерлерді кесіп өтіп, өз иелігін кеңейте түсуді қалады ма? Қаһарлы қолбасшының Сейхунды бойлай жүріп, сәуір айының екісі күні¹⁶ Сарыөзенге¹⁷ құлағаны анық.

Оның алдында енді жусанға бөккен, бетегесі белден келген, шетсіз-шексіз құлазыған құба жон, құлама белді ежелгі қыпшақ даласы жатқан-ды.

Моңғол шапқыншылығынан бергі екі жүз жылда мұншама жортуыл көрмей, ту тыныштықта тусырап жатқан қыпшақ жері тағы да ат тұяғына таптаурын болып, топырағы шығып бейберекет түтеуге түседі. Көкжиекті шаң қабады. Күн көзін Ақсақ Барыстың ызбары жабады. Көктем келгенмен көгеріп шыққан көгі болмай, көгінде қалықтап ұшқан құсы көлдерге қона алмай, кеше ғана мәре-сәре болып шуылдап жатқан иен

сахара аз күнде құлазып, адамы босып, аңдары жосып, зор жұтауға ұшырайды.

Неше күн шеруде көз тоқтатар тұғыр ілінбей, қарауыл салар биік те көрінбей ішқұсада келе жатқан Әмір Темір шексіз кең даланың тылсым үнсіздігінен жалығып, беймаза күй кешкен бағзы күні алдыңғы шолғыншыдан хабар келеді: «Көкжиектің теріскей қиырына көз салсаң – күншілік жерден көкірегін бұлт тіреген биік тауды көруің қақ; оның баурайынан он сан бұлақ, сан тарау өзен құлайды; көлігіңе – иен өріс, жер қайысқан әскеріңе жайлы қоныс соның саясынан табылады...»

Сол тау – Сарыарқаның кіндік жонында осы күнде де дара құздиған Ұлытау еді.

Ақсақ Темірдің жиырма түмен әскері сәуірдің 28-і күні Ұлытауға жетіп, ат шаптырым ұзын сайлар мен әрқайсысы бірбір бұлақ, өзен құлатқан кең қолтық бұйраттарға жайыла қонады. Ұлытауда олар үш күн, үш түн шеру болады. Көлік тынығады. Неше күн бойы шаң қаптырған шөл даланың азабы да ұмытылады. Алда – ұзақ жорық, жаңа асулар!...

Төртінші күні, ертеңгілік мезгілде Әмір Темір қасына қолбасшы, уәзір-кеңесшілерін алып, Кермене ақын және бар, өзінің қыл құйрық байланған қара туы қадаулы биік төбенің үстіне көтеріледі. Әміршінің қысық көзі ешқайда тоқтамай, от шаша аласұрады. Төңіректің көз тұндырған көкжасыл көркін емес, көлемін өлшеп тұрған сықылды. Анау қарауылға шыққан құлжадай оқшау дараланған биік тау да, соның саялы, салқын баурайы да, мына ту сыртындағы сағым ойнап, шеті көкжиекпен шектескен жалпақ жазық та Азияның азулы Барысының қысық көзіне тар болып қомсынып тұрғандай. Әлден уақытта ол қатты дауыстап:

– Әй, Кермене! Табаным тиген мына төбешікке қандай сый лайық? Бұл енді менің иелігімдегі жер ғой, – дейді.

Кермене ақын сөзден жаңылған ба:

– О, Әміршім! Сенің сыйыңа лайық жер иығымен бұлт тіреген Ұлытаудың шыңы еді. Әттең, соған, жете алмай күйінгендіктен жаза тартқызып тұрсың-ау! – десе керек.

Әмір Темір сонда мырс етіп:

– Кім көрінген шыға алмайтын, ат тұяғы ешқашанда баспайтын, асуы қиын, асқақ шыңның маған керегі қанша? Маған мынау аттылы-жаяудың бәріне таптаурын болар қарауыл шоқы ұнайды. Ұнаған соң сыйым да осыған арналады, – дейді.

– Олай десең, Әміршім, табаның тиген төбеге терең ор қазып, мәңгі өлмес есімің жазылған алтын табақ көмейік, – деп ақыл қосады уәзірлердің бірі.

– Ақымақ, алтындай асылдың ешқашанда жерде жатпайтынын білмеуші ме едің. Ертең-ақ өзің сықылды бір сұмпайы қазып әкетсін деп қалдырам ба оны?

– Бәрекелді, жөн сөз, ақылы бәрімізден озық, тәңірдей биік Әміршім, – дейді Кермене ақын. – Осы тауда тастан көп қазына көрмедім. Соның біріне атыңды жазып қалдыр. Сен қонған жұртқа мәңгі өшпес сондай белгі лайық!

Әмір Темір сол ақылға тәнті болып:

– Кермене ақын, ойға қонымды сөз сөйлеп тұрсың. Мына ақымақтарға қара тастың алтын табактан не үшін артық екенін түсіндір, – дейді.

Кермене ақын мәнерлеп жазу шеберлерін жұмсап, Ұлытау қойнынан үлкендігі кебежедей қарабұжыр тас алдырады да, қылышын қынабынан суырып, қасында тұрған нояндарға:

– Ал қане, осы тасқа тырнақтай сызат салып көріңдер, – деп шаттана күлсе керек.

Шамның¹⁸ атақты шарболаты да, Бағдатта соғылған болат сүңгі де, Самарқанның әлденеше батпан сом балғасы да сандық тасқа иненің жасуындай сызат түсіре алмапты.

– Міне, көрдіңдер ме, мұның алтыннан артықшылығы да осы, – дейді Кермене масаттана сөйлеп. – Оның бетіне түскен әміршінің есімі мың жылдан соң да өшпей, желсудан көшпей, мәңгі сақталады...

Мұнан арғы оқиға Темірдің жорық шежірешісі Шараф ад-Дин Әли Иәдзының «Зафар-Нама» кітабында былайша суреттеліпті:

«Әмірші Ұлытаудың басына шығып, алдында көсіліп жатқан ұшы-қиырсыз иен даланың көкжасыл реңін тамашалап ұзақ тұрды. Сонсоң әскеріне тас тасыттырып, биік оба тұрғызуды бұйырды. Шеберлер текше тасқа бақытты оқиғаның болған мерзімін әйгілеп жазып, оның есімін ұзақ жылдарға сақтайтын мәңгілік белгі етіп қалдырды...»

I

1935, яки доңыз жылының тамыз айы. Сонау бір дүрбелең күнде Темір Көрегеннің жер қайысқан қолы шаңдатып өткен ежелгі қыпшақ даласы. Сағым ойнап, бәз-баяғыдай бедірейген қалпында жатыр. Бетегелі боз қырқалар, көк торғын мұнар ораған биік таулар, шексіз жазықтар, мөлдіреген көк аспан да ғасырлар көшін, замандар легін кешпеген, әсілі, көрмеген сияқты. Жоқ, бұл – алғашқы әсер. Әне, боз қырқа үстінен қою шаң көрінді. Соңында арқан сүйреткендей ақшулан бұлт, ал шаңның алдындағы қара ноқат тез зорайып, құйындай зымырап келеді...

Бұлар Қарсақбай комбинатына қарасты геологиялық барлау конторының бір топ кен іздеушілері еді. Көліктері – сол күннің жүрдек фордигі. Жүргізушісі – Григорий Мироненко, жолаушылардың өз сөзімен айтқанда, «осы топтың шофері ғана емес, бірден-бір асыраушысы». Өйткені ол күні бойы ашық далада, күн көзінде жүріп жер қарап, кешке қарай жатар орынға титықтап жететін серіктеріне дуадақ, кейде киік атып, күнара ыстық сорпа ішкізіп отырады.

Топ жетекшісінің ынтасымен жер шола шыққан жолаушылардың қарамаы шағын, небәрі алты-ақ адам. Шақырайған өтімді күнге осалы – геолог-минералог Таисия Алексеевна. Көбіне ол Жагордың қасында, кабинада отырады. Қораптың үстінде жайғасқан төртеудің үлкені – Қаныш Имантайұлы. Оның қасында қос коллектор, біреуі – әйел адам, үшінші серігі – жасаң жұмыскер Шәріп (Қанекең 1932 жылғы ашаршылықта өз ауылынан әкелген жастардың ересегі).

Құрал-жабдығын, жағармай, азық-түлік, қазан-ошағына дейін сайлап шыққан жолаушылар осы сапарда бірталай жерді аралаған: Қарсақбайдан шыққан бетінде Байқоңыр, Қияқты өзендерін бойлап, терістіктегі Дулығалы Жыланшық пен Үлкен Жыланшықтың жағасын асықпай қарап өтіп, Ақсай, Болаттамға дейін барып, Ұлытауға батыс жағынан орағытып келеді. Жолға шыққандарына екі апта болған-ды.

Біз сөз етіп отырған күні барлаушылар тобы Жетіқыз өзенінің жағасына келіп тоқтаған. Қонатын жерге әдетте жарықта жетіп, кешті от жағып қарсы алатын. Кеше қапыда қалды. Оған кінәлі – бастықтың өзі; Жетіқыз өзенінің саласына ілінгеннен-ақ әлсін-әлсін тоқтатып, жер шолуды бұрынғыдан да жиілете бастаған; әсіресе қарсы алдынан бұйрат, төбе кезіксе,

бұрылып барып басына шығады; тіпті оба көрсе де соны бір мәрте тексермей алға жүргізбейді...

Сөйтіп, келесі қонысқа саяхатшылар кешігіп жетті. Күндегідей жерошақ қазып, қазан да көтермеді. Жәшіктегі құрғақ асты қажалап, қара торсықтың түбінде қалған сусынды бөліп ішті де жолшатырын қалқитып алып ұйқыға бас қойған.

Қаныш Имантайұлының жігіт ағасы атанып, абырой-атағының толысқан шағы. Сұраған қаражатқа қолы жеткен соң-ақ барлау бағытын Жезқазған төбелерінен ұзатып, жырақта жатқан қияндарға аудара бастаған.

...Мазасыз жетекшінің бүгін де өздерінен ерте тұрып, дала кезіп кеткенін серіктері ертеңгілікте білді. Сірә, өздері ұзақ жүрістен қажып, тұяқ серіппей тым қатты ұйықтаса керек. Күн құрық бойы көтеріліп қалған. Бүгін де аяусыз күйдіріп, мейлінше шыжғыратын тәрізді. Аспан ашық. Түндегі дәру самалдың лебі білінбейді. Ыстық аптаппен ауысқан.

Шәріп шелек алып өзенге кеткенде, Рожнов төңіректен тас жиып, қазандық қалай бастады. Мироненко ежелгі кәсібі, шай қамдауға кірісті.

Талай күннен бері тірлігі бірге болғандардың күн сайынғы әдеті осы: үш геолог шыққан күнмен таласа тұрып, жер шолып кетеді; талай белді кезіп, жол дорбаларын үлгі жынысқа толтырып қайта оралғанша, қоста қалған үшеу ас қамдап, ас-су әзірлеп отырады... Қара шәугім быжылдап «ән салғалы» қашан. Біраз жерді шолып, Таисия Алексеевна мен Катя Круглова қайтып оралды. Қай шаруаға болмасын шыдамсыз Сергей Рожнов дастарқан жайылғанын тосқан жоқ, екі құлақ шайды апыл-ғұпыл ішті де, коллекторлық міндетін атқаруға кірісті.

Ал Қаныш Имантайұлы ұшты-күйлі жоқ...

Бұл кезде ол Жетіқыздың теріскей жағасында – алыстан түйе өркешіндей шошайған қос шоқының қиыр шеткісін қарап болып төмен түсіп келе жатқан-ды. Геолог бұған да үмітпен шыққан. Етегіндегі тырбиып өскен теріскенге қызығып, өзен жарындағы топырақ түсінен де үміттеніп әдейі көтеріліп еді. Шоқының арғы-бергі бетін бірталай кезді. Бірақ үміт ақталмады. Сөйтсе де қос жақ шеттегі екінші шоқыға да соға жүрмек болды. Батыс шеті шымқай тақтатас әрі тік жарланып қатпарлана біткен биік шоқыға геолог ентігіп шықты.

Төбенің үстіне көтерілгенде-ақ ол өзін Ұлытаудың ұшар басына шыққандай сезінді. Көз жетер төңірек алақанға салғандай табан астында сұлап жатыр: терістікте Ханшапқан жазығы бұлдырайды; ту алыста кеше өздері басып өткен қос төбелі Сарлық; оның ар жағында менмұндалап Ұлытаудың ұлы шыңы Едіге тұр; алыстағы Кеңгір саласы да осы жердің биіктігіне бас игендей мұнарланып көрінеді.

Шоқының мына кереметіне таңданған геолог: «Бұл қандай биік, алысты жақындатқан қандай шоқы?..» деген оймен планшетіне қараған. Күткені – биік, ұзын иә биіктік өлшеміне лайық тұлғалы сөздер еді. Бұл төбе соның бірін де місе көрмей, өзіне ең қымбат, ең зор атауды иемденіпті: Алтыншоқы! Неге алтын? Жерсуға ат қойғыш қазақ елі, тегінде, мұндай жөннен жаңылмаушы еді. Қолмен көмгендей-ақ көп асылды қатесіз нұсқап беретін-ді. Мынау да соның бірі болмағай?

Көңілінде жылт еткен бір үміт, бір сенім қат-қабат жарысып дегбірін билегенін сезді. Әсіресе шоқының күнбатысқа құлар жолында теңкиіп жатқан қорым тасты көрген соң-ақ шөлдегенін ұмытып алға аптыға басқан-ды.

Қорым тастың бұрын-соңды Арқа тауларынан өзі көрген оба, үймелерге ұқсамайтынын Қаныш Имантайұлы бірден аңғарды. Құрамы да, қаланған жігі де басқарақ. Аумағы он екі қанат қазақы үйге орын болғандай кең үйменің қаланған жігіне қарап тұрып ол тағы бір өзгешелікті байқады: қорым тас іш жағына қарай дестеленіп қаланған, демек, бұл – қорған емес. Тас үйменің құлау жігі де өзгеше құрылыс екенін аңғартқандай. Геолог еңкейіп, қуыстан екі-үш кесек тас алды. Таңданғаны соншалық – тізерлеп отыра қалып, тағы да екі-үш тас суырды.

Қолында бір жақ беті магма жынысына ұқсаған, от қақтап, күшті жалын шарпыған тас кесектері тұрғанына ол енді шүбәланған жоқ. Үлкейткіш шынымен зер сала үңіліп еді, тас бетінен ағаш көмірінің қалдықтарын көрді. Сірә, алдындағы үйме – пеш, кәдімгі дала пеші! Дөң көлбеуін түтін тартуға пайдаланып, мұржасын төбе басынан шығарған ескі пештердің орнын ол Ұлытау өңірінен жиі көретін. Мынау да соның бірі. Тек не үшін, қандай ділгерлікпен ол осы жерге қаланған? Металл қорытса, кен көзі қашықта емес. Сондай бір зәру қымбатқа болмаса, жай ғана қазандық үшін осынша тас жиып, әуреге түсудің қажеті қанша?.. Геолог қосқа қайтуды ұмытып кетті. Серіктерінің тосып отырғанын да қапелімде есіне алған жоқ. Есіл-дерті айдаладағы жабайы пештің жұмбақ қызметі болып, қорым тасты әрлі-берлі ақтарды. Ақтарған сайын өз жорамалын растағандай айғақтар тауып, сенімі беки түссін. Әзірше шүбәсіз анықтағаны: пеш аузы төменіректе болған; түтін тартар қуыс жер астымен көлбей қаланып, осы өзі тұрған оппада біткен; қорытқаны да – металл емес, басқа зат. Өйткені қаншама ақтарса да бір түйір металл қорытпасын иә кен тасын таба алмады. Бәлкім, әлденені ұзақ қыздырғандай.

Күн сәскеге ауып, көлеңке теңелуге айналды. Пеш орнында едәуір уақыт отырып қалған ба, таңдайы тобарсып сусын тілегенін аңғартты. Машина өзі тұрған шоқының теріскей жақ түбінде. Тура жүрсе бір сағатта-ақ жетіп барады. Бірақ ол «бір жерді екі мәрте баспау да – іздеуші геологке жоралғы» дейтін әдетімен шоқының оңтүстік жағын орағыта қайтуды жөн көрді.

Кейін, сан жылдардан соң да тәнті ризалықпен есіне алатын олжа оған осы арада, шоқыны алыстан орағыта жүргенде кезікті... Иә, барлаушы-геолог Алтыншоқының оңтүстік бетінен сонау қым-қуыт заманда, хижраның 793-жылында Азияның айбарлы билеушісі Темір Көреген Ұлытауда қалдырып кеткен тарихи белгі тасқа кезіккенді (Әлгінде ол шұқшия зерттеген дала пеші де осы тастың бетіне таңба, мәңгі өшпес жазу қалдыру үшін көне заман шеберлері қалаған қазандық орны еді).

Бұдан бірнеше жыл бұрын, Ұлытау өңіріне алғаш тап болған кезінде ол осы елдің көнекөз ақсақалы Өмекең: «Жасырақ кезімде Ұлытаудың арғы бетіндегі көп бұйраттардың бірінен жоғалған мал қарап жүріп таңбалы тас көрдім, құдауанда, келбеті соның бір жосын өзгеше еді», – деп тамсана әңгімелеген-ді, бірақ тастың жатқан жерін нақты айта алмай, адастырмас белгісіне тек Жетіқыз өзенінің бойын атаған.

Геологтің кешелі-бүгінде, Жетіқыз атырабына іліккен кезден мазасызданып, төбешік босатпай оба кезгені де содан. Кәріқұлақ Өмекең көрдім деген жұмбақ таңбалы тасты табуға құмар болған-ды. Міне, енді сол тас қарсы алдында теңкиіп жатыр. Тас бетіндегі белгі – өзі күткендей ру таңбалары емес, кәдімгі араб әріптері. Жазуы өшпеген, мәнерлі әріптер әдемі шабылған. Өзіне жас күнінен таныс араб, парсы, шағатай тілдерінен есінде қалған түйсікке бұрып, ежіктеп көріп еді – шығара алмады. Бастапқы жолын әрең ажыратты.

Кәдімгі мұсылман жұртының ежелгі рәсімі бойынша, әрбір сәлем хат, ресми деректердің алдында қосақтала жүретін. «Бисмилла рахман-рахим» деп басталатын дұға сөздері.

Қос басында қара шәугімді қайната-қайната тосудан шаршап, іздеуге шыққан серіктері топ жетекшісін тас бетіндегі жұмбақ жолдарды ежіктеп отырған сәтте тапты...

Сергей РОЖНОВТЫҢ естелігінен:

«...Шәріп екеуіміз іздеп барғанда Қаныш Имантайұлы таңбалы тастың іргесінде көлеңкелеп отыр екен. Бізге жайраңдай қарап: «Қане, жастар, мынаны қозғап көрелік. Алтыншоқыдан алтынға бергісіз қазына таптық білем. Меніңше, өте қымбат дүние. Сірә, көне уақыттың белгісі», – деп түсінік бергені есімде. Қымбаттығы рас болу керек. Геологтің шымыр болаттан құйылған балғасымен түйгіштеп көріп едік, титтей де сызат түсіре алмадық. Үшеуіміз олай-бұлай ырғап қозғай алсақшы. Зілмауырлығы сонша! Қосқа келіп, шай ішіп, біраз дем алған соң қайта бардық. Мен «Фотокормен» бетіндегі таңбасын суретке түсірдім. Таңбаның анық көрінуін ойлап, суретке түсірерден бұрын кәдімгі тіс ысатын ақ ұнтақпен әрбір әрпін мұқият ағартып шыққанмын. Осы тас туралы жарияланған еңбектерді безендірген айшықты сурет дүниеге осылай келді...»

Өзі тапқан белгі тастың фотосуретін Қаныш Имантайұлы Мәскеуге, КСРО ҒА-на жолдаған. Бірнеше айдан соң академияның хабаршы журналында «Ұлытау тасы» туралы хабар жарияланды. Белгілі шығыс зерттеушісі, профессор Поппэ тас бетіндегі жазуды ажыратып, оның көне дәуір белгісі екендігін, Әмір Темір жорығынан қалғандығын, тіпті жазылған жылы мен мәтінін де анықтайды.

Бертінде қазақ ғалымы Ә.Х. Марғұлан оны қайыра зерттеп, былай деп түпнұсқаға жақындата тәржіма жасаған: «Тәңірі нісбет (несіп) бергей. Тарих йсты юз тоқсан екіде, қой іл, йазаның ара айы. Туранның сұлтаны Темірбек юз мың черік біла... Тоқтамыш хан біла санычмаққа йучді. Бұ иерден өтіп, белгү болсын деп бұ обаны қобарды. Іншалла, тәңірі бұл кішіге рахмат қылғай, бізні дұға біле йат қылғай».

...1936 жылдың күзінде Қарсақбайға, Қ.И. Сәтбаевтың атына Ленинградтан хат келеді. Хатты Эрмитаждың сол кездегі директоры, академик И.А. Орбели жолдапты: академияның Ұлытауға арнаулы ғылыми экспедиция жіберуге шешім алғанын, Темірдің жорық жолында қалдырып кеткен тас белгісі бұдан былай Эрмитажда сақталатындығы жайлы ғылыми кеңестің қаулысы болғанын хабарлай келіп, экспедиция мүшелерінен таңбалы тас жатқан Алтыншоқыны көрсетуді өтініпті.

Сөйтіп, XIV ғасырдың көне белгісі сол күзде-ақ әлем асылдарының ұлы ордасы – Эрмитаждың 10-залына, екі терезе аралығындағы бірінші тағанға қойылыпты (1969 жылдың ақпан айында мен оны сол жерде көргем-ді. Тек тасты тұтас әкете алмай, жазу түскен бетін болат пышықпен қарыстай қалың етіп кесіп әкеткен).

III

Қаныш Имантайұлы «Ұлытау тасына» геологиялық саяхат кезінде кездейсоқ жолыққан. Тек оның тарихи ескерткіш екендігін бірден болжамдап, КСРО ҒА-сына хабарлауын кездейсоқ қарекет деуге бола ма? Жоқ. Әрнеге әуестік, одан да гөрі ғылым сырына құмарлық оны жиырма жасында есеп жыңғылына қойып кетіп, «Қазақша алгебра» оқулығын жазуға бастады. Тап сол ынтызарлық студент Сәтбаевты туған халқының ауыз әдебиеті үлгілерін жинауға әуей етіп, бұл істе де тыңға

түрен салғандай, фольклор іздеушілердің бірі болғандығын аңғартты. Сол саладағы алғашқы еңбегі – Семейде шығатын «Қазақ тілі» газетінің 1923 жылғы 13 желтоқсанда «Байшуақ» (Сәтбай атасының есімінің шуақты, сәулелі, сәтті мағынасынан туған сөз) деген лақап атпен «Обаған» әнінің туу тарихын, сол әнді айтушы қартаң әйел мен тыңдаушы көптің әсерін жариялаушы былай сипаттайды:

«...Көз алдыңа Сарыарқа, сайран жер, нулы ел, сары қымыз, саф ауа, сан еркіндіктің ұшқындары елестейді. «Қызықты қайран дәурен, өттің-кеттің, қайырылар күнің бар ма?» деген сияқты жүрекке біртүрлі тәтті уайым, майда сағыныш түскендей, жіңішке нәзік дауыс бір мезгілде тіпті солқылдай зарлайды.

«Жарың биік, Обаған, суың тәтті,
Үшбу қасірет жаныма жаман батты.
Тобыл өтіп Обаған келгенімде,
Алшаңгер мен Аягөз арам қатты...» –

деп тұрып өксиді, күңіренеді.

Көз алдыңа жапан далада жүрегін кернеген шерді қайда көмерін білмей сандалып жүрген адам елестегендей... Шыдай алмай, «Бұл ән кімдікі?» деп сұраймын...»

Бұдан әрі ән айтушы әйел мен ауыл иесі ақсақал екеуі қосылып, «Обаған» хикаятының тарихын көркем тілмен төндіре баяндайды: Обаған өзен аты екен, соның кең саласын жайлайтын Осып мырзаның Ақиық есімді сұлу қызына Жантөрин деген әпесер, оқыған жігіт ғашық болады; ал қыз байғұс Шыңғыс төренің Сұлтанмахмұт деген баласымен баяғыда атастырылған; Жантөрин ғашығына қолы жетпей, Орынборға кетеді, мұңлық қыз төренің ауылына; алайда ол жақта көңілінің басқада екені ашылған соң төркініне қайтып оралады; ғашығы болса Орынборда «Ашық кеуде, сырлы бет, құбылмалы қала әйелдерімен қыдырып», Ақиықты біржола ұмытады; жаны жаралы, көңілі қапалы сұлу сүйгенінің жүрегін оятпақ болып, жігітінің атынан осы әнді шығарған-мыс...

1926 жылдың 13 қаңтарында қазақтың тұңғыш театры Қызылорда қаласында шымылдығын ашты. Сол жылдың күзі мен қыс айларында Қарсақбай мен Мәскеу аралығында ерсілі-қарсылы сабылып жүрген инженер-геолог жұмыс бабымен Қызылордаға да әредік соғып, ұлт театрының қойылымдарын қызықтаған. Соның бір жылдық мерекесіне арнап, 13 қаңтар күні қойған ойын-сауығы – күлдіргі туынды «Малқамбай», соңынан екі бөлімнен тұратын концерт. Ойын-сауық кештеріне, театр ісіне жас күнінен ынтық Қаныш Имантайұлы мерекелі қойылым жайында «Қазақстанның ұлт театры туралы» атты көлемді рецензия жазып, «Еңбекші қазақ» газетіне ұсынған.

«Әміре (ҚазАКСР халық әртісі Әміре Қашаубайұлын айтып отыр – М.С.) бұл жолы назарын «Қанапия», «Жанбота» сияқты зор дауыспен шырқалып, шалқып салынатын қазақтың ескі, ескекті әндеріне молырақ көңіл бөлгендігін көрсетті. Бұл, әрине, сүйсінерлік нәрсе. Мұнан былай да Әміре сияқты әншілер осы бағыттан таймауы дұрыс болар еді. Өйткені

«Қанапия», «Жанбота», «Сырымбет», «Алтыбасар», «Топайкөк», «Шама» сияқты ескі әндер – қазақ елінің саф ауа, сайын дала, сары қымызға емінеркін өрістеп жүрген дәуіріндегі шығарған сарындары. Сондықтан олардың нақысында еркіншілік, еркелік, өжеттік сезімдер күшті. Бұл жөнінде көрсетерлік аз кемшілік – Әміренің «Қанапияның» аяғын тым шолағырақ қайыратындығы, – дей келіп, сын семсерін тереңірек жайтқа бұрады.

– ... Концерт бөліміндегі нашар шыққан Құрманбектің (Жандарбеков – М.С.) хоры. Ол шынында хор емес. Өйткені хор – тенор, альт, бас сияқты әр дауыстың үндестігінен құралған (унисон). Бұған шынында Құрманбек кінәлі емес, Қазақстанның қазіргі мәдениеті, театр күштерінің лебіз жүйесіндегі жалпы жастығы кінәлі... Қалибектің мысқылдары мен Мұхамедидің биі айрықша көз салып, көңіл бөлерлік нәрселер, өткір, орынды, улы мысқыл – көпшіліктің міндерін түзеу жолында ең күшті құралдың бірі екендігі даусыз. Өйткені жабайы сөздер тек сүйектен өтетін болса, улы мысқыл оның аржағында бүйректен де тесіп өтуі мүмкін...»

Мақала иесі үш түрлі ұсыныс айтқан: «1) Театр – ел өмірінің түзу айнасы. 2) Театр – ел міндерінің құрулы тезі, төреші ұстазы. 3) Театр – қазақтың салт-сана, күйі, сарындары сияқты мәдениет пен өнер кендерінің терең ошағы, ұйтқысы. Бұл негіздерді жүзеге асыру жолында ұлт театрына әлі де болса келешекте көп қайрат, қажыр, қазына керек болады...»

«Қаныш Сәтбаев – жас қазақ инженері, Том технология институтында білім алған, – депті ұлтымыздың ән-күй мұрасын жинаушы Александр Викторович Затаевич «500 қазақ әндері мен күйлері» жинағының 267-түсінігінде (М., 1931 ж.). – Баянауыл әндерін ол өте көп біледі және келістіре орындайды. Мына жинақ үшін ол көптеген әндер мен әуендерді айтумен бірге, солар туралы өте құнды деректер қосып, мәтінін орыс тіліне мұқият аударып та берді...» А.В. Затаевич, бірде-бір айтушыдан, ал олардың ішінде Әміре Қашаубаев, Майра Уәлиқызы, Қали Байжанов, Ғаббас Айтбаев, Жұмат Шанин, Жүсіпбек Аймауытов, Ілияс Жансүгіров сияқты ән-әуен дүлдүлдері мен білгірлері бар, бірақ нақ Қаныш Сәтбаевтай ерекше мол (25!) ән жазбаған. Сірә, инженер жігіттің ән қоры, орындаушылық мәнері де айрықша зор болған. Сірә, екеуі Мәскеуде кездесіп, ұзақ сағаттар жұмыс істеген.

(Ескертер жайт: Қаныш Имантайұлы А.В. Затаевичтің 1920-1935 жылдар аралығында қазақ халқының ән-күй мұрасын (ұзын саны 2500!) мұқият жинап, көпшілігін біржола ұмыт болудан сақтап қалған ізгі ісін ерлікке балап, ерекше құрмет тұтып, ізденісіне шама-шарқынша қолғабыс еткен. Әсілі, зерттеушіні ұлықтаудан ол Александр Викторович дүниеден қайтқан соң да жаңылмаған; Мәскеудің Новодевичье зиратындағы қабіріне Қазақстан атынан құлыптас қойылуына мұрындық болған; марқұмның басына жиі барып мінәжат етуден де айнымаған; 1958 жылы Алматыда «Ғылым» баспасында жарық көрген «А.В. Затаевич. Зерттеулер, естеліктер, хаттар және құжаттар» атты академиялық үлкен монография да – Қазақ КСР ҒА президентінің ынтажігерімен дүниеге келгені зиялы қауымға жақсы мәлім).

«...Том мемлекеттік университетінің Сібірдегі ең ескі және ерекше бай кітапханасынан мен туған халқымның фольклорлық шығармаларының небір асыл нұсқаларын таптым, соның кейбірін жұртшылыққа жеткізуге талап та жасадым... Солардың ішінде мені әдеби тілінің

шұрайлылығы, кестелі жырының сонылығы, тарихи-этнографиялық деректерінің молдығы жөнінен Едіге туралы жыр қатты қызықтырды. Ту баста оны Ш. Уәлиханов жазып алыпты, кейіннен профессор П.М. Мелиоранский жариялапты... Дайын тұрған нұсқаны қазіргі қазақ емлесіне түсіріп, өз атымнан алғысөз жазып, 1924-25 жылдар аралығында бітіріп, Мәскеудегі КСРО халықтарының Орталық Баспасына жібердім...» деген түсініктеме оқимыз Қаныш Имантайұлының 1951 жылы ресми мекемеге жолдаған хатынан. Сөз бұл жерде Қ. Сәтбаевтың 1927 жылы Мәскеуде жарық көрген «Ер Едіге» кітабы жайында болып отыр. Шындығын айтқанда, бұл – болашақ академиктің баспа бетін көрген тұңғыш кітабы. Фольклорлық жинаққа Қ. Сәтбаев жазған «Сөз басынан» шағын үзінді ұсынамыз...

«Мелиоранский бастырған «Едігенің» аты қазақша болса да, заты ноғайшаға жуықтаңқыраған түрі. Мұның үстіне әңгіме түрлі толғаулардың да аяқ алысы тасырқаған малдың тұяғынша сандыраққа айналыңқырағаны көрінеді. Бұған айыпты, әрине, Шоқан да, Мелиоранский де емес. Әңгімені бірінші рет аққа көшірген Ахмет дейтін ноғай мен өткен ғасырдағы қазақ жақсыларына «кітапша жазу», «ноғайша сөйлеуді» сән көретін әдеті. – «Ер Едігені» бастырушы мынандай уәж айтады. –

... «Аймақ тану» ұйымдарының қазақ ішіндегі істейтін нысаналы жұмыстарының бастауы тегінде елдің ауыз әдебиетін жинау шаралары болуы керек. Қазақ жұрты да қазіргі татарлар сияқты, енді біраздан кейін әдебиетінің деректерін «Орхон жазуларынан» іздеуі мүмкін. Шоқан бастап жиған Едіге батырдың әңгімесінде тарих, тіл, әдебиет жақтарынан қарағанда, қазақтың ескі сөздерінің ішінде маңызды орын алуға лайық деп білетіндігім үшін, оның жыр уәзіндері мен толғауларын тізіп, жазу түрін қазақшаландыруды дұрыс

деп таптым (Бұған Баянауыл аймағындағы қаржас руынан шыққан Қопабай дейтін шалдың аузында жүрген Едігенің бір сорабы көмекші болып отырды...»)

Жырды баспадан шығарушы одан әрі дастанда аталған сом тұлға Сатемірдің шындығында Ақсақ Темір аталған әмірші екенін дәлелдеп, оның да, қарсыласы Тоқтамыстың да кім болғанын тәптіштей қазады. Сөз соңында: «Тоқтамыс сынды «өзі қойған текешігінің» көрсеткен өрескел қоқайын көтере алмай ашуына мінген Ақсақ Темір 1391 жылы жер қайысқан қолымен Алтын Ордаға жөнеледі...» дегенде, ол, әрине, сегіз жылдан соң тап өзі сол жорықтың ізімен жүріп, Темір Көреген қалдырып кеткен тас белгіге жолығарын білмеген. Шүбәсіз жайт: әрдайым білуге, көруге, жүруге ынтызарлық жер асты қазынасын сәтті іздеумен қоса геолог Сәтбаевты ғылымның өзге саласында да соны жаңалықтарға жолықтырып отырған...

Кен барлаушы дәптерлерінде жер жынысын сипаттаумен бірге жол-жөнекей кездескен тарихи белгі, таңбаларды да аттап өтпей, суретін салып, көрген-білгенін тәптіштей жазуды машық еткен. Айталық, Бұланты өзенінің оң жағасынан, тақтатасты жыныстардан тұратын қима жартас бетінен ол көптеген хайуанаттар суретін табады; нақ осындай тас бейнелерді Қаныш Имантайұлы Тамды, Жетіқыз өзендерінің бойынан да көрген; ал Ұлытаудың ұлы шыңы Едіге үстіндегі, Бала Жезді мен Сарысу өзендерінің жағаларындағы адам мүсіндері немесе Алаша хан, Жошы, Домбауыл кесенелерінің көне құрылыстық, сәулет өнерінің үлгісі ретіндегі сипаты...

Солардың бәрі де Қаныш Имантайұлын қатты қызықтыратын. Қиялын қозғап, әр қилы ойға салатын. «Бұл мақала Жезқазған ауданындағы көптеген тарихи көне дүние ескерткіштерін толық және жүйелі түрде

баяндауды мақсат етпейді, – деп аяқтапты ғалым 1941 жылы «Народное хозяйство Казахстана» журналының № 1 санында жарияланған «Жезқазған ауданындағы тарихи және көне ескерткіштер» деген ғылыми еңбегін. – Керісінше, археологтар мен өлке зерттеушілерге осы ауданда қаншама қызық та сан-салалы материал зерттеусіз жатқандығын ескерту үшін жазып отырмыз...»

Зерттеу үшін. Білу үшін. Туған жерінің кен тасын ғана емес, соның ой-қырына түскен әрбір із, таңбаны, ескілі-жаңалы тарихты, мәнді оқиғаны біліп, жете тану

үшін. Ғылым жарағына, ел кәдесіне жарату үшін. Соны жас ұрпақ, кейінгі толқын көкейіне дарытып, биік мұраттарға, ілгері мәдениетке жетелеу үшін...

Оның дара жаратылысы сол – іздеу, әрқашанда жаңалыққа құмарлану!..

ОРНАЙДЫ ҚАЛА ӘЙГІЛІ

I

1936 жылдың шілде айы. Шаңқай түс. Кеңгірдің Наушабай ата-

латын төменгі саласында жайлауда отырған Бекболат ауылының үлкен-кішісі үй сыртынан естілген автомобиль гүріліне елеңдеп, есік алдына жүгіріп шыққан: кішкене фордигімен тағы да келіп қалған Сәтбаев екен; қасында бір топ орыстар бар...

Машина ауылдан аулағырақ жерге тоқтады да, жолаушылар үсті-басын Төрткүлдің майда шаңынан сілкіп болған соң ғана Әбдірахман ақсақалдың киіз үйіне қарай жүрді.

- Ассалаумағалейкум!
- Әлік сәлем, Қанышжан!
- Здравствуйте, ақсақал.
- Ыздрәсти, жоғары шығыңдар!
- Сіздің ауылдың қымызы ұнаған соң тағы келдік...
- Құдай тағала келгеннен айырмасын, Қаныш шырақ!
- Балалар, іргені көтеріңдер. Таңертеңнен бері күн өтінде болғансыңдар, сірә, түтіккен түрлеріңнен көріп тұрмын... Бәйбіше, сусынды тездет! – деп Әбдірахман ақсақал қонақтарын үйге бастады.

Бұлар жеті түтін болатын: Әбдірахман, Сәмет, Әлім, Балғымбай, Байсымақ, Жанділді және Әубәкір үйлері. Жетеуі де осы төңіректегі бағаналы найманның Бекболат бұтағынан. Тұрмыстары қораш, кедей ауыл болғанымен – көңілдері жомарт, дастарқаны жаюлы

жандар. Еңбегімен жер емген, азын-аулақ мал өсіріп, соның несібесімен күн көрген ауыл.

– Қаныш шырағым, кейінгі кезде Наушабайға келуді жиілеттің. Мұның да астынан бірдеңе таптың ба? – деді Әбдірахман қарт тегене толы қымызды алдына ала беріп.

– Бұл жердің кереметі астында емес, үстінде, Әбе. Білгіңіз келсе, ауыл адамдарын шақыртыңыз. Наушабайда таяу жылдарда қандай өзгеріс болатынын айтып берейін. Мына кісілер соның жобасын жасауға келген мамандар, Мәскеу жігіттері, – деп Қаныш Имантайұлы қасындағы серіктерін таныстырды.

Қонақтар қымыз ішіп шөлін басқан кезде, Әбеңнің алты қанат үйі лық толды. Ересек балалар мен әйелдер де қалмаған, жапатармағай келіпті.

– Бұл жердің Наушабай деген ескі аты сақтала ма, сақталмай ма – ол арасын білмеймін, – деді Сәтбаев көпке қарап. – Анық білетінім – нақ осы дөңеске, сіздің ауыл отырған биік жарқабақтың үстіне үлкен қала салынады.

– Қала дейді?! Бізге оның керегі қанша?

– Қандай қала? Қарсақбайдай үлкен бола ма? Әлде ана Жезқазған іргесіндегі Үредник қалашығындай қиқы-жиқы жертөлесі мен барағы жыпырлаған кішкентай бірдеме ме?

– Жә, тыныш отырып тыңдаңдар! Сөз бөлгені несі, түге! – деп Әбең жеку айтты.

Жұрт тынышталған соң қонақ әңгімесін жалғады.

– Жоқ, бұл арадан салынатын қала екеуіне де ұқсамайды. Мұның көшелері оқтай түзу, үйлері биік те сәнді, көрген жан келбетіне таңғалғандай сұлу болады. Әр үйдің алдында жайқалып гүл, мәуелеп ағаш өседі.

Өйткені бұл шәрде кем дегенде жүз мың кісі тұрады!.. Қаламен қоса тап осы жерде, Кеңес Одағындағы, бәлкім, дүние жүзіндегі ең үлкен мыс зауыты орнайды. Ал сіздің Наушабайда кен тасын ұнтақтап, қайыра байытатын бірнеше ірі фабрикалар ірге көтереді. Сол себепті бұл қаланың негізгі тұрғындары құрылысшылар мен байытушылар, кен қорытушы металлургтер болады. Сол кезде Рудниктегі тұрғындар осы жерге көшіп, онда кен өндіретін өндіріс қана қалады. Ал кеншілер шахтыларға осы арадан қатынап тұрады...

– Ойбай-ау, салт атпен түсте шыққанда, Үредникке жұлдыз жамыратып әрең жетіп жүрміз. Сонда жұмысты қай уақытта істейміз? – деген күңкіл естілді есік жақтан.

– Бұған да амал бар, отағасы. Рудник пен қаланың арасында жүйрік электропоезд жүріп тұрады. Немесе жүз кісілік үлкен автобустар. Былайша айтқанда, жеңгейдің самаурыны қайнағанша, сіз сол жерде боласыз.

– Жә, Қанышжан, сен солай десең сенбеуге болмайды. Ал сенейік десек, ертегілерде айтылатын дию-перілердің бір-ақ түнде тұрғызатын қияли шаһарларына ұқсайды. Осы айтып отырған қашан салынады? Біз көреміз бе? – деп сөзге килікті Әбдірахман қарттың өзі де.

– Көресіз, – деді Қаныш Имантайұлы сабырлы шырайда, – сөзсіз көресіз, Әбе! Келесі жылы сіздің ауылдың малы жайылып жүрген жазыққа пойыз келеді. Одан арғысы әрі дегенде бес-алты жыл...

– Айтқаның келсін, жарқыным! Аузыңа – май, астыңа – тай! Сонымен келесі жылы бұл араға қонба, жаңа қалаға орын бер дейсің бе?

– Жайлау ғана емес, сіздер, сірә, қыстауларыңызды да бересіздер. Өйткені Досмырза моласының айналасы,

Кеңгірдің осы жарқабақтан отыз шақырымға дейінгі жоғарғы бойы айдыны шалқар көл болады.

– Ә, не дейді?! Қой, қарағым, мына сөзіңде қисын жоқ...

– Соншама су қайдан келеді, аспаннан жауа ма?

– Аспаннан емес, жерден аламыз, отағасы. Кеңгірдің алдын бөгейміз. Бірақ ол Қарсақбайдағы тоспадан жүз есе үлкен болады. Жаңа қалаға, фабрика мен зауытқа да көп су керек. Әлгінде айтқан бау-бақша, мәуелі ағаштар, жайқалған гүлдер де сонымен өседі.

– Бәрекелді, сөз-ақ!

– Шынында да көреміз бе, қап, кешірек тумай!..

– Көрмей өлуге болмайды екен, бәйбіше!

– Ау, сонда Бекболаттың жеті түтіні қайда көшеді?

– Оған қайғырмаңыз, ақсақал. Жаңа қаладан пәтер аласыздар. Өйткені қарап отырасыздар ма, өздеріңіз де сол қаланың іргесін көтересіздер. Ал, мына отырған кішкене балақандар осы жерде салынған зәулім мектепте, техникум, институтта оқып, мамандық алады. Күндердің күнінде осы жерде орнайтын зауыт пен алып шахталарды жүргізетін дәй инженерлер осылар болады...

Қаныш Имантайұлы тостағандағы қалған қымызды сарқып ішіп, бата жасады да, үй ішіндегілерге жымия қарады. Ешкім ләм-мим деген жоқ. Сірә, көбі әлгінде естігеніне сенер-сенбесін білмей дағдарып қалғандай...

II

Кеңгір су қоймасы мен Жаңа Жезқазған қаласының орнын белгілеу мәселесі мамандар сарабына әлденеше рет түскен. Соның бірі Мәскеуде, академияның ғылыми

сессиясы кезінде, 1934 жылғы 13 қараша күні су қорлары секциясының мәжілісінде болған-ды. Ғылыми айтысты Водоканалпроект институтының жетекші мамандары И.Е. Суров, М.А. Стекольников және М.А. Руффель кезекпе-кезек мінберге шығып өрістеткен...

– Біз жасаған схемаға көз салыңыздар, – деген-ді олар. – Ұлытауда арынды өзендер мол екеніне тәнті боласыздар. Алайда соның бәрі көктемге ғана тән құбылыс...

«Онысы рас, – деп ойлаған-ды Қаныш Имантайұлы геологиялық саяхаттары кезінде өзі кешкен Ұлытау өзендерін есіне алып: – Қара Кеңгір, Сары Кеңгір, Жыланды, Үлкен Жезді мен Кеңгір атанады да Сарысуға құяды – бәрі де оңтүстікке ағатындары; терістікке Қыпшақ, Терісаққан, Қара Торғай, Сары Торғай, Кері Торғай, Сөрелі, Жетіқыз, Сарлық, Есқұла, Қайыңды, Бозай, Арғанаты шығады; күнбатысқа құлайтын арналы өзендер – Үлкен Жыланшық пен Дулығалы Жыланшық; оңтүстік батыста – Байқоңыр, Қияқты, Қарғалы, Қайдагөл, Түйемойнақ, ҮйтасАйдос, Қостеңбіл, Дүйсенбай, Қумола, Білеуті, Қалмаққырылған өзендері; картаға түспегенмен көктемде ағыл-тегіл тасып, жаяужалпыға өткел бермейтін арналы бұлақтар қаншама!.. Иә, көктемде бұл атырапта өзен де, бұлақ та аз емес...»

– Біздің институт екі жыл бойы Ұлытау ауданында зерттеу жүргізді, – деп Суров сөзін жалғады. – Нәтижесінде Жезқазған төңірегінде ешқандай жерасты суы жоқ екендігіне көзіміз жетті. Үлкен Жезқазған комбинатының құрылысын бастайтын болсақ, бір ғана үміт – жергілікті өзендердің көктемгі суын шама келгенше ұстап қалу. Бұл үшін сегіз, бәлкім, он жерден су қоймасын салу керек. Атап айтқанда, Қара Кеңгір, Сары Торғай, Байқоңыр, Қияқты, Үлкен Жезқазған

тоспаларын және Қумола өзенінің бойынан үш бөгет. Осы тоспадан кеншілер секунд сайын екі жарым мың литр су алатын болады. Өндіріс қажетін бұл артығымен өтейді. Жобаланған су қоймалары Ұлытау алқабында бау-бақша өсіріп, әсіресе көкөніс егіп, егін шаруашылығымен де емін-еркін шұғылдануға мүмкіндік туғызады. Кешелі-бүгінгі мәжілістердің бәрінде де бұл өлкенің топырақ құрамы егін салуға қолайсыз, қоректік заттары тым жұтаң деп бағаланды. Біз ұсынған тоспалар жүйесі бұл көзқарасты бүтіндей жоққа шығармақ...

Сәтбаев қолын көтеріп еді, мәжілісті басқарушы академик Веденеев басын изеді.

– Жолдас Суров, Ұлытау алқабы үшін қай сала маңызды деп ойлайсыз? Өндіріс қажеті, әлде ауыл шаруашылығы өнімін өндіру?

– Жоспарлы өндіріс жүйесі социалистік шаруашылықты «Мынау мәнді, мынау мәнсіз» деп бөлмейді. Ал коммунизм құрылысының түпкі мақсаты – дала мен қаланы теңеу!.. Мұны сіз, қадірменді Сәтбаев жолдас, жақсы білесіз. Сөйтсе де ұғындырып көрейін: бұл өлкеде бір емес, сонша көп қойма жасауды ұсынғанда, біз екі саланың да өрістеуін ескердік. Ал Ұлытау ауданы – өндіріс қана емес, ауыл шаруашылығынан да кенже қалып отырған жұтаң өлке...

Б.Е. Веденеев қарындашын үстелге ұрып:

– Жолдастар, негізгі мәселе бойынша пікір айтуларыңызды өтінемін. Әңгіме сусыз қаңсып жатқан шөл даланы суландыру турасында», – деп ескерту жасады.

– Суров жолдастың мәнді ұсынысының қажеттігін мойындай тұрып, бір жайтты ашық айтуды парызым деп

білемін, – деді Сәтбаев мінбеге шыққан соң. – Меніңше, бұл жобада дербес екі мәселе бір-бірімен мимырт араласып кеткен: оның бірі – Ұлытау алқабында мыс өндірісін ашу; екіншісі – ауыл шаруашылығын тыңнан көтеру, яғни тоспалардағы суды егіншілік пен бау-бақшаға пайдалану... Ал біз бүгін не үшін жиналып отырмыз? Үлкен Жезқазған комбинатын сумен жабдықтау мәселесін кеңесу үшін! Водоканалпроект жобалаушыларымен Жезқазғанда бұл жайында талай мәрте әңгімелескенбіз. Демек, жергілікті мамандардың пікірі Суров жолдасқа мәлім. Сөйтсе де, өндіріс мүддесінен алшақ жасалған, тіпті қиғаш кеткен фантастикалық жоба көріп отырмыз. Неге? Ауыл шаруашылық өнімдерін Жезқазғанға әзірше пойызбен де әкелуге болады. Ал Жезқазған мысын «су жоқ» деп миллиардтаған тонна бос жыныспен қосып, алысқа тасу – мүлдем тиімсіз. Біздіңше, Ұлытау ауданында барлық керекті өзі өндіретін сан салалы шаруашылық жобалау – қате көзқарас! Біз орта ғасырдың натуралдық шаруашылығы дәурен сүрген заманда емес, социалистік құрылыс дәуірінде еңбек етіп отырмыз, жолдастар...

Соңғы қатардан бір-екі кісі қатты күліп, қол соқты. Алдыңғы орындыққа жайғасқан академиктердің бірі қасындағы жас инженерге бұрылып, әлдене деп жымыды.

– Қаныш Имантаевич, Үлкен Жезқазған қоймасы секунднына екі текше метр су беретініне шүбаланбайтын боларсыз? – деп сұрады инженер Руффель.

– Бұл – иланымды болжам. Оны толтыратын Кеңгір – Ұлытаудан бас алатын өзендердің қорлысы...

– Сол тоспада 237 миллион текше метр су болады. Өндіріс қажетіне оның алтыдан бірі ғана шығындалады. Қалған суды егінге пайдаланбасақ, буға айналып

бәрібір ұшып кетеді. Сіздің солақай ұстанымыңызға таңмын, – деді Руффель.

Тағы бірер маман пікір білдірді. Бірақ екі жақ та бір-біріне есе бермеуге бекінгендей-ақ өз ойларынан танбады.

Борис Евгеньевич алдындағы графинді тықылдатты, айтысушылар тоқтамаған соң орнынан көтеріліп:

– Сәтбаев жолдас бұл ауданда егін шаруашылығын өркендетуге қарсы. Әрине, керек болса, азық-түлікті алыстан тасуға болады. Бірақ өндіріс басында шоғырланатын халықтың қамын неге ойламасқа? Оларды көкөніссіз шөл далада қалай ұстаймыз?.. – деді.

Жезқазған барлаушысы оған да айғақ айтты.

– Астық егудің пайдалы екенін мен өте жақсы білемін. Шындығында бау-бақша жемісіне тәбетім жаман емес. Ал Ұлытау алқабының жан-жақты гүлденуі – менің көкейкесті арманым!.. Бірақ мен, тап бүгін, қиялдан гөрі нақты іспен шұғылдануды жөн көремін. Бір ауданнан сегіз иә он су қоймасын тұрғызу – тамаша іс. Оларды өзара жалғастыратын құбырлар жүйесін қоса есептегенде, бұл жүйе кем дегенде жүз миллион сомға түседі. Жә, сонша қаржыны бізге кім береді? Бір деңіз... Екінші, бүгін таңда Отан өндірісіне Жезқазғаннан не қажеттірек: мыс әлде картоп? Меніңше, мыс! Кеңгір бөгетін салу үшін де едәуір қаражат керек. Үкімет бұл қаражатты бізге береді. Не үшін? Тек қана жер астындағы мыс көмбесін алу үшін! Ендеше, су тоспасы өндіріс қажетіне ғана қызмет етуге тиіс. Руффель жолдас әлгінде сіз өндіріс пен қала қажетіне Кеңгір қоймасындағы су қорының алтыдан бірі шығындалады деді. Бұл – жорамал есеп және осы өңірдегі қазіргі өндірістердің шамалы сұранысы мен небәрі отыз мыңдай халықтың қажетіне ғана жасалған жоба. Ал

мен, Суров жолдастың әлгінде маған үйреткен саяси сабағын еске алып, яғни Жезқазған болашағына социалистік жоспарлы құрылыс деп қарап, Ұлытау алқабында алдағы жиырма-отыз жылда ең кемі үш жүз мың кісі тұрады; онда орасан зор алып кеніштер, карьерлер, фабрикалар, зауыттар жұмыс істейді; әрқайсысында мыңдаған жұмысшылар еңбек етеді демекпін. Демек, «Суы қажет мөлшерден әлденеше есе артық» деп отырған қойманың өндіріс пен қала шығынын толық өтей алмауы әбден ықтимал жайт. Бұдан шығатын уәж: тоспаның суын жер суландыруға жобалауға болмайды! Бұлай етсек, жолдастар, өзін-өзі ақтамайтын артық шығынға ұшыраймыз. Себебі, біздің зерттеуімізше, Ұлытаудың оңтүстік баурайы, жоғарыда аталған алты-жеті тоспалар салынатын төңіректің топырағы егіншілікке мүлдем жарамсыз. Ал, егін салу үшін шұрайлы, топырағы құнарлы жер іздесек, оны бұл өлкенің теріскей өңірінен қарау керек...

...Әңгімеге ақырында «Гидроэлектрпроект» институтынан шақырылған сарапшы маман, профессор А.А. Предтеченский араласты.

– Сәтбаев жолдас ойланатын сөз қозғады, – деп бастады ол. – Мәселенің әділін айту қажет: талқылауға ұсынылған су балансы толық зерттелмеген, небәрі екі жылдық аз деректерге сүйенген... Жезқазған өндірістері қуатын қауырт өсірген кезде ауыл шаруашылығына пайдалануға су қалмайтынын содан-ақ көріп отырмыз. Демек, жер үстіндегі суды жинап, тоспада ұстау мәселесін жан-жақты зерттеп, артезиан қоймаларын іздеуге де күш салу керек!...

Мәжілісті академик Веденеев қорытты.

– Бүгінгі талқы не көрсетті? Көп-көрім жоба тартылды алдымызға. Сөйтсек, ол Мәскеуде отырып, долбармен жасалған дүмбілез дүние екен. Институт

жобалаушыларының бұл іске жауапсыз қарағаны, өткен жазда жасалған болмашы бақылауға сүйеніп, сол өңірде жүргізілген зерттеулер мен жергілікті мамандардың ой-пікірлерін ескермей, нақтылы жер жағдайына үйлесімі аз, шикілі-пісілі жоба ұсынғаны талқылау үстінде мәлім болды. Топырағы зерттелмеген, құнарсыз қыртысты ауданда суармалы егіншілік кәсібін ұйымдастыруды ұсыну – осының айғағы. Су балансы есебінде де дүдәмал жайттар көп... Ал біз болашақ мыс өндірісін аса ділгер сумен қамтамасыз ету мәселесін шешуге жиналдық... Сол себепті назарларыңызға мынадай қаулы жобасын ұсынамын: «...Жобалану кезеңіндегі Үлкен Жезқазған мыс комбинаты өзіне қажет техникалық және коммуналдық суды Кеңгір өзенінен алуға тиіс; суармалы егін шаруашылығын өркендету өте шағын зерттеу материалдары негізінде әзірленгендігін атай отырып, жобаға пайдаланылған кейбір деректердің қайыра тексерілуін, бұл ауданнан жер асты суларын іздеп, оның қорын дәлірек анықтау қажеттігін де ескермей, сірә, бұл мәселе түпкілікті шешілмейді...»

Ұзын-ырғасы жеті жылдай зерттеліп, мамандар ұсынған түрлі нұсқалар егжей-тегжей тексерілуден кейін, ту баста инженер-гидротехник Ф.П. Моргуненков ұсынған жерден, яғни 1928-1931 жылдар аралығында геологтар Гривнев пен Зайцев тоспа табаны болуға гидрогеологиялық құрылымы жарамды деген тұжырым жасаған Досмұрза моласы тұрған дөңесте, бертінде «Кеңгір су қоймасы» атанған тас бөгет тұрғызуға мәмлеге келісті. Оның техникалық жобасын әзірлеу Мәскеудің Водоканалпроект институтына тапсырылды...

1936 жылдың жазында дайын болып, жергілікті мамандар назарына ұсынылған жоба бойынша, Кеңгір бойында тұрғызылмақ (қазіргі Жезқазған қаласын шыр айнала қоршаған су айдыны) тас бөгеттің ұзындығы – 622, биіктігі – 26 метр, одан ұзын тұрқы – 37,5 көлденеңі – 1,5 шақырымдай жасанды көл түзілуге тиіс.

Сонымен, Жезқазған жайындағы ұзақ сонар айтыс нақты әуенге көшіп, жобалаушы институттардың қарамағына түскен. Өйткені 1936 жылғы 25 наурызда Ауыр өнеркәсіп наркомы Г.К. Орджоникидзе Жезқазған мыс қорыту комбинатының құрылысын бастау жөніндегі бұйрыққа қол қойған...

Бұрынғы техник Федор ПАСТУХОВТЫҢ естелігінен:

«...Дальний» деген участокта, Рудник поселкесінен жеті шақырым жерде, құрылыстық материалға барлау жасап, жыра қаздырып жүргенімде жеңіл машинамен Қаныш Имантайұлы іздеп келді. Маусымның (1936 ж. – М.С.) бас кезінде менің отрядыма бір топ студент қосылған. Бәрі де төртінші курсты бітіргендер. Қаныш Имантайұлы жұмысымның жай-жапсарын сұрады, графикалық материалдарды қарап шықты, тек бұрынғыдай барлау жыраларын аралаған жоқ. «Көрмейсіз бе?» деп тықақтап едім:

– Мен саған, Федюша, өзімдей сенемін. Саған және Павел Прокопьевке, екеуің де тапсырған істі тиянақты орындайсыңдар... – деді.

Қос іргесінде саз сұрыптап отырған студент екі қызға келіп:

– Жұғымды саз сияқты, үлгіні көбірек алыңдар, қайтарда ала кетіп, отқа төзімділігін сынатамын, – деді де мені машинаға шақырды.

Жолсыз даламен жарым сағаттай изеңдеп, Кеңгірдің төменгі тұсына келдік. Бір топ адам күтіп тұр екен. Қарсақбай зауытының басшыларынан өзгелерін танымадым, бір-бір папка құшақтаған ірі мамандар. Сөз етіп тұрған әңгімелері біржосын:

«Жоқ, өндірісті бұл жерден әрірек қою керек, суға түсуге келген жұрт түтінге шашалып, газға тұншыққан

сайын бізді балағаттап отырғанын мен қаламаймын» немесе «Темір жол бекеті осы жерде қалсын; ал қала алысырақ орналассын, паровоз айғайын минут сайын естіп жатқан адамда ұйқы бола ма?» десіп, қызыл кеңірдек болған дауларын тыңдай түскім келіп әрі соған құлақ түруден де қысылып үнсіз тұрмын.

Қаныш Имантайұлы Кеңгірдің арнасы тарылып, екі жағалауы да биік жарланып біткен дөңестеу жерге келгенде ғана сөзге араласты.

– Анау қарсы жағадағы топырақпен көмілген ағаш қаданы біздің адамдар қаққан. Тоспа-бөгеттің табаны осы жерден түседі... Енді оң жаққа қараңыздар, қарсы алдымызда мидай кең жазық жатыр. Мыс зауытының шеткі қоршауы сол жерге тұрғызылса деймін. Ал қаланы бұл жерден қолмен нұсқап түсіндіру қиын, картаға жақындаңыздар, міне, мына арадан...

Білер сағат әуре болып, әр жерге топырақтан үйме жасап, оның үстіне белгі қазықтар қағып, тақтайшаға «Мыс зауыты», «Вокзал», «Аэроплан айлағы», «Қалалық бақ», «Фабрика», «Ленин көшесі», «Сталин көшесі», Қарсақбай зауытының бас инженері И.А. Стригиннің ұсынысы бойынша, биіктеу бір қыраттың ортасына «Кеңгір мейрамханасы» деп жазып, құдды бір Жаңа Жезқазғанның іргесін түгел көтеріп шыққандай-ақ бірбірімізге құттықтау айтып тарастық.

Ақырында Қаныш Имантайұлы екеуміз иен жазықта оңаша қалдық. Батуға айналған күн Қарсақбай жақ иыққа шығып алып, алтын шапағын қиғаштай төгіп тұр. Сағым ойнаған кең дала табиғаттың осы бір кеңпейіл, ыстығы біршама кеміген мазалы мезгіліне бас игендей дамылдап, тым-тырыс мүлгіген тыныштыққа ауған. Қала орнайды деген қыраттың жусаны бұрқыраған бір тұсына келгенде Қаныш Имантайұлы жерге сұлай кетті де, маған «Асықпа, демал» дегендей ишарат білдірді.

Екеуміз жусанды далаға төсімізді төсеп жатып, былайғы жұрт естісе күлкісі келер қызық әңгіме шерттік.

– Солай, Федюша, қияли іс деуші едіңдер, міне, көрдің бе, бәрбәрі бүгін шындыққа айналды! Күні ертең осы жерге экскаватор келеді де, келешек қала іргесін қазуға кіріседі. Сол жерге зәулім биік үйлер сап түзейді. Екеуміз жатқан қыраттың ортасында фонтан атып, саялы бақ өседі! Жұмыстан қайтып келе жатып, Федя, осы арада, жоқ, сен өйтіп күлме, мен саған ертегі емес, шындықты айтып отырмын. Иә, жұмыстан қайтып келе жатып, осы арада бір-біріне су шашып асыр салған балақандарды көресің...

– Соған дейін оқып алсам жарар еді. Көп нәрсені мен жете түсінбеймін, көбіне ойша қорытып, солай болғаны жөн-ау деп долбарлап жасаймын... Имандай шыным, Қаныш аға, оқығым келеді, үй болған соң білесіз... – деп әңгіме сүренін ішімде жүрген көкейкесті арманыма бұрдым.

– Оның жөн сөз, Федюша, оқу керек. Сенің геологияға деген ынтаң бөлек, байқампазсың, – деді Қаныш Имантайұлы бұл ойымды іле құптап, – бірақ сен биылша оқуды қоя тұр, сезесің бе, қанша жұмыс күтіп тұрғанын?.. Ертеңнен бастап осы жерге көшесің, не керек – бәрін бергіземін, екі-үш ай осы алаңда жұмыс істеп, қала мен өндіріс салынатын алаңдардың табан астын тексересің. Ал бұл өте-мөте жауапты жұмыс, күні ертең оқуына кетіп қалатын студенттерді мұндай мәнді іске қоя алмаймын. Ұқтың ба, сені неге осы жерге ертіп келгенімді? Болашақ Жезқазған қаласының іргесіне геологиялық негіздеме әзірлейсің.

...Тамыздың орта шенінде Қаныш Имантайұлы жұмысымызды тексере келгенде, құрылыс алаңынан біз

жүз қаралы ұңғыма бұрғылап үлгерген едік. Олардың тік қимасын да сызып, калькаға түсіріп қойғанмын.

Қаныш Имантайұлы соның әрбірін асықпай көріп, бұрғылаудан шыққан керндерді түгел қарап өткен соң:

– Жарадың, Федюша! – деді қолымды қысып. – Жұмысың оңды, зауыт пен қаланың орнын мықты жерге белгілеппіз. Бұған енді ешқандай шүбә жоқ. Үсті борпылдақ, жарықшағы көп сияқтанған қыртыстың тереңде жалпақ тасқа айналғаны – үлкен олжа! Демек, Жаңа Жезқазған қандай да жер сілкіну иә дүмпу-қопарылыс қозғалта алмайтын берік іргетасқа тұрғызылады...»

1937 жылдың қараша айы. Нілді (құжат бойынша – Өспен) мен Жезқазғанның арасы кең табанды темір жолмен қосылған. Жол жедел қарқынмен салынған, сол себепті көптеген бекеттер мен разъездер толық жабдықталмаған қалпында асығыс тапсырылғанды. Пойыздар жолшыбай көп кідіріп әрі сирек қатынайды. Соның өзінде үлкен өмірге жалғасқан Ұлытау өңірі кең тыныс алғандай қауырт қимылға көшкен. Жыл аяғында жаңа жолды ҚарағандыБалқаш тармағына қосып, Арқадағы үш алыпты өзара байланыстыру жайында үкімет шешімі шықты. Бұл үшін Жарық бекетінен жаңа жол тарту қажет...

1936 жылдың қысына таман Гипроцветмет жобалаушылары Үлкен Жезқазған кешенінің жобасын дайын етті. Жоба әуелі Қарсақбайда талқыланды, соңынан наркоматқа жолданған: өнеркәсіп саласы – кен өндіретін рудниктер мен байыту фабрикасынан, жаңа мыс қорыту зауытынан тұрады; бұлардың барлығы, жұмысшы қалашықтары электр қуатын жасанды көлдің жағасынан салынатын үлкен ТЭЦ орталығынан алмақ; оған қоса Жезқазғанда механикалық жөндеу зауыты, флюстер өндіретін қазаншұңқыр, құрылыс

материалдарын дайындайтын ұсақ өндірістер торабы, зор қуатты тасымал паркі, қала іргесіне жақын орналасатын бау-бақша, жеміс шаруашылығы және тұрғын үйлер қалашығы салынуға тиіс...

Жобалаушылар Балқаш қаласын салуда жіберген қателікті ескеріп, құрылыстың бірінші кезеңінде тұрғын үйлер тұрғызуды белгілеген. Алғашқы бесжылдықтар кезіндегідей барактар жүйесі иә ұсқынсыз жыпырлаған жұмысшы кенттері де емес, мүлдем жаңа үлгідегі, нағыз социалистік типтегі жаңа қала.

Жоба бойынша, ірі өндіріс орталықтары шеткергі тұсқа салынып, ал қаланың өзі дербес алаңда, өзіне қызмет ететін тұрмыс шаруашылықтарымен, жасанды көлі және су торабымен, бақ, бақша, мектеп, кеншілер сарайы, спорт кешені, стадиондарымен шоғырлана орналаспақ.

Сөйтіп, инженер Сәтбаевтың бұдан он жыл бұрын «Народное хозяйство Казахстана» журналында жария еткен бағдарламасы қаз-қалпында жүзеге аса бастаған...

IV

Жұмыс көлемі бірнеше есе ұлғайған соң геологтардың Қарсақбайдағы кеңсесі едәуір кеңейтіліп, Қаныш Имантайұлы отбасымен тұратын пәтер үйдің екінші жартысы да түгелдей осы ұжымға берілген-ді. Онда кеңдігі көп-көрім екі бөлме бар, ас үйді қоссаң – кабинеттің саны үшеу. Қалайда бас механиктің кабинетіндегі бұған дейінгі екі үстелден гөрі көп-көрім кең жай. Бөлменің ең үлкені – камералка, оған коллекторлар мен чертеж сызушылар ие. Ортаға бет тақтайы төрт шаршы метр даңғарадай сызу үстелі орналасқан. Оны жұрт кезектесіп иемденеді: кімге

қанша уақытқа қажет, қандай схема, картаны жедел сызу керек, болмаса әлдебір ұңғыманың қимасын асығыс дайындауға тура келеді. Сол үшін кейде түнде де жұмыс істейсің, амал қанша?.. Қабырғаға жабысып, бұрыштарға сығылысып коллекторлар мен геолог-техниктердің тағандары орын тепкен. Бұл бөлмеде сегізтоғыз кісі жұмыс істейді. Үстелдердің жиі қойылғаны сонша, кірген-шыққан кісі солардың ара-арасымен қырындап әрең өтетін. Кеңседегілер соны елең қылмайды: «Кабинетіміз тар болғанымен, ісіміз зор!» дейтін әзілдері бар-ды. Камералканың бірден-бір «қожайыны» – аға коллектор Руфа Казанцева.

Төрдегі шағын бөлмеге үш үстел орныққан. Оны жұрт кабинет дейді. Өйткені барлаушылар мекемесінің бастығы сонда отырады. Кіреберістегі екі таған геологтар мен прорабтардың еншісінде, әрине, қайсысына керегірек болғанына орай. Асүйге жобаланған бөлмеде кеңсенің есеп-қисабын жасайтындар, арифмометр құлағын айналдырып, шот қағушылар отырады. Кеңседегі ең шулы, мазасыз орын – осы жер...

Қысқасы, геологтардың жұпыны кеңсесінде бір мезгілде 1820 адам жұмыс істеп, Ұлытау атырабының асты-үстіндегі асыл қазынаны таразыға тартып, картаға түсіріп, оның келешек тағдырына өріс дайындаумен шұғылданады.

Отыз бесінші жылдың барлауы кең көлемге жоспарланған-ды: Қаныш Имантайұлының ойынша, соңғы екі жылда біршама кешеуілдеген барлау үлесін таяу мерзімде еселеп арттыру қажет. Бұл үшін отыз екі станок қысы-жазы бірдей істейтін тұрақты жұмысқа көшіріледі, ал жазда ең кемі елу қондырғы бұрғылау жүргізсін. Геологтар басқарған, техниктер жетекшілік

ететін шолғыншылар Ұлытаудың арғы-бергі төңірегін шарлап, пайдалы қазбаларға барлау жасайды.

Қияқты көмірін барлау қайтадан өрістеді. Онда бес станок жұмыс істейді. Қыста да бұрғылау жүргізуге дайындық жасалып, жұмысшылар тұратын баспана салынып жатыр. Арғанаты тауының етегінен мыс кендерінің шұқанақ белгілері байқалған, алтын жұрнақтары шашыраған ақтас желілері бар. Көпес Железнов иемденген Қорғасын кенін түпкілікті зерттеуге Түсті металл басқармасы аз-маз қаржы бөлген. Соны енді Қорғасын ғана емес, ұрымтал тұрған Арғанатыға да жұмсап, ұтымды пайдалану керек. Бүйректегі Атасу мен Қарсақбайдың өз басындағы темір, марганец кендерін де шола қарауды доғарып, дербес барлау партиясын ұйымдастырып, кендік қорын, көлемін таяу жылдарда нақты анықтау қажет. Нақ осындай назар Ақши мен Ақадырға да керек, бәрінен де бұрын Теректі, Әулиетас, Терісаққан, Жаманайбат, Атбасар төңірегінен табылған мыс белгілеріне шұқшия үңілген теріс болмас еді-ау. Таңданарлық құбылыс: осының бәрі соңғы үш-төрт жылғы шолғыншы барлауда мәлім болды, ең ғажабы, әркімнен қарыз алып, атүсті қараған ізденісте, ал егер түбегейлі зерттейтін болса?..

Қарсақбай ГРК-сының жетекшісі сол күндерде көңілін алабұртқан бір сауалды жиірек ойлаған: осыншама мыс пен басқа кен көмбелерінің Ұлытау атырабына шоғырлануы неліктен? Табиғаттың әлдеқандай заңдылығы. Кім соны анықтайтын? Демек... Ізденісті барынша күшейтіп, жан-жақты өрістету шарт. Тегінде Ұлытау қыртысының қазына байлығы, солардың бір-біріне жақын орналасуы – жұмбақ құбылыс. Задында бұл – іздеуші геологтар шұғылданатын зерттеу емес, ғылым иелерінің, геология институттарының міндеті. Бірер емес, әлденеше жылдың... Болаттамдағы темірге құнарлы лигнит жыныстарын зерттеу тамаша нәтиже

берді. Оның шығыс белдемінен, Торғай иініне қарай мыс кендерінің айқын белгілері табылып отыр. Бұл да жұмбақ гәп... Түстікте кварциттер мен гипс желілері кезікті. Құм жалдарынан өзге ештеңесі жоқ деп жүрген іргедегі Бетпақтың шөлі де қымбат қазынадан құралақан емес екен: Тасқора деген жерден мысқа бай құмайтты кендердің ұшырасуын не дейміз? Өзгені қойып, Жезқазғанның теріскей іргесінен, небәрі жиырма бес шақырым жердегі Айранбай қыстауының алдынан ағатын Жыланды өзенінің жағасынан құнарлы мыс өзекшелерінің табылуын айтсаңшы!..

(1980 жылдардан беріде темір жол тартылып, құнарлы кені миллион тонналап алына бастаған «Северный» кенішін алғаш ашушы Қ.И. Сәтбаев Жыланды деп атаған. Ғажап көрегендік демеске шараңыз жоқ: 1933 жылдың 24 тамызы күні, яки ізденіске қаражат қарастырып, баспасөз беттерінде дабыл қағып шарқ ұрып қиналып жүрген кезінде «Казахстанская правда» газетінде жарық көрген «Жезқазғанды мойындайтын мезгіл жетті» деген мақаласында ол: «Үлкен Жезқазғанды біз едәуір білеміз, ал білмейтініміз одан да көп» десе, екі жылдан кейін мол қаражатқа қолы жеткен шағында тағы да сол газет (1935 жылдың 4 маусымы) жариялаған «Жезқазғанға – даңғыл жол» атты еңбегінде ол үкімет шешімімен салынбақ темір жолдың «Өспен кеніші – Жезқазған» тармағы туралы сөз қозғап отырып: «Жезқазған ешқашанда түп станса болып қалмайды, тораптық үлкен жолдың орталық ірі мекені атануы сөзсіз» деп сәуегейлік жасапты. Шындығында солай болды: 50-жылдарда одан төрт құбылаға бірдей сан тарам жолдар шыға бастады; соның ақыры 2014 жылы іске қосылып, Жезқазған-Сексеуіл темір жолы салынды...)

* * *

Жаз шыға Қаныш Имантайұлы жан-жаққа аттанып кеткен шолғыншы топтардың жұмысын тексеріп, кейде өзі де 10-15 күндік саяхаттарға шығып, жер көріп, аққұба өңі күнге күйіп қоңырқай тартып, жаны сергіп, жаңа ізденістерге құлшынып оралады. Контора бастығы далаға саяхаттан қайтқан кезде барлаушылар кеңсесінде өзгеше әуен орнығады: оның келуін күтіп тұрған жұмыстар оп-оңай шешімін тауып; камералкадағы қыздар бойларын түзеп, жұмысқа су жаңа көйлектерін киіп келіп, сыланып-сипанып әбігерге түсер еді... Жұрттың бәрі кенет ширап, міндеттеріне жауаптырақ қарағаны, алдындағы жұмысты тезірек бітіріп тастауға тырысқан нышандары байқалатын.

Қаныш Имантайұлының өзі де кеңседе болған күндерінде ерте-кеш демей, түнді таңға жалғап, қайсыбір кезде он бес сағат талмай отырып өндіре еңбек етеді. Мұндай қарбалас күндерде ол кабинетіне таңғы сағат алтыда келетін-ді, екі сағаттан соң құймалас қабырғадағы пәтеріне барып, ұйқыдан оянған балашағасымен шүйіркелесіп отырып ертеңгілік асын ішеді, қазақы шайға да рахаттана бас қоятын мезгілі осы. Одан соң тағы да бас алмай жұмыс істейді. Түскі астан кейін жарым сағат көз шырымын алу да бұлжымас ғадеті. Жазып отырған есебін бітірмесе геолог түннің бір уағына дейін жұмыс орнынан кетпейтін, тек жүйкесі қажыған сәттерде ғана қабырғаны тықылдатып, шай алдырады... Өздері әулиедей құрметтейтін контора бастығы осылайша күнді түнге жалғап беріле жұмыс істейтінін көрген соң қарауындағы қызметкерлер де уақытпен есептеспей еңбек етеді. Ешкімге ол «Сен сөйте ғой» демейді, әркім өз жағдайына қарай икемделіп, тапсырылған жұмысты уақытында істеп тастауға құлшыныс білдіреді. Бүкіл кеңсе қарбалас еңбекке жұмылған сәтте төргі бөлмеден Қаныш Имантайұлының «Руфочка!» деген жайдары үні

саңқ ете қалады. Руфа Казанцева орнынан лып етіп тұрып, кабинетке еркін кіреді... Ал кейде... «Руфина Константиновна, бері келіңізші» деді ме, камералкадағы жұрт тым-тырыс тына қалып, төргі бөлмеге жаутаңдап қарап құлақ түреді. Казанцеваның тікелей өзіне қатысты шақыру болса, бастықтың дауысы қатты шықпайды, әредік қана «Мұныңыз қалай, сізден мұны күтпеп едім?» деген тәрізді ескертудің үзіктерін ғана естисіз. Ал қателік қызметкерлердің бірінен болды ма, Қаныш Имантайұлының үні саңқылдап, «Мынаны қараңызшы, қарауыңыздағы қызметкердің не істеп қойғанын? Өзіңіз неге көрмегенсіз? Жоқ, мұндай жұмысты қабылдамаймын, қайтадан жасатыңыз!..» – деп ширатып жатқанын ұғасың.

Құлағына дейін қызарған аға коллектор әлден уақытта кабинеттен сүмірейіп шығады да жұмысына кіріседі. Бұл уақытта одан ештеңе сұрауға болмайды, сұрасаң да жауап ала алмайсың. Ал Қаныш Имантайұлы сыртқа шығып кеткенде... Руфаға да тіл бітіп, жұмысын ұқыпсыз орындаған қызметкерді жүнше түтуге кіріседі. Қорғанып та, ақталып та ештеңе айта алмайсың. Абзалы – үнсіз тыңдау. Ең дұрысы – қателігіңді тезірек түзеу.

Бір ғажабы, «моншаға» түсіп, «сілікпе» көргендердің бірдебірі кек сақтап, болмаса реніш айтпайды. Әділ сынға кім наразы? Қателеспейтін жан, сүрінбейтін тұяқ бола ма? Қаныш Имантайұлының өзі де кейде камералкаға бас сұғып, дүйім жұрттың көзінше: «Мына чертежді қайтадан жасасаңыз қайтеді. Кінәлі – мен өзім, кейбір деректерін кеш көрдім. Тек ренжімеңіз...» – деп қиылып тұрғанда не дейсің? Тегінде, бұл ұжымның ұйымшылдығы осындай ашық сын, өзара ауызбірліктен қалыптасқан. Ағайынды кісілер «жұмыста – жат, үйде – бауырмыз» десіп еңбек еткен соң әрқашанда солай болмақ.

Үлкен Жезқазғанның дабыра атағы көпшілікке мәлім болғалы, әсіресе 1934 жылғы ғылыми сессиядан соң орталықтағы зерттеу институттарынан, жобалау мекемелерінен, түрлі басқарма, трестерден әр қилы өкілдер, ірі мамандар, есімі әйгілі үлкен ғалымдар Ұлытау қойнындағы қисапсыз мол қазынаны көзімен көруге ынтызар болған: Н.Г. Кассин, М.П. Русаков, И.С. Яговкин, Ф.В. Чухров, Е.А. Кузнецов, В.Н. Крестовников, профессор М.М. Пригоровский, соңғы кезде КСРО ҒА корреспондент-мүшесі (кейінірек академик) И.Ф. Григорьев сықылды бәрі-бәрі ұлағатты жандар. Олардың Қарсақбайға келуі, Жезқазғанды, басқа да кеніштерді жата-жастана аралауы – кен іздеуші қарапайым геологтар мен техниктер үшін әрқашанда ұмытылмас оқиға, білімпаздардың нақтылы көмегі, дер кезінде айтқан ақыл-кеңестері қонақтар қайтқан соң да жыл бойы аңыз ғып айтып жүретін ұзақ та қызықты әңгіме. Ең ғажабы, бәрі де өздерімен бір қазаннан ас ішіп, бір палаткада жатып, далалық партияның адамдары нендей бейнет шексе қоса көтеріп, саяхат тауқыметін бірге бөлісетін нағыз еңбекқор зиялылар.

Иван Степанович Яговкин соңғы келгенінде Қарсақбай геологтарын жинап, келелі сұхбат жасаған. «Қымбатты әріптестер, көп уақыт Жезқазған туралы жаңсақ пікірде болып, кен орнын түпкілікті және кең түрде барлауға зиян келтіргенімді мойындаймын. Ақырында шындық жеңді! Сондықтан да, мен, қымбатты Қаныш Имантаевич, сіздің табанды күресіңізге ризалық білдіріп, Жезқазған қазынасын барлауда тереңде жасырынған қисапсыз кенді болжай білген ғажап дарыныңызға басымды иемін!» – дегенде, тыңдаушы жұрт ду қол соғып, шындыққа жүгініп, өзі үшін ауыр мойындау жасап тұрған профессор білгірге шынайы көңілден қошемет көрсеткен...

Жезқазған қазынасына геолог-академиктерден ең алғаш ықылас білдіргендер А.Н. Заварицкий мен А.Д. Архангельский болыпты. Андрей Дмитриевич Ұлытауға әлденеше мәрте келіп, сол жылдары ол КСРО ҒА Геология институтын басқаратын, кен жүлгелеріне шұқшия үңілген. 1936 жылы ол Қ.И. Сәтбаевқа арнайы хат жазады: «Сізге мен бұл хатты алдын ала жолдап отырмын. Өйткені Ұлытау-Жезқазған аймағындағы келешек ғылыми ізденістің бағытын және оның жалпы көлемін жете білу – қазір бізге өте қажет, өйткені бұл мәселені институт адамдары Сіздің көмегіңізсіз тыңғылықты түрде орындай алмайды... Бұл жұмыстарда Сіз тек қана жетекші боласыз, біздің қызметкерлер – сізге тек қана көмекші!»

Демек, орыс ғылымының озық ойлы өкілдері сол кездің өзіндеақ Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми қабілетін мойындаған...

Қаныш Имантайұлын іздейтіндердің молырақ тобы даланың өзінен келетін-ді. «Жеті қат жер сырын білетін» Сәтбаевқа қайткен күнде көрсету үшін пішін-порымы, түр-түсі өзгеше тас кесектерін бейнетпен жинап, небір қияннан арқалап келіп, кездестіре алмаса, Қарсақбайда қона жатып жалықпай тосатын да солар – дала кезбелері. Әрине, мұндай тасқұмар жанкүйерлермен сұхбат құруға, тастан өзге де дүниелер жайында неше алуан әңгіме шертуге Қаныш Имантайұлының өзі де кетәрі емес. Олардың жеткізген минерал үлгілері көбіне мәнді болып шығады. Кейбір отрядтар солардың ізімен сапарға аттанады. Ту қияннан бос жыныс арқалап келгендер де аз болмайды. Солардың бәрі-бәрінің қоржынын қайтар кезде дүкенге ертіп апарып, сәлем-сауқатқа толтырып иә кездеме пұлға сықап жіберу – Қаныш Имантайұлының бұлжымас әдеті.

Геологтің жол дәптерінде қиян шетке шыққан кезде өзіне көмек берген, кен белгілері ашық көрінген мүдделі жерлерді нұсқаған көптеген дала тұрғындарының есімдері аталған. Қырық жылға тақау ізденіс сапарларында Қаныш Имантайұлы жол көрсетуге ерткен серіктері, солар Сарыарқаның кең шалқар атырабында, Шу, Сарысу өзендерінің ұзын саласында, Қаратау бөктерінде, қиян шеттегі Атырау мен Маңғыстау түбегінде ондап саналады. Олардың бәрін түстеу – бүгінде қиын іс...

Сөйтсе де кен іздеушімен 1929-1937 жылдар аралығында Бетпақтың шөлін, Шу, Сарысу бойын, Арғанаты бөктерін бірге кезген Бекмағанбет Сұлтанғазиев туралы бірер сөз айта кетуді жөн көрдік...

Құдай тағала бұл кісіге табиғаттың тылсым тілін тереңірек түсініп, жүрегімен сезіну қабілетін артығырақ жаратқан деседі. Аңшылық кәсіпті ол кен тасын іздеу ісімен бірге жалғастырған. 1937 жылдың 9 желтоқсан күні Қазақстанның Халық шаруашылығы комиссарлар кеңесі оған мыс, никель және кобальтқа бай кен орнын ашқаны үшін (мемлекеттік құпия іс болғандықтан жердің аты көрсетілмеген) 2 мың сом ақшалай сыйлық беріпті. 1945 жылдың қыркүйек айында Жамбыл облаткомына жолдаған ресми хатында Қаныш Имантайұлы: «Б. Сұлтанғазиев – Қазақстанның жер асты байлығын жалықпай іздеушілердің бірі, өз бетімен үйреніп, геолог кәсібін жете меңгерген талантты барлаушы. Ізденіс жолында ол бірнеше кен көздерін ашты. Бұл кісіге әрдайым қолғабыс етіп, көмек жасап отырған жөн болар еді...» – деген лебізді, сірә, бекер жазбаған...

Геологтың жанкүйер достары, тілеуқор адамдары әр ауылда болған.

«Бір жолы кеңседегі дүйім жұрт таңғалған оқиғаға тәнті болдық, – деген куәлік айтыпты Федор Пастухов 1974 жылы, бейдауа дертпен ауырып жүріп Жезқазған кен-металлургия комбинатының тарихи-өндірістік мұражайына тапсырған, сүйікті ұстазы Қ.И. Сәтбаев туралы көлемді естелігінде. – Ертеңгілік мезгілде ақ сақалды қарт кісінің төрдегі кабинетке кіріп бара жатқанын көргенбіз. Әлден соң әлгі қарт жыртық күпісін қолтығына қысып, үстіне Қаныш Имантайұлының шолақ қара тонын киіп шықты... Бізде үн жоқ, бір тонның бір жылқыға бағаланған қат кезі; оның үстіне далада қақаған қыс; Қанекеңнің кеуде дімкәстігін де білеміз; әрі ол дамылсыз сапарда жүретін адам... Біраздан соң кеңсеге Таисия Алексеевна келді.

«Тася, үй жаққа барсаң менің күпәйкемді ала келші!» – деген дауыс естілді төрден. Мән-жайды біліп реніш білдірген жұбайына Қаныш Имантайұлының түсіндірмесі мынау болды: «Қайтейін, үлкен кісі екен, үсті-басы жүдеп кетіпті. Кіргеннен-ақ менің тонымнан көз алмай қарай берді, сонсоң жаным ашып, еріксіз сыйладым...»

Жақсылықты, тегінде ол кімге болсын, пайда көремін деген күйкі есеппен жасамаған. Бақай есеп – Қаныш жайсаңның жаратылысына жат құбылыс. Әрине, қарапайым халық оған кең пейілмен қарап, ауылына келе қалса, өрістегі малға шауып, үйіндегі бар асын алдына тосып бәйек болып, қайткен күнде көңілінен шығуға құлшынып баққан.

Соның бірі – Терісаққан өзенінің жоғарғы саласында болған оқиға: Көпқазған маңын (Атбасарға қарай шығатын жолда) аралап жүріп, Сәтбаев тобы бейтаныс бір ауылға соғып, жол сұраған. Бұдан әрі баратын жері – терістік беткей, құм жалдары басқан елсіз қиыр. Ащылы маңы. Ауыл адамдары геологтарды алыстағы құдасы келгендей-ақ шын пейілмен күтеді. Бірақ сұрап отырған жеріңе жете алмайсың, жол білетін кісіміз – дүкендегі ұстамыз еді, кеше кеште ол байғұс жарақаттанып қалды деседі. Жол сұрамақ болып Қанекең ұстаға барады. Науқастың халі ауыр сияқты, қолын күйдірген киізбен орап алған, төсек тартып жатыр. Мән-жайды естіген соң ұста киіне бастайды. «Шынымен Қаныш болсаң, елсіз далаға қалайша қаңғытып жіберемін? Сендей ел азаматына бір бармақ түгілі, жан пида!» – деп, әуелі Қарсақбайға апарып, дәрігерге көрсетейік деген ақылға да көнбей, өмірінде тұңғыш көріп тұрған геологтар тобын ауылынан екі жүз шақырым шөл далаға бастап кете барған...

ТАҒЫ ДА АЙҚАСТА

I

1937 жылдың 18 ақпанында Серго Орджоникидзе дүниеден қайтты. Елудің өріне енді ғана іліккен қайраткер тұлғаның кенеттен қайтыс болуы көп жұртты, әсіресе өнеркәсіп адамдарының қабырғасын қатты қайыстырған. Солардың бірі – Қаныш

Имантайұлы. Қайғылы хабарды радиодан естіген сәтте-ақ көзіне жас алып: «Серго жолдастың арамыздан мезгілсіз кеткенін, сірә, біз әлі-ақ сезінеміз. Асқар тауымыз ғана емес, пана боп отырған қорғаушымыз құлады. Біз үшін бұл – ешқашан да орны толмас қаза!» – деген-ді.

Арада он күн өткен жоқ, Түсті металдар басқармасы қаһарлы жеделхат жолдапты: «Биылға бөлінген барлау қаржысы елу пайызға кемиді. Ешқайда арызданып, қаржы сұрамауыңызды қатаң ескертеміз!..»

Бұл енді бірден-бір қамқоршыңнан айырылдың, мазасыз қазақ геологы, араныңды теже деген ескерту...

Күні-түні жер тесіп, Жезқазған ғана емес, Қияқты мен Байқоңырда, Атасу мен Атбасарда, Қорғасын кенінде, Жезді мен Найзатаста, Қарсақбайдың өз басында жұмыс істеп тұрған станоктарды барлаудан қалай тежейсің? Алдағы жазға жоспарланған кен барлауды қайтпек? Елу пайыз қаржы мың қаралы адамның қақ жартысын қысқартып, өз жөніңді тап деп қаңғытып жіберу!.. Жоқ! Жезқазғанның барлау тобы бұдан да зор құқайды көрген, келеңсіз қиянатқа биыл да қарсы тұрады. Орджоникидзе жолдас жоқ болғанмен, мемлекет мүддесін қорғай білетін, бұл өңірдегі барлаудың пайда-залалын айыратын қайраткер Сергоны ауыстыруға тиіс. Қалай да ізденбей тоқтамайды!..

Мәскеуде ол ең алдымен бас басқармаға барған-ды.

«Сәтбаев жолдас, бізді әбден басынып алғансыз, кімнің арқасы екенін білеміз» болды естіген жауабы. – Сіздің ұжымға жарымжартылай қаржы қалдырғанымызға тәубе деңіз. Анығында қаржыға аса ділгер бүгінгі ауыр жағдайымызда сіз он жылдан бері осы өңірден іздеп тапқан қисапсыз мысыңызды қазып алсақ теріс болмас,

тегінде. Ең әуелі темір жолды жеткізіп алайық, комбинатты қаз тұрғызу да – басты міндет!.. Ал барлау содан кейін де өрістейді. Жезқазғанда мыс барын білеміз. Барлауды біршама тежей тұрсақ та, ештеңе бүлінбейді. Түсінікті ме, жолдас? Сондықтан біздің де, өзіңіздің де қымбат уақытыңызды зая етпей, ұтымды ақылға құлақ асыңыз!..»

Құлақ аспасқа шарасы да болмаған. Көңіліне бекем санап, сеніп келген адамы – «Темір наркомның» бірінші орынбасары, уәдеге бекем қайраткер, кәнігі инженер – Ю.Л. Пятаков еді. Сөйтсе ол Серго жолдас опат болардан бір апта бұрын «аса қырағы» НКВДның құрығына ілініп, «Кеңес өкіметіне қарсы қылмыскер топ құрған» деген қаралаумен түрмеге алыныпты (Бертінде ресми жарияланған деректерге қарағанда, С. Орджоникидзенің өзіне қол жұмсауы осы азаматтың тағдырына ара түсіп, И. Сталинді иландыра алмауынан болған). Амал не, бір емес, екі бірдей қамқоршысынан қапылыста айырылған Қаныш Имантайұлы одан әрі арызданудың өзі үшін де қатерлі екенін сезіп, барлауға көмектің өзге жолын қарастырған: сөзі өтімді Алтын барлау тресіне барып, шартқа отырып, қаржы дорбаларын біршама қағады да, жаймашуақ жаз күндерін тиімді пайдалануды ойлап, Жезқазғанға қайтып кетеді (Сөйткені, кейіннен ойласа, пайдаға шыққан: 37-жылдың атышулы науқанында бір ғана Қазақстаннан ондаған ауыр өндіріс жетекшілері – Текелі қорғасын комбинатының қос басшысы Оразалы Жандосов, Мерғали Қадылбеков, Зырянов кен басқармасының директоры Жұмажан Тәттібаев, Балқаш зауытын жүргізуші, атақты өндіріс білгірі В.И. Иванов, осы комбинаттағы кен байыту фабрикасының директоры Ж. Төленов және солар сықылды ауыр өндіріс нояндары «Пятаков ұйымдастырған жауыз топтың белсенді мүшелері» санатында бас еркінен

айырылып, көпшілігі сол жылы ату жазасына кесілген...).

ФЕОДОР ПАСТУХОВТЫҢ естелігінен:

«...Көктемнің алғашқы күндерінің бірінде Қаныш Имантайұлы мені Жезқазғанның теріскейінен 45 шақырымдай қашықтағы Шайтантас деген таулы жерге ертіп келіп, тасы ағараңдаған жотаны нұсқады да:

– Федя, жаз бойы осында істейсің. Көп кісі бере алмаймын, бірақ шурф, жыра қазатын біраз жұмыскер қосамын. Бұл жерден алтын іздейсің, – деп жолшыбай алған ақ тасты ұсақтап сындырып, үлкейткіш шынымен соның өне бойында шашыраған алтын түйіршіктерін көрсетті. – Коллектор достарың Вася Солодовников пен Павел Прокопьевке де осындай міндет жүктеймін. Жазға жететін қаржымыз бар, ал күзгі тірлігіміз – үшеуіңнің жұмыстарыңа байланысты. Солай, Федюша, Жезқазғанның мысын сендер табатын алтынмен ақтамасақ, жағдайымыз қиын!..

– Қаныш Имантаевич, зиянкестік емес пе? – деп едім:

– Мұның бәрі, жігітім, уақытша кедергі. Түбінде біз жеңеміз. Ал сен тапсырылған жұмысты тыңғылықты орындауды біл! – деп түртінектеген сауалымды ұнатпай, қабағын түйді.

Жауапты тапсырма алған соң елгезек Пастуховта ес қала ма?! Қасыма он шақты кісі алып, керек-жарағымды түгендеп, Қаныш Имантайұлы көрсеткен тауға келіп жұмыс бастадым. Барлауымыз сәтті болды, ә дегеннен-ақ алтын желілері молырақ кезіккен жылғаны қуып, терең жыра, әлденеше жерден шурфтар қазып, жұмысты өндіріп тастадық.

Маусымның орта кезінде Қаныш Имантайұлы қайыра келді. Жыраларды ұзақ қараудан соң, сірә, көңілденді

білем, бір мезгілде:

«Федя, күн ыстық екен, жүр, өзенге түсіп қайтайық» десін. «Жоқ, әуелі палаткаға кіріп шығайық!» дегенімде, Қаныш Имантайұлы бетіме таңдана қарап: «Әй, әй, Федюша, менен бірдеме тілеп тұрсың ғой, көзіңнің құйрығы тым жымқырылып кеткен екен, жүр», – деп соңыма ерді. Палаткаға кірген соң есіктегі брезент жаппаны қымтап жаптым да, төңкерулі қара қазанды нұсқадым. «Ау, мұның не?» Шыдамсызданған Қаныш Имантайұлы қазанға жақындап еді, мен: «Ойбай, бұл жаққа баспаңыз! Жарылғыш заттарды сонда сақтап жүрмін!» – деп кесе-көлденең тұра қалып, қазанды өзім аудардым. «Сенің мынауың барып тұрған қылмыс!» «Қылмыс дейсіз, жарылғыш аммоналды сонда қайда ұстауым керек, қойма салғызуға кісі берген жоқсыз. Ал детонаторды басқа жерде, құлыптаулы темір жәшікте сақтаймын», – деп әрі қылмысымнан ақталып әрі құпиямды көрсетуге асығып, дабырлай сөйлеп, ақыры аммонал қораптарының астында, көмулі тұрған шыны құтыны суырып алайын. Қанекенің көзі шарадай болды. «Өй, мынауың!..» – деп құтыға шап берді де, есікке жақындап, жарыққа қарасын... Құтының қақ жартысы дерлік шайылған алтын түйіршіктері еді!..

«Жарадың, Федюша! Құдай-ау, мынауың мол қазына ғой, – деп Қаныш Имантайұлы мені кенет құшақтай алды. – Жарадың, сен! Қанша олжаға қарық қылғаныңды білесің бе?! Мынаны алтын тресіндегілер көрсе, биыл ғана емес, бізді келесі жылы да асырайтын қаржыны бірден лақтырып тастайды. Көр де тұр, нақ осылай болады! Ал мен жұмыскердің қақ жартысын қысқартуға ойланып жүр едім...»

Қаныш Имантайұлының әсіре шаттанған кезіне талай куә болдым. Сол жолғы балаша қуанғаны бүгінгідей есімде. Өзенге кетіп бара жатқанда да, суға түсіп

шомылып жүргенімізде де мені мадақтап, өзінің сүйікті әндерін шырқаудан танған жоқ. Әншілігі де ғажап еді-ау. Оны суреттеп жазу мүмкін емес. Тек қана тыңдау керек!...»

II

Иә, жұмыстың ауырына төзіп, ертелі-кеш мекенге кешуге әзір жан айран-асыр қуана да білетін. Отыз жетінші жыл болса оның жан азабына түсіп, мансұқ ісі тағы да тежеу көріп, соның зардабынан әр түрлі қиянатқа ұшырап қиналып жүрген шағы. Жеке адамға табынудың салқыны барлаушылар қауымын да шырмап, барлаудың алғашқы үйрену, өнерге шыңдалу дәуірін басынан өткізген, қиын-қыстау күндерде жарты сықпаны бөліп жескен небір жайсаң жігіттері жазықсыз жалаға ұрынған. Қайсыбіріне ол ара түсіп құтқармақ та болғанды. Әсіресе өзі ерекше жақсы көріп, туған інісіндей болып кеткен, Одақтағы озат стахановшы-бұрғылаушы Сейітқазы Қарсақбаевтың тағдырына...

Жезқазған тұрғыны ГРИГОРИЙ МИРОНЕНКОНЫҢ әңгімесінен:

«Жезқазғанға кеште аттандық. Бұл кезде барлаушыларға дербес эмка автомобилі тиген, жүргізушісі – мен. Дала жолымен екі-үш сағат ізеп, кешкі сағат он шамасында Рудникке келдік. Геологтар үйінің алдына тоқтағанымыз сол еді, тура аңдып тұрғандай, бір бұрыштан былғары тужуркалы екі кісі шыға келді де, дөрекі түрде: «Сәтбаев сенсің бе?» – деп дүрсе қоя берді. Серігім абыржып кідіре жауап берді. «Сәтбаев сен болсаң – машинаға!» – деп жекірді анау. Қаныш Имантайұлы алдыңғы есікті аша беріп еді, екеудің үлкені, мұрттысы қолынан қағып: «Жоқ, артқа!» – деп кейін қарай ысырды. Мұртты қазақ менің қатарыма, екіншісі артқы креслоға жайғасты. Менде тіл

жоқ, есім шығып, мәңгу боп қалдым. Ойыма күдік кірді: «Өзіміз құдайдай көріп, үкіметтің де сенімді өкілі деп жүрген азаматымызға да кезек келді. Сірә, мені де қоса қамайды...» «Әй, дорақ, сенде құлақ бар ма, әлде жүргің келмей ме? Қарсақбайға тарт дедім ғой саған!» – деген жекуден селк етіп, кілтті оталғышқа қосайын.

Қарсақбай – о күнде өнеркәсіпті үлкен ауданның орталығы... Тағы да үш сағат изеңдеп, түн жарымда Қарсақбайға келдік. Поселканың ішіне кіргенде: «Қайда?» – дедім қасымдағы мұрттыға жасқана қарап. «Тоқта! Біз келдік», – деп екеуі де машинадан секіріп түсіп ұзай берді. Қаныш Имантайұлы шыдамады білем: «Әй, жігіттер, бұларың не? Жай сұрасаңдар да жеткізіп салатын едік қой?» – деді реніш білдіріп. Мұртты қазақ қайрылып келіп: «Сен, Сәтбаев, қажы тегіңді ұмытпаған боларсың? Байқап арыздан, жоғарыға. Жаулығы әшкереленген ағаларыңның қасына қосып жіберу оп-оңай, артыңды қысып жүргенің жөн болар, байдың сілімтігі!..» – деп, тағы бірдеңелерді орысша да, қазақша да дөңайбат көрсетіп бықпырта айтты да жөндеріне кетті. Сөйтсек, мақсаттары – Қарсақбайға жетіп алу екен, әлде біздің бастыққа қоқан-лоқы жасап қоюды қажет деп білген бе, кім білсін?..

Біршама уақыт тым-тырыс отырдық. Түнгі жұмыстағылардан басқаның бәрі шырт ұйқыда. Әлден соң Қаныш Имантайұлы қалш-қалш еткен дірілін басып, білегімнен ұстады да:

«Жора, үй-ішімізді бекерге шошытпайық, бензин жетсе, Жезқазғанға жетіп алайық», – деді.

Поселкадан ұзаған соң: «Әнеугүні мен сізге шоферлықтан босатыңыз деп арыз бердім, ештеңе сездіңіз бе?» – дедім. «Білемін, бұлар сені де шыр айналдырып жүр, содан қорқып, менен қашығырақ жүргің келді, сол ма?» – деді бастығым ойымды дөп

басып. «Маған тыңшы бол дейді, сіз оңашада не сөйлейді, кімдермен кездеседі, қайда боламыз... бәрі-бәрін қағазға түртіп қойып, хабарлап отыруға тиіспін. Мен, әрине, бас тарттым...» «Жора, мен саған туған інімдей сенемін, сен де сөйт, – деді Қаныш Имантайұлы. – Шақыра қалса – көрген-білгеніңді жасырмай айт, өз жаныңнан ештеңе қоспа. Шыда тек, не көрсек те бірге көреміз. Сірә, уақытша науқан...»

Атышулы 37-жылдың зобалаңы Сәтбай әулетіне ерекше қатты тиген. Үш бірдей бас көтерер азаматынан айырылып, соларға қарап отырған топты бала-шаға мен күллі ағайын есінен танғандай болып жер сабап қалғанды...

Ең алдымен, әрине, есімі қазақ қауымына әйгілі, Алаш қозғалысының белсенді қайраткерлері санатында болғаны үшін Әбікей Зейінұлы ұсталған: кең-байтақ қазақ жері пана болмай, әуелі Омбыға, одан да ығысып, 30-жылдары Қырғызстанның астанасындағы мұғалімдер институтында орыс тілінен дәріс оқуға ауысқаны білімдар ағартушыға септігін тигізбеді; жазалаушылар құрығы оны сол жерден шалды.

Екінші кезекте Әбдікәрім Жәмінұлы тұтқындалды. Әбекеңдей саяси күреске қатыспаған, ән-әуен өнерін әуей көріп, Ақмоланың мәдениет үйінде үйірме жетекшісі болып жұмыс істеп, балашағасын асырап жүрген бейкүнә жан еді. Амал қанша, оны көрсетушілер Сәтбай қажының негізгі дәулетін иеленген Жәмін байдың тұқымы екендігін әрі Ақмоланың қалталы жуаны (С. Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу» ғұмырнама кітабында даралап атайтын) Мәтжанның сұлу қызы Үминаға үйленгендігін мұрындық етіп, баяғыда ақ әскеріне еркінен тыс жол көрсеткен «күнәсін» қайыра қозғаған...

«Ғабдулғазиз Имантайұлы Сәтбаев 1937 жылы дәрігерге көзін көрсетуге барған жерде ұсталған... Сол кеткеннен Бөкеш аға хабарсыз. Түрмеде немесе айдауда қайтыс болғаны, қайда жерленгені белгісіз... – деп жазады Шәмшиябану Қанышқызы жеті жасында көзі көрген шерлі оқиғаны есіне алып «Сәулелі әулет» кітабында. – Біз, балалар, не болғанын түсініп жатқан жоқпыз, әйтеуір түстері суық, үстерінде сұр китель, галифе шалбар, жылтыр етік киген қатыгез адамдарға тітіркене қараймыз... НКВД қызметкерлері үйді тінтіп, ойран салып, кітапхананың бірсыпыра кітаптарын, қағаздар салған папкаларын үш жәшікке толтырып алып кетті...»

Ата қонысынан үрдіс қозғалған бетінде Ғазиз Имантайұлы Омбы қаласының түстік іргесінде, небәрі қырық шақырымдай жерде ертеден қоныстанып, жиын отырған қаржастың Теке бұтағына («Ауыздағы қаржас» ауылдары атанған) жетіп, көшін тоқтатқанды. Шаруаның қыбын білетін әрі көп-көрім сауаты бар жігіт ағасы жасындағы пысық жанға өзімен бірге келген етене туыстарының тұрмыс күйтін оңдау жаңа қоныста қиынға түспеген. Көпшілігі осы жерде (Азов ауданына қарасты) ұйымдасқан «Қызыл әскер» колхозына кіріп, шама-шарқына қарай еңбеккүн тапты. Ғазиздің өзі осы мекендегі ауыл-кеңестің хатшысы міндетін атқарған-ды.

Ғазиз Сәтбаев сол күнде алты баланың әкесі еді. Омбы іргесіне келген жылы бәйбішесі Мұхтарима қайтыс болды да, екінші мәрте үйленген. Мәруа есімді екінші қосағы екі жылдан кейін қыз туып, Зиннат деп атады. Бұларға қоса Ғазиз Имантайұлының қарауында екі кішкентайымен келіні Шәрипа да ірге бөлмей бірге тұратынды. Айтып-айтпай не керек, топты бала-шағаны асыраушы азаматты әлдекімдер көп көрді, әсілі, көре алмады?..

Бертінде мәлім болған деректерге қарағанда, ағайынды үш Сәтбаев та қамауға алынған 1937 жылы нақақ қаралаумен жер жастанған: Әбікей Зейінұлы сол қарсаңда 56 жаста, Ғазиз Имантайұлы – 43, ал

Әбдікәрім (Кәрім) Жәмінұлы – небәрі 40 жасқа енді ғана ілінген; демек, үшеуінің нағыз дер шағы, туған елі мен жері үшін аянбай еңбек етер қайратты жасында жазалау жүйесі көк желкеден нақақтан қиып түскен.

НКВД-ның шалмасы төртінші кезекте Сәтбай тұқымының ең көрнектісі және озық оқыған ұрпағы Қаныш Имантайұлына түссе керек-ті. Алайда ол – қан тілеген жергілікті жауыз топтың, сол науқанды облыс, республика деңгейінде жоспарлы түрде жобалаушылардың құрығы мен құқығы жетіңкіремейтін шырқау биікке шығып кеткен өндіріс қайраткері. Жетер еді, республика басшылығында отырған Л.И. Мирзоян, Н. Нұрмақов, О. Исаев сынды мемлекет қайраткерлерін «халық жауы» етіп, жазалау диірменінің тас доңғалағына салып, ұнтаққа айналдырып жатқандарға тосқауыл бар ма? Әлде құдай дес берді, одан да гөрі кіші Сәтбаевтың күллі Одаққа мәлім дабыра ісі мен есімі, бәлкім, өндіріс басындағы тұлғаларды тұтқындау үшін республиканың бірінші басшысының иә наркомның рұқсатын алу қажеттігі (Аса қажет мамандарды аман сақтау үшін И. Сталиннің сондай да жөткір амал ойлап шығарғанына тәубе делік!) себеп болды ма, кім білсін, жергілікті жазалаушы орган Қаныш Имантайұлына қаншама шұқшиғанымен, басқа шерменделерге көрсеткен әлімжеттігін жасай алмаған. Сірә, әліптің артын баққан. Бірақ жүріс-тұрысын аңдып, дөрекі түрде шектеуден тыйылмаған...

Жазушы Ғ. МҮСІРЕПОВТІҢ осы ғұмырнама иесіне ауызекі әңгімесінен:

«1936 жылы, «Социалистік Қазақстанға» редактор болып қол қойып жүрген кезім, дәл ай-күні есімде жоқ, бір кеште ертеңгі газетке қол қойып, үйге қайтуға жиналып жатқанымда: «Орден туралы указдан Қаныш Сәтбаевтың есімі сызып тасталсын!» деген жедел хабар

түсті. Қанекенді жүзбе-жүз білмейтін кезім, бірақ мықты инженер деген атағына қанықпын, бір топ қазақстандықтардың алдыңғы легінде Еңбек Қызыл Ту орденін алатын болғанына іштартып, соны өзім алғандай қуанған көңіл қайта суыды. Бұйрықты орындағым келмей, кергіген қазақтың қалпы да, Левон Исаевичке телефон шалдым, түнгі бір-екінің шамасы, ояу екен: «Жолдас бірінші хатшы, газеттің жарымжарты тиражы басылып кетті, машинаны қалай тоқтатамын, соншама шығын...» – деп бірдемелерді ойдан бопсалап едім. Мирзоян ұзақ сөзге жоқ кісі еді: «Ғабит, түгел басып қойсаң да газетті таратпа, указға түзету жаса!» – деп шолақ қайырды. Солай етуге құлықты болмай тұрғанымды сезді білем, ілешала, – «Неге?» десең, түзетілген газетіңді алып, маған келгін. Менде бүгін ұйқы жоқ, сірә, сен келгенше ұйықтай қоймаспын...» – деді. Қазақстанды жұтатып кеткен бір Исаевичтің орнына келіп, күллі қазақты көтерем халден қаз тұрғыза бастаған екінші Исаевичтің есігін таң бозара қақтым. Левон Мирзоян ірі қайраткерлігіне қоса қарадүрсін кісі еді, есікті өзі ашты. Кабинетіне келген соң газетті қарап шықты да, маған қадала қарап:

– Сендер, бейшара қазақтар, бір-біріңді көтке шұқып, аяқтарыңнан шалып жүрмесеңдер, сірә, ішкен астарың батпайды білем! – деді, хатшының әлденеге қатты кектеніп отырғанын ұқтым. – Екі жұмыскер қазақ сонау Қарсақбайдан Мәскеуге барыпты. Мұртты көсемге шағым жасап, «байдың тұқымын орденге ұсынғандардың өздері де солардың сарқытын ішкендер...» деген сыңайлы... Сталин жолдастың өзі түнде маған телефон шалып, «Саяси қырағылық сендерде төмен деңгейде білем...» деп ескерту жасады.

– Левон Исаевич, Сәтбаевтың жанкешті тамаша еңбегі арқасында Жезқазғанға темір жол салып жатырмыз, қаншама қыруар істің басын қайырдық, соны да халыққа

әйгілеп, елеспескеру керек емес пе? – деген желеу айтып едім, бірінші хатшы әлгіден бетер қыржиып, маған тұлдана қарады. Құдды бір әлгі пысықтарды Мәскеуге мен жібергендей...

– Сен маған мынаны айтшы: Мәскеуге барған екі жұмыскер Сәтбаевты орденге ұсынғанымызды қайдан білген, демек, соларды айтақтап қосқан нағылеттер өз қасымыздан шыққан. Жә, солардың арызын Кремльге, дөкейдің алдына кім жеткізген? Мәскеуге арызданған екі жұмыскердің біреуінің есімі Омаров, екіншісін ұмыттым...

Мұндай қитұрқы ойыма келмепті. Енді түсінікті болды, Мирзоян ежіктеп айтпаса да, мәселенің төркіні нарком Ежовтың, сол кездегі НКВД құдайының Қазақстандағы құйыршықтарынан өрбіген. Оның салдары Қаныш Сәтбаевты ғана емес, бай тұқымын төбеге көтерушілерді шалмақ. Бәлкім, бірінші хатшының өзін. Ал Исай баласы пәрменді жұмысымен халық арасында үлкен беделге ие болып, күллі қазақ «Мырзажан» атандырған тұлға. Соны да әлдекімдер Мәскеуде күнкөсемнің беделіне нұқсан келтіретін қауіп санаған. Сірә, еңбегіне көлеңке түсіруді жобалаған. Солардың бірі – Ежов. Ол найсап Қазақстандағы жағдайды өте жақсы білген. Семейдің қалалық партия ұйымына 20-жылдары хатшы болғаны бізге сор болды, қаншама азаматтарды көктей орғанын сен білмейсің, Медеу. Сол кезде онымен қызметтес болғандардың тірі қалғаны некенсаяқ...»

Қаныш Имантайұлына тегінде өндірісті өркендетудегі жетістіктері септігін тигізген. Барлау көлемі кемігенмен кен қорының өсуі тоқтаған жоқ. Үнемі молайып келеді. Соны заңдау үшін де, аяқтан шалған жетімсіздіктің орнын толтыру мақсатымен де бір жазда Мәскеуге екі мәрте барып қайтты. «Жүрген аяққа жөргем ілінетіні»

рас. Барған сайын бос қайтпайды. Сөйтіп жүріп Мәскеуде ұзағырақ болуға тырысатынын, ауыл жаққа қайтқысы келмейтінін аңдады: келсе-ақ көңілі бұзылады, қайда барса да, кімді тыңдаса да – үрейі ұшқан жұрт, жылаулы ел, небір жайсаң азаматтар ұшты-күйлі жоғалып кеткен; үй-ішін де қатер жайлаған – бір қабат жұпыны киімін сөмкеге салып қойып, беймезгіл уақытта есік жақтан естілген тықырға құлақ түрген беймаза алаңдау... Амал қанша, елдегі жағдайым солай деп ешкімге шағына алмайсың. Әділдік жолы, адам құқығы аяқ астында қалды. Үйінде жан күйттеп тыныш отырған да, билік қолымда деп әмір жүргізген де тағдырлас болды: қамауға алынып, «үштіктің» төтенше сотына түседі; одан арғы хабарын ешкім білмейді – сыпыра мәлімсіздік, өлі-тірісін де естімейсің... Сол себептен де ол ана жылғыдай, нақақ жаламен абақтыға түскен ағаларына араша тілеп, әділдік іздеп арызданбаған. Тіпті кімге арыздануды да білмеген. Әділін айтқанда, нәтижесіз ізденіс боларын жүрегі сезген...

Сөйтсе де, амал не, көңіл-хошы болмағанымен өндіріс қажетін ойлап, Ұлытауға қайтады. Өйтпеске шарасы жоқ. Оған қоса асыраушыдан тірідей айырылған ағаларының отбасы көзі қарақты одан ақыл-кеңес қана емес, нақты көмек күтулі.

Әбікей Зейінұлының үй-іші Фрунзе шәрінде. Ол кісіден алты перзент қалған: үлкені Райхан сол жылы дәрігерлер институтын тәмамдап, Алматыда ординатура өтіп жүрген; ал одан кейінгісі Раушан – Орта Азия медицина институтында оқиды; ал өзгелері мектепке қатынайды. Жұмыс жасына жетпеген бес баламен панасыз қалып, жылап отырған Қамила жеңгесіне Қырғызстаннан елге көш деп айта алмады. Отағасының тағдырын білгенше ешқайда қозғалмасы

анық. Көшіргенде қайда әкелесің, қай жерде сайлаулы үйің бар?..

Дәтке қуат бір сүйеніш – өзі Томға да, Мәскеуге де сүйреп жүріп білім соқпағына салған Ғалымтай інісі 1931 жылы Ташкенттегі Орта Азия геологиялық барлау институтына түскен-ді. Бірақ бір жылдан кейін әлдекімнің байдың тұқымы деп түртпектеуімен оқудан шығып қалған інісін Ленинградтағы кен академиясына орналастырған. Әке-шешесінен де гөрі өз жетегінде көбірек жүрген Ғалымтай күткен үдесінен шықты: 37-жылдың жазында ол іздеуші геолог дипломын алып, түстіктегі Ащысай комбинатында еңбек жолын бастады, әзірше соқа басы... Жағдайды ауызша түсіндіріп (сірә, хат жазуға сақтанған), естияр қарындасы Ханенді дереу түстікке жөнелтті: айтқаны – інісі Қырғызстанға барып, Әбікей ағасының үй-ішінің жағдайын біліп, шама-шарқынша қолғабыс етсін! Бірер айдан соң Ғалымтайдан хабар келді: ағатайының әмірін бұлжытпай орындапты, алыстан арбалағаннан гөрі жақыннан дорбалағанды құп көріп, жұмыс орнын Қырғызстанға ауыстырыпты, алтын іздейтін треске геолог болып орналасқан.

Бұл жұмыста ол 1939 жылға дейін, яғни КСРО мен Финляндия арасындағы соғысқа алынғанша еңбек еткен, сол саладағы ізденісі де сәтті болып, бірнеше алтын кенішін ашқандығы жайында куәлік алған. Демек, бауырлас қырғыз елінің қазіргі алтын өндірісіне кіші Сәтбаевтың да лайықты үлесі болған...

Қарағанды облыстық құрылтайының кезекті сессиясына (1936-1939 жылдар аралығында Қ.И. Сәтбаев Қарсақбай еңбекшілерінің депутаты болып сайланған) барған сапарында Кәрім ағасының үйішінің жай-күйін көзімен көріп, көңілі тыншыды: Үмина жеңгесін үлкен перзенті Тілеубегімен төркін жұрты қамқорлығына алыпты; ал

кішісі Үкібайды Баянауылда тұратын туысы Әкімтай Жәмінұлы өзіне еншілеп, елге әкетіпті...

Ал Омбы іргесіндегі туыстарының жағдайы ауырырақ болатын: Ғазиз ұсталған соң бірер айдан кейін, сірә, аурушаң әйел төтенше кесепатты көтере алмаған тәрізді, жас жеңгесі Мәруа кенеттен опат болыпты; сөйтіп, «Қызыл әскер» колхозындағы бастауыш мектепте мұғалима болып істейтін Шәрипаның қолында қайнағасының жасы балиғатқа жетпеген шиеттей бес баласы мен өзінің екі перзенті қарап қалған, оларды көзден тасада, ат тұяғы жетпес шалғайда тұрғанын сылтауратып, қалайша ұмытасың?

Содан бір күні Мәскеуде өтпек XVII халықаралық геологиялық конгреске шақыру алсын. Соны сылтауратып жолға ертерек шықты да, жолшыбай екі мәрте пойыз ауыстырып, түнделетіп Омбыға жетті.

Шәрипа шешеміздің бертінде, осы жолдар иесіне естірткен әңгімесіне қарағанда, қайғы жұтып, мәңгу боп, өлермен халде отырған өздеріне кеш қараңғылығында терезені ақырын тықылдатып Қаныштың кіріп келуі қалың бұлттың арасынан жарқ еткен күндей аса әсерлі болған. Бірер күн сыртқа шықпай, есіктерезесі тұмшаланған үйде тығылып жатып, жадап-жүдеген балашағасының бәсең көңілін жұбатып, қаражатпен де көмектесіп, өмірге құштарлығын қайта оятқандай болып, Мәскеуге аттанғанды.

Алайда негізгі арқасүйерінен айырылған соң-ақ Ғазиз Имантайұлының шаңырағы табиғат апатына ұшырағандай хал кешіп, қайыра оңала алмаған: әкесінен кейін екінші шешесінен айырылып, оның соңынан Бартай мен Майқы есімді екі ұл опат болып, ал 1941 жылы Ғаниса Қанышқызымен бірге Алматы медицина институтында үздік оқып жүрген Ханен де жүрек талмасынан дүниеден көшкен. Тап сол қарсаңда белгісіз сырқаттан, осы шаңыраққа төл бала боп кеткен Малыбай Қанышұлы да орта мектепті тәмамдауға таянғанда жер құшқан. Соншама қаулап, бой

түзеп өскен Ғазиз әулетінен қазірде қалған жалғыз белгі – ата-анасын қоршай отырған жеті жасөспірімнің гүл жайнаған бейкүнә бейнесінің сізге таңырқай қараған фотосуреті ғана...

Рас, тәубе дерлік жағдаят: Ғазиз марқұмның түтіні біржола өшкен жоқ. Оның өсіп-өніп, көркейіп те отырған ұрпағы, тегінде, тұңғышы Ғалымтайдан (1912-1998) өрбіген. Ескертер бір жайт: Қаныш ағасының тәлім-тәрбиесінің әсері болар-ау, геолог мамандығын ата кәсіп еткен де осылар; мысалы, Ғалымтай – байырғы алтын іздеуші болса, одан туған Әлішер бертінде опат болды; оның балалары – Ғани мен Сұлтан Сәтбаевтар да геологияны әуес көріп, ұлы атасының жолын қуған өрендер..

Бас еркінді адамның өзі емес, сұрқылтай заман билеген соң шараң қанша, Қаныш Имантайұлы Омбы іргесінде тұрған туыстарына көмегін ашық түрде жасай алмай, Отан соғысы жүріп жатқан кезде де оларға қолғабыс етуді әрдайым астыртын көрсетуге мәжбүр болған. Қарым-қатынасқа жиі пайдаланған адамы – өзі аштық жылы Жезқазғанға көшіріп әкелген немере туысы Тәрмізи Имантаев. Тәкең ақсақалдың айтуынша, ол кісі жылына екі-үш мәрте Омбыға жүріп тұрған. Көбіне киім-кешек, ақша апарады. Бір сапарда, Қаныш ағасының Сталиндік сыйлығын жеткізіпті (сірә, сыйлықтың жартысын ғана. Өйткені Мемлекеттік сыйлықтың қақ жармысын Қаныш Имантайұлы Отан қорғау қорына өткізген).

Тәрмізи Әбсәламұлының Омбыға соңғы сапары 1946 жылы болыпты: Қанекең тапсырмасы бойынша, «Ауыздағы қаржас» ауылын он бес жыл уақыт қоныс еткен Сәтбаевтар әулетін Алматыға көшіріп әкелген...

III

Қаныш Имантайұлының төзімі бір-ақ жылға жетті. Сайып келгенде, өз өмірінің ең зор мұраты – Үлкен Жезқазған мүддесін тоғышар шенеуніктердің еркіне беріп қойып, тыныш жүре алмасын түсінген. Әрі солар жыл басындағы уәделерінен жата танып, келер жылға қаржыны биылғыдан да аз беретінін, дербес конторды таратып, бәз-баяғы Қарсақбай комбинатының геологиялық бөлімі етіп қалдыратынын ашық айтқан-ды. Жезқазғандағы үлкен комбинат құрылысында да таңқаларлық енжарлық сезіле бастаған. Көнтерлі дерлік қарқын Балқаш-Жезқазған темір жолының құрылысында ғана. Сондықтан бұрнағы жылғыдай

дабыл қағып, ең жоғарғы деңгейде әңгіме көтеруге бел байлаған.

1938 жылдың басында ол Қазақстан КП(б) Орталық комитетінің жуықта сайланған бірінші хатшысы Н.А. Скворцов (Л.И. Мирзоян 37-жылғы «Қызыл қырғында» ұсталып кеткен-ді) пен КСРО Ауыр өнеркәсіп наркоматының жаңа басшысы Л.М. Кагановичтің атына ашық хат жолдап, Жезқазған комбинатын тездетіп салу жөніндегі екі жыл бұрынғы бұйрықтың өте сылбыр жүзеге асып, елімізге стратегиялық мәні зор металл беретін алып кеннің мүмкіндігі әлі күнге дейін пайдаланылмай келе жатқанын ашына мәлімдейді. Әрине, кен іздеушілер тап болған төзгісіз халді жасырған жоқ, осы мәселеге мемлекеттік тұрғыдан назар бөлуді өтінді... Мәскеудің бұл хатқа жауабы Алматыдан да жедел болды.

Ақпанның бас кезінде Қарсақбай зауытының директоры Гулин мен Сәтбаев Мәскеуге жедел жетсін деген пәрмен түсті. Қазақстан Халық шаруашылығы комиссариаты кеңесінің басшылары, КСРО Жоспарлау комитетінің жетекшілері, әрине, Мыс басқармасы мен құрылыс трестерінің бастықтары да Ногин алаңындағы зәулім ғимаратқа түгел шақырылған.

Ақпанның 13-жұлдызына қараған түнде оларды Ауыр өнеркәсіп наркомы қабылдады. Қаныш Имантайұлына бұл – Серго жолдаспен бұрнағы жылғы емін-еркін сұхбаттан танымал кабинет. Бәлкім, өз ісіне сенімнің мықтылығы, қалай да жаңа нарком Кагановичтің (сол қарсаңда ол Темір жол наркоматын да қоса басқаратын) шектен тыс қаталдығы, ешкімді ұзақ сөзбұйдаға жібермейтін шыдамсыздығы туралы түрліше қауесет естісе де, бет қаратпайтын айбынын тұңғыш көріп отырса да, Жезқазған геологы одан қаймығып, сескенген жоқ. Мәжілістің төтенше жағдайда

басталғандығы ғана алаңдатқан: біріншіден, кабинетке түнгі сағат бірдің шамасында шақырылды; екіншіден, Лазарь Моисеевич ешкімге амандасқан жоқ, ұзын үстелдің басына сүлесоқ жайғасты да, көзілдірігін алып, қарсы алдында тым-тырыс отырған жұртқа түйіле бір қарап, әлдекімнің фамилиясын атады; әрқайсысының өзі жауап беретін сала бойынша, Үлкен Жезқазған комбинатының құрылысын бастау жөніндегі бұйрықты алғаннан бері не істеп, не бітіргені жайында есеп сұрады.

Ең алдымен мәскеуліктерді тыңдады. Наркомның Жезқазған қазынасына бүйрегі бұратынын сезген соң-ақ олар өздеріне дейін бұл істі қадағалауға тиіс адамдардың саяси көрегендігі жетпегендіктен, оған қоса зиянкестік жасағандықтан құрылыс жұмыстары өріс алмағандығын баса айтып, мемлекеттік маңызы зор ірі өндірісті бұдан әрі жедел жүргізуге барлық мүмкіндікті таяу күндерде қарастыратындықтарын мәлімдеді. Әңгіме сөйтіп сыпыра ақталу мен жаппай уәде беруге ұласқан. Темір жол құрылысын жүргізуші басқарма жетекшісі ғана рельс төселген нақты шақырымдарды атап, қажет қаржы уақытында тиетін болса – бірінші пойызды Жезқазған стансасына үкімет белгілеген күннен бірер ай бұрын әкелетінін мәлімдеді. Казнаркомның басшысы да қазақстандықтар тарапынан жіберілген олқылықтарды мойындап, зиянкестік әуеніне түсе бастағанда, нарком қолындағы қарындашты үстелге соғып:

– Жетеді! Зиянкестер әшкереленген, сазайын тартты! Ал сендер оларға тас лақтырғанды доғарып, Жезқазғанда не істелгенін, не керегін айтыңыз – тек соларды нақты білетін болсаңдар! – десін.

Сескеніп қалған қазақстандық әкім жоспарлаушы, жобалаушы басқармалардың бұл іске салғырт қарап,

қаржы наркоматының Жезқазғанды тиісті үлестен қағып отырғандығын біраз сынады да, ақырында осы қызметке жуықта ғана тағайындалғанын, нақты жағдайды жеткілікті білмейтіндігін мойындап, сөз сыңайын қарсақбайлықтарға аударумен тынды.

Каганович көзілдірігін қолына алып, үстелдің қиыр шетінде үнсіз отырған екі инженерге түйіле қарады: «Қане, қайсың сөйлейсің?» дегендей. Қаныш Имантайұлы зауыт директоры Гулинді тізесінен қақты. Ол болса, «Өткен жылдың қара мыстан берешегін қашан толтырасың?» деген сұрақ туса, не айтарын білмей, зәресі ұшып отырса керек, қаһар наркомға тура қарай алмай бүкжиді де қалды.

Көзілдірігін пісте мұрнының үстіне қондырған Лазарь Моисеевич қолына екі-үш парақ қағаз алып, шола сүзіп өтті де:

– Жолдас Сәтбаев, мынада жазғаныңызды қайталаудың қажеті жоқ, не істейміз, сол туралы қысқаша мәлімдеңіз! – деді.

Кабинетте отырғандардың дені бүгінгі мәжілістің жезқазғандық инженердің шағым хаты бойынша шақырылғанын білетін. Сонсоң да, Үлкен Жезқазғанның дабыра атағын әйгілеуші геолог орнынан тұрғанда, мүдделі ісін тежеуші иә соған қолғабыс етпеген, қайта өзін тәлкекке салған лауазым иелерін түстеп атап, нақты айғақтармен әшкерелеп, түп-түгел қаралайды деп ойлағанды. Үйімізге аман-есен қайтамыз ба, әлде торкөзді бір жерден шығамыз ба деп те зәрелері ұшқан.

– Бұрынғы Түсті металдар, қазіргі Мыс басқармасының тап болған қиын жағдайына мен түсінікпен қараймын, жолдас нарком, – деп бастады Сәтбаев сөзін. – «Не ексең – соны орасың» дегендей болды да шықты: он шақты жерде түсті металл өндірістері тұрғызылып

жатыр, кейбірі қайыра жөнделуде; бәріне де миллиондаған сом қаржы керек, ал зауыттардың қайтарымы мүлдем аз. Сондықтан да басқарма басшылары көңілшек бикештер сияқты, өздері иеленіп отырған мемлекет қазанынан қасықтап болса да андасанда бірдеме жалатып, бұйырғанын талғажау ете тұрыңдар десіп, бізді де, өздерін де қоңыртақы күнкөріске душар етіп отыр. Сол гәпті нақты түсіндіремін: Одақ көлемінде Кенді Алтай, Алмалық, Норильск және Орталық Қазақстанда – Қоңырат пен Жезқазған кеніштері бар; нақ осыларда Кеңес елінің күллі өндіріс қажетін толық өтейтін қорғасын, мыс, мырыш, никель және басқадай да түсті металдардың тоқсан пайыз қоры жинақталған. Наркоматтың Мыс басқармасы осы жайтты ескеріп, қолындағы қаржы мен қорды осы аудандарға көбірек бөліп, сол жердегі құрылысты жедел қарқынмен жүргізуге тиіс еді. Алайда іс жүзінде жаппай теңгерме бөліске тап болдық. Жә, сонда Оралдағы, Кавказдағы, Орта Азиядағы күні санаулы ескі зауытсымақтардан немесе күрделі жөнделіп, қайта жабдықтаған ұсақ өндірістерден не алып отырсыздар? Айталық, қуаты екі есе өскен біздегі Қарсақбайдан иә көне Оралдағы Блява зауытынан? Отан өндірісі қажет еткен мыстың небәрі екі пайызын ғана...

– Әділдіктен аумаңыз, жолдас. Балқашта біз жүз мың тонна мыс беретін зауыт құрылысын бастадық, жуықта іске қосамыз, – деп қалды Мыс басқармасының жаңа бастығы (главка бастығы А.С. Шахмурадов та Ю. Пятаковты «сыбайласы» ретінде ұсталып кеткен-ді) өзін сынаушы әріптесін біршама тежеп қоюға ыңғай аңғартты.

– Сөзді бөлмеңіз, Захаров жолдас! Сәтбаев жолдас сендердің өрелерің жетпеген мәнді мәселені ескертіп

тұр, – деп Каганович қолындағы қарындашпен үстелді тықылдатты.

Қаныш Имантайұлы соған да іштей желпініп, тартынбай түйе сөйледі.

– Сондықтан да, Лазарь Моисеевич, қаржыны шашпай, бар мүмкіндікті Алмалық пен Жезқазғанға салып, алып комбинатты тездетіп тұрғызып, одан әрі Норильск, Кенді Алтай сияқты қорлы өндірістерді көтеруді ұсынамын. Шынтуайтын айтқанда, Жезқазғандағы жұмыстың баяу жүргізілуінің себебі де осы – оған деген назар мен көмектің жеткіліксіздігінде. Бұл көзқарас түбірімен өзгермесе, жолдас нарком, сіз өзіңіз де күн сайын, апта сайын шұғылданаар мезі іске айналарына шүбә келтірмеңіз!..

– Құрылыс алаңында не істелген? Біткен объект бар ма? Сіз маған турасын айтыңыз! – деді нарком.

Жағдайды аса ауырлатпас үшін Жезқазған барлаушысы бұл жайында жалпылама ғана айтып еді, енді шегінуге жол қалмады.

– Су бөгеті тұрғызылмақ Кеңгірдің жағасында бірер бульдозер жер шұқылап жүр, ал онда трактордан гөрі шөмішті экскаватор керегірек. Зауыт тұрғызылмақ алаңға қазықтар қағылды, жұмыскерлер уақытша тұратын бірнеше үй салынады. Бар болғаны сол... – деді.

– Ал мына анықтамада жұмыстың 15 пайызы орындалды делінген. Кімге сенеміз, сізге әлде қағазда жазылған дерекке?

– Қабырғасы тастан қаланған, төбесі қамыспен жабылған төрт үйді, иә, сонсоң өзен жағасындағы болмашы үйменің неше пайыз болатынын нақты айта алмаймын, Лазарь Моисеевич. Мен сол жерде бұдан он

күн бұрын болдым. Әлбетте, содан бері әлдеқандай бір төтенше оқиға болмаса?..

– Түсінікті, отырыңыз.

Нарком алдындағы бір парақ қағазды алды да, жұрт күткендей, ешкімге сөгіс жариялап иә жекіру айтпай, бірақ әр сөзін шеге қаққандай нығарлап тақ-тұқ оқи бастады:

«Үлкен Жезқазғанды біз бірнеше кезеңге бөліп, біртіндеп тұрғызамыз – әуелі, 25000 тонна мыс ағызатын алғашқы секциясын; іле-шала сондай көлемдегі екінші бөлегін; сонсоң үшіншісін... Қысқасы, Серго жолдастың бұйрығында көрсетілген қуатқа жеткізгенше, құрылыс тоқтамайды... Бұл – қиыр шеттегі алып өндірісті КСРО халық шаруашылығының айналымына енгізу үшін тиімді де ең төте жол...»¹⁹

Оқиғаның одан арғы өрбуі жайында Қаныш Имантайұлы өзі он төрт жылдан кейін БКП(б) Орталық Комитетіне жолдаған ресми хатында былай депті: «Мыс басқармасының жаңа бастығы П.А. Захаровқа нарком бір апта мерзімде КСРО Ауыр өнеркәсіп наркоматының бұйрығының жобасын әзірлеуге тапсырма берді. Бір апта бойы біз күні-түні бас алмай отырып, есеп-қисап жасап, атқарылмақ барлық жұмысқа нақты жоба әзірледік. Гулинмен менің кейбір мәселеге көзқарасымыз, әсіресе құрылыстың негізгі жұмыстарының мерзімі жайында ой-пікіріміз әр қилы болып шықты. Ал Захаров жолдас үзілді-кесілді шешім айта алмай, ақыры біздің дауымызды наркомның назарына жеткізді. Сол аптаның аяғында үшеуіміз де Л.М. Кагановичте болдық. Ол кісі Захаровтың тұжырымды мәлімдемесін естіген соң менің де, Гулиннің де пікірін ден қоя тыңдады. Лазарь Моисеевич бізге: «Біз Сәтбаевқа сенеміз, Жезқазғанның жай-жапсарын одан артық ешкім білмейді, әрі ол – осы кенді

зерттеген геолог. Сондықтан Сәтбаев ұсынған жобаны нұсқа ету керек!.. Ал саған, Гулин, ешқандай бұлталақсыз және сылтаусыз Жезқазған жайындағы бұйрығымды мүлтіксіз орындауды жүктеймін. Есіңде болсын, сен үшін бұл – партия мен халық алдындағы борышыңды ақтаудың ең соңғы мүмкіндігі. Айтқанды орындамасаң – сазайыңды тартасың және соған өзің кінәлі боласың, ұқтың ба?!»

Қоштасар сәтте Лазарь Моисеевич маған кенішті барлауды барынша өрістетуді жүктеді. «Қаражатты қанша сұрасаң – сонша аласың!» – деп, қолма-қол Мыс басқармасының бастығына тиісті нұсқау берді...» – деген.

Ақыры күштінің демі диірмен тасын айналдырады дегендей болды, Жезқазған кенін жедел игеру туралы Ауыр өнеркәсіп наркомы жаңа бұйрыққа қол қойды, оның әр тармағы Ұлытау атырабындағы ел көптен күткен игі істің орындалу мерзімдерін нақты атап берген-ді: темір жолдың қашан іске қосылатынын, комбинаттың, үлкен жылу орталығының, қала құрылысының, алғашқы кезектегі шаруашылық салаларының, су бөгетінің қай жылы, тіпті айы-күніне дейін...

Жезқазған барлаушылары сол жазда-ақ ерекше қажыр-қайрат көрсетіп, Мәскеуден тікелей берілген мол қаржыны тиімді әрі тиісті қажетке жұмсаудың үлгісін танытқан. Әсіресе бұрғылау станоктарының өнімділігін арттыру саласында. Снарядқа бытыраны көптеп салып, тездетіп бұрғылау әдісін ең алдымен Егізек Байсалбаевтың бригадасы меңгерген, соңынан оны бұрғылаушы әріптестері игеріп, ақыры озық әдіс көпшілікке түгел тараған. Бұрғылау станоктарының қарамы да бұл қарсаңда едәуір өскен. Олардан алынған керн Жезқазғанның өзінде зерттеледі. Тасқұдық

басындағы барлаушылар қалашығы қарамды мекенжайға айналған. Онда химия зертханасы ғана емес, ғылыми-зерттеу секторы да жұмыс істейді. Пробиркалық, минералогиялық, петрографиялық, шлихтік анализдер жасайтын кабинеттер бар, құрылыс материалдарын сынайтын, фото және микрофотолық бөлімдер өз алдына... Минералогиялық мұражай болса түрлі түсті тас жыныстары ғана емес, күні ертең Жаңа қаланың өлкетану иә тарихи жайларына керек боларлық алуан мұрағаттарға ие...

1939 жылдың соңында Ұлытау геологтары Жезқазған кенінің көлеміне жиынтық есеп жасаған. Қор комиссиясы олардың ұсынған есебін өзгеріссіз бекітті. Бекітіп қана қойған жоқ: «...Бір ұжымда он бес жыл бойы үздіксіз жұмыс істеп, Отан игілігіне жаратар орасан мол пайдалы қазбалар тауып берген геолог Қ.И. Сәтбаевтың үлгілі еңбегін атап өтуді ЦКЗ парызы деп біледі... Бұл жылдарда ол барлау жүргізген кен орнының қоры 457 есе өсті. Ал бұл жайт – біздің геологиялық қызметімізде теңдесі жоқ тамаша іс!.. Сондықтан да Жезқазған ГРК-ның, оның қабілетті басшысы инженер-геолог Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың қиыр дала жағдайында, зор қиыншылықтармен күресе жүріп қолы жеткен тамаша нәтижесін лайықты бағалап, ол басқарған үлкен де үлгілі ұжымның озық тәжірибесі түсті металдарды барлау жүйесі ғана емес, бүкіл геология қызметкерлері арасында кең таратылуға тиіс» – деп наркомат кеңсесіне мәлімдеме түсірген.

* * *

...Жұмыс деп күні-түні дамылсыз жініккен ерлі-зайыпты геологтар сол жылдарда жан күйттеуді сірә да ойлаған емес-ті. Сөйтіп жүріп талай жыл артта қалған. Таисия ғана балаларды қасына алып, қайсыбір жазда жайлауға

шығып, Ұлытау баурайындағы қонақжай дос-жарандардың ауылында, оңаша тігілген киіз үйде көкке шығып оқта-текте демалыпты. Ал өзі? Кен қарап, жер шолған саяхаттарды жанына сая, ғұмыр жолында тап болған айтыс-тартыстардан қажыған жүйкесіне дауа көрген...

Бір күні отбасында «қалыпты адам құсап өмірінде бір мәрте демалу» жайында әңгіме туып қалды да, өзінің соған кінәлі екенін мойындауға тура келді: балаларды алып, енесі Фелицата Васильевна Жезді өзенінің тоғайлы ну аңғарына, геологтардың отбасылары үшін тігілген жазғы лагеріне жөнелді де, Таисия Алексеевна екеуі Қара теңіздің түстік жағалауына, Ялта қаласындағы сауықтыру орнына аттанды. Бұл 1939 жылдың жазы болатын. «Үй болып шаңырақ көтергеннен беріде екеуміз тұңғыш рет демалысқа бір мезгілде шығып, Қырымда екі ай болдық.

Шаршағанымызды сонда ғана, Қара теңіздің саялы жағасында, шуағы мол, құмдауыт жағажайда рахатқа батып, шексіз ләззатқа бөленген шағымызда білдік... Иә, содан соң мен оны Алматыға, «Ақсай» демалыс үйіне баруға көндіріп, тағы бір мәрте тыныс жасаттым. Осы күні ойлап отырсам, Қарсақбайда он екі жыл табан аудармай тұрғанда көрген рақатымыз сол ғана екен...» – деп есіне алған Таисия Алексеевна естелігінде.

Әрине, геологтың өмірі бір ғана барлау, ертеден кешке дейін дала кезу болмағаны түсінікті: жексенбі күндері балаларды ертіп, Қарсақбай ашасының айналасына қыдыру; қыс күндері соларға сырғанақ ұйымдастырып, өзі де қосыла теуіп бой сергіту немесе ауылына барғанында ала келген ескі домбыраны кеудесіне қойып, диванда жатып, неше алуан дала саздарын шерту... Кейде домбыра күмбіріне өзі де қосылып кетеді. Әдетте, бұл ескі сарынды мұңды әндер болатын, бірақ бірте-бірте даусы көтеріліп, әуезді де сырлы

саздарға ауысады. Бұл да тіршіліктің әр қилы құбылысына қамыққанда алаң көңілін жұбатуға сеп, сөйтіп отырып-ақ бойы сергіп, ертеңгі ауыр жұмысқа жігерленіп, кәдуілгідей тынығып қалар еді...

«Арғанаты өзенінің жағасынан ескі қазбаларды қарап жүргеміз. Вася Солодовников екеуміз күнделікті саяхатты аяқтап қосқа келсек, Таисия Алексеевна мен Қаныш Имантайұлы өзеннің биік жарқабағында балық аулап отыр. Жас кезіміз, біз де балық аулауға елігіп, шаршағанымызды тез ұмытып кеттік, – деп демалыс сағатын есіне алады Ф. Пастухов естелігінде. – Бір мезетте Таисия Алексеевна бізді қасына шақырып:

«Менің қармағыма түк түспейді, ал Қаныш Имантаевич шелекті толтыруға айналды, балық та кісі таңдай ма?» – деп реніш айтты. «Неменемен аулап отырсыз?» «Кирилл Сергеевич (Бабенко – кен технигі – М. С.) қамыр илеп берген, қамырым да тақа бітті, балық қабады да кетіп қалады, түк ұстағам жоқ!..» Жұбайының назына Қаныш Имантайұлы қарқылдап күліп:

«Тася, оның есесіне сен масаны қырып салдың, сондықтан есеп тепе-тең», – деп әзіл айтты. Вася шелектегі шабақтың бірінің құйрығынан ет кесіп, Таисия Алексеевнаның қармағына шаншып берді де: «Таисия Алексеевна, сіз қазірбұл жердегі шортанның патшасын ұстайсыз, тек қармақты бірден тартпаңыз», – деп сәуегейлік жасады. Бес минут өткен жоқ, Таисия Алексеевнаның «Ойой, құлап барам!» деген айғайы естілсін. Жүгіріп келсек – Қаныш Имантайұлының ішек-сілесі қатып рахаттана қарап тұр, жұбайы баж-баж етіп жағада еңбектеп жүр... Балықшылардың айғайына палаткада демалып жатқан Бабенко да жүгіріп келді. Ақыры, бәріміз жабылып, тұрқы екі қарыс шортанды өзен айдынынан суырып алдық...»

Бұл оқиға бізге бір жаз әңгіме болып, әмбе айтқан сайын шортан да үлкейіп, бара-бара тіпті екеу-үшеуге көбейіп жүрді».

Келесі жылдың басында Жезқазғанды Жарық стансасымен жалғастырған темір жол салынып бітті. Қарағанды-Жезқазған жолының бойындағы аралық бекеттер, пойыз тоқтайтын кішігірім мекендердің тұрғын үйлері де аяқталып, мемлекеттік комиссияның қабылдауынан өтті. Сөйтіп, Сарыарқа жонындағы алып үш өндіріс болат жолмен қосылып, бір-біріне иық тіреп жұмыс істей бастады: Қарағанды қызуы күшті кокстелетін көмір береді; Жезқазған аса құнарлы мыс шикізатын; ал Балқаштың алып пештері екеуін көмейлеп (Қоңыраттың құнары төмен кені оны салған күннен қамтамасыз ете алмаған), мыс бұлағын толассыз ағызбақ... (Жезқазғандағы жаңа мыс зауытының іргесі көтерілгенше Ұлы Отан соғысы басталып, жобаланған өндіріс, амал қанша, тоқтап қалған, оны тұрғызып, жүргізудің сәті тек 1974 жылы ғана түсті).

Сөйтіп, үш алыпты өзара темір жолмен байланыстыру туралы кемеңгер ойдың дер кезінде жүзеге асуының пайдасы екі жылдан соң, Ұлы Отан соғысының ауыр күндерінде, сұрапыл майдан миллиардтаған (бәлкім, триллиондап!) оқ пен снаряд қаптауын – жез гильзаларын сұраған кезде айқын сезілмек. Сарыарқаның үш алыбы майдан үшін ең қажетті қару шығаратын стратегиялық кеніштерге айналмақ. Ал әзірше?..

* * *

1940 жылдың қаңтар айында Кеңгір су қоймасының құрылысы басталған. Көктемгі қар суын ұстап қалу үшін сәуірге дейін бөгеттің алғашқы кезегін қайткен күнде бітіру қажет-ті. Өйткені Төрткүл жазығының түстік

шетінде қанат жайған Жаңа Жезқазған қаласының құрылысы орасан мол су қорын талап еткен: бұған дейін Кеңгірден тасылып жүрген су тұс-тұстан ірге көтере бастаған алуан құрылысқа жұғын болмасы анық. Сол себепті алдағы барлық жұмыстың тағдыры су бөгетінің жобаланған мерзімде ірге көтеруіне байланған...

Құрылыс алаңына көшірілген жылжымалы үш бу стансасы тоқтаусыз жұмыс істейді. Бірақ жер қазуға қойылған ауыр техниканы қамтамасыз ете алмады. Оған енді жүздеген жұмыскер білегі қосылады. Тоспа іргесіндегі жұмыс күні-түні жүреді. Сол жылғы ауа райы да шөл далаға шабуыл жасаушыларға ерегескендей адуын қылық танытады. Күн ерте жылып, қар жылдағы мерзімінен бір ай бұрын ери бастайды. Тоспа тұрғызушылар үшін қысылтаяң кезең туады. Қарсақбай аудандық партия комитеті:

«Барлығың да – бөгет құрылысына!» деп ұран көтереді. Кеңгір жағасына енді үй салушылар, кеншілер, жолшылар, металлургтер, кеңсе қызметкерлері келеді. Мұғалімдер ғана емес, жоғарғы басқыш оқушылары да сабақты бірер аптаға тоқтатып, тәшкемен, қапшықпен, жәшікпен топырақ тасиды, жер қазады... Өйткені жұрт биылғы қар суынан айырылып қалса, Үлкен Жезқазған құрылысы тура бір жылға кешігетінін түсінген. Ешкім де уақытпен санаспай, таңды күнге, күнді таңға жалғап, бөгет табанында жан ұшыра жұмыс істейді. Мыңдаған адамның дүлей табиғатпен айқасы түнде де, күшті прожекторлар жарығымен жалғаса береді.

18 наурыз күні кенет тасыған өзен лақ етіп бөгет табанына жөңкіледі. Құрылысшылар үшін сын кезең туады: сағат сайын, минут сайын айдыны кеңейген жасанды көл бекімеген тоспа іргесін соғып, топырақ үймені ұрғылай бастайды; жан ұшырған жезқазғандықтар бөгетті одан әрі бекемдеп, әлденеше

тәулік бойы су деңгейін күзетеді... Жанкештілердің күні-түнгі азапты еңбегі ақыры жеңіспен аяқталды. Тасыған өзеннің солығы басылып, сабасына түскен кезде, бөгет құрылысының бірінші кезегі әзір екендігі мәлім болады...

Бірінші мамыр күні Кеңгір су қоймасының айдыны (жобада «Досмырза бөгеті» делінген) жобаланған межеге көтеріледі.

Сол жылдың басында КСРО үкіметі Жезқазған комбинатының құрылысын Ішкі істер наркоматына жүктеу туралы қарар қабылдаған-ды: биік лауазым иелері, сірә, Жезқазған қойнындағы алып көмбенің қисапсыз зор мүмкіндігін ақыр аяғында жете түсініп, оны игеруді жеделдетуді қажет деп білген...

1940 жылдың басында Қ.И. Сәтбаев Мәскеуге жедел шақырылған (сол үшін НКВД басшылары арнайы ұшақ жіберіпті). Жезқазғандық геологты сол кеште жаңадан ұйымдасқан Түсті металлургия наркоматының басшысы А.И. Самохвалов қабылдап:

«Ішкі істер наркомы Берия жолдас бізге Жезқазғанның жайжапсарын жете білетін, сол жердегі жұмыстың бүгешігесін түсіндіріп бере алатын шынайы маман әрі сенімді адам тауып беріңдер... деген талап қойды...» – деп, КСРО Ішкі істер наркоматына қарасты ГУЛАГ-тың (Тұтқындар лагерьлерінің Бас басқармасы – М.С.) бастығы В.В. Чернышевпен кездестіреді. Жаңа мекемемен кеңесу жұмысы бір аптаға созылыпты. Тәрізі, Жезқазған атырабында жазға салым өріс алмақ құрылыс жұмыстарының түбегейлі шаралары жан-жақты талқыланған. Ал жұмыс, шынында да аумақты әрі өте зор көлемге жобаланған. Біздіңше, Қаныш Имантайұлы өзі аса мансұқ болған істің бұдан әрі Отан қорғау мүддесіне қызмет етіп, аса маңызды стратегиялық мәнге көшкенін сол сапарда жете ұққан.

Демек, оны енді ешкім де еш уақытта тежей алмайды. Уақыт та үлкен Жезқазған үдесіне қызмет етпек.

Шынында да солай болды. Жазға салым кен төбелердің айналасына ГУЛАГ-тың атышулы лагерьлері жыпырлай орнығып, қауырт жұмысқа кірісті. Иә, шөл дала шебіндегі елсіз, нусыз қу тақырға ондаған мың шерменделер айдалып келіп, олардың дені саяси баппен сотталғандар, яки текті тұқымнан туып, атаанасы бай-құлақ болғаны үшін иә Күн-көсемнің атына әлдеқалай сын айтып, болмаса жалақор көршісіне әлдебір қылығымен ұнамағаны себепті «халық жауы» атанғандар. Жан түршігерлік жұмыс таң атқаннан кеш батқанға дейін жалғасып, он мыңдаған бейнетқор мұндар адам айтқысыз ауыр меңат кешкен. Ату жазасы сор бейнетке ауысқанға тәубе деген бейбақтар жер астына түсіп кен шапқан; қызылшақа тас қыртысты қопарып, зауыт пен фабриканың іргесін көтерген; енді бірі жол төсеп, кірпіш құйған; сөйтіп жүріп мыңдаған адам жер жастанған...

Рас, бертінде мыс көмбесі дүние жүзінде мәшһүр болып, алып рудниктері мен еңселі үйлері сап түзеген қаланың негізі 1940 жылдың көктемінде бас еркінен айырылған, қарсылық етуге ешқандай құқығы жоқ, ерте дәуірдің құлы есебінде болған сормаңдай жандардың білек күшімен, сорғалап аққан терімен, шектеусіз төгілген қанымен салынған. Сол азап бірер жыл емес, 1950 жылдардың орта шеніне дейін созылғаны – өмір шындығы.

Әлбетте, сол бейнетте Жезқазғанның жер асты қазынасын әйгілеген кен іздеушілердің титтей де кінәсі жоқтығы түсінікті.

АТТАНАРДА

1940 жылдың тамызында дербес республика атанғанына жиырма жыл толуын қазақ елі жер-жерде салтанатты жиындар жасап, шат-шадыман мереке өткізумен әйгіледі. Бұл да сол күнде үстемдік еткен идеологияның қатты қадағалайтын, кеңестік салтдәстүрге айналдырған айтулы шарасы. Той мәресі қараша айында Мәскеуге ауысты. КСРО ҒА төралқасы соған орай мерекелік жиын өткізбек болған. Әрине, ол баяндамалар тыңдауға саяды: олар болса Кеңестік Қазақстанда ғылым негіздерінің жан-жақты өрістей бастағанын әйгілеуге тиіс; сол үшін таңдалған тақырыптар да жан-жақты ойластырылған; алғашқы кезекте тыңдалмақ және салтанатты жиынның саяси тұтқасы есепті бас баяндама –

«Қазақстан ғылымының жиырма жылдағы жетістіктері» аталады; оны және мәскеулік ғұлама емес, республиканың өз перзенті, қазақ ғалымдарының бірі жасасын делінген. Академия президенті кеңсесінен осы жайында Алматыға телефон шалғанда, республика басшыларының бірі: «Табамыз, таңдаулы бір ғалымды арнайы жібереміз!» – деп қатты сендірген-ді...

КСРО ҒА филиалдар кеңесінің хатшысы В.А. УЛЬЯНОВСКАЯНЫҢ естелігінен:

«...1940 жылдың бірінші қараша күнгі бұлыңғыр кешін көп уақытқа дейін ұмыта алмай жүрдім. Себебі ту алыстағы Қазақстаннан келе жатқан негізгі баяндамашыны дегбірсіздене тосып, қатты қобалжыған едім. Академияның конференц-залына ол кешкі мәжіліс басталуға бірнеше минут қалғанда ғана келді, пойыздан түскені сол екен. Сөйтсем, ғылыми дәрежесі жоқ әрі Алматыда тұрмайтын қарапайым кен іздеуші инженер...

– Мен геологпын, туған жерімнің табиғи байлықтары, оны халық игілігіне жарату мүмкіндіктері турасында сөйлеймін, – деді өзін Қаныш Сәтбаевпын деп таныстырған, еуропаша киінген орта жастағы жігіт.

– Баяндамаңыздың тезистері әзір ме? – деп сыр тарттым карталарды ілуге көмектесіп жүріп. – Сірә, оқып берерсіз. Цифрларды көп айтпаңыз, кейбірін болмаса...

Маған ол қолтығындағы қомақты папканы нұсқап, баяндамасы әзір екендігін мәлімдеді.

Залдағы жұрттың күні бойғы ауыр жұмыстан шаршап шыққаны жүздерінен көрініп тұр. Баяндама қызықсыз, тек қана сылдыр сөзге құрылса, кірпияз тыңдаушыларымыздың аяғын тоспай тарап кетері маған аян. Көңіліме қобалжу кірді, мазаланып отырмын...

Ақыры мерекелік жиынның ең алғашқы мәжілісі ашық деп жарияланып, инженер-геолог Қ.И. Сәтбаевқа сөз берілді».

– Қадірменді ғылыми қауым! Кеңестік ғылымның бас штабы – академия төралқасына, бүгін осы залда отырған ақ бас академиктері – кемеңгер ғұламаларына, дербес республика атанып, қайратты жас жігіт жасына жеткен мерейлі күні, туған елім күн сәулелі Қазақстанның, көшпелі атанса да көшелі жаратылысына бағып қайыра жаңарған қазақ халқының жалынды сәлемін жеткізуді парызым деп білемін!..

Ғылым ордасының конференц-залы лық толы. Ғылыми хатшы әлгінде: «Ғылыми қызметкерлер түгел болады, әсіресе ғалым-геологтар мен географтар, тарихшылар мен әдебиет білгірлері, байқаңыз, ұялып қалмайық», – деп абыржу байқатқан. Бұрыннан жүзтаныс әйгілі ғалымдардың бірқаншасын көріп тұр: алдыңғы қатардан академик Обручев, Комаров, Курнаковты

таныды; ленинградтық достары Кассин мен Русаковты жиналыс басталардың алдында көрген. Екеуі де қолын қысып: «Қаныш Имантаевич, мынадай салтанатта баяндама жасау – үлкен сенім. Парасатты ғылыми ортаға шығатын мезгіл туды, қымбаттым. Біз, әрине, саған әрқашан да жанкүйерміз! Қысылмай, еркін сөйле. Сөйтіп, жанашыр достарыңды қуант!» – деп ақжарқын ниет білдіріп, көңілін марқайтып қойған.

– Жылнама шежіресіне өткен жиырма жылда қазақ елі мал бағып, көшпелі тұрмыс кешкен байырғы тіршілігін қауырт өзгертіп отырықшы жұртқа айналды. Мына деректерге назар аударыңыздар: Қазан төңкерісіне дейін біздегі өндіріс Ембідегі мұнай кәсіпшілігі, Риддердегі қорғасын зауыты мен Қарағанды төңірегіндегі көмір және мыс өндірісі еді – қазіргі жағдай мүлдем өзгеше; 1912 жылы Қазақстанда екі мың шақырымға жетер-жетпес темір жол болыпты – биылғы мереке жылында оның ұзындығы жеті мыңға жетті; 1917 жылға дейін бірде-бір жоғары дәрежелі білім беретін оқу орны жоқ елде биыл 18 институт, бір университет жұмыс істейді. Ал жалпы білім беретін орта және орталау мектепке бір жарым миллион жас жеткіншек қатынайды! Нәтижесінде төңкеріс жылы сауат деңгейі 8,1 пайыздан аспаған қазақ халқының хаттаным деңгейі 76,3 пайызға көтерілді!.. Осыдан-ақ есеп беріп отырған жиырма жылда қазақ елінің қарыштап өсіп, индустриалды-аграрлы, жан-жақты шаруашылыққа ие социалистік республика болып өзгергенін айқын аңғарасыздар.

Осы да жетер дегендей жылы шыраймен алдыңғы қатарда отырған ғылыми хатшыға жымия қарады да, баяндамашы мінберден түсіп, әлгінде екеуі тақтаға ілген Қазақстан картасының алдына келді.

– Қазақстанның ең басты байлығы – ұлан-байтақ жері. Бұл жөнінде Одақта екінші орындамыз, ал халық саны турасынан – бесінші. Жер байлығымыздың кеңдігін сіздерге аңғарту үшін Еуропа құрлығындағы аса ірі төрт мемлекет – Германия, Франция, Италия және Англия күллі жер-суымен Қазақстанға пара-пар десем, сенесіздер ме?.. – деп сәл аялдап, тыңдаушылар назарын аңдады.

Әсерлі шыққан тәрізді. Алдыңғы қатардағылардың бет әлпетінен ынталанған шырай аңғарды.

– Енді қазақ даласының картадағы келбетіне қараңыздар. О, мынау ескірген карта екен, нобайы керілген барыс терісіне ұқсаған қазақ жері жұлым-жұлым, тым жүдеу, тым жұпыны, сусыз-нусыз қуаң өңір түрінде бейнеленіпті. Қазбалы қазынадан да жұрдай сияқтанып кескінделген... Әдейі мұқату мұратым емес, мына картада көзге ұрып тұрған жұтаңдықтың неге бұлай бейнеленгенін түсіндіру үшін ескертемін: орыс ғылымының мақтанышы Петр Петрович Семенов-Тянь-Шанский он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысында, өзі көп-көрім білетін, әлемге әйгілі саяхаттарында әрлі-берлі кесіп өткен қазақ жерін «тұзға бай, пайдалы қазбаға жұтаң өлке» деп сипаттағанын осы залда отырған геолог, географ жолдастар жақсы біледі. Ал кен ғылымының негізін салушылардың бірі, орыс тіліндегі ең алғашқы «Кен қазбалары» оқулығының авторы, мына картаның дүниеге келуіне мұрындық болған профессор К.И. Богдановичтің: «Қазақстанда ешқандай темір рудасы жоқ!» деп үзілді-кесілді кесім айтқаны сіздерге мәлім...

Залдағы жұрт әлденеге тынышсыздану білдірді. Сірә, бірбіріне: «Мына шіркіннің айтып тұрғанын қарай гөр!» – десіп, бастарын шайқап тамсанғаны айқын...

– Қазақстан үшін бұл карта, асырып айтты деменіздер, тап бүгінде ескіріп қалды. Қазақ даласы үшін енді жаңа карта әзірлеуге тура келеді, қымбатты жолдастар! Бірақ бұрынғыдай ол міндетті өзге жұртқа жүктемейміз, қолғабыс та тілемейміз. Өйткені бұл жұмысты қазірде Қазақстанның өз мамандары атқара алады. Оның ғылымы мен ғылыми қызметкерлерінің білімі өз жеріндегі қазба байлықтар картасын жасауға толық жетеді! Бұл да есейгендігіміздің белгісі, соңғы жиырма жылдың жемісі...

Қаныш Имантайұлы көпшілікке бірер қадам жақындай түсіп, кенет даусын кенеп:

– Сіздер аң-таң болып, бәлкім, сенбеулеріңіз де мүмкін. Сөйтсе де республика геологтарының атынан аса мәнді тұжырым естіртуді өзіме міндет деп білемін. О, мына карта үш-ақ түспен бейнеленген, яки жерасты байлығына аса жұтаң екендігі кескінделген. Ал мен осынау ұшы-қиырсыз шексіз аймақта, қымбатты жолдастар, Менделеев кестесінде көрсетілген барлық химиялық элементтерді табуға болатынын мәлімдесем – сенесіздер бе?!..

Әлгіндегі күбір-сыбыр пышақпен кескендей тыйылып, залдағы жұрт қазақ геологына таңырқай қарады.

– Иә, бұл да – менің осы залда сөйлеп тұрғанымдай нақты шындық! Бір ғажабы, – деп қайталады баяндамашы, – сол элементтердің бәрі дерлік кездейсоқ иә шашыранды күйінде емес, өндірістік мәні бар құнарлы мөлшерде табылып отыр. Осыдан соң «тұздан өзге байлығы жоқ, пайдалы қазбаға жұтаң» өлкенің қойнында қаншама зор мүмкіндіктер мен қазына жасырынып жатқанын өздеріңіз шамалаңыздар... Әншейін мәлімдеме еместігіне сендіру үшін әңгімені көміртегінен бастайын: халық шаруашылығы тілімен айтқанда, өндірістің наны – тас көмір негізінен Орталық

Қазақстанда шоғырланған. Оның ең зор көмбесі – қазірде үшінші отын қоймасы атанып жүрген Қарағанды төңірегінде. Соңғы он жылда шағын елді мекеннен бұл өңір іргелі, көп қабатты үйлері самсаған тамаша қалаға айналды әрі ірі облыстың орталығы. Әлбетте, ол – біздегі бірден-бір қоры қисапсыз мол отын қоймасы емес: игеру кезегін күтіп терістікте – Теңіз-Қоржынкөл, Екібастұз; шығыста – Кендірлік, Ұлытауда – Қияқты, батыста – Каспий бойы, Ембі кендері тұр; Доссор мен Мақат – сұйық отынның бай қоймасы екені бұрыннан мәлім еді, барлаушылар жуықта ғана Гурьев қаласының төңірегінен мұнай мен газдың, жанғыш тақтатастың құнарлы көздерін тапты; Жайық-Ембі аймағының сұйық отын жөніндегі мүмкіндіктерін тереңге барлаумен анықтау қажет!..

Одан әрі шешен Жезқазған мен Қоңыраттың мысқа құнарлы жер асты қазыналары туралы, Кенді Алтайдың қорғасын, мырыш көмбелері, інжу-алқа атанған неше алуан асылдары жайында, Қалба мен Қайрақтының вольфрамы, алтыны мен күмісі, Атасу мен Қарсақбай төңірегінде, Қарқаралы іргесіндегі Кент кенішінде жер бетіне жақын жатқан құнарлы темір кендері хақында, Қаратау бөктерінен соңғы жылдары мәлім болған, жер нәрі саналатын фосфорит кенін пайдалану жайын да егжейтегжейлі баяндап берді...

Көз қиығымен көріп тұр: жүрекжарды әңгімесі көпшілік үдесінен шықты, әсіресе алдыңғы қатарда отырған қадірменді кекселер, соларға иық тірей жайғасып, өзінің аузына қараған, әрбір қимыл-қозғалысын баққан жанкүйер тілектестер мен бейтаныс тыңдаушылар да бір сөзін қағыс жібермей, сүйсіне құлақ қойған. Қаныш Имантайұлының өзі де сол мезетте осындай кең әуенді аудитория, зерек те сирек ғұламалар қауымымен сағынып қауышқан кісідей ерекше әсерленіп, асқан зор мереймен құшырлана сөйлеп тұр.

– ...Әрине, мұнша байлықты, «Ұшқан құстың қанаты талып, шапқан тұлпардың тұяғы күйетін» шексіз аймақтың табиғи қазынасын сөз болып отырған жиырма жылда, тарихи өлшемде қас қағым мерзімде жан-жақты зерттеп, қолға ұстағандай барлау мүмкін емес. – Баяндамашы картаны тастап, мінберге қайта келген. – Жер асты байлығын іздеудегі табыстарымыз ұлы орыс халқының күнбе-күнгі жәрдемімен, оның білімпаз перзенттерінің, қайсыбірі осы залда отырған ғалымдардың, геологтардың, түстеп айтқанда, академиктер Обручев, марқұм Усовтың (1939 жылы Алтайдағы Белокуриха сауықтыру орнында кенеттен қайтыс болған – М.С.), геологтар Кассин, Русаков, Яговкин, Нехорошев, Гапеев, Григорьев, Тиме сияқты ондаған кен іздеуші инженерлердің шексіз көмегі, қыруар еңбегі мен жанқиярлық ерлігі арқасында мәлім болды. Қазақ халқы бүгінгі торқалы той үстінде осынау ізгі жанды білімпаздар қауымына шын жүректен туысқандық сәлем жолдап, шексіз алғыс білдіреді! – деп сөзін аяқтады.

Бірқанша тыңдаушы жапатармағай көтеріліп, ішінде өзі танитын, тіпті бейтаныс ғалымдар да бар, Сәтбаевтың қолын қысты. Бәрі де қызықты әңгімесіне сүйсінген жайларын айтып ризалық білдіруде. Бір мезгілде, көп қошеметінен оңашаланған шақ еді, оның қасына Кассин мен Русаков келді.

– Жезқазғандай шалғай түкпірде он бес жыл табан аудармай отырып, дүние қызығынан тысқары қалуың да мүмкін еді. Алайда сен, Қаныш Имантаевич, әлгіндегі сөзіңе қарағанда, сол түкпірді Қазақстанның геологиялық, тіпті ғылыми ойдың кіндік орталығы етіп алғандай сөйледің. Құттықтаймын, қымбаттым! Әңгімең өте әсерлі шықты! – деп Русаков қолын қысып тұрып қарқылдай күлгенде, әлгіндегі шабытты қызу күйінен суымаған Қаныш Имантайұлы да жайраң қағып:

– Михаил Петрович, дәл айтасыз, біздің Жезқазған, шынында да, Қазақстанның географиялық кіндік ортасы. Нанбасаңыз, картаға қараңыз, – деген-ді.

Жасаң әріптесінің ұтымды әзіліне кексе екі геолог қосыла күлді. Әлден уақытта Николай Григорьевич Кассин:

– Сөйтсе де, Қаныш Имантаевич, бұдан әрі тартыну жөнсіз. Геологиялық орталық мәселесін де осы жолы шешу керек, – деп үлкендік жөнімен үстемдік жасай сөйледі.

Ескі достарының ескертіп тұрғаны – Қаныш Имантайұлына мереке алдында ұсынылған жаңа қызмет жайы еді...

Жыл басында ҒА-ның Қазақстандағы филиалында Геологиялық ғылымдар институты ашылған. Республика үкіметі, оның сол күндегі жас басшысы Н.Д. Оңдасынов сол ұжымға қазақ даласының сырын жетік білетін, ғылыми әзірлігі мол, тәжірибелі геологты жетекші етуді лайық көрген. Біраз мамандарды іріктеп, жан-жақты саралаудан кейін (институттың тұңғыш директоры, Бозшакөл мыс-молибден кенін ашушы ірі геолог Р.А. Борукаевтың бұл міндетті ойдағыдай атқара алмайтындығы алғашқы айларда-ақ мәлім болған) Мәскеудің таңдауына инженер Сәтбаевтың есімі аталған-ды. Алайда оның ғылыми дәрежесі жоқ. Ал тыңнан шаңырақ көтерген ҒФИ-да әлденеше ғылым кандидаты жұмыс істейді, келешекте олар докторлық атаққа ие болады. Сірә, сол себептен де академия төралқасы ғылыми қауымның Сәтбаевты жете білмейтіндігін желеу етіп, мәселені шешуді созып жүрген-ді. Республика басшыларының Мәскеудегі мәртебелі жиынға қиыр шеттегі – Қаныш Имантайұлы негізгі баяндамашы болып тағайындалғаны да түптеп келгенде, жоғарыдағы желеуді біржолата

залалсыздандыру ниетінен туған. Баяндама да, баяндамашы да ойлаған жерден шықты. Бір сарынды жазылған сыпыра мадақ мінездемелерді қаттап келіп, ресми танысудан гөрі, Мәскеу ғалымдарының алдына аса жауапты есеппен шығуы сәтті болды. Ғұлама академиктер, міншіл ғылыми қауым білгір маманның орнықты да ойлы сөзін әлденеше мәрте қол соғып, зор ыждағатпен тыңдады: терең біліміне, шешендік қабілетіне таңданып, ғылыми ой-өрісін таныды...

Тоқетерін айтқанда, Қаныш Имантайұлы академия төралқасынан сол сапарда жаңа институттың директоры болып, Алматыға біржола ауысуға нақты ұсыныс естіді...

Қуаныш бұл жолы да егіз болып, мерекеге байланысты КСРО Жоғарғы Кеңесінің төралқасы республиканың бір топ еңбек озаттарын, зиялы қауым өкілдері мен басшы қайраткерлерін орден, медальдармен, түрліше атақтарымен марапаттаған. Барлық газеттердің бірінші бетінде, көрнекті орында жарияланған тізімнің алдыңғы легінде қарапайым кен іздеуші Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың да есімі аталған: Ұлытау-Жезқазған атырабындағы он бес жылдық жанқиярлық еңбегі – шөлейт өңірді ірі индустрия ошағына айналдырар көшелі ісі бұл жолы әділ бағаланып, Кеңестер Одағының ең ардақты, мәртебелі марапаты – Ленин орденінің иегері атанды...

II

Қырықтың қырқасына шықты. Жер ортаға келдім деп артына қарайлайтын, асқан асуларын, таразыға тартар кезі емес; білікті атанып, білімі қорланып, күш-қайраты тасыған; алымды да шалымды, нағыз шабытты да адуын шағы. Сөйтсе де бір мезгіл өткен күндерге үңіліп,

басынан кешкенді есіне алып екшеу де теріс емес ау.
Көңілің үшін, алдағы өмірің үшін де...

Шынында да, ойлап қараса, өмірін өксіткен, көңілін түңілткен бейнеті, жеке басының қайғы-қасіреті де аз болмапты, сол жолда бірақ қолы жеткен зейнеті қаншама! 1926 жылдың күзінде, алғаш келгенде Жезқазған – ағаш мосылары әр төбеде қаңқайған, қыш үйлері мен тар барактары әр жерде жапырайған, кен төбелері де таз қарындай тап-тақыр жөнең мекен еді. Енді, міне, бойшаң үйлері кәдімгідей көше түзеп тұс-тұстан жыпырлаған, кеніш қалқалары алыстан андыздаған, бір қауым ел мекендеген құтты қонысқа айналды. Артында қалып бара жатқан барлау мекемесі де бұдан он екі жыл бұрын геолком партиясынан қабылдап алған екіұш станок, жападан-жалғыз технигі бар шағын топ емес, бүгінде ол – мың қаралы адамның басын құраған іргелі ұжым!

Жезқазған қиып кетер жері емес. Амал не, үкімет талабымен еріксіз кетіп барады. Қазақстан КП(б) Орталық комитетінің хатшысы Алматыға шақырып, ғылыми жұмысқа ауысуды бұдан әрі созбауын жуықта ресми ескертті...

Өз орнына Василий Иванович Штифановты қалдырмақ болды. Жас маман. Рас, жасы ғана емес, барлаушылық тәжірибесі де мұндағы сақа геологтардан әлдеқайда олқы. Жасы жөнінен де, тәжірибе, көргендігі турасынан да барлау конторын басқаруға көп жыл өзіне орынбасар болған Саид Шагимарданұлы (сол жылдарда әлдеқандай себеппен Нағымұлы атанған) Сейфуллин лайық еді, бірақ ол өз бетінше ынта білдіріп ештеңе істемеуге дағдыланған сылбыр кісі. Иосиф Николаевич Богданчиков кәнігі маман, жап-жақсы іздемпаз, бірақ мезі сөзге үйір, ең қиыны, ұйымдастыру ісіне қыбы жоқ... 1938 жылдың жазында Алматыдағы кен-

металлургия институтының тұңғыш дипломанттарына мемлекеттік комиссияның төрағасы болып барғанда, Вася Штифанов алдында қасқайып тұрып, Жезқазған барлауының өзекті тақырыбынан диплом жұмысын қорғаған. Содан бері осында. Үш жыл – кен іздеу кәсібін игергісі келген маманға жеткілікті мерзім, әмбе соған ғылыми әзірлікпен кіріссең. Штифанов – жас болғанымен алымды жігіт. Мінезі адуын, қадалған жерінен қан алғандай қайсарлығы да жеткілікті.

Аттанардың алдында геолог әрістестерін кеңсеге жинап, В.И. Штифановты өз орнына отырғызып, алдағы барлау өрісі жайындағы ой-пікірін бүкпесіз естіртті...

– Жезқазған бұрынғыша жедел қарқынмен, кең көлемде зерттеле береді, – деген-ді Қаныш Имантайұлы. – Менің пайымдауымша, кен шоғырланған жердің ауданы ондаған шаршы шақырым. Он бес жылдық іздеуде соның үштен бірі ғана барланды. Төменгі қабаттарға тереңдей алған жоқпыз. Әсілі, бұрынғы барланған жерлерді терең ұңғымалармен қайыра тексеру шарт. Кен аймағының батысы мен орталық тұсы біршама тексеріліп, шекара-шебі анықталды. Ал оңтүстік пен оңтүстік-шығыс тың күйінде қалып барады... Сөйтсе де теріскей бағытты, әсіресе Жыланды тобына жататын кен жүлгелеріне тереңірек бойлап, көбірек зерттеуге кеңес бермек. Кен қоры барлау ұлғайған сайын көбейе түсуі – Жезқазған үшін заңды құбылыс!

– Металл қорытуда біздің республика қазірде бір-ақ бағытта, түсті металлургия саласында ғана өнімді жұмыс істеп, өндіріс ашып отыр. Бұған ең алдымен біз, геологтар кінәліміз. Соңғы жылдарда біздің ұжым темір кендерінің құнарлы көзін іздеуге күш салды. Нәтижесінде, достар, Қарсақбай ашасы мен Атасу өзенінің жағасынан құнары көңілдегідей, қоры аса мол

темір кендерін қалдырып отырмын. Осы кендерді тереңге бойлап, мұқият зерттеуді бәріңе міндет етемін. Ең жөні, барлауды таяу жылдарда аяқтап, жобалау мекемелеріне ірі өндіріс ашуға ұсыныс жасау керек... Қарағанды көміріне, әйтеуір, өйтіп-бүйтіп қолымыз жетті. Десек те, ол бізден едәуір қашықта, сонсоң да көмір тасу қымбатқа түсіп отыр. Ал Жаңа Жезқазған қаласы көркейіп, өндіріс базасы бірнеше есе ұлғайған кезде қайтеміз? Демек, тасылмақ көмір көлемі бүгінгіден де ұлғаяды. Бұдан құтылар бірден-бір амал – Қияқтының қоңыр көмірін өндіріске өткізу! Қияқтыда көмір бар және аз емес! Қиыншылық – темір жолдан қиян шетте жатқандығында. Оған да амал – «ЖезқазғанАрал теңізі» темір жолын салу; Ұлытауды Ташкент-Орынбор жолына қосып, орталыққа «жақындату» – менің ежелгі арманым!.. Мұндай ірі құрылысты бастау үшін, әлбетте, қуатты шикізат базасы қажет. Ендеше, келешекте шұғылданар жұмыстың бірі осы салада болуға тиіс...

– Ең соңғы аманатым, қымбатты әріптестер, – деді барлаушы Штифанов пен Сейфуллинге қадала қарап, – қолдарыңа алтын адамдарды алып отырсыңдар. Мен жұмысқа қабылдағанда бұрғылаушылардың барлығы дерлік хат танымайтын, мал бағып, зорман аулаумен күн көріп жүрген бейнетқор жандар еді. Өздерінің табиғи ыждағаты мен ынтасы арқасында, біздің де көп уақыт жұмсап, ертелі-кеш үйретуімізден соң, бәрі де барлау өнерін жатсынбай, жап-жақсы меңгерді. Солардың жанқиярлық еңбегімен соңғы екі жылда біз Одақтағы ең озық, бірінші барлау ұжымы деген құрметті атаққа ие болып отырмыз. Социалистік жарыстың сан мәрте жүлдегері атандық. Бұл адамдар – менің қиын күндерде табысып, жарты сықпаны бөліп жеген еңбектес достарым, өмірдегі ең адал, етжақын жанашырларым. Оларға менің: «Өңінді ескіртпей,

зейнетақыға қолыңды жеткізбей ешқайда жібермеймін, ешқашан қағажу көрсетпеймін» деген уәдем бар. Сол уәдені енді екеуіңе парыз етемін. Ескі жұмыскердің мұңмұқтаждарын ескеріп, нендей ауыртпалық кездеспесін, солардың өздерімен ақылдасып жұмыс істеңдер. Естеріңде болсын: оларды ренжітсеңдер – мені ренжіткендерің!..

Енді аттануға да болады.

– Жоқ, келіспейміз, Қанеке, – дейді оған әріптестері. – Бір күніңізді бізге қиыңыз. Жұмыс істеуге емес, сізбен бірге демалуға!..

III

Жексенбі күні ертеңгілікте бірнеше жүк машинасына, автобуска мінген барлаушылар ұжымы Жездінің тау арасына еніп бұралаңдай ағатын кең арналы, шалғынды, тоғайлы жағасына (осы күнгі Жезді қалашығына ұрымтал жер) қарай жөңкілген-ді. Күн ашық, жаймашуақ жаздың естен қалғысыз, желсіз, жауынсыз тамылжыған шағы.

Қарабұлақтағы барлаушылардың қосалқы шаруашылығынан әкелінбек ас-су қамын міндетіне алған Халық, Ахмедия, Мырзабектер ерте-ақ қимылдапты, саятқа шыққандардың басаяғы жиналғанша, бірнеше жерден қазан көтеріп қойыпты. Әлденеше қос, палатка, киіз үйлер тігілген, жақын маңдағы бірнеше колхоздан келгендер де қымыз, асымен қосылған. Шақырайған күн аса өтімді болған соң киіз үйлердің бірнешеуі емшекте сәбилері бар әйелдерге, кейбірі ересек балаларға дербес берілді. Үлкендер көгал үстінде, ашық жерде отыруды қалады (Федор Пастуховтың естелігінде жиынның шағын жиналыспен басталып, аудан басшыларының, колхоз

өкілдерінің және Қарсақбай зауыты директорының
Қаныш Имантайұлының өзіне,

Таисия Алексеевнаға көп жылдық адал да жемісті
еңбектеріне рақмет айтып, жаңа қызметімен
құттықтағаны айтылған).

Шаңқай түсте дастарқан жайылып, табақ-табақ ет
тартылды. Саба-саба қымыз да, шарап пен шампан да
құйыла бастады. Сол-ақ екен, өзен жағасындағы
көгалды алаң шырқалған ән мен күйге бөленді.
Қазақшаға татарша жалғасса, бір сәт орыстың
құйқылжыған сазды әндері мөлдір көкте қалықтады.
Енді бір уақ тұнған ауаны, тамылжыған табиғатты
таңғалдыра дара көтеріліп, кең дауысты әншілер
шығады суырылып. Ниет сөздер де бөгеттен құлаған
ағын суға ұқсап, түйдек-түйдек айтылып жатыр...

Бір мезгілде жұрт гуілі шырқау шегіне жетіп, қымыз бен
шампан қызуы басқа теуіп, жұрт көңілі мейлінше
алабұртқан шақ еді бұл, дастарқан төрінде отырған
түйеші Сарымолда қарт домбырасын салдыр-күлдір
қағып жіберіп:

– Уа-ай, жамағат, ағайын! – деп қаттырақ дауыстап
қалған.

Жұрт сілтідей тынып, қарт түйешіге ынтыға қарасты.

«Алыс-жақын бауырлар!
Қаныштай ер, арысым,
Етжақыным, танысым,
Ортамнан ұзап шығарда,
Алты қыр асып шырқарда
Айтатұғын сырым бар,
Сөзіме құлақ салыңдар!...»

Жезқазғанға Сарымолда Болманов отыз екінші жылдың тапшылығында келген. Алғашқыда ГРК-да кіші жұмыскер болып жүрді. Одан соң бұрғылау станогына шықты. Кейіннен шаруасы аз-кем түзеліп, қоң біткен соң, Қаныш Имантайұлының рұқсатымен барлаушылардың қосалқы шаруашылығына түйе бағуға ауысқан-ды. Жасаң кезінде Ұлытау өңірі ғана емес, күллі қазақ даласына атағы мәшһүр Қалмағанбеттің Тайжаны (1878-1938, «Қызыл қырғынның» құрбаны), Жылқыайдардың Иманжаны (1882-1973) сынды жыр дүлдүлдерінің қасына еріп, әйдік өнерлерін үйренуге талпынған. Бірақ тұрмыс тауқыметі билеп, күнкөріс қамын көбірек ойлауға тура келді...

Жұмыскер ақын бүгін әзірленіп келген тәрізді.
Әдеттегісінен ұзақ жырлады, бұл жолғы сөзі де
бұрынғыдай бытыраңқы емес, жинақы ойға құрылған.

– Қарағым Қаныш, қыраным! Айтамын саған аманат,
тілеуқор мына жұртыңнан: қайда жүрсең, шырағым,
мықты болғай тұрағың; және тағы сұрарым, жер
астының асылын – алтын, көмір, жасылын, қажымай
іздеп таба бер; зор біліммен пайда бер, артыңнан ерген
балаға, өзіңді сүйген халқыңа – айшықты мынау
шағыңда!.. – деп термелеп келіп, сәл тынып, терін
сүртіп, қымыз ішкен қарт жырын былайша
тұжырымдады:

«Ұлытаудай ұлы жұрттан
Алатауға аттанған,
Жезқазғанның асылын
Армансыз-ақ ақтарған –
Қаныш едің зор тұлға!..
Кең даланың сырласы,
Жеті қат жердің мұңдасы –
Халқым туған ер тұлға!
Елін сүйіп, еңбегін арнаған,
Кендерін ашып, іздеуден тынбаған
Өнері озған ғаламат.

Ей, Қаныш, арыстандай азамат!

Ғұмырлы болып, тұғырда тұру –

Біздерден саған аманат!...»

– Жарады, Сары ағаң! Бір сөзінде қателік болсайшы!

– Қанекемнің қадірін дәл айтты. Әділ сөз!

Өз атына таңертеңнен бері ағыл-тегіл айтылып жатқан қошемет лебіздерді сыпайы ғана езу тартумен үнсіз қабылдап, іштей тебіреніп отырған Қаныш Имантайұлы да шыдамады. Шампан толы бокалды қолына алып орнынан тұрды.

– Уа, достар! Қадірменді ағайын! – деп, әлденеге қобалжып, тебірене толқудан үні шықпай сәл аялдады.
– Біздің халықта «Құс қанатымен ұшып, құйрығымен қонады» деген нақыл сөз бар. Сол сөзге жүгінсем, ұшатын да, қонатын да құйрық-қанатым менің – мына сіздер; Жезқазған болса – ұшы-қиырсыз қазақ даласының жел қыдырған сайын түкпірі еді күні кеше... Бақ-талайыма кездескен алғашқы барлау өлкесі осы болды да, аз ба, көп пе – біраз жыл тер төгіп, еңбек еттім. Аянғаным жоқ. Барымды бердім. Осы күні геологтар қауымы мені «Бақытты жігіт», «Жолды барлаушы!» деп мадақтайды. Жолды болғаным – Сіздерден... Бақытты екенім де рас! Иә, менің бақытым – Жезқазған кеніне емес, сіздерге кездесуімде... Жиырма тоғызыншы жылы геолком партиясы тарап кеткенде, мен осы қиырда саусақпен санағандай санаулы адаммен қалдым. Сол күнде бірауыз сөзімді сыйлап, көмекке келмесеңіздер – жалғыз өзім не істер едім?! Отыз үшінші жылы барлау қысқарып, қаражатсыз қара жерге отырып қалғанда да осы отырған жұрттың дені: «Сені жалғыз тастап ешқайда кетпейміз!» – деп қолтығымнан демеді. Иә, сол күні, жоқшылық көрген

қиын-қыстау айларда сіздер болмасаңыздар – бір топ инженер-геологтар сопиып жүріп не бітірер едік? Жоқ, ағайын! Әлгінде Сары ағаң айтқандай: «Жезқазғанның сырын ашып, бір өзі құпияның кілтін басып» десеңіздер – қателескендерің. Мен сіздермен күшті болдым, сіздерге арқа сүйегендіктен де өмір тартысында жеңіп шықтым. Сол себепті, мен бүгін: «Қанатым да, қорғаным да менің – сіздер!» деймін...

Қаныш Имантайұлы сөйлей бастағанда-ақ қамкөңіл кейбіреулер көзіне жас алып осалдық байқатқан. Біраздан соң қоштасушы жұрттың дені соларды қостағысы келгендей ыңғай танытты. Әлгі бір әзірдегі көңілді, шырайлы күйдің ізі де қалған жоқ. Жыладың деп сөгуге болмайтын, босаңдық көрсеттің деуге және келмейтін – қимас сәт еді бұл...

Геолог та соны сезгендей, кенет даусын қатайтып:

– Ей, жарандар! Біздің осы достығымыз, бір кісінің баласындай болып, төрт-бес ұлттың өкілдері өзара бауырласып кеткен туыстығымыз да, біле-білсеңдер – Жезқазғанның арқасы! Сол себепті, мен қоштасу шарабын Жезқазғанның қасиетті топырағы үшін; Ұлытаудай ұлы жұртты ғасырлар бойы мекендеп келе жатқан еңбек сүйгіш, бейнетке төзімді, ер көңілді, мейірбан халқым үшін; бүгінде бүкіл ел таныған Үлкен Жезқазған үшін; сол жолда жанқиярлықпен еңбек еткен сергек көңіл қымбатты кен іздеушілер қауымы – сіздер үшін көтеремін! – деп жағалай жүріп, бірімен құшақтасып, бірімен бокал түйістіріп, бірімен сүйісіп шықты. Сонсоң бокалынан бірер тамшы шампанды жерге тамызып, қалғанын түгел сіміріп салды.

– Па, шіркін! Туғаның-ай! Білімің таудай, ақылың бай. Сендей перзент тапқан халқыма ризамын жай!.. – деп тақпақтады Сары ағаң.

Барлаушылар тобы Қарсақбайға әндетіп, гармоньдатып қас қарая оралған. Бірақ бірден тараған жоқ, Таисия Алексеевнаның өтініші бойынша, инженер-техниктердің қарамды тобы Сәтбаевтардың үйіне бет алды. Мәжіліс бұдан әрі Қанағаңның өз дастарханында жалғаспақ.

Бұлар келгенде Таисия Алексеевнаның қарт анасы есік алдында, шарбаққа сүйеніп кемсеңдеп жылап тұр еді. Әлденеге қатты қобалжулы. Үйге шам да жақпапты.

– Жайшылық па, шешей?

– Сендер, немене, ештеңе естіген жоқсыңдар ма? – Енесі Қанышқа ожырая қарады. Қасірет келді, қандай қасірет десеңші!.. Керман нәлет бізге соғыс ашқан. Соғыс!..

ТАИСИЯ АЛЕКСЕЕВНАНЫҢ естелігінен:

«...Қоштасудың ақырғы сағаты қайғылы хабарға ұласып, алабұртқан көңілімізді әлем-тапырық етті. Сөйтсек, Ұлы Отан соғысының алғашқы күні басталыпты, жеке бастың қам-күйі жайына қалып, мүлдем өзге дүниелерді ойлауға тура келді. Бірер күннен соң Жезқазғанмен біржола қоштасып, баяғыда келген ізімізбен Жосалы бекетіне жүк машинасымен аттандық... Қимас Жезқазған, қасиетті Ұлытау – бізге жайлы босаға болған алтын ұя, қадірлі өлке артта қалып барады. «Қош бол, қазыналы кең дала! Қош болыңдар, бірге туған туыстай бауырласып кеткен қадірлі кенші, барлаушы достар, мейірбан ел! – дейміз артымызға егіле қарап. – Саған енді сағынып, шаруа қамымен ғана келетін боламыз!»

Бір кезде осы өңірден тезірек кетпек болғаным, ерімнің мені жұбатып, «Сен әлі бұл жермен жылап қоштасасың!» деген сөздері есіме түсіп, көзімнен тежеусіз төгілген жасқа ие болсамшы... Көз ұшында бұлдыраған Ұлытау жотасына қиыла да қимай қараймын».

Үшінші бөлім

АЛАТАУ БАУРАЙЫНДА

«Біздің республика ұлан-ғайыр жеріне орай табиғи байлыққа ие. Оның қойнында неше түрлі қымбат қазына жасырынып жатыр. Соларды іздеп тауып, үнемдеп әжетке жарату, тегінде, халқымыздың тұрмыс күйі мен рухани өсу деңгейін анықтайды. Әл-қуатымыз күшейіп, тірліктің көркеюі де, әсілі, осыған байланысты...»

Академик Қ.И. СӘТБАЕВ, 1958 жыл

«Бүгінгі күннің төрінен қарағанда, мен үшін шүбәсіз шындық: Қазақстан ғылымының жолы әуелден-ақ құтты болды; өйткені оның негізін бекемдеумен Сәтбаев айналысты. Жазмыш оған алыс келешекті көру қасиетін дарытқан және оның ақ ниеті мен шексіз тазалығы қандай да іспен емін-еркін шұғылданып, ойдағыдай шешілуіне жол ашатын. Тарихтың шұғыл өзгеріске душар ететін елеулі кезеңдерінде қауым оқиғалардың алдыңғы шебіне аса көрнекті қайраткер адамдарды шығарады, ал олар туған елінің тағдыр-талайы хақындағы күллі жауапкершілікті өз қолына алудан бас тартпайды. Өз уақытынан көп жылдар ілгеріге озып жүруді маңдайына жазған Қаныш Имантайұлы тап осындай аяулы жан еді...»

ҚР ҰҒА-ның академигі Ш. ШӨКИН, 1992 жыл

«Металлогениялық карталарды жасап, соның басты қағидаларымен әдістерін айқындау ісінде академик Қ.И. Сәтбаев ғылымға енгізген металлогениялық талдау геология ілімін кезінде елу жыл алға оздырды. Ол

жеткен деңгей бүгінде де өзгерген жоқ, әлі де елу жыл алда тұр...»

Ресей ҒА академигі Н.А. ШИЛО, 1999 жыл

БӘРІ ДЕ МАЙДАН ҮШІН

I

Сәтбаевтар отбасы Алматыға шілденің біріне қараған түнде жетті. Жолшыбай жол тауқыметін едәуір шекті. Әсіресе жол үстінде көргендері көңілдерін ерекше түршіктірген: дүйім ел жаппай тік көтеріліп әлдеқайда ауып бара жатқандай, ерсілікарсылы шұбырған жұрттан бекеттерде ине шаншар орын жоқ; вагон ішінде де иін тірескен халық; поездар кестесі шымшытырық шатасып кеткен...

Келген күні-ақ Қаныш Имантайұлын Қазақстан КП Орталық Комитетінің хатшысы Ғабдолла Бұзырбаев шақырды.

– Геология институты ғана емес, КСРО Ғылым академиясы Қазақ филиалының жетекшілігі де сізге жүктеледі, – деген-ді ол. – Иә, иә, таңданбаңыз. Жағдай солай. Ресми бастығыңыз – академик Григорьев. Иосиф Федорович Мәскеуде тұрады, бұл жақтағы жұмысқа ол кісі араласпайды, астанадағы шаруаларды қозғаушы ғана...

Бәлкім, өзге жағдайда Қаныш Имантайұлы бұл қызметтен үзілді-кесілді бас тартар еді. Алайда мынадай дүрбелең уақытта «жоқ» деуге дәті жетпеді. Осы істі міндеттеп отырған хатшының өзі кеше ғана филиал төрағасының орынбасары болатын. Бұрынғы хатшы-идеолог өткен түнде майданға жүріп кетіпті, ал Бұзырбаев соның орнына тағайындалды (Бұл азамат сол жылдың желтоқсан айында ұшақ апатынан опат болған).

Осыдан бір жыл бұрын филиал жұмысын академияның төралқасы мен Қазақстан КП Орталық Комитетінің біріккен комиссиясы тексеріп, қанағаттанғысыз деген

тұжырым жасаған: негізгі зерттеу тақырыптары бойынша жоспар орындалмаған; өнеркәсіп, ауыл шаруашылық ұжымдарымен байланыс мүлдем әлсіз; ұлттық ғылыми кадрларды тәрбиелеуге көңіл бөлінбеген, аспирантурада оқитын 22 адамның екеуі ғана қазақ; қысқасы, филиал республикадағы ғылыми ойдың жетекші орталығы бола алмай отыр... Геология секторының жұмысы да мәз емес. Мысалы, тақтатастарды отынға пайдалануды зерттеуді бастадық деп жалған мәлімет берген. Шындығында, бұл жұмыс әлі күнге дейін қолға алынбаған, сол үшін сатып алынған жабдықтар қар астында шіріп жатыр...

«Қ.И. Сәтбаевты тұңғыш рет 1940 жылы, филиал басшыларының есебі талқыланған үкімет мәжілісінде көрдім, – депті ҰҒА академигі Н.В. ПАВЛОВ. – Филиал төралқасының бастығы, академик А.Д. Архангельский 1939 жылы кенеттен қайтыс болғаннан бері біздің жағдайымыз ауырлай түсті... Зиялы жетекшіге жарымай қойдық. КСРО ҒА-сынан жұмысымызды тексере келген комиссияларда есеп жоқ, соның бәрі де қожыраған жұмысымызды көрсетіп хаттама жасайды да, кері қайтады. Ал тірлігіміз өзгермейді...

Қатардағы қызметкерлер суға батуға айналған кемеден қашқан жолаушылардай жан-жаққа тарай бастаған-ды. Үкімет шұғыл шара қолданбаса, жағдайымыз мүшкіл болатын. Филиалдың кезекті ғылыми хатшысының жұмыс жайын жақсы етіп көрсетуге тырысқан ұзақ-сонар баяндамасынан соң қосымша есеп жасау үшін сөз Қ.И. Сәтбаевқа берілді. Саңқылдаған ашық дауыспен ол филиалда етек алған тәртіпсіздіктер мен самарқаулық жайында айта бастады. Сыны аяусыз қатты болды, бірақ әділ еді: ҚазФАН-ның залда отырған қызметкерлері өздерінің бақталастық етек алып, өсек-аяң кеулеген жағдайда жұмыс істегеніне, соған ұзақ мезгіл төзгеніне

ұялғандай төмен қарасты; Сәтбаевтың сөзі үнсіз тынған мәжіліс залына самал желпіп, тымырсық ауаны жаңалағандай әсер етті: жұрт сергіп, көңілдене бастады... Қосымша баяндамашы филиалдың қажет екендігін, Қазақстан ғылымының жетекші орталығы болу міндетін баса ескертіп: «Бірақ бұл үшін, – деді ол, – сіздерге іскер де зиялы басшылар керек. Филиалды білікті кадрлармен толықтырып, ұйымдастыру шараларын жасау қажет...»

Қазақ КСР Совнаркомы сол мәжілісте-ақ филиал басшыларын түгел дерлік жаңалаған: төралқа бастығының орынбасары болып тарих ғылымының кандидаты, соған дейін Қазақстан КП(б) Орталық Комитеті идеология хатшысының көмекшісі міндетін атқарған Ғ.О. Бұзырбаев тағайындалған-ды; ал жанама сарапшы ретінде комиссияға қатысқан инженер Сәтбаев филиалдың ғылыми кеңесіне мүше болып қайтадан сайланған...

Арада жыл өткен жоқ, өзі аяусыз сынап, олқылықты тез арада түзеуді талап кеткен қосымша баяндамашыға филиал жетекшілігі жүктеліп отыр. Рас, былтырдан бері біраз жұмыстардың басы қарайыпты. Кейбіріне өзінің де қатысы болды. Бірақ басқарушы кеңестің жаңа құрамы көп іске белсенді түрде араласа алмаған. Ғылыми жұмысты қайыра ұйымдастыру, қайсыбірін тыңнан бастау – қашанда күрделі іс. Шынтуайтын айтқанда, қисапсыз қажыр-қайрат, тынымсыз еңбек керек! Ал қазір соғыс тауқыметіне байланысты бүкіл жұмысты майдан талабына орай шұғыл өзгерту қажет. Зерттеуге ұзақ мерзім тілейтін ізденістерді тоқтата тұрып, қажет болса ғылыми-теориялық жұмыстармен шұғылдандуды да бейбіт күндерге ысырып, ақыл-ойды, қайрат-жігерді майданға қолғабыс етер нақты ізденіске жұмсау шарт. «Мысалы, ботаника секторы іргелі зерттеулерін азайтып, дәрі-дәрмек жасалатын өсімдіктерге көбірек

көңіл аударса, – деген-ді Қаныш Имантайұлы өзі өткізген алғашқы мәжілісті қорытындылағанда. – Агротехниктер республика жерінің топырақ картасын тездетіп әзірлесін. Өйткені келесі көктемде астық егілетін жер көлемі бірнеше есе ұлғаяды. Ал зоологтар таяу күндерде үкіметке терісі қымбат аңдарды немесе тамаққа жарамды түз тағыларын аулайтын аймақты нұсқаған нақты ұсыныс берсін!..»

«Қаныш Имантайұлына мен кездейсоқ жағдайда жолықтым, – деп сыр шертіпті тағы бір қазақстандық академик И.Г. ГАЛУЗО. – Екеуіміз азық-түлік дүкенінде кезіктік. Кезекте тұр едім, бейтаныс қазақ азаматы менен бір нәрсе туралы түсінік сұрады. Нақты не жайында екені есімде жоқ, алматылық емесін бірден аңдадым. Зоолог екенімді білген соң ол ерекше ілтипат білдіріп: «Бәрекелді, мұныңыз тіпті жақсы болды!..» деп жымыды. Сонсоң зоология саласынан әрнені сұрай бастады: Қазақстанда аңның қандай түрі кәсіпке пайдалы, олар қалай бағаланады, дүниежүзілік жәрмеңкеге шығарарлық қымбат аңдар бар ма, балық кәсіпшілігі қандай жағдайда?.. Геологтың өз кәсібіне қажеті шамалы ілімге осыншама ден қойып, ықылас білдіргеніне таңданғаным сонша, келесі күні аса білімдар кен барлаушыға кездейсоқ кезіккенім жайында әріптестеріме сүйсіне әңгімелеп едім, бір жолдас: «Сірә, ол кісіңіз – біздің филиалды басқаруға шақырылған геолог Сәтбаев болар», – деді...

Бірнеше күннен соң филиал жетекшісінің кабинетіне шақырылдым. Бұл жолы ұзақ әңгімелестік. Қаныш Имантайұлы зоология ғылымдарының түрлі саласына ынтызарлық білдіріп, әр алуан мағлұмат сұрады. Паразитолог екенімді білген соң әңгімеміз бұрынғыдан да қыза түссін... Содан бір күні ол КазФАНда жұмыс істейтін зоолог, ботаниктердің үлкен тобымен қайыра кездесті. Қаныш Имантайұлы бізге өзіміз шұғылданып

жүрген ілім саласында көптеген сауалдар қойды, ақырында өзінің көкейкесті пікірімен бөлісті: қазақ даласының жан-жануар дүниесін түрлендіру, олардың өсіп-өнуіне жағдай туғызу жайында өте қызықты, соны ойлар естідік. Филиал жетекшісі бізден балықты көптен аулау мүмкіндіктерін ойластырып, Қазақстан жеріндегі омыртқалы түз жануарларын әжетке пайдалану жолдарын қарастыруды да талап етті. Тағы бір әңгімелесу үстінде республика фаунасын түрлендіріп, өсімтал аңдарды көбейту, өзен-көлдерге кәсіптік балық тұқымдарын жіберу турасында да пікір алыстық. Қ.И. Сәтбаевқа зоология секторының қойдың жаңа түрі – арқар-меринос тұқымын шығару жөніндегі жұмысы өте-мөте ұнады. Қаныш Имантайұлы филиалға келген кезде бұл жұмыста үміт күттіргендей нәтижелер көріне бастаған. Ақырында ол бұл зерттеуді өз бақылауына алды.

Арқар-мериностың алғашқы отары өрген Күрмекті базасы Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың ынтасымен құрылды, сол жерде қойдың жаңа түрін шығару сынағы жұртқа мәлім тамаша нәтижеге жетті».

Қаныш Имантайұлына ихтиологтар да жиі келетін болды.

– Менің ата-бабамда балықшы атанып, қолына қармақ ұстаған кісі болмаған. Құдай басқа салған соң, амал не, балық кәсіпшілігі үшін де ұсыныстар әзірлеп, ғылыми кеңесші болуға тура келіп отыр, – деген әзілмен басталған әңгіме кейде бірер сағатқа созылады. Өйткені филиал жетекшісі өзінен көмек сұрап келген зерттеу жайында толығырақ білгісі келеді. Өз ойын тықпалап, қайтсем де орындатам деген емеурін аңғартпайды. Жасалып жатқан жұмыстың өмірлік маңызын бірақ қазымырлап сұрап, аса тиімді, қажет-ау

дегеніне көбірек қадалып, ұнатқан істі жадында ұстап қалады.

Сол жазда Іле бойына, Балқаш көлінің жағалауына бара жатқан зоологтар экспедициясы филиал жетекшісіне шақырылып, өзгеше тапсырма алып шықты.

– Сол өңірге су тышқанын жіберсек қалай болады? Ойланып көріңіздерші... Меніңше, аса пайдалы жұмыс!

Зоологтар байқап көруге уағда етті. Кейіннен бұл ұсыныс жылына әлденеше миллион сом таза кіріс әкелген игі шаруаға айналды. Бірер жылдан соң су тышқандары Балқаш пен Іле бойын ежелгі мекеніндей-ақ біржола жайлап алды.

Бір күні химбиологтар келді. Жергілікті бір өсімдіктің тамырынан тері илейтін реагент жасап, арнаулы өндіріс ашуға мүмкіндік бар екен. Тек соны тері өңдейтін комбинаттардың бірінде тезірек сынау керек...

Осылайша күн түнге ұласып, ай жылға жалғасып жатыр. Таң ата басталған қызмет (күн шыға төсектен тұру – Қаныш Имантайұлының өмір бойғы әдеті) кешке дейін бітпейді. Астана кеңселерінің, әсіресе жауапты қызметкерлердің түнде де қызмет істеуі – үйреншікті машық. Жұртпен бірге сапқа тұрып, әскери жаттығуға да барады. Противогаз, винтовка асынып, мезгіл-мезгіл әлденеше шақырымдық шеруге де шығып қояды. Өйткені әскери жаттығу, өзіңді әрқашанда дайындықта ұстау – барлық дені сау азаматтың борышы деп жарияланған...

II

Филиал бастығының басты назары, әрине, геологиялық ғылымдар институтында (ҚазГФИ) болған.

Институт төңкерістен бұрын архиерейдің кеңсесі тұрған екі қабат шағын үйде, филиалдың секторлары да осында. Орын өте тар, ғылыми жұмыс түгілі, тізе бүгіп отыратын жер жоқ. Институт аталғанымен, бұл ұжымда сол кезде небәрі 25 ғылыми қызметкер бар-ды, оның төртеуі ғана ғылым кандидаты. Төрт сектор – геология, металдар, бейруда, гидрогеология бөлімдері және аналитикалық химия зертханасы жұмыс істейді. Бұған дейін құрамында мың қаралы кісі бар іздеушілер тобына жетекші болған іскер басшыға бұл сөз бе екен, ойнап отырып басқаратын мекеме. Бірақ олай болмады. Жұмысты мұнда да тыңнан бастауға тура келді – кадр әзірлеуден ғылыми жұмыс жүргізетін орын іздеуге шекті. Ең қиыны, институтты басқаруға үмітті болған кейбір ғылыми қызметкерлермен тіл табысу жүйкесін жұқартты: «Сіздің мына жұмысыңыздың пайдасы қандай?» десе-ақ, шамданған байғұс: «Бұл мәселені сіз түсінбейсіз» немесе кейбірі: «Қарапайым геологқа мұны бағдарлау қиын, ол үшін сізге теориялық дайындықтан өту керек...» деп, ғылыми атағы жоқтығын ешбір қымсынбай бетіне айтады. Қарсылықтың астыртын түрлері де көріне бастады.

Қысқасы, қатардағы барлау орнынан келсе де, тісі шыққан, тиісті деңгейде жұмыс талап ететін басшы екендігін көрсетуге мәжбүр болды...

Бір жолы институттың химия зертханасы жұмысты тым сылбыр істейтіндігі, көптеген анализдер апталар бойы орындалмай кешігіп жататындығы сөз болды.

Директордың кабинетіне шақырылған химик: «Анау жоқ, мынау жоқ» дегеннен өзге жарытымды жауап айта алмады.

– Сіздің айтып тұрғаныңыз – жұмысқа жауап бермеудің айласы! Алматы сықылды үлкен қалада отырып, мұнша жоқты тілге тиек ету ұят емес пе? – деп оның

шалғайынан алған Қаныш Имантайұлы Қарсақбай комбинатының химия зертханасының тәжірибесін әңгімелеп берген-ді. – Бір жылы қыста бүкіл Қарсақбайда анализ жасайтын бір грамм да спирт табылмады, жабдықтаушылар дер кезінде жеткізе алмай қалған. Зертхана меңгерушісі Иосиф Израилевич Гехт сіз құсап, «Жоққа не істеймін?» деп қол қусырып қарап отырған жоқ, комбинаттың қоймасын ақтарып, бірер жәшік техникалық лак тауып келді. Ақыры, зәру спиртті солардан қайта ағызып берді... Міне, көрдіңіз бе, қымбаттым, жұмысқа ынтасы бар адамдар осылай істейді. Ал сіз маған үшінші мәрте:

«Пәленше реактив жоқ, түгенше жоқ! Егер тапқызып берсеңіз...» деп тұрсыз...

– Олай болса зертхананы өзіңіз мақтаған Гехтқа басқартыңыз, ал мен ғылымда атақ-абыройы бар ғалыммын, сізге қолбала болып, жабдықтаушы-агент әрі химанализ жасаушы міндетін қоса атқара алмаймын. Сіздің айтып тұрғаныңыз – академия жүйесіне қиыспайтын ыңғайсыз талап, мұнда бәрі де сақадай сай тұруы керек... – деп, меңгеруші есікті қаттырақ жауып шығып кетеді.

Амал қанша, ГФИ-дағы санаулы ғылым кандидатының біріне қош демеске шарасы болмады. Оның орнына Қарсақбайдағы білгір химик И.И. Гехті шақырды. Ол келген соң институт зертханасының анализ жасау деңгейі шынайы академиялық деңгейге көтеріліп, барлау трестерінің тексерме жұмыстары мұқият және тез атқарылатын болды; соғыстан кейін Иосиф Израилевич диссертация қорғап, химия ғылымының кандидаты атағына ие болды...

* * *

...Қазақ даласын геологиялық зерттеу 1920 жылға дейін ғылыми экспедициялар жасақтау арқылы жүргізілген. Олар едәуір қазба байлықтар ашты. Бірақ бірде-бірі сайын даланың ойқырын, өзен-көлін, жер қыртысын жан-жақты сипаттап, кен іздеушілерге нұсқа болғандай геологиялық карта сызып берген жоқ.

Жиырманшы жылдан беріде даланы жоспарлы түрде зерттеу басталды. Съемкалар жасалды. Әрбір аудан, облысты шаруашылық, экономикалық қажетіне қарай кезекке қойып, он шақырымдық өлшем бойынша картаға түсіру жүзеге асты. Бұл жұмысты Геолком мамандары атқарды. Олардың таңдаулы ғалым-геологтары Қазақстан қиырына барлау партияларын бастап шықты. Қуаң далада бұрынғы экспедициялар сияқты бірер жаз емес, әлденеше жылдар бойы жұмыс істеді. Кен іздеді, су көздерін қарады, геологиялық зерттеулер жүргізді...

Нәтижесінде Қарағанды отын ошағының орасан зор қуаты мәлім болды. Тынымсыз іздеуші М.П. Русаковтың Сарыарқа жонын көп жыл шарлауынан соң «қайталама кварциттер» құпиясы ашылып, солардың тінінде мыс кені шоғырланып, корунд, отқа төзімді шикізаттар жасырынып жататыны анықталды. Өзі сомдаған теорияға сүйенген ол Қоңырат кенін тауып, Балқаш мыс зауытын салуға жол ашты. Нақ осы жөнмен ізденіс жасаған Р.А. Борукаев 1930 жылы Бозшакөл мыс кенін тапты. Өзге де іздеушілер де қазына көмбелерін көптеп ашты...

Қарағандыкөмір, Алтайполиметалл, Ембімұнай, Арқада Атбасар түсті металл трестері тәрізді ірі-ірі өндіріс орындарының ірге көтеріп, өнім бере бастауы тұрақты жұмыс істейтін геологиялық қызметтер құруға түрткі болған-ды. Геолкомның Қазақстандағы бөлімшесі де осы қарсаңда ұйымдасқан: ту баста Қызылордада ірге

көтерген мекеме Қазақтың геологиялық басқармасы атанып, Семейге көшті. Сол қарсаңда оны Ленинградта оқыған, кейіннен Қазақстан барлаушыларының ақсақалы атанған Рамазан Асланбекұлы Борукаев басқарды. Геология басқармасында Г.Ц. Медоев, А.Г. Гакоев, Б.И. Вейц тәрізді білімпаз барлаушылар жұмыс істеді. 1931 жылы Қазақ геологиялық барлау тресі ұйымдасты. Семейдегі басқарма 1939 жылы Алматыға көшірілді.

Осы шаралардың бәрі, сайып келгенде, қазақ даласындағы барлық барлау қызметтерін бір орталыққа топтап, геологиялық зерттеуді үздіксіз және жоспармен жүргізілетін жүйеге айналдыруды көздеген. Соғыс басталар қарсаңда бұл жұмыспен Қазақ геология басқармасынан өзге Қазақтүстіметалл, Алтайтүстіметалл, Қазақкөмір, Қазақмұнай тәрізді ірі-ірі зерттеу трестері және барлық кен өндіруші комбинаттарда тұрақты ізденіс жасайтын геология бөлімдері мен барлау конторлары шұғылданған. Олардың жалпы қарамы – 38. Бәрінде де тәжірибелі, білікті мамандар жұмыс істейді. Зерттеушілігі жөнінен бұлар – ешкімге есе бермейтін іргелі топ. Кен көздері де бірінен соң бірі табылып жатыр және әр алуан.

Бұл орталық қалаларда ертеден шоғырланған геологиялық ғылыми ойдың жетекшілік рөлін әлсіретіп, жер-жердегі барлау орындарының күшеюіне жағдай туғызды. Күнбе-күнгі нақты ізденісте тәжірибесі молайған өндіріс мамандары көп мәселелер жөнінде зерттеу орнынан қашықта, тып-тыныш зертхана, жайлы кабинеттерде отырып, жалаң теорияға сүйеніп пікір айтушылардың беделіне қыңбайтын, жалпылама ақыл-кеңесіне сын көзбен қарайтын білгірлікке жеткен-ді. Табысқа тоқмейілсу емес-ті бұл! Орталықтағы мамандар қаншама терең білімді болғанымен, қашықтағы Қазақстан қыртысын шала-шарпы біледі. Жазғы

сапарында көргеніне сүйеніп кесім айту оларды жаңсақ болжамдар жасауға жолықтыратын. Оның аяғы көбіне кен орнын барлаушы геологтар мен соған төрелік айтуға тағайындалған сарапшыларды бітіспес дауға душар етеді (Жезқазған туралы ұзақ жылғы сергелдең – соның айқын мысалы!), нәтижесінде аса мәнді кенді игеру әлденеше жылға кешігіп басталады...

* * *

Республикадағы барлау топтарына теориялық бағыт-бағдар жасап, ізденістеріне жол ашып отыратын ғылыми орталық ұйымдастыру ойы осындай игі талаптан туған-ды. 1940 жылы құрылған Геологиялық ғылымдар институты кәнігі геолог Р.А. Борукаевтың басшылығымен бірталай жұмыстар атқарыпты, әсіресе тақырыптық зерттеу топтарын ұйымдастыруда. Зерттеуші мамандары да бірталай: И.И. Бок, Г.Ц. Медоев, И.П. Новохатский, Е.Д. Шлыгин, Г.Л. Кушевтің есімдері геологтар қауымына жақсы таныс. Бәрі де Қазақстанда практикалық дала барлауымен шұғылданған іздемпаз мамандар. Алайда олар ғылыми жұмысқа енді ғана ауысып отыр. Институт директоры іргелі міндет жүктеп талап ете алмаған ба, Қаныш Имантайұлы ГФИ-ға тап болған кезде жас зерттеу ошағының шағын тобы не істерін білмей, теориялық ізденісіміз тап қазір кімге керек дегендей енжар ойда екен.

Көпшілігі «Отан үшін жан пида!» деген пиғыл-ниетпен, қанқұйлы жауға тойтарыс беру міндетіміз десіп, майданға жіберуге арыз беріпті...

Қаныш Имантайұлы алғашқы аптада-ақ институт шұғылданар жұмыстардың бағдарын жария еткен: батыс шекарада жүріп жатқан алапат соғыс геолог-зерттеушілердің алдына төтенше міндеттер жүктейді; директордың ойынша, зұлым жауға Кеңес Одағының

барлық өндірісі, шикізат қуаты, әрбір кен тасы оқ, снаряд, танк, ұшақтар болып қарсы тұруға тиіс! Батыс шептегі өндіріс қуаттары уақытша істен шықты, кейбірі қиыр өлкелерге көшіп жатыр. Демек, негізгі салмақ бейбіт аудандарға түседі. Яғни, Орал, Сібір, Қиыр Шығыс, Орта Азия және Қазақстан бұл жүкті жабыла көтеріп, Отан қорғау мүддесіне қажет шикізатты жоқтатпауға тиіс. Бәлкім, көптеген өндірістерді жаңадан ашуға тура келер. Институт мамандары бүгін таңдағы міндеттеріне осы тұрғыдан қарайтын болсын: шикізат көздерін іздеуге, тез арада аяқтауға болатын жедел барлаумен шұғылдану шарт! Қиын міндет, бірақ басқадай амал жоқ. Өйткені таразыға – ел тірлігі, Отан тағдыры түсіп отыр. Қысқасы, біз үшін нағыз майдан – кен көздерін көптеп ашу!..

Қаныш Имантайұлының талап етуімен ГФИ-дың жаңа жоспары республика наркоматында қаралды да, түгелдей мақұлданды. Оларды тездетіп жүзеге асыру міндеттелді, септігін тигізер шаралар да белгіленді. Бұл институт жетекшісінің мәнді мәселені алдыңғы кезекке қоя білетінін, үкімет адамдарының да онымен есептесетінін айқын көрсетті. Оған қоса институт қызметкерлерінің қарамы үш есеге жуық көбейді; соған орай көпшілік қызметкерлер өндіріс орындарынан шақырылды және олардың ғылыми атағының бар-жоғына мән беріп қараған жоқ; оның есесіне, өз жұмысына енжарлығы аңғарылғандар ұжымнан аласталды; жаңадан қабылданғандар жатақханалардан тиген бөлмелерге орналасты, ең ғажабы, ГФИ қызметкерлеріне үкімет дүкенінен «спецпаек» аталған азық-түлік босатылатын болды; академия филиалына Киров көшесінен (қазіргі Бөгенбай батыр) екі қабатты жаңа кеңсе берілді де, архиерейдің үйін ҚазГФИ дербес иемденді...

Осының бәрі Қ.И. Сәтбаевтың жайдары жүзді кішіпейілдігімен қоса, қажет жағдайда пәрменді қимылдан да бас тартпайтын нақты іс адамы екендігін аңғартты. Оған ә дегенде танауын шүйіре қарап, «Е, ғылыми ортаның тегеурініне қанша шыдайды дейсің? Әлі-ақ сүйікті өндірісіне қуып тастармыз...» дескендер жым болып, жан сақтаудың қамына кірісті.

«Сол күндерде ерім үйге өте-мөте шаршап оралатынды. Әсіресе қарауындағы ұжымның өзі жария еткен тың міндеттерді орындауға аса құлшынбай, жігерсіз кіріскеніне ол қатты күйзелген-ді, – деп есіне алады Таисия Алексеевна. – Қарсақбайда тұрғанымыздағы шай үстінде иә демалып отырғанда ұзақ әңгімелесетін кештеріміз де ұмыт болды. Тек ертеңгілікте үйден ертерек шығатын едік те, қазіргі М. Төлебаев атындағы көшенің ортасындағы аллеяда ширек сағат таза ауа жұтып, тауға қарап тамашалап отырып, кешегі күннің тауқыметін еске алатынбыз...»

Ұйымдастыру шаралары нәтижелі болды. Түсті және сирек металдар металлургиясы, көмір және тыңайтқыш заттар химиясы, минералогия зертханалары ашылып, шлихт әзірлейтін шеберхана мен спектрлік анализ кабинеті жасақталып, қауырт жұмысқа кірісті. Геологиялық ізденістер кеңейіп, зерттеу өрісі де ұзара түсті.

...Бір күні ғылыми қызметкер В.А. Соколовты институт директоры шақырып:

– Ванадий кенін табу керек, Владимир Алексеевич, – деді. – Үкімет тапсырмасы деп біліңіз. Жедел іздеу қажет, темір жолға жақын, алуға оңтайлы жерде болса тіпті жақсы. Қаржы, адамдар жөнінде қам жеменіз. Тек уақыттан ғана қысамыз!..

Отызыншы жылдан беріде қазақ даласының ой-қырын аралап, әсіресе түстік өлкесін көп шарлаған байырғы геолог жедел тапсырманың стратегиялық мән-мақсатын бірден түсінген... Сондықтан да экспедиция жасақтап, жан-жаққа дереу аттандырудан гөрі, қайда барып және қалай іздеудің бағыт-бағдарын әбден анықтап алуды жөн көрді. Көңілін алаңдатқан бірнеше ауданның геологиялық картасын алдына жайып қойып, ванадиймен ағайындас металл белгілері табылған қыртыстарға шұқшия үңілді. Ақыры, ол институт директорына келіп:

– Қаныш Имантаевич, коллектордан басқа көмекші сұрамаймын, – деген-ді. – Оңүстік жақты шолып қайтуға рұқсат етіңіз. Алатауды бөктерлеп, Таласқа дейін көтерілеміз...

Келесі күні жолға шыққан қос барлаушы Шымкент пен Жамбыл аралығындағы Шақпақ разъезінде пойыздан түсті де, бағыттарын компаспен түзеп алып жүріп кетті. Көздеп келе жатқан төбені олар сол күні-ақ, темір жолдан небәрі бірнеше шақырым жерден тапты. Үшінші шурфқа кісі бойы тереңдеген кезде барлаушылардың күрегі алғашқы кен белгісіне жолыққан.

– Карнотит! Ванадий жайылған минералдың ең құнарлысы!

Мынада кем дегенде оның жиырма пайызы бар!..

Геологтар одан әрі қазған жоқ, Алматыға қайтып оралып, келген бетте-ақ институт директорына кіріп:

– Шақпақ разъезіне экспедиция жасақтауға рұқсат етіңіз... – деді.

(Геологтың болжамы қайыра тексеруде толық анықталды. Талас Алатауының бөктерінде соғыс қажетін өтегендей ванадий кенінің сүбелі қоры

жасырынып жатыр екен. Ғалым-геолог Владимир Алексеевич Соколовқа сол еңбегі үшін келесі жылы Сталиндік сыйлық берілді).

– Барлауға ғылыми оймен қарау деген осы! Көптеген кен орнын барлауға шықпай-ақ, зерттеу деректерін байыптап қарап отырып та ашуға болады, – деп тұжырымдаған-ды Сәтбаев әріптесінің жаңалығын институт қызметкерлеріне жария еткенде. – Шынтуайтын айтқанда, Владимир Алексеевич ванадий шикізатын кабинетте отырып ашты... Бұдан шығатын қорытынды: ғалым атанып, геология институтына келдің екен – бағыңды барлауда сынаудан бұрын ғылыми болжаумен шұғылдан!...

Зерттеушілердің қайсыбірі орталық қалалардан келген, тағдыр айдап эвакуациямен Алматыға тап болған көрнекті ғалымдар да жаңа институтқа шақырылған.

Солардың бірі – Орталық Қазақстан қыртысының білгірі Н.Г. Кассин. 1941 жылдың жазын Сарыарқа жонында өткізген ғалым-геолог Ленинградқа дер кезінде қайта алмай, Қарағандыда кіріптар болып уақытша тұрақтаған. Осы хабарды естіген сәтте-ақ Қаныш Имантайұлы жеделхат жолдап, Кассинді Алматыға шақыртады. Николай Григорьевич те кідірмей жетеді. Бірақ, көңіл хошы онша емес: жұбайы Прасковья Степановна жау қоршауындағы қаладан шыға алмай қалған; соған да ұйқысы қашып, жұмыс істеуі қожырапты. «Сіздің міндет – Георгий Цараевич Медоевпен бірігіп, Қазақстанның құрылымдық картасын жасауға жедел кірісу. Бұл бізге қазір ауадай қажет! Зұлым жауға атар оғыңыз, Николай Григорьевич, осы болады. Ал қосағыңыз жөнінде... Тілегіңізді республика үкіметінің назарына жеткізейін. Сәті түссе, кім білсін...» – дейді институт директоры білімпаз геолог-ғалымды бірден күрделі зерттеу жұмысына жегіп. Кексе адам

тұрмыс тауқыметінен тарықпауын ойлап, тиісті жағдай да туғызады. Тұс-тұстан келуші мыңдап көбейген соғыс күндерінде бұл да оңай шаруа емес-ті: сөйтсе де институт қызметкерлерін өзара ығыстырып, дербес бір бөлменің орайын келтірді. Құрылымдық карта жасау – Николай Григорьевичке танымал іс. Үйреншікті кәсібіне кіріскен соң-ақ, ішін жеген уайымнан арылып, тығыз жұмысты өндіре істеген. Уәде еткен соң бастығы да қарап жүрмепті, Қазақстанның Мәскеудегі өкілдігінің қызметкерлері қалай да жолын тауып, ғалымның жұбайын Ленинград қоршауынан алып шығудың орайын келтірген: ақырында Прасковья Степановна Алматыға аман-есен жетті. Бұл Н.Г. Кассиннің көңіл-күйін бірден түзеп әрі өзін Қазақстан үкіметіне, мейірбанды Қаныш Имантайұлына қарыздар санап, жұмысты бұрынғыдан да еселеген жігермен атқаруына мұрындық болған деседі. Әсілі, ол құрылымдық карта жасаумен ғана емес, институттың барлық ізденісіне қоян-қолтық араласып, оған қоса аспирантурада оқитын жастарға басшылық етуге де барынша атсалысады.

ТАИСИЯ АЛЕКСЕЕВНАНЫҢ естелігінен:

«...Николай Григорьевич кісімен өте тез жақындасатын аса үйірсек жан еді. Мінезі қарапайым, сен-мені жоқ, ақжарқындығы сондай – үлкен де, кіші де оған үйір болатын. Қызмет дәрежеңмен санаспайды, бастық та, оның жүргізушісі де бірдей.

Сонымен бірге түрлі геологиялық мәжілістерде, ғылыми кеңесте иә диссертациялар қорғалған сәттерде ол ойындағы сөзді, бетің бар, жүзің бар демей, тура айтатын және өзі құлай сенген геологиялық қағидаларын, ойлары мен түйсігін қорғарда ешкімге көнбейтін, қажет деп білсе, иілмес дау-шарға түсуден де тайынбайтын. Көпшілік ғалымдар онымен

тәжікелесуге, шындығын айтқанда, тайсақтап жүретінді...

Бір жолы әлдеқандай ғылыми мәжіліс үстінде Орталық Қазақстанның геологиялық даулы мәселесі жайында Қаныш Имантайұлы мен Николай Григорьевич пікір таластырып, ақырында екеуі де бір-біріне есе жібермей, ауыр сөздер айтыпты. Келесі күні Николай Григорьевич маған келіп, түні бойы ұйықтамай дөңбекшіп шыққанын, артынан ойланса – өзінің қате пікірде болғанын, бірақ дау үстінде тым қызбаланып, ашуға жеңдіріп, қатты сөздер айтып қалғанын, сіз мені ыңғайсыз жағдайдан құтқарып, Қаныш Имантайұлымен татуластырсаңыз екен... деген тілек білдірді. Мен күлдім де: «Сіз бұған қиналмаңыз, өйткені Қаныш Имантайұлы жұмыс жөніндегі айтыста ешкімге кек сақтамайды. Әлдебір шаруаны сылтауратып кабинетіне барыңыз да, түк айтпаған кісі құсап сөз бастаңыз...» – дедім. Бірнеше күннен соң Николай Григорьевичті аулада кездестіріп, әнеугүнгі шекісулерінің немен аяқталғанын сұрап едім, кексе геолог жайраң қағып:

– О, Қаныш Имантаевич титтей де ренжімепті. Келесі күні ертерек келіп, есік алдында тосып отырғанмын, Қаныш Имантаевич мені көрді де бұрылып келіп, бір қолымен қапсыра құшып, жайраңдаған қалпы: «Николай Григорьевич, ашуыңызды бассаңыз, кешегі дауды жайланып отырып кеңседе аяқтайық!» – деп мені қолтықтаған күйде кабинетіне алып барды. Мұндай кешірімді кісінің қол астында жұмыс істеу зор бақыт!» – десін».

Ленинградтың қоршауда қалуы тағы бір геология білгірін үйіне жете алмай, Оралда кідіруге мәжбүр еткен. Бұл жолы ынта Михаил Петрович Русаковтың өзінен болыпты. Қазақстанда жұмыс істегісі келетінін білдірген хатын алысымен-ақ, Қаныш Имантайұлы дереу

шақыру ұйымдастырып, кексе әріптесін Алматыға алдырады...

III

Жедеғабыл басталған ізденістер алғашқы айларда-ақ сүбелі нәтижелер берді.

Бұл жайында ҚазГФИ мұрағатында неше алуан анықтамалар сақтаулы. Солардың бірі – «Алтайдың полиметалл кендері» тақырыбы бойынша жүргізілген зерттеу: алты айға толар-толмас мерзімде институт мамандары тоқсаннан астам кен көздерін тексереді (кейіннен бұлар Өскемен қорғасын-мырыш комбинатын салуға негіз болады). «Қазақстанда мыс өндіруді арттыру жолдары» және «Жергілікті өнеркәсіп жүйесінде мыс қорыту мүмкіндіктері» тақырыптарына сәйкес жеті жүзден астам іріліұсақты кен көздерін қарап шығып, өндіріс орындары үшін ұсыныс әзірлеуге тура келді. Мұның ең қомақтылары, сірә, Ертіс мыс зауытына құнарлы концентраттар беруді ұлғайту, Жезқазғанның ең бай кен қабаттарын таңдап қазып, Балқаш комбинатында қорыту ұсыныстары. Жыл аяғында темір және марганец өндірістерін Қазақстанда тыңнан ашу жөнінде де мәселе көтеруге мүмкіндік туады...

Ең бастысы, зерттеу тобы тыңнан ұйымдасып, бейбіт жағдайда ұзақ ырғалып, көп жылдар бойы біртіндеп қаз тұратын ғылыми институт бас-аяғы алты айда ізденіс тақырыптары жүйеленген, жан-жақты зерттеу бағдарламасы бар, соны орындаушы ғалымдары да толық іргелі ұжымға айналды. Соның нәтижесі биылдың өзінде-ақ мәлім болды, алдағы жылдарда осы табыс еселеп өсіп, жан-жақты кеңейе бермек.

(Осы ретте бір ғана ҚазГФИ ұжымынан соғыс күркіреген төрт жылда 160 ғылыми экспедиция жасақталып, Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің (ГКО) немесе наркоматтардың жедел тапсырмасы бойынша Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан жеріндегі әр қилы кен көздерін іздегенін, қайсыбіріне ғылыми кеңесші болғанын ескерту لازم. Соның кейбірі стратегиялық мәні зор әлденеше кендерді тыңнан ашумен аяқталған. Енді бірі ескі кеніштердің ғұмырын ұзартқан).

КСРО ҒА геология-география бөлімінің 5 қазан 1943 жылғы бюро қаулысында:

«1) Қазақстандағы ГФИ-ның Ұлы Отан соғысы қарсаңындағы жемісті жұмысы, әсіресе өте маңызды стратегиялық металдар шикізатын көптеп тауып және оны қорғаныс өндірістеріне тапсырудағы зор еңбегі атап өтілсін;

2) Қысқа мерзімде орындалған ғылыми-зерттеу ізденістерінің көлемі және әр түрлі салада жүргізілуі жөнінен, сондай-ақ ғылыми мамандармен толығуы турасында ҚазГФИ-нің... филиалдар жүйесіндегі ең озық та үлгілі ғылыми мекеме екендігі даусыз...» деген тұжырым жасалыпты.

Теориялық зерттеулердің тежеліп, нақтылы кен барлау, олардың бұрыннан мәлімдерін қайтадан тексеру 1942 жылы-ақ институт қызметкерлерінің қатарын тағы да көбейтуге мүмкіндік берген. Жаңадан ғылыми секторлар мен зертханалар ашылған, аспирантурада оқитын жастар қатары да молая түседі.

«Қаныш Имантайұлын мен тұңғыш рет 1942 жылы көрдім, Орта Азия индустриалдық институты кен факультетінің аспирантурасында оқып жүрген кезім-ді, Алматыға жол түскен соң ГФИ директорына келіп, жөнімді айтуға тура келді. Ұзын бойлы, нұрлы көзі

адамға парасатпен қарап, мейірім төгіп тұрған аса келбетті адам екен. Менің ҚазФАН-дағы аспирантураға ауысқым келетінін білген соң бірден құптап, қолма-қол көмек көрсетті», – деп жазады геология-минералогия ғылымдарының докторы П.Т. ТӘЖІБАЕВА «Академик Қ.И. Сәтбаев» кітабында жарияланған естелігінде.

ЖЕЗДІ ХИКАЯСЫ

I

Қатерлі қырық бірінші жылдың тамыз айының алғашқы күндерінде Украинаның оңтүстігінде шоғырланған 11-неміс армиясы сегіз дивизия жаяу әскер және оларды сүйемелдеуші танк, авиация күштерімен шабуылға шықты. Кескілескен шайқас бірнеше күнге созылды. Ұрыс шебі тағы да өзгерді: Оңтүстік майданның әскерлеріне енді Херсон мен Никополь аралығында, күші басым өктем жауды Днепрден өткізбес үшін шайқасуға тура келді... Бұл ұрыс 19 тамызда басталған.

Алтыншы тәуліктің соңында марганец кенінің негізгі қоймасы – Никополь жау қолына көшті.

Бұл оқиға Шығыс майдандағы әрбір сәтті ұрысты барынша әсірелеп, дәріптеп те көрсетуге тырысқан Германияның насихат министрі Иозеф Геббельстің радио арқылы арнайы сөйлеуіне түрткі болған деседі.

– Фюрердің ержүрек солдаттары, офицер мырзалар! – деп лепіреді ол. – Никопольдің марганец кені неміс ұлтының иелігіне біржола көшті. Кеңес өндірістері стратегиялық қымбат шикізаттан айрылды. Демек, біздің айбынды әскерлерге құрыш сауытпен қапталған ең соңғы кеңес танктерін құрту ғана қалды. Сол үшін де фюрер сендерге: «Тезірек алға басыңдар, жау танктерін

көптеп құртыңдар!» деп бұйырады. Біз сөзсіз жеңеміз! Фюрердің кемеңгер ойы сендерді жеңіске жеткізеді!..

Насихат министрінің Кеңес Одағының марганец қоры жөніндегі болжамы нақты деректерге сүйенген қисынды уәж екенін мойындау лазым: марганец шикізаты соғысқа дейін Никополь мен Чиатура кендерінде өндірілген; КСРО Орталық санақ басқармасының 1940 жылғы дерегінде металлургия зауыттары пайдаланатын ферромарганецтің (шикізаттың техникалық атауы) 91,6 пайызы осы екі кен орнынан алынғаны айтылған...

Күзге салым неміс әскерлері Дон бойындағы Ростов қаласын басып алып, Қара теңіз жағасына шығатын темір жолды қиып тастады. Бұдан соң Кавказдағы Чиатурадан ферромарганец тасу да ұзақ мерзімге тоқтады. Ал күн сайын зардабы зорайып келе жатқан алапат соғыс миллиондаған тонна броньдық прокат, құрышқа шымыр қасиет беретін қоспаларды керек еткен. Бұл үшін тек қана марганец қажет. Жау қолына көшкен стратегиялық қымбат шикізаттың орнын қалайша толтыруға болады?

КСРО Халком кеңесінің 1941 жылдың 29 тамыздағы төтенше мәжілісі (Никопольден айырылған соң бес күннен кейін) осы мәселеге арналған. Қабылданған қарар қысқа да барынша тұжырымды: «Шығыс аудандардан марганец шикізатын өндіруді жедел арттыру керек: бұл үшін қажетінше адам күші, мамандар мен техника бөлінсін; еліміздегі барлық үлкендікішілі геология ұжымдары өндірістік мәні бар марганец кендерін таяу күндерде темір жолға ұрымтал жерлерден іздеп табуға міндеттелсін!..»

Қара металлургия наркоматы Свердлов облысындағы Полуночное кенішінен шикізат алуға жанталаса қарекет жасаған.

«...Рудник және темір жол құрылысын жүргізушілер тәулігіне 18-20 сағаттан жұмыс істеп жанқиярлықпен еңбек етті. Ақыры 1941 жылдың соңғы күндерінде еліміздің металлургия өндірістеріне қымбат шикізатты жөнелте бастады» деп куәлік етеді Ұлы Отан соғысының тарихы («Воениздат». – М., 1961. II том. 153-б.).

Алайда Полуночное мен бұрыннан да аз-кем өнім беріп келе жатқан Оралдағы Аққарға кеніші Никопольды ауыстыра алмаған, екеуінің берері Чиатураның ширегіне де жетпеген. Демек, 1942 жылға металлургия алыптары мардымсыз қоспа қорымен енген. Оған зәрулік күн сайын зорая түскен. Марганецтің қадірі, бейнелеп айтқанда, негізгі корек – нанға теңелген.

* * *

Алапат соғыс басталған қарсаңда жезқазғандық геолог И.Н. Богданчиков Кривой Рогта іссапарда болатын. Сәуірдің аяқ шенінде Қаныш Имантайұлы оны Кішітаудағы кен іздеуші партиядан Қарсақбайға шақырып:

– Иосиф Николаевич, сізге қызықты іссапар сыйлағалы отырмын. Аз емес, екі айға!.. Кривой Рог пен Никопольдің темір мен марганец кеніштерін асықпай көресіз... Содан соң сізді Ұлытау атырабындағы темір кендеріне салмақпын, бұл іспен мықтап шұғылдану керек. Жезқазғанның көктасы бізге қашанға ермек болмақ?.. – деген-ді.

Соғыс дүңкілін Иосиф Николаевич үйінен неше мың шақырым шалғайда, Днепрдің арғы жағасында жүргенде естіді. Жасы сол жылы қырыққа шыққан, Ұлытаудың өзінде жеті-сегіз жыл жұмыс істеген тәжірибесі бар, сақа геолог Богданчиковтың ойда жоқта тап болған соғыс алапатынан дегбірі қашып, есі шығар

жөні жоқ-ты. Әйтсе де, алғашқы сәтте ол не істерін білмей, әр түрлі ойға түскен-ді: арнайы келген жұмысы біткен жоқ, әлде сапарын үзіп, Жезқазғанға жедел қайтқаны жөн бе?..

Сәтбаевтың жеделхаты оған ойы екіұдай болып қысылған кезінде келді: «Маусымның 26-сы күні Жосалы бекетінде кездеселік. Кешікпеуге тырысыңыз, өте маңызды әңгіме бар», – депті. Богданчиков енді Қазақстанға жетуге асықты. Бір пойыздан екіншісіне ауысып, әупірімдеп Жосалыға іліккен.

Суыт келе жатқан Сәтбаевтар көші де сол күні ымыртта бекетке жетті.

Екі геолог Қарсақбай комбинатының жолаушылар тоқтайтын үйінде кездесті.

– Үлгергеніңіз жақсы болды, Иосиф Николаевич, көп рақмет!.. – деп Қаныш Имантайұлы планшетін ашып, Қарсақбай ауданының картасын жайды. Геологтың қолындағы қарындаш әуелі Қарсақбай ашасын нұсқады. Сонсоң солтүстікке қарай сырғи түсті де, Сарысайды құлдилап барып, Үлкен Жездінің таулы қойнына еніп, ирелеңдей ағатын тұсынан бір-ақ шықты. Күнбатыс жағынан Бала Жезді келіп, екі өзен өзара қосылатын кең аңғар нұсқап отырғаны.

– Осы жердегі жоталардың етегінен Нарсай деген бұлақ шығады, Иоске...

Богданчиковтың күткені – күншығыс жақтағы Найзатас шоқысы еді. Соңғы жылдары сол биіктің бөктерінде өзі барлау жүргізген, бұрғылау станоктары да сонда. Ал мынау – тың орын. Былтырдан бері Федор Пастуховтың шағын тобы сол маңайда жыралар қазып, бірдеме шұқылап жүретінін білетін. Ал өзі 1936 жылдан бері бұл маңайға ат ізін салған емес. Өйткені табылған темір кенінің құнары мардымсыз болды, флюстік қосымшаға

жарамады. Әлденеше жылдан соң Нарсайға қайтып оралып, мынадай қиын-қыстау күндерде жөнең кенсымақты қайыра барлаудың қажеті қанша?..

– Сізді осы үшін шақырдым... – деді ұстазы. – Таңданып отырсыз ба? Иә, Найзатас әзірше күте тұрады. Балбырауынды, Қарсақбайды, Кішітауды да биылша қоя тұрасың, Иоске. Иә, солай, темір кендерін барлауды уақытша тоқтатып, өз кісілеріңмен осы аңғарға көшесіз. Пастухов тобы да сізге қосылады. Нарсайдан іздейтініңіз – темір емес, марганец! Солай, Иосиф Николаевич. Марганецке барлау жүргізесіз. Никопольдің кен жұлгелерін біршама көрген шығарсыз?..

– Әлбетте. Бірақ мен...

– Сабыр етіңіз, – деді Қаныш Имантайұлы қабағын шытып. – Бұл жолғы барлауды ерекше жедел жүргізесіз. Сол себепті бара сала кірісіңіз! Қазір күй талғайтын, тынығуға демалыс сұрайтын мезгіл емес. Василий Ивановичке бұл мәселені егжей-тегжейлі айттым. Жезді аңғарындағы барлауға қолында барды түгел береді.

– Сұрағанымды түгел алатын болсам, жас бастығымыз, сіз үшін сүйікті Штифанов балақан аяқ астынан қырсық етпесе...

– Марқа геолог жаңа жетекшісін біршама сынап, ежелгі шымшымасынан айнымай сөйледі. – Оған сіз қатал ескертсеңіз – бұл хақында сұрауым жоқ. Ал сол жердегі тың барлау жүрмек алаң туралы ықыласпен тыңдар едім.

– Жездінің марганец жұлгесін мен 1928 жылы көргенмін, – деді Сәтбаев. Шақшасын алып, ернінің астына насыбай салды да, жолаушылар үйінің ескі еденін сықырлатып ерсілі-қарсылы жүре бастады. – Қарсақбай зауыты үшін флюстік шикізат іздеп жүргенде

кездестім. Амал қанша, 36-жылға дейін бұл араға бұрғы салуға қаражат болмады. Жезқазғанның мысынан аса алмадық. Ал отыз алтыншы жылы, мұны өзіңіз де білесіз, екі Жездінің жағасында бір жаз барлау тобын ұстадық: жеті ұңғыма, он шақты жыра қазылды. Бұлардың құжатын Қарсақбайдан табасыз. Пастуховтың не бітіргенін өзінен естисіз, ол да құралақан емес... Менің шамалауымша, нақ осы, екі өзен түйісетін тараң аңғарда ферромарганецтің сүбелі қоры болуға тиіс. Ол енді соғыс өрті күшейіп тұрғанда стратегиялық мәні ерекше зор шикізат! Нені меңзеп отырғанымды ұқтыңыз ба, Иосиф Николаевич?

Богданчиков басын изеді.

– Айтқаным айтқан: кісіні де, техниканы да керегінше аласыз. Бұл – бір. Екінші, есіңде болсын, Жездінің қыртысы Жезқазғаннан өзгереді... Оған станоктың ең мықтысын, бұрғылаушылардың таңдаулысын салу керек. Үшінші, Жездіде ешқандай баспана жоқ. Демек, барлауды қар түскенге дейін аяқтау қажет.

– Түсінікті, Қаныш Имантайұлы. Тырысып көрейін.

– Тырысу аз, Иося! – деді аға геолог өтінген шыраймен қиыла сөйледі. – Бұл жерден қайткен күнде өндіріс ашуға жарайтындай қор табу керек! Және таяу күндерде!..

– Қалай десем екен?.. – Богданчиков қипақтап жан-жағына қарады. Ұзақ жолдан әбден титықтап, жүк машинасының үстінде ұзақты күн изеңдеп келген балалар ұйықтап қалған-ды. Таисия Алексеевна жол қамымен сыртта жүрген.

– Айта бер, күбіжіктеме!

– Біраз жыл жолсерік болып қасыңызға ердім. Ғұмыр жолыма жетерлік үлгі-өнеге көрдім. Жастық желеңмен,

ұшқалақ мінезімнің кеселінен ренжіткен кезім болса, даттап еске алмағайсыз, Қаныш Имантаевич, – деді Богданчиков жан-жүйесі босап. – Ал мына тапсырмаңызды, өзіңіздей көріңіз, аянбаймын. Қолымнан келгеннің бәрін де жасаймын! Күні-түні Жезді жағасында түнеуге дайынмын, Қанеке!..

– Рақмет, Иосиф Николевич! Сол үшін де бұл жұмысты тісқақты өзіңе жүктеп отырмын. Әсіресе жұмысқа ықтияттылығыңа сенемін. Жалған сөзге жоқ жансың, ақжүректігіңді білемін. Тек сылбырлықтан арылу керек, мезі ырғалғанды уақыт көтермейді! – Сәтбаев қоштаспақ болып қолын ұсына берді де, көңілі босап, әріптесін айқара құшты.

* * *

Жедел ұйымдасқан Жезді тобы «Қызыл Октябрь» колхозының өзен жағасындағы жалғыз қыстағына шілденің алғашқы күндерінде келді. Станоктарды көшіріп, өздеріне баспана сайлап, оны-мұны шаруамен біраз күн кешеуілдеп, ақыры жер қойнын барлауға кіріскен.

Қаныш Имантайұлының хаты да сол қарсаңда келді: «Жездіні барлаудың келісім қағаздарын алған шығарсыңдар, – деп жазыпты 19 шілдеде контордың бас инженері С.Н. Сейфуллинге жолдаған хатында. – Қосымша айтарым: а) биыл қайткен күнде бір жарым миллион тонна кен табу керек – оны, сірә, № 2 және № 10 жыралардан шыққан құнарлы қабаттардың өзі-ақ береді; б) жаздың жаймашуақ күндерін мейлінше пайдаланыңдар, ал қысқа қалсаңдар – ештеңе бітіре алмайсыңдар; в) қолда бар станокты, кісіні де Жездіге салыңдар... Естеріңде болсын: қосымша анализге жіберетін материалдарды тек қана біздің институтқа жолдау керек!»

Жезді қыртысы бұрғылаушылар асыққан сайын ырыққа көнер емес. Жұмыс өнбеді. Жезқазғанда стахановшы атанып, соцжарыстың алдын бермейтін шебер бұрғылаушы Халық Темірбаев күні кешегі атағы

дүрілдеген күндерін енді түсінде ғана көретін болды. Керн толық алынбайды. Браунит (марганец минералының техникалық аты) қабатына кірісімен-ақ болат бұрғы үлгі беруден айнып, қайыра көтергенде бордай үгітіліп, кейде жартыкештеніп шыққан кернді бір-ақ көресің. Богданчиков та тілін тістеп, не істерін білмей дал болды. Бірнеше жерден саз әкеп, ұңғыманы сылап та көрді. Ақыры, бір күні зықысы шыққан бұрғылаушы: «Әй, Иоске, бұл күйбеңді қоялық. Мәшине тап. Қанағаңның бізден жасырған құпиясы бар ма? Кеңгір бойын сүзіп келейін», – деді. Жезқазғанға салт атпен іңірде кеткен Иосиф Николаевич таң ата бір жарым тонналық автомобиль мініп оралды. Екі тәулік әлдеқайда жоғалып кеткен Халағаң олжалы қайтты: қорапты толтыра сарғыш саз әкеліпті, иі қанған қамырдай біртүрлі созылмалы. Керннің шығымы біршама түзелді. Бірақ жыныстың қаттылығы керемет, тәулік бойы дамылсыз түйгіштегенде екі-үш метр ғана жер өтесің. Кексе шебер бұған да амал тапты: екі станокпен қатар бұрғылайтын болды. Мақсаты – қарқыннан ұтылған есесін көлемнен қайтару! Күй талғап, баптануға уақыт тапшы: соғыс анау – жер-көкті қақыратып өртеніп тұрған; Жезқазған мен Қарсақбайдың небір жайсаң жастары, қимас азаматтар майданға топ-тобымен аттанып жатыр; солармен қош айтысуға да мұрша жоқ...

Марганец кендерінің тың көзін тез арада іздеу жөніндегі КСРО Совнаркомының төтенше қарары Жезқазған ГРК басшыларына қыркүйектің бас кезінде мәлім болған-ды. Қаныш Имантайұлының кемеңгерлігіне тағы да таң қалысты. Қалайша күн ілгері болжап, қаратасқа ділгерлікті сезген десеңші?! Қайта-қайта хат жазып, келісімшарт та жолдап (Жездіні барлау ешқандай жобасыз, бұрынғы ізденістер есебінен басталған-ды), апшыларын қуырып асықтырған-ақ еді

сабазың! Қаншама барлаушыны майданға кеткелі тұрғанда бронь бергізіп алып қалды! Соның арқасында барлаушылар тобы бірталай шаруаның басын қайырып тастады, қаншама уақыт, әттең, ырғалумен өткен. Дегенмен әлі де кеш емес, қар жауғанға дейін бірер ай үрдіс істеу қажет. Жезді жағасына тағы да үш станок жеткізілді, оларға қосымша жұмыс қолы керек. Санаулы кісіні қайдан аласың? Жезқазғандағы бұрғылаушылар қатарын біршама сиретуге тура келді...

Жұмыс қарқыны сөйтіп біршама қыза түскен-ді. Темірбаев та қарап жүрмей, есте қаларлық ұсыныс жасады.

– Тәулігіне екі мәрте шығып, алты сағаттан жұмыс істейміз. Майданда жүрген азаматтар жиырма төрт сағат көз ілмей жаумен атысып, жан берісіп жатқанда, біздің он екі сағатқа шыдамауымыз ұят, – деген-ді Халық жігіттеріне.

Жезді барлауы ақыр аяғында Сәтбаев күткендей қарқынға түсіп, үрдіс жүре бастады.

Бір күні, қазан айының соңғы аптасы еді, Қаныш Имантайұлы тағы да хат жолдапты:

«...Жездіге бұрғы түскеніне үш айдан асты. Нәтижесі көпкөрім, үміт күттіргендей. Бірнеше жерден сүбелі кен қабаттары табылды. Қазірдің өзінде ол үмітті кендер санатына еніп отыр... Олай болса, мәлім болған қабаттардың қорын жедел есептеу қажет. Алдын ала есептеуде екі жүз мың тоннадан асып жығылса, одан арғыға тәуекел деп көз жұму керек. Қысқасы, менің кеңесім: барлаудың аяқталуын күтпей-ақ, кен қорының болжаулы мөлшерін өндіріс ашуға тұрғандай көлемге дейін өсіріп, мәлімдеме жолдаңдар. Біріншіден, бұл қырық екінші жылда Жездіде өндіріс ашылуын қазірден бастап жобалауға мұрындық болады. Екіншіден, кен

орнын келесі жылы тереңдеп барлауға қаражат алуға септігін тигізеді. Үшіншіден, бұл ең бастысы, Отан өндірістері Жезді марганецін дер кезінде кәдеге жаратып, уақытша зәруліктен құтылады және бұл біз үшін – ең мықты көзір!..»

Контордың қос бастығы Штифанов пен Сейфуллин Жездіге келіп, Богданчиковты ортаға алып, барланған кен қорын есептеуге отырады. Екшеп көрсе, бірталай қазынаның иесі болған...

– Ал, не дейміз? – деп Штифанов алдындағы қомақты санға тосырқай қарады.

– Қанекең тапсырған соң, жазбауға болмас. Жаздыртпай ол кісі де, сірә, тынбас, – деді Сейфуллин.

– Алайда, Саид Нагимович. Сол мәлімдемені жазатын да, жауап беретін де біз... – Штифановтың сақтанып отырғаны мәлім болды. – Ал Қаныш Имантаевичке Алматыда отырып нұсқау беру, әрине, оңай.

– Сонымен, қандай қор атаймыз?

Богданчиков барлау бастықтарына ожырая қарап:

– Қандайларың не, есеп не десе – соны жазу керек! – деп төтесінен бір-ақ түсті.

– Иосиф Николаевич, бұл – нақты есеп емес, жорамал қор, – деп Сейфуллин де күмілжіді.

– Аталған шамадан кем шықса, бас кетеді. Асып жатса, ешкім де қателестің деп бізді сөкпейді, – деді Штифанов.

– Уай, сендер, Жезді кенін бастамай жатып құртқалы отырсыңдар. Қыбыжықтаған сөздеріңді Қанекең естісе төбелеріңді ояды. Соншама қорқақтап не көрінді, Жездінің қаратасы, қара да тұрыңдар, бізді әлей даңққа бөлейді!.. Қысқасы, менің Қаныш Имантаевичке берген

уәдем бар: болжаулы қорды мәлімдеуден қорықсаңдар –
өзім жазамын, бір жарым миллион тоннаға тіктім
басты!..

– Оның көбірек! Кем басып, артық шықсақ қайтеді?..

– Олай болса, Жезді қоры таза марганецке шаққанда,
бір миллион тонна делік. Мұның алпыс пайызы өндіріске
байытусыз-ақ жарамды деп, ондағы металдың орташа
құнары отыз бес пайыз екенін көрсетсек, Қанекең де
бізге ренжи қоймас, – деп Сейфуллин тәжікеге түскен
қос әріптесіне ескерту айтты.

Ақыры, осыған келісті.

Қара металлургия наркоматына Жезқазғаннан
жолданған құпия мәлімдеменің алғашқы нұсқасы Жезді
жағасындағы киіз үйде, қазанның аяқ шенінде
жазылған...

* * *

Бұл мәлімдемеге жауап Магнитогор қаласынан келді.
Хат, жеделхат пен қосымша сұрау да емес,
комбинаттың бас технологі бастаған бір топ инженер
Жезді қайдасың деп сау ете түссін. Мамандар барлау
жыраларын аралады, бірнеше жерден жол
қапшықтарын браунит кесектеріне сықап алды; кен
табылған төбе мен Жезқазған бекетінің аралығын
өлшеп шықты – артық-кемі жоқ қырық бес шақырым!..

Сірә, металлургтер тиісті сөзін мүдделі орындарға
тұздықтап жеткізсе керек, арада он бес күн өткен жоқ,
Жездіге тағы бір комиссия сап ете қалсын. Бұл жолы
бірді-екілі кісі емес, құрамында бірталай ірі маман бар
үлкен топ: қара металлургия наркомы И.В. Тевосьянның
тікелей бұйрығымен Жезді марганецінің тағдырын
жедел шешуге тағайындалған сарапшылар; солардың
бірі – марганец кендерінің білгірі профессор Покровский.

Қазақстаннан комиссия құрамына Қ.И. Сәтбаев та қосылыпты. Бірақ Алматыдан аттанатын күні ол ауырып қалды. Қол-аяғын бүрістіріп кенеттен жабысқан беймәлім дерт. Амал қанша, Қазақ геология басқармасына ауруханадан телефон соғып, беделді бір маманды комиссиямен бірге аттандыруды өтінді...

Бірнеше күннен соң наркомат комиссиясы Алматыға қайтып оралды. Айтып келгендері – алды-артына сақтана қараған тайғақ байлам, жарым-жартылай шешім, кен бар не жоқ деген сөз айтылмаған. «Жездіде браунит бар сияқты, тек әлі де іздеу керек. Ал үш геолог мәлімдеген қор шамалы барлау дерегімен әрі ойжотамен жасалған, күмәнді жайттары көп...»

Әңгіме сөйтіп, Сәтбаев ойлағандай, оп-оңай шешілмеді. Екіұшты тұжырымға ешкім де өндіріс ашуға жарлық бермейді. Сапсау жүріп, нақ сол қарсаңда ауырып қалғанын айтсаңшы. Өзі барғанда сарапшылар пікірі, бәлкім, басқаша жайтқа ойысар ма еді?.. Жездіні барлаушылар да, сірә, сақтық ойлап, солқылдақ тұжырым аңғартқан; әйтпесе жер бетіне жақын жатқан қаратас қабаттарын пұлдап өткізу қиын болып па?! «Шектен тыс сақтанудың салдары, кейде өстіп қояннан бетер қорқақ қылып қояды азаматты! Дардай үш геологтың, Жезқазған қырында от пен судан өткен тісқақты мамандардың өз ойын сырттан келген комиссияға құндап өткізе алмауына не дейсің? Масқара!..» Өкінгеннен енді пайда жоқ. Болар іс болды. Комиссия өндіріс наркоматтары уақытша орналасқан Свердлов шәріне аттанып кетті. Ал өзі? «Қолымнан келгенін жасадым, кен көзін нұсқадым, арым таза, одан арғыда шаруам қанша?» деп тыныш жатса да болады. Сау да емес, ауруханада жатыр. Жоқ, Жезді үшін де тәуекелге бел буып шайқасуға тура келеді, сірә...

Дәрігерлер біраз күн айналдырып, ішін түйнеген сырқаттың себебін анықтады: ішек туберкулезіне ұқсайды; оған қоса әлдеқандай бір ісік бар; екеуі бірдей асқынып, қол-аяғын бүрістіріп қозғалтпай қойған... Консилиумның шешімі: «Ұзағырақ емделуге тура келеді...» «Жұмысты қайтеміз?» «Жұмыс күте тұрады, адамға бәрінен де денсаулық қымбат!» «Жоқ, бүгінгі таңда одан да қымбаттырақ дүниелер бар, доктор. Мәселен, Отан мүддесі, – деп ойлаған-ды ол, – Ел шетіне жау кіріп, ұрыс майданы күн сайын, сағат сайын броньдық құрышқа қоспа – марганец шикізатын сұрап дігерлеп тұрғанда! Жездіде ол қат-қабат сіресіп жатыр. Тек сендіре біл өздерінше ақжүрек, мемлекет мүддесін «қорғаушы» маман-сарапшыларды. Өзі соған сенеді. Ендеше бүкіл дүние қарсы тұрып, «Жоқ, жоқ!» деп айқайлап шықса да – марганецтің сенімді қоры Жездіде жасырынып жатқанын дәлелдеу үшін күрес ашуға ол әзір! Кіріптар халде ауруханада жатқаны бұған бөгет емес...»

Сейфуллиннің Жезді материалдарымен Алматыға тездетіп жетуін талап етіп, Қарсақбайға пәрменді жеделхат жөнелтті. Саид кешіккен жоқ. Камералық барлау деректерін арқалап, Жезді отрядына бір жылдай бастық, соңынан аға коллектор болған Федор Пастуховты да ерте келіпті. Амандаса келген жезқазғандықтардан Қаныш Имантайұлы барлау есебін палатаға жеткізіп беруді талап етеді. Екі күннен соң Жезді барлаушылары қайыра шақырылады.

– Өзім де солай ойлап едім, жігіттер, тым сақ болып кетіпсіңдер, мыналарың не? – дейді Жезді қамқоршысы басын шайқап. – Сендерге бекер-ақ сеніппін. Ау, тап қазір қарақан бастың қамын ойлайтын уақыт па? Жау жағадан алып жатқанда бірдемеге ілігіп кетеміз деп қауіп ойлап. Жә, ақталмаңдар! Тыңдамаймын! Жайларыңды түсіндім. Штифанов жас болсын, ал

Федяға кінә қоюға болмайды, қатардағы техник... Ал, Саид, сенікі не? «Өспейтін елдің баласы қырқында да жаспын дейдінің...» кебі мынауың! Көпе-көрінеу қорқақтық жасағансың. Жә, бекерге ақталма!.. – Қос жезқазғандықта үн жоқ, Қаныш Имантайұлы осы да жетер дегендей сәл тыныстап, жайбарақат шырайға көшті. – Қысқасы, есептерің дұрыс емес... Бүгежектеп отырып, ең тиімсіз әдісті алғансыңдар. Нәтижесінде Жездінің қоры екі-үш есе кем шыққан. Есепті қайта жасаңдар. Сендерге енді сірә да сенбеймін! Қор есебін бітірмей ешқайда кетпейсіңдер.

Геология институтындағы директордың кабинетінен екі үстел алған Жезді барлаушылары «Болдық, құтылдық» деп жүрген есеп-қисапқа қайтадан отырды...

Бірі аптадан соң науқас үйге шықты. Емдеу сәтті жүрді (анығында, диагноз қате қойылған, сырқаттың жай-жапсары жазға салым білінбек), қол-аяғын бүрістірген дерт біршама тарқағандай болды, сөйтсе де халі жүріп-тұрғандай емес. Институтта түнеп жүрген жезқазғандықтарды енді үйіне алдырды.

Өздеріне жұрттан өзге бап тілемейтін Сәтбаевтар Алматыда да коммуналдық жұпыны үйде тұратын: Калинин (қазіргі Қабанбай батыр) мен Мир (Желтоқсан) көшелерінің қиылысындағы үш қабатты үйдің астыңғы қабатындағы үш бөлме; ал тұрғындары – бір қауым жұрт, үлкені Ханиса осындағы дәрігерлер институтының екінші курсына, Мейіз бен екі жиені мектепте оқиды, Алматыға келген жылы дүниеге келген кенжесі Мәриям емшекте; өзі мен Таисия, енесі Фелицата Васильевна – бәрі жиналып отырса, дастарқан басына сыймайды (Кемел Ақышұлы геолог нағашысына еліктеп, кен барлаушы болуды армандайтын. Бірақ жазмыштың жазуы басқаша болды: келесі жазда өзі тіленіп майданға аттанған жасөспірім

ауыр жараланып, 1944 жылы Алматыға қайтып оралды. Геологиямен біржола қоштасып, денсаулығына қарай гуманитарлық мамандық таңдауға тура келді). Онсыз да тар үйге екі қонақ қосылған соң, енесі ас бөлмеге шықты. Қаныш Имантайұлы өз бетімен жүре алмайды. Оның төсегі таңертең ортаңғы бөлмедегі диванға ауыстырылады. Уақытша орналасқан жатақтарына қайтуға тым кеш қалса, жезқазғандықтар да осы бөлмеге қисая кетеді.

Таң ата үш геолог жұмысқа кіріседі. Барлау материалдары ортадағы дөңгелек үстел ғана емес, кресло, орындықтар үстіне, тіпті еденге дейін қат-қабат тізіледі: ұңғымалар паспорттары; барлау жыраларының деректері; геологиялық карталар мен әр түрлі схемалар; соңғы анализ нәтижелері де институт зертханасынан үрдіс келіп жатыр. Өзіне тиесілі есептеуді үй иесі диванда жатып, қағазды тізесіне қойып, қарындашпен жасайды. Тазалап көшіріп, жинақтар кезде ғана оған Пастухов көмектеседі.

Әлденеше тәулік сарыла отырып, жұмыс істеді. Қос арифмометрдің құлағы толассыз сартылдап, шот тастары үздіксіз тарсылдаған мазасыз сағаттар таңның атысы, күннің батысы демей, әлденеше күнге созылды. Терезе алдындағы репродуктор майдан хабарларын айта бастағанда ғана үшеуі бірдей қағаздан басын көтеріп құлақ түреді. Сонсоң ақырын күрсініп, жұмыстарына қайта кіріседі. Әлдекімге ерегескендей бірер сағатқа дейін үнсіз отырып, өндіре істейді...

Он шақты күннен соң Қаныш Имантайұлы қызметіне шықты. Құлантаза айыққан жоқ, қиын-қыстау күндерде қу жанын күйттеп жатуға дәті жетпей тұрып кеткен-ді.

Жезді есебі дайын болды. Өндірістік қоры бірнеше миллион тонна...

Қаныш Имантайұлы бұған қанағаттанған жоқ.

– Жезді үшін түк емес, тым аз! – деген-ді ол біткен есепке күдік білдіріп.

– Барлау жеткіліксіз болды. Келер жылы тағы да қосамыз.

– Ендеше, Саид, геологиялық сипаттамаға солай деп көрсет.

«Барлау ұлғайған сайын кен қоры молая береді» деп бадырайтып жазып қой!

– Қанеке, қорды көп көтердік. Қор комиссиясының қорқақ сарапшылары бәрібір өткізбейді, – деп күмілжіген әріптесіне ұстазы күле қарайды.

– Бесі не, оны не, Саид, бәрібір емес пе. Бес миллион тонна кен шықпаса да сотқа барамыз, тек қорықпай жаз! Басты күнәкар қасыңда отырғанда, кімнен сескенесің?..

Жергілікті қор комиссиясына (ТКЗ) берілген түсіндірмеге солай деп көрсетілді. Сөйткенше қырық екінші жыл да босағадан енді. Тіпті бірнеше күні өтті. ТКЗ сарапшылары асығар емес. Біреуі бірнеше күн, қайсыбірі апта бойы ұстап, есеп пен жазбаның әр бетіне күдіктене шұқшиып, кешіктіріп бақты...

Жезқазған геологтары ұзақ күте алмады, міндетті жұмыс – бір ғана Жезді емес, соғыс басталғалы нарқы бұрынғыдан да артып, Ұлытау мысына деген зәрулік күшейген, мойындарында өзге де барлау алаңдары бар, үйлеріне аттанып кетті. Демек, Жезді барлауының тауқыметі Қаныш Имантайұлына ауысқан. Беделқадірі, қызмет дәрежесі бірталай деп жүрген геологқа сол да едәуір жүк болған тәрізді.

Кен орны мұрағатында сақталған кейбір деректер сол жайында сыр шертеді...

«КСРО Халком Кеңесінің Геология комитетінің бастығы И.И. Малышев жолдасқа:

...Жезді материалы біз үшін мүлдем түсініксіз және ұшықиыры жоқ жөнсіз дауға душар болып отыр. Алматыда, тіпті Қазгеология басқармасының өзінде әлденеше ірі, беделді геолог қызмет істейтіндігіне қарамастан, ұсынылған есеп Атасу төңірегінде сәтсіз барлаумен масқара болған, сөйте тұра көкірек керуден тайынбайтын әпербақан геолог Е.-ге (хатта геологтың есімі толық көрсетілген – М.С.) экспертизаға берілген. Басқа сарапшылар да геологияда өзіндік пікірі жоқ, беделі төмен мамандар...

Жезді материалы 1942 жылдың ақпан айының 23-і күні ТКЗ мәжілісінде қаралады. Мәжіліске Алматыда тұратын бірде-бір беделді геолог шақырылмаған. Жасырын өткен бұқпа мәжілістің шешімі де таңырқарлық: қорды есептеу әдісі дұрыс емес, ол басқа жолмен қайта жасалуы керек...»

Көлемі тоғыз парақ бұл хатты бастан-аяқ келтіру – қазіргі заман оқырманы үшін, бәлкім, қажет болмас. Тек ескерту парыз: сарапшылар нұсқаған бес түрлі күдікке хат жолдаушы жанжақты және нанымды айғақтармен жауап беріп қана қоймай, жаңа кен орнын танытқандай нақты дәлелмен иланымды тұжырым айтқан.

Бүкілодақтық геология қызметінің басында отырған үлкен әкімге жолданған хаттың жазылу мәнері де еріксіз ойлантқандай. Демек, Қаныш Имантайұлы әбден ашынған, сыпайылық сақтауға, сірә, құлқы соқпаған. Төмендегі үзінді соған дәлел:

«...Әлбетте, мұндай тантық беллетристикамен қолы бос, еріккен адамдар ғана шұғылданады. Әйтпесе қиын-қыстау күндерде қиыннан жол тауып, көп нәрсені үнемдеумен жасалған жедел барлауға соншама шұқшиып, кен қорын есептеу әдеттегідей әлденеше ай

емес, өте қысқа мерзімде орындалғанын ескермей, соны да тілге тиек, сыныққа сылтау іздеп, қайткен күнде есепті құлатуға тырысу – ар-ұяттан біржола безген... жауапкершіліктен, жұмыс үшін жаны ауырудан мүлдем кеткен бейшара қуыскеуделердің тірлігі демекпін... Сіз мына сорақылыққа назар аударыңыз: кен қуаты 7-8 сантиметр көтеріңкі көрсетілген деп, әрине, геолог У... сияқты «білгір» мамандар, анығын айтқанда, солақай да сорлы кәсіпшілер ғана жаза алады. Сол себепті біз ТКЗ-ның қасаң қағидаға сүйеніп, шектен тыс сақтық ойлаудан туған сүйкеме тұжырымын тек қана жалаң формализм, жауапкершіліктен қашу деп білеміз. Мұның шынайы аты – өмірдің күнбе-күнгі талабын түсінбеу!..»

II

Хат жедел жөнелтіліп, Свердловтан хабар күтіп жүргенде өмір ділгерлігі бұл тартысқа мүлдем тосын төрелік жасады.

Соғыс жылдарында Қазақстан КП(б) Орталық комитетінің түсті металлургия бөлімін басқарған АХМЕТ ӘДІЛОВ Қарағанды облыстық «Орталық Қазақстан» газетінің 1989 жылғы 10 наурыз күнгі санында жариялаған естелігінде осы жайтты тәптіштей әңгімелепті:

«1942 жылдың басы болатын. Бір күні Орталық комитеттің бірінші хатшысы Н.А. Скворцов шақырып: «Жаңа ғана И.В. Сталин қол қойған шұғыл жеделхат алдым. Барлық республикалар мен облыстарға, өлкелерге жолдапты: марганецке бай кен орнын жедел таппасақ, хал өте мүшкіл депті; жауға тойтарыс беретін қарулар, әсіресе танкілер шығару мүлдем тоқтауы мүмкін... Ал, не істейміз?» Ғалымдармен, геологтармен ақылдаспай қалай жауап бересің? Солармен сөйлесейін дедім.

«Ендеше, жедел кіріс!» Алматыда тұратын геолог, металлург мамандарын, ғалымдарды Орталық Комитетке шақырттым. Жөппелдемде кім не айтады? Басыңды қатерге тігетін қиын шаруа... Михаил Петрович Русаков: «Бізге бір түн мұрсат беріңіз, архивтерімізді ақтарып, ойланып-толғанып көрейік...» – деген ұсыныс жасады. Ертеңінде таңертең, сағат сегізде қайта бас қостық... Алайда бірде-бір маман нақты ұсыныс естіртпеді, кейбірі ұзақ-сонар сөз бастап, марганец болуы ықтимал-ау деген кен орындарына жорамал болжамдар айтты...»

Бұдан әрі естелік иесі көңілі алаң болып, білгірлігіне өзі құдайдай сенетін Қаныш Имантайұлына үміттеніп қарағанын сипаттапты. Күткеніндей-ақ Қанекен орнынан тұрып, сөйтсе, әріптестерінің алдына түспеуді жөн көріп, сыпайылық сақтап үндемей отырған, Жездідегі марганец кенін барлау жайын, ең ақырында сол істің күрмеуі нақ осы Алматыда, Геология басқармасы мен ТКЗ-да тежеуге түсіп, түсініксіз қырсыққа шалынғанын, Орталық Комитет осы мәселеге ықпал етсе – Жезқазған іргесіндегі қаратас қоймасын екі-үш айда бетін аршып, қанша керек болса, сонша жөнелтуге болатынын, өзі бұған басын тігіп, кімді болсын сендіре алатынын мәлімдегенін тәптіштей жазыпты...

«Қаныш Имантайұлы кен орнының қоры шамамен қанша екенін, жер асты әдісімен өзіндік құны қаншаға түсетініне дейін безбенге тартқандай тақ-тұқ айтып бергенде, кабинетте отырғандар аң-таң қалып жаппай дүрлігу аңғартты. Біз оны ғажап ерлікке баладық. Қызу қанды М.П. Русаков орнынан атып тұрып, Қаныш Имантайұлын қапсыра құшып: «Міне, нағыз көрегендік, шынайы білгірлік!..» – деп мәз болғаны есімде. Әрине, бірінші хатшыға естіген жайтты бастан-аяқ мәлімдеп, сол күні-ақ Мемлекеттік қорғаныс комитеті

төрағасының атына жеделхат жолдап, кен орнын тезірек игеру үшін алғашқы кезде қанша күш пен қаражат керек екендігін мәлімдедік. Екі күннен кейін қара металлургия комиссары И.Ф. Тевосяннан тиісті хабар алдық...»

Сірә, сол жайт Қазгеология басқармасы мен ТКЗ басшыларын да ойлантқан. Жезді жөніндегі бұрынғы қарарын қайта қарап, мәлімденген қорды жарым-жартылай бекітуге шешім алады. Тек тағы да сақтық жасап, одан да гөрі өздерінің де бірдеме білетінін сездірсе керек, қор есебін өзгертіп, «тік қима әдісі» бойынша қайтадан есептеуде қор мөлшері кемуге тиіс. Қаныш Имантайұлы, әрине, «шекпен бүтіндігін» ойлаудан туған қиғаш шешіммен келіспейді. Даулы мәселені шеш үшін жергілікті қор комиссиясы емес, сарапшылардың жоғарғы өкілдігіне жүгінетіндігін мәлімдейді.

Ғажапты қараңыз, марганецке ділгерлік кабинетте отырып шахмат «ойнағысы» келгендердің амалын қажет етпеген. Сол үшін ешбір кепілдік те сұрамаған. ГКО-ның кезекті мәжілісінде Қара металлургия наркомы И.Ф. Тевосянның Орал өндірістерін ферромарганецпен жабдықтау туралы есебін тыңдайды.

- Магнитогор пештерін тап болған марганец жетімсіздігінен құтқарар бірден-бір шара – Жезді кенін тез арада игеру, – деп мәлімдейді нарком.
 - Қоры қанша? – дейді ГКО төрағасы
 - Аса көп емес. Бірақ құнары өте жақсы.
 - Басқадай амал жоқ па?
 - Әзірше болмай тұр, жолдас Сталин.
 - Болмаса, не істейміз, марганецсіз құрыш құйылмайды.
- Жедел кірісу керек!

Бас қолбасшының БІР АУЫЗ СӨЗІ Жезді кенінің тағдырын шешті. Сәуірдің алғашқы күндерінде-ақ өзен жағасында наркоматтың жобалаушы, кен өндіруші мамандары бас қосты. Қос Жездінің мұзы түсіп, қалың қардың жаппай сөгіліп, өткел бермес көксоқтаға айналған аласапыран шағы. Алайда ГКО қарары қаһарлы табиғаттың жайсыз мезгілімен де санасқан жоқ: Жезді кенішін ҚЫРЫҚ КҮНДЕ жобалап, әмбе бос жыныстан аршып қана қоймай, Орал өндірістеріне ДІЛГЕР ШИКІЗАТТЫ ҮРДІС ЖӨНЕЛТУДІ міндет етті!...

Өзен жағасында, барлаушылардың жер үйінде өткен техникалық кеңесте:

– Жезді кенін біз төрт топқа бөліп алуды ұсынамыз, – дегенді Богданчиков былтырдан бергі жедел барлауда анықтаған браунит қазынасын нұсқап тұрып. – Бірінші, марганеці 35тен 42 пайызға дейінгі кендер; екіншісі – құрамында 32-ден 35 пайызға дейін құнары бар аралық кен... Екеуі де жер бетіне өте жақын орналасқан, қазаншұңқыр әдісімен алуға болады...

– Бұлардың әрқайсының ара салмағы қанша? – деп геологтың сөзін бөледі мамандардың бірі.

– Кем дегенде 300 мың тонна. Оларды тек төрт-бес төбеден алу керек. – Таңданыс білдіріп бас шайқаған мамандарда Иосиф Николаевичтің жұмысы болған жоқ. – Үшінші сорт – марганецтің шығымы 28-32 пайыз аралығындағы кендер. Бұлар негізінен төменде және кеннің негізгі қоры. Тегінде, оны рудник салып, шахта әдісімен алған тиімді... Төртінші топтағы 28 пайыздан төменгі «кедей» кендер, аз емес, біздің қазіргі жорамалымыз бойынша, ондаған миллион тонна. Бірақ нақты айту үшін әлі де барлауымыз керек, тек соған қара металлургия наркоматы қаражат беретін болса...

– Оралда біздің қандай құнармен әуре болып жүргенімізді білесіз бе? – деп сөзге араласты әлгі маман, сол қылығымен-ақ Жезді қазынасына қатты қызығып тұрғанын сездірді.

– Жоқ, біздің білетіміз – Жездінің қаратасы ғана! – деді барлаушылар бастығы Штифанов.

– Білмесеңіз, бері қараңыз! – Магнитогор металлургі жайраңдай күліп, геологтарға жақындай түсті. – Біздің комбинат соғысқа дейін де марганеці 17 пайыздан жоғары қоспа алып көрген емес, ал қазір Аққарға кенішінің 12 пайыз шала рудасын беріп, шынтуайтын айтқанда, марганец шала-шарпы шыланған топырақпен жемдеп, пештердің отқа төзімді қаптауын құртуға шақ қалып, діңкелеп жүрміз. Ал сіздер мұнда 28 пайыздан төменгінің бәрі «кедей» деп, ғафу етіңіздер, танауларыңызды шүйіріп, иә, сонша қымбат қазынаны төртінші сортқа шығарып, керексіз етіп тұрсыздар. О, жоқ, қадірлі жолдастар, бізге қандай сыйлық жасап тұрғандарыңызды сіздер әлі түсінбейді екенсіздер. Жездінің қоспасын бердік пе, біздің пештер дүниежүзілік рекорд қояды! Менің ұсынысым: бұл жердің кенін Магнитогорге тезірек жеткізу және оны сортқа бөлмей, түп-түгел тақырлап алу!

– Жезді браунитінің күкірт пен фосфордан ада екенін білесіз бе? – деп геологтар да металлургті тақымдай түсті.

– Оны естідік. Пештерге майдай жағады деп тұрғаным да сол емес пе. Фосфор – отқа төзімді қаптаудың соры, ал күкірт процесті тежейді. Жоқ, жолдастар, мұндай ғажап байлықты дау-шарға салған мамандарды мен түсінбеймін...

Жер жағдайымен танысып, төбелерді көріп, барлаушы мамандар пікірінжан-жақтысаралаудансоң

наркоматкомиссиясы Жезді қазынасын алуды екі кезеңде жүзеге асыруға жоба әзірледі: ең алдымен жер бетіне жақын жатқан кенді қазаншұңқыр әдісімен алу – бұған ертеңнен бастап кірісу қажет; шикізат одан әрі автомобиль арқылы Жезқазған бекетіне жеткізілуге тиіс. Екінші кезекте төменгі қабаттағы кенді шахты салып алу, бұл да үрдіс қарқынмен істеледі; сонымен бірге қырық бес шақырымдық темір жол тарту да... Кен жөнелту ГКО белгілеген қырық күнде басталады, ал іргелі құрылыстарды алты ай мерзімде аяқтау шарт!

Мамырдың төртінші жаңасында Жезді жағасына құрылысшылардың алғашқы легі келді: олардың дені – Қарағанды, Ақмола, Солтүстік Қазақстан және Қызылорда облыстарынан Еңбек армиясына шақырылған жергілікті тұрғындар болатын; екі лагерь әскери тұтқындар; олардың біреуі – украин ұлтшылдарының неміс-фашист басқыншыларына сатылған-мыс деген атағы бар «бандеровшылар» еді; ұсақ-түйек қылмысы үшін міндетті жұмысқа кесілгендер де аз емес-ті – олар күзетсіз жүріп-тұрып, шаруашылық және тасымал жұмыстарын атқарған; Кривой Рог пен Липецк кеніштерінде темір, марганец кендерін қазған кәнігі кеншілер, техниктер және бір топ инженер де жедеғабыл жетіп, іске кіріскен...

Кен басқармасының директорлығына бұрын Никопольде істеген инженер Н.Ф. Михайлов тағайындалады.

Сөйтіп, жатаған жоталар қоршауында сан ғасыр мүлгіген шағын аңғар бір-ақ күнде ара ұясындай құжынаған жанталасқа тап болды: күн-түн тарсылдаған бұрғылау станоктарының дүрсілінде дамыл жоқ; қазу бірнеше төбеде қат-қабат жүруде – жыныс тасыған машиналардың гүжілі құлақ тұндырғандай; кей мезгіл соның бәрі жым-жырт тына қалады да, табан асты зор жарылыс дүмпуінен солқ етіп, іле-шала у-шу, ығы-жығы

жанталас қайта басталады. Апандарды жыныстан аршу түнде де тоқтамайды – ай жарығымен, көбіне автомобильдер фарымен жүреді. Электр нұры әлі жете қойған жоқ – бірақ станса үйінің іргесі қаланып жатыр. Тау-кен жұмыстарымен қатар Үлкен Жезді жағасында, Нарсайда тұрғынжай құрылыстары басталған. Жезқазғандағыдай іргелі үйлер емес, уақытша баспана – жерге сұғына кірген ұзынша барактар, көпшілігі тікенек сыммен қоршалған...

Мамырдың орта шенінде ГКО-ның фондымен берілген екі жүз жүк машинасы келді, соңынан тағы бір жүз. Оларды күні-түні жүргізу үшін кем дегенде алты жүз жүргізуші керек. Және ертең емес – тап бүгін! Ұлытау елі Жезді үшін қажет десе мұнан да көп адам шығара алады. Бірақ үш жүз автомобильдің рулін ұстауға?.. Бүкіл ауданнан неше мәрте тізімдегенде жиырма шақты ғана кәсіби жүргізуші табылды. Отыз қаралы жүргізушіні Қарағанды мен Балқаш жіберді.

Не істеу керек? Кен тасын темір жол бекетіне қалай жеткізеді? Қарсақбай аудандық партия комитеті шартарапқа: «Барлықтарың да марганец қазуға!», «Отан бізге Жезді қазынасын тездетіп алуды міндет қылды!», «Майданда жүрген ерлеріңді, әкелеріңді, ұлдарыңды оқ өтпейтін құрыш сауыт қорғасын десеңдер – автомобиль жүргізуді үйреніңдер!», «Жезді кенінсіз танк жасалмайды!» деген ұран көтереді.

Мектеп мұғалімдері, жоғарғы басқышта оқитын жасөспірімдер (қыздар да) оқуын, колхозшылар мен үй шаруасындағы әйелдер негізгі жұмыстарын тастап, Жезді жағасына келеді. Қысқасы, жүк автомобилінің рулін ұстауға қарымы жеткені, тежегішті басуға аяғы ілінген үлкен-кішінің бәрі де екі-үш күнде жүргізуге машықтанады, техника кілтипанын үйренуге мұрша жоқ!.. Он-он бес автомобильден бір колонна ұйымдасады, оның бастығы – тәжірибелі жүргізуші, көш

басында өзі жүреді; соңында – көмекшісі. Күнделікті жөндеу, машинаның күтімі, жағармай, су құю – екеуінің мойнында. Әрине, жетіскеннен ойлап тапқан амал емес, төтенше қиыншылықтан қиялап шығудың жолы.

Маусымның бастапқы күндерінде кеніш дирекциясы тағы да көмек сұрауға мәжбүр болды; ГКО белгілеген мерзімге санаулы күндер қалды, ал қазаншұңқырлар кен беруге дайын емес. Темір жол салушылар, барак қалауда жүргендер, балташылар, ұсталар өз жұмысын, бүкіл аудан кеңсе қызметін тоқтатып, Жезді жағасына келеді; дүйім жұрт таң қараңғылығынан күн батқанға дейін, сүлдері құрып құлағанша тас тиеуге, апанды бос жыныстан аршуға тұрады; ұйқыға – төрт сағат, ас ішуге – жарым сағат; өзге уақыттың бәрі жұмыс алаңында өтуге тиіс...

1942 жылғы маусым айының 12-жаңасында, құрылыс басталғаннан бергі ОТЫЗ СЕГІЗІНШІ ТӘУЛІКТЕ Жезді ферромарганецінің ең алғашқы ондаған тоннасы салынған, бірер аптадан соң толық тиелген вагондар Оралға жөнелтіледі.

Қазылған кен Жезқазғанның Рудник аталған елді мекеніндегі бекетке автомобильмен жеткізілген, одан әрі вагонға тиеліп, курьерлік жылдамдықпен Магнитогор және Кушва қалаларындағы қара металлургия алыптарына аттанады.

Бір айдан соң жедел қарқынмен салынып жатқан Жезқазған-Жезді темір жолының әрбір бес шақырымы рельс төселген сағаттан бастап пайдалануға берілетін тәртіп енгізілді: бұл кен тасыған автомобильдердің жолын қысқартып, уақыт ұтуға, тонналап жағармай үнемдеуге жағдай туғызды.

Қазан төңкерісінің 25 жылдық мерекесі қарсаңында Жезді тұрғындары тау аңғарын басына көтере жар

салған паровоз даусын естіді...

110-санды Жезқазған-Жезді темір жолы құрылысының сол күндегі бастығы Петр Корнеевич ЖУКОВСКИЙДІҢ куәлігіне қарағанда, «Жезді бекетінен Рудникке тәулік сайын ә дегенде жарты вагон, бірер аптадан соң үш вагон, соңынан 15 вагон браунит жөнелтіліп отырған. Әр күн сайын Жезді кенішінің бастығы Николай Федорович Михайлов түнгі сағат жиырмада жедел жиын өткізіп, оған міндетті түрде темір жол құрылысының бастығымен қоса байланыс бөлімшесінің жетекшісі Костяков және кеніштің бас инженері Айзик Абрамович Портнов шақырылады... Түнгі сағат 21-де Михайловты Москва сұрап, жиында отырғандар жым-жырт боп іштен тына қалғанда, еститіндері – ГКО төрағасы И. Сталиннің «Жолдас Михайлов, неше тонна жөнелттің?» деген көмескі үні. Кеніш директоры тоннажды атайды. Қанағаттанған болса Қорғаныс комитетінің басшысы: «Менің алғысымды қарауыңыздағы адамдарға жеткізіңіз!» – дейді, ал әлдеқалай браунит мөлшері кем аталса: «Кім кінәлі, шара қолданыңыз...» деп сөзді кілт үзеді. Одан арғы жағдай түсінікті – кабинетте отырған қауіпсіздік комитетінің өкілі олқылыққа кінәліні іздей бастайды...»

Металлургтер өкілінің Жезді жағасында естірткен жорамалы расқа шықты: «Сайып келгенде, бұл ҮЛКЕН ҰРЫСТА ЖЕҢІП ШЫҚҚАНҒА ТЕҢ зор табыс (даралап жазған біз – М.С.) болды. Сапалы прокат өндіру жедел артты. Магнитогор комбинатын Жезді ферромарганецімен дер кезінде жабдықтау броньдық прокатберуді ҮШЕСЕ өсірді...» деп куәлік етеді «Ұлы Отан соғысының тарихы» бұл оқиға хақында. Мына бір статистикалық деректерге көңіл аударыңыз: Шығыс аудандардың марганец шикізатын өндірудегі үлесі 13,7-ден соғыс жылдарында 84,6 пайызға өскен. Мұның 70,9 пайызын ТЕК ҚАНА ЖЕЗДІ КЕНІШІ берген! Демек, Ұлытау қойнынан алынған браунит кенінің көлемі Венгрия, Чехословакия, Румыния жеріндегі барлық марганец кеніштерінің сол жылдарда Германияға жөнелткен өнімімен тең түскен; нәтижесінде Кеңес Одағы 1942 жылы танк шығаруды екі жарым есе өсірген, демек, әрбір ОН ТАНКТІҢ ЖЕТЕУІНІҢ құрыш сауыты Жезді браунитінің қатысуымен құйылған!..

Өнімділігі еселеп артқан пештер ферромарганецті, әрине, былтырғыдан әлдеқайда көп сұраған. Бұл болса Жездіге тағайындалған 1943 жылдың жоспарын төрт есе өсірген. Былайша айтқанда, төрт жүз мың тонна кенді асығыс қазылған кәдімгі қазаншұңқыр апандардан жиырма-отыз метр жоғарыға шығару керек. Қандай техникамен? Сонсоң оны вагондарға жеткізу қажет. Бұл да негізінен қол күшімен атқарылатын өнімсіз де азапты жұмыс! Кен алу он шақты төбеде қат-қабат жүреді. Оны тиеуге құрылған бункер-эстакада біреу-ақ, ең алғашқы ашылған Батыс кеніштің іргесіндегі шағын транспортер лентасы оған жетпейді. Оның үстіне ашық далаға, аяз өтіне жарамсыз ленталар сағат сайын үзіледі, оларды жамап-жасқау да сор бейнет. Мұның бәрі бір сәрі, уақыт ұзап, кен қазу ұлғайған сайын үсті ашылған төбелердің қуаты сұйылып барады. Демек, төмендегі мол кенге тездетіп жету керек. Ондағы құнар геологтар көрсеткендей жоғары болса жақсы. Ал сұйылып шықса? Байыту фабрикасын салуға тура келеді. Бұл да зор машақат!..

Кеншілер едел-жедел тұрғызылған жер үй, шым барактарда тұрады. Баспана аталғанымен кісі тұрғандай жайлы мекен емес – тар, сыз қараңғы әрі қорадай суық. Сол себептен де кісі өлімі көп, әсіресе тұтқындар арасында... Ыстық ас орталық асханадан беріледі. Оның жұғым-қуаты, мөлшері де шамалы – ашқұрсақ жүрмеудің амалы. Соған қарамастан, Жезді кеншілері тәулігіне он екі сағат жұмыс істейді. Ал инженер-техниктерге, кеніш басшыларына кесулі мерзім жоқ. Уақыт мөлшерін олар кен жөнелтілген вагондар есебімен жүргізеді; тәуліктік тапсырманы орындадың екен – жұмыс басындағы жерүйде бірер сағат демалуға еріктісің, ал вагондар сап түзеп қарап тұрды ма – ұйқы, демалыс, ас туралы ойлауға да хақың

жоқ! Жиырма төрт сағат, кейде қырық сегіз сағат тынымсыз жүріп жұмыс істейсің. Иә, Жезді қойнынан алынып жатқан қаратастың Орал пештерінің жалын атқан көмейіне жеткенге дейінгі ұзақ жолы осындай адам төзгісіз ауыр бейнет, шексіз тауқыметпен басталатын. Тегінде, бұған қаратастың болат прокатқа дарытатын беріктік қасиетіндей құрыш жігер, төзімі темірдей жанкешті адамдар ғана шыдамақ...

Қырық екінші жылы осылай болды. Жезді хикаясына қатысқан әрбір инженер-техник, әрбір кенші осы тауқыметті иығымен көтеріп, қаншама қиын болса да шыдап бақты. Отан үшін не кешпейсің?! Қырық үшінші жылы да солай болмақ, сірә, қиындық ұлғаятын тәрізді. Кім шыдайды, қалай төзеді?! Жоспар сөзсіз орындалу үшін беріледі. Ал алда-жалда орындай алмаса?..

Қысқасы, жаңа жылдың ұлғайған жоспары мәлім болған соң-ақ кеніш басшылары өзгеше әңгіме бастайды: «Бұл кеніш әу баста алты жүз мың тонна сапалы ферромарганец береді деп жобаланған-ды. Оның шерігін былтыр алдық, қалғанын осы жылдың алғашқы жартысында жөнелтеміз. Демек, одан арғы – бос бейнет болмақ, тырбанғанда аларымыз – көп еңбек тілейтін, өнімсіз де шашыранды кендер...» Бұдан шығатын тұжырым: қырық үшінші жылдың жоспары нақты кенге емес, барлаушылардың әсіре қиялынан туған болжаулы қорға негізделген, сол себепті оны екі есе кеміту керек!.. Жезді материалдарын ТКЗ және ЦКЗ-ның бір емес, екі мәрте қарап, Алматы ғана емес, Свердловта да толық бекітпеуі – кен басқармасының басты тірек, қарсы айтар айғағына айналады. Иә, аса сақ сарапшылар екінші жолы да деректері жеткіліксіз деген желеумен Жезді қорын қабылдамай қойған-ды. Бұл аздай, Богданчиков алғашқы жылғы жетімсіз барлауда қателесіп, асығыс мәлімдеме жасағанын мойындап отыр: оның пікірінше, кен қабатының негізгі

қоры – өзен арнасының астында, яғни шығыс қанатта екен. Ал бір жыл бұрын ол қарсы бағытты, батыс қолатты нұсқаған. Қазатын техника мен тиеу жабдықтары, қатынас жолдары – сол жерде, үлкен бункер де Батыс кеніште орнаған. Соларды енді шығыс қанатқа жедел ауыстыру қажет. Оп-оңай орындалмайтын, қыруар күш, уақыт та тілейтін азапты жұмыс. Кеніш дирекциясы мұны да желеу еткен: «Бұл не тәлкек? Бір жылдан соң тағы бір білгіш кен жүлгесі теріскейде екен, қателестім демесіне кім кепіл? Барлауы шала кен қалайша қабылданған?..»

Ақпанның басында Жезді кенішінің бас геологі С.А. Горланов басқарма мүшелерінің тапсырмасымен Мәскеуге аттанады. Оның портфелінде кен құнарының кенет сұйылғандығын дәлелдейтін деректер бар; әлденеше апаннан марганецке «кедей» браунит кесектері теріп алынған; әрине, бұл – жоспар кеміту амалына сөзсіз иландыратын «жанды» айғақтар...

Жезді қазынасы сөйтіп тағы да дау-шарға душар болады. Мәлімденген кен бар ма, жоқ па? Бар болса, қанша? Жыл өтпей жатып кеншілер кен қорының таусылғандығы жайында неліктен шу көтеріп отыр?

Кімге болсын қолайлы әңгіме емес. Әсіресе ділгер шикізатқа енді ғана қолы жетіп, өнімді еңбекке құлшына кіріскен Магнитогор металлургтері үшін. Олар, әрине, сенімді шикізат базасын талап еткен. Ал Жезді барлаушылары үшін бұл – сот алдында бас қорғау ғана емес, абырой мен ар мәселесі!..

Әңгіме насырға шауып, ақыр аяғында Сәтбаевты табады. Кімкім, мыс барлап жайымен жүрген әріптестерін осы іске жеккен, беделін салып, жоғары орындарды сендірген де – сол. Ендеше, жауап бер!.. Наурыздың орта шенінде ол кен орнын зерттеуші Богданчиковты Алматыға шақыртады; құдай жөні

Жездіге өзі барып, кен жұлгелерін көзімен көріп, дүдәмал қабаттарға қайыра тексертіп, шындап шұқшиғаны жақсы-ақ еді, амал не, қыруар шаруалар мүмкіндік бермеген...

Жұмыс кабинетінің төріндегі бөлмеге емін-еркін жайғасқан Жезді геологы Алматыда өз бақылауымен сарыла отырып, екі айға жуық уақыт жұмыс істеді. Сонау қатерлі 41-жылдың жазынан жүрген тынымсыз барлаудың нәтижесін қорытындылап, барды екшеп, бұрғы ұшы жетпеген тереңді де болжамдап, есеп-қисап жүргізді. Олжасы қарамды: былтырғы шамалы деректермен долбарлаған кен қорын төрт есе өсірді. Екі жылдық шағын барлау үшін бұл тамаша нәтиже!..

Есептеу біткен күні екі геолог барлау материалдарын алдарына жайып қойып, өзара ой түйген-ді.

– Меніңше, Иосиф Николаевич мұндай іргелі кен орны үшін кіммен болса да тайсалмай айтысуға болады. Рақмет, достым! Көп жұмыс тындырдың, барлауды да сауатты жүргізгенсің. Кен бағытының өзгеруі – заңды құбылыс. Жезді табанында қисапсыз мол қазына жатыр. Геологиялық түсіндірмеге тура солай деп жаз! – деген-ді жиынтық нәтижеге сүйсінген Қаныш Имантайұлы. – Иә, иә, шынайы сырын кен орны енді-енді аша бастаған. Көрдің бе, тереңге барлауды терістік-шығыс қанатқа, өзеннің табан астына көлбей бойлатып, батыл түрде өрістетуге керек. Тек қана тереңге, көрерсің, бұл қолаттан біз әлі ондаған миллион тонна қаратас табамыз! Бұл кенді сен әлі де талай жыл зерттейсің!..

Бүкілодақтық (Орталық аты қайыра өзгерген) қор комиссиясының Жезді қазынасын қарауға арналған төтенше мәжілісі Алматыда, 1943 жылдың 15 маусымы күні өткен. Оны өткізуге комиссияның сол кездегі төрағасы, геология-минералогия ғылымдарының докторы, профессор П.М. Татарниковтың өзі келген-ді.

Бұл жолғы талқыға Алматының маңдайалды ғалым-геологтарымен бірге жер-жерден арнайы шақырылған марганец кендерінің ірі мамандары – геолог-ғалым білімпаздар, барлығы 34 адам қатысқан.

Талқылауға екі түрлі есеп түседі. Оның бірін Қазақ геология басқармасы жасаған. Бұл туралы инженер Е.А. Немов баяндайды. Әмбе ол – Жезді кен басқармасының мүддесін қорғаушы. Екінші есепті Қазақ түсті металл барлау тресіне қарайтын Жезқазған барлау конторасы әзірлеген. Баяндаушы – геолог И.Н. Богданчиков. ВКЗ талқысына екі түрлі әдіспен жасалған қор есебі ұсынылған. Бір ғажабы, екеуі де Богданчиков тобы жүргізген деректерге негізделген. Яғни ойдан қосып, жоқтан бар жасады деуге болмайтын жағдаят. Әрине, есептеу нәтижелері – екі түрлі және бір-бірінен жер мен көктей алшақ. Бірі бойынша, Жездіде брауниттің талай жыл қазуға жететін мол қоры бар. Екіншісі бойынша, сол қор күзге таман тақа бітеді...

Екі күнге созылған талқыдан соң, ВКЗ мәжілісі Жезқазған геологтары ұсынған есепті бекітті. Рас, кейбір айғақтар дүдәмал саналып, есептелген қордың бірер миллион тоннасы екінші, үшінші категориялы кенге ауысты. Соның өзінде кеншілердің қазуына ұсынылған өндірістік қор – үш миллион тоннадан астам. Ең бастысы, Богданчиков тобы алдағы жылдарда да бұл жерде жүйелі түрде барлау жүргізуге рұқсат алды. Сарапшылар актісінде бұл жайында: «...барлау қарқыны молайған сайын кен көлемі ұлғая береді» – деп нақты көрсетілген.

Осымен Жезді дауы біткен сияқты еді. Бірақ олай болмады. Әр айдың өндірістік тапсырмасын әупірімдеп әрең-әрең орындап жүрген кеніш дирекциясы «құнары сұйылған Жезді» жанындағы қорғаныш лақаптан бас

тартқан жоқ. Түп мақсаты – келесі тоқсанның, ең құрығанда келер жылдың жоспарын кемірек алу...

1943 жылы, күзге Қ.И. Сәтбаевты Қара металлургия наркомы Мәскеуге шақырды.

– Жезді кеніші келесі жылы да биылғы мөлшерде ферромарганец бере ала ма? Ештеңеден қауіптенбей, маған мәселенің анығын айтыңыз, – дейді Тевосян бірден тура сөзге көшіп. – Кен орнын сіздің адамдардың асығыс барлағанын білемін. Қателесті деп кінә қоюға болмайды...

– Иван Федорович, сізге нақты жауап беру үшін бұдан бір жыл бұрын ойлануға мұрсат сұрар едім. Ал қазір, ойланбай-ақ, өзіңізден сұрағым келеді. Келесі жылы сізге Жездіден қанша шикізат керек? Екі әлде үш миллион тонна? Бәлкім, бес миллион? Қысқасы, қанша керек болса, сонша аласыз!

– Қаныш Имантаевич, мұныңыз ғажап мәлімдеме, шексіз рақмет! Демек, Орал ғана емес, Кузнецк комбинатына да Жездіден кен беруге болады десеңізші. Иә, иә, олар да қазір сапалы марганецке аса ділгер.

– Иван Федорович, сеніңіз! Тіпті бәс тігуге әзірмін: Жездінің қоры сіз бен менің ғұмырыма толық жетеді! Одан арғысын барлау көрсетеді...

– Бәрекелді, сөз-ақ! Сөйтсе де кеншілердің кен қоры туралы әрқилы өсек таратып, дүрлігіп жүргені неліктен?

– Ең алдымен өз әріптестерім жайлы бірер сөз, – деді Сәтбаев төмен қарап. – Кейбір жолдастардың Жезді құпиясының байыбына баруға ой-өресі қысқа, тым келте ойлайды, сөйте тұра білгішсініп бағады... Ежелгі қулық – кәсіби шорқақтығын, ақылой жұтаңдығын теориялармен бүркемелеп, көп алдында байбалам

салып, мемлекет мүддесін ойлаушы, іскер маман болып көріну...

– Олар да адам баласы, аяңыз, – деп мырс етті нарком.

– Иә, иә, дұрыс айтасыз, жолдас нарком, олар да пенде. Және атақ-беделі бар, лауазым иелері. Сонсоң да, ондай мамандармен айтысу біз сықылды шалғайда жүрген геологтарға өте-мөте қымбатқа түседі. Жүйкемізді құртып, қаншама уақыт, күш-қуат сарп етеміз!.. Ал Жезді кеншілерінің арызданатын себебі жайында. Оларға ренжіп, тіпті өкпе айтудың өзі қиын. Қуаң далаға кездейсоқ тап болып, адам төзгісіз қиын жағдайда жұмыс істейді. Жұмыскер жетіспейді, техника жоқтың қасы, тұрмыс жайын, демалыс туралы ойлауға мұрша жоқ. Өндіріс болса – өл-тіріл, шикізат бер деп дікілдейді. Сонсоң не істейсің? Суға батқан тал қармайды дегендей, әр түрлі өсек-аяңға елігіп, сәтсіздігіне желеу іздеу керек... Оның үстіне алғашқы жылмен салыстырғанда, Жездінің кенін алу қазір қиынға түсетін болды. Үстіндегі құнарлы кен – бай қабаттар таусылды, кенді құрдым тереңнен, тер төгіп алуға тура келеді...

– Сонымен не істе дейсіз?

– Оларға қол ұшын беріп, барынша көмектесу қажет, Иван Федорович. Бірінші кезекте техникамен жабдықтап, ас-суын да оңдау керек! Меніңше, Жездіге беделді мамандар қосып, арнайы бригада жіберіп, кеніш басшыларына ғана емес, бүкіл кеншілер ұжымына өздері атқарып отырған істің мән-жайын түсіндіріп, тапсырманың нақтылы екеніне кәміл сендіру керек. Әрине, ресми бұйрық жазып, қатаң жазалап та жоспар орындатуға болады. Бірақ соны, жолдас нарком, ақылмен түсіндіріп, кеншілердің өз еркіне жүгініп жасаған да жөн-ау...

– Мұныңыз ойланатын іс, Қаныш Имантаевич, тегінде, солай істерміз.

III

Кен басқармасының орынбасары С.П. Бирман бастаған наркомат бригадасы Жездіге қараша айының аяқ шенінде келген-ді. Қазақстаннан оған Сәтбаев пен Штифанов қатысады.

Ұлытау алқабының қыраулы қыс қыспағына енген кезі. Мүлгіген ақ дала, таптаурын жолдан бір қадам шықсаң-ақ қар омбылайсың. Жаз күндерінде шұбырған машиналар легінен, жер қазған халық нөпірінен базар алаңына ұқсаған кен төбелері де алып ұйқыға енгендей салғырт күйге ауысқан. Шындығында, бұл алдамшы көрініс-ті, қызу еңбек – жер астында, құрдым тереңге ойысқан.

Наркомат комиссиясы Жездіде бірнеше тәулік болады. Кеніш дирекциясының, геологиялық бөлімнің барлық талап-тілектерін зейінмен тыңдап, солар нұсқаған участоктарда қосымша тексерулер жасайды. Богданчиков тобының соңғы барлау нәтижелері де талқыға түсті. Ақыры, кеншілер мен геологтар қорытынды мәжіліске шақырылған-ды...

Жезді мұрағатында сол күнгі техникалық мәжілістің көлемді хаттамасы сақталған. Міне, соның тұжырымдамасы:

«...бұдан былай Жездіде кеннің бар-жоғы жайында ешқандай күмән болмасын, ол сәтті барлаумен біржола шешілген; ал марганец қоры осы қарқынмен жұмыс істегенде ондаған жылға сөз айтпайды; кеннің негізгі көлемі – тереңде және барлаушы геологтар кейіннен нұсқаған терістік-шығыс қанатта; таяу күндердің басты мақсаты – браунитті көптеп алуға дайындық жасау;

себебі, 1944 жылы жоспар тағы да өседі; Кузнецк комбинаты да марганец шикізатын осы жерден алады; соған орай Жезді кенішіне қосымша берілетін техника жабдықтары және жұмысшы қарамамы бірнеше есе артады; ең соңында, – деп атап көрсетілген, бүгінде мұрағат құжаты боп қалған, жол арасы өте жиі басылған, көлемі 22 бет хаттамада, – кен өндіруді большевикше ұтымды ұйымдастырып, кеншілер ұжымын қарқынды еңбекке жұмылдыру орнына – ұсақ-түйек желеу іздеп, өнбес дау ұйымдастырған кеніш басшылары Михайлов, Горланов, Курсанцев, Писанко жолдастардың жөнсіз әрекеті – ақтауға болмайтын сорақы дәрменсіздік! Есімдері аталған жолдастар өз кінәларын толық мойындады. Олардан енді нақты еңбек күтеміз. Ал өз сөздерінде тұрмаған жағдайда... майдан талабына сай қатаң шара қолданылатыны ескертіледі».

Сол күнгі мәжіліске Жезді кенішінің участок бастығы, жас инженер Әбдірахман Тоқтыбаев та қатысқан. Мәжіліс аяқталғанда, Қаныш Имантайұлы кенші инженерді қасына шақырып:

– Әбе, – дейді Сәтбаев өзінен үлкенді ғана емес, кішілерді де солай атайтын әдетімен Тоқтыбаевқа қадала қарап, – Жездінің келешек тағдырынан хабардар бола жүрсін деп сізді мәжіліске шақыртқан мен едім. Әлденеше сағат бойы қырық пышақ болған айтысқа қатыспай, артқы қатарда тып-тыныш отырғаныңыз қалай? Туған жердің тағдыры толғантпаған, ол туралы ойланбаған жігітті қайтіп азамат дейміз? Мұныңыз не?

Қақ-соқпен жұмысы жоқ Әбдірахман төмен қарайды.

– Жә, бұл әңгімеден ештеңе ұқтыңыз ба? – деп В.И. Штифанов та кеншіні тақымдайды.

– Мәскеулік мамандар болмаса, әсіресе Бирман мен профессор Каниболоцкий жолдастар қатыспаса, білмеймін, Жездінің жаназасын шығара жаздадық білем...

– Иә, кеніш басшылары біздің дала сырын білмейді, оларға кінә жоқ, ал осында туып-өскен сендердікі не? – деді Қаныш Имантайұлы сәлден соң. – Жә, осының бәрін сізге не үшін айтып отырмын, әңгіменің түп-төркінін сездіңіз бе, Әбе?..

– Сезгенде қандай! Тәжірибе аз, ойлаған жеріңізден шыға алмай қалсам ше?..

Қазақ кен-металлургия институтын Әбдірахман Тоқтыбаев соғыс басталған жылы тәмамдаған. Оған дейін Қарсақбайдың ФЗУ-ын бітіріп, шахтыда істеп жүріп, Қанекеңнің ақылымен институтқа жолдама алып, Алматыға аттанған. Институтты бітірген соң екі жылдай Қырғызстанда, сирек металл шикізатын өндіретін кеніште инженер болады. Биыл күзде ол Қаныш Имантайұлынан хат алған: туған жерінде марганец кені ашылғанын, тілесе сол жерде де еңбек етуге болатынын есіне салыпты...

Өзі үшін ерекше қадірлі ұстазы жақын келешекті меңзеп, келелі сөз бастап отыр. Салған жерден не дейді?..

– Басшы болуға тәжірибең кемдеу екені рас. Бірақ өмірден көрген-білгеніңді ескерсең, Әбе, жас та емессің. Тегінде, сендей сақа жігіттерге кішірейе берген де жараспайды. Солай ма, жолдастар? – деп Сәтбаев қасында үнсіз тұрған жезқазғандық геологтарға тұнжырай қарады. – Қысқасы, Әбе, бұл кеніштің тағдырын қолыңа біржола алуға әзірлен. Жезді – туған жерің. Туған жердің әр тасын мақтан ете білмеген азамат, бөгде жердің алтын тасын да малта демек. Ал мынау – браунит кені, көріп отырсың, алтыннан да қымбат қазына болып тұр бүгінде. Демек, оның тағдырына сендей атпал азаматтар ие болу керек!..

* * *

...1967 жылдың 12 маусымы күні Жезді кеніші өнім бере бастағанына ширек ғасыр толған мерекесін атап өтті. Салтанатты жиынның алғашқы сөзін кен басқармасының байырғы директоры Әбдірахман Тоқтыбаев бастаған:

– Өзінің жиырма бес жасқа шыққан екінші мүшеліне Жезді кеніші ондаған миллион тонна сапалы ферромарганец өндірумен келіп отыр. Қайталап айтамын, жолдастар, ондаған миллион тонна! Біздің ұжым үшін бұл – соңғы шек емес, алдағы жылдарда шұғылданар кең көлемді жұмыстарымыздың бастамасы ғана... Бүгінгі мерейлі кеште мен Жезді тағдырына тікелей қатысты екі адамның есімін ерекше атағым келеді: олар – Қаныш Имантайұлы Сәтбаев пен Иван Федорович Тевосян!.. Отан тағдыры ұрыс майданындағы аумалы-төкпелі шайқастарда шешіліп жатқан қатерлі күндерде бұл екі адам қазақ даласының ту қиырындағы елеусіз қазынаны көп маманнан бұрынырақ және көрегендікпен болжап білді. Білді де, қауіпке бастарын тігіп, стратегиялық қымбат кеннің тұсауын кесті. Міне, соның дәлелі: іргелі Жезді ауданының орталығымыз, сән-салтанаты өзіне жарасқан қаламыз бар, темір жолы, асфальт жолы, байыту фабрикасы, кен қоймасы, аумақты өндіріске иеміз... Бір кезде маған Қаныш Имантайұлы:

«Әбе, бұл кеніште ата сақалың аузыңа түсіп, шал болғанша еңбек етесің!..» – деген еді. Шынында да солай болды: сақал-мұрты ағарған кексе атандым; ал кеніште Жезді тұрғындарының екінші ұрпағы жұмыс істей бастады...

Содан беріде оқтай зымырап ондаған жыл өтті. Өздерін білгір санаған сарапшылар мен шеттен келген кенші мамандар бірер жылда тақа бітеді дескен Жездінің

қаратасын жергілікті жұрттың төртінші, бесінші ұрпағы қазып, өмірлік кәсіп жасап отыр. Соған да, міне, алпыс жылдан асты. Қаныш Имантайұлы тұсауын кескен кен көмбесі ХХІ ғасырдың өндірісі санатында өмір сүріп отыр...

АЛДЫҢҒЫЛАРДЫҢ ІЗІМЕН

I

Қазақстан атырабындағы ең алғашқы ғылыми мекемелер Ресейдің императорлық география қоғамының бөлімшелері түрінде ХІХ ғасырдың 90-жылдарында, Омбы, Орынбор, Семей, Ташкент (Қазақстан Республикасының қазіргі оңтүстік облыстары қараған Түркістан өлкесінің орталығы), соңынан Верный (қазіргі Алматы) қалаларында шаңырақ көтерген. Қызметкерлері шағын болғандығына қарамастан, білімді де білуге аса құштар зиялы жандардың жанкешті еңбегі нәтижесінде қазақ даласының табиғаты мен этнографиясын, фольклорын зерттеуде жүйелі ізденістер жүргізілген, кейбірі жылдық есептері жинақталған кітаптар да шығарыпты.

Ұлан-ғайыр қазақ жерін зерттеу соларға дейін де ғылыми экспедициялар арқылы жүргізілген. Ту баста олар Ресей империясының шеткергі қалалары Орынбор мен Омбыдан жасақталып отырған. Алайда сол ғасырдың екінші жартысында жағдай өзгерді. Кешегі шеткергі қалалар орталыққа айналуына орай ғылыми экспедициялардың мақсат-мүддесі де ішінара өзгерген. Солардың бірі, ең қомақтысы, әрі сегіз жыл ұдайы қазақ даласының теріскей, орталық және шығыс атырабында тұрақты жұмыс істегені – санақшы ғалым Ф.А. Щербина басқарған топ. Бұл экспедиция өздері зерттеуге алған аймақтың жер-суын, малы мен жанын, сонда тұратын

халықтың рулық-этникалық құрамын, егістікке, жайылымға жарамды өңірлерін, қашан қоныстанғанын, ауылаймағын, қора-қопсы, қыстауы мен құдығын, тіпті қысқа дайындайтын шөбіне дейін санап, ұлан-асыр дерек жинаған. Ал түп мақсаты – ғылыми бағдарында мәлімдегендей: «...на возможность изъятия земельных излишков под переселенческие поселки» болыпты...

Қазақ даласын геологиялық зерттеу XX ғасырда өрістеп, әсіресе соңғы жиырма жылдан беріде жер-жерде жүрген. Нақ осы қарсаңда Қазақстан өлкесін жан-жақты зерттеуге әуесқойлар қоғамы құрылып, оның физикалық, дәрігерлік және ағартушымәдени бөлімдері Орал, Орда, Қызылжар және Көкшетау қалаларында ашылып, соларға тартылған 112 зиялы өздері тұратын өңірдің табиғатын, жағрафиясын, этнографиялық ерекшелігі мен тарихын жүйелеуге кіріседі. Семейдегі географиялық қоғамның бұрынғы бөлімшесі де 1924 жылдан жұмысты қайта бастап, оған ағайынды Н.Н. және А.Н. Белослюдовтар, Н.Я. Коншин және дін қызметкері Б.Герасимов мұрындық болып, қазақ зиялыларынан М.О. Әуезов, М. Малдыбаев, Ә.З. Сәтбаев, Ж. Шанин атсалысқан. Орынборда ірге тепкен Қазақ АКСР Халкомы қарауындағы Академиялық орталық та тындырымды істер атқарған: бұл істің басықасында ұлтымыздың сол қарсаңдағы бетке ұстар ағартушысы Ахмет Байтұрсынов болған; ол арабша жазудың қадимше түрін жеңілдетіп, «Төте оқу» жүйесін енгізеді; әлбетте, соған сәйкес «төте жазу» ережелерін шығарып, оқулық та жазады. Жұртшылық оны «Байтұрсын емлесі» атаған. Міржақып Дулатов қазақша «Оқу құралы» мен «Есеп құралы» кітаптарын жазады. Ал М. Жолдыбаев Академиялық орталықтың төрағасы міндетін атқарады. Алғашқы оқулықтардың авторлары санатында Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Смағұл Сәдуақасов, Әлімхан Ермеков, Қошмұхамбет

Кемеңгеров... сияқты білімпаз арыстарымыз болғанын ескерту парыз.

Ұлан-ғайыр қазақ даласының әр жерде бой көтерген өндіріс ошақтары, халық саны қауырт өскен қалалары мен соларда ашылған оқу орындары, сан алуан жан-жануарлар дүниесі, үлкенді-кішілі таулары, өзен-көлдері, қорықтық жерлері, тыңнан ашылған қазба байлықтарын түбегейлі зерттейтін ғылыми орталықтар ашуға сұранғалы қашан... Осы мәселе КСРО ҒА-ның 1932 жылдың ақпан айында шақырылған кезекті сессиясында айрықша сөз болып: «Қайта түлеген қазақ өлкесіне академиялық ұйымдастырушы ұжым сөзсіз керек, ол өңірдің келешек үрдіс өрістеуіне жол нұсқайтын ғылыми бағдарламалар жасаумен шұғылдануға тиіс...» деген қарар қабылданған.

Соған орай, наурыздың 8-жұлдызында Одақтық академияның Қазақстандағы базасы құрылады. Алғашқы екі-үш жылда онда небәрі екі бөлім – зоология және ботаника секторлары жұмыс істеген. Ботаниктер зерттеуді осы күнгі Алматы бағына көшет отырғызудан, ал зоологтар қазақ даласының жан-жануарлар дүниесін есептеп, кітапқа тіркеуден бастайды. Үш жылдан соң оған тағы да екі бөлім – тарих пен геология секторлары қосылады. 1936 жылы қазақ тілі және Жамбыл Жабаев атындағы әдебиет пен халық шығармашылығы бөлімдері құрылып, ғылыми ізденіске кіріседі. Бұл бөлім сол жылы-ақ ұлттық мәдениетті зерттейтін Қазақтың ғылыми-зерттеу институты аталған...

Әділін айтқанда, Қазақстандағы ғылымның іргелі негіздері ауыл шаруашылығы және биология ілімдері саласында ертерек дамыған. Алматыда жеміс-жидек стансасы (1919 ж.), өсімдіктерді қорғаудың өлкелік ошағы (1924 ж.), Семей мен Оралда тыңайтқыштар мен топырақтың агротехникасы институттары (1926 ж.), бұларға кейіннен Алматы, Балқаш және Риддердегі ботаника бақтары қосылған.

1933 жылы – мал шаруашылығы, келесі жылы – дәнді дақылдар, ал тағы бір жылдан кейін Вильямс атындағы жер өңдеу, ветеринария және ауыл шаруашылығының экономикасы институттары шаңырақ көтерген. Олармен қатарлас республиканың әр жерінде Қарабалық, Орал, Шортанды және Жетісу сынды ауыл шаруашылық тәжірибе стансалары жұмыс істеген. Бұлардың ғылыми деңгейі тез көтеріліп, 1940 жылы В.И. Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашылығы ғылымдары академиясының (ВАСХНИЛ) Қазақ филиалын ашуға мүмкіндік туғызған.

Медицина ілімі жөнінен де Қазақстан өзі деңгейлес республикалардан кенже қалған жоқ-ты. Бұл саланың үрдіс көтерілуіне 1931 жылы Алматыда ашылған дәрігерлер институты мұрындық болған. 1932-1960 жылдар аралығында Қазақстанда әр түрлі дерттерді емдеп, себеп-салдарын зерттейтін 11 кәсіби институт, ал 1966 жылы республикада дәрігер даярлайтын іргелі бес оқу орны жұмыс істеген...

Сол бір қым-қуыт, дүрбелеңі көп кезеңге сын көзбен қарағанның өзінде, Кеңес өкіметі билік құрған алғашқы жиырма жылда республикада ғылым ошақтары ашылып, зиялы қауымның қарамды ұлттық тобы қалыптасқаны анық. Ғасырлар бойы манаураған ұйқыда жатқан жанартау тәрізді тегеурінді күш сол жылдарда бұрқ етіп, ғылымның әр саласынан көрініс бергенін мойындау لازым. Сол кезеңге ой жүгірте қарасаңыз, ғылыммен шұғылданған қызметкерлердің қатары ерекше молайып, зерттеушілік деңгейі де ілкі өскеніне тәнті боласыз. Сол өсу тіпті де қомақтырақ болар ма еді, кім білсін, егер билеуші партияның әпербақан басшылары, Голощекин сияқты жандайшаптары ұлт зиялыларының таңдаулы білімпаздарын жүз-жүздеп ұстатып, кейбірін атқызып, енді бірін туған елінен шалғай өлкелерге аластамаса?!.. Шерменделердің алғашқы легінде «Тәрбиеге жетекші», «Психология», «Жан жүйесі және өнер таңдау» оқулықтарын жазған, көркем сөздің зергері Жүсіпбек Аймауытов атылып, күллі халқымыздың сауатын ашқан ғұлама Ахмет Байтұрсынов, өз ұлтын алып ұйқыдан оятқан ақын әрі ұстаз Міржақып Дулатов, заңгер Жақып Ақбаев тәрізді жүздеген саңлақтар Ақ теңіз жағасына жер аударылып

кете барған. Солардан қалған игі ұлағат қайыра өркендеп, қайтадан қаулай бастағанда, амал қанша, атышулы 1937 жылдың нәубеті келді. Жоғары математика оқулығының авторы, профессор Ә.Ә. Ермеков, «Қазақ тарихын» тұңғыш әспеттеушілер – дәрігер-профессор С. Аспендияров пен Х. Досмұхамедов, мәдениет қайраткері Т. Жүргенов, Мәскеуде 1923 жылдан «үй тұтқыны» болуға мәжбүрленген Алаш көсемі Ә.Н. Бөкейханов, шежіреші һәм теміржолшы, Түрксибті салушы инженер М. Тынышбаев, Ақ теңізден кешіріммен оралған А. Байтұрсынов пен М. Жұмабаев, Текелі мен Мерғалымсай кеніштерін ашушы инженер-геолог М. Қадылбеков және О. Жандосов, «Минералдар әлемі» атты оқулықты қазақша шығарған Қ. Тоғанбаев, «жүзден – жүйрік, мыңнан – тұлпар» дерлік хас әдебиетші, тарихшы, ақын, өнер дүлдүлдері Қ. Жұбанов, Н. Төреқұлов, Ж. Шанин, С. Сейфуллин – ұлтымыздың маңдайына біткен жүздеген зиялы саңлақтар «халық жауы» атанып, жер жастанған. Тегінде, олар жүздеген емес, мыңдаған. Жалпы қарамы 28-30 мың деседі. Сенесіз бе, әлеумет, КСРО ҒА Қазақстандық база жүйесінде ұлт мәдениетін зерттейтін тұңғыш ғылыми институт, 1937 жылы бірде-бір қызметкер қалмай, түп-түгел «жау элементі» болып шыққандықтан, қайтадан секторға айналған.

Сөйтсе де дархан өмір зұлымдықты жеңді. Ұжымдық шаруашылық жүйесі қалыптасып, өндіргіш күштер қауырт артып, әсіресе Қазақстанның шикізат қорының үрдіс өсуі Ғылым академиясы төралқасын осы өңірдегі базаны кеңейтіп, филиал етіп (ҚазФАН), 1938 жылы қайта құруға мәжбүрлеген. Сол жылы оған тағы да екі бөлім – топырақ зерттейтін және жағрафия секторлары қосылған. Ботаникалық төртінші бақтың негізі Қарағандыда қаланған.

Қаныш Имантайұлы директорлыққа шақырылған геологиялық ғылымдар институты – ҚазФАН жүйесіндегі дербес отау тіккен тұңғыш зерттеу ошағы. Тарих, тіл және әдебиет ілімдері бойынша ізденіс жүргізбек екінші институт та сол жылы (1941) қайтадан ашылған.

Филиалдың бұдан әрі өсуі Қазақстан өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығына Ұлы Отан соғысы қауырт жүктеген жаңа талапқа сай өрбіген. Қырық бірінші жылдың екінші жартысында тағы да екі институт ұйымдасады, оның бірі – Химияметаллургия, екіншісі – Астрономия-физика институты. Яғни, соғыс басталған жылы ҚазФАН-да төрт ғылыми-зерттеу институты және алты сектор болған. Оларда 3 ғылым докторы (біреуі – қазақ), 14 ғылым кандидаты (үшеуі – қазақ) және жүз қаралы ғылыми қызметкер жұмыс істеген. Ғылыми ойдың орталығы деген атағы ғана, зер салып үңілсең – олқылығы ұшан-теңіз, зерттеумен қамти алмай отырған саласы сан алуан. Демек, еңбек етуге құлықты басшыға бұл салада белсене шұғылданаар жұмыс аз емес...

Академик В.Г. ФЕСЕНКОВТЫҢ естелігінен:

«...1941 жылдың 21 қыркүйегінде болған Күннің толық тұтылуын бақылау үшін Алматыға келген астрономдар ойда жоқта соғыс дүрмегіне ілігіп, жұмыс орындарына қайта алмай қалды. Алайда Қаныш Имантайұлының қамқорлығы арқасында өзіміз тап болған жағдайдың ауырлығын сезінбедік... Ақыры, ғылыми жұмысты тоқтатпау ниетімен ҚазФАН жанынан Астрономия және физика институтын ашуға ұсыныс жасадық. Бұл ойды Қ.И. Сәтбаев бірден қолдады. Қазақ КСР Совнаркомы оның ұсынысын мақұлдап... қазан айында-ақ жаңа институтты ұйымдастыруға қаржы бөліп, қарар қабылдады. Іле-шала астрономиялық жұлдызхана ашып, онда жұмыс істейтін мамандарға тұрмыстық жағдай туғызу қамына кірістік. Институт басшылығына

Қазфилиалдың кеңсесінен бір бөлме тиді, ғылыми жұмысты өрістетуге орын тарлығы титтей де бөгет болған жоқ. Әрбір жұма сайын ғылыми қызметкерлеріміз сол бөлмеде бас қосып, өз жұмыстары жайында есеп беретін-ді, қайсыбірін тыңдауға Қаныш Имантайұлы да келетін болды».

Ғалым-геологтардың соғыс қажеті үшін қауырт зерттеу жүргізіп, стратегиялық мәні зор шикізат қорын іздейтіні түсінікті жайт. Ал астрофизиктер не бітірмек? Аспан шырақтарын Алатау шоқтығынан бақылаудың ту алыстағы әскерге қажеті қанша?..

Мұрағат деректері жаңа институттың зертханасында барлау экспедицияларынан көптеп түскен кен үлгілерінің радиометрлік анализден өткенін, олардың заттық құрамын спектрлерге ажыратып, жедел анықтайтын пайдалы зерттеу жүргізілгеніне куәлік етеді. Негізінде, бұл – физиктердің жұмысы. Ал астрономдар ше? Ботаниктермен бірігіп ізденіс жүргізген институт ғалымдары өсімдік тамырларымен тәжірибе жасап, түрлі түсті оптикалық сүзгілер әзірлейді, соның нәтижесінде әуе шабуылынан қорғайтын әскер бөлімдері түнде де «көретін» жаңа аспаптармен жарақтанды...

Осы жұмыс үстінде қоян-қолтық табысқан екі ілімнің ынтымағы ақыр аяғында күтпеген нәтиже берді: бұған дейін ешбір елде болмаған, зиялы қауым бұрын-соңды естімеген жаңа ілім – астроботаника (қазірде астробиология) дүниеге келеді. Оның кіндік атасы – КСРО ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Г.А. Тихов.

Аспан шырақтарын бақылауға өте-мөте қолайлы, Алатаудың биік төрінде орналасқан Алматы жұлдызханасы үшін соғыстан кейінгі жылдарда Ленинград мамандары Максудов телескобын жасап берген-ді. Бұл өтемөте қымбатқа түскен, бірақ дүние жүзінде теңдесі жоқ «көргіш» жабдық еді. Қаныш Имантайұлы соған да қол ұшын беріпті, астрономиялық сүбелі қаржының да көзін тапқан. Сөйтіп, Қазақстандық астрономдар ашқан ғылыми жаңалықтар кезінде дүние жүзін таңғалдырып, риясыз танып-білуге мұрындық болған.

Химия-металлургия институты, әрине, зерттеу тақырыбынан кенде болған жоқ. Сол жылдарда өріс алған жаңа өндірістер металлургтер көмегін өте-мөте керек еткен-ді; Балқаштың мыс алыбында Жезқазғанның құнарлы кен концентратын Қоңыраттың

кедей кенімен араластырып қорытуға сынақ жасалады; сайып келгенде, бұл шарпу пештерінің өнімділігін күрт арттырады; институт зерттеушілері Шымкент пен Риддер қорғасын зауыттары үшін байыту фабрикаларының қалдықтарынан сирек элементтер айыру технологиясын жасап береді; әуеге текке тарайтын күкіртті газды сүзіп, одан тыңайтқыш жасауға керек күкірт қышқылын өндіру амалы да нақ сол жылдары өмірге келген....

Химиктер де қарап отырған жоқ: сұйық шыны алу; отпен металл дәнекерлеуге аса қажет кальций карбидін өндіру; каустикалық сода, бентонит тәрізді химия өнімдерін тездетіп шығару; солардың технологиясын реттеу. Бәрінен де сүбелі іс – Қазақстанның ауыл шаруашылығына нақты жәрдемін тигізген игілік, минерал тыңайтқыштардың жаңа қоймасы – Қаратау фосфориттерін пайдалануды өндіріске енгізу.

Қарбалас ізденістер филиалдың алты секторында бірдей жүріп жатыр. Ботаниктер, зоологтар, топырақ зерттеушілер, физиологтар, биохимиктер ғана емес, әдебиетшілер мен тарихшылар, тіл мамандары да соғыс қажетіне еңбек етуде: Кәрім Мыңбаевтың Қаратау тау сағызының каучук тұқымдас өсімдік екенін дәлелдеуі автомобиль өндірісін ондаған мың доңғалақтармен қосымша жабдықтауға дәнекер болды; топырақ зерттеушілер соғыстың алғашқы айларында-ақ Қазақстанның барлық облыстарының агротехникалық картасын жасап шыққан-ды, бұл 1942 жылдың көктемінде дәнді дақылдар егісі көлемін әлденеше есе арттыруға мүмкіндік берді; сектордың жұмысы Өмірбек Оспанов басқарған соң бұрынғыдан да жандана түсіп, дербес институт болып шаңырақ көтеруіне негіз болды; ал ол Докучаев атындағы топырақ тану институтының аспирантурасын бітіргеннен кейін алты жыл ұдайы

Жезқазғанда тәжірибе стансасын құрып, шөл далада бақ өсірген кәнігі маман... Былай қарағанда, әскер талабынан қашық тұрған ілім – қазақ тілінің Отан қорғау ісіне қаншалықты көмегі болмақ? Алайда олар үшін де жұмыс табылды. Тіл мамандары жұмыла қимылдап, бірер айдың жүзінде әскери терминдердің орысша-қазақша сөздігін жасап берді. Санаулы күнде шағын кітапша болып баспаханадан шыққан сөздік қазақ жауынгерлерінің қалтасынан түспейтін көмекші құралға айналды. Ал тарихшылар алғашқы күндерден-ақ Ұлы Отан соғысының материалдарын жинақтауға кіріскен...

* * *

Филиалдың құрамы 1941-1943 жылдар аралығында 576 адамға жетті. Бұлардың 230-ы ғылыми қызметкер, олардың қатарында 2 академик, 4 корреспондент-мүше бар, 26 ғылым докторы мен профессор, 76 ғылым кандидаты және аға ғылыми қызметкер жұмыс істейді, 65 адам аспирантурада оқиды. Осы уақытта филиал қызметкерлерінен 72 экспедиция (оның 39-ы геологиялық ғылымдар институтынан) жасақталып, Отан қорғау ісіне хал-қадерінше қызмет еткен.

Филиал ұжымдарына ғылыми қызметкерлер қабылдау негізінен үш бағытта жүрген: біріншісі, өндірісте еңбек етіп жүрген білікті мамандарды шақырып, ғылыми атағы болмаса да бірден жауапты міндет жүктеп, батыл өсіру; екіншісі, соғыс жағдайына байланысты батыс қалалардан жедел көшірілген қызметкерлерді пайдалану...

В.А. УЛЬЯНОВСКАЯНЫҢ естелігінен:

«...Тұтқиылдан басталған алапат соғыс бұрын түсіңе кірмейтін шаруаларды мойнымызға артты. Бір күні академия қызметкерлерінің балаларын қайда

жіберерімізді білмей сасқалақтап қалдық. Төралқада көптеген қалалар аталды. Қазақ достарымның қонаққа барын беретін игі дәстүрлері ойыма түсіп, Қазақстанға жеделхат жолдадық.

Екі күн өткен жоқ, Қазақстанның Мәскеудегі өкілдігінен бір жолдас телефон соғып:

– Жолдас Ульяновская, Қазақ КСР Совнаркомының төрағасы Оңдасынов жолдастың тапсырмасы бойынша сөйлесіп тұрмын, – деді. – Ол кісі маған балаларды ғана емес, көшуге тиіс барлық академиктерді қабылдауға қазақ елінің әзір екендігін ескерт деді, Қазақстанның қай өңірін қалайсыз?..

– Балаларды Бурабай көліне жіберуге болмас па екен? – дедім мен. –

Тиісті ақшаны қайда аударамыз?

– Мен сізге Оңдасынов жолдастың сәлемін жеткізіп тұрмын, – деп қайталады әлгі жолдас, – Бурабайды қаласаңыз, мейлі, солай-ақ болсын. Оларды Кеңес Одағының республикасы қабылдағалы отыр. А, ақша туралы тап қазір сөз қозғаудың қажеті қанша?

Бұл сөзді мен ешқашанда ұмытпаймын. Ұмытуға бола ма?!»

Көп ұзамай егде академиктер ғана емес, ғылым ордасының төралқа құрамы түгелдей дерлік, тарих, экономика, жағрафия институттары да Алматыға қоныс аударды. Орыс ғылымының мақтаныш жұлдыздары атанған академиктер – металлург А.А. Байков пен И.П. Бардин, ғұлама геолог В.А. Обручев, энергетик Г.М. Кржижановский (соңғы екеуі және бір топ егде ғалым Бурабайда тұрған), кенші Л.Д. Шевяков пен А.А. Скочинский, химик Э.В. Брицке, агрономия білгірлері Д.Н. Прянишников пен Н.В. Цицин, атақты жолшы В.Н.

Образцов, топырақ зерттеушісі Л.И. Прасолов және ондаған білімпаз Алатау баурайында бас қосып, ежелгі жұмыстарымен емін-еркін шұғылданды.

Жас зерттеушілер үшін бұл – іздесе таптырмас жағдай: тілеген көмекті дер кезінде аласың; ұзақ хаттар жазып иә ақыл-кеңес естимін деп алыс сапарға аттанудың да қажеті жоқ. Филиал басшысы да (Қ.И. Сәтбаев филиал төралқасының жетекшісі болып 1943 жылы ресми бекіген) бұл жайында: «Іздегенге сұраған деген осы, – дер еді әзіл-шыны аралас, – уақытша сәтсіздік бұл кісілерді қолымызға берген екен – оны өзімізге пайдаланбау ақымақтық болмақ!..»

Әрине, ең алдымен қонақ ғалымдарды қамқорлыққа бөлеу керек. Тұрмысы келіспеген кісі ғылыми жұмыспен алаңсыз шұғылдана алмайды. Тұтқиыл соғыс бұл кісілерді жайлы үйінен, бауыр басқан қаласынан, өмір-бақи үйренген ортасынан айырып, кіріптар жағдайға душар етті. Көпшілігі – егде кісілер. Оларды ең алдымен қамқорлыққа бөлеп, ерекше күту керек! Алматының пәтер жағдайы мәз емес, бірақ қысылып-қымтырылсақ, әрбір қызметкердің үйінен қонақтар үшін жеке бөлме, жатын орын табылады. Ал кексе академиктерге Медеу шатқалындағы демалыс үйлерінен тұрақты орын бөлінді.

– Жағдайыңыз қалай? Қалай орналастыңыз, бізден нендей көмек тілейсіз? Барын қонаққа ұсыну – қазақ халқының ежелгі дәстүрі. Мұны бұзсақ – елдіктен кеткеніміз! Күні ертең ұялып жүрмейік, тегінде, сіз соны ойлаңыз!..

Әлдеқалай бір шаруамен келген ғалым Қаныш Имантайұлының мына лебізінен соң шексіз алғыс білдіре отырып, бұйымтайын айтады. Онысы көбіне әлдеқандай ғылыми әдебиетті алыстан алдыру иә алдағы зерттеу жайында. Кейбірі кабинет иесінің

ақжарқын пейілін арқаланып, әлдебір ұсақ-түйекті қайдан табарын білмей жүргенін айтып, ақыл сұрайды. ҚазФАН төрағасы қонақтың тұрмыс тауқыметіне байланысты өтінішін де аяқасты етпейді. Әлдекімді шақырып, тауып беруге қолма-қол тапсырма береді. Қызметкерлердің қайсыбірі оңашада реніш білдіріп:

«Қанеке, осы кісілерге қағаз, қарындаш, темекі иә қолшатыр іздеп қашанғы жүгіреміз?» – десе, Қаныш Имантайұлы ойыншыны аралас: «Әй, жігіттер, қызықсыңдар сендер! Үлкен кісіге қызмет көрсеткеннен мүгедек болған қазақты әзірше көргем жоқ. Мұндай кері кеткеннің сөзін қойыңдар, ақылдарың болса, академиктердің ақ батасын ала беріңдер!» – деп жымияды да тағы жұмсайды.

Қазақстандық академик Н.П. ПАВЛОВТЫҢ естелігінен:

«...1942 жылдың мамыр айында, көктем шуағы молайып, Алматы бақтары сәукеле киген қыздардай ақ гүлге оранып, мейлінше жайқалған шақта бізге әйелімен және көмекші қызметкерлерімен... академияның президенті В.Л. Комаров келді. Қонақтарды Қ.И. Сәтбаев екеуміз қарсы алып, тәуір сияқтанған демалыс үйіне орналастырдық. Әрине, кексе қонақтың бабы тілеген жағдайдың бәрі жасалды. Сол жайт, жақсы күтім әсер етті ме, В.Л. Комаров өзін Свердловтағыдан гөрі сергек сезініп, қауырт жұмыстармен шұғылдана бастады...

Қаныш Имантайұлы да сол күндерде президентке жиі келіп, бірталай шаруаларды қолма-қол шешіп жүрді. Меніңше, сондай сұхбаттарда екеуі өте-мөте жақындасып кетті. В.Л. Комаров оны ерекше бағалап, менімен кездескенде: «Қазақстанда Қаныш Имантайұлындай елгезек жан болмаса, біз не істер едік? Мұндай іскер де тамаша басшысы бар Қазақ филиалын тек қана мадақтау керек!» – деп сүйсіне

қайталаушы еді. Шынында да, В.Л. Комаров пен Қ.И. Сәтбаев арасында туған берік қарымқатынас, бір-біріне деген ыстық ілтипат пен құрмет, қарапайым да жарасты сүйіспеншілік сол жылдарда олар басшылық еткен барлық жұмыстардың тезірек жүзеге асып, баянды болуына әсерін тигізді».

Филиал институттары Алматыға тағдыр жазуымен кездейсоқ тап болған ғылым ғұламаларының нақты жәрдемімен тез өсіп, қауырт жетіле бастады. Олардың қайсыбірі жергілікті зерттеу институттары мен жоғары оқу орындарына ауысқан. Қазақстандай келешегі зор, табиғи қазынасы мол және әр алуан, жері бай республикада еңбек ету мүмкіндігі де еліктірген. Алматыдай табиғаты әсем, ауа райы жайлы да жылы қалада тұру да қызықтырған...

* * *

Қазақстандағы ғылым орталығын жедел нығайтудың үшінші және негізгі бағыты – 1942 жылдан беріде филиал қаражатымен жұмыс істейтін аспирантураға қабілетті жастарды көптеп тартып, ғылыми ізденіске баулу болған-ды. Олардың жалпы қарамы 1943 жылы 120 адамға жетті, дені – жергілікті ұлт өкілдері...

1942 жылдың соңғы айында филиал төралқасы республикада ресми ғылыми орталық құрылғанына он жыл толуын қорытындылап, осы оқиғаны мерекелік сессия шақырумен атап өтуді қажет деп білген.

– ...Кеңес өкіметі дәурен сүрген жиырма бес жылда республика картасында ғасырға пара-пар ірі өзгерістер пайда болды. Қарағанды, Кенді Алтай, Жезқазған, Ақтөбе, Балқаш-Қоңырат, Ембі Гурьев өнеркәсіп алқаптары – Одақтық қана емес, дүниежүзілік ірі өндіріс ошақтары. Қазақстан қазір мыс, қорғасын, хром, тағы басқа металдар өндіруден одақтас республикалардың

алдына шықты. Бізде қазір мыңдаған мектеп пен кәсіби училище, ондаған техникум мен жоғары білім беретін институт жұмыс істейді. Бұлардың бәрінде де ғылым негіздері, кәсіптік білім ғана емес, бүгінгі заманның озық ілімдерінің барлық түрлерінен дәріс оқытылады. Республикада КСРО ҒА филиалы, В.И. Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашылығы академиясының бөлімшесі, С.М. Киров (қазірде әл-Фараби – М.С.) атындағы Қазақ мемлекеттік университеті, Қазақ кен-металлургия институты тәрізді ғылым, білім ошақтары бар. Ширек ғасырда қазақ қауымында дәрігер, биолог, химик, агроном, педагог, инженер тәрізді жаңа кәсіп иелері, мәдениет пен өнер саласында жемісті жұмыс істеп келе жатқан зиялылардың жаңа легі өсіп шықты. Олардың қатарында дарынды мамандар, ғалымдар, жазушылар, сазгерлер, суретшілер, актерлер, өнер қайраткерлері бар, – дей келіп, сол жиында жасаған есебінің соңында Қаныш Имантайұлы республика ғылымының алдына үш түрлі міндет жүктеген. – Бірінші, бұрыннан жүргізіліп келе жатқан іргелі зерттеулерді сәтті жалғастыру; екінші, соғыс қажетіне байланысты белгіленген тың ізденістердің қарқынын төмендетпей – сөзсіз орындауға жету; үшінші, «Ондай болмақ қайда?» деген ұшқары ұғымнан тезірек ада болып, шынайы академиялық деңгейде жұмыс істеп, ғылымның шырқау биігіне апаратын ірі зерттеуге кірісу... Сайып келгенде, бұл – филиалдан дербес академия құруға жеткізетін тура жол және қоғам үшін де, өзіміз үшін де, қазақ қауымы үшін де бірденбір пайдалы іс болмақ! – деп сөзін аяқтаған-ды.

Турасын айту керек, филиал жетекшісі 1942 жылдың аяқ шенінде көпшілікке жария еткен бұл сөздер кімді болсын қатты сүйсінткен, сөйте тұра сенімсіздік те туғызып: «Небәрі төрт институт, алты секторға сүйеніп, дербес ғылым ордасы жайында ой қозғау – тым асығыс,

қиялға жақын мәлімдеме емес пе?..» – дегендей кереғар пікірлерге жеңсік берген. Алайда көкейде жүрген асыл ой алқалы жиында жария болды, оны енді кері қайтара алмайсың...

Зиялы қауымды дүр сілкінткен осы мәлімдеме жайында академик Ш.Ш. Шөкин «Жылдың төрт мезгілі» атты естелік кітабында былай депті:

«Ол, әсілі, ұран үшін айтылған қызыл сөз емес-ті. Шындығында, Қанекеңнен өзге республика жұртшылығында, ғылым иелері арасында да бірде-бір адам Қазақстан ғылымының өсу көкжиегін нақ сондай жете біліп, болжаған жоқ. Туған халқының рухани қабілетіне, сол қарсаңда қауырт өсіп жетілген қыздары мен ұлдарының дарын күші мен білімінің мүмкіндігіне шексіз сенген ол жұрт алдында ешбір қаймықпай, арман-ойын бекем үнмен жария етті де, сол күннен былай көкейкесті ісін жүзеге асыруға кірісті...»

II

Қаныш Имантайұлы Алматыға ауысқанға дейін де бірталай ғылыми еңбек жариялаған. Олардың жалпы қарамы – 44. Дені геологиялық барлау, кен зерттеу жайында. Бәрі де ғылыми атақ алу үшін емес, зерттеліп отырған кеннің өмірге қажеттілік мәнін көпшілікке жария етуді көздеп немесе даулы мәселелерге ғалымдар назарын аудару ниетімен жазылған. Аспирантура, докторантура тәрізді жоғары мектептерде оқуға мұршасы келмеді. Рас, білімін көтеруге құштар еді. Амал қанша, Ұлытаудағы мәнді ізденістер алды-артына қаратқан жоқ. Сол себепті дархан өмір «аспирантурасында» білімін тереңдетіп, ауыр жұмыс үстінде шыңдалды. Енді міне, ғылыми-зерттеу институтында істейді, оған қоса КазФАН жетекшілігіне тағайындалды. Қарауында ондаған

ғалым бар, кейбіреулері – ғылым докторы, профессор, академик, корреспондент-мүшелер. Оларға кейде әкімшілік жолмен жөн нұсқауға тура келмек. Қайсыбірі бетіне ашық айтпаса да ішінен: «Осыны ескертіп тұрған қарапайым инженер емес пе?» деп күмәндануы анық. Демек, ғылыми атақ туралы да ойлану мұрат... 1942 жылы Қ.И. Сәтбаев екі монография жария еткен-ді.

Алғашқысы – «Кеңес Одағындағы мысқа құнарлы құмдауыт кендер». Бұл еңбекті жазуға Қаныш Имантайұлы он бес жыл талмай әзірленді. Ұлытау өңіріндегі барлаушылық қызметінің қорытындысы, әрі бір ғана Жезқазған ауданы емес, бүкіл Одақ көлеміндегі құмдауыт мыс кендерін қамтыған іргелі зерттеу. Екінші монография – «Қазақстанда қара металлургия өндірісін ашу мүмкіндіктері». Бұл – қазақ даласындағы темір кендеріне ғылыми шолу жасап, олардың өндірістік көлем-қуатын саралап, ең сүбелі де үміттісін даралап көрсеткен зерттеу. Түп мақсаты – атында тұр, республикада қара металлургия комбинатын салуға ғылыми дәйектеме беру...

Бұл да қазақ геологының сонау 1928 жылдан, Ұлытау-Жезқазған алқабының жер асты қазынасын жан-жақты ақтарған кезінен беріде әр түрлі басылымдарда жария еткен ғылыми еңбектерінде, мақалаларында айтып келе жатқан келелі мәселе. Қорытынды еңбегінде ол бұл іске кең тұрғыдан келіп отыр: Атасу мен Қарсақбайдың, Жезді мен Кентөбе, Төрткөл, Тоғай (Қарқаралы маңы), Абаил (Оңтүстік Қазақстанда) кендеріндегі темір мен марганец қорларын негізге алып, үлкен өндіріс ашуды сөз еткен... Бұл мәселені ол анығында 1937 жылы көтерген-ді. Бірақ қолдау көрмеді. Ал қазір? Батыс шекарадағы қара металлургия алыптары жау қолына көшіп, ауыр өндірістер сапалы құрышқа ділгерлік сезініп отырған қысылтаяң кезеңде осы мәселенің назарға ілігіп, жобалаушы мекемелерді

қызықтыраарына ол шүбәланған жоқты. Бұл ойын геолог республика үкіметіне мәлімдеген. Үкімет адамдары оны қара металлургия наркомы И.Ф. Тевосянның назарына жеткізеді. Тынымсыз Сәтбаев үшін бұл да аз, «Ұсыныс енгіздім, міндеттен құтылдым!» деп қол қусырып қарап отыруға бола ма? Монографиясын қосып, Қазақстанда қара металлургия комбинатын салу мүмкіндігін нақтылы айғақтармен дәлелдеген мәлімдеме жазып, КСРО Ғылым академиясының Орал, Батыс Сібір және Қазақстанның табиғи қорларын қорғаныс қажетіне пайдаланумен шұғылданатын комиссиясына табыс етеді.

«Қалауын тапсаң, қар да жанады» дейтін мәтел, тегінде, осындай өнегеден туған. Геологтың ұсынысы бұл жолы бірден мақұлданды. Сәтбаев мәлімдемесі бойынша жедел тексеру жүрді де, небәрі төрт айдан соң, яғни 1942 жылдың 25 сәуірі күні Халық Комиссарлар Кеңесі Қазақстанда қара темірді құрышқа айналдырып қайта қорытатын зауыт салу, соның негізінде болашақта үлкен металлургия комбинатын тұрғызу туралы қарар қабылдады. Оның құрылысы биыл басталуға тиіс және қысқа мерзімде салынып, соғыс қажеті үшін өнім беруі шарт!..

Сол көктемде-ақ үкімет комиссиясы Қарағандыда бас қосады. Темірді қорыту көмірсіз жүрмейді. Оған және жоғары сапалы кокстелген көмір керек. Сол себептен де болашақ болат алыбының орны – үшінші отын қоймасы, Қарағанды маңы болсын деп келісілген-ді. Құрыш құятын өндірістің екінші қажеті – су, ол да мол болуы шарт. Орталық Қазақстаннан, әсіресе Қарағанды төңірегінен ондай дария көзін таба алмайсың. Ескі әдісті, Қарсақбай мен Жезқазғанда қолданған амалдарды еске түсіруге тура келді. ҚазФАН ғалымдары әзірлеген үш түрлі ұсыныстан комиссия Нұраның Самарқан көліне құятын, Қарағанды ГРЭС-іне салынған

тоспаның жағасындағы қыратты таңдады. Жасанды көлдің желкесіндегі биік шоқы ТЕМІРТАУ деген бейнелі атауға ие болып (техникалық құжатқа Қаныш Имантайұлының қолымен бұрынғы Жауыртау аты, сірә, жадағай сөз болғандықтан, өзгеріп түскен), болашақ комбинаттың атына тіркелді. Бұдан соң комиссия жаңа комбинатқа шикізат беретін кен орындарын аралауға аттанбақ болатын. Алайда?..

Қаныш Имантайұлының аяқ-қолы бүрісіп, ауырып қалды. Бұл жолы тіпті қатты жығылды. Арнаулы ұшақ оны Алматыға алып ұшты. Дәрігерлер консилиумы тез жиналып, ішек ісігі жайлы былтырғы болжамды тағы да қайталаған... Көрер жарығы әлі де мол екен, сол күндерде Алматыда жүрген мәскеулік бір білгір науқасты қарап: «Кәдімгі соқырішектің созылмалы түрі... Тездетіп операция үстеліне!» деген. Шынында да сол кінәрат екен. Соғыс басталар қарсаңда Қ.И. Сәтбаевтың «Жезқазған ауданының кен қазбалары» атты ғылыми еңбегі жарық көрген. Оның негізі – 1927-1928 жылдарда «Жаңа мектеп», «Народное хозяйство Казахстана» журналдарында жарияланған шағын мақалалар. Содан бері зерттеу ұлғая түсіп, осы өлкенің қазба байлықтарын терең талдап, жан-жақты көрсеткен үлкен монографияға айналды. Осы еңбегі үшін Қаныш Имантайұлы 1942 жылы Сталиндік сыйлыққа ие болды.

Соғыстың ауыр жылдарында шынайы бағасы мәлім болған, Отанның сол күндегі ең жоғарғы мемлекеттік сыйлығымен бағаланған ғылыми еңбек иесінің абырой-атағы, әрине, биікке шығандап, үрдіс көтерілген: «Қазақстан түсті металлургиясын өркендетуде ерекше еңбек сіңірген, Сталиндік сыйлықтың лауреаты Сәтбаев жолдастан үлгі алыңдар!..» – деп шақырған-ды Қазақстан КП(б) Орталық Комитеті, республиканың Совнаркомы мен Жоғарғы Кеңесінің төралқасы 1942 жылғы үндеу хатында. Сол үндеуде Қаныш

Имантайұлының есімі Мәскеу түбінде қаһармандық көрсеткен жиырма сегіз батыр қазақстандықтармен бірге аталған...

«ПРАВДА», 17 шілде, 1942 жыл, «Ғылым жарағы»:

«...Қ. Сәтбаевтың негізгі мамандығы – геолог, бір адамның басына жарап тұрған өнер. Алайда ол тек қана геолог болуды аз деп біледі. Сәтбаев – мемлекет қайраткері: кен қараумен бірге барлау жүргізген ауданнан болашақ зауыттың іргесін көтерер, оның тіршілігін қамтамасыз етер керек-жарақтың бәрін де күн ілгері іздеді... Қысқасы, Қазақстанда алып металлургия комбинатын салу үшін не қажет болса – соның бәрін де іздеп тапты... Бірақ ол алыптарға малданып, жол-жөнекей кезіккен ұсақ-түйек кендерді «көрмей» кеткен барлаушы емес. Оның нағыз ғалымға және мемлекет қайраткеріне тән көрегендік, сан қырлы болжампаз қабілеті бүгінде, соғыс тауқыметі талап еткен шикізаттарға ділгер болған қиын уақытта кәдеге асты».

Ғалым өмірінің айшықты жылы тағы бір мерейлі оқиғамен жалғасты: 17 тамызда Жоғарғы аттестациялау комиссиясы геолог Қ.И. Сәтбаевқа, ғылыми еңбектерін ескеріп, геология-минералогия ғылымдарының докторы атағын қорғаусыз беруге шешім қабылдады. Бұл да ұзақ жылғы тынымсыз ізденістің жемісі, көп шаршаудың, өзі айтқандай «бойындағы күш-жігерін сарқа жұмсаудың» өтеуі. Анығында қазақ білімпазының ғылыми қабілетін танудың бастапқы жорасы...

КСРО ҒА 1942 жылы құрған Орал, Батыс Сібір және Қазақстанның табиғи қорларын қорғаныс ісіне пайдаланумен шұғылданатын комиссияда Одақтың ірі ғалымдары И.П. Бардин, В.А. Обручев, А.А. Скочинский, И.И. Мещанинов, А.Д. Шевяков, Э.В. Брицке, И.Ф.

Григорьев тәрізді ғұламалар жұмыс істейді. Қ.И. Сәтбаев бұл міндетті республикалық жоспарлау комитетінің ғылыми-техникалық кеңесі төрағасының орынбасары қызметімен ұштастыра атқарады (Геолком да оны өзінің байырғы кадры деп есептеп, қазба байлықтар қорын қабылдайтын бүкілодақтық комиссияға мүшелікке енгізген, бұл міндетті ол өмірінің соңғы жылына дейін атқарған).

1943 жыл да ғалым өміріне мәртебелі қуаныштар әкелді: КСРО ҒА-ның жазда өткен кезекті сайлауы. Осы жиында жасырын дауысқа түскен Қаныш Имантайұлы корреспондент-мүше болып сайланды.

Атақ-беделінің өсуі Қаныш Имантайұлына жаңа міндет, мәртебелі борыштар жүктеген: КазФАН басшылығы ғана емес, өзі жетекшілік ететін институт – бір сәрі, оған енді бүкіл қазақ зиялыларының атынан сөйлеп, кейде туған халқының сөзін ұстап, қайсыбірде бүкіл Орта Азия және Қазақстан республикаларының өкілі ретінде де әлеуметтік жұмыстармен шұғылдануға тура келген... «Өзбек, тәжік, түрікпен, қырғыз және қазақ бауырлар! Ұлы Отан соғысының ұрыс даласында бүкіл прогресшіл адамзат ұрпағының тағдыры шешіліп жатқан осынау қаһарлы күндерде...» деп бастаған-ды Қ.И. Сәтбаев 1943 жылғы 31 қаңтарда Ташкентте өткен антифашистік жиында сөйлеген сөзін. «Мен бүгін қазақ халқының зұлым жауға деген ашуын білдіріп тұрмын!» деп аяқтаған-ды ғалым тәжік еліндегі және бір сөзін.

ҰҒА академигі Қ. ЖҰМАЛИЕВТИҢ «Өнегелі өмір» баянынан:

«1943 жыл... әлемге апат әкелген неміс фашистерінің зобалаңынан ығысып, Алматыда уақытша тұрақтаған «Мосфильм», «Ленфильмдердің» Қазақстан әдебиетшілерімен біріккен мәжілісі болады деп, 8-март

көшесіндегі «Қазақфильм» үйіне әдебиет пен өнер жұртшылығы жиналған сәт.

Сөзді «Ленфильмнің» бас режиссері Ф.М. Эрмлер бастады:

– Жолдастар, біз соғыс қырсығынан Қазақстанға, сіздерге қонақ болып отырмыз. Қазақстан үкіметіне де, қазақ халқына да кино ұжымдары дән риза... «Жақсылыққа – жақсылық» болсын деп, республиканың ірі өндірістері туралы кинофильм жасамақшы едік. Біз мұнда жаңа тұрғындармыз. Қазақ әдебиеті мен өнерінде өндіріс жайлы не бар, не жоғын білмейміз. Бүгінгі біріккен мәжілістің мақсаты – осы жайлы пікір алысу.

Алқалы топ алдында, даңқ пен бедел, шешендер мен шешендіктің түйіскен жерінде көсемсу кімге болса да қиын. Нысана айқын болса да, жастар үлкендерге, үлкендер жастарға қарасты. Жұрт дағдарып қалды. Сол сәтте Қаныш Имантайұлы тамағын кенеп, Эрмлерге қайырылып:

– Жазушы, әдебиет мамандары кейін сөйлер, оқушылар атынан бір-екі сөз айтуға рұқсат етіңіз, – деді.

Жазып келген еш нәрсесі жоқ екен. Әйтсе де ол қысылыпқымтырылған жоқ. Таныс аудиторияға лекция оқыған кәнігі профессорларша сөйледі. Қаныш Имантайұлы сөйлеген сайын жұрт ұйып тыңдады. Оның орысша тілінің тазалығына, логикасының мықтылығына, ойының терең, әр сөзінің мағынасына сұқтана қарасты. Үлкен зал үнсіз. Шыбынның ызыңы естілгендей...

– Қазақтың асқар Алатауы, бұйра құмы, кең-байтақ жазығы – алтын мен күміс, жез бен мыс, көмір мен қорғасын. Бір кезде Бетпақтың шөлі атанған, «Ұшқан құстың қанаты талып, шапқан аттың тұяғы күйетін» құлазыған дала қазір сарқылмас кен-қазынаға толы.

Бүкіл Одақ көлеміндегі сандаған ірі өндірістің қазығы мен алыбы болып отыр. Ел тағдыры таразыға түсіп, герман фашистері «айдарлымызды құл, тұлымдымызды тұл етпек» болып, елімізді оққа байлап, жерімізді отқа берген сұрапыл кезеңде Қазақстанның кен байлығы – ел тынысы, майдан жеңісі... Кешегі көшпелі ел, шексіз шөл Қазақстан, бүгін ол – кен, ол – сан алыптар ірге тепкен ірі өндіріс, қайнаған еңбек, мың-мыңдаған жұмысшылар бар жаңа өмірдің ордасы... Ұлы Отанымыздың мығым тіректерінің бірі. Бүгінгі қойылып отырған мәселеге осы тұрғыдан келсек, халықтың ғасырлар бойы аңсаған ұлы арманы мен бүгінгі ерен ерлігін, қызықты келешегін экранда көрсету қажет-ақ. Қазақ өмірі, Қазақстанның ірі өндірістері мен онда істейтін сан мыңдаған еңбек ерлері адам баласы тарихындағы тамаша құбылыс. – ...Әрі ойлы, әрі мейірімді көзі, рақымды жүзі, кең маңдайы – бәрінде де ерекше бір жылылық бар. Әсіресе, сонау қылау шалған әдемі қарабұйра шашы... айрықша көз тартады. – Қазақтың, жалпы шығыстың фольклорында, әдебиетінде сонау ескі замандардан үзілмей келе жатқан өзек, үлкен бір оптимистік идея бар. Ол – табиғаттың мылқау күштерінің сырын білу, оларды өзіне бағындыру. Мысалы, үнді халқының эпосы «Махабхаратаның» бас қаһарманы Рама – жер жаннаты Цейлон аралын жайлап алып, адам баласын аштық апатына ұшырататын жын патшасына қарсы күрес ашушы, жер жүзіндегі жауыз күштерді түгел адақтап, көк тәңірлерімен майданға шығатын «Осетин-нарт» аңызының денесі құрыштан жаралған қаһарманы – Батрадэ; жеті жыл жер астында болып, ен байлық, асыл қазынаға кездесетін, теңіз түбінен алтын қазанды атына өңгеріп шығатын қазақ аңызының бас кейіпкері – Ер Төстік; мәңгі суды өзі ішіп, тірі қалудың орнына сол сумен елін, жерін көгертіп, мерт болған башқұрт аңызындағы «Орал батыр» – бәрі де халық арманының

сәулесі. Орал батырдың сүйегі асыл тасқа, алтынға, қаны мұнайға айналады. Қандай тамаша меңзеу! Кинофильм жасауға негіз боларлық оқиғасы қызық, өндіріс өмірінің кейбір жақтарын жақсы бейнелейтін, жаңа адам, жаңа ой-сезімді көрсетіп, ескі мен жаңаның күресін, психологиялық жайттарға құрылған хикаят, романдар да бар...»

III

Бірде ғалымды Фрунзе аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы шақырды.

– Қаныш Имантаевич, мен бір нәрсеге ерекше таңмын. Соның себебін ұят та болса өзіңізден білгім келіп, әдейі шақырдым, – деген-ді аупартком жетекшісі салған жерден. – Зор мәнді мемлекеттік жұмыстар атқарып жүрсіз. Бірақ партияға мүше болу туралы ойланар емессіз. Мұныңыз қалай?

– Сізге не десем екен?.. – Филиал басшысы басын сипап, күмілжіп қалды. – Әлі де іс үстінде танылғаным жөн ғой. Алматыға ауысқаным жуырда ғана, ал жұмыс – өте көп, әрі мен үшін тың шаруа...

– Меніңше, қазірдің өзінде сіз нағыз большевиктерше жұмыс істеп жүрсіз. Кішіпейіл болу жарасымды қылық, сөйтсе де сіз өзіңізді тым кішірейтіп тұрсыз...

– Саяси әзірлігім әлі де аз. Партия мүшесі болу – зор абырой әрі жауапты қадам!

– Ғапу етіңіз, Қаныш Имантаевич, соншама бүгежектеп тұрғаныңызды түсінбедім...

Хатшы, әрине, өмір жолын жете білмегендіктен сұрап отыр. Коммунистер партиясының мүшесі болуға ол Жезқазғанда жүрген кезінде-ақ ойланған. Бір жолы аупартком хатшысымен кеңескен де. Бірақ әкесінің

ертеректе би болып сайланғанын, кейбір ағайындарының ауқатты тұрмыс кешкенін ашық айтуы мұң екен, әлгінде ғана өзімен емін-еркін әңгімелесіп отырған аудан басшысы: «Ойбай, онда әуре болмай-ақ қой. Жуаннан өрбіген тегіңмен партияға кіре алмайсың!..» – деп бірден сырт берген-ді. Шыққан тегіне қарап ақ-қарасын айырып жүрген дүрбелең кез... Содан беріде ол бұл жайында ешкімге ләм-мим деген емес, қайыра ойланған да жоқ. Абзалы, жан аямай адал қызмет етіп, бойындағы барын, өнер-қайратын ел мүддесі үшін жұмсауды ғана білген-ді. Бүгінгі әңгіме жүрек түкпірінде бұғынып жатқан күпті сырды есіне түсірді. Сұрап отырған соң, амал қанша, бүгіп қала алмады...

Қарсақбайда болған әңгімені бастан-аяқ айтып берді.

Аупартком хатшысы әлденеге ойланғандай біршама уақыт үнсіз отырды да, әлден соң ғалымға тура қарап:

– Меніңше, партияға мүше болғысы келген адал адамдарға жасанды тосқауыл қойған солақай уақыт келмеске кеткен сияқты. Сөйтсе де, Орталық Комитеттегі жолдастармен ақылдасайын, хабар өзімнен болсын, – деді.

Әсілі, бұл әңгіме тектен-текке өрбімеген. Түйткілді осы мәселе жайында филиал коммунистері ұйымының бюро мүшесі ШАПЫҚ ШӨКИН «ҰҒА-ның ғұмыр жолы» кітабында былай депті: «1944 жылдың басында Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің екінші хатшысы Ж. Шаяхметов Сәтбаевқа партия мүшелігіне өтуді ұсынды. Оған ОК хатшылары Мұхамеджан Әбдіқалықов, Тихон Абабков және филиалда қызмет істейтін қарт коммунист Сүлеймен Ержанов (ғалымды жас күнінен білетін, байырғы баянауылдық –М.С.) кепілдеме берді... Ол күнде Компартияға мүше болмасаң, басшылық қызметке қоймайды, әсіресе КСРО ҒА филиалының

төрағасы сияқты өте үлкен мансапқа. Тегінде, бізде партия мүшесі емес адамға сенімсіз көзбен қарайтын кереғар рәсім қалыптасқан. Оның түзу ниетіне тиісті көмек те көрсетпейді, үстінен қарайтын партия шенеуніктерінің көзқарасынан әрдайым тәкаппар ызбар сезіліп тұратын-ды. Көңілге дық салар осындай одағай да менменшіл мінезге Қанекең де жиі ұшырайтын. Сірә, сол себептен де ол Компартияға мүшелікке өтуге қуана ынта білдірді. Ақыр аяғында сол филиал жұмысын батыл жүргізуге мүмкіндік туғызды...»

ҒЫЛЫМ ОРДАСЫН КӨТЕРЕРДЕ

I

«Қаныш Имантайұлы шамамен 1944 жылдың екінші тоқсанынан бастап Ғылым академиясын құру қамына ерекше ынталанып, пәрменді әзірліктер жүргізді. Сол үшін де бір күні Қазақстан КП(б) ОК мен республика үкіметіне жаңадан 11 ғылыми-зерттеу институтын ұйымдастыру туралы ұсыныс түсірді, – депті академик Ш.Ш. Шөкин ҰҒА-ның құрылу, қалыптасу кезеңдерін сипаттаған деректі хикаятында. – Алайда ел басшылары Сәтбаевтың бұл ойын нақты жағдайдан алшақ кеткен қияли жоба деп есептеді. Ал Қаныш Имантайұлы мұрат еткен ісінен бас тартпай, билік басында отырғандарды өз ойына иландыруға қажет деп білген әрекеттердің бәрін де жасап бақты, соған тіпті КСРО ҒА-ның беделді академиктерін де пайдаланды... Ақырында жоба Алматыда толық мақұлданып, соған енді КСРО ҒА мен БКП(б) ОК келісімін алу қажеттігі туды. Оған Қ.И. Сәтбаевтың өзі аттанды, Мәскеуге жүрерде көмекке мені шақырды...»

Шынтуайтын айтқанда, мәскеудегілер де қисынды уәж айтып, «бұларың қиялмен шектес ұсыныс» дегендей қарсылық аңғартады. Әсіресе базалар мен филиалдар кеңесі бір жылда тыңнан 11 институт ашуды орындалмайтын іс санап, қазақстандықтар жобасына түзету жасап, жыл сайын екі иә үш институт ұйымдастырып, академия мәселесіне содан кейін оралуға ойысады. Қаныш Имантайұлы жасаң серігін ертіп алып, Шапық Шөкіұлы бұл кезде Қазақ филиалының энергетика секторын басқаратын-ды, Орталық Комитеттің жауапты қызметкері Б.Н. Митрейкинге барады. Ол да салған жерден жұрт айтқан уәжді қайталайды. Сөйтсе де соңынан райынан қайтып,

ғылым саласын басқаратын бөлімнің меңгерушісі Ю.А. Ждановқа жолықтырады. Кімді болсын құлай сенген ісіне иландыра білетін, ондай кезде тілмарлықтан гөрі ұтымды ой, мықты айғақты пайдаланатын қазақ ғалымы жасаң қайраткер Юрий Андреевичті (Саяси бюро мүшесі А.А. Ждановтың баласы, И.В. Сталиннің қызы Светланаға үйленген) өз жобасына еліктіріп, сұхбат соңында ол «Ұсынысыңызға қарсы емеспін, тек соған ҒА президенті В.Л. Комаровтың жазбаша келісімін алып келіңіз», – деген орындалуы неғайбыл талап қояды...

«Келесі күні Қазақстан өкілдігінің нұсқаушысы М.М. Рутман, Қанекең және мен үшеуіміз президент тұратын қала іргесіндегі оңаша жайға аттандық, – деп сыр шертеді Шапық Шөкіұлы сол күні көрген-білгені жайында жарым ғасырдан соң жариялаған естелігінде. – Владимир Леонтьевичпен әңгіме біз үшін қолайсыздау сарында жүрді. Президент бірден: «Он екіде бір нұсқаларың жоқ, қаншама құрал-жабдық, тексеру, өлшеу аспаптары керек. Жарайды, үкімет соншама институтқа үй-жай тауып берсін-ақ, мен көрген Алматы жағдайында бұған да шүбәм бар...» – дей келіп, ақыр аяғында: «Осы мәселені үкімет алдына қойып отырған өздеріңнің естерің дұрыс па? – деген сыңайға ойысты...»

Әрине, мынадай ойлы да, иланымды уәжден соң Сәтбаевтың серіктері бұл мәселеден оңбай күйрегенін сезіп қамыға бастаған сәтте, филиал басшысының алыстан орағытып, сылап-сипап отырып, саяжай иесінің көңіл үдесінен шыға сөйлеген уәжін естиді...

– «Жо-жоқ, қымбаттым, осынша институтты бір жылда ашу туралы өтініш жасауға бола ма?! – депті Комаров қатты абыржып.

– Владимир Леонтьевич, – деді жымыған Қаныш Имантайұлы, – бұл іске төрелікті екі жаққа бейтарап кісі

әрі мұндай шаруаның қыбын жақсы сезінетін әйел заты айтса деймін... – Қазақ ғалымы өздеріне шай құйып отырған президенттің зайыбына ұмсына қарап, сөзін қарапайым сауалмен түйеді. – Айтыңызшы, қымбаттым, басында үйі болмаса, отбасына керекті түрлі бұйым иә жиһаз жинаудың қажеті қанша?

– Әрине, әуелі үй салу керектігі ақымаққа да түсінікті! – деп Комаровтың зайыбы төтесінен бір-ақ түседі.

– Міне, зайыбыңыз әділін айтты. Шынында да, Владимир Леонтьевич, институттың өзі болмаған соң, соған күн ілгері жабдық иә ғылыми қызметкер жинаудың қажеті қанша? Жұмысты, сірә, үйдің іргесін қоюдан бастаған жөн болар...

Сәтбаевтың қапелімде төндіре айтқан ұтымды дәлелінен бас тарта алмаған президент қыбыжықтап, бізге алма-кезек қарады да, кенет қолын сілтеп: «Хаттың жобасы қайда?..» – деді де, алдын ала әзірленген құжаттың жоғарғы бұрышына

«Келісемін!» деп жазып, қолын көсілте сүйкеді...» – деп куәлік етіпті Шапық ақсақал «Өмірдің төрт мезгілі» ғұмырнамасында.

II

1943 жыл филиалға топырақ зерттеу және ботаника секторлары негізінде бесінші институт қосылған. Бір жылдан соң зоология және тропикалық аурулар институты ашылды. Өлкелік патология институтының іргесі қалануы да сол жыл. Ал қазір КазФАН басшылығына тікелей бағынатын секторлар саны бұл қарсаңда тоғызға жеткен-ді...

Қ.И. Сәтбаев пен Ш.Ш. Шөкиннің Мәскеуде ұзақ жүріп тындырған ұлан-ғайыр ісі сол жылда-ақ жеміс тергізе

бастады. Соның бірі – КСРО ҒА президенті В.Л. Комаровтың Алматыға, Қазақ КСР үкіметіне жолдаған ресми хаты. «...Қазақ филиалының даму қарқыны, зерттеулерінің соңғы үш жылда өріс алған көлемі мен сапасы, сондай-ақ ҚазКСР Халком Кеңесі мен КазФАН төралқасы бүгін таңда сәтті жұмыс істеп отырған ғылыми мекемелердің ізденісін одан әрі күшейтіп және нығайтуға жасаған нақты шаралары, – депті Владимир Леонтьевич сол хатында. – академия төралқасына Сіздердегі филиалды 1945 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясы етіп құру туралы мәселе қоюға мүмкіндік туғызып отыр». Біздіңше, осы хат республика басшыларына ой салып, бұрынғы әрі-сәрі көңілден арылып, жедеғабыл әрекетке кірісуіне түрткі болған. Тамыздың 18-і күні Қазақстан КП(б) Орталық Комитеті Ғылым академиясын құруға әзірлік туралы нақты шаралар белгілейді.

Филиалдың бұдан былайғы жұмысы осы қаулыға орай жүреді: Мәскеу мен Алматы арасындағы ғылыми байланыс күшейіп қана қойған жоқ, мүлдем жаңа кезеңге бет бұрады. Айталық, сол қаулыда есімдері аталған жиырма төрт докторанттың үкімет белгілеген мерзімде диссертацияларын қорғауы маңызды іске айналды. Өйткені солардың барлығы – ертең шаңырақ көтермек жас ғылым ордасының «уығын шанышпақ», қазақ елі сол жылдары ілім көгіне шығарған үміткер ұл-қыздары. Олардың көпшілігі Алматының жоғары оқу орындарында, филиал институттарында еңбек ететін-ді. Ғылыми жұмыстарын тезірек бітіру үшін республика үкіметі оларды негізгі міндеттерінен босатып, арнаулы стипендия тағайындаған. Бәрі де Мәскеуде, ізденіс қамында, ғылыми жетекшілерінің қасында...

Жан-жақты әзірлік Алматыда да қызу жүріп жатыр. Филиал аспирантурасы бұл қарсаңда нағыз ғылыми мектепке айналған. Екі-үш жылдан бергі әзірліктің

жеміс берер кезі. Дайын диссертациялар дереу қорғалуға тиіс. Дайын болуға жақындары жұмыстарын тездетіп, алды-артын жинақтасын, көмек тілейтіндері не керегін айтып, мәлімдеме түсірсін. Ғылыми кеңес жәрдем етуге әзір. Тек бір ғана талап қоюға болмайды: мәнсіз жұмыспен, нәтижесі дүдәмал диссертациямен қорғауға сұранба, науқан дүрмегімен оп-оңай өтіп кетемін деп ойлама. Ғылым – базардағы сауда емес!..

Өндірістен келгендермен жұмыс өзгешелеу талапта жүргізілген-і: олардың дені «қағазбастылыққа», әсіресе жүздеген бет диссертация жазуға дағдыланбаған; ашқан жаңалығы өндіріске баяғыда еніп, жүз мыңдаған сом кіріс беріп тұрғандары да бар; соны тек диссертацияға айналдырып, ғылыми жүйелеп, қорғау керек; ал қайсыбірін бірден-ақ ВАК-қа ұсынып, бекітуді сұрау қажет.

Мәселен, Қазақстандағы ірі геологтардың бірі Е.Д. Шлыгиннің геология ілімін терең білетіндігіне ешкімнің таласы жоқ. Оның Солтүстік Қазақстан аймағын ұзақ жылғы зерттеулері, геологиялық саяхаттары кандидаттық диссертация қорғауға негіз болды. Евгений Дмитриевич көптен бері ғылым докторының міндетін атқарып келеді, Кен-металлургия институтының жалпы геология кафедрасын басқарып, жүздеген геологтар тәрбиелегені – бұған айғақ. Алайда докторлық диссертация жазуға уақыты жоқ, бәлкім, ұқыптылығы жетпейді. Филиал жетекшісі осы жайында сөз бастаса-ақ, Е.Д. Шлыгин тәулігіне он бес сағат жұмыс істейтінін айтып, сабақ кестесін көрсетеді. Шынында солай. Сөйтсе де геолог әріптесіне қатаңырақ ескертуге тура келді, Евгений Дмитриевич сол жолы да: «Қаныш Имантаевич, менің қолыма бір қауым үйелмен қарап отыр. Тап қазір маған ертеңнің қамын ойлаудан гөрі, соларға бір қап бұршақ тауып бергенім тиімдірек!» – деп тұрмыс тауқыметін сылтау етіп құтылып кетті. Бұл да шындық. Соғыс күндерінің уақытша тапшылығы, ғылым иесін сол үшін қалайша кінәлайсың?.. Арада екі-үш күн өткен жоқ, филиал жетекшісінің жүргізушісі Шлыгиннің пәтеріне бір қап жасымық алып келді... Амал бар ма, Евгений Дмитриевич ұйқы сағаттары есебінен жұмыс істеп, бір жылдан соң геология-минералогия ғылымдарының докторы атағына ие болды (бертінде ол республикалық академияға толық мүше болып сайланды).

1944 жылдың қараша айында республика Халкомы КазФАН құрылымы 16 ғылыми-зерттеу институтынан құрылсын деген жобаны бекітіп, соған лайықтап қаржы босатқан-ды. Аспиранттар саны 237 адам болып, филиал институттарында енді мың қаралы қызметкер (оның тең жартысы ғылыми жұмыстармен шұғылданады) еңбек етуге тиіс. Бұл шаруаға аз-кем қатысы бар жұрттың бәрі де енді «Көрінген таудың алыстығы жоқтығына...» сеніп, тапсырылған істі құлшына атқаруға кіріскен-ді.

Даңқты 1945 жыл да ғылым ордасының шаңырағын көтеруге қызу әзірленіп жатқан филиал қызметкерлеріне түрліше әбігершілік әкелген. Әсіресе Қаныш Имантайұлы үшін. Сол қарсаңда ол Алматыдан да гөрі Мәскеуде көбірек болған. Филиал төрағасы ғана емес, үкіметтің жауапты қызметкерлері де. Қаншама қауырт шараларды жүзеге асыру шарт, жаңадан құрылған ғылыми институттардың күн сайынғы зәру қажеттері – іс жөніне жетік қызметкермен көмектесумен қоса зерттеу жабдықтарын табуға дейін... Бір тәуірі, академияның сексен бес жастағы президенті В.Л. Комаров қазақстандықтардың мұң-мұқтажын жақсы біледі. Оларды тежеусіз қабылдайды және әрбір кездесуде: «Біз сіздерге соғыс жылдарында қарызданып қалдық, әсіресе қонақжай ізеттеріңіз үшін. Міне, соның есесін қайыратын кезең туды!» – деп әзілдеп отырып-ақ ділгер мәселені шешіп береді...

Сөйтіп, әбігер жұмыстар соңында сабылып жүріп көктемге де ілікті. Төрт жылдан бері бүкіл Кеңес халқы аңсаған, күллі адамзат зарыға күткен Жеңіс күні туды...

Қазақ елінің Жеңіс мейрамын қуаныштаған дүбірі басылмайақ тағы бір мерекенің хабары келіп қалды.

КСРО ҒА 220 жылдығын салтанатты түрде атап өтпек болыпты. Мұндай келелі жиыннан жер-жердегі филиал,

база, бөлімшелер қалыс қала ма? Қазақстандықтар да бұл мерекеге қатысуға белсенді еңбегімен толық хақылы. Сондықтан да үкімет пен партия филиал құрамында істейтін 50 ғалымды түрлі дәрежелі ордендермен, 25 кіші ғылыми қызметкер мен лаборантты медальдармен марапаттаған, ал филиал жетекшісінің жанқиярлық іс-әрекеті ҒА-ның әйгілі ғұламалары қатарында аталып, Ленин орденіне ие болған-ды (Қаныш Имантайұлы сол жылы ерекше еңбегі үшін «Ұлы Отан соғысының» екінші дәрежелі орденімен де марапатталған).

Қазақстанның ғылыми делегациясын Мәскеуге Қаныш Имантайұлы бастап барған. Қосымша міндет – Москва мен Ленинградтың ғылыми мекемелерінің құрамымен жете танысу. Бұл да ертеңгі ұлан-асыр жұмыстың қамы...

Т.А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен:

«... Академияның мерекелік мәжілісі маусымның орта кезінде, Үлкен театрда өтті. Қаныш Имантайұлы маған да шақыру билет әкеп берді және көрнекті орынға: үшінші ярустың бірінші қатары, төралқаға ұрымтал тұрған бүйір балкон. Көршіме қарасам – Михаил Калинин Коровин, Том технология институтында өзімді оқытқан профессор, арада өткен жиырма жыл ешқандай өзгертпеген. Амандасып, шәкірті екенімді білдіріп едім, ұстазым үңіле қарады да: «Танямысың әлде Тася?» – деді. Сірә, уақыт көші мені көбірек есейткен, ал Таня деп отырғаны – жан құрбым болатын.

Партерге келе бастаған шетелдіктерді түстеп отырмыз. Көпшілігі қоңыр түсті атластан жамылғы киген (тори) киген. Бір мезетте шашы аппақ құдай кексе әйел ұзын бойлы, ашаң жүзді еркекті қолтықтап келіп, бірінші қатарға жайғасты. Сөйтсем, бұл екеуі есімдері дүние жүзіне әйгілі Ирен мен Фредерик Жолио-Кюрилер екен.

Салтанатты мәжіліс басталған соң құрметті төрде отырғандарды түстеуге көштік. Оның екінші қатарынан мен тағы бір ұстазым – Социалистік Еңбек Ері, академик Владимир Дмитриевич Кузнецовты таныдым. Ол кісі физикалық зертханада бізбен практика жүргізген-ді. Қасында өзінің шәкірті Қаныш Имантайұлы отыр. Михаил Калининич оны да саусағымен нұсқап: «Әнебір алпамса денелі, қасқа маңдайлы, жүзі парасатты азиатты танысың ба – ол атақты қазақ ғалымы, менің сүйікті шәкіртім! Ұстазынан шәкірті озды деген осы, ол туралы естисің әлі!..» – десін біржосын мақтаныш сезіммен және ерекше шаттана лепіріп... Мен жымидым да, шақыру билетімді көрсеттім, ал онда менің фамилиям Т.А. Сәтбаева деп жазылған-ды...»

Қазақстандықтар үшін дайындықтың қызу кезеңі туды. Жобада аталған институттар түгел құрылды: алайда көпшілігі қайда тізе бүгіп отырып жұмыс істерін білмейді; институт директорының іс қағазы әдетте портфелінде жүреді; ақша құжаттарына басатын мөрі – есепшінің қалтасында... Тап болған қысылтаяң жағдайдан жол-жоба қарастырып институт директорларының кейбірі үкімет үйіне жиі барып, Қазақстан КП(б) Орталық Комитетіндегі лауазым иелерін де мазалайды. Ал олардың да қалтарыста ұстап отырған үй-жайы жоқ: о күндегі Алматы жел бағытына орай жобаланған қиғаш көшелерде сап түзеген тоқал үйлерден тұратын-ды; дені екі қабатты; ал кеңсеге лайық ғимараттар саусақпен санағандай; солардың еңсесі түзулеріне үкімет кеңселері иін тіресе орналасқан... Бір жылда шаңырақ көтерген он бір институтқа ең кемі төрт-бес ғимарат керек... Амал қанша, кейбіріне бес-алты ғылым ошағын тықпалауға тура келді.

Қаншама жанталасқанмен, Қазақстанның 25 жылдық мерекесіне орай ғылым ордасын ашудың ауылы қашық

екенін мойындауға тура келді. Алматыдағы ахуалмен есептескен КСРО үкіметі бұл мәселені кезекті мәжілісінде қарап, «Қазақ КСР-ның ҒА-сын құру туралы» қаулы (26 қазан 1945 ж.) қабылдайды. Сол құжат республика ғылым ордасын алдағы жылдың 1 маусым күні көтеруді міндет еткен...

Ш.Ш. ШӨКИННИҢ «ҰҒА-ның ғұмыр жолы» кітабынан:

«...1946 жылдың наурыз айында Госпиталь (қазірде Жамбыл атындағы) және Ұйғыр (бертінде А. Байтұрсынов аталған) көшелерінің қиылысына салынған 36-мектептің ғимараты басы бүтін филиалға берілді, бізге дейін онда әскери емхана болыпты. Әрине, бұрынғы үйдің қаңқасы ғана сақталған, тамтығы қалмай бүлінген күйде қабылдадық. Басшылардың нұсқауымен осы ғимаратты тез арада жөндеп, әжетке жарату міндеті маған жүктелді.

Жұмысты екі ауысыммен істедік. Бояушы, сылақшылардың қарамы – 220 адам, барлық құрылысшыларды қосқанда – 300 кісі. Тәуліктің жиырма төрт сағатын сонда өткізетін болдым, түнге қарай үйден алғызған темір кереуетке қисаямын... Республика басшылары күн құрғатпай келеді. Сәуірдің екінші жартысына ауған күндердің бірінде, сол жылы Қазақстан партия ұйымына бірінші хатшы болып сайланған Жұмабай Шаяхметов келді. Жөндеу жұмыстарын көрген соң, риза болды білем: «Ертеде бір шал кемпірінен «Дамбалды тігіп болдың ба?» деп сұрапты, орашолақ бәйбішесі: «Бітірдім, тек бауы мен ауы қалды» десе керек... Сендерде де солай екен», – дей тұрып, қасында жүрген құрылыс басшыларына қалған жұмыстарды аяқтаудың нақты мерзімін атап, қосымша тапсырмалар жүктеді.

Қаныш Имантайұлы да күн сайын соғып тұрады. Жөндеуді біз Бірінші май мерекесі қарсаңында бітірдік.

Бұл ғимаратқа филиалдың алты институты орналасты: химия, энергетика, зоология, сынақшы биология, өлкелік патология, ботаника және микробиология секторы...»

Академияның ашылу салтанатына шақырылған құрметті қонақтар Алматыға 24-25 мамыр күндері келген-ді. КСРО ҒА делегациясының өзі – 19 адам, оның құрамында вице-президент И.П. Бардин бастаған Кеңес ғылымының сол күндегі бетке ұстар жарық жұлдыздары, орыс ғылымының мақтанышы деп танылған саңлақ өкілдері бар, бұларды академияның төралқасы ресми атаған. Қазақстандықтар да өз тарапынан бір топ ғалымды және Москва, Ленинградтың және бірнеше ірі қаланың, республикалардың қайсыбір ғылым-зерттеу институттарының жетекші қызметкерлерін шақырған. Олар – республикадағы алғашқы білім ошақтарын ашуға қолғабыс еткен, бірі – Қазақстанда ұзақ жылдар қызмет істеп, ұлт кадрларын тәрбиелеуге, ғылымға баулуда еңбегі сіңген қадірменді мамандар, енді бірі – күні бүгінге дейін аспирантураға жіберілген қазақстандықтарды оқытып, ұстаздық етіп келе жатқан ғылым иелері.

Алматының іші-сыртындағы алма бақтарының гүл атып, мейлінше жасанған кезі. Күн әлі қызбаған шақ. Қала да ақ бас Алатау шыңдары көмкерген сұлу табиғаттың мейірлі құшағында, жасыл орманның қоршауында тұнып, ерекше жасанып, бар көркімен құлпырып, құшақ жайып тұрғандай...

Күллі қазақ елі туған жерінің кіндік қаласында ғылым ордасының шаңырағын көтеруге келе жатқан қадірлі меймандарын қуана қарсы алды. Пойыздан түскен сәтте-ақ гүл шоқтарын ұсынып, дос құшақтарын айқара ашып, қалтқысыз ашық көңілмен құшып, сөз бен

жырдан шашу шашып, әр түрлі ізет-жоралғылар жасап құрмет білдірген. Тау баурайындағы демалыс үйлеріне орналастырып, шын жүректен пейіл білдіре күткен-ді.

Келесі күні-ақ комиссия мүшелері мен ресми қонақтар болашақ академияның ғылым ошақтарымен таныса бастады.

Сол қарсаңда филиалда 17 ғылыми-зерттеу институты мен 11 сектор жұмыс істейтін. Оларда бір мың алты жүздей адам еңбек етеді. Бұлардың тоғыз жүзден астамы – ғылыми қызметкер. Ірі өндіріс орталықтарында ғылыми жеті база ұйымдасқан. Барлық институттар мен секторларда өздерінің өсу жолын, зерттеу тақырыбы мен нәтижесін бейнелеген көрсеткіш тақталар, әр қилы диаграммалар, фотоальбомдар, арнаулы көрмелер қойылған. Ал Геологиялық ғылымдар институтында минералогия мұражайы ашылған. Оның тас мұрағаттары Одақта ғана емес, дүниежүзілік асыл тас көрмелерінің қайсысымен болсын таласқа түскендей, қазақ даласының табиғи минералдар қорын бейнелейді. Қаланың нақ ортасындағы Шевченко мен Артиллерия (қазір Құрманғазы атындағы) көшелерінің аралығындағы алаң биік дуалмен қоршалып, академияның бас ғимараты тұрғызылатын орын деп жарияланған...

В.А. УЛЬЯНОВСКАЯНЫҢ естелігінен:

«1939 жылы Қазақстанға тұңғыш келгенімде көргеніммен салыстырсам – өзгерістер, шынында да, таңғаларлық. Сол кезде маған біреу алты жылдан соң филиал осындай түбегейлі өзгеріске ұшырайды, керемет өседі десе – сенбеуім хақ...

Үшеудің орнына – 78 ғылым докторы мен профессор! Он адамның ғана кіші ғылыми атағы бар еді, ғылым кандидаттары енді жүзден астам, дені – жергілікті ұлт

өкілдері. Архиерейдің кеңсесіндегі жұпыны үйде филиалдың барлық секторлары емінеркін сыйып отыратын еді, онда енді бір қана ГФИ қалыпты. Ал өзге институттар үлкен-үлкен алты ғимаратқа орналасқан.

1939 жылы елу пайыз ғана орындалған зерттеу жоспары да ғылымның түрлі саласына жіктеліп, әр алуан іздеулермен ұштасқан... Осы игіліктің басы-қасынан Қазақ республикасының зерек те алғыр, аса ізетті басшыларын көремін. Бәрінен де бұрын әрқашанда тыным көрмейтін, бірақ соншама парасатты Қаныш Имантайұлының келбетті, жігерлі тұлғасын танимын...»

1946 жылдың бірінші маусымы, ертеңгілік мезгіл. Қазақстан зиялыларының таңдаулы өкілдері – ғалымдар мен әдебиет, көркемөнер қайраткерлері, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының озаттары, жетекші мамандары – Қарағанды мен Жезқазғанның, Ембі мен Кенді Алтайдың, Балқаштың жұмысшы делегациялары, Алматыдағы жоғары оқу орындарының оқытушылары, жауапты партия қызметкерлері, Мәскеу мен Ленинградтан, Орта Азия республикаларынан келген ресми қонақтар Абай атындағы академиялық опера және балет театрының залына лық толған. Шынында да, бұл – қазақ елінің рухани өмірінде бұрын-соңды болмаған ұлы оқиға! Қандай да зор мерекеден асып түскендей тарихи елеулі кезең!

Құрметті төрде республиканың үкімет пен партия басшылары, есімдері дүние жүзіне, Одаққа әйгілі академиктер, КазФАН-ның жетекші алқасы...

– Қымбатты жолдастар! Біз бүгін тарихи мәні зор, бәрімізді бірдей тебірентер оқиғаға куә болып отырмыз. Біз бүгін Қазақ Кеңес Социалистік Республикасы Ғылым академиясының шаңырағын көтеруге жиналдық... – деп

бастады салтанатты мәжілісті әзірлік тобының жетекшісі Нұртас Дәндібайұлы Оңдасынов.

Одан соң мінберге Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің хатшысы Мұхамеджан Әбдіқалықов шығып, Қазақ республикасының дербес ҒА-сын құру туралы тарихи қаулыны жария етті. Тағы бір үкімет мүшесі академияның алғашқы құрамын атады: республиканың маңдайалды 30 ғалымы ғылым ордасының толық және корреспондент-мүшесі атаныпты.

Мерекелі жиынның төрағасы сөз кезегін КазФАН жетекшісі Қ.И. Сәтбаевқа ұсынады.

– Ғасырлар бойғы ұзақ тарихында қазақ халқы қилы замандарды басынан кешті. Бағзы бір уақытта ол сәулетті шаһарға, сан алуан кәсіпке ие, Батыс пен Шығыс аралығында алыс-беріс жасаған іргелі ел еді. Қалалары да көздің жауын алардай тым әдемі: Тараз, Алмалы, Түркістан, Отырар, Сығанақ, Шаш... деген бейнелі аттарының өзі-ақ көп жайтты аңғартқандай; оларда білім ошақтары өркен жайды, мешіттермен қоса ғылым сарайларынан да кенде болған жоқ. Халқымыз өз еншісіне тиген ұшықиырсыз кең даланы иемденіп, төрт түлік мал өсіріп, емін-еркін өмір сүрді. Сөйте жүріп, бүкіл адамзат өркениетінен өзіне лайық орынға ие болды, ілгері дамудан да кенже қалмады: бұған дәлелге аса құнарлы ән мен жыр қорын айтсақ та жеткілікті; ән ғана емес, күй де шығарды, батырлар жыры, халықтық эпос, аңыздастандары, ертегі, жұмбақ-жаңылтпаштары қаншама; бізде фольклордың алуан түрі қорланған; ең ғажабы, осының бәрі бірдіекілі жинаушының ұқыпты еңбегімен емес, ұрпақтан ұрпаққа мирас еткен өнер иелерінің – ақын, жырау, әнші, күйшілердің жады арқылы XX ғасырға жетіп отыр...

Енді сіздер күллі өмірі табиғат аясында, тіршілігі де өзін қоршаған жаратылысқа бейімделіп, айналасындағы

жан-жануар әлемі мен табиғи өсімдіктер дүниесіне жанасудан қалыптасқан көшпелі жұрттың түйсік-түсінігіне зер салып қараңыздар: қазақтың естияр қариялары тәптіштеп сұрасаңыз – өсімдіктің мыңдаған түрін түстейді, әрбірінің атын ғана емес, пайда-залалын, шипалық қасиетін, қайда өсіп, қашан гүлдеп иә солатын мезгілін де ғылым иелерінше сипаттап бере алады; ғажап аңғарымпаздық емес пе?!.. Немесе біздің халықтың жер танығыштық қабілетін алайық: әсіресе қайсыбір атауларды, байырғы географ, геологтарды таңғалдырып, ғылыми дәл және асқан көрегендікпен атап, ой-қырын, келбет-түсін ғана емес, қойнындағы асыл қазынасын бейнелі сөзбен нұсқап беруі мені кен іздеуші ретінде талай мәрте тәнті еткенін мойындауға тиіспін... Ал туған жұртымның мал бағу кәсібін, оның тұқымын жетілдіру, індетке ұшырағанын емдеу тәсілдерін шұқшия зерттеген ғалым-зоотехник, ветеринар мамандар пайдалы үлгі-өнегеге жолығары сөзсіз. Сондай-ақ біздің құсбегілердің қыран құсты қолға үйрету тәжірибесі, оның бап-күйін келтірудегі таңғаларлық әдістері. Атбегі қарттардың бәйге атын баптау өнегесі... Осының бәрі қазақ халқының аңғарымпаздық қабілеті ғасырлар көшінде үнемі өсуде болғанын, ұлағатты тағылымдар жинақтағанын көрсетеді, демек, оның өткен тарихынан, тұрмыс-тіршілігінен де ғылыми сұрыптау, зерттеу арқылы талай-талай тамаша өнеге, кәдеге асар игі істер табуға болады...

Қазақ халқы, Кеңес Одағындағы барлық ұлттар сияқты, өте қысқа мерзімде ғасырға пара-пар дамуға түсіп, қазірде өркениеттің алдыңғы шебіндегі жұрттармен теңелді. Соның арқасында бізде қазір ғылыми ұжымдардың іргесі қаланды, көркейген әдебиеті бар, барынша өркен жайған өнер ошақтары қаз тұрды. Кәсіби тірлігіміз де сан тарам өсіп, әр алуан

шаруашылық пен өнеркәсіп түрлері қанат жайған, бағзы бір кезеңдерде құрып кеткен, топырақ астында қалған білім сарайларының үстінен ғылым ордасын қайта көтеріп отыр.

...Әлбетте, алқалы топ алдында айтары мол, мәнді ойын нақты айғақ, биік мұраттармен, қажет жағдайда асқақ қиялмен де өрнектеп, тыңдаушы жұрттың құлақ құрышын қандыра білетін қайраткер жан бұл жолы да ежелгі қалыбынан жаңылған жоқ. Жатса-тұрса ойынан кетпей, күнді түнге жалғап, жарғақ құлағы жастыққа тимей, тынымсыз қам-қарекетке түсірген арман ісі жайында, оның бүгінгі тынысы мен ертеңгі өрісі хақында, ту алыстағы көкжиегі мен қолсозым берідегі міндеттерін ғылымның сан-салалы жүйелері бойынша даралап та, саралап та айтып берді. Осы жолда өзі кешкен көп бейнетінің төлеуіндей сол күні зор құрметке бөленіп, туған халқының күллі оқымысты қауымының, рухани даму жолындағы елінің де атынан сөз ұстап, асқақ көңілі ерекше асқақтаған айшықты сәтті кешіп тұрса да, ежелгі кішіпейіл, мен демейтін қалпынан өзгерген жоқ, байсалды да парасатты әдебінде қалды.

«Қазақстан ғылымының бүгінгі ахуалы мен келелі келешегі» деп атаған баяндамасын бір сағатқа жетер-жетпесте бітіріп, сартсұрт қол соғып, қошемет білдіргендерге иіле ізет жасап, төралқа қатарындағы орнына бет алды. Дәмді сөздің тәттілігі мен сезімді қозғаған әсер-қуаты әлсіремей тұрғанда, дер кезінде бітіргені де ұтымды болды...

Әрине, ғылымның жаңа ордасын көтеру салтанаты, сол күндегі әрбір жетістікті дабырлап өткізу дәстүріне орай, әлденеше сағатқа созылған. Мәскеу, Ленинград, одақтас республикалар астаналарынан арнайы келген ғылыми делегация басшылары мінбеге көтеріліп, тыңдаушы қауымды шексіз тәнті еткен жан

тебіренерлік лебіздер айтқан. Жас ғылым ордасына игі тілектер білдірген...

Мерекелі жиынның елеулі оқиғалары 3-7 маусым күндері аралығында, үкімет үйінің мәжіліс залында шақырылған жас академияның ең алғашқы жалпы жиналысы мен тұңғыш ғылыми сессиясы үстінде болған. Сол жиынға қатысушылар Қазақ КСРҒА-ның ірге көтеруіне еңбек сіңіріп, жан-жақты ізденістер бастауына септігі тиген орыс ілімінің С.И. Вавилов, И.П. Бардин, В.А. Обручев пен И.И. Мещанинов сынды салауатты өкілдеріне ризалық білдіре отырып, оларды өз құрамына бірауыздан құрметті мүше етіп сайлаған.

Бұдан әрі мәжілісті басқару тізгіні қазақстандық академиктердің кексесі, белгілі жұлдызшы Габриил Адрианович Тиховқа тиеді.

– Қымбатты жолдастар, академиямыздың тұңғыш президентін сайлауымыз керек. Кімде қандай ұсыныс бар? – деп залға еміне қарайды.

Биология ғылымының докторы, профессор, бұрнағы күні тұңғыштардың қатарында жас академияға толық мүшелікке өткен Илларион Григорьевич Галузо ынта білдіріп, мінберге келді де:

– Қымбатты әріптестер, кеше ғана сайланған бір топ академик атынан Қазақ КСР Ғылым академиясының тұңғыш президентіне бәрімізге жақсы таныс, қадірменді әріптесіміз, ғылыми ақыл-ойының тереңдігі мен сонылығы әрдайым таңғалдырып әрі сүйсінтіп жүрген өзіміздің замандасымыз, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, коммунист Қаныш Имантайұлы Сәтбаевты ұсынамын, – дегенде, залдағы көпшілік дүркірей қол соғып қуаныш білдіреді.

Іле-шала мінбеге тілші, әдебиетші, тарихшылар мен қоғамдық ғылымдар өкілдерінің атынан академик М.О.

Әуезов келіп, ол да Семейдің мұғалімдер семинариясында оқыған кезінен өзіне етене таныс, үзеңгілес әріптесі һәм білімпаз тұрғыласын бейнелі теңеулермен бипаздап, сылап-сипап, небір қанатты сөздермен үкілеп тұрып, ақырында: «Кім-кім, дәл бүгінде Қазақстан ғылымын Қаныш Имантайұлынан асырып, ілімнің бар саласын өз тілінде танып-білер әрі жете түсінер, демек, сәтті басшылық жасар үздік ғалымды өз басым білмеймін... Сол себепті, қымбатты жолдастар, осындай дара дарын иесінің өз ортамыздан шыққанына тәубе дей тұрып, бір адамдай дауыс беруге шақырамын!» – деген-ді.

Осы ұсынысты қолдап, жер ілімдерімен шұғылданатын ғалымдар атынан Н.Г. Кассин және Н.В. Павлов сөйлейді. Бұра тартқан бөгде пікір туған жоқ, өзге үміткерлер де аталмады.

Жабық сайлау нәтижесі де жұрт күткендей болды. Қарсы шығып, қалыс қалған бір жан жоқ. Бұл хабарды да залдағы көпшілік қол соғумен қарсы алып, қуаныш білдірді. Габриил Адрианович әріптестерінің шаттана дүрлігуін әрең басып, Қазақстан академиясының тұңғыш президентін бірауыздан сайлануымен құттықтады да, мінберге шақырды.

Байсалды, парасатты дегенмен, жан-дүниесі тебіреніп, көңіл шіркін шарқ ұрған айтулы сәтте Қаныш Имантайұлы сөзін бұрынғыдан бәсең де көмескі үнмен «Ым-ымдап» кібіртіктей бастап, іле тамағын кенеп жігерленіп алды да, өзіне зор сенім мен құрмет көрсетіп, ауыр міндет артқан әріптестеріне рақмет айтты, ел үмітін ақтау жолында бойындағы күш-қуатын аямай сарқа жұмсайтынына иландыра сөйледі... Бірте-бірте үні ширап, тілмәр шешен машығына түсіп, сөреге жақындаған сайын суырыла шыққан бәйге атындай дараланып, ой сеңгірін төпеді.

– Кеңес халқы жүктеген ұлы міндеттер ғылым иелерінен орасан зор жігер-қайрат, қыруар еңбек, жарқын ерліктер талап етеді. Біз әрқашанда өмір талабына сай ізденіс жасауға тиістіміз. Халық шаруашылығының өркендеу жоспарының орындалуына, оның аршын адыммен алға басуына өнеркәсіп ұжымдарымен бірге біз де жауаптымыз! Сонымен бірге әрбір ғылым саласы күнбе-күнгі тіршілік төңірегінде қалып қоймай, түбегейлі зерттеулермен, ілімнің алдыңғы шебіне шығаратын теориялық іргелі жұмыстармен де шұғылдануды мұрат етсе игі! Түптеп келгенде, бұл Қазақстан ғылымының өрісін кеңейтеді...

– Ғылымға аспирантура, докторантура арқылы келу – бірденбір төте жол болып, дәстүрге айналды. Бұл негізінен дұрыс та, бірақ диссертация қорғап, мүдделі атаққа жету – ғылым үшін үнемі пайдалы шара емес. Нағыз ғылым жолы – ел кәдесіне жарарлық жаңалық ашып, шаруашылыққа тигізер әсерін күшейту, ілімді алға сүйреу болмақ. Ғылым жалған мадақты сүймейді, ғылымның биік сарайына біреуді жақсы көріп иә соған жалпақтап жүріп кіре алмайсың. Ғылым ымырашылдықты, бос мақтан даурықпалықты, өтірік мәлімет, өсек-аяңды, көрсеқызарлықты көтермейді. Оған түзу ниет, таза жүреппен бару керек. Ұлы Абай айтқандай: «Біз ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз!» Бұлай істесек – өзімізді ғана емес, ел сенімін алдап, ертеңгі шығар тауымызды аласа еткеніміз, асыл ниетті қорлап, жермен-жексен еткеніміз. Ғылым әріптестерімді мен кішіпейіл болуға, табысқа басы айналмай, бос мақтан, жел сөзге елікпей, әлеумет үшін игі жұмыстар істеуге, ел есінде қалатын тарихи ұлы игіліктер жасауға шақырамын!..

* * *

Сол жылғы көктемде Қаныш Имантайұлының жасы қырық жетіге толған-ды. Ел ағасы атанған, ақыл-ойы кемеңгерлікке ауған шабытты кезі. Ғылымдағы дара салмағы да ерекше сараланып, шынайы ғұлама деп танылған, өнер-дарыны туған халқын шексіз сүйсінткен айшықты кезеңі. Жұлдызы биіктеп, барынша жарқырап шыққан шақ!

Жыл басында (ақпан, 1946) өткен сайлауда КСРО Жоғарғы Кеңесіне депутат болып сайланған. Сегіз айдан соң, 30 қарашада өткен кезекті жиында мерейі тағы да үстем шығып, КСРО Ғылым академиясына толық мүшелікке жетті. Бұл да нұр үстіне нұр болған игі іс, Қ.И. Сәтбаевқа дейін бірде-бір Шығыс халықтарының перзенті көтерілмеген ғылым шыңы.

ТҰМАНДЫ АЛЬБИОН ЕЛІНДЕ

I

Елден шыққалы айдан асты. Ақ бас Алатау да, алмалы Алматы да алыста. Ұзақ сапарға шығуы бір бұл емес, Кавказ бен Қырымға асып кететін, Ленинград, Орал, Сібір мен Украинаның қалаларын да аралаған. Мәскеуде айлап жатып, қыстап қалған жылдары да болған. Бірақ бірде-бірінде туған жерін нақ осы жолғыдай аңсаған емес. Әлде тұманы еңсені басқан бұлыңғыр көктемнің әсері? Бәлкім, бөгде елді бөтенсуден?..

Әрі-сәрі күйде жатып қиял жетегіне ерік берді: дала кезіп жүрген сияқты, сахараның дәру самалын құмарлана жұтқандай; биік тау басынан, әлде тұрықты шоқыдан шартарапқа шола қарайды... Таң қылаң бере оянған. Отельдің оңаша бөлмесі тылсым тыныштықта мүлгіп тұр. Күлгін түсті қағаз жапсырылған күңгірт қабырғалар да қалғи бер деп қабағын еріксіз

жапқандай. Бірақ ұйықтай алмады. Әрлі-берлі аунап біраз жатты да тұрып кетті.

Ағылшын жұртының атақты астанасы бүгін де кіреуке тұманның кілегейдей қою тұмшалауында. Алыпқашпа жүйрік қиял ғалым көңілін алабұртып, көз алдына Ленинградтың ақ түндерін елестетті. Онда да нақ осылай, терезе алдында, сүттей ақ түнге телміре қарап ұзақ тұрушы еді. Ал қазір таңырқаудан гөрі жабырқауы басым. Неге?

Ойына Сарыарқаның ақ жаңбыры оралды. Кәдімгі бір жауса күні-түні толастамай сіркірейтін даланың ақ жауыны. Соның астында тұрғандай сезім тұла бойын кенет шарпып өтсін. Желкесінен саулаған жаңбыр тамшылары жонын аралап бара жатқандай, мұрнына жусан исі келгендей, көңілдегі іңкәр тілек те:

«Құйшы бір осылай, жауып өтші аянбай!» – деп тілегендей. Не жаумай, не тарқамай, неше күннен бері түнеріп тұрған тұманды Альбион елінің тұнжыр аспанына білдірген назы ма әлде?..

Кәсіпшілер одағының Орталық Кеңесінің төрағасы В.В. Кузнецов бастаған қарамы отызға тарта, кілең Жоғарғы Кеңес депутаттары делегациясын Лондонға келген бетте Ұлыбритания үкіметінің Премьер-министрі Эттли қабылдаған. Бұл – ресми қабылдау. Қалыптасқан қасаң рәсіммен өткен сұхбат үстінде не білесің? Ағылшын елін білу үшін аралау керек, сол жұрттың үлкен-кішісімен аз да болса жанасу қажет...

Лондонмен танысуды қонақтар В.И. Ленин пәтерде тұрған жұпыны үйді көруден бастады. Одан соң К. Маркстің моласына барып гүл қойды. Ағылшын жұртының ілтипатымен көргендері де аз емес: корольдер резиденциясы – Тауер замогі; Ақ мұнарадағы орта ғасыр рыцарьларының сауыт-сайманы. Генрих VIII-

нің екінші әйелі Анна Болейн өлтірілген (королева Елизаветаның анасы) тарихи бөлме; әулие Павел соборы, оның қасындағы фашистер бомбалауынан күл-талқаны шыққан парламент үйінің қалдығы... Күллі дүние жүзінің мәдениеті мен ұлы өнерінің небір асыл мұралары сақталатын Британия мұражайын көру қонақтарды ерекше риза етті. Әсіресе ағылшын жұртының өткен тарихына ұқыптылығы, ұлттық дәстүрге беріктігі, тарихи ескерткіштерге, ұлы адамдарының мұрасына деген ілтипаты жаппай сүйсіндіргені анық: 1912 жылы Оңтүстік ендеуге жетіп, қайтар жолда мерт болған капитан Скоттың мұражайға қойылған жолжазбасының соңғы бетіне ержүрек саяхатшы: «Осы күнделігімді әйеліме тапсыруды өтінемін», – деп жазыпты да, ақырғы сөзді белінен сызып, «жесіріме» деп түзетіпті немесе адмирал Нельсон Трафальгар ұрысында мерт болған «Виктория» кемесінің Портсмут айлағында қаз қалпында сақталуы; корабльді күтімде ұстайтын матростардың Наполеон Бонапарт заманын еске түсіргендей көне үлгіде киінуі... Делегацияның ғалымдар тобы Оксфорд пен Кембридж университеттеріне барып қайтқан-ды. Мұнда да әскез ағылшындар ескі ғұрыпқа беріктігінен айнымапты: Ньютонның зертханасы да иесі қалдырған күннен титтей де өзгермеген...

Британия мұражайын аралаған күні Қаныш Имантайұлы ағылшын саяхатшысы Томас Аткинсонның 1858 жылы Лондонда басылған кітабын қызыға көрген-ді. Қазақ даласынан көрген-білгенін, тұрғындарының тұрмысы мен әдет-ғұрпын, көшпелі тірлігін, табиғаты мен табиғи байлығын тәптіштей жазып кеткен саяхатшының күнделігі түрлі түсті литографиялық суреттермен айшықталыпты, бүлінбей сақталуы да ғажап. Сатып алуға қызыққанымен, кітаптың екінші данасы табылмады (елге келген соң Ленинградтағы М.Е. Салтыков-Щедрин атындағы мемлекеттік кітапхананың сирек кітаптар қорынан тауып, көшірмесін Алматыға алдыртқан).

Ірі өндіріс орталықтары Ньюкасл мен Шеффильд қалаларын көру, әсіресе соңғы шәрдің болат құюшы шеберлерінің өнерімен танысудың аяғы мейірімді қабылдауға ұласты. Қала мәрі әрбір қонаққа Шеффильд ұсталары соққан, сабына әрқайсысының есімдері жазылған қарындаш ұштайтын өткір кездік сыйлады. Ғалымдар тобы көне Уэльске өздері өтініп, орта ғасырдан көмір шығарып келе жатқан Кардив қазаншұңқырларын да көріп қайтты.

Қалайда бір айда аралаған жерлері аз емес: Лондонның ішісырты – Гайд-парк, Ұлттық галерея, Сити мен Пикадиллидің көрікті жайлары, Вестминстер аббаттығы, Эдинбург пен Стратфордтың атақты орындары, Вальтер Скоттың ескерткіші, Шотландиядағы Стерлинг замогі, Мария-Стюарт тұрған сарайлар, Айрширдегі Роберт Бернс ақынның сабан шатырлы жұпыны үйі, әйгілі Ковент-Гарди театры, оның корольдер ғана тыңдайтын операсы, Пайнвудтағы киностудия... Бәрі де Кеңес Одағының парламент делегациясына айшықты қақпаларын айқара ашып, ескілі-жаңалы тарихтарын, аңыз-ертегілерін жырдай шертіп, ізет көрсетті. Қысқасы, әрбір сағаты мен минутына дейін есептеулі, бар уақыт кестеге тізулі күндер мен түндер бір-біріне жалғасты...

Таңертеңгі ас үстінде делегация мүшелеріне күндізгі бағдарлама жария етілді. Темза бойына серуен жоспарланған екен. Ал қайсыбір қонақтарға дербес саяхат ұсынылады...

– Мистер Сатпаеф, сіздің тілегіңізді кен компаниясы қуана қабылдады. Қашан баруды қалайсыз? – деп сұрады кенет үкімет шенеунігі.

«Жер шарының жартысына жуығына талай заман иелік еткен, шеңгелді тырнағын қиырдағы қазақ даласына

дейін батырған Британия Корольдігінде болып, оның минералдар қоймасын көрмей, таныспай кетуім жөн бе?» деп ойлаған ғалым-геолог жолбасшы болып жүрген үкімет адамына бұрнағы күні тілек білдірген. Сонда-ақ ол: «Оқу орындарындағы болмашы минерал үлгілері сізді қызықтырмас. Ал кен өндіруге кәсіптенген компаниялардың бірімен тілдесіп көрейін», – деген-ді.

Қисыны келіп тұрған шаруаны ғалым кейінге қалдырғысы келмеді. Баруға әзір екендігін қуана білдірді.

* * *

Оны қабылдауға келіскен «British South Africa Company» деп аталатын (Британияның Оңтүстік Африка компаниясы) кәсіпшілер қоғамы екен. Шетелдік қонақты ізетпен қарсы алған директорлардың бірі компанияның елу-алпыс жылдық тарихы мен бүгінгі хал-жайын қысқа ғана айтып берді де:

– Кен үлгілерінің қайсыбірін табиғи қалпында сақтаймыз. Бірақ соны минералогия музейі деуге болмайды. Компания мамандары, тегінде, ғылым үшін емес, акционерлерге көбірек пайда түсіруге қызмет етеді, – деді биязы езу тартып. – Біздегі азынаулақ минерал қорына ілтипат білдіргеніңізге рахмет, Сатпаев мырза. Мистер Билли сізге бізде сақталған экспонаттарды риясыз көрсетеді... – деді.

Кабинеттегі әңгіме осымен бітті де, компания қызметкеріне еріп, тас ғимараттың төменгі қабатына түсті. Кен үлгілері еңселі де жарық, мәжіліс залына ұқсаған ұзынша зал-бөлмеге орналасыпты. Төрт қабырға түгел – шынылы шкафтар, ортада – жарыстыра қойылған ашық-жабық тағандар. Бәрі де неше алуан жыныс үлгілеріне сыңсып тұр: бағасына пұл жетпес небір асылдар қаз-қатар сап түзеген; түр-түсі қаншама

алуан түрлі болса – жаралу тектері, шыққан жерлері де соншама өзгеше; әрқайсысы өзінше дара, кескін-келбеті бір-біріне ұқсамаған ғажап минералдар...

Ғалым көргеніне дән риза болды. Тас көмір мен құнары жұтаң болмашы темір кендерінен өзге қазба байлыққа жұтаң аралда әрі қуықтай тараң жерді мың жылдам астам уақыт қоныстап, ақырында Орта ғасыр заманында рухани деңгейі күрт көтеріліп, халқы да керемет өсіп-өнген тарихын жас күнінен білетін-ді, соның кейбірін осы жаққа жүрерде қайыра пысықтаған. Ағылшын елінің өнеркәсіп тарихы да өзіне мәлім, әсіресе жұтқынына қанша көмейлесе де қанағаты жоқ жыртқыш арыстанның айбынды бейнесін мемлекеттік гербіне таңдаған Британия империясының қомағай пиғылы туралы да естіген қауесеті аз емес; мына компания – сол арыстанның күшігі тәрізді, өресі жеткен жердің таңғажайып асылдарын талғамай ала берген бе дерсің... Байырғы геологтың кәнігі көзі залда тұрған минерал үлгілерінен Африка ғана емес, Азия мен Еуропаның, тіпті ту қиырдағы Америка құрлығының да небір қымбаттарын қызыға көрді. Өзіне бұрыннан таныс тас үлгілердің жазбаша түсінігін оқымай-ақ айырып, ынтыға қарады. Қайсыбірінің алдына көбірек тоқтайды, қайсыбіріне шұқшия үңіліп түсінік сұрайды. Енді бір мезгіл минералдармен ғана тілдесіп, солармен ғана сырласқандай әлпет танытып, тым-тырыс тамашалады. Компания қызметкері де биік мәртебелі қонақтың көңіл хошын шамалаған сияқты, әсіре білгішсініп қазымырлық танытпады, өз түсінігін шақтап әрі сақтана көрсетті...

Содан бір уақытта, ортаңғы тағандағы ат басындай табиғи тұнба мыстың қасына келгенде қағілез мейман қалт тұрып қалды. Билли мырза оның кідірісін өзінше бағамдап, алдындағы көрме залының қымбат минералы – қызғылтым хреозолит екенін, ал соның қасындағы аппақ, аршын төс мұрағат – Амазонка агаты екенін ізет

білдіре түсіндірді. Екі тас та жаңа аққан қандай алқызыл нұрға малына көз тартақандай әдемі-ақ еді...

– Ал мына кесек мыс – Трансваальдың табиғи мысы...

Сонда ғана ғалым «Сіз не айтып тұрсыз?» дегендей кіді қалыппен жол бастаушы серігіне таңырқай қараған-ды.

– Иә, бұл, мистер Сатпаеф, Трансвааль мысы!..

Қаныш Имантайұлы басын шайқады, мұны да еркінен тыс, наразылық білдіргендей кілт тіксінген шыраймен жасады да, табиғи мыстың алдында жатқан қатырма қағазға еңкейді. Ағылшын тілінде орысшадай жетік сөйлемесе де, техникалық әдебиетті өз бетінше оқитындай сауаты болатын, әрі осы елге жүрер алдында ағылшын тілінің мұғалімінен бірер ай қосымша сабақ алған... Қағаздағы жазу да жолбасшының сөзін растады. Тек әлденеге шүбәланды ма, ат басындай кесек мұрағаттан көзін аудармай шұқшия қарады: табиғи мыстың қарамы едәуір болғанмен – бітімі тұтас емес, әсіресе үстіңгі беті шырша шашақтанып жаралған; қызметкер өзіне ілтипатпен ұсынған үлкейткіш шынымен үңілгенде ап-айқын аңғарды – самородоктың әр жеріне мысқа құнарлы халькозин минералы, қиыршық сұртас жабысқан. Қонақтың күдігін сол тарқатты: басқа кеніште нақ осындай түсте кезікпейтін, өзге кен орнында мұндай жаратылыспен бітпейтін, өзіне ежелден таныс, мысқа қанық құмдауытта ғана болатын айрықша белгі...

– Мистер Билли, мына үлгінің паспортындағы анықтамаға шүбәм бар, – деді мейман әр сөзін тақ-тұқ сөйлеп. – Өйткені бұл экспонат, яки тұнба мыс – біздің қазақ даласының асыл қазынасы.

Осы мезетке дейін әдепті кісі сияқтанып, тек қана ізет білдіріп келе жатқан қызметші шаншу тигендей тыжырынып, мейман сөзін шам көрген қылық аңғартты.

– Мистер Сатпаеф – білгір геолог, сол ілімнің докторы деп естіген едім. Байқаусызда дәрежесіне тиіп тұрсам, ғафу өтінемін, – деді шенеунік маңғаз шыраймен. – Бекер күдіктеніп тұрсыз, бұл – Трансвааль мысы!

Соңғы күндерде көңілі әлденеге мазаланып жүрген ғалым туған даласының ат басындай қазынасын күтпеген сәтте көргенде біржосын мерейленіп қалғанды. Көзтаныс мыс кесегіне ойда жоқта жолығуы жандүниесін ерекше елжіретіп еді. Соны енді тәкаппар ағылшын инженері бекер деп, әрі өзінің ғылыми танымын қасақана әжуалап тұрғанда төзе алмады, сыпайылық сақтауды қажет деп білмеді.

– Қазымырлық әлпетке бұрмаңыз, Билли мырза, ғафу өтінемін. Осы сөзімді бұрмаламай аударыңыз, – деп тілмәшқа қиыла қарады. – Бұл самородок қазақ даласында жаралған. Мекенін де нақты айтайын: «Джезь-Козгань» дейтін-ді бұрын; ағылшын кәсіпшілері Жезқазғанды өте жақсы білген. Лондонның «Atbasar Joint Stock Company of Copper Mine», бізше айтқанда, «Атбасар мыс кендерінің акционерлер қоғамы» Ұлытау қиырында ғасыр басында бірнеше жыл кен қазған. Мына мұрағат сол уақыттан сақталған.

Компания қызметкері дауласқан жоқ. Қайта кенет өршіген даулы жайтты тезірек ұмытқысы келгендей ыңғай байқатып, қазымырлық танытқан қонағын келесі тағанға жетеледі. Ал онда Қаныш Имантайұлы бұрын көрмеген, бірақ көргісі келген, осы көрмеге сұранған себебі десе де болғандай, өзгеше минералдар тобы көздің жауын алып тізіліп тұрғанды: Н'Чанга кенінің сарғыш нәлді халькопириті, Роан-Антелби кеніндегі ұсақ құмдауытпен қоса түзілген жез таңбалы халькозин, Терістік Родезияда ғана кездесетін бірнеше мыс минералдарының шоғыры – бәрі де Орталық және Оңтүстік Африканың қазынасы... Бұлар жайында қазақ

геологы ағылшын, бельгия әдебиеттерінен ертеректе оқыған, тек қолына ұстап көрген емес. Ал тегі жөнінен олар Жезқазған кендерінде кездесетін мыс минералдарымен өте ұқсас екенін естіген-ді, яғни геологиялық бір дәуірде жаралған деген пікір де ғылыми әдебиетте кең тараған.

– Ғафу етіңіз, бұл минералдарды көруге мен аса ынтық едім, – деп ғалым шынын айтып, ерекше құмартқан сырын да жасырмады.

Билли мырза бастапқы ізеттілігіне қайта көшіп, Кеңес академигі атаған минералдарды блокнотына түртіп алды...

II

Кеңес Одағының Парламент делегациясын келесі күні Уинстон Черчилль қабылдады. Ресми емес, ағылшын ақсүйегінің қарапайым ізеті деп шақырған. Бұлай дейтін себебі: жуықта өткен сайлауда оның партиясы жеңіліске ұшырап, айтулы қайраткер үкімет басқарудан оппозицияға шыққан... Қабылдау ресми болмаған соң оған делегацияның барлық мүшесі емес, бір топ ғалым мен әдебиетшілер және делегация басшысы ғана барғанды. Танысқан сәтте-ақ дипломатияның ежелгі сырттаны ақжарқын шыраймен: «Еш нәрседен қымсынбай, ресмилікті ұмытып, өздеріңізді емін-еркін ұстаңыздар. Ас пен вискиге де орыстардың шабуыл кезіндегі пәрменді екпінімен кірісіңіздер!» – дегенді. Экс-премьердің кеңкілдеген күлкісінің астарында аярлық тұрғаны айқын. Кешегі алапат соғыста күні үшін дос болып, ортақ жауды құртуға атсалысқан сэрдің жуықта ғана, АҚШ-тың Фултон шәрінде бас қосқан алқалы жиында өзімен ниеттестерді жыл сайын үдей түскен «қызылдар екпінін» тежеуге шақырып, «қырғиқабақ» соғыс жария еткені делегация

мүшелеріне мәлім болатын... Содан ба, сұхбат шырайы шу дегеннен жараса қоймады. Үй иесі қонақтарды құттықтап, ашық-жарқын лебіз білдірді. Кеңес делегациясы атынан Украина ақыны, академик Микола Бажан жауап сөз айтып, екінші дүниежүзілік соғыста одақтастар әскерінің жеңілуіне белсенді қарекетімен айтарлықтай үлес қосқан, Еңбек Қызыл Ту орденінің иегері Мэри Черчилльді құттықтап, дастарқан иесіне зор денсаулық, баянды бақыт тіледі. Екі жақтың бір-біріне ықыласы осы сөзбен тәмам болып, өзара сыпайылық танытқан, артық-ауыс сөзге баспаған қоңырсалқын әуенге көшкен. Қабылдау дәстүрі де тым қораш еді, ортада үстел, орындықтар да жоқ-ты. Қабырғаны жағалай креслолар қойылған, даяшы қыдыртқан арбадан әркім өзіне керегін құйғызып алады да, көңілі хош көрген кісімен сұхбат құрып жайбарақат тұрады...

Қаныш Имантайұлы делегация құрамындағы үш ақынды (Константин Симонов, Самед Вургун және Микола Бажан) «Кеңес поэзиясының үш киті» деп атайтын-ды. Мінездері аңқылдақ үшеуіне іштартып жақындау жүретін, өзара жарасымды әзілдері де болатын. Сол сәтте де ол залдың бір бұрышына оңашаланған үш ақынға қосылып, әңгімелесіп тұрған.

Үй иесі бұлардың тобына жақындай түсіп, бәрін емес, бетпішіні, сымбат-тұлғасы қасындағы үшеуден өзгешелеу – моңғол өңді, сырт тұрпаты да ерте заманның батыры сияқтанған бейтаныс қонағына шұқшия қарап, биязы жымиды.

– Черчилль мырза сіздің ұлтыңызды айыра алмай тұр, – деді тілмәш.

– Қазақпын, сэр.

– Казак?.. Таңмын, казактардың тап сіздей, маңғол өңдес типі бар ма?

– Ғафу етіңіз, сэр. Мен көшпелі номадтардың өкілімін. Қазірде Қазақстан аталатын дербес республиканың азаматымын... – деп барынша салмақты шыраймен жауап берді Қаныш Имантайұлы, іле туған халқы, оның географиялық тұрағы, тарихы мен тілі туралы қысқа да нұсқа деректер естіртті.

– Солай ма?!.. – Черчилль байырғы далалықпын деп тұрған, киім үлгісі, болмыс-парасаты түркі тілдес азиялықтан гөрі еуропалыққа бейім алып денелі қонағына көзінің астымен барлай қарады, сірә, сын-сымбатын ғана емес, ақыл-парасатын да аңдағысы келді білем, – апыр-ай, сонда барлық қазақтардың болмыс-бітімі тура сіздей алпамса тұлғалы ма? – деді кенет жайраңдаған қалпы.

– О, жоқ, Черчилль мырза, халқым менен де еңселі!.. Черчилльге мәртебелі қонағының қарымта әзілі ұнаған тәрізді, кеңк-кеңк күлді:

– Таңмын!.. Сөйтсе де... – Езуін іле жиып, сөзін қайта сабақтады. – Отандастарым мені Ресейдің асқан білгірі деп есептейді, ал мен, көріп тұрсыз, жер ауданы біздің Альбион елінің аумағын, өзіңіз айтқандай, он бір мәрте орап алатын байырғы көшпелі номадтар жайында еш нәрсе білмеймін. Демек, ағылшындар жер шарын түгел жайлады деген уәж де әншейін сөз...

Қаныш Имантайұлы бұл сөзге де қарымта қайыруды құп көрді.

– Черчилль мырзаның әлгі пайымдауына түзету жасауға мәжбүрмін, – деді академик бекем үнмен. – Сіздің отандастарыңызда қазақ жерін тым жақсы білгендер болған және олар біренсаран емес...

– Солай ма? Таңғаларлық қызық мағлұмат!? Қалайша, дәлел айтыңыз...

– Иә, сэр, Лондонда осы ғасырдың бас кезінде құрылған «Atbasar Joint Stock Company of Copper Mine» атты акционерлер қоғамы Қазақ даласының қиыр түкпірінде әлденеше жыл мыс кенін қазып, табысқа шаш етекпен кенелген, – деп Қаныш Имантайұлы Уинстон Черчилльге британ отандастарының Қарағанды, Ақбұйрат, Спас, Екібастұз, Кенді Алтайдағы кәсіпкерлік ізденістері жайында қысқаша әңгімелеп, кеше ғана Лондонда ірге тепкен кәсіби компанияның минералдар көрмесін қызықтағанын ескертті.

– Ағылшын капиталы сіздің сахараға да жеткен!.. Жаап, қиял жетпес қияндарға шыққанбыз! Тегінде, бізден бұрынғы Ұлыбритания тұрғындары ақылдырақ та алымды болған сияқтыау!..

Бұған да қарымта жауабы көмейінде тұрса да, Қаныш Имантайұлы биязылық сақтап, егер сөзге бармады. Сөйткені жөн болғаны тәрізді...

Сол кеште делегация басшысы В.В. Кузнецов ертеңгі күннің бағдарын жария еткен, соның бастысы – ВВС («Би-Би-Си») радиокөмпаниясы өткізетін пресс-конференция. Айтуынша, әдебиетшілер түгел барады, өзі де.

– Әлбетте, шетел дипломатиясының әйгілі сырттанымен сұхбатта зор парасат һәм тілмарлық аңғартқан Қаныш Имантаевичты да шақырамыз, – деген-ді делегация жетекшісі. – Шетелдік тілшілермен аңдап сөйлесу қажет, жолдастар. Қысқасы, қитұрқы ғана емес, арандатар сауалдарға да әзір болыңыздар...

Шетел қаламгерлерімен кездесуге әзірлік үстінде Қаныш Имантайұлы көңілінде күдік туғызған бұрнағы күнгі жайтқа қатты алаң болып, делегация басшысымен ақылдасуды жөн көрді. Өзі минерал қазынасын көруге барған Оңтүстік Африка компаниясының Жезқазған кенінен алынған ат басындай табиғи мыстың әлдеқандай жымысқы мақсатпен жаралған тегін ауыстырып, көпе-көрінеу қате жазып қойғаны туралы күдігін де бүкпеді.

– Менің ренішіме мән бере қараңыз, Василий Васильевич. Бұдан қырық жыл бұрын талан-таражға түскен туған жерімнің асыл қазынасын қайтарып алуға ниетім жоқ. Алайда мен үшін – ғылыми ақиқат һәм нақтылық қымбат! Бұл жайында мен кіммен болса да айтысқа түсуге дайынмын. Әрі ол – Жезқазған кеніне ғана тән ерекшелік, табиғи дара тұнба!.. Осы жайында журналистерге ескерту жөн бола ма? Ресми мәлімдеме жасап, ғылыми ақиқаттың бұрмаланбауын талап етуге Қазақстанның жанкүйер азаматы ретінде қақым бар емес пе?

– Ойланарлық гәп, – деп Кузнецов қасында тұрған Грузия ҒА президенті, академик, математика ілімінің білгірі Мухелишвилиге қарады. – Николай Иванович, не дейміз бұған?..

– Қаныш Имантаевич, бәлкім, әлгі компания сізді сынау үшін ұйымдастырған шығар?

– Не үшін? Британия иелігінен кен іздеуге ешбір құлқым жоқ!

Әрі олар да менің қызметімді керек ете қоймас?!..

– Сөйтсе де... Бәлкім, шынайы геолог па, әлде басқа біреу ме деп тексергісі келген шығар? – деді кексе әріптесі басын шайқап. – Егер өзіңе сенімді болсаң –

мәлімдеме жаса, айғайшыл газеттер ертең-ақ шу көтереді. Олар үшін бұл – тамаша сенсация!..

– Ойланайық, соншама шу көтергендей саяси оқиға емес... – деп делегация басшысы бой тартқандай болды.

Алайда ғалымды алаңдатқан күпті жайт келесі күні өзгеше тарқатылды.

Ертеңгілікте отель қызметшісі Қаныш Имантайұлына тілдей хат әкеп берді: болмашы келеңсіздік үшін компания басқармасы қонақтан кешірім өтініпті, қызметкерлердің бірі үлгілердің орнын ауыстырып алған, соны зор ыждаһатпен түзеткен құрметті мейманға рақмет айтыпты...

Әлде өтірік, әлде шын? Жә, соның шындығына қалай жетпексің? Бүгінгідей ресми сапар үстінде сол қажет пе? Сірә, мерейінің үстем шығып, туған жерінің асыл қазынасының ағылшын астанасында, көрнекті орында сақталғанына риза болады да!..

Пресс-конференция «Дорчестер» отелінің мәжіліс залында өтті. Сәтті болған тәрізді, өйткені кеңестік депутаттар өздеріне қойылған сұрақтарға қайтарған ұстамды жауабын Лондондағы көптеген баспасөз агенттіктері шартарапқа таратқан.

Англияға сапардың да геология ғылымы үшін пайдалы аяқталғанын айту لازым: Алматыға қайтқан соң бірер айдан кейін Ғылым академиясының атына Лондоннан бір жәшік сыйлық келді; әрбірі үлпілдек мақтамен мұқият оралған кен үлгілері екен; сол елде Қаныш Имантайұлы қызыға тамашалаған Терістік Африка кендерінің тау жыныстары. ГҒИ ғалымдары оны Жезқазған кенінен алынған минералдармен салыстыра зерттеп, өз білімдерін тың деректермен байытты. Осынау кен үлгілері қазір де институттың минералогия мұражайында сақтаулы.

Қ.И. Сәтбаевтың Англияға сапары туралы есебінен:

«...Бізде қазір гидроэлектростансалар салу ісінде қолданыла бастаған тоннель қазуда Шотландияның мамандары өте көп жоғары өнімділікке жеткенін ескерту парыз: тоннельдің диаметрі 15 фут (5 метр шамасы) болғанда, олар Герсоль-Ранд типіндегі колонкалы перфораторларды қолданып, әр аптада 80100 фут (айына 105-130 метр) жер өтеді. Бір погон фут қазбаның құны – 80 фунт стерлинг шамасында. Бұл өнімділікке олар ұзындығы 5-6 миль (8 км-ден астам) тоннельдерді қазуда жеткен. Тегінде, шетел мамандары көлденең түсетін ұзын проходқа өтуден тартынбайды. Меніңше, Шотландияның гидроэлектростанса тұрғызу тәжірибесін шұқшия зерттеп, әжетке жарату біздің гидроэнергетиктер мен құрылысшыларға теріс болмас еді.

13 наурыз – 11 сәуір, 1947 жыл»»

* * *

«Білу үшін – көру керек, көру үшін – жүру керек» дейтін нақылды Қаныш Имантайұлы жиірек айтқан. Көбіне ғылыми шындыққа көзін жеткізу үшін, ойын жаңа түйсіктермен жаңғырту үшін... Ал шетелге сапарды? Турасын айтсақ, мұндай қыдырысқа ол аса құмар болмаған. Нақты пайдасы жоқ, көбіне қызықтау үшін ғана қажет, ресми кездесуі, дырдуы көп, сырдаң сөз, жорта сыпайыгершілігі мол, демек, қымбат уақыттың дені зая кететін артық жүріс деп есептеген...

Әлбетте, бұл жаңсақ түсінік. Алайда әділдік үшін сол жылдарда Кеңес елінде үстемдік еткен саяси ахуалды, сол кезде өмір сүрген адамдардың ой-түйсігін де естен шығармаңыз.

Соған айғақ – Англияға барған сапарында Қаныш Имантайұлы басынан кешкен одағай оқиға: Британия мұражайын аралау кезінде болса керек, әлдебір мұрағат туралы түсінік тыңдаған қазақ ғалымы делегация

мүшелерінен сәл кейіндеп қалады білем; сол сәтте парламент тобына әлдебір журналдың қызметкерімін деп Мәскеуден қосылған, үнемі бейтарап тыңдаушы қалпында жүретін серігі қасына келіп: «Сіз неге көпшіліктен дараланасыз? Әрі әрдайым сөйтесіз...» – деп реніш білдіреді. Академик оның дөрекі қылығына қатты налып: «Сіздің онда шаруаңыз қанша? Білгім келген соң сұрадым...» – десе, анау одан бетер дауыс көтеріп: «Сіздің ниет-пиғылыңыз аса күдікті...» – деп, жұрттан бөлінбеуін талап етеді.

Депутат әріптесінің жуық маңда тыншыға қоймаған қоймаған ренішін Никола Бажан: «Қаныш Имантаевич, ол шіркіннің журналистігі – менің геолог екендігімдей қисынсыз өтірік, ол бізді аңду үшін жіберілген қауіпсіздік комитетінің тыңшысы. Ұқтыңыз ба? Бәлкім, сіз сол сәтте шетел агентіне құпия материал бермек болған шығарсыз... Сондықтан, қадірменді депутат жолдас, бұдан былай көпшіліктен дараланбауға тырысыңыз. Ал ол байғұс сізді ғана емес, менің де жүріс-тұрысымды аңдуға тиіс...» – деген түсінік айтқанда ғана басын шайқап, ашуын басыпты...

Сірә, сол себептен де Қаныш Имантайұлы шетелге сапар жөніндегі ұсыныстардың көбінен иланымды сылтау айтып бас тартқан. Өзі үшін бұлжымас ереже санаған осы рәсімді ол бірақ мәрте, он жылдан кейін бұзып, 1957 жылы Қытай Халық Республикасының ресми шақыруымен барып, толық бір ай болып, Қытай геологтарының бірінші құрылтайында баяндама жасап, соңынан металлогениялық карта түзудің әдістемесі жайында Пекинде әлденеше күн қытайлық әріптестеріне дәріс оқыған...

IV

Ғылым адамының да барлық жан иелері тәрізді асқақ сезімге бөленіп, шарықтап-шалқитын сәттері болады. Кейде ол өткінші жаңбырдай қысқа болады, кейде ұзақ жылдарға созылады...

Англия сапарынан оралғаннан беріде Қаныш Имантайұлы да қиял қанатына мініп, Алатаудың бұлт тіреген шыңдарын шарлағандай болып біршама уақыт

шат-шадыман жағдайда жүрген-міс. Тегінде, бұл – оның кішіпейіл болмысына жат құбылыс, уақытша желік екенін өзі де білген деседі. Десек те сол жайт – өмір шындығы, жанын жадыратқан, қайта түлеген дүз қыранындай тұла бойын жасартқан елігуден бас тартпай, соны мүмкіндігінше ұзарта түсуді жан-тәнімен қалаған.

Сонымен, мәймөңкесіз айтқанда, 1947 жылдың көктемінде ол көрік-келбетімен де, бекзат қылығымен де өз ортасынан дара шыққан перизат бір жанға ғашық екенін сезген; сол жанның өзіне кетәрі емесін де аңғарған.

Ол – Кәмила Досмұхамедқызы (құжаты бойынша Досқызы) Өтегенова. Сол жылы отыз екі жаста. Алматылық дәрігерлер қауымының алдыңғы легінде жүрген ғылым иесі, оған қоса өзін көрікті санайтын жүз әйел бас қоса қалса, аса талғампаз серілердің көзіне бәрінен де бұрын ілігер хас сұлу, мөлдіреген қарақаттай көз жанары өткір, орта бойлының талдырмашы, қыпша белі тал шыбықтай бұралған, қоңырқай бет-жүзіне ашық маңдайы, көмірдей қара қою шашы жарасқан, парасатты болмысы сұңғыла ақылдан ада емесін әйгілеп тұрғандай жарастыққа ие. Әрине, өзінің қадір-құрметін шамалай білетін тәкаппарлығы және бар. Ең ғажабы, дүйім жұртты тамсантаң бекзат әйелдің басы бос, ғылым соңында ұзақ жүріп тұрмыс құрмаған әлде сәтсіз болған? (Құрбыларының айтуынша, ең алғаш жүрегі қалаған жігіті мықты альпинист Р... аса дарынды суретші екен, Хан-Тәңірінің басына шыққан, одан да биігірек ақбас шыңдарды игеруді армандап жүргенде әскер қатарына шақырылып, кешегі алапат соғыстың алғашқы айында жау оғынан ажал құшқан...

Кәмила сұлу содан бері өзі таңдаған акушер-гинеколог мамандығына жан-тәнімен беріліп (Алматыдағы

дәрігерлер институтына ол 16 жасында түсіп, 1936 жылы тәмамдаған), Түстіктегі Ащысай кенішінің емханасында еңбек жолын бастап, Алматының 1-перзентханасында ординатор болыпты. Соғыстың алдында Мәскеуге аттанып, Акушер-гинекология институтында ғылыми ізденісін жалғастырады. 1945 жылы медицина ілімінің кандидаты атағын иеленіп, Алматыға оралған бетінде осындағы дәрігерлер институтының арнайы кафедрасында ұстаздық еткен. Онымен істес болған зиялы қауымының айтуынша, Кәмила Досқызы – алдына үлкен мақсат қойған дәрігер, яғни ана құрсағындағы жан иесінің дүние жарығын аман-есен көруіне жәрдемдесу, перзент сүйе алмайтын бейкүнә әйелдерді емдеп құса жағдайдан құтқару, тұжырымдап айтқанда, Мәскеуде бастаған ғылыми ізденісін Қазақстанда жалғастырып, сол істің білгірі болу; соған жету үшін білімі де, өжеттігі де, оташылық шеберлігі де – бір басына жетіп артылады-мыс...

Шамалауымызша, Қаныш Имантайұлы Кәмила сұлумен немере ағасы Әбікей Зейінұлы Сәтбаевтың тұрмыс құрған ересек қызы Райхан (оның ері – академия

жүйесіндегі Химия-металлургия институтының тұңғыш директоры һәм құрушысы, академик Әбікен Бектұров), әлде ғалым-археолог Әлкей Марғұланның жары Раушанның отбасында танысқан (Марғұлан мен Сәтбаевтар отбасы Калинин көшесіндегі 83-үйде көп жыл бойы бірге тұрған. Кәмила Досқызы да нақ осы үйден екі бөлмелі пәтер иеленген). Ал Райхан мен Раушан Әбікейқыздары білікті дәрігер ретінде әрі ғылым тереңіне бойлау жолында да Кәмиламен сырлас та, сыйлас та болған жандар (біздің қолымыздағы көлемді естелікте бұл жайында неше алуан хикаят баяндалған, естелік иесін сәл кейінірек атаймыз). Үшеуінің жастары да шамалас.

Қаныш Имантайұлы Лондоннан 1947 жылғы сәуірдің екінші жартысында оралған, бұл енді о күнде айтулы оқиға. Марғұлан мен Бектұров отбасылары қадірменді туысының Англияда көргенбілгенін өз үйлерінде тыңдауға ықылас білдірген. Қонақжай отбасынан тәрбие алған Раушан мен Райхан, сірә, сол бас қосуға өздерімен тілектес, ниеттес достарын да шақырған. Солардың бірі – Кәмила Досқызы. Өйткені Кәмила қандай қауымда болсын сұлу көркімен ғана емес, жан-жақты өнерімен де даралана білетін сауыққой жан. Ол қазақ әндерін ғана емес, орыс пен татар әуендерін де сызылта салып, бірнеше музыка аспабында жапжақсы ойнайды. Биді де келістіре билеген (К.Д. Өтегенованың туып-өскен жері – Ресейдің теріскей шебіндегі саудасаттығы өркендеген, мұсылманша оқуға діндарлығы да Арқа қазағына ертеден таныс Троицк қаласы. Бұл қаланы татарлар жайлаған, ішінара қазақтар да қоныстанған. Солардың бірі – Сыр бойының байырғы тұрғыны Өтеген отағасы. Алайда жасы егде тартқан кезде ол туған еліне оралуды жөн көріп, 1930 жылы Алматыға қоныс аударған. Отбасында Өсер, Меңсұлу, Кәмила есімді үш қызы болыпты, кенжесі – Кәмила).

Айтып-айтпай не керек, екі жақсы кезіксе, бірін-бірі жатырқамайдының кері болды. Баянауыл әндерінің жан сергітер ғажап әуенін бойына сіңірумен есейген Қаныш Имантайұлы домбыра шертіп, сүйікті әндері «Шама», «Бір бала», «Бүркітбайды» әуелете шырқағанда, әнге әуей Кәмила да даңқты көршісіне елігіп, әлде сырлас құрбыларының қиыла сұрауымен кәрі Орал атырабын жайлаған, Челябі, Түмен маңындағы қазақтардың мәнерімен туған халқының ескі әндерін келістіре салған. Әредік мың бұрала билеп те тыңдаушыларды сүйсінткен. Қысқасы, жан-жақты өнерлі жандарға ықыласы бөлек, қадірлей білетін ғалым бір басына соншама қабілет-дарын дарыған жасаң көршісіне,

әрине, сұлу жүзіне сүйсіне қарап отырып (бәлкім, бір кеш емес, бірнеше мәрте кездесу соңында), өз бойында тұтанған ынтық сезімді тежемеген тәрізді. Ақыры, Кәмила Досқызын жиірек көруді аңсайтын болыпты (Көлденең жұрттың бертінде гулеткен сөзіне қарағанда, соған бастапқы ынта Кәмиланың өзінен өрбіпті-міс. Бұл да кәдік жайт: Қаныш Имантайұлы – еркек атаулының маңғазы ғана емес, нағыз дарабозы; ұзын бойымен де, ақжарқын келбетімен де, шарадай үлкен басымен де, ересен алып тұрпатымен де мың кісінің ортасынан оқшауланып көрінетін тұлғалы азамат. Соған енді күллі қазаққа мақтаныш болған атақ-даңқын, дүйім елге аңызға айналған азаматтық парасатын қосыңыз. Олай болса Кәмиладай бекзат жан Алматы ғана емес, Мәскеудің де ғылыми қауымын жақсы білетін (екі қаланың да театрларына жиі барып жүріп, атақты актерлермен, өнер жұлдыздарымен де аралас-құралас болған), өз халқының Қаныштай дара тұлғасына неліктен іңкәр болмайды?..

Бұдан әрі біз екеуінің қайда, қандай жағдайда кездесіп, тіл табысқанын тәптіштеп жазбаймыз. Әлмисақтан бұл – екі асықтың жүрегінде сақтайтын құпиясы. Бізге мәлім гәп: 1948 жылдың тамыз айының 22 жаңасында Алматының 1-перзентханасында қыз баланың дүниеге келуі.

Сөйтіп, Қаныш Имантайұлы бесінші мәрте әке атанады. Сол хабарды естігенде ол орауда отырған Кәмилаға бір құшақ гүлмен қоса, біз есімін әзірше атамай отырған естелік жазбалар иесінің айтуынша, «Қызың құтты болсын, Кәмилаш! Шексіз қуаныштамын, бұл нәресте екеуміздің қалауымызбен дүниеге келген. Саған да, маған да бақыт сыйлар ұрпақ болсын! Өзіңнің Қ...» – деген сипатта құттықтау хат жолдаған. Отыз үш жасында тұңғыш рет ана атанған Кәмила да: «Ардақты Қанекем! Жүрекжарды хатыңызға шексіз ризамын,

тәнті көңілмен рақмет айтамын. Алайда мен уәдемнен шыға алмадым, кінә – өзімнен... Сізге ұл сыйламай, қыз туған соң, басыңыз менен азат. Бұл сәбидің алдағы тауқыметі, тәрбие-тәлімі – өзімнің мойнымда. Азатсың дегенімді солай түсініңіз және келіспеймін деп дауласпаңыз, асыл Қанекем! Бір ғана тілегім бар: балаңызға атыңызды сыйлаңыз, есімі Жәмила болады, фамилиясы – Өтегенова, тек куәлігіне Қанышқызы деп жаздыруға рұқсат етіңіз! Сізге менен бұдан өзге тілек болмайды...» – деген хат перзентханадан жолданады.

Өмірдің осындай да қалтарыс-бұлтарыстары болады. Мынау да соның бірі. Арада көп жылдар өткен соң соны ақтап иә даттап ұзақ сонар ежіктеу қажет пе? Жоқ. Кім не айтса да әншейін бопса болмақ.

Сол себепті оқиғаның одан бергі өрбуін біз Жәмила Қанышқызының осы хикаяттың авторына 2007 жылы біздің өтінішіміз бойынша жолдаған естелігі бойынша жалғастырамыз... Жәмила (құжаты бойынша, Джамиля, туған анасы Джама деген) Қанышқызы Өтегенова қазірде алпыс жасты қоралап, пайғамбар жасынан да асып отыр, он жеті жасынан былай Мәскеуде тұрады. Балғын шағын Алматыда өткізіп, 39-орта мектепті тәмамдаған. Мәскеудегі Шетел дипломатия институтына (МГИМО) 1966 жылы түсіп, диплом алған соң, Мәскеу радиосына қызметке шақырылып, шетелге хабар тарататын Бас редакцияның қытай тіліндегі бөлімінде бірнеше жыл аға редактор болып еңбек еткен. Соған қоса КСРО ҒА Мемлекет және құқық институтының аспирантурасында білімін көтерген. «Сол институтқа жиі қатынап жүріп, 1975 жылы Сергей Егоровпен таныстым. Екі жылдан соң тұрмыс құрдық. Шаңырақ түзеуден бір жыл бұрын екеуміз де кандидаттық диссертация қорғадық... – депті Жәмила естелігінің 60-бетінде. – 1978 жылдың 20 наурызында тұңғыш ұлым Тимур туды. Мамам Алматыдан ұшып

келіп, толғақ басталған сәтте қасымда отырды: «Қатты шыңғырма, қазақ әйелі перзентін дыбысын шығармай туады...» деп қайрап бақты, қайран мамам...»

«Тимурдың бет-пішіні – нағыз қазақ, күйеуім екеуміз тұңғыш перзентіміздің кімге тартқанын білмей, көп уақытқа дейін аңтаң болып жүрдік. Бұл жұмбақтың шешуі бертінде, Алматыдағы туған әпкелерім Сәтбаевалар маған сый еткен, жазушы Медеу Сәрсекеттің 1999 жылы жарыққа шыққан «Қаныш елі» альбомкітабының бір бетінен Ғазиз аға Имантайұлы Сәтбаевтың суретін көргенде Тимурдың сол кісіге айнымай ұқсағанын біліп, ерім екеуміз қайран қалдық. Алматылық туыстарымның айтуынша, Тимурдың бет-пішіні ғана емес, сабырлы мінез-құлқы да, маңғаз қалпы да әкемнің туған ағасын қайталаған-мыс...»

Естелік иесінің өз өмірінің әр алуан кезеңдерін бүкпесіз баяндауына қарағанда, сөйтуіне, сірә, отбасындағы орысша тәрбие де әсер еткен тәрізді. Жәмила бүлдіршін күллі Өтегеновтер әулетінің жан-тәнімен өбектеп, қолын ештеңеден қақпай, шатшадыман тұрмыстың рақатын шектеусіз кешіп, еркетотай болып ержеткен. Қызмет бабымен Одақ қалаларын аралағанда, әсіресе демалысқа шыққанда анасы оны қасынан қалдырмай, қайда болсын әрдайым ертіп жүрген. Мысалы, жеті жасында Жәмила Ленинградқа мамасымен бірге барып, докторлық диссертациясын қорғаған күні мәжіліс залында тілеуқор болып отырған. Он жастан асқан соң шешесіне еріп, Кавказ бен Қырымның, Балтық бойының сауықтыру орындарында бірге демалған. Ленинград, Мәскеу, Тбилиси, Ереванды, тағы қаншама қалаларды армансыз ақтаған. Жас қыздың ерекше ұғымталдығы ерте байқалып, естігенін әсте ұмытпайтын қабілетімен де өзін өбектеушілерді қайран қалдырған, шетелдің бірнеше тілін (ең алдымен игергені – қытай тілі) де аса қиналмай үйренген. Сірә, бұл қабілеттер Жәмилаға

зейіні мықты анасы ғана емес, кемеңгер ақылын дүйім жұрт таныған әкесінен де ауысқан...

«Біз тұратын үйдің Мир көшесіне қараған жағында Раушан әпкем Сәтбаева мен Әлкей аға Марғұлан тұратын. Пәтері шағын, бірінші қабатта, небәрі екі бөлме. Ол кісілер мамаммен айнамас дос жандар, ал маған етжақын туыстар. Ол үйдің жалғыз қызы Дәнел менен бірнеше жас үлкен. Құртақандай менімен ойнамайды. Ішім пысқан мен үлкендердің әңгімесіне құлақ түріп, көбіне үнсіз отырамын, – деп балалық шағына саяхатқа беріледі Жәмила Қанышқызы естелігінің бір тұсында. – Тап сол үйде әкемнің де отбасы тұрады. Ол кісінің үйіндегі кішкентай қызы Марияммен ерекше тату болдым, ол да мені жақсы көреді, музыкаға бейім қыз еді, амал не, әкем қайтыс болған 1964 жылдың аяқ шенінде кездейсоқ жағдайда опат болды... Раушан апайдың үйінде көкеммен кездесеміз, одан да жиірек Райхан әпкемнің Абай даңғылынан жоғарыда, Алматы өзенінің жағасындағы саяжайында жиі боламыз. Үлкендер асты күнқағар шатыры бар дүңгіршектің ортасындағы үстелде ішеді, ал мен әкемнің тізесіне жайғасып алып, ортаңғы саусақты жасыратын ойынға үйрендім, біздің қазақтарда сондай ойын барын үйреткен де сол кісі. Көкем кейде домбыраның сүйемелімен ән салады. Даусы сахнадан айтатын әншілерден ешбір кем емес, маған тіпті артық сияқты көрінеді. Менің де ән-әуенге құлқым бар (әнмузыка мектебінде жеті жыл бойы сабақ алдым, қазірде рояльда ойнаймын, балалар қатысатын концерттерге шақырылып, бірнеше мәрте Қазақ радио студиясында өнер көрсеттім). Көкем ән айтқанда мен мүлдем елігіп, ойынды қойып, тым-тырыс тыңдаймын. Ол кісі маған неше түрлі кітаптар сыйлайды, кейбірінің ішіндегі суреттерге түсінік береді. Кейін түрлі-түсті әдемі тастар сыйлайтын болды. Кейбірін тау хрусталі

дегені есімде. Сол тастар қазірде қайда десеңші? Бертінге дейін өз пәтерімнің көрнекті жерінде тізіліп тұрушы еді, көздің жауын алғандай әдемілері де барды, амал қанша, сақтай алмадым, ондамұнда жолаушылап жүргенде айырылып қалдым...

Мамам, мен, күтуші әпкем үшеуміз арнайы пәтер жалдап Ленинградта тұрғанымызда, бұл енді шешемнің докторлық диссертациясын әзірлеуге ден қойған кезі, әкем бізге бірнеше мәрте келіп қайтты. Бір жолы ол маған қоңырқай барқытпен тысталған аюдың қонжығын сыйлады. Келген сайын қорабы керемет әдемі конфеттер, торт, шампан шарабын, кейде жеміс әкеледі. Сірә, содан ба, әкемнің сол кездегі сапарын еске алсам, тіліме тәтті дәм үйірілгендей болады...»

Жәмила Қанышқызының бекем жады талай оқиғаны есінде сақтаған. Сірә, соның бәрі алпыстың асқар беліне шығарда күні кеше көргендей болып, көз алдына елестеп, қайдағы-жайдағы қимас сәттерді, балғын күндерінің қуанышты оқиғаларын есіне түсіріп, қағаз бетіне түсірген...

«Бірде әкеймен бір пойызбен, бір вагонда тоқайласып елге қайттық. Қазақстан алқабына ілінген соң-ақ көкем мені терезе алдына шақырып, ұшы-қиырсыз даланың әрбір шоқысын, өзенсуын қолымен нұсқап тұрып, ұзақ-сонар әңгіме шертті. Құдды бір ұшы-қиырсыз сары жонды жаяу кезіп жүргендей төндіре айтады, әр шоқының тарихын баяндап, солардың қойнында жасырынып жатқан кен байлықтарын түстеп санап, сол жерлерде қандай тарихи оқиғалар болғанын сипаттағанда, иә, күні ертең қандай өндірістер орнайтынын түгендегенде ешбір мүдірмейді...

Әлқисса, содан бір сәтте купесіне шақырып, шай алдырды. Үй-ішінің фотосуреттерін көрсетіп,

әпкелерімді таныстырды. Ақырында мамамның мені өзіне жақын-жуық жүргізбейтініне реніш білдіріп, «Үлкен қыздарым сияқты сен де маған сүйіктісің, бірақ өмірің, тәрбиенің менсіз өтіп, шындығын айтқанда, әкесі жоқ баладай өгейсумен ержетіп келесің, қарғам. Мамаңның мұнысы дұрыс емес. Міне, мен қасыңда отырмын, туған әкеңмін, сені айында-жылында әрең көретініме налимын, бірақ соны түзетуге амалым жоқ, Жәмилаш. Бұл сөзімді ұмытпа, сірә, әкең үшін де мақтанатын уақыт туады, сол кезде маған реніш айтпа, сағынышпен есіңе ал, жарай ма, жан балам...» – деп басымнан еміне сипады. Көңілі босап, көз алдын жас буғанын аңғардым. Мен де жыладым.

Сол сапарда ол маған ішінде неше түрлі қара-қоралаш суреттер салынған қалың кітап сыйлады. Кітаптың суреттері маған ұнаған жоқ. Қазақстанның алғашқы тарихы екенін бертінде білдім...»

Әр нәрсенің өзіне тиесілі уақыты болмағы да – өмір заңы, ынтық көңілдің аптығы басылып, өзгедей тіршілік әуеніне ауысатын мезгілі де болады. Тегінде ортақ нәрестемен бекіген байланысты шорт үзуге ынта Кәмила сұлудан өрбіген...

Кәмила Досқызы сол қарсаңда ғылым жолы өзі үшін – бірденбір мәртебелі, ел мүддесі үшін де елеулі іс екеніне біржола бекінген. Ал ондай істі қырықтың белінен аспай тұрғанда атқару қажет. Сондықтан да ол докторлық диссертациясын тезірек қамдау жолына шындап кірісіп, тірлік-тынысын тек қана соның жолына бағыштаған. Бұл болса бірер айдың, не жылдың әуресі емес, ол үшін жүздеген сынақ жасау қажет, перзент сүюді аңсаған жүздеген әйелдерді ұзақ уақыт зерттеумен, емдеумен ғана жүзеге асатын ауыр ізденіс. Әсілі, мұндай күрделі мақсатқа құлшыныс туғанда өзге

шаруалардың, қарақан бастың қам-қарекетінің де екінші, үшінші кезекке ауысары – түсінікті қаракет...

«Қазірде ойлаймын, сол күндегі қатаң тәртіп, әсіресе отбасына деген партиялық үстемдік әке-шешемнің емін-еркін жолығуына, ашық түрде қарым-қатынас жасауына сан алуан кедергі туғызған. (...) Әлбетте, мамам да, әкем де – күшті тұлғалар. Екеуі де ұсақ-түйекке малданбай, қандай қысым көрсе де мойымай, бір-біріне құштарлықтан біршама уақытқа дейін айнымаған. Қысқасы, өз қалауымен өмір сүрген. Сөйтсе де... Мамам өз айтқанынан айнымайтын бірбеткей жан, әкеме де, маған да ерік бермей, өздері жөн көрген қағидамен өмір сүрді...» – деген жолдар Жәмила Қанышқызының, бертінде, өзі де бала-шағалы болып ересейген шағындағы ой түйіні.

К.Д. Өтегенова – ғылым турасында ту бастан өзіне мақсат еткен ой-арманын жеріне жеткізе түгендеген қайраткер. 1955 жылы, 39 жасында ол докторлық диссертациясын Ленинградта қорғап, бір жылдан кейін профессор атағын иеленген, Қазақстанның бас гинекологы міндетін ұзақ жылдар сәтті атқарып, республикаға еңбегі сіңген дәрігері атанған, орден, медальдармен марапатталып, даңққа бөленген. Қысқасы, 1950-1975 жылдар аралығында дәрігерлік ілімнің гинекология саласында маңдайалды білгірі атанған ірі тұлға. Тынымсыз қайрат иесі үшін, әсілі, бұл да аз. Ғылыми білім-танымы жетіп артылып тұрған жан күллі Қазақстан атырабындағы, әсіресе облыс орталықтарындағы перзентханалардың жібі түзу мекенжайларға орналасуын талап етіп, сол үшін неше алуан қам-қарекет жасап, акушерлер мен гинеколог дәрігерлердің біліктілігін арттыруда, өз ісін түбегейлі білуге ынтасы жоқ әріптестеріне ымырасыз қатаң шаралар қолданарда Кәмила Досқызы ешкімге дес бермеген, өз айтқанын істеткен. Өз қарауындағы №1

перзентхана сол жылдарда шынында да республика бойынша шын мәнінде бірінші аурухана атанған.

«Шешемді әріптестері қатты қадірлеген, шынтуайтын айтқанда, одан сескенген де. Өйткені ол – нағыз істің адамы, сол үшін қатал әрекет жасаудан да тайынбаған...» – дейді Жәмила Қанышқызы.

Кәмила Досқызының дәрігерлік даңқы бүкіл Одаққа мәлім болады. Білімдар ғалым, Кеңес әйелдерінің көрнекті өкілі ретінде Жер шарының алты құрлығында түгел дерлік болған. Америка мен Канадаға бірнеше мәрте барыпты, Сидней, Дели, Каир, Пекин, Париж, Берлин, Лондон сияқты әлем қалаларында өткен дүниежүзілік форумдарға қатысып, кейбірінде баяндама жасаған. Мысалы, Египетке барғанда сол елдің президенті А. Насердің қабылдауында болған. Сол сапарлардың бәрінен де ол кеудесін кернеген мақтаныш сезіммен оралады екен. Өйткені ол сол жиындарда өзін емес, қазақ әйелінің қандай әлеуметтік дәрежеге көтерілгенін көрсетіп қайтты...

Дарқан өмір де ағын су сияқты. Уақыт көші жөңкіле көшіп, атақ қана емес, мадақтың тозатын, бақыттың да басыңнан ұшатын кезі болады. Медицина ғылымының докторы, профессор, қоғам қайраткері, перзент туғызу ілімінің асқан білгірі атанған К.Д. Өтегенованың да кейбір әріптестерінің қызғанышынан өрбіген пәлежаласынан, ақиқат теріске бұрмаланған жайттардан жаны қатты күйзелетін мезгіл туады... Қысқасы, алпыс жастың өрінен аса-ақ жұмысқа деген бұрынғы ынтажігері азайып, оның есесіне басты назары сүйікті Жәмиласының отбасына ауады. Ал ол Мәскеуде тұрақтап, өзі ұнатқан салада еңбек етіп жүріп, өмірлік серігін тапты. Анасы да күйеу баласын бірден ұнатып, әсіресе ақыл-зердесінің тереңдігін, кісілік биік нышанын да жазбай айырған: МГУ-дің тарих факультетін бітірген

Сергей Егоров социология ілімімен көп жыл тынбай шұғылданып, Мемлекет және құқық институтының жетекші маманы атанады. «Сережаның зерттеуі үкімет тарапынан жоғары бағаланып, АҚШ-қа жиі баратын болды. Тимурды мамама тастап, бір жаз екеуміз Бостонда болдық. Сергей Гарвард университетінің Құқық мектебінде дәріс оқыды. Дәріскерлік дарыны Америкада жоғары бағаланып, Массачусетс штатының заң шығаратын палатасы оған арнаған жиын ұйымдастырды. Соңынан бізді сенатор Эдвард Кеннеди қабылдады... 1984 жылдың6-шілдесінде екінші мәртеме атандым. Андрейім ширап, екі жасқа іліккенде, тағы да шетелге аттандық. Турасын айтқанда, Сергей екеуміз балалардың тауқыметін мамама жүктеп, ғылыми ісімізбен алаңсыз шұғылдандық. Мысалы, мен 1889-1990 жылдары Қытайда ұзақ болып, Пекиндегі халықаралық байланыстар институтында докторлық диссертациямды дайындадым. Сергей де Б.Н. Ельциннің тікелей тапсырмасымен Ресейде президент-тік басқарудың конституциялық негіздемесін ғылыми тұрғыдан әзірлеумен шұғылданды. Сол қарсаңда оның төрт кітабы шықты. 1992 жылы докторлық диссертациясын қорғады. Ілешала Еуропа елдерінің құқықтарымен шұғылданатын жаңа институтты құруға құлшына кірісті...

Мамамның қос немересінің тәрбиесіне жан-тәнімен шынайы берілгені сонша, емханадағы ұлан-ғайыр жұмысынан бас тартып, Мәскеуге біржола көшуге қам жасады. Қысқасы, қалған ғұмырын менің екі ұлымды тәрбиелеуге арнайтынын мәлімдеді. Біздің қарсылығымызға құлақ қойған жоқ. Тегінде, мамам қартайған сайын өз дегенінен қайтпайтын қылығын күшейтіп, осы күнгі терминмен айтқанда, авторитарлық әмірге көбірек ерік беретін еді. Бір күні қызық

жағдаятқа тап болыпты: Андрейді арбамен сүйреп, Тимурды жетектеп, Алматының Ленин алаңындағы саябақта демалып отырса, бір ақсақал келіп, балаларды қызықтап қарап тұрып: «Бәйбіше, мынадай батыр қазақтар барда біздің халық сірә да ешкімнен кем бола қоймас!..» деп, қолын жайып, ақ тілек айтып, бата беріпті. Соны да мамам әзіл-шыны аралас бізге, Америкаға хабарлап: «Алланың жазмышына не шара, міне, асыл Қанекемнің алып тұрпатын айнытпай қайталаған қос немересін баққан бақытты кемпір атандым. Жасаң күндегі қызық-шыжығым осындай ермекпен аяқталарын сірә да ойлаппын ба?!..» – деп өзіне-өзі тәнті болғанын бізге арнайы хатпен мәлімдеді.

Амал қанша, бақытты жылдарым ұзаққа бармады. 1992 жылдың 29 желтоқсан күні Сергей автомобиль апатынан қапылыста мерт болды. Тимур сол қарсаңда 14, Андрей 8 жаста еді. Ол аздай, мамамның жүрегі ауыратын-ды, қазанның 11-жаңасында ауруханада жатқанда ол кезекші дәрігерді қасына шақырып, менің телефонымды жаздырып: «Мәскеуге көшіп, немерелерімді оқытпақ болған арманым жете алмайтын болдым. Қызымнан кем көрмейтін сүйікті күйеу балам, әлгінде аян беріп: «Кәмила Досовна, сіздің де уақытыңыз бітті», – деді. Сірә, күн шыққанын көре алмаспын, көзімді жұмған сәтте Жәмилашыма хабар беріңіз. Бұл менің соңғы өтінішім, қызым фәни дүниеде жалғыз қалды, балаларына ие болсын, олар да өзі сияқты, қасиетті кісінің ұрпағы...» – депті.

Дәрігер мені шырт ұйқыдан оятып, асыл шешемнің таң сәріде көз жұмғанын естіртті...

Ғылыми ізденіс жайына қалды, қырық бес жасында ерінен, тоғыз айдан соң анасынан айырылған Жәмила Қанышқызының содан бергі қам-қарекеті екі ұлының азамат болып өсуіне арналыпты. Ол мұратына да

қиналмай жеткен. Екеуі де ержетіп, азамат атанып, жоғары білім алыпты. Үлкені – шетелде, кішісі Мәскеуде қызмет етеді....

* * *

2003 жылдың жазында «Сәтбаев» ғұмырнамасының екінші басылымын «ЖЗЛ» сериясымен шығару үшін Мәскеуге барғанымда мен Жәмиланы ұзақ іздеп, Қазақстан Республикасы елшілігінің іргесіндегі «Мәдени орталыққа» шақырдым. Қазақтың бауырсағы, құрт-ірімшігі, шелпегі қойылған дастарқан басында отырып, әңгіме шерттік. Жоғарыда келтірілген деректердің біразы сонда айтылған еді. Кемтігін Жәмила Қанышқызы бертінде үлкен естелігімен толтырды. Солай етуге ой салған өзім едім: өз өмірі мен шешесі туралы деректерді жүйелеп, бар білгенін, жиған-тергенін ешқандай қоспасыз, анасының да, өзінің де әкесімен қарымқатынасын қағазға түсіріп берсе – ғұмырнама кітабымның келесі басылымында жариялауға уәде еткенмін...

– Медеу аға, бұл тілегіңізді орындауға құштармын. Туған елмен байланысым сиреп, әсіресе мамамның құрбылары өмірден озған соң мүлдем үзілуге айналды. Соңғы он бес жылда Қазақстаннан мені іздеген сіз ғана. Әрі қандай тілекпен келіп отырсыз... Мен туған елімді сірә да ұмытпаймын. Өйткені аз болса да әкемнің еркелеткен жылы мейірін көрдім, ал анам туған елімді, халқымды мақтан етіп, ардақ тұтуға баулыды. Әрине балаларым бұдан мақрұм, тек апасын ғана біледі. Әсілі, олар да кімнің ұрпағы екенін білуге тиіс. Әкем де, шешем де – қазақтың сорлысы емес, мақтан тұтқан сүйікті тұлғалары. Сіз енді ел жадынан тасада қалған біздің отбасылық тарихымыздың бүркеулі бет-пердесін ашар болсаңыз, не деймін, амандығыңызды тілеп, кітабыңыздың қайтадан жарық көрер күнін асыға

тосатын боламын, аға!.. – деп ағынан жарылған еді өз тобынан адасқан қаздай алыстап кетіп, атажұртын аңсаумен өмірін өгейсіткен Қанекең перзенті – Жәмила қарындасымыз.

Содан бері біраз жыл өтті. Сол уәдемді жүзеге асырудың сәті 2009 жылы түсіп, Астанадағы «Фолиант» баспасы көркемдеп, түрлі-түсті, 300-ден астам суреттермен безендіріп, қалың альбом түрінде, орыс тілінде, «Феномен» деген атпен жарыққа шығарған (демеушісі – академик С.Ж. Дәукеев) кітабымда Жәмила Қанышқызының ғұмыр тарихын ашып, ғұмырнама роман-эссемен қостым. Анасы мен өзінің, екі жиенінің де суреттерін жарияладым. Әлбетте, содан бері бұл тарихты Қанекең туралы жарияланған кітаптарыма қосып келемін.

ЕЛ ҚҰРМЕТІНДЕ

I

Уақыт керуені алға жылжыған сайын Қазақстан Ғылым академиясының іргесі беки түсті. Институттардың ізденіс көлемі, тақырып өрісі сан тарамға кеңейіп, жаппай дамуға бет алғаны – өмір шындығы. Соған орай ғылыми қызметкерлердің зерттеушілік деңгейі өскен. Әрине, академиямен бірге оның жетекшісінің беделі де биікке өрлеген. Қандай лауазым иесіне болсын емін-еркін кіреді. Кірді екен – мүдделі шаруасын ұтымды айғақпен төндіре айтып, сұрағанын алып шығады. Оның бірауыз лебізі кейде үлкен істің тағдырын сәтті шешуге – дәнекер. Облыс орталықтары, Алматы ғана емес, Мәскеуде де солай...

Беделінің шарықтап өсуі Қаныш Имантайұлының кішіпейіл мінез-құлқын өзгерткен жоқ. Президентке кез келген уақытта кіруге болады, ұзағырақ сұхбаттасуды қаласаң – кешке таман барыңыз (ол кезде жауапты қызметкерлер түннің бір уағына дейін жаппай жұмыс істейді). Одан «Бос емеспін», «Кейін келсін» дегенді естімейсіз. Қабылдады екен – алдындағы креслоға отырғызады да шақшасын суырады...

(Насыбай – бозбала кезінен машық ермегі: тым ерте үйреніп кетті де жирене алмай қалды; бірақ кәнігі насыбайшылар құсап шынысын ала жүріп, шырт-шырт түкіріп отыру әдетінде жоқ; насыбайды астыңғы ерніне толтыра салады да, мейірі қанғанша ұстап отырып, әлден соң алып тастайды; насыбайы – нағыз көкбұйраның ащысы; бұл енді ғалымның ең пәс қылығы.

Оның көңілін аулау үшін иә бір нәрсе жайында ұзағырақ кеңескің келсе – әңгімені шақшаңды ұсынудан баста. В.И. Штифанов және Жезқазған геологтарының жаппай насыбайшыл болуы – осыған дәлел. Сөкет іс сияқтанғанмен бұл да шындық, Қаныш Имантайұлы да – басы жұмыр пенде, оған да адам баласына тән мінез-қылықтың бәрі тән. Ұзақ жылдар бірге істеген геологтар Орта Азияға, түстік жаққа жолға шыққанда

сыйлыққа шақша ала келеді, болмаса дайын насыбай; бұл жайында әріптестері арасында неше алуан лақап, аңыздар тараған; соның бірі – Қ.И. Сәтбаевқа сыйланған ағат шақшасы жөніндегі әңгімелер. Ғалымның Баянауылдағы мұражайында тұрған жалғыз шақшаны «Мен сыйлап едім» деушілерден біз, мысалы, алтыжеті адамның есімін білеміз...

Қаныш Имантайұлына барған кісі, шаруасын ойдағыдай шеше алмай кетсе де, әрқашанда риза болып шығады. Өйткені президент өзінің зерттеуі жайында мағлұмат алды, жадында ұстап, қажет кезінде көмек береді. Уәде еткен ісінен ол ешқашан айнамайды. Қолында тұрса – бірден шешіп береді; шамасы келмесе – турасын айтады; ең құрығанда, кімге барып иә қашан келудің жөнін түсіндіріп жігерлендіріп жібереді.

Жұмысқа ол ерте келетін: келе-ақ әлдебір институттың жетекші мамандарын, басшыларын шақырып әңгіме бастаса, бірер сағаттан соң «Академқұрылыс» басқармасы инженер, прорабтарының ғылым ордасының, институттар құрылысының барысы жайындағы есебін, талап-тілектерін тыңдап отырады; түстен кейін өзі директор міндетін қоса атқаратын ГФИ-ға барып, күнбекүнгі шаруалармен шұғылданады; оның арасында қаншама комиссия, техкеңес иә алқа мәжілісіне қатысуы шарт... Әрине, өзіне салса, институттың оңаша бөлмесін дербес иемденіп, көкейкесті жұмысына кірісер еді. Геологияның зерттелмеген құпиясы қаншама, әсіресе Қазақстандай шалқар өлкенің, байлығы сан алуан жер қыртысының. Айталық, металлогения ілімін өрістету? Соның бір тармағы – болжамдау карталарын жасау идеясы? Тіпті зерттеушілер тобын бастап, далаға тартып кетсе!..

Бәріне де уақыт керек. Тәулік – жиырма төрт емес, қырық сегіз сағатқа созылса?.. Жұмысқа ынталы кісіге, сірә, бұл да жетпес... Бірақ уақытының денін шексіз жиналыстар, толассыз қабылдау мен ұшы-қиырсыз

қағаздар қарауға жұмсайтын кеңсешіл иә мәжілісқұмар әкім Қаныш Имантайұлы емес. Үнемі болмаса да аптаның екі иә үш күнін геолог-ғалымдар арасында өткізеді. Жыл сайын кем дегенде бір не екі мәрте өз институтының зертхана, бөлім, секторларын аралап және үлкен-кіші демей, әрбір қызметкермен негізгі жұмыс орнында сөйлеседі: зерттеп отырған тақырыбы жайында ғана емес, үй ішінің жағдайын, тұрмысын, ділгер қажетін сұрап біледі; тілек-өтінішін тыңдайды; әлбетте бірталай шаруаларды шешіп, тілдескен адамның ой-өрісін, ғылыми танымын да бағдарлап кетеді...

Жаз айларында академик ғылыми экспедицияларды бастап, көбіне өзінен әлденеше ай бұрын аттанып кеткен зерттеушілерді қуа барып, талай күнді далада өткізеді. Ежелгі барлаушы үшін бұл – ең мерейлі һәм қуанышты күндер!..

* * *

Ғылым академиясы шаңырақ көтерген жылдың қоңыр күзінде президент бастаған қарамды экспедиция Кенді Алтайға аттанған. Мақсат – шикізат қоры сан алуан өлкенің өндіргіш күштерін болжамдап, зерттеу және игеру бағыттарын белгілеу. Сондықтан бұл экспедицияға геолог-ғалымдар ғана емес, су мамандары, энергетиктер, химиктер мен металлургтер, кен зерттеушілер де шақырылған. Олар Өскемен мен Риддерді, Глубокое селосындағы Ертіс мыс зауытын, Зырянов пен Белоусов, тағы бірнеше кенді аудандарды, «суы шалқыған, балығы бықыған» Зайсан көлін, оның арғы бетіндегі кен орындарын екі-үш апта бойы бел жазбай аралайды. «...Келесі күні ертелетіп, Кендірліктегі жанғыш заттар кен орнына аттандық. Елу шақырымдай жер жүрген соң жолдың азабы басталды – ой-шұңқырлар, таусылмайтын көп бұрылыстар... Кен

орнына сүлдеміз құрып әрең жеттік, – дейді Шапық Шөкіұлы осы сапар туралы естелік кітабында. – Шаршағанына қарамастан Сәтбаев бірден шурфтарға қарай беттеді. Түнемелікке осында қалдық. Қайтарда салт атпен Зайсанға төтелей тарттық. Көбіміз атқа міну дағдысынан айырылып қалыппыз, беліміз ауырып, аяқ-қолымыз сырқырап түрліше машақат шектік. Экспедициямыздың соңғы аялдамасы – Төпелеу мүйісіндегі айлақ еді. Біз үшін сол араға Өскеменнен кеме жіберіліпті...»

«Жүрген аяққа жөргем ілінеді» деген мәтел де тегінде өмірлік тәжірибеден алынған. Бұл жолы да солай болды. Экспедиция мүшелері біреудің айтуымен емес, өз көзімен Кенді Алтайда қаншама байлық шоғырланғанын көрді: тұтасқан ну жынысы, күзге дейін сарқылу түгілі арыны басылмайтын арналы тау өзендері, неше түрлі жан-жануарлар дүниесі – аң, балық, мыңғырған малы, оның өнімдерінің сапасы мен қадір-қасиеті де еш жерде қайталанбас ерекшеліктерге ие... Сірә, сол себептен де 1917 жылға дейін Дания кәсіпкерлері Семейде делдал контора ұстап, Ертіс өңірінен Батыс Еуропа елдеріне тонналап сары май мен бал алғызып отырған. Ал жер астындағы байлығы?.. Зырянов пен Риддер кенінің қазыла бастағанына екі ғасыр болыпты, қазынасы таусылмақ түгілі, талай ұрпақтың әжетіне жарағандай және қорғасын ғана емес, неше түрлі асылдың – алтын мен күміс, платина мен мыс, мырыш пен кадмий, көптеген сирек металдардың көп жылдарға сарқылмас түп қоймасы. Демек, Өскеменде соғыс жылдарында асығыс тұрғызылған, қазірде қайтадан кеңейтіліп жатқан қорғасын-мырыш комбинаты қырық-елу жылға шикізаттан кенде болмайды, ол кен тасымен қоса келетін оннан астам түрлітүсті металл, одан да өзге қажет заттар шығаратын алыпқа айналуға тиіс (бұл комбинат, шынында да 1970 жылдары 26 түрлі өнім шығарған). Лениногор қаласындағы ескі зауыт қайтадан жабдықталып, қорғасын мен қара мыс өндіруді күрт арттырса! Әр жерде сирек металдар беруге жобаланған комбинаттар да! Риддер, Белоусов, Березов, Зырянов кеніштері кен шығаруды жедел өсіруі шарт. Ал бұл үшін?..

«Алтайдың мол қазынасын тез және тиімді жолмен игеруді бүгін таңда бірінші кезектегі мемлекеттік жұмыс деп қарау қажет! – деген-ді депутат Сәтбаев КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1946 жылғы сессиясында сөйлеген сөзінде. – Өлкенің қазба байлықтарын

меңгеруде салынып жатқан Өскемен ГЭС-і – негізгі энергия көзі. Алайда оның құрылысы 1939 жылы басталса да әлі біткен жоқ. Өткен жеті жылда жұмыс көлемінің бестен бір бөлігі ғана орындалған. Электр стансалар министрлігі таяу уақытта бұл құрылыс үшін бүгінгіден үш-төрт есе көп қаржы және қажетті құрал-жабдықтар бөлмесе, Алтай өндірісінің көптеген жылдарға кешеуілдеп игерілері сөзсіз...»

Алғашқы экспедиция жинап қайтқан материалдар қыс бойы жан-жақты, түрліше қырынан зерттеуден өтті де, ақыры 1947 жылдың маусым айында Өскеменде шақырылған ғылыми сессияға ұласты. Академияның оған бірнеше институты қатысқан: ГФИ өлкенің геологиялық құрылымы, қазыналар қоймасының қоры мен құрамы турасында баяндамалар әзірлесе; кен зерттеушілер сол байлықты тиімді жолмен қазу жайында ұсыныстар әкелгенді; металлургия және кен байыту институты зауыттар технологиясы хақында; химиктер Алтайда күкірт қышқылын қосымша өндіру мүмкіндіктері туралы; ал энергетиктер Алтай өзендерінің күш-қуатын пайдалануды сөз еткен ұсыныстарын талқыға салған. Президенттің өзі, академик Ш.Ш. Шөкиннің пікірінше, «Кенді Алтайдың алуан байлығын ақыл зердесімен қайыра шолып, Шығыс Қазақстан өнеркәсібінің келешек мүмкіндігін... барынша анықтап берген» кең ауқымды баяндама жасаған. Одақтық министрліктердің, Жоспарлау комитетінің және жобалау мекемелерінің қатысуы әзірленген ұсыныстардың кедергісіз қолдау көріп, жедеғабыл жүзеге асуына жол ашқан. Қысқасы, Қазақ КСР ҒА-ның жыл бойы тыңғылықты әзірлеген көшпелі жиыны жер-су және кен байлығы ертеден мәлім болса да игерілмей жатқан Кенді Алтайдың орасан зор күш-қуатына жұртшылықтың назарын аударып, үкіметтің

сол үшін қыруар қаржы бөлуіне, өлкенің қарышты қадаммен өркендеуіне қозғау салған...

Алғашқы көшпелі сессияның тамаша нәтижесі – кентасы қорлы өлкенің табиғи қазынасын игеруге мұрындық болғаны, ғылыми ізденістерді өмір талабына қарай бұруға әсер еткені ой салып, алдағы жылдарда бұл өнеге зерттеу институттары үшін ғылыми деңгейі, ізденіс өрісі мен танымы сыналатын игі сынаққа айналмақ. Академик Қ.И. Сәтбаевтың тікелей ынтасымен, жетекшілігімен өткен ұлағатты жиындардың мәнділерін атаймыз: Батыс Қазақстанның өндіргіш күштерін, әсіресе мұнай өндіру мен іздеу шараларын саралап, жүйелі зерттеуге арналған Гурьев сессиясы (ақпан, 1949 ж.), Орталық Қазақстанның жер асты қазынасын жан-жақты барлау және игеру жолдарын талқылаған Қарағанды жиыны (бұл да сол жылы маусым айында өткен), бертінде Қостанайда шақырылған, Жезқазғанда екі мәрте, Өскемен мен Қарағанды қалаларында қайыра өткізілген ғылыми сессиялар...

Кейбір ғылыми мәслихаттардың қайыра өтуіне Қаныш Имантайұлы ерекше мән берген. Бұл кезде алғашқы кеңесте қабылданған ғылыми ұсыныстардың дұрыс-бұрыстығы, орындалуы тексеріледі; қайсыбіріне шұқшия үңіліп зер сала қарауға, қажеттілік туса – жол-жөнекей түзеуге болады; зерттеуші мамандардың ғылыми танымы өседі...

Соған мысал – 1954 жылы Өскеменде өткен екінші сессия: оған қатысқан институттар мен алыстан шақырылған мамандар құрамы пәлендей өзгерген жоқ; тек Кенді Алтай мәселесі күрделеніп, бұдан жеті жыл бұрын талқыландырылған қалпынан әлдеқайда өсті, соларды ғылыми сараптан тағы бір мәрте талқылауға ділгерлік туған. Әлбетте, Ертіс жағасында ірге тепкен елді

мекендер мен қалалар ерекше молайды. 1947 жылы жарбиған үйлері тау жотасына жабысып, Ертіс пен Үлбі өзендерінің жарқабағында, қысаң алаңдарда сығылыса орналасқан Өскемен көп-көрім сәулетті, тұлғалы жаңа орамдармен ауысқан; ұзын сигарға ұқсаған зауыт мұржалары да өскелең мекеннің тірлік-тынысын бірден танытқандай; алғашқы сессия жергілікті театрдың жөнең залында өтіп еді, енді түсті металлургия алыбы тұрғызған мәдениет сарайының үлкен де еңселі ғимаратында бас қосты; қазыналы өлкенің сан алуан өндірісі ұлғайған өзге қалалары да таңғаларлық өзгерістерге ұшыраған – темір жол тартылып, автомобиль жүретін «Шығыс шеңбері» салынып, жұмыс істей бастаған Өскемен ГЭС-і толық қуатына жеткен; Бұқтырма ГЭС-інің құрылысы жедел басталған...

Бұл жолы да ғалымдар жиыны әлденеше күн алқақотан отырып, Кенді Алтайдың алдағы он, жиырма жылдық өсу, өркендеу бағдарламасын белгілеумен тарқады..

Тарихи мәні ерекше болғандықтан, Қарағанды қаласында өтпек 1949 жылы сессияға КСРО ҒА-ның вице-президенті И.П. Бардин арнайы шақырылған-ды. Иван Павлович – қара металлургия өндірісінің асқан білгірі; Кузнецк, Магнитогор комбинаттарын тұрғызып, солардың күрделі өндірісін жүргізген маман, сол үшін де 1932 жылы академик болып сайланған, үздік ғылыми еңбектері үшін жеті мәрте Ленин орденімен марапатталған, Социалистік Еңбек Ері. Осындай біліктінің Орталық Қазақстанның өндіргіш күштерін ғылыми саралайтын металлургия секциясына басшылық етуі, Сәтбаевтың ойынша, әлі күнге дейін шешілмей, сөзбұйдамен келе жатқан аса мәнді мәселені Қарағанды іргесіндегі шағын өндірісті аса ірі қара металлургия комбинатына айналдыруға көмектесуге тиіс. Ақыры, сессия Теміртауда жаңа алып тұрғызуды

жақтап қаулы алды. Содан кейінгі сапар Қаныш Имантайұлының ынтасымен Сарыарқа жонында дүниеге келмек комбинатқа шикізат беретін темір кендерін көрсету мақсатынан туған-ды...

Саяхатты қос академик Теміртауға келіп, жұмыс істеп жатқан шағын зауытты, оның іргесіндегі Самарқан көлін көруден бастайды. Одан соң темір-марганец кендерінің көмбесі Атасуға түсіп, осы кенді түпкілікті зерттеуші, өздерімен бірге келе жатқан геолог-ғалым Б.С. Батищев-Тарасовтың (кейіннен Қазақ КСР Ғылым академиясына корреспондент-мүше болып сайланған) жан-жақты есебін тыңдаған. Келесі күні ғалымдар Жезқазғанға жетіп, мыс қоймасын аралаған. Сол күні-ақ олар Қарсақбайға соғады, іргесіндегі Балбырауын темір кендерін көреді. Одан соң Жезді кенішіне ат басын бұрады. Жезді марганеці туралы академик Бардинге түсінік беру қажет емес: 1942 жылы ол Қара металлургия наркомы И.Ф. Тевосянға: «Магнитогор комбинатын төтенше ауыртпалықтан құтқаратын – тек қана Жезді кені. Мұндай кен қоймаларын, тегінде, ертерек барлап, қорда ұстау жөн...» деп ресми хат жазған адам. Міне, сол кеніш. Жеті жылдан соң, жетпіске таяған шағында көруге тура келді...

Бірі күн Ұлытау өңірінде демалып, кенші, барлаушы қауымның сый-сияпатын көріп, ғалымдар тобы одан әрі Қостанай облысына аттанады. Мақсат – Аят пен Лисаков кен орындарымен танысу (бұл кендер келешекте Қазақстан мен Оңтүстік Оралдың металлургия алыптарының негізгі шикізат қоймасына айналмақ). Осы жерде саяхатшыларды Магнитогор комбинатының директоры Н.Г. Носов қарсы алады.

Т.А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен:

«И.П. Бардин мен Н.Г. Носов бізді Магнитогор комбинатын көре кетуге шақырды. Қазақстандықтар

бұл ұсынысты қуана қарсы алды. Орал өзенінің жағасына орналасқан тамаша қала, оның қолдан өсірілген жасыл бағы, сәулетті мәдениет сарайы, кітапханалары, гимнастика залдары бізге таңғажайып бір ертегі шәріне тап болғандай әсер етті. Бұл жерде бізге Иван Павловичтің өзі жолбасшылық етті...

– Сіздерге біз өте-мөте қарыздармыз! – деді комбинат директоры дастарқан басындағы меймандостық қабылдауда. Сөйтсек, комбинат өздеріне қажет ферромарганецті осы күнге дейін Жездіден алады екен.

– Олай болса, қарыздарыңыздан құтылатын сәтті кезең туды, – деп әзілмен жауап берді Қаныш Имантайұлы ниет білдіру кезегі келгенде. – Теміртау комбинатын салуға жәрдем беріңіздер! Орталық Қазақстанның темір мен марганец қорлары екі алыпқа да молынан жетеді...

Бұған дейін де жап-жақсы өрбіп келе жатқан Иван Павлович пен Қаныш Имантайұлының арасындағы достық осы сапарда ерекше бекіп, өзгеше сипатқа бет бұрғандығын ескерту парыз. Өмірге қадамын өндірістен бастаған, ғылымға практикалық жұмыстардан соң келген осынау екі адам сол жолы бір-бірін айрықша танып, рухани жақындасып қоштасқан... Қысқасы, И.П. Бардин осы сапардан соң Қаныш Имантайұлының барлық ынта-бастамаларына бұрынғыдан да зор жігермен қол ұшын беріп, жанын сала көмектесетін болды. Бұл достық Теміртау ғана емес, Аят, Лисаков, Соколов-Сарыбай, Қашар кен комбинаттарының жедел салынуына, Үлкен Торғайдағы темір-магнетит кендерін пайдалануға игі әсерін тигізді. Иван Павлович Өскеменде Алтай кен-металлургия, Қарағандыда химия-металлургия институттарының ашылуын мақұлдап, зор көмек көрсетті...

Қарағандыға қайтып келген соң Қаныш Имантайұлы сапарды одан әрі жалғастырғысы келді. Бұл жолы ол

Сарыарқаның өзі сирек болған терістік-шығысын көре кетуді құп көрген-ді. Бұған Н.Г. Кассин де қуанып, «Жасаң кезімде аралаған Шыңғыстауды тағы бір мәрте көріп қайтайын!» деп, бірге жүруге тілек білдірсін. Сөйтіп, біз осы өңірдегі полиметалл кендерін аралауға аттандық...»

Бұл сапарда олар Гүлшат, Қарқаралы, Саяқ, Жорғаны көріп, Шыңғыстаудың оңтүстік беткейіндегі Ақбастау, Құсмұрын, Мейзек (алтыны молырақ) мыс кендеріне соққан. Бұдан соң Қалба бөктеріне түсіп, Ақжал мен Бөкенің өткен ғасырдан қазылып келе жатқан ескі жылғаларын, Бақыршықтағы барлау жылғаларын (үшеуі де алтын кені, соңғы кеніш бертінде дүниежүзілік деңгейдегі қорлы кен орны екендігі анықталған) шұқшия аралап, соңынан Ертіс жағасына ат басын бұрады. Ағысы адуын һәм арналы өзеннің Ескі Шүлбі елді мекенінің тұсындағы оқшау жаратылған биік жарқабағынан қарсы беттегі ну қарағай орманын тамашалап тұрып, сөйтудің де себебі кейінірек ашылмақ, сол жерден жетпіс шақырымдағы Семейге жетеді. Сірә, бозбала күндері өткен қалаға соқпай кетуге Қаныш Имантайұлының дәті жетпеген...

Келесі күні екі академик облыс орталығынан жолбасшылар ертіп, баяғы «Қарқаралы – Майлықара – Семей» пошта жолының сүрлеуіне түсіп, Ертіс арнасынан екі жүз шақырымдай күнбатысқа туралай тартып, жолшыбай Дегелең, Мыржық тауларының қойнауын шола көріп, осы өңірден табылған көмір қазаншұңқырын тамашалап, келесі күні Тұңлік өзенінің жағасына келіп түнейді. Сарыарқа білгірлерінің қиыстап шыр айнала жүрулерінің түп мәнісі қазыналы Мыржық тауы болған: ғасырдың бас кезінде нақ осы өңірде ағылшын кәсіпкерлері тіміскі ізденістер жүргізіп, екі жерден шахта қазыпты; 30-жылдарда жарық көрген «Весь Казахстан» анықтамалығында осы таудың 25

жерінде (!) мыс кенінің танымал белгілері табылғандығы да айтылған; соғыс жылдарында жергілікті геологтар осы таудың түстік қолатынан марганец кенінің жер бетіне жақын жатқан мол қорын да іздеп тапқан, тек күре жолдан қашық орналасуы себепті өндіріс ашылмаған; ал Майлықара бөктерінен жергілікті қазақтар ерте заманнан арба білігіне жағатын қарамай алып жүрген шұңқырларды шұқшия қарап, келешекте мұнай іздетуге де ойлары бар-ды...

Әрине, шолғыншы сапарда мәнді ештеңе көре алмайсың. Сөйтсе де қос ғұламаның дара біткен көргіш қабілеті, одан да гөрі болжампаздық дарыны көп жайтты аңғарған. Алматыға келген соң екеуі тиісті мекемелерге ресми хат түсіріп, Мыржық қойнын түбегейлі зерттеу үшін арнаулы экспедиция жасақтауды ұсынған. Амал қанша, бұл өңірдің келешек тағдыры сол қарсаңда басқаша шешіліп қойған-ды: Мыржық, Дегелең, Майлықара (қазірде ол Қаражыра аталады, екі жарым миллиард тонна қорға ие көмір кеніші Ертіс атырабындағы қалың елді арзан отынмен жабдықтап отыр) таулары ғана емес, айналасындағы ат шаптырым кең дала, Ертіс жағасына дейінгі кең атырап әскерилерге беріліп, ерекше құпияланған полигон ұйымдастырылғаны мәлім. Бұл жайтты ғалым-геологтар сол күнде білмеген...

II

Қаныш Имантайұлының қайырымдылығы туралы әріптестері неше алуан хикаяттар шертеді. Бәрінен де азамат тұлғасын танимыз.

Он екі жыл ұдайы президент кеңсесінде хатшы болып еңбек еткен Антонина Сидоровна Додонованың осы ғұмырнама авторына бертінде әңгімелеген естелігі мынадай:

«Президенттің қабылдау бөлмесіне қарттар да жиі келеді. Әдетте олар еркіндеу кіреді де, «Қаныш қайда?» дейді. «Бос емес» десем, маған одырая қарап, шеткергі орындыққа жайғасады. Жуық маңда кетпейтінін сезген соң, «Қаныш Имантаевичті қайтесіз?» – деп сөзге тартамын. «Пойызға билет ала алмадым. Қанышжан көмектеспесе, сірә, үйіме қайта алмаспын...» деп күмілжиді келуші. «Ақсақал, біздің кеңседе темір жол кассасы жоқ». «Білемін, Қанышжан мен үшін қайдан болса да алғызып береді». «Билетке ақшаңыз бар ма?» «Бар, ақшасыз кісі жолға шыға ма, мінекей!» деп әмиянын көрсетеді. Билетін алдырып беріп құтылмақ болып, көмекшінің кабинетіне барып, Бөпежан Байбалановичті ертіп қайтып келсем, қартым орнында жоқ... Әлден соң төргі кабинеттен шақыру естимін. Сөйтсем, жоғалтқан қартым президенттің алдында сайрап отыр, маған қымсына қарайды. Қаныш Имантайұлы қолыма тілдей қағаз ұстатады. Онда не жазылғанын оқымай-ақ біліп тұрмын:

«Менің жалақым есебінен Антонина Сидоровнаға бір жүз сом беріңіз» деген қолхат. «Осы айда бұл нешінші мәрте?» деймін ішімнен. Есепшіден қолхатта көрсетілген соманы алып келіп, конвертке салып, президентке ұсынамын. Қаныш Имантайұлы оны қартқа береді, алмаймын деген еркіне қоймастан кейде зорлап ұсынады. Сондағы желеуі – «Бала-шағаңызға сәлем-сауқат ала қайтыңыз!» Қабылдау бөлмесіне шыққан соң шаруашылық бөліміне телефон соғып, ақсақалды пойызға отырғызып жіберуді ықтияттаймын. Қасымда бүгежектеп тұрған қарт: «Қызым, сен маған ренжіме. Алматыға келіп, бесікте тербеткен Қанышжанды бір көрмей қалай кетемін? Ақша емес, аяулы жанның ағалаған бір ауыз сөзін сағынып келдім!..» – дейді оғаш қылығына кешірім сұрап».

Қаныш Имантайұлына емін-еркін иектеп кіретіндер, тегінде Баянауыл қазақтары, ежелгі таныстары, жамағайын-жұрағаты; әрине, жезқазғандықтар да оқта-текте соғып тұрады; баяғыдай, Қарсақбайда тұрған кезіндегідей бір қоржын тас арқалап, қайткен күнде соны «Жер құпиясының білгірі, ғұлама Сәтбаевқа» көрсетпек болып, ту алыстан іздеп келетіндер де аз емес. Ондай бейнетқорларды қайтіп кіргізбейсің? Жоқ, мұндай «сәлем берушілерді» хатшы да, көмекші де ешқашанда тоқтатпайды, президент орнында жоқ болса, келетін уақытын айтып, қайткен күнде кездестіруге тырысады. Әсілі, президенттің өзі тағайындаған және өмір-бақи бұлжытпай сақтаған рәсім бойынша, өндірістерден келген адамдарды ол бірінші кезекте және ұзақ күттірмей қабылдайды. Әрине, жезқазғандықтар ерекше құрметте болған... Қайырымдылықтың тегінде шегі болмайды, оны аз иә көп деп таразыға тарту – жөнсіз әрекет. Қайырымдылық қасиет адамға туа бітеді. Қаныш Имантайұлының жомарттығы, ізгілігі де әкесі Имантайдан, одан да арғы ата-бабасынан ауысқан. Соның айқын мысалын академик Ш. Шөкин «Өмірдің төрт мезгілі», «ҰҒА-ның ғұмыр тарихы» кітаптарында топтап келтіріпті: мысалы, 1965 жылы Шапық Шөкіұлы КСРО Жоғарғы Кеңесі делегациясының құрамында Канадаға барған сапарында Парламент мүшелерінің дүниежүзілік құрылтайына жиналған өкілдер ортасынан кенет өзінің есімін орысша бұзып атаған үнді естиді... «Бұрылып артыма қарадым. Үстінде мінсіз тігілген смокингі бар, қазақтан айнамайтын бір кісі маған қарай тұра ұмтылды. Күлімсіреп келіп, құшақтаған қалпы бірсыпыра сөздерді былдырлап жөпелдемде айтып тастады, мен оны – біраз мүдіріп, әрең түсіндім: «Шөкин мырза, сіз мені танымай тұрсыз ба? – деді әлгі адам. – Мен Қазақстан академиясы құрылысында жұмыс істеген жапондықпын...» Ақылға сыймайтын кездесу! О, тоба,

мынау тәкаппар Оттаваның орталығында, осыдан жиырма жыл бұрын тағдыр тәлкегімен Қазақстанға тап болған жапон тұтқындарының бригадирін Парламент депутаты дәрежесінде көремін деп сірә да ойлаппын ба?!. Іле-шала ол Сәтбаев мырзаның денсаулығын сұрады. Қайтыс болғанын естігенде, көзіне жас алды. «Сәтбаев қандай қайырымды адам болғанын егіле айтып, күллі тұтқындарға жанашыр ниетпен қарап қамқорлық жасағаны үшін ол кісіні құрмет тұтқанын, әсіресе ауырып-сырқағанда дәрігерлік жәрдем көрсетуге ерекше ыждағат танытқанын есіне алып, кәдімгідей қамықсын...»

Ғалымның дербес мұрағатында «Қымбатты Қанеке!» деп басталатын жүздеген, мыңдаған хаттар дербес бумаларда сақтаулы. Көпшілігі пәленше жерден кен белгілерін көргенін хабарлаған. Болмаса шер-мұңын шағып, кейде ақыл-кеңес сұрап қиырдан жолдаған хатынан білеміз: дені – жәрдем тілеген хаттар; өйткені хат жазсаң – қайырымды Қаныш Сәтбаевтың жауап берерін, қалай да бір көмек жасарын жұрт жақсы біледі... Сол себепті жезқазғандық ескі жұмыскер Сарымолла Болманов көңілі жабырқаған күні сүйікті Қанышына өлеңмен хат жолдайды. Сондағы айтары: «Есен-сау жүріп жатыр балаларым, шөбі жоқ, қорада тұр қара нарым...» Қаныш Имантайұлы сол хатқа жауабын В.И. Штифановқа хат арқылы: «Ескі жұмыскерді ренжіткенің жарамаған, Сары-ағаң үйіне бір лау шөп жеткізіп бер!». Немесе Байқоңыр жұмыскері, қарт шахтер Әбдірахман Жақыпұлының өлеңмен өрілген хаты: «Сәтбаев, сізге жаздым хат, жүрмісіз аман саламат!.. Қырық жыл қазған шахтыдан көмек жоқ, көрдім сондай қиянат! Ақылы кең, шырағым, бұл назым – саған аманат!..» Бұл хаттың да жауапсыз қалмағаны түсінікті...

Жезқазған өңірінен өзіне жолданатын арыз, хаттардан көкейіне түйгенін ғалым, осы жаққа келген бір сапарында мәжіліс мінбесінен де бүкпесіз жария еткен: «Жолдастар, жергілікті өкімет басындағы азаматтар! – деген-ді академик әлеуметтік мән бере сөйлеп. – Жезқазған іргесін бекемдеуге атсалысқан кексе жұмыскерлерді қамқорлыққа алып, лайықты құрмет көрсету жөнінде ескерткім келеді. Ескі жұмыскерлердің біразы кешелі-бүгінде маған арыз айтты, кейбірі Алматыға да хат жазып тұрады. Бәлкім, солардың қайсыбірі менімен таныстығын арқаланатын шығар... Сөйтсе де, жолдастар, бір мезгіл «Осы адамдар бізге неге келмейді, ұсақ-түйек шаруаларды неліктен алыстағы Сәтбаевқа айтады?» – деп ой жүгіртіп көріңіздерші. Иә, өздеріңізге осындай бір сауалдар қойып. Меніңше, сіздерге олар сенбейді, әлде есік алдында ұзақ тосып мезі болған немесе жүре сөйлесіп, біржола безіндіріп қойғансыздар... Ал арыз иелері – базар маңында жүрген қайыршы иә жол аузындағы тіленшілер емес. Жезқазғанды жанқиярлық еңбегімен алға сүйреген, күрек-қайлаларын жаяу арқалап жүріп, осы күнгі қуатына жеткізген қадірменді адамдар. Бұларды арызқой еткендерің ұят, жолдастар!..»

Қаныш Имантайұлы депутат болып Қазақстанның Кенді Алтайдан Атырауға дейінгі қиырынан түгелдей дерлік (Риддерден екі мәрте, Атырау, Жезқазған, Қарағанды қалалық және ауылдық аймақтардан) сайланған. Анығында әрбір сайлау сайын академия президентіне дауыс беретін аймақ өзгеріп отырады, бұл да себепсіз емес – беделді мемлекет қайраткеріне экономикасын жедел көтеруді, іргелі шараларға ділгер аудандар берілуге тиіс; өйткені ел тілеуіндегі атпал азаматқа – нардың жүгі артылады; бұған қоса академик Сәтбаев КСРО Жоғарғы Кеңесіне де төрт мәрте депутат болып сайланған.

Бұл жайт та ғалымға жолданатын сайлаушылар аманатын, жеке бастың мұң-шері айтылған түрлі тапсырма-міндеттердің, ұсыныс-хаттардың, шағым-арыздардың жағрафиясын кеңейте түскен...

«Аса қадірлі Михаил Маркович! (Рутман – Қазақстанның Москвадағы өкілдігінің қызметкері – М.С.) Ерлі-зайыпты геологтар Инешиндердің Кенді Алтайдың жер асты байлығын барлаудағы еңбегі ерекше зор. Бір ғана өкінішті жайт, осы отбасының перзенті бақытсыздыққа душар болғаны шымбайыма батады: олардың үлкен баласы Валерий тұмаумен сырқаттанып, соңынан мүлдем естімейтін болып қалыпты. Алты жыл емделуден соң байғұс бала логопед арқылы оқуға үйренген, кәдімгі мектепке бірақ қатынай алмайды... Сізге мен Павел Викторовичтің баласын Мәскеудегі саңырау балалар интернатына орналастыратын бір амал жасайды деп ерекше сенемін!..»

Ғалымның мұрағатында ерлі-зайыпты геологтардың Ұлы Қазан, Бірінші мамыр мерекелерімен құттықтап әрі Валераның Мәскеу интернатында өте жақсы оқып жүргенін, академик атасына шексіз алғыспен сәлем жолдайтынын хабарлаған хаттары сақтаулы.

Бәймен Алтыаяқұлының тағдырына Қ.И. Сәтбаевтың өзі араласқан, оны әр кезде жолданған екі хаттан аңғарамыз. Алғашқысы Ұлытауға 1944 жылғы 24 маусым күні жазылған,

«...1916 жылғы көтеріліс кезінде Аманкелді батыр мен оның сарбаздарына қару соққан тамаша еңбегіңіз, қадірлі Бәйке, халық бақыты үшін болған ұлы күреске сіздің белсене қатысқаныңызды дәлелдеумен бірге... сол кезде қолданған қару түрлерінен тарихи мағұлмат береді және бұл келер ұрпақ үшін өте бағалы ескерткіш!» – десе, 1950 жылдың 25 наурызы күні Қазақ КСР Әлеуметтік қамсыздандыру министрлігіне ресми

жолдаған екінші хатында депутат Сәтбаев қарт жұмыскер, азаттық жолындағы күрескер Б. Алтыаяқұлына тиісті зейнетақы тағайындауды өтінген...

Мұрағаттағы «Депутатқа хаттар мен арыздар» деп дараланған шкафтың сөрелерінде қаттаулы тұрған әрбір қораптан неше алуан адамдар тағдырын аңғаруға болады. Солардың қайсыбірі Одақ түкпірлерінен жолданған: Том технология институтының профессоры Н.С. Пенн бұрынғы шәкіртіне дербес зейнетақы ала алмай жүргенін ескертсе; нақ сондай үміт артқан өтінішпен Қарағанды көмір ошағының орасан алып екендігін дәлелдеуші ірі маман А.А. Гапеев те өзекжарды хат жазыпты; осы тарауда есімі аталған, Атасу темір кенін (қазіргі Қаражал) түбегейлеп барлаушы Б.С. Батищев-Тарасовтың жұбайы сырқаттанып қалған ерін Мәскеудің арнаулы емханасына жатқызуға көмек сұраған хат та сол шкафта...

Татарстанның Ар кентінен 1950 жылдың 14 желтоқсанында жолданған хатта мынадай жайт баяндалған: «...Сәлем жолдаушы өзіңіздің бұрынғы тілемсегіңіз, Отан соғысының 1-дәрежелі мүгедегі Осин В.И. Сіз жіберген 100 сомды алдым, шексіз алғыс жолдаумен бірге, бұл тілектің ішінде кішкентай ұлым мен оның жас шешесі де бар, осы ақшаның 66 сомына біз Юрикке пима мен жылы күртеше сатып әпергенімізді хабарлауды жөн көрдік. Қаныш Имантаевич, Сізге, отбасыңызға денсаулық, бақыт тілейміз!..»

«Сізден нақты көмек сұрауға мәжбүрмін. Үш жыл қатарынан Алматыға барып, электротехникумда оқуға қолым жете алмады. Әкем – неміс ұлтынан, шешем – орыс қызы. Әке-шешемді 1941 жылы Куйбышев қаласынан Қазақстанға жер аударған... Арманым – техникалық мамандық алу, сол үшін 8 класты бітірген

құжатымды 1947 жылы электротехникумға жібергемін, шақыру да алдым, бірақ Жездідегі спецкомендатура Алматыға баруға рұқсат бермейді...» – деп қиыла өтініпті Михаил Раймондович Оберт 1950 жылдың ақпанының 20-жұлдызында жолдаған хатында. Қазақ КСР Ішкі істер министрінің міндетін атқарушы Екешов сол жылдың маусым айының 12-сі күні М.Р. Обертке Алматыға баруға рұқсат берілгендігін Қ.И. Сәтбаевқа ресми хабарлапты. Демек, М.Р. Оберт арман еткен оқуына түскен...

1946 жылдың 17 қарашасында КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты Қ.И. Сәтбаевқа Қарағанды облысындағы Жаңаарқа стансасының тұрғыны Е.Ф. Ветцельден мынадай арыз жолданған:

«Мен – Украинадан жер аударылған немістердің бірімін. Күйеуім Харьков қаласындағы еңбек армиясында, қолымда 7 балам бар, ең үлкені 17 жаста, кішісі – үште. Пәтер ала алмадым, жалдаған үйімнен шығарғалы жатыр. Балаларымда киім жоқ – тұттай жалаңаш, бәрі жалаңаяқ, нан алатын кәртішке де бермеді, көмір де тимеді. Көмек сұрап бармаған жерім жоқ, ешкімнің көмектескісі келмейді. Балаларымның нан сұрап жылағанын, олардың суық пен аштықтан көз алдымда өлуіне мен, туған анасы, қалай шыдаймын?! Әкесінің неміс болғанына балаларымның кінәсі жоқ қой, айтыңызшы, құдай үшін, барлық халықтар теңдігін әлемге жария еткен Кеңес Одағында олар қаңғыбас иттей қалайша тентіреуге тиіс? Сіз, қымбатты депутат, менің осы кіріптар жағдайыма бірдеме жасаңыз, ең құрығанда, балаларымның бірнешеуін жетімдер үйіне қабылдасын немесе аман сақтауыма жағдай туғызсын...»

Әлбетте, бұл хат иесіне де жәрдем көрсетілген. Тіпті көмектің заңды да тұрақты жөні табылыпты: жеті бала

тауып тәрбиелеген Е.Ф. Ветцельге 3-дәрежелі «Ана даңқы» ордені беріліп, соған орай тиісті жәрдемақы тағайындалыпты; қомақты көмек те жасалған.

Ғалым-геолог Н.А. РОЗЫБАКИЕВАНЫҢ естелігінен:

«...Халық жауының қызы болғандықтан, ізденісіме қажет геологиялық құпия материалдармен танысуға құқым жоқ-ты. Бізді, бес-алты жас минералогты, рәсім бойынша ғылыми кеңеске шақыратын. Алайда есік алдында 1-бөлімнің бастығы көлденең тұрып, өз тізіміндегілерді ішке кіргізеді де, мені қақпайлап ұстап қалады. Шарасыздықтан жаным түңіліп, көз жасыма ие бола алмай, жұмыс орныма қайтамын да, минералдарыма шұқшиямын... Сол қиянат үш жылға созылды. Ақыры, не керек, геология жыңғылына кіре алмайтынымды түсіндім. Кіргім келсе де мен үшін ол – жабық есік. Үй-ішіммен ақылдасып, қаншама ауыр болса да институттан кетіп, мамандығымды өзгертуге бел байладым. Өтініш жазып, атша тулаған жүрек лүпілін тежеп... институт директорына кірдім.

Қаныш Имантайұлы креслоға отырғызып, қолымдағы арызды оқыды да кететін себебімді сұрады. Шынымды айтуға тура келді. Басын шайқап түнеріп отырды да телефон трубкасын көтеріп, құпия материалдармен танысуға рұқсат ететін бұйрық дайындауды ықтияттады. Содан соң ғылым докторы И.П. Новохатский мен академик И.И. Бокты шақырып, диссертацияның тақырыбын ойластырып әрі аспирантураға жедел қабылдауға нұсқау берді. Сөйтіп, бар-жоғы ширек сағатта Қаныш Имантайұлы келешек тағдырымды тап-тұйнақтай шешіп, өз қолыма ұстатты...»

Осыншама хаттар тасқыны Қаныш Имантайұлының ғылыми және мемлекеттік зор шаруалармен қоса

дарқан өмір күн сайын алдына тартқан түрліше ұсақ істермен де айналысқанына куәлік етеді...

Әділін айтқанда, президенттің алдына келген хат пен арыздың бәрі де әлеуметтік мән-мағынаға ие болып, маңызды іске айналған. Өйткені Қаныш Имантайұлының кәміл сенген ойынша, әрбір арыздың соңында тірі адам бар; әрбір адам – қауым мүшесі, демек, оған мемлекеттік тұрғыдан қарау керек; депутатқа жолданған шағымның мәні тіпті де өзге болуға тиісті, себебі ол – үкімет адамы...

III

М.О. ӘУЕЗОВТИҢ «Қазақ халқының зор ғалымы»
очеркінен:

«Қаныштың бір ерекшелігі – ол химикпен де, биологпен де, физикпен де, медикпен де, тарихшымен де, тілгер-әдебиетшімен де өздерінің ғылыми тілінде сөйлесе біледі. Мамандық тілдерімен үндесіп, ұғыса біледі. Және ол әр ғылымның саласындағы әрбір кезеңде пісіп келген нақтылы, жауапты мәселелеріне қажет болған мәслихатын айтып, мықты басшылық ете біледі. Жұмысқа мойымайтын үлкен ісшілдік те бар. Өз басының білімін өсіруде жан-жақты, кең өрісті ғалым болуда тынымы жоқ, ізденуші Қаныш Қазақстан Ғылым академиясының ауқымында қызмет ететін ғалымдардың барлығына да анық ұстаз, үлгі боларлық білгіш...»

Сол азамат елуге келді. Ел ағасы атанды, Жезқазғанда жүргенде ол өзін асау үйреткен жасаң жігіттей сезінетін: көп ісі алда тұрғандай, бергенінен – бермегі, мол өнерінің де ту биігі, Ұлытаудың Едіге шыңындай асқары да ілгеріде сияқтанатын...

Қаныш Имантайұлының өзі мерейтойын соншама дабыралап өткізуді қалаған жоқ-ты: бала-шағасын, дос-жарандарын жинап үйінде шағын кеш жасауды лайық көрген; екі-үш күнге уақыт тауып, Баянауылға барып қайтуды жөн көрген... Алайда шартараптан келіп жатқан құттықтау хаттар мен жеделхаттар тасқыны, газет-журналдарда жарияланған аткөпір мақала, естелік, очерктер еркінен тыс басталып, үлкен салтанатқа ұласты...

КСРО ҒА президенті С.И. БАВИЛОВ, бас ғылыми хатшысы А.В. ТОПЧИЕВ-тың жеделхатынан: «...КСРО Ғылым академиясы Сізді Қазақстанның кен байлығын түбегейлі зерттеуші кеңестік ірі ғалым деп біледі.

Республикаңыздың жер асты қазынасын ашу жолындағы орасан зор табыстарыңыз бен ғылыми тамаша еңбектеріңіз – Қазақ халқының ғана емес, күллі Кеңес Одағының мақтанышы».

И.Ф. ТЕВОСЯН, КСРО Қара металлургия министрі:

«...Сіздің Жезқазған ауданынан орасан зор мыс кенін ғана емес, Ұлы Отан соғысының қатерлі күндерінде құнарлы марганец қоймасын тауып бергеніңізді Орал металлургтері ешқашанда ұмытпайды. Бұл ерліктің шынайы бағасын ұрыс майданына шайқасқа шыққан Кеңес танктері айқын дәлелдеген болатын».

В.А. ОБРУЧЕВ, академик: «...Мені жұрт Сібір геологтары мектебінің негізін салушы деседі, Қаныш Имантайұлы Сәтбаев болса – осы мектептен білім алған кен іздеуші. Мұндай қабілетті шәкірттің ғылым кеңістігіне қанат қағып зор табыстармен көрінуі – мен үшін әрқашанда зор мақтаныш!..»

Мұндай ыстық ықыласты лебіздер Қазақстанның түкпіртүкпірінен – ірі өндірістерінен, ауыл-селоларынан, облыстық, аудандық партия және атқару

комитеттерінен ондап, жүздеп түскен. Кеңес Одағының әр жерінен келген құттықтаулардың өзі жүзден астам. Жағрафиялық ендіктермен шолсақ – Мәскеу, Ленинград, Киев, Ташкент, Фрунзе, Нүкіс, Баку, Ереван, Тбилиси, Ашгабад, Сталинабад, Том, Магнитогор, Свердлов... Бәрі де жайсаң азамат, ғұлама ғалым Қ.И. Сәтбаевқа зор еңбектері үшін алғыс айтып, шын жүректен мақтан ететіндіктерін тебіренерлік жылы сөздермен білдіріп, құттықтау хат иә жеделхаттар жолдаған. Таңданарлық гәп: солардың ешқайсысы да өзара келіспесе де Қаныш Имантайұлын құтықтай отырып, Қазақ КСР Ғылым академиясының аз жылдағы зор табыстарын сүйсіне атаған; былайша айтқанда, академик Сәтбаевтың мерейтойы академияның ержеткен, есейген, кемелденген мерекесі деп бағалаған; бұдан туатын мәнді уәж және айдай шындық, барлық құттықтаулардың жалынды сәлем жолдап, ыстық ілтипат білдірген ой-пікірі де осы – Қ.И. Сәтбаев пен Қазақстанның Ғылым академиясы ажырамас бір ұғым дегенге сайған!

Ғалымның өзі ешқашанда күтпеген, көңілін өсіріп, шексіз риза еткен жеделхаттар да аз емес-ті: «Сіздің шынайы өмір талабына орай туған ғылыми еңбектеріңізге ерекше сүйсінемін!» – деген құттықтау жолдапты қарт академик-энергетик, белгілі мемлекет қайраткері Г.М. Кржижановский. Қаныш Имантайұлы сол сөздерді оқып отырып, Геолком мен Түсті металл басқармаларының әсіре білгіш сарапшылары 1930 жылы өзіне шетқақпай көрсеткенде, Глеб Максимиллиановичтің сенім білдіріп, Жезқазғанды барлауға алғаш рет қаржы бөлгізгенін сүйсіне есіне алды. Біле білгенге бұл – қайраткерлік пен үлкен ізгіліктің нышаны! «Домна Ефимовна және... өзімнен большевиктік жалынды сәлем қабылда, қадірлі дос! Елуге келіпсің, бірақ сен маған әлі де бәз-баяғы, өзіміз

алғаш кездескен жылдағы жас жігіт сияқтысың! – депті «Атбастүстіметал» тресінің бұрынғы басқарма төрағасы, дербес зейнеткер К. Бронзос. – Туған халқыңның сүйікті ұлы болу қандай бақыт?! Ал сен – бір ғана қазақ емес, кең-байтақ Ұлы Отанның сүйікті перзентісің. Өйткені, бүкіл Кеңес Одағының гүлдене беруі үшін жан аямай еңбек етіп келесің...» «Гүлдену жолындағы күн сәулелі Қазақстанға Сіздей перзенттер аса қажет, – деп қуантқан-ды Ленинградтан, КСРО ҒА-ның корреспондент-мүшесі Н.Г. Келль. – Сіз тамаша еңбегіңізбен дүние жүзіне қазақ халқының кім екенін, КСРО халықтарының ұлы достығы қандай жетістіктер бергенін танытып келесіз. Сол үшін де қазақ халқының елуге келген даңқты перзенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаевқа бас иіп, қол соғамыз. Бұл сөзді бір топ орыс достарың – жан-тәнімен Сені сүйетін және өздерінің сүйіспеншілігін ешқандай асылға айырбастамайтын (өйткені саған біржола берілген, өзіңді де солай деп ойлайтын) әріптестерің шын жүректен жолдап отыр».

Ғалымның елу жылдық тойы 1949 жылдың 14 мамыры күні Абай атындағы мемлекеттік опера және балет театрында өткен. Залда қоғамдық ұйымдардың өкілдері, ғалымдар, әдебиетшілер, геологтар, ғылыми қызметкерлер, Қарағандының, Жезқазғанның, Өскеменнің жұмыскер делегациялары... Қазақстан геологтарының ақсақалы, академик Н.Г. Кассин той иесінің өмір жолы, инженерлік және ғылыми қызметі туралы жасаған баяндамасынан соң мінберге Мәскеуден (академик В.Г. Фесенков пен корреспондент-мүше И.П. Герасимов), Өзбекстаннан (академик А.С. Садықов), Әзірбайжаннан (геология докторы К.А. Әли-Заде), Белоруссиядан (академик Н.Ф. Ермоленко), Қырғызстаннан (профессор Г.Н. Виноградов) арнайы келген делегация басшылары көтеріліп, Қаныш Имантайұлына, сол арқылы Қазақстан ғылымына деген

ілтисат лебіздерін естірткен. «Партия мен үкімет өзіңізге сеніп тапсырған Қазақ КСР Ғылым академиясының басшысы міндетін Сіз кеңес ғалымына тән мол жігерқуатпен тамаша атқарып келесіз, республиканың барлық еңбекшілері қадір тұтар сүйікті азаматы болып отырсыз. Сіздің ғылыми және мемлекеттік қызметіңіз Қазақстандағы озық ғылым мен мәдениеттің гүлденуімен тікелей байланысты...» – делінген Қазақстан КП(б) Орталық Комитеті, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі мен Жоғарғы Кеңесінің төралқасы той иесіне жолдаған құттықтау хатында.

Салтанатты жиын соңында Қаныш Имантайұлы тебірене тұрып, жүрек түкпірінен жарып шыққан алғыс сөзін естірткен:

«Өмірімнің әр түрлі кезеңдерінде атқарған азды-көпті еңбегімді сөйлеген жолдастар асыра атап өтті, мерекелі күні мадақ сөздердің басымырақ айтылатыны мәлім. Оларға бір ғана түзету жасағым келеді: нендей жұмыста болмайын, қандай міндет атқармайын, білімімді мен Отанның барлық халықтары бірігіп құрып жатқан баянды бақыт жолындағы жаңа құрылысқа арнадым; соның бір кірпішін болса да берік әрі орнын тауып қалауға тырыстым. Бұл әрбір Кеңес адамына тән ардақты міндет екеніне менің күмәнім жоқ. Сол себептен де өз еңбегімді солардан артық иә өзгеше даралай алмаймын. Ал бүгінгі құттықтауларда менің атыма айтылған барлық мадақты негізгі иесіне – барлық жеңістеріміздің ұйымдастырушысы және дем берушісі – Ленин-Сталин партиясына арнаймын. Әрине, алдағы өмірімде, қызметімде халқым мен партия мүддесі жолына барлық күш-қуатымды, қабілет-жігерімді аямай сарқа жұмсап, еңбек ете бермекпін!»

Т.А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен:

«...Меніңше, әрбір саналы адамның жүрегінде мәңгі ұялап қалатын, өзіне жер жаннаты сияқтанып көрінетін өте ыстық әрі қымбат жер пұшпағы болады. Қаныш Имантайұлы үшін ол – Баянауыл, осы таудың батыс бөктеріндегі Айырық ауылы! Соңғы кезде ол туған жерін жиі-жиі есіне алып, кейде түсінде көріп, «Ақкелін бұйраттарында саят құрып жүр екенмін, қолымда ағатайымның қыран қаршығасы...» – деп қамыға да аңсай айтатын, атамекеніне ат ізін салмағанына жиырма шақты жыл болған-ды... Ақыры, 1949 жылғы жазғы саяхаттың соңында, Екібастұзға түнеп шыққан түннің ертеңінде, қасындағы геолог серіктеріне осы жерден туған ауылына барып қайтуға көңілі ауғанын, биылғы демалысының үш күнін соған жұмсайтынын мәлімдеді.

...Аудан орталығы болғалы қалалық келбетке енген бұрынғы станицада көп аялдаған жоқпыз. Еңбекшілермен жүздесіп, қонақасы ішкен соң, Қаныш Имантайұлының атақонысындағы

«Теңдік» колхозына аттандық. Жерлестеріміз бізді әлденеше шақырым жерден қарсы алды. Атақты ауылдасының арнайы іздеп келе жатқанына ерекше қуанған жандар мәре-сәре, Қаныш та балалық шағына қайтып оралғандай біржосын шат-шадыман күй кешті.

Үлкен ауылдың алдындағы шалғынға аунап, жылымық өзеннің қалдық суына шомылды, содан кейін өз қыстауына бет түзедік. Ескі қыстау мейлінше тозыпты, қораның әр жері құлап қалған. Осынау жұпыны мекеннің еңселі сарай сияқтанып, бала көңілін биікке діттегеніне қайран қаласың, көрмесең, тіпті сенбейсің... Қаныш Имантайұлы қасына екі құрдасын ертіп, өздері асық ойнаған Жертасты, шана тепкен Қарамұрын дөңін аралап шықты. Ақырында бастауыш мектеп болған бұрынғы Шорман ауылына, қазіргі Теңдік мекеніне

келдік. Әрине, біздің келуіміз ұлан-асыр тойға айналды. Қарсылығымызды тыңдаған ешкім жоқ. Туыстарымыздың айтатыны – сүйікті Қанекеңнің ақ жүзін, жайсаң қылығын, жарасты күлкісін, құлақ құрышын қандыратын әнін сағындық!..»

* * *

Қазақ КСР Ғылым академиясының құрылғанына бес жыл толды. КазФАН атанған кезінде-ақ өмірдің талай өткелегінен өткен, есею дәуірі соғыс жылдарына дөп келіп, тез жетілген ғылым ордасының бірден-ақ келелі ізденістерге кіріскені ақиқат. Бұдан үш жыл бұрын (1948 ж.) КСРО ҒА-ның төралқасы оның жұмысын талқылаған. Мәжілісті қорытқанда академияның президенті С.И. Вавилов: «Қазақ академиясының алғашқы қадамы турасында жан-жақты әңгіме еткен академик Сәтбаевтың баяндамасы, меніңше, өте жақсы әсер туғызды. Өндіріске тапсырылған екі жүзден астам ғылыми ұсыныстың өзі-ақ бұл ұжымның республика экономикасын көтеруге қолғабыс етуден жаңылмағаны айғақ. Үйлестіру кеңесі Қазақ КСР Ғылым академиясының өз жұмысын қарымды адыммен және кешенді көлемде бастағанын атап өтуге тиіс...» – дей келіп, республика ғылымының биология және физика-математика саласында ғана кешеңдеу өрістеп келе жатқанын ескерткен.

Содан беріде бірталай игі шаралар жүзеге асты. 1951 жылы Қазақстан ғылым ордасында үш-төрт бөлімше, 20 ғылыми-зерттеу институты және дербес жұмыс істейтін сектор, әлденеше филиал, база, түрлі ізденіс ошақтарын қосқанда 47 ғылыми мекеме болған. Соларда әлденеше мың адам еңбек етеді. Әрине, бұл қарсаңда ғылыми қызметкерлердің құрамы, ой-өрісі, тәжірибесі едәуір өскен. Сондықтан да ВАК төралқасы бірталай институттардың ғылыми кеңестеріне

докторлық диссертациялар қабылдауға рұқсат еткен. Солардың бірі – академия президенті басқарып отырған ГҒИ...

Әрбір институт үшін өндіріс ошақтарымен байланыс – міндет қана емес, алдағы тірлік-тынысын, өсуін, табысын анықтар өмірлік ділгерлік. Өйткені кейбір зерттеулер ірі комбинаттардың, ауыл шаруашылығының, министрліктердің талабына сәйкес өзара шарт жасау арқылы, солардан түсетін қосымша қаржылармен орындалады. Бұл институт басшыларын өмірдің сол күндегі талап-тілегіне құлағын түрік ұстап әрі өзі басқарып отырған ұжымның тірлігін өз бетінше қамдауға мәжбүр етеді. Осының бәрі республикадағы ғылым ошағының үрдіс көтерілуіне, Одақ институттары деңгейіне жетуіне жол ашқан. Бір ғана дерек: зерттеу өрісі мен өндіріске берген нақтылы кірісі жөнінен, бес жасқа толған қарсаңында ол бүкіл Одақ көлемінде өзінен отыз жыл бұрын құрылған Украина ҒА-сына ғана жол беріп, екінші орынға шыққан...

Қазақстан коммунистерінің төртінші құрылтайында (1949 ж.) академик Сәтбаев республика ғылымының өрісі жайында қосымша баяндама жасаған. ҚКП(б) Орталық комитетіне мүше болып тұңғыш сайлануы да сол жолы. О күнде бұл – үлкен сенім, зор дәреже, мансапқор кейбіреулер өзіне бақ санаған мәртебе. Бүкілодақтық жоғарғы аттестациялау комиссиясы сол қарсаңда геология профессоры атағын бекітті. 1951 жылдың басында Қаныш Имантайұлы КСРО ҒА-ның тапсырмасымен Тәжікстанның Ғылым академиясын құру ісіне белсене қатысады. Жаңа ғылым ордасының шаңырақ көтеру салтанатында қазақ ғалымы сол академияға құрметті мүше болып сайланады.

Бүгінгі күннің алыс көкжиегінен қарағанда, мадақ-марапаты мол әрі соншама биік атақ-даңққа Қаныш

Имантайұлының небәрі алты-жеті жылда жеткенін, сол табыстың бәрі-бәрі заңды әрі қомақты еңбегіне жасалған құрмет екеніне тәнті боласыз. ҰҒА академигі Қ. Жұмалиевтің «Өнегелі өмір» баянындағы сипаттамасымен айтсақ, «Әр адам өз халқының кішкентай бір бөлшегіне ұқсас. Менің қиялымда Қаныш аға қазақ халқының кеңпейілдік, жомарттық, ақжарқындық, аңғалдық, сабыр-салмақтылық, бір нәрсеге берілсе – құлай берілушілік, еңбексүйгіштік сықылды жақсы қасиеттерін түгел қамтып, орыс, батыс, шығыс мәдениеттеріне де емірене барып, етегі толып қайтқан, олардың да тек жақсы жақтарын өз бойына сіңірген және осы қасиеттерін... халық игілігіне жұмсауға өзінеөзі іштей серт етіп, іске бел буған ұлы адамның бейнесін көзге елестетті...» – дегеніне шүбәсіз иланасыз.

Зерделеп қарасаңыз, заман аужайы да соған бейім еді. Қазақ қауымы басынан кешкен тарих көші де соған айғақ. Қай уақытта болсын Қазақ Елі әлдебір билеуші хан иә көш бастаушы ақылгөй биді өзіне басшы еткен де (сол үрдіс бүгінде, тәуелсіздікке жеткен заманда өзгерді ме?), сол мықтының дегенімен жүріп-тұрып өмір сүрген. ХХ ғасыр басында қазақтың рухани ақылгөйлері Ахмет Байтұрсынұлы және Әлихан Бөкейханұлы бастаған Алаш арыстары дәурен сүргені – тарихи шындық. Қатыбас уақыт олардың ісін де, ғұмырын да көктей орды; көшбасшының бос орнын билеуші партия алға шығарған ұлт қайраткерлері ауыстырса керек-ті. Амал қанша, олардың білімді, білікті тобы «Қызыл қырғында» еркек тоқтыдай құрбандыққа шалынып кете барды. Соларды билікте ауыстырғандардың өктемдігі басым болғанымен, ой-өрісі, білім-танымы, ақыл-өресі шынайы көсемдікке жетпеді. Сауат деңгейі күрт көтерілген қазақ елі рухани басшыға ділгер болып жетімсіреген жағдайда өмір сүрді...

Сөйтіп жүргенде ұлт аспанында қараңғылықты айқара түрген жарық айдай болып дара тұлға Сәтбаев шықты. Одан да бұрынырақта ұлт зиялыларының кезекті толқынын бастап Мұхтар Әуезов көрінді. Екеуі де саяси майданның бетке ұстар көшбасшысы болған жоқ, сөйтуге ұмтылған да жоқ... Білім мен ғылым саласында, мәдениет пен әдебиет әлемінде өз тұрғыластарынан күншілік, айшылық жерге ұзап биіктеп шығып, өнегелі ісімен, баянды еңбектерімен, кісілік биік тұрпатымен үлгі етер нағыз кемеңгер тұлға, ұлт лидері боп танылды. Кестелі ойды тереңнен суырған Абай хакім өсиет еткен «Болмасаң да ұқсап бақ...» дегені қолмен қойғандай дөп келіп, ел мерейін көтерген, күллі қазақ халқы мақтан тұтқан бірегей де ғұлама ғалымдар атанды. Ең ғажабы, осы танымға олар қызыл насихаттың пәрменді үгітімен емес, өздері бекем сомдаған ұлы еңбектерімен жетті. Қос алыптың маңдайымызға біткеніне тәубе делік те жүрек дүрсілімен шексіз сүйсінейік!..

ҚИЯНАТТА

I

Ғылым академиясының саяси ұстанымын тексеру, өмірдің әр саласына үстемдік етуші һәм билеуші идеологияның қасаң талабымен бағыт-бағдарын шектеуге әрекет шаңырақ көтерген жылыақ басталған. Сену қиын, тарихи айғақтар соған еріксіз мойындатса – шараң қанша?!..

Сірә, ғылым ордасына сайлануға мүдделі болып, әлдеқандай себеппен сол тізімге кірмей қалған ғалым-филологтардың кейбірі Тіл және әдебиет институтының директоры Есмағанбет Ысмайылов пен ғылыми кеңес мүшелерінің «саяси соқырлығы және ескі заманды

көксеушілдігі» хақында Қазақстан КП(б) Орталық комитетіне «домалақ» ақпар жолдайды. Әрине, нақты айғақтармен күшейтілген: институттың зерттеу тақырыбында халық фольклорын жинауға, батырлық дастандар мен эпикалық поэма, ескі аңыз-лақаптарды насихаттауға, әсіресе ұлтшыл ақынжыраулар жырын жариялауға ерекше көңіл бөлінетіндігі, мұның ескі заманды көксеуден тезірек арылып, кеңестік өмір салтанатына шұғыл бет бұру турасындағы БКП(б)-ның, оның кемеңгер көсемдерінің дара ойларымен қиыспайтындығы бадырайтып көрсетілген...

«Большевик-филолог» деген лақап есім қойылған дара арызға ерекше мән берілді. 1946 жылдың қара күзінде қарамды комиссия жасақталып, институттың құрылғаннан бергі зерттеуіне шұқшия үңілді. Белсенді идеологтармен құрамы күшейтілген топ іздегенін әлбетте артығымен тапты.

Қаныш Имантайұлы ә дегеннен-ақ қатыбас тексерушілердің осы жайтты тіміскілеуін тежеп, институт бағдарын саяси қаралаудан ақтауға тырысқан. Нысанаға ілінген ғалымдарды да қорғап баққан. «Бұл кісілер талай жылдан бері іргелі зерттеумен шұғылданып келеді, қазақ тілі мен филологияның жетекші ғалымдары, – деген-ді ол комиссия мүшелеріне. – Мен өзім халықтың рухани мұрасын зерттеп, жинаудан саяси қателік іздеуді түсінбеймін. Базар мен Мұрын жыраудың, Шортанбайдың, Шәңгерей мен Мәшһүр Жүсіптің өлең-жырларын, ондаған мың жол толғауларын зерттеуге тыйым салу, рухани мұрамыздың тұтас бір кезеңін жауып қою – нағыз көрсоқырлық, саяси қылмыс!..» Комиссия мүшелерін иландыра алмаған соң Орталық Комитетке де барған. Алайда республика партия ұйымының бірінші хатшысы Жұмабай Шаяхметов

академия президентінің мән-жайды тым әріден баяндаған түсіндірмесін тыңдамай:

– Әй, Қанеке, танауыңды көрінген іске тыға бермей, тиыш жүрсеңші! Саған тиіспейміз, ал ана гуманитарларды басқаратын вице-президент Сауранбаев пен ескі заманды шұқшия зерттеуге ерекше құмар Ысмайыловтың әкесін танытамыз. Өзің қызғыш құстай қорғап отырған ғалымсымақтар тиісті сыбағасын алады... – деп қолын сермеп, үстелді тықылдатты.

Көңілі қарадай құлазыған академия жетекшісі есекдәме үмітпен Орталық Комитеттің идеолог-хатшысы Мұхамеджан Әбдіқалықовқа барады. Бірінші хатшыға қарағанда (Ж. Шаяхметовтің көрген-білген мектебі – екі басқыш орыс-қазақ училищесі, ал дөрекі сөйлеуге ОГПУ жүйесінде ұзақ жылдар қызмет еткенде машықтанған), ал Әбдіқалықов – ҚазПИ-ді бітірген жоғары білімді адам әрі қолынан кітап түспейтін оқымпаз, ізденгіш зиялы. Онымен саясат қана емес, өзге де мәселелер жайында емінеркін дауласуға болады.

Әккі хатшы Қаныш Имантайұлының ренжулі кейпін аңдаған соң-ақ әрқайсының мұқабасында «Қызмет бабында пайдалану үшін!» деген ескертпесі бар құпия құжаттардың бірнешеуін сейфтен суырып, алдына қойды. Бәрі де БКП(б) Орталық Комитетінің идеология мәселелері жайында соңғы жылдары қабылдаған қаулылары: 1944 жылғы «Татар обкомының идеологиялық жұмысы туралы» қарарда «Едіге батыр», «Шора батыр» дастандарының соғысқұмарлықты, ел тонаушылықты дәріптейтіні «әшкереленген» – демек, олар түркі тілді халықтардың жауынгерлік рухын асыра мадақтауымен-ақ зиянды дастандар; Саяси бюроның мүшесі, бас идеолог А.А. Ждановтың «Звезда», «Ленинград» журналдарының әдеби бағытын сыпыра

қаралаған, А. Ахматова мен М. Зощенко шығармаларындағы өмірден түңілу, жатты аңсау сарындарды бадырайта көрсетіп, кеңестік тұрмыстың айқын сипаттарын қасақана көрмеу пиғылын аяусыз сынаған баяндамасы да осында екен; соның қасына әлгі журналдарды жабу жөніндегі қаулы да қоса тіркеліпті...

Қаныш Имантайұлы сол құжаттан «талқылансын», «басшылыққа алынсын» деген қатулы сөздерді, «шетелге табыну, ұлтшылдық пиғылы, ескі өмірді көксеуі айқын байқалған жат элементтерді аяусыз жазалау, түп тамырымен жұлып тастау» қажеттігі туралы жабық нұсқауларды жаны түршіге оқыды. Ақылы сұңғыла хатшының өзі үлгі-нұсқа еткен идеологиялық құралмен наразылық айта келген академия жетекшісін иландырмақ ниетін ұқты. Содан-ақ Қазақстанда бұл іске неліктен мән беріп, кеңес жолынан ауытқушыларды іздеу науқаны өрістегенін түсінуге болатын-ды. Сөйтсе де, не себепті биыл шаңырақ көтерген академияны жазалау керек, «ағаш атқа мінгізіп» жұрт алдында «дүрелейтін» адамдары да – Тіл және әдебиет институтының білікті ғалымдары болмақ? Не үшін?

– Мұқа, түйсігім жетер емес, біздегі тексерудің мыналарға байланысын, – деді құпия құжаттарды хатшыға қайтарып. – Не үшін бастадыңдар осы науқанды?

– Қанеке, осы кикілжіңнің ақыры неге соғарын сіз мән бере ойлаңыз. Егер соған біз емес, бізден де жоғарыдағылар кіріссе?.. – Әбдіқалықов сұқ саусағымен төбені көрсетіп, бұлттан асып, түпсіз аспанды меңзегендей ишарат жасады. – Өйткен күнде, бетін әрі қаратсын деңіз, қазір сіз жанталаса қорғап отырған кемеңгерлердің шашы ғана емес, басы да қоса кетеді. Әуезов пен Ысмайылов қана емес, олардан да өзге

жайсаңдарымыздан біржола айырыламыз... Ал қазір, Әдебиет институтының кемшілігін әшкерелеп, ғылыми қызметкерлер арасында тәлім-тәрбие жұмысын жүргіземіз. Әрине, қарауылға ілінген бірқанша ғалым жаза тартады, бірер жыл жәбір-жапа шегуі мүмкін. Ну, бейнелеп айтқанда, сақал-мұртын күзейміз. Қарақан басы аман қалған соң, шашы құрғыр қайта шықпай ма?..

Академия президенті басын шайқады. Көңіл-күйі әлемтапырық болып, өзіне жымия қарап отырған хатшыға не айтарын білмей дегбірі қашты. Республиканың бас идеологының қалтқысыз түсіндірмесі есін тандырып, екіұдай ойға түсті: естігеніне сенгісі келген, Мұхамеджан өтірік айтпайтын адал адам, сөйтсе де салиқалы партия қайраткерінің шынайы жағдаятты біліп отырып, ақылға сыймас белсенді әрекетке бас ұрғанына түйсігі жетпеді.

– Академияны едел-жедел құрып, Қанеке, біз дүйім жұрттың бойы да, ойы да жетпейтін Олимп шыңын қолдан жасадық. Соған енді емен де, семен де жаппай ұмтылады. Өзіңіз білесіз, ғылыми дәрежені иелену – қазірде қиын емес, тек соған ынтаңыз болсын... Шынайы ғалымдар соны мұрат етсе – құба-құп. Алайда дарқан өмір ғылымды өз кәдесіне жаратып, сауын сиырдай сауатын пысықтарға да бай. Сол ептілер сіздің, Мұхтар Әуезовтің, Әлкей Марғұланның ғылымда жеткен шыңына мен неге бірге шығып, қатар тұрмаймын деп көксейді де, ертелі-кеш соған көтерілудің амалын қарастырады. Ұқтыңыз ба, сіз әлгінде науқан деген дүрмектің түп себебін?.. Талабыңызды ескеріп, әлгі жалақордың арызын аяқасты еттім бе, ол найсап сірә да тоқтамайды. Көрдіңіз бе, көздегеніне жету үшін қандай мезгілді таңдағанын? – Хатшы үстел шетінде тұрған құжаттарды нұсқады. – Мен сізге, Қанеке, ақыл айтып, солармен күресуді үйретпеймін. Ғапу етіңіз, ондай ниеттен аулақпын. Сөйтсе де, бұқпада тығылып тұрып,

желкеңізден соғатын жымысқы әрекеттерге әзір болыңыз. Ондай соққылардың әлі талайын көресіз...

– Рақмет, Мұқа! Бұйырғанын көрерміз, – деді Қаныш Имантайұлы, іле бәсең үнмен сөзін жалғады. – Шынымды айтсам, ескі мұраларымызды зерттеушілердің ұлан-ғайыр еңбегін мынадай саяси қарарлармен ұштастырып жоққа шығарудың қажеттігіне мені иландыра алмадыңыз. Бұл енді нағыз қиянат әрі дөрекі түрде жасалған, ешқандай ғылыми жөнге келмейтін әбестік. Тарих та, халық та мұны бізге кешірмейді!..

Әбдіқалықов бүгежектеп қалды. Аққұба өңі қарауытып, қарақошқыл дақтар бетіне теуіп, есеңгірегендей хал кешті.

– Көп жайтты сіз білмейсіз, Қанеке, мені де сол үшін жазалап тұрсыз. Ал мен тек қана нұсқау орындаушымын. Әрине, тиісті сыбағамды алдым.

– Олай десеңіз, айтарым жоқ! Мұха, білгендеріңді істеңдер – сот та, орындаушы да өздерің болып. Ал мен бұл шатаққа қатыспаймын! – деп орнынан тұрды.

Идеологиялық комиссияның тексеру қортындысы 1947 жылдың 21 қаңтары күні Орталық Комитеттің бюро мәжілісінде талқыланып, «КСР ҒА-ның, Тіл және әдебиет институтының саяси өрескел қателіктері туралы» деген ызбарлы атының өзіақ қарадай шошытатын жойқын қаулы қабылдаумен тынды:

«...Ғылым академиясы мен Тіл-әдебиет институтының басшылары кадр таңдаудың большевиктік ұстанымдарын өрескел бұзған, сол себептен зерттеу ұжымы қоғамға пиғылы жат әрі ғылыми жұмыстың саяси мәнін білмейтін кездейсоқ адамдармен былыққан», – деген саяси қаралау таңылған қарардан соң кімнен жақсылық күтесің? Институт директоры

орнынан босап, бірталай жетекші ғалымдар жұмыссыз қалды. Олардың ескіні көксеген «зиянды пиғылы» бірнеше ай бойы республиканың жоғары дәрежелі оқу орындарында, техникумдар мен орта мектептерде, үлкенді-кішілі газеттер бетінде талқыға түсіп, мейлінше «әшкереленді».

Тәубә делік жайт: шерменделердің нақақ жаладан көңілі нала болғанмен, 37-жылдың қанды нәубеті қайталанған жоқ; соны да дес көрген «кінәлілер» бастан құлақ – садақа десіп, жер-жерден күнкөріс етер жұмыстар тауып алды...

Алайда бекерге қуаныпты. Бірнеше айдан соң күллі Одақ бойынша зиялы қауым ортасынан батысшыл, шетелшіл, ділімен де жатқа табынушыларды іздеп тауып, социализм орнатып жатқан КСРО-ны капитализм қоғамына қайтаруды көздеген «дұшпандық әрекеттерін» әшкерелеу науқаны басталды. Сол дүрмекке мұрындық болған басты айғақ – талантты сазгер В. Мураделидің

«Ұлы достық» операсының баспасөз бетінде жойқын сынға тап болып, соған ілесе БКП(б) Орталық Комитетінің осы шығарманы күйрете сынаған қаулысы. Қазақстан партия ұйымы, әрине, бұдан да тысқары қалмаған. Нәтижесінде 1948 жылы «Қазақ әдебиетінің қазіргі ахуалы және келешек дамуы туралы» деп аталған тағы бір партиялық қарар дүниеге келді. «Зар заман» кезеңіне жатқызылған ақын-жырауларды зерттеу, олардың шығармаларын жариялап, есімдерін атауға тыйым салған қатаң пәрмен берілді. Сол науқанда көптеген батырлар жыры, лиро-эпостар, сайын дала, саф ауа құдыретін әспеттеген терме, толғауларды оқып, жұрт алдында орындау саяси қылмысқа жатқызылды.

Өйткені олар ескі өмірдің еркіндігін аңсау туғызады, бай-шонжарлардың салтанатты тұрмысын паш етеді-міс. Газет-журнал, барлық басылым редакциялары, мәдени мекемелер атауға, орындауға тыйым салынған ән-күйлердің (ұзын саны 400-ден астам деседі) ұзын тізбесін алды. Көптеген ән мәтіндері қайтадан қаралып, бұрынғы сөзіне түзетулер енгізілді...

Бұл жолғы сынның сұғы Ғылым академиясының президентін де шалды. Көреген көздер Қаныш Имантайұлының өмір жолының бас кезінде «рухани зияндылығы» қазірде «әшкереленген» «Ер Едіге» дастанының ең әсерлі нұсқасын әсіре дәріптеген мадақ кіріспемен Мәскеуде жариялаушы екенін біліп, көзтүрткі жасады. Яғни мақтаулы президентіміз де – ескіні көксеуші. Сондықтан да ол көне әдебиет нұсқаларын зерттеушілерді қанатының астына алып отыр. «Ер Едігені» жариялауын, сол ісінің қателік екенін баспасөз бетінде мойындаудан бас тартуы да тегін емес, демек, академик Сәтбаевтың саяси ұстанымын қайтара тексеру қажет...

* * *

Гуманитарларды бірер жыл сілікпеге салып, бет-бағдарын түзеген соң-ақ кезек жаратылыстанушыларға келді. Бұл науқан 1948 жылдың тамыз айында шақырылған ВАСХНИЛ-дің кезекті ғылыми сессиясында академик Т.Д. Лысенконың генетика негіздерін жоққа шығарып, өзі ойлап тапқан «Мичуриндік биология» ілімін ұсынуымен өріс алған. Шынайы биологтардың, байырғы жаратылыстану ілімінің классикалық мектебі түлектерінің қарсылығы пәрменді және солар қарамды топ болғандықтан жаңа ілімнің қамқоршысы И. Сталин өзі жете меңгерген, «қарсыластарына қара күш қолданып, тізе бүктіру» әдісін пайдалану жөнінде нұсқау түсірген: нәтижесінде орталықтағы жоғары оқу

орындарында, ғылыми-зерттеу институттарында еңбек еткен жүздеген кәнігі мамандар – академик, профессорлар, доценттер мен ғылым кандидаттары шеткергі қалаларға, алыстағы тәжірибе стансаларына жер аударылды; ал кейбірі, есімі дүние жүзіне мәлім биологтар бас еркінен айырылып, Сібір лагерьлеріне айдалды. Шынтуайтын айтқанда, көлемі мен ауқымдылығы жөнінен биологтардың басынан кешкен теперіші кеңестік ғылым салалары бұған дейін көрген қуғын-сүргіннің бәрінен де асып түсіп, бірнеше жылға созылған.

Ұлттық академияның биология-медицина ілімдері бөлімшесін Николай Васильевич Павлов басқаратын-ды: ғылым докторы, профессор атақтарын жасы қырыққа толмай иеленген, тек қана қазақ даласынан өсімдіктің 130 жаңа түрін тауып, Қазақстанның барлық таулы аймақтарын ғана емес, Монғолия, Тибет, Камчатка қиырларын да жаяу кезген тынымсыз іздеуші, нақ сол жылы «Қазақстанның майлы өсімдіктері» монографиясы үшін Сталиндік сыйлықтың иегері атанған, республиканың еңбек сіңірген ғылым қайраткері, әлденеше рет орден, медальдармен марапатталған – зиялы қауымға есімі мәлім адам...

Амал не, дабыра атағы, ғылыми еңбектері Николай Васильевичті Лысенконың қазақстандық шәкірттерінің бүйідей бүрген дөрекі шабуылынан құтқара алмады. Әрі ол ешкімнің бедел, мансабымен санаспай, көкейіндегісін тура айтатын, тілі де удай ащы адам. Барлық шынайы ғұламалар сияқты, ғылымның өзі басқаратын саласын академик Павлов кездейсоқ әуесқойлар мен бейнетсіз мал тапқысы келгендерден жанын сала қорғаған. Әрі соны кімге болсын бетіне айтып, бітіспес айқас ашудан тайынбаған. Міне, енді, сол мінезінен тапқан дұшпандары, талай жылдан бері оспадар биологтен қағажу көріп, іштен тынып жүрген әріптестері кек қайтаратын сәттің туғанын сезіп, қыңыр да қайсар ғалымды тәубеге келтіріп, тіпті академия жүйесінен аластауды жобалап, жаппай дүрелеуге кіріссін...

Бір күні кеште (мұрағатта сақталған нұсқада 1948 жылдың қыркүйегінің 25-і деп нақты көрсетілген) Николай Васильевич президенттің кабинетіне келіп, етектей арыз ұсынды: «...Ғылыми еңбектерімді вейсманнизм негіздеріне сүйеніп жазғанымды қателік

деп мойындамағаным, өмірімді сарп еткен күллі зерттеуімді жоққа шығармағаным қып-қызыл пәле болды, қазірде маған жабыла тас лақтыру науқаны жүріп жатыр... Ғылыми ортаның сенімінен біржола айырылыппын, мұндай масқара жазаға тап болған жерде бұдан әрі қалуға менің қақым да, арым да жетер емес. Сол себепті төралқа құрамындағы міндетімнен босатуды өтінемін...»

– Ау, бізден кеткенде не істемексіз? – деді президент өзімен түйдей құрдас әріптесінің арызын оқып шыққан соң. – Тек турасын айтыңыз, құрдастар арасында бүкпе сыр болмайтынын білесіз, Николай.

– Шатаспа, қымбаттым. Мен тегінде ойланбай, ешнәрсе істемеймін, ал бұл жолы үй-ішіммен ақылдасып жаздым. Қияқгүл өсіремін! Алматыдағы ең әдемі қияқгүл түрлері менде болады, бәлкім, дүние жүзіндегі ең тамашасы. Өйткені әріптестерім жек көргенмен, мен солардың бәрінен де артығырақ ботаникпін. Көресің әлі, оларды сату – маған академиктің айлығын неше мәрте орап алатын табыс әкеледі. Әрі ол ешқандай дүрелеусіз, әжуа сөгусіз адал еңбек болады...

– Олай десең, Николай Васильевич, мені де көмекші етіп қасыңа ал! Рас, гүл өсірудің кілтипанын мен білмеймін, бірақ күрек ұстарлық қуаттан құралақан емеспін, – деді президент әріптесіне тура қарап.

– Қалжың емес, шыным, Қаныш Имантаевич.

– Мен де сізбен қалжыңдасып отырғам жоқ, – деді кабинет иесі. – Қателеспесем, бұдан бес-алты жыл бұрын, сіз маған дербес академия құру туралы ой салып, сол үшін марқұм Владимир Леонтьевич Комаровпен де достығыңызды әжетке жаратып бақтыңыз. Сөйтіп жүріп ғылым ордасын көтердік. Соның іргесін бекемдеуге қатысқан сіз емей, кім?! Енді соны

орта жолдан қосылған біреулердің иемденуіне қалдырып, бұта түбіне жалт бермексіз. «Әдемі қияқгүлдер өсіремін!..» Ұялсаңыз етті?! «Маған жан тыныштығы керек, өзгелерің өлмесең өме қап!..» Дәл сізден осындай опасыздық күткен жоқ, құдайға хақ, сізді мен рухы күшті адам, сүйікті ғылымы үшін ақырына дейін тұратын күрескер деп білемін...

Президент сөгіс сөзін бастағанда-ақ ғалым-ботаник тыныш отыра алмай, әрлі-берлі қозғалып қыбыжықтай бастаған. Қаныш Имантайұлы тоқтар емес, құдды бір жүрегінде кептеліп қалған шөмен-шерден құтылғысы келгендей-ақ, ащы өксікті аяусыз төпей берді. Есі шыққан Павлов бар даусымен айқай салып, «Арызыма қол қойыңыз, бітті шаруа!» деп шыға жөнелуге шақ тұрды да, кенет ақырын ғана:

– Маған неғыл дейсіз? Қорғануға да мұршам жоқ, жиында сөз бермейді... – деді.

– Сөйткендері дұрыс! Өйткені сіз мінберге шығып алып, жұртты жаппай күйретесіз. Ақырында қайдан шығарыңызды ойладыңыз ба? Ал сізді сынағандарға сол ғана керек! Құлағыңа мақта тығып алып, тыныш отыруға болмас па?!..

– Төзімім жетпейді, Қанеке! Ғылымды жағалаған көкезулер аузына келгенін оттап, төбеңді тескендей қисынсыз бірдемелерді сағаттар бойы бопсалап жатқанда, қалай шыдайсың? Қаныш Имантаевич, ғафу етіңіз, сіздің де не айтып тұрғаныңызды түсінген жоқпын. Үндеме дегеніңізді айтамын, – деп Павлов әріптесіне мұңая қарады. – Өзің де, міне, осы дауға араласпай, тыныш отырсың...

– Ол үшін бас қатырудың қажеті жоқ, сіздің мұныңыз – кеше ғана Ай планетасынан топ ете түскен келімсектің сөзі... – Қаныш Имантайұлы болар-болмас езу тартты. –

Осындай у-шумен басталып, ақыры өзінен-өзі тынатын науқанды жаңа көріп пе едіңіз? Бір жыл, бәлкім, екі жыл сабыла жүгіреді де, бір күні ұмыт болады... Демек, ештеңе естімегенсіп тыныш отырып, қарақан басыңызды сақтау қажет! Ал ол шіркін, басыңызды айтамын, сізге ғана емес, маған да, Отанға да керек! Ұқтың ба, Николай Васильевич? Төзім керек! Жүйкеңіз жете ме соған? – деп академия президенті ауыр сұхбатта меселі үстем шыққанын сезіп, ұнжырғасы түсіп, құрдасына қутыңдай қарады.

– Білмеймін, қымбаттым, сөйтемін деп сендіре алмаймын. Бір күні түлен түртіп, өзіме тиіскендердің бірін жағадан алсам – сөкпеңіз мені... Ал қазір, ырқыңызға берілдім, тек уақытша. Арызымды қайырыңыз, Қанеке.

– О, жоқ, даукес достым, бұл шимайыңыз менде қалады. Сіздің әзіл-оспағыңызда аяу жоқ, құрдас деп мені ғана емес, жасы үлкенірек Әуезовті де аямайсыз. Мәжіліс үстінде бәрімізді сыпыра мазақтап, зеріккен жұртты күлкіге қарық қылып отырасыз. Сол кезде мұны қарымтаға пайдаланамын... – деп жайраңдаған президент Николай Васильевичтің алдына таза қағаз тастады. – Маған сіз басқадай арыз жазыңыз, осы қазір. Әлдебір ғылыми мақсат үшін, айталық, өсімдіктің жаңа түрлерін дала түкпірінен, әлде Алтай бөктерінен іздеу үшін ең кемі алты ай, бәлкім, бір жыл мерзімге экспедицияға аттану үшін. Қысқасы, сізге өшіккен пысықтардың үні де, қолы да жетпейтін алыс қиырға аттанасыз. Аз болса ұзартамын мерзімін. Тек, Николай, достарыңыз түгілі дұшпандарыңыз күдіктене алмайтын дәлел келтір. Бітті шаруа, жаныңды күйзелткен дау-шар да соған дейін бір жағына шығады...

– Сенің сұңғыла ойыңа, құдай біледі, найза бойламайды, Қанеке! Оған қоса сен керемет оптимист адамсың,

ақиқатқа сенімің де әлей күшті! – деп шаттанған ботаник қолына қалам алып, әрлі-берлі сүйкектете бастады.

Бұл дүрмек те Қазақ КСР ҒА президенті болжағандай болып шықты: рас, Т.Д. Лысенконың жалған іліміне табыну, бірер жылға емес, ондаған жылдар бойы үстемдік құрып, орасан зиян келтірсе де, ғылым ордасы жетекшісінің әріден ойлаған амалының арқасында Қазақстан жаратылыстанушыларының білімпаз тобын жөнсіз қуғындаудан сақтап қалды; әлбетте, ғылымның бұл саласының өрісі біршама баяулады; сөйтсе де биология ілімі республика атырабында ежелгі үрдісінен жаңылған жоқ.

Кім-кім, бұдан Қазақстан ғылымы ұтты: салауатты ботаник Н.В. Павловтың басшылығымен бертінде республика флорасының 9 томы жарық көрді; Николай Васильевич қазақ даласының өсімдік дүниесін зерттеуден өмірінің ақтық сағатына дейін (1971 ж.) танбай, соңына іргелі ботаниктер мектебін қалдырып кетті...

(Еске ұстар жайт: «Қазақстан флорасының» 1964 жылы жарық көрген 7-томы сол жылы опат болған, ботаниктердің жанашыр қамқоршысы, академик Қ.И. Сәтбаевтың жарқын есіміне арналған; сол іске мұрындық болушы Николай Васильевич өзі өсірген қияқгүлдің жаңа түрін де әзіл-оспағы жарасқан құрдасының есімімен атаған; ұлы замандасын ерекше ардақ тұтқан ботаниктер ҚР Бас бауында бертінде өсірген сиреньнің де көрікті түріне Қаныш Имантайұлының есімін беріпті...)

Қазақ КСР ҒА филиалдар кеңесіне жауапты хатшы бола жүріп, 1948 жылғы шерлі оқиғалар кезінде лысенкошыл топтан қатты қағажу көрген, академия президентінің ақыл-кеңесімен Алматыны уақытша тастап, Атырауда

ұйымдасқан Бақ ұжымына ғылыми жұмысқа ауысқан ғалым-ботаник И.К. Фортунатов академик Сәтбаев туралы бертінде жазған 60 бет естелігінде сол бір дүрмекті де дүрбелең уақытты қиял-қоспасыз, мейілінше ашық әңгіме еткен...

«...Лысенконың зиянды әрекетіне даңғыл жол ашқан жылдың аяғында Мәскеуге іссапармен келгемін. Қаныш Имантайұлын

«Москва» мейманханасындағы оңаша бөлмесіне іздеп бардым. Президент маған биологиялық зерттеулерді мичуриндік жаңа арнаға шұғыл бұрудың қиындығын, ал партия органдары осы жағдаймен санаспай, өзінен нақтылы өзгерістер талап ететіндігін қынжыла әңгімеледі... «Мысалы, сіз, Игорь Константинович, мичуриндік жолды бұлталақсыз жақтаймын деп жұрт алдында уәде бердіңіз, күнделікті ісіңізде бірақ Тимирязевтің сара ілімінен ауытқыған жоқсыз. Мен сізді тап бүгін жүз сексен градусқа қолма-қол өзгеріңіз деп зорламаймын. Сөйтсе де, жаңа бағытты қолдайтыныңызға жұртты сендіретін бірдеме жасауыңыз керек...» – деп, бетіме ұмсына қарады. Мені түлен түртіп, Қазақстанның жеміс-жидек өсімдіктерін И.В. Мичурин әдісімен жедел жақсарту жөнінде ғылыми еңбек бастағанымды айтып едім. Қаныш Имантайұлы бірден құптап, 30 желтоқсанға дейін соны тездетіп аяқтап, осы бөлмеге әкеп беруімді тиянақтады. Шегінерге жол қалмаған соң өзге жұмыстарды қоя тұрып, қолжазбаны тәмамдауға мәжбүр болдым...

«И.В. Мичурин – табиғатты жаңғыртушы» деген айдармен сол кітапша келесі жылдың басында орыс және қазақ тілдерінде жарық көрді».

И.К. Фортунатов бүкпесіз шерткен оқиға – Қазақстан ғылымы жетекшісінің шынайы жағдайды біле тұрып, «Қасқырларға жемтік тастап, қойларды аман сақтау»

амалымен ғылыми тартыста жер ортада болғанына айқын айғақ. Нәтижесінде ол биология ілімін Қазақстанда біржола күйреуден құтқарған. Алайда, турасын айтсақ, нақ осы ғылыми қауымнан, зиялылар ортасынан жат пиғыл іздеп, әр жыл сайын қайыра соғып, «сыпыра тазалау» науқаны Қаныш Имантайұлын да қажытып, ерекше шаршатқан. Әбден діңкелеп, үнемі шала ұйқы жүргендіктен, көз алды бұлдырап сыр бере бастаған. Қан қысымы көтерілетін гипертония дерті президентті жиі-жиі мазалайтын болды...

* * *

Көңілі көксеген тыныштықтың ауылы бірақ қашық болды, қол жетпес арман қалпында қала берді. Ал «Жат элементтерден тазару» кезегі бұған дейін тыныш жатқан геологтарға ойысты.

1949 жылдың 31 мамырында Қауіпсіздік комитетінің қызметкерлері 1936 жылдан ғылым докторы һәм профессор, Еңбек Қызыл Ту және Отан соғысының бірінші дәрежелі ордендерінің иегері, Сарыарқада Семізбұғы, Қарағайлы, Кентөбе, Тоғай кен орындарын, дүниежүзілік деңгейдегі Қоңырат пен Алмалықты тұңғыш ашушы һәм кәнігі зерттеуші Михаил Петрович Русаковты Ленинградқа барған күні тұтқынға алған. Әлбетте, жазалаушы жүйе ешқашанда жалғыз-жарым жат элементті іздемейді. Қармақты олар тереңге салып, әрдайым қомақты топты қамтиды. Бұл жолы да сөйтті. Одақ бойынша көптеген белгілі кен іздеушілерге «шет мемлекет пайдасына қызмет көрсетіп, ондаған кен орындарын қасақана көрмей кеткен...» деген айып таңып, қылмыс іздеген. Қ.И. Сәтбаевтың таныстарынан сол дүрмекке профессор В.М. Крейтер, біраз жыл КазФАН-ның төрағасы болған академик И.Ф. Григорьев іліккен.

Байырғы әріптесі Михаил Петровичтің қамауға алынғандығы туралы хабарды ол ғалымның тоқсан жастағы анасының өзіне сонау Балтық теңізінің жағасынан жолдаған хатынан білген. Әрине «нақақ жаладан перзентімді құтқаруға бірдеме жасай көріңіз, бірден-бір сенерім – сіз ғана...» деген шерлі ананың аһ ұрған өксігі Қаныш Имантайұлын үнсіз қалдыра алмады. Академия президентінің міндет-парызы да қарауындағы ғалымдардың мүддесін жоқтап, азаматтық құқын қорғауды жүктегені түсінікті. Оған қоса Қазақстан атырабында ширек ғасырдан астам мерзім сәтті ізденіс жүргізген, республикадағы геологиялық ілімнің негізін бірге қалаған ғұлама ғалымның, әрі өзіне ұстаз болған, сыйлы да қадірменді адамның тағдыры қатерлі шекке жетіп тұрғанда, қалайша бейтарап қаласың? Қала алмады, әлдебір шаруаны сылтау етіп Мәскеуге барып, бірталай есікті ашты. Алайда әділдік сұраушыларға дес бермеуге дағдыланған, кімге болсын жауап бермей діңкесін құртуды машық еткен жазалау жүйесі бәз-баяғы мығым қалпында екен: белгілі мемлекет қайраткеріне, КСРО Жоғары Кеңесінің депутатына қайда, кімге барса да (қайсысы болсын академик Сәтбаевты бөгеусіз қабылдаған), бір сарынды жауап беріп:

«Бекерге мазаланбаңыз, тергеу енді ғана басталды. Сол себептен біздің араласуымыз жөнсіз болмақ, тергеушілер істің ақ-қарасын әділ айыруға тиіс...» – деген уәж айтқан. Ал жазалаушы орган 18 ай шұғылданып, өз қолдарына түскен ірі ғалымды «Отан мүддесін сатқан» бабына келтіретін айғақ тапқанша қинап, тергеуде ұстаған. Ақыры, М.П. Русаков та, жоғарыда аталған әріптестерімен бірге 25 жылға сотталып, «Итжеккенге» айдалып кете барған.

Ауыр жазаның төрт жылын өткерген соң, яки ел билігінде өзгеріс туған қарсаңда КСРО Министрлер Кеңесінің төрағасы Г.М. Маленковқа 1953 жылдың 14 мамыры күні Сібір түкпірінен жолдаған арызында ғалым: «...Социалистік Отаныма мен 30 жыл бойы аянбай қызмет етіп, халық шаруашылығы үшін өнімдік құнына аударып айтқанда 25 миллиард сомның кенін тауып, әрбір тәулікте 2 миллион сом кіріс кіргіздім. Осы айғақтың өзі-ақ менің адалдығыма айқын дәлел емес пе?.. Егер менің «ісімді» қайыра тексертіп, бостандыққа шығартсаңыз – мен өзіме социалистік міндеттеме алып: 3-4 жылдың ішінде бір ғана Орталық Қазақстан атырабынан бұрынғы барланған қорға қосымша бір миллион тонна мыс кенін іздеп тауып әрі соны темір жолға 75-100 шақырым жерден көрсетер едім, бұл мені кінәлаушы геолог Шестакова көзір еткен басты айғақ – «зиянкестікпен әдейі көрмей кеткен Краснояр өлкесіндегі 1931 жылғы кен қорынан» кем дегенде 4-5 есе көп мыс...» – деген мәлімдемесі де бір жыл бойы жауапсыз қалыпты...

Қ.И. Сәтбаевтың Русаковты арашаламақ болып Мәскеуге барып, үкімет адамдарына шағынғаны текке өтпеді. Жазалаушы жүйе мұндай әрекетті ешкімге, ешуақытта кешірмеген. Әрдайым жазалап отырған, реті келсе – жер жастандырған...

Т.А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен:

«Бір күні кеште, қараңғылық қоюланған шақта... пәтерімізге Н.Г. Кассин келді, қатты абыржығанын бейуақта есік қаққанынан сездік, түнерген түрі де адам шошырлық еді. Айтуынша, Мәскеуден келген Гостехнадзордың комиссиясы өзін тексеруге тартыпты. «Олардың не іздегенін бүгін білдім: Қаныш Имантаевич, сіздің Қарсақбай мен Атасу темір кендерін барлауды қасақана «кешеуілдетіп», мемлекет мүддесіне зиянкестік жасағаныңызды дәлелдемек; мені де сол мақсатпен, ғылыми айғақ тауып беруге шақырыпты; таппасам баяғы Отан жанкүйері емеспін... – деді ол бізге үрейлене қарап. – Ал менің мұндай пасық іске былғанғым келмейді! Жас кезімде айтпаған өтірікке егде жасымда қалайша барамын? Сізді мен аса талантты, құдай тағала данышпан іздеуші етіп

жаратқан нағыз геолог деп білемін. Бұл ойымнан мені ешкім де ешқашанда айныта алмайды!..» – деді ол.

Ішін кернеген ашудан қалш-қалш еткен шынайы досымыз, жаны кіршіксіз таза Николай Григорьевичті шайға отырғызып, көңілін жайлауға тырыстық. Өйткені оның да қан қысымы жоғары екенін білетінбіз....

Комиссияда одан әрі не жайында сөз болғанын білмеймін, бірақ қадірменді Николай Григорьевич екі-үш күннен соң қатерлі кризге ұшырап, ауруханаға түсті. Тамаша ғалым, Қазақстан жер қыртысының геологиялық тұңғыш картасын жасаушы, КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері Н.Г. Кассин сол құлағаннан қайта оңалған жоқ, ауруханада дүниеден қайтты».

Қысқасы, пәле-жала іздеуші Одақтық комиссия мүддесіне жетті: рас, көздеп келген «күнәкарды» емес, геология ғылымының аса ірі тұлғасы, Қазақстанның геология ілімінің негізін қалаушылардың бірін жер жастандырып, іле-шала қайтып кетті. Алайда көктем шыға қарамды топ болып қайта оралып,

ГҒИ жұмысын қайыра тексереді, бұл жолы кен барлауды ғана емес, күллі шаруашылық саласына, ғылыми зерттеуге жұмсалған шығындар көлеміне шұқшияды. Тіпті директордың зайыбы жұмысқа түске дейін келеді, ал еңбекақыны толық алады деген сыбысқа да қадалады. Таисия Алексеевна үйде зерігіп бос отырмас үшін бір мезгіл институтқа келіп, екі-үш сағат Жезқазған кендерін минералогиялық зерттеумен шұғылданатын-ды, бірақ соңғы жылдары бұл үшін соқыр тиын айлық алмаған...

Қаншама шұқшиғанымен бұл комиссия да Қаныш Имантайұлының геологиялық ізденісінен ешқандай ілгешек таба алмады. Жезқазған сынды алыпты ел

игілігіне жаратуға мұрындық болған, Жездіні ашқан, Атасу мен Қарсақбай кендерін де жетімсіз қаржымен ондаған жылдар бойы зерттеп, Қара металлургия комбинатына шикізат бере алатынын соғысқа дейін-ақ толық дәлелдеген іздеушінің тұрлаулы барлауынан нендей олқылық табасың? Әйтсе де, тырнақ астынан кір іздеушілерге бұл – уәж емес. Нысанаға алған пендені зиянкес етіп шығару – қызметтік мақсаты болған соң, не шара?!.

II

Қазақтың зиялы қауымын түгел дерлік қамтыған саяси жаңа науқанның өріс алуына «Правда» газетінің 1950 жылдың 26 желтоқсан күнгі санында, етектей боп екі бетіне жарияланған қазақстандық үш тарихшы – Т. Шойынбаев, Х. Айдарова мен А. Якуниннің «Қазақстан тарихы мәселелерін маркстікленіндік тұрғыдан баяндайық» деген атының өзінен-ақ жаныңды түршіктіретін мақаласы түрткі болған. Әділін айтқанда, өртеңге шыққан гүлдей қайыра бой түзеп, өркен жая бастаған қазақтың ат төбеліндей оқымысты қауымы үшін сол күннен былай кешегі атышулы 37-жылды қайталаған қаһарлы қуғындау қайта басталған. Ол тарихшылардың, әдебиет пен өнер зерттеушілердің, ақынжазушылардың қарамды да көрнекті тобын қамтып, бәрі де ұлтшыл, яки социалистік қоғамға жат адамдар деп жарияланған. Басты күнәкар – Тарих ғылымдарының докторы, ҚазМУ-дың профессоры Ермұхан Бекмаханов. Өйткені ол үстем таптың өкілі, Абылай ханның ұрпағы Кенесары Қасымұлын 1837-1847 жж. ұлтазаттық күресін бастаушы етіп ерекше марапаттаған.

Әрине, алғашқы талқы ұлтшылдық пиғылға ұрынған ҒАның Тарих институтында басталып, іле-шала Тіл және

әдебиет ұжымына ойысқан. Ал онда Кенесары мен оның айбынды батырлары жайында ел ішінде тараған дастан, толғау, жоқтауларды әскездеп жинап, шексіз дәріптеу арқылы тежеусіз мадақталған.

«Ұлтшылдар көсемі» Мұхтар Әуезов «Хан Кене» драмасын жазған. Кейбір ақындар осы көтеріліске қатысқан Ағыбай, Наурызбай, Таймас, Иман батырлар туралы дастандар толғаған. Ең сорақысы, Кенесары қозғалысын дәріптеген шығармалар әдеби жинақтарға, оқулықтар мен хрестоматияларға енген. Енді соның бәрін де сыпыра күзеп, дәріптеушілер есімін қара тақтаға жазу керек...

1951 жылдың басында ұлтшылдық пиғылды іздеу науқаны ҚазМУ мен ҚазПИ-ге, соларға ілесе облыстардағы педагогикалық институттарға, келе-келе техникумдар мен училищелерге, тіпті қазақ мектептеріне ойысқан. Республикалық, облыстық газет-журналдар бұл тақырыпқа күн сайын орын беріп, қыза келе «жау элементтерді» көптеп табуға «соцжарыс» ұйымдастырған. Аупартком нұсқаушыларының қадағалауымен колхозшылар мен еңбек артельдері ұжымдарында өткен жиындарда тіл безеген қарапайым мұғалімдер ғылым докторы Е. Бекмахановтың «қателігін» әшкерелеп, жөнең оркестрдің барабаншысы саз білгірі, академик А. Жұбановқа қай тақырыпты баса зерттеуге «ақыл» айтқанын не деуге болады? Әрине, жер-жердегі жойқын талқының нысанасына алғашқы кезекте Әуезов, Жұбанов, Жұмалиев, Ысмайылов, Бекхожин, Кенжебаев, Марғұлан, Кеңесбаев, Ысқақов, Мұхамедханов еңбектері іліккен. Бекмахановтың тарихи монографиясын әрбір сөйлеуші оңды-солды іреген, өзін де әрбір шешен «тірідей сойған».

Бірде-бір басылым сын тезіне түскен бейбақтардың ақталған мақаласын, ғылыми желеуін қабылдамаған.

Оның есесіне қаралаушылар еңбегіне даңғыл жол ашылған. Т. Шойынбаев, Х. Айдарова, М. Ақынжанов және соларды жақтаушылардың «ел тарихын қасақана бұрмалауы» туралы әшкере сындары әрдайым көрнекті жерге жарияланған. «Күнәкарларды» талқылаған жиындар да солай біржақты өткен. Мысалы, ұлт мәдениетінің көрнекті тұлғалары Әуезов пен Кенжебаевты «дүрелеген» жиында екеуін де сөйлетпей, залдағы тобыр айқай-шу көтеріп, мінберден қуып түсіру өздері ұстаздық еткен ҚазМУ-де жүзеге асқан. Немесе көрнекті сазгер, академик Жұбановтың жеке басының ісі қаралып, Компартия қатарынан аластауға арналған бастауыш партия ұйымының жиынында, одан соң Сталин аупарткомының бюро мәжілісінде Ахмет Қуанұлына сөз берілмегенін не деуге болады? Сондай қысасты ҒА президенті Қ.И. Сәтбаев та көрген: Алматы қаласының партактиві бас қосқан келелі жиында ол академия қызметкерлері ортасында туған ахуалды түсіндіруге тырысқанда, коммунистердің саналы, сауатты дерлік озық тобы балық үлесіне жиналғандай айқай-шу көтеріп, ұлт мақтаны саналатын ғұлама тұлғаның аузын аштырмай, мінберден қуып түсірген.

Осыдан-ақ Қазақстан партия ұйымының дем беруімен қызу жүрген «ұлтшылдарды аластау» науқаны қандай көлемде және дәрекі түрде өріс алғанын шамалау қиын емес. Бұл да, Қазақстан ғана емес, КСРО билігін уысында ұстаған ат төбеліндей топтың білім-танымының таяздығын, обал-сауапты, әділдікті тәрк етіп, ойына келгенін жасағанын айқын аңғартады. Ең ғажабы, қолдан жасалған осынау саяси науқанның басы-қасында Қазақстан КП(б) ОК-нің үгіт және насихат бөлімінің меңгерушісі, Мәскеуден арнайы жіберілген партия функционері И.П. Храмков болғаны мәлім²⁰.

* * *

Мезгіл қоңыр күзге ауған мезет, Ғылым академиясының президентін Орталық Комитеттің бірінші хатшысы оңаша сұхбатқа шақырды.

– Қан-еке, Хан-еке дегенге сен өзіңді, сірә, хан дәрежесіне жеттім деп кеуде соғып мардымсып қарайтын болыпсың, біздің қызметкерлердің ескертуіне құлақ асуды қойыпсың, байқа, Имантай бидің мұрагер кенжесі!.. Сені тау басына шығарған – Коммунистік партия, қажет деп білсе – етегіне қарай домалата салуы да оп-оңай. «Аяз би, әліңді біл!» деген ескі нақылды ұмытпаған шығарсың?..

Хатшылық биік құзырын ғана емес, қайраткерлік қажырын да ерекше сыйлайтын Жұмабай Шаяхметовке ғалым ә дегеннен дау айтпады. Жанына батыра сөйлеп, қасақана тиісіп отырғанына ғана таңғалды. Бұл кісі де жыл бойы жүрген үздіксіз сүргіннен шаршаған-ау деп ойлады. Бәлкім, әлдекім өзін жамандап, пейілін бұзып қойған деген де күдікке сайды. Әрине, солай: бірінші хатшы ондай пендешіліктен құралақан емес; оған қоса тез шытынайтын адам, ашуланған кезде қарсы уәж айтпай үнсіз тыңдасаң – қайтымы тез, демек, не десе де шыдау керек...

Жұмекең бұл жолы шындап қатуланған тәрізді, әлі де бірқанша уақыт ауыр да дөрекі сөздерді аяусыз төкті.

– Ау, сен неге үндемейсің? Саған тарих пен әдебиетте нең бар? Жел сөз қуған соғындылардың дүрмегіне араласпай тыныш жүрмейсің бе? Дардай академик орынбасарың бар, сал соны қыпқызыл даудың ортасына!

Нендей қияс сөз айтса да шыбын шаққан ғұрлы көрмей, таңданған қалпы әрі мысқылдағандай шырайда көзінің астымен барлай қарап отырған президентке хатшы түңіле состиып, басын шайқады.

– Ау, сен кімдерді қызғыш құстай қорғап жүргеніңді білсең етті, ең құрығанда!..

– Жұмеке, қарауымдағы ғалымдарды кім көрінген тауықша жүндеп, оңды-солды түтіп жатқанда, академияның басшысы емеспін бе, қалайша соған көз жұмып, түк естімеген кісіше қол қусырып, қарап отырамын?!

– Жә, жә, басқа бірдеме айт! – Бірінші хатшы тыңдағысы келмейтінін аңғартып, терезе жаққа қарады.

– Жұмеке, бұл даңғазаны тоқтату керек! Шынымды айтайын, жұрт алдына шығып, тура қараудан қалдым. Масқара! Көп-көрім атақ-даңқы бар, Қазақстан түгілі, күллі Одаққа еңбегі мәлім ғалым, жазушыларымыздың абыройын ойлаған бір пенде жоқ. Неше түрлі қағылған-соғылғандар итше үріп, балағынан шалуда. Солар және жай қапса жөн-ау, сірә, біржола жер қаптырмақ... Қашан айтты деменіз, Жұмеке, мына даңғазаны тоқтатпасақ, халықтың да, тарихтың да өшпес қарғысына қаламыз! Ал маған кабинетте бұғып отырып, ездiкпен сақтап қалған дәрежелі мансаптың керегі жоқ!..

– Сен, сен өзі, ақыл-зердесі сұңғыла, ойы терең кісі ме деп жүрсем – ештеңеге әлі түсінбепсің. Ең құрығанда, өкпек желдің қайдан соққанын аңғарсаң етті, саяси әуенге мұншама кеше болармысың, жетеді! – деп кабинет иесі үстелді жұдырығымен сарт-сұрт соқты.

– Сіз де тыйылыңыз, жетеді, жілікше шағатын сізге мен қойдан жуас көмекшіңіз Жілікбаев емеспін, он жас үлкендігім өз алдына!..

Қаныш Имантайұлы да бұдан әрі басынан сөз асырмауға бекінгенін аңғартты.

Дес бергенде соңғы сөзі тым өрекіп отырған хатшыға тыйым болды. Тақыр басын әрлі-берлі сипалап үнсіз отырып қалды. Әлден соң терең күрсініп:

– Қанеке, өнбейтін керісті қоялық, құр ойбаймен іс бітпейді.

«Ойбайымнан үйбайым артық еді» деп байынан таяқ жеген долы қатынның оп-оңай жуасығаны туралы қалжыңды естіген шығарсыз? Турасын айтқанда, Қанеке, бізге сіздің амандығыңыз керек, халыққа да!.. Сынның сұғына тап болғандарды қорғаудан тыйылыңыз! Сол үшін шақырдым: академияны пиғылы терістерден тазарту керек!..

– Қалайша, не дейсіз?! Жолдас Шаяхметов, мұның арты қазақтың бетке ұстар жайсаңдарын ана жылғыдай қойша көгенге тізу емес пе, маған не істе деп отырсыз?!.. – Академия президенті манадан бергі тәжікеден ештеңе ұқпаған сыңай танытты. Тіпті ұққысы келмеген ашық қыңырлық. Үні де еркінен тыс қатты естілді. – Бекмаханов кімнің егініне түскен? Бек Сүлейменов кімнің несібесін тартып алды? Немесе мүгедек Ысмайылов?.. Соларды оқытуға, ғылыми атаққа жеткізуге мемлекеттің қаншама қаржысын шығындадық? Жұмыстан қу деп отырған ғалымдардың көпшілігі академияға филиал атанған кезінде келген. Марғұлан, Кеңесбаев, Кенжебаев, Жұмалиев... Бәрі-бәрі ғылым ордасының іргетасын бірге қаласқан маңдайалды саңлақтарымыз. Апыр-ай, Жұмеке, Мұхаңды, мақтан тұтар ардағымыз Әуезовті, бұрнағы жылы «Абай» романы үшін Сталиндік сыйлық алған дарабозымызды немесе өз қатарынан қара үзіп шыққан Ахмет Жұбановты қалайша дәтім барып, қолым қалтырамай, ғылыми ортадан аластауға бұйрық жазамын? Қателессін дейік, қателіктен де ғылым туындайды. Ал партияның түпкі саясаты адасқанды оң

жолға салып тәрбиелеу емес пе, жолдас хатшы? Мен сізді түсінуден қалдым. Қысқасы, мені бұған зорламаңыз, жо-жоқ, мұндай тазартуға жан-тәніммен қарсымын! Қарсымын, Жұмеке!..

– Қарсы тұрам деп өзіңнің тазартуға түсіп қалмауыңды ойла, жолдас Сәтбаев! – деген хатшы әріптесін тыңдауды қажетсінбеген ыңғай танытты. – Айтқанға көнбесең, есінде болсын, басқаның құзырымен жүзеге асырамыз...

Қаныш Имантайұлы бұдан әрі аянған жоқ. Неше айдан бері жүрегін тырнап, ұйқысын қашырып жүрген ащы өксікті тежеусіз ағытып, тіпті соны қай жерде, кімге айтып тұрғанын да ұмытып, ішін кернеген ашу-ызаны аяусыз төпеді...

Мәртебелі кабинеттің иесі терезе алдында теріс қарап тұр. Кімге өктемсіп тұрсың деп те ескерту жасаған жоқ. Сәтбаев та тайсалмады, кілем төселген еденді тырп-тырп басып, қоштаспаған томаға қалпы шығып кетті.

Қаншама тығыз жұмыстар күтіп тұрса да, Қаныш Имантайұлы сол күні де, ертеңінде де кеңсеге барған жоқ, академия маңына қадам басуға дәті жетпеді. Өз-өзінен қуыстанып, әлдекімнен сескенгендей, әлденеден безгендей беймәлім күй кешті. Өмірінде тұңғыш рет жұмыстан себепсіз қалып, үйінде жатып алуы, сірә, сол жолы шығар-ау...

Анығында, ұйқысыз өткізген түннің ертеңінде-ақ қан қысымы көтеріліп, жан-дүниесін бейжай енжарлық билеп, қос шекесін сығымдаған дерттен айыға алмады. Министрлер Кеңесінің емханасынан шақырылған емдеуші дәрігері А.В. Владимирова бірден ақ қатерлі жағдайын ашық айтып, ауруханаға әкетпек болғанды, науқасты иліктіре алмады. Ақырында күн құрғатпай

келіп, мейірбикелерді де жіберіп, емді үйден жасайтын болды.

Дер кезінде жасалған көмек қан қысымын үш-төрт күнде қалпына келтірді. Тек ұйқысын бұзған іштегі жегі ойды тарқата алған жоқ, солайша шала дегдіген, шала-шарпы емделген қалпы сүлдерін сүйретіп жұмысына қайта шықты...

ЖАР ЖАҒАСЫНДА

I

Кеңседегі жұмыс ғалым үшін бұрынғы мәнді, мағыналы сипатынан айнып, әлдеқандай қымбат затын жоғалтқандай түсініксіз жайтқа ауысты. Есіл-дерті далаға, алыс бір қиянға, геологиялық саяхатқа кетіп қалуға ауады да тұрады. Бірақ жаз емес, қар жауар күзде қайда барасың? Иә, жеме-жемге келгенде ешқайда кете алмады. Шындығын айтқанда, тағдыры жар жағасында тұрған ғылыми әріптестерін сөз соқты белсенділердің талауына тастап, белгісіз қиянға безіп кетуге дәті бармады...

Орталық Комитетке тағы да шақырылды. Академияның ғылыми әуенін сауықтыру туралы әңгіме екінші хатшы С.И. Кругловтың алдында қайыра жалғасты. Сергей Иванович біріншідей дауыс көтеріп, қайтсең де айтқанды істейсің деп қара күшке салған жоқ. Байырғы зиялыша сыпайы сөйлесті. Қаныш Имантайұлы бір мақалаға бола соншама шу көтеруді түсінбейтінін ағынан жарыла мәлімдеп еді, хатшы қабағын түйіп:

– Сіз адал коммунист ретінде академияның партия комитетінің хатшысы Ефимов жолдастың ғылыми ұжымды жат пиғылды элементтерден тезірек тазарту шарасына қолғабыс беруге тиіссіз, – деді Круглов. – Ал сіз оның кадрлармен белсенді жұмысына бөгет

жасайтын көрінесіз. Түсініксіз ұстаным? Әсіресе сіз бен біз үшін...

Екінші хатшының да академияны «жат элементтерден» тазарту туралы өзін илкітіруге шақырғанын ұқты да:

– Менің жауабым өзгермейді, Сергей Иванович, – деді Сәтбаев. – Ғылыми қызметкерлерді келеңсіз құдалау – партияның сара жолымен қиыспайтын шара. Талқыға түскендердің бәрі де – саңлақ академиктер, ғылым докторлары. Ефимов жолдастың екі жүзден астам ғылыми қызметкерді академия жүйесінен аластауға құлшынып отырғаны маған мәлім. Солардың бәрі ұлтшыл, саяси сенімсіз адамдар болып шыққанына өз басым мүлдем сенбеймін. Бұл тегінде енді ғана бой түзей бастаған ғылым ордасына жасалған қастандық деп білемін, Круглов жолдас!.. Қысқасы, мен президент болып отырғанда, Ефимов жолдас кесепаты мол тазартуды жасай алмайды, жасатпаймын!..

– Қаныш Имантаевич, сізді біз ерекше сыйлаймыз, қисапсыз зор еңбегіңізді қадір тұтамыз. Мына істе сіз буынсыз жерге пышақ сілтеп отырсыз, өтінемін, райыңыздан қайтыңыз. Біздің де төзімнің шегі бар!..

Іле-шала Сәтбаевтың жеке басын сынау күшейіп, ғылым және насихат бөлімдерінің бағыттауымен жүйелі түрде өрістеді.

«Ер Едіге» туралы бұрнағы жылғы сын қайта өрбіп, оны жариялаушының түпкі мақсатын айқындау жөнінде әңгіме өрбісін. Ғалым бірақ мойымады, қарсы дау көтеріп: «...Насихат және үгіт бөлімі әзірлеген, Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің хатшылары түгел қол қойған Қазақ халқының қазақстандық майдангерлерге үндеуінде «Едіге батыр – халық қаһарманы» деп дараланған. Демек, кереғар эпосты бұқара халыққа әсірелеп насихаттаушы бір мен ғана

емеспін...» (И. Сталинге жолдаған арызынан), – деген желеу айтты.

Сол жаланың бетін әрі қараттым дегенше, сол күнде белсенді жазғыш, көрместі көргіш атағы дүрілдеп тұрған Тілеуқажы Шойынбаев бұған дейін үйінде сақтап жүрген әлей «жаңалығын» сопаң еткізіп, жарыққа шығарсын: «Сарыарқа» газетінің 1917 жылғы 9 қарашадағы санында жарияланған шолу мақалада

«Алашорда» қозғалысына іштартқан жас қайрат үгітшілердің қатарында Қ. Сәтбаев та аталыпты; демек, ұлтшылдық пиғылға мақтаулы президентіміз жас кезінен шырмалған; бүгінгі ұлтшылдарды қанатының астына алуы – сол ниетінен әлі қайтпағандығына айқын дәлел-міс...

Осы жайында түсінік сұраған лауазым иелерінің бірі, сірә, жанашырлық оймен айтқан ба, кім білсін, «Жас күнімдегі қателігім деп мойындағаныңыз жөн...» деп те ақылгөйсiген. Академик Сәтбаев оны да тәрк етеді. «Кеше, үстіміздегі жылдың 11 қазан күні ҚКП(б) ОК-нің ғылым және жоғары оқу орындары бөлімінде маған есімі беймәлім біреудің БКП(б) ОК-нің хатшысы М.А. Суслов пен ҚКП(б) ОК-нің хатшысы Ж. Шаяхметов жолдастардың атына мен туралы жолданған хатымен таныстырды. Онда менің барлық қызметімді саяси жөнінен теріске шығарып, өте ауыр кінәлар артып, контрреволюциялық ұлтшылдар тобына қосып, Алашорда партиясына мүше болды, пантүрікшіл пиғылмен уланған... деген тәрізді айыптау айтылған... Мәймөңкесіз айтқанда, бұл айыптардың бәрі де ойдан шығарылған жала екенін мәлімдеуге тиіспін. Алашорда партиясына мүше болмақ түгілі, іштартқан жанкүйер де болған емеспін. Хат иесі нұсқап отырған «Сарыарқа» газетінде мен туралы не жазылғанын білмеймін, көрген де, оқығам да жоқ (Осы айғақ туралы берген

түсіндірмесінде ғалым: «Газет хабарын мен тұңғыш рет 1951 жылдың күзінде, Алматыда көрдім...» – депті). Ал жоғарыда маған тағылған қисынсыз саяси қаралауды ресми құжаттармен дәлелдеуді талап етемін!» – деген түсіндірме айтыпты Мәскеу мен Алматыға 12 қазанда жолдаған хатында.

Геология ғылымдары институтының есеп-қисабы тағы да тексерілді, яки бір жылда екі мәрте. Алайда институт директоры «сүттен ақ, судан таза» болып шықты. Ешқандай да кемшілік таба алмай дәрменсіздік аңғартқан комиссияның құрамы дереу «әсіре көргіштермен» жаңартылды. Академия жұмысына шүйілген екінші топтың тексеруі «сәтті» болған: 1947-1950 жылдар аралығында 196 мың сом заңсыз шығындалыпты; соның 183 мыңы бірақ ғылым ордасы шаңырақ көтергенше ұсталған және бұл үшін кінәлі адамдар лайықты жаза тартқан; демек, төрт жылдағы жолсыздық небәрі 13 мың сом, яки президенттің бір айлық жалақысы мөлшеріндей қаржы...

Академия президентіне ауырырақ тиген «айып» – ғылыми ортаға сенімсіз және ұлтшыл адамдарды көптеп тартқаны жөніндегі қаралау еді. Мәскеуге жолдаған хатында Қаныш Имантайұлы:

«...Қазақ КСР ҒА – бүгінде іргесі мығым ұжым, оның құрамында 60 ғылым докторы мен 300-ге жуық ғылым кандидаты мәнді зерттеулермен шұғылданады... Маған тағылған «ұлтшылдарды қанатының астына алды» деген кінәні үзілді-кесілді мойындамаймын... оны жоғарыда келтірілген бұлтартпас деректер негізінде дәлелденбеген және түгелдей жала деп есептеймін...» – депті.

Алайда жалақорлар ұстаған бетінен қайтпаған. «Ұра берсең, құдай да өледі» деген мәні сойқанды нақылға ден қойып, күн сайын жаңа айыптар ойлап тапқан. Сірә,

сөйтуді ниеті бұзық әлдебір биік лауазым иесі басқарып та, бағыттап отырған.

Сол түртпектің басты айғағы – «Ғылымның жанкүйері һәм көшбасшысы деп жүрген мақтаулы академигіміз – жершілдік әрі рушылдық дертіне шалдыққан адам» деген сын. Айғақ керек пе? Академияның үштен бірі – Баянаула тумалары және солардың дені өз туыстары. Оны аз десеңіз, ұлтшылдықтың ордасы болған Тарих институтында Орталық Қазақстанның (яки арғын қауымдастығының) перзенттері ғана еңбек етеді, басқа аймақта туғандарға орын әсте тимейді-міс. Бұл енді мән-мағынасы ауыр қаралау...

Сол себепті ОК-нің тапсырмасымен қалалық партия комитеті арнайы комиссия шығарып, академияның кадрлар басқармасында сақталатын бас жұмыстарды сүзіп, ҒА жүйесінде Баянауыл ауданынан небәрі 33 адам жұмыс істейтінін, бұлардың 17-сі ғана ғылыми қызметкерлер (демек, 1785 қызметкердің жүзден бір бөлігі) екенін анықтаған; ал Тарих институтында ғылыми ізденіспен шұғылданатын 18 ғалым бар, олар Қазақстанның 14 облысының тумасы болып шықты (тек төртеуі – өзге ұлттың өкілдері).

Алайда тексерушілер алғашқы айғақты қисынды санап, «республиканың бірде-бір ауданынан нақ осындай қомақты топ болып ғалым шықпаған, демек ҒА президенті жерлестеріне ерекше ілтипат көрсеткен...» деген қиғаш қорытынды жасаған.

Олай болса, шектеусіз дандайсыған академик Сәтбаев «баянаулизм» дертіне ұрынған... Қаныш Имантайұлы комиссияның осы тұжырымымен келіспей, баянауылдық ғылыми қызметкерлердің тізімін ұсынып, мәселені қайыра талдауды талап етеді. Орталық комитеттің екінші комиссиясы, бұл айыптың негізсіз екеніне қорытынды жасайды... Жә, «баянаулизм» тізіміне

ілінген ғалымдардың кейбірін түстейік: академиктер – Ә.Х. Марғұлан, Ә.Б. Бектұров, Ш.Ш. Шөкин, А.Қ. Қаюпов, корреспондент-мүше Е.Б. Бекмаханов, ғылым докторлары – Ж.Досқараев, оның төл перзенті Х.Ж. Жұматов, тарихшы С. Бейсембаев және басқалары... Осы жайсаңдардың қай-қайсысы болсын, өздері шұғылданған ілім саласында өшпес із қалдырған, кейбірінің дербес ғылыми мектебі бар, алдында Қаныш сынды алып тұлға тұрмаса – бір аудан иә облыс түгілі, күллі Қазақстан бетке ұстар беделге ие әрі мақтаныш етер көрнекті ғалымдар екендігі даусыз шындық. Демек, ғылым білгірі Қ.И. Сәтбаев академия жүйесіне өз жерлестерінен де кімді шақыруды білген. Шынтуайтын айтқанда, баянауылдық ғалымдардың дені ғылыми ортаға КазФАН аталған кезде, яки соғыстан бұрын келген. Амал не, пәле-жала іздеушілер бұл гәпті кәперіне алмай, қайткен күнде Қаныш Имантайұлын жығынды етуді ғана ойлаған...

Ғажап жайт: Орталық Комитеттің әйдік хатшыларының сол күнде өздері дарабоз ғалым санаған ұлт мақтанышын оң қолымен сүйеп, сол қолымен оны дүрелегендерге де демеу жасағанына таң қаласың; мысалы, 1951 жылдың қыркүйек айында шақырылған академияның кезекті сайлауында ҚИ. Сәтбаев Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің ұсынуымен президент болып қайтадан сайланған. Амал не, оны қудалау іле-шала қайыра өрбіген, ең ғажабы, бұрынғыдан әлдеқайда өршіген түрде...

Академик Қ.И. СӘТБАЕВТЫҢ Қазақстан КП(б) ОК хатшысы Ж. Шаяхметовке 1951 жылғы 1 наурызда жолдаған түсіндірмесінен:

«...Менің Москва ғалымдарына әрдайым банкет ұйымдастырып, кейбіріне сыйлықтар үлестіретіндігім жайында Сізге түскен ақпарға айтарым: тегінде, мен бір

мәрте «Москва» мейманханасына 30 кісі шақырып, дастархан ұйымдастырдым. Қазақстанның картасы шегілген, бетіне қазына байлығы бейнеленген аса көркем гобелен-кілем сыйладым. Мұны біз 1945 жылы, КСРО ҒА-ның 220 жылдық мерекесіне барғанда, Н. Оңдасынов жолдас екеуміз республика халқының атынан академияның төралқасына кексе ғалымдардың көзінше тарту еттік. Барлық шығынды көтерген – Қазақстан үкіметі.

Әрине, жұмыс бабына байланысты бірде-бір мәскеулік қызметкерге ешқандай сыйлық ұсынған емеспін. Бәлкім, мені мұқатушылар «сыйлық» деп, Мәскеуге күзде жол түскен сапарларымда екі мәрте, 1947 және 1948 жылдарда бірнеше кило Алматы апортын ала барғанымды айтатын шығар. Оларды мен академиктер Усов пен Комаровтың жесірлеріне, тағы бірнеше ескі достарыма сәлем-сауқатқа апарғанмын. Алманы өз ақшама сатып алдым, сыйлаған кісілерім де қызмет жөнінен маған ешқандай көмегі тимейтін қарапайым зейнеткерлер...»

Академияның жұмысын тексеру, оның президентінің түрліше қам-қарекетін саяси тұрғыдан тергеу бірақ тыйылған жоқ. Президент кеңсесі ғана емес, барлық институттар бұрынғыдай қалыпты жағдайда жұмыс істеуден қалды. Ең қиыны, салауатты, парасатты ғылым иелері келелі зерттеуін үзіп, партия органдары мен қаржы қызметкерлерінің ұсақ-түйекті қазған, болмашы істі зорайтып көрсеткен айыптауларына көл-көсір түсініктер жазатын болды.

Қаныш Имантайұлының дербес мұрағатында сақтаулы түсініктердің бірінде: «...Түрліше жалған айыптарды, күнделікті жұмыста кезіккен болмашы кемшіліктерді басыма үйіп-төгіп, ерекше жөткірлікпен ұйымдастырылған қаншама арандатуларға жауап

бердім, қаншама ойдан шығарылған пәле-жала естідім. Тинәмдай олқылықтар зорая келіп мені табады... 1948-1951 жылдар аралығында пайдалы еңбекпен шабыттана шұғылданудың орнына уақытымның денін түрліше түсініктер мен анықтамалар жазуға шығын еттім. Арызқойлардың жаласынан ақталып, мені қалай да сүріндірмек болған шәлдіршатпақтарға (түпнұсқасында: «по большим и малым инсинуациям») жауап қайтарудан әбден қажыдым», – деген налу, әсілі, сол кездегі күйіну мен түңілуден туғандығы шүбәсіз...

Емдеуші дәрігер А.В. ВЛАДИМИРОВАНЫҢ естелігінен:

«Қаныш Имантайұлына мен он жылдай уақыт (1951-1961 жж.) емдеуші дәрігер болдым. Алдыма алғаш тап болған кездің өзінде ол түрліше сырқаты мол аурушаң адам еді. Соның ең бастысы – екінші деңгейдегі гипертония болатын, қан қысымы кейде сынап бағанасымен екі жүз миллиметрге дейін көтеріліп, басы зеңіп, құлағы ызыңдап, көруі де төмендеп кететін... Ал 1951 жылы, әсіресе соңғы жартысында ол жиі-жиі кризге ұшырап, жатып қалатын қатерлі шекке жақындады. Мен оған тезірек Алматыдан кетуге кеңес беріп, үзілді-кесілді талап қойдым...»

– Қымбатты Анна Павловна, маған әзірше Алматыдан кетуге болмайды... Сіз маған күштірек дәрі-дәрмек беріп, қан қысымын төмендетуге амал жасаңыз, – дер еді ғалым зорлана жымиып. – Ал әрі дегенде бір айдан соң мен сіздің ақылыңызға біржолата ден қоямын...

Академияның кезекті сайлауы өткен соң-ақ кезекті демалысқа кетуге қамдана бастаған-ды, бірақ жіпсіз байланып қалды. Орталық Комитеттің бюросы төралқа есебін тыңдамақ болған, сірә, тым ұзаққа созылып бара жатқан дау-дамайға төрелік айтып, біржолата тоқтатуға ықылас аңғартқан. Алайда сол сәт тақаған сайын, неге екені белгісіз, жалақорлардың ұсақ-түйекті

терген арыздары бұрынғыдан да көбейе түсті. Сірә, бұл да қатыбас заманның қан тілеген бұзық әлпетінің белгісі, өзінен көш ілгері алға шығып кеткен біртуар әріптесіне ит қосып, көзге түсу – кейбір ғылым иелері үшін мақсатты іске айналғанына не дейсің? Қысқасы, бұдан екі жыл бұрынғы мерейтойы үстінде көл-көсір айтылған мадақ сөздер ұмыт болды. Дүрмекшіл қауым масқара қылығымен соның да өткінші құрмет екенін небір пасық әрекетімен иландыруға тырысты. Әрине, зиялы қауымның бәрі емес, қосақ арасында жүргендер...

Күндердің күнінде академия президентін республиканың бас заң бақылаушысы А.А. Набатов кеңсесіне шақырды. Сөйтсе, бұрнағы жылы Мәскеуге барғанда іссапарын өз бетінше үш тәулікке ұзартып, мемлекет есебінен «серілік» жасапты-мыс.

– Жолдас прокурор, сіз шұғылдана жұмыс па осы? Мені ғайбаттауға мәндірек бірдеме іздегеніңіз жөн болар, – деп көзтаным заң бақылаушысына зілсіз қалжың айтты Қаныш Имантайұлы.

– Үш күн жұмыстан себепсіз қалу – нағыз қылмыс, жарты сағат прогул жасаған токарьға сот коллегиясы үш жыл түрме жазасын ойланбай кеседі, азамат Сәтбаев! Ал заң – жұмыскер үшін де, президент үшін де бірдей! Ақталуды ойлаңыз, болмаса мен қылмысты іс қозғау жөнінде жарлық беремін...

– Күніне мен он төрт сағат жұмыс істеймін, Александр Алексеевич, соғыс жылдары одан да көбірек жүрдік. Сол үшін де бір бап тапсаңыз деймін. Айына төрт мәрте келетін жексенбінің кем дегенде үшеуін кеңседе өткіземін... Осылардың төлеуі – менің Мәскеуде үш тәулік ұзағырақ болғанымға қарымтаға жарайтын шығар!..

Өзін Кеңес заңының құдіретті қорғаушысы санайтын заңгер атақты академиктің зілді үнмен естірткен уәжін құлағына ілген жоқ. Таза қағаз алып, алдына тастады

– Түсінік жазыңыз. Не үшін кешіктіңіз? Үш күнге артық алған тәуліктік қаржыны да академия кассасына қайтарам деуді ұмытпаңыз! – деді состиған қалпы.

Талай жерде, қаншама әріпшіл шенеуніктердің алдында жанын қинап отырып, қисынсыз шәлдір-шатпақтарына түсініктер жазғанда нақ осы жолғыдай қорланбаған еді. Күйкілерге елігіп ұсақтанбайын деп өзін еріксіз тежейтін-ді. Бүгін сол әлпетінен айнып қалды, сірә, жүйкесі әбден жұқарған, шекесі солқылдап, қан қысымы іле көтеріліп келе жатқанын сезген.

– Жазбасам ше? – деді академик сәл-пәл дірілдеген үнмен.

– Жазасыз, жаздыртамыз! Тілесеніз бап та табамыз!

Басына шапшыған қан қапелімде ештеңе ойлантпады. Мәскеуде кешіккен себебі көкейінде сайрап тұрған-ды: ғылыми жұмыстарды үйлестіру кеңесінің мәжілісі екі күн кейінге шегеріліп, ал 23 желтоқсанда ҒА-сының төралқа мәжілісі өтпек-ті... Соны жайлап түсіндіріп, қажет десе – үлкен академиядан анықтама алдыратынын айтса – әңгіме осы кабинетте бітер еді. Алайда өзіне қасақана жасалып отырған қысымды сезген соң-ақ, қарымта қайырудан өзге ешнәрсе ойына келмеді. Есіл-дерті құлап қалмай тұрғанда сұсты кабинеттен тезірек безу болды ма, кім білсін?..

– Ал, жазбадым, ендеше! Қолыңыздан келгенді істеп бақ! – Кабинет иесі ұсынған қағазды қақ айырып, кабинет иесінің алдына қарай лақтырып жіберді де шыға жөнелді.

Есік алдында тұрған машинаға жете артқы орынға сұлық құлады: көз алды қарауытып, құлағы тарс бітіп қалды; жүргізушінің ақылы жетіп, бірден ауруханаға тартқаны сеп болыпты; іле жасалған жәрдем инсультке жеткізбей, қан қысымын төмендетті; емдеуші дәрігер бірақ үйіне қайтармай қойды; екі-үш апта оңаша палатада жатып, ем алуға тура келді...

* * *

Қаныш Имантайұлының өмірдің әр алуан ғылыми-өндірістік айтыс-тартыстарында шыңдалған алып денесі, әйтеуір, сыр берген жоқ. Асқан жөткірлікпен, қайткен күнде құлатуды жобалаған қиянаттың бәрін де көтерді. Бәлкім, аурухана қызметшілерінің күтімі мен ем-домы көмектесті. Екінші аптада-ақ науқастың ұйқысы түзеліп, аяқ-қолына бұрынғы қуаты қайта оралғанын сезінді. Алғашқы күннен-ақ дәрігерлер келушілерге тыйым салған, тіпті күнделікті газетті де бергізбеген (Ал, оларда неше түрлі қиянаты мол даурықпа ақпарлар жарияланып жатқанды). Үй-іші мен күтуші медбикелер жан тыныштығын күзетіп, ешнәрсеге алаңдамай ем алуын қатты қадағалаған. Алайда көкейін тескен күпті жайттарды ертелі-кеш ойлаудан кім тияды? Жыл бойы азапқа салған пәлелі-жалалы қиянаттарды қалайша ұмытасың? Жолсыз жазаның егесіне тұңғыш түскен Ермұхан тарихшының ауыр тағдырын, атпал азаматтың соның бәріне қыңқ етпей жер басып жүргеніне сүйсінсе де жаны күйінеді. Ел мерейіне рух беруші асыл Мұхаңның, тағдыры еншілес өзге де әріптестерін қинала ойламай қалайша тыныш жатады?..

Бір күні мүлгу сағатының аяқ шенінде президент жатқан палатаға Орталық Комитеттің хатшысы Ілияс Омаров пен үгітнасихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары Бөлебай Исабеков сәлем бере келді. Қаузай

келген шайы бар екен, өздері де соны қоса ішіп, оны-мұныдан әңгіме қозғады. Амал не, көңіл аулаған сұхбаттары ә дегеннен-ақ жарасқан жоқ, араларында көрінбей тұрған тас қабырға іспетті бөгет үшеуінің де тілін байлап, емін-еркін сөйлесуге тежеу болғаны анық...

Қаныш Имантайұлы екеуін де жақсы біледі: білімді, саясатқа жүйрік жігіттер, адамгершілік қасиеттеріне де қанық; әсіресе соғыс жылдарында Сауда халкомының орынбасары болған Ілиясты атажұрттарынан қапелімде көшіп, азық-түлік пен тұрмыс қажеттеріне ділгер боп қалған кексе ғалымдарға қолғабыс етуге көбірек жұмсап, қажыр-қайратын іс үстінде таныған; содан бері іштартып, әр қадамына разы боп, қызметінің өскеніне қуанып жүретін-ді; Шығыс Қазақстан облысының бірінші хатшылығына сайланған кезінде тізе қоса қимылдап, сол өлкенің өндірісін көтеру саласында қаншама қыруар істерді тізе қоса атқарды. Ал Бөлебай Исабековті өз жұмысына тиянақты, екі тілге де бірдей жүйрік, Орталық Комитетте істейтін кейбір әпербақан шенеуніктерге қарағанда кісілігімен де, білімімен де, кішіпейіл мінезімен де дараланып тұратын азамат ретінде білетін-ді.

– Көңілімді сұрай келгендеріңе, тәңір жарылқасын, көп-көрім сергіп қалдым. Енді шаруаларыңды айтыңдар, жігіттер, жайданжай жүрмеген боларсыңдар, – деді ғалым ақырында. – Академия жұмысын талқылаудың беті қалай, тездеткендерің жөн шығар, тегінде мәлімсіз күтуден де адам шаршайды...

– Талқының оны-мұны қағаздарын мына ініңіз әзірлеп қойған, бөлім меңгерушісі соны қайтадан жазып жатыр, ауырлатқысы келеді білем. Сіздің әбден сауығып жұмысқа шыққаныңызды күтеміз... – деп хатшы көкейіндегі сөзін бірден бастай алмай қыбыжықтап,

есікке әлсін-әлсін қарап отырды да, – хатшылық жөнмен емес, інілік ізетпен бір ұсыныс айтсам, Қанеке, мына Ілиясқа не болған деп ұрыспайсыз ба?

Науқас басын шайқады. Сонсоң зорлана жымыып:

– Айта бер, жаңа көрген құқай ма? – деп қолын сермеді.

– Бөлебай, ауыз үйге шығып, келушілер болса, тежей тұрсаң қайтеді?.. – Серігі алдыңғы бөлмеге шығып кеткен соң, Ілияс Омарұлы сөзін қайта жалғады. – Мәселе қиындап кетті, Қанеке, сеніңіз маған, қасақана қиындатып Мәскеуден де жебеп жатқандар бар... Бұрын сіз президенттің көл-көсір міндеті геологияға қаратпай жүр, қаншама ғылыми жұмыстар ақсап жатыр деуші едіңіз. Енді, міне, сырқаттанып қалдыңыз... Осы гәпті бетке ұстап, академия басшылығынан босату жөнінде арыз берсеңіз – бюро мүшелерін соған иліктіруге мен-ақ қам жасар едім...

– Ілеке, бұл ақылды өзің ойлап таптың ба?

– Өзім, Қанеке. Рас, бірінші хатшыдан сыр тартып едім, қарсы емес, – деп күмілжіді Ілияс Омарұлы.

– Сонда қалай? Өз еркіммен арыз жазып институтқа тайып беремін, ал пәле қуған жалақорлар академияны бетке ұстар ғалымдардан емін-еркін тазартады. Өңкей тоғышар, ғылымда зәредей де татымды ісі, беделі жоқ су ми сүмелектер, қан тілегендер ойына келгенін істейді... Ал біз, зиялы қауым, ел мүддесі мен халық билігін сол соғындыларға беріп, қол қусырып қарап отырамыз. Бұдан соң менің азамат атанып, жер басып жүруімнің жайжапсарын ойладың ба, Ілеке?

Хатшы ләм-мим демеді. Осы іске құлықсыз көніп еді, неден қауіптенсе – соған жолықты. Екі оттың ортасында қалды деген де осындай-ақ болар? Қанекеңді кереғар

амалға иліктіре алмады, Жұмекеңе мұны түсіндіру тіпті қиын...

– Қанеке, бізге сіздің амандығыңыз қымбат! Нақтылы жағдайды жете білмегендіктен келіспей отырсыз. Сайып келгенде, бұл да сізді қорғаудың амалы! – деді Омаров тағы бір мәрте ескертуді құп көріп.

Науқас таған үстінен дәрі алып таңдайына басты. Әлден соң тамағын кенеп, өзіне тура қарай алмай қырын отырған Орталық Комитеттің хатшысына назарын тіктеп:

– Ілеке, тектен-теке қиналма. Бұл мені емес – өздеріңнің қарақан бастарыңды, бір күн болса да биік мансаптарыңды сақтаудың шарасы! Сізді мен, Ілеке, арлы азамат санаймын, сондықтан өзіңе де, сізді маған жұмсап отырған үлкен ағаңа да айтарым бір-ақ сөз: дәл мынадай қатерлі, сын жағдайда менен ешқандай арыз күтпеңдер! Мен үшін және отқа күймеңдер, қымбатты інілерім, үкімет пен партияға мен керек адаммын, жемешемге келгенде мені бекерге күйдірмейді, қанатының астына алады. Мен басқадан қорқамын!.. – деп сәл тыныстап, ойындағы сөзін салмақтады. – Жұмекең екеуің бұл мәселені басып тастайтын уақытты өткізіп алдыңдар, енді міне, кім көрінген, неше түрлі қанден иттер бастарыңа шығып алып, ойына келгенін істеп отыр. Иә, иә, биліктен айырылып қалған сияқтысыздар... Сосын да не істерлеріңді білмей, естерің шығып, шындықты мойындау керек, сасқан үйрек артымен сүңгиді деген, тегінде, осы... Құрмалдыққа шалмақ еркек тоқтыларың – Ермұхан сорлыдан кейін, демек, мен болмақпын, сірә. Одан соң көгенделер қара көздер және белгілі: Жұбанов, Әуезов, Ысмайылов, Жұмалиев, тағы кімдер... Апырай, қазақтың өңкей ығай мен сығай, бетке ұстар зиялыларын дүрелеуден тыйылар уақыт қашан туады бізге?!..

– Ауыз үйге кісілер келген сияқты, – деп хатшы қыбыжықтап еді, Қаныш Имантайұлы есікке басын сұғып әлдене деді де, нығарлап қайтадан жауып қойды.

– Жә, бұл әңгімені аяқтасақ та болады, – деді. – Ең соңында құрық өздеріңе түседі, қызметтеріңді беріп құтылсаңдар тәубе дер едім, иә, иә, мына дүрмектің беталысы солай... Шойынбаев, Храмков, Айдарова, Тәкежанов, Ақынжанов... тағы кімдер, бізді реттеп болған соң, осы сөзімді бағыңдар, сендерге ауыз салады. Ылайым, тек аман болыңдар, менің сәуегейлігім теріске шықсын!.. Мен болдым, Ілеке,

– Қисынсыз іске ұрынғанымды әбден ұқтырдыңыз, Қанеке. Бас тартуға амалым болмай еріксіз келгенімді түсініп, кешіріммен қараңыз... – деп Ілияс Омарұлы орнынан тұрды.

– Сіз де қу жаным қатты күйзеліп жатқанда аузымнан шыққан артық-кем сөзге кектенбей, түпкі мәніне ой сала қараңыз. Жасы үлкен ағаның жақсы көретін інісіне білдірген بازیнасы деп ұқсаңыз, ұтылмайсыз, Ілеке.

Ғалым мәртебелі қонағын ауызғы үйге дейін шығарып салды. Үй-іші тосып тұр екен, төрге өткізіп жіберіп, қоштасар сәтте Бөлебай мен Ілиясқа алма-кезек жұтына қарап:

– Екеуіңе де ағалық жолмен айтар іңкәр тілегім, жігіттер! – деді. – Менің қамымды жеген күш-қайраттарыңды Мұхаңа, иә, Мұхтар ағаларың жолына жұмсаңдар! Асыл Мұхаңның шабытжігерін мұқалтып иә қапылыста жоғалтып алсақ – халық мұны бізге еш уақытта кешірмейді! Мұхаңның халқымызға бәрімізден де керегірек екенін естеріңде ұстаңдар!..

– Өзіңіздей көріңіз!

– Жақсы күнде көрісейік! – десті екеуі де...

Қандай оймен иә күдікпен қам жасағанын кім білсін, сол күннің ертеңінде көмекшісінің қолына екі парақ қағаз ұстатты да, дереу жөнелтуді өтінді. Екеуі де бір сарынды – бірі И.В. Сталинге, екіншісі КСРО ҒА жуықта сайланған жаңа президенті А.Н. Несмеяновтың атына жолданыпты: 1951 жылғы 5 қараша күні жолданған жеделхаттың мәтіні төмендегідей: «...Будучи морально растерзанным, я обращаюсь к Вам с убедительной просьбой дать указания о том, чтобы затребовать материалы обо мне в Москву для рассмотрения их с должной объективностью. Преданный Вам академик Сатпаев».

Есімі де, еңбегі де күллі Одаққа мәлім ғұламаның жанайқайы дерлік осы өтінішіне қандай жауап болғаны – беймәлім...

II

КСРО ҒА Тарих институтының ғылыми кеңесі Ермұхан Бекмахановтың «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы» монографиясын «Правда» газетінің сынына байланысты қайыра талқылау үстінде белгілі ғалым-тарихшылар А.М. Панкратова, Б.Д. Греков және М.П. Вяткин қателескенін «шын жүректен мойындайтынын» жария еткен. Сірә, сол себепті бұл жолғы мәжіліс томаға-тұйық жағдайда дау-дамайсыз өткен. Партияның бас газетінің беделіне мойыған тарихшылар кеңесі оңбай қателесіп, жергілікті жалақорлардың сойылын соқты... деуге баспай, тарихшылар кеңесі «Ақиқатты бұрмалап отырғанымыз қалай?» деген кереғар сауалға да баспай, кеңес ғылымы тарихына масқара оқиға болып енген, қатал да мейлінше қиянат шешімге қол көтеріп (мәжіліс хаттамасында академик Н.М. Дружининнің қарсы

болып, қалыс қалғандығы атап көрсетілген), Е. Бекмахановтың кандидаттық және докторлық атақтарын қайтарып алу туралы шешім қабылдаған.

Әрине, мәскеулік қорғаушылары осалдық көрсеткен соң, туған елінде жалған тарихшы атанған Ермұханды ашық қорғайтын ер шықпады (әлбетте, астыртын қорғап, қол ұшын бергендер болған. Мысалы, ҚазМУ-дың ректоры Төлеген Тәжібаев, Алматыдағы Марксизм-ленинизм институтына ғылыми жұмысқа ауысқан Мұхамеджан Әбдіқалықов және Қаныш Сәтбаев; алайда дарынды, ғалым жазасын жеңілдетуге тілеуқор жұрттың шама-шарқы жетпей, өздері жәбір-жапа көрген)

Жазмышқа шара қанша, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросы «Правда» сынын талқылауды қасақана бес айға созып, бұқаралық айыптау ұйымдастырып, бас «күнәкар» Е. Бекмаханов сол жиында өзінің «кінәсін» толық мойындап, өз тағдырын бюро мүшелерінің қолына беруге тиісті болған.

Амал не, сол жиында ол партиялық билетін беріп шығады. Қабылдаған қаулының салдары мүлдем сорақы: Ғылым академиясы мен университеттегі жұмыстарынан аластатылады, Алматы облысының Нарынқол ауданындағы, соңынан Жамбыл облысының Ново-Троицк кентіндегі орыс мектебінің 5-7 басқыштарына тарих пәнінен сабақ беруге сот үкімінсіз жер аударылады...

Бөлебай ИСАБЕКОВТІҢ ауызекі әңгімесінен:

«...Қаныш Имантайұлының бізге ескерткен жорамалы қолмен қойғандай дәл шықты. «Правданың» жойқын сыны бір жылда төрт мәрте қайталанған соң-ақ Жүмекең биліктен айырылып қалды, құжаны түршігіп,

сасқаны сонша, шовинист Храмковтың дегенін бұлжытпай орындайтын қолшоқпарына айналды. Ал ол ұлтшылдарды түп-тамырымен құртуды мақсат еткен тазартуға белсене кірісті. Ілияс Омаровты бұл әрекетке кінәлау қиын: 1948 жылы түзетіліп, екінші мәрте қайта басылған

«Қазақ КСР тарихына» жауапты редактор болғаны оған пәле болып, хатшы ретінде кейбір ғалымдарға ара түсіп, қорғай бастаса-ақ, менің әпербақан бастығым: «Сіз әуелі өзіңіздің кінәңізден арылып алыңыз, жолдас хатшы. «Тарихтың» жаңа басылымында Кенесары тарауын ұлтшыл Бекмахановқа қайта жаздыртқан сіз емей, мен бе?..» – десе-ақ, Омаров қызараңдап сөзден тыйылады...

1951 жылдың жазында Ермұханды Алматыдан жер аударған соң-ақ, жер-жерден бас көтерген неше түрлі соғындылар «домалақ арыздар» тасқынын ЦК-ға қаптатып берсін: солардың ішінде кім жоқ дейсіз – мектеп мұғалімдері, ауыл белсенділері, студенттер, жоғары оқу орындарының өзара сағатқа таласқан оқытушылары... Оқымыстыларымыздың біразы Алматыдан қуылып, тіпті облыс орталықтарындағы оқу орындарынан да аласталды. Консерватория директоры, академик Ахмет Жұбанов партия қатарынан шығарылып, жұмысынан босаған соң Мәскеуге қарай жылыстап кетіп, «Пекин» мейрамханасының оркестріне дирижер болып орналасыпты деп естідік. Туған елі асыл өнерін керек етпеген соң – құдай жөні сол дедік. Бірін-бірі қудалау, ұлтшылдық іздеу науқаны тарихшыларды түгелдей «күзеп» болған соң әдебиет білгірлері мен тіл мамандарына ауысты. Олардың да дені – ұлтшыл пиғылға ұрынған. Өзара сын науқаны, жазушылар арасында бәрінен де күшті жүрді. Нәтижесінде интернационалдық рухта кітап жазатын қаламгер табылмады. Апыр-ай десеңші, тап сол кезеңдегі зиялы

қауымның, халқымыздың білімпаз, рухани деңгейі жоғары дерлік оқығандарының соншама төменге құлдылауын ойыма алсам, қарғаш, жаным түршігеді: бірін-бірі көрсету, пәле жауып ұстатып жіберу, жалған куәлік, «домалақ арызбен» кек алу – өмір сүрудің қалыпты тірлігіне айналды, көзі қарақты жандар тыныш ұйықтап, адамша тұрмыс кешуден қалды...»

Бөлебай ақсақалдың айтуынша, науқанды қадағалаушы И.П. Храмков қазақ зиялыларының ортақолды өкілдерінің «қара тізімге» іліккенін місе тұтпаған, оларды майшабақ көріп, айдын көлдің шортандарын қармаққа шаншуды жобалаған. Түп мақсаты, сірә, Әуезов, Сәтбаев, Жұбанов болған. Ал республика басшылары солқылдақтық көрсеткенімен бетке ұстар ел арыстарын жеме-жемге келгенде бере қоймаған. Иван Петрович болса, Қазақстанға дейін Кавказда саяси басшы болып, жүз жыл бұрын ұлт-азаттық қозғалыстың көсемі атанған Шәмілімамды реакционер «етуге» атсалысқан тәжірибесі бар әккі қайраткер. Әсілі, ол Қазақстанда Кавказдағыдан да әлдеқайда дабыра, әлдеқайда күштірек саяси науқан ұйымдастыруды ойластырған. Бұл – БКП(б) Орталық комитеті әр кезде құлшына жүргізген тазарту шаралары. Сол үшін де ол Мәскеуден шалғай республикаға жіберілді. Демек, мына науқанды ол барынша әскездеп һәм жөткірлікпен өткізуге тиіс. Сөйтер болса қызметі өседі, Мәскеудегі ниеттестерінің сенімін ақтайды...

БКП(б) Орталық Комитеті И.П. Храмковке көмекке жауапты инспектор Шикин бастаған бір топ идеологты жіберген. Биік лауазымды комиссия Қазақстанда бірер ай жұмыс істеген. Сол комиссияның емін-еркін қимылдауына жөн нұсқап қосымша кепілдіктер беруші – кім-кім, Орталық Комитеттің идеолог-хатшысы М.А. Суслов. Шикин комиссиясы қай саланы тексерсе де:

«Жеткіліксіз жазаланған, ағайыншылық, жершілдік етек алған, большевиктерге тән тіліп түсер өткірлік болмаған!...» дегендей қорытындылар шығарған.

Мәскеулік комиссияның тұжырымдары сол жылдың қазан айының бас кезінде шақырылған Қазақстан КП(б)-ның идеология мәселелеріне арналған пленумында талқыланған. Баяндамашы Жұмабай Шаяхметов пен жарыс сөзге қатысып тіл безегендер орталық газет әшкерелеген, Шикин комиссиясы «большевиктік батылдықпен атап көрсеткен олқылықтар түп-түгел дұрыс, ендігі әңгіме – пиғылы жат элементтерді қауымнан аластауда...» – дескен. Әрине, ОК үгіт-насихат бөлімі әскездеп әзірлеген, саяси бағыты сыннан өткен шолақ белсенділер мінбеге шығып, енді бірі залдан дауыс көтеріп, ОК хатшылары неліктен жазасыз құтылады деп, І. Омаров қана емес, Ж. Шаяхметовтің де шалғайына жармасқан. Мысалы, ҚазМУ-дың аға оқытушысы, тарихшы А. Тәкежанов: «Ұлтшылдығы жасаң кезінен мәлім Сәтбаев осы күнге дейін академия президенті болып не себептен төрде шалжиып отыр, жолдас Шаяхметов, сіздің бәз-баяғы чекистік қырағылығыңыз Орталық Комитетке хатшы болған соң бәсеңдеп қалған ба?» дегені тыңдаушы жұрт арасында жиренішпен қоса түрліше ой туғызған. Сәбит Нұрышев деген әдебиетші ғалымсымақ: «Академия құрылған күннен бастап ұлтшылдардың ұясына айналды, пиғылы терістердің рухани көсемі Әуезов неге бостандықта жүр?» – десе, тағы бір белсенді: «Осының бәрі туған халқының қамқоры болғансыған саяси басшыларымыздың кім көрінгенге либералдық көрсеткенінде», – деу үшін мінбеге көтерілген.

Пленумда сөз болған айғақтарды «Правда» газеті есеп ретінде жариялаған. Газеттің арнайы тілшісі А. Черниченко пленумда тезге түскен қазақтың игі жақсыларын мойнына құрым киіз байлап, есекке

мінгізгендей етіп әсіре мазақпен сипаттауына қарағанда, саяси науқанның шарықтау шегіне жетіп, таяу күндерде жаппай тазарту, жазалау процесі басталатынын қазақтың көзі қарақты қауымы бірден аңдаған. Әлбетте, республика академиясын «ұлтшылдар ұясына айналдырған» Қ.И. Сәтбаевқа мақала авторы ерекше қадалып, басты күнәкар ретінде атауы да тегін емес-ті...

III

Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің бюросы 1951 жылдың 23 қараша күнгі мәжілісінде академик Қ.И. Сәтбаевты барлық үлкенді-кішілі мансабынан босатып, бас жұмысына жазып, қатаң сөгіс жариялаған. Ресми хаттамада бюро мүшелері коммунист Сәтбаев үш мәселе бойынша кінәлі деген: «партия қатарына кірерде шыққан тегінің бай болғандығын жасырған-мыс; «Ер Едіге» дастанын 1927 жылы жарыққа шығарып, сол әрекетінің саяси қателік екенін 1945 жылдан бері мойындамаған; Ғылым академиясына пиғылы жат адамдарды ерекше көп қабылдап, мейлінше былықтырып саяси көрсоқырлық танытқан...»

Қаныш Имантайұлының ізбасар әріптесі, академик Ш. Шөкин «ҰҒА-ның ғұмыр жолы» кітабында: «...үш айдан соң «Москва» мейманханасында кездескенде Қанекең маған Орталық Комитеттің бюро мәжілісіндегі біржақты талқының жай-жапсарын қамыға отырып есіне алды: айтуынша, ақталған дәлеліне ешкім құлақ қоймапты; әр сөзіне бюро мүшелері дөрекі айғаймен жауап қатып, кереғар сұрақтарды тұс-тұстан жаудырған; бірде-бірі қорғау түгілі, «Ау, жолдастар, бұл кісінің қауым үшін жақсы істері де бар ғой демепті...» – десе, «Өмірімнің төрт кезеңі» ғұмырнамасында нақ осы оқиға жайында: «Мен сол күнге дейін, кейіннен де өзіме ардақты

адамның жаны құлазып, өмірге сенімін жоғалтқан күйректікке тап болғанын көрген емеспін. Менімен әңгімелесіп отырып, арада көп күндер өтсе де, Қанекен сол қиянаттан өзіне араша тілеп, әлдекімнің «Келешек сізді ақтайды...» дегендей сүйеніш сөз айтуын, сірә, сол арқылы бұрынғы сенімін бойында сақтауға тырысқанын айқын аңғардым...» – деп жүрекжарды сыр шерткен...

Жә, базар алаңындағы саудагерлердің шаң-шұң айқайына ұқсаған бюро мәжілісінен шыққан кештегі шерменде ғалымның қам-қарекетіне оралайық. Ғажап десек те рауа: бізге о да мәлім...

«Вечерняя Алма-Ата» газетінің 1998 жылғы 10 сәуір күнгі санында «Қ.И. Сәтбаевтың қандай жайсаң екенін білесіз бе?» деген атаумен жарық көрген (жариялаушы – Р. Жасынова) ҚСР ҒА-ның іс басқарушысы Г.В. Нечитало марқұмның естелігінен шағын үзінді келтіреміз...

«...Қаныш Имантайұлы кабинетіме кібіртіктеп кіріп келгенде шошып кеттім: өңі боп-боз, ұнжырғасы түскен; алдымдағы креслоға енжар әлпетпен жайғасқан соң, маған ожырая қарап: «Григорий Васильевич, мен енді президент емеспін, бір сағат бұрын сол міндеттен босадым... – деді көмескі үнмен. – Сен ақылды адамсың, не істеуім керек мына жағдайда?..» Дес бергенде маған ұтымды ой сап етті: «Ертеңнен қалмай Таисия Алексеевнаны алып Мәскеуге кетіңіз! Депутаттық куәлігіңіз өзіңізде ме, маған беріңіз, ертеңгі пойызға билет алдырамын!» – дедім.

Сірә, сөйткеніміз жөн болған, сол күні кеште Қауіпсіздік комитетінің академияны қадағалайтын таныс майоры құдайы көршім маған құпиялап:

«Сәтбаевты тұтқындаймыз, тек қашан екенін білмеймін!» – дегенде, мен сілейіп тұрып қалып, келесі күні станса басына зор күдікпен бардым... Вагонға отырушылардың кезегінде тұрған ерлі-зайыпты Сәтбаевтарды көргенімде балаша қуанып, қастарына жетіп барып, дәу екі чемоданды ала жөнелдім. Шығарып салған бір жан жоқ, бұған да таң болдым... Қаныш Имантайұлы купеге кірген соң мені қапсыра құшып ұзақ тұрды, көзінен сорғалаған жасын тыя алсайшы. Ал мен оны Мәскеуге дереу жөнелткеніме шексіз қуанышта едім...»

* * *

Сәтбаевтар отырған жедел пойыз Қызылордаға келгенде, олардың купесіне маңдайы жырта қарыс, парасатты жүзді, үстіндегі киімі де маңғаз келбетіне жарасқан аса сәнді, көзқарасы өтімді, орта жас шамасындағы жігіт иіле кіріп, сәлем берді.

Ерлізайыптылар жұмсақ вагонның екі орындық купесінде болатын. Пойыз тоқтаған кезде терезенің пердесін түсіріп қояды, ешбір аялдамада перронға шықпай, елден тұтқиылда безген сапарын құпияда ұстап келе жатқан. Содан да шығар, бейтаныс ер адам ойда жоқта кіріп келгенде Таисия Алексеевна қатты абыржып, өздерін іздеп жүрген жазалаушы органның қызметкері екен деп ойлайды...

Алайда кітап оқып жатқан ері есікке бұрылып, кенет жайраңдап:

– О, келгенің жақсы болды, Нәке! Рақмет, сізге хабар тимей, кездесе алмай қаламыз ба деп қауіптеніп келе жатыр едім. Демек, сәлемімді жеткізген, тәубе! Мұны да жолымыз оңғарылады дегенге саялық!... – деп келушіні кең құшағына алады.

Келуші азамат су шаруашылығының көрнекті маманы Натай Әзімханұлы Кенесарин еді. Кезінде САГУ-дың гидротехника факультетін тәмамдап, Мәскеуде аспирантура бітіріп, 1940 жылы ғылыми дәрежеге ие болып, Москва метрополитені салынғанда жер асты суларын тежейтін жобалаушы топта біліктілігімен көзге түскен ірі маман. Білгір гидротехниктің өз қатарынан дара шыққан өнері кәдеге асты: Ташкентке шақырылып, Орта Азия республикалары үшін суландыру мәселесімен түбегейлі шұғылданды, бұл Қазақстанның түстік өңірі үшін – маңызды жұмыс... Сол себептен де КазФАН-ның төрағасы соғыс аяқталар қарсаңда Натай Әзімханұлын Алматыға шақырып, туған еліне қайтып оралып, халық тірлігі үшін ерекше мәнді ғылыми ізденіс бастауға еліктіре әңгіме шерткен. Дербес ғылыми академияның ашылар күні иек астында тұрғанын да ескерткен-ді, демек, бір институтқа дербес ие болатын күн де жақын. «Ал бұл сала бізде нағыз тың, білікті мамандар атымен жоқ, сол себепті, Нәке, бәрін өзіңе бастауға тура келеді...» – деп, қиыншылықты да жасырмай ағынан жарылған.

«Менің ата-тегімді қайтеміз? Кенесары ханның шөбересі екенімді білесіз. Әкем байғұс та төңкеріске дейін-ақ гидротехник өнерін халық игілігіне

жаратпақ ниетпен игі жұмыстар жасап жүрген шағында мерт болды. 1937 жылы оны ГПУ-дің адамдары Шымкентте тұтқындаған, содан бері із-түзсіз жоғалды...» – деп, Кенесарин де өзі аса қадірлейтін ел ағасының мәнді ұсынысына қарсы емесін сездіріп әрі ғұмыр жолындағы басты кедергіні, туған еліне оралмай жүрген басты себепті жасырған жоқты. «Оған қымсынба, қазірде жағдай оңалды, ұлы көсемнің өзі «әкесі үшін баласы жауап бермейді...» деп отырғанда, бекерге үрейленудің керегі жоқ. Тек анкетаңда арғы-бергі тегіңді жасырмай ашық көрсет», – дейді Қаныш Имантайұлы көкейіндегі ісінің оңға басқанына қуаныш білдіріп.

Сол жылы болмаса да, сәл кейінірек Натай Кенесарин Алматыға ауысып, ГФИ-дың гидрогеология секторын мойнына алып, тың ізденістер бастаған.

Алайда Натай Кенесарин ғана емес, келешекте ірге көтермек гидрогеология институтының да жолы болмады. Кенесары қозғалысына байланысты науқан өршіген кезде, Қаныш Имантайұлы ғылыми әріптесінің бас амандығын ойлап, Алматыдан әзірше жылыстап кетуіне түрткі болып, Қызылордадағы су тресіне бас инженерлік қызметке аттандырған.

– Жалғыз жүрмісің? – Қаныш Имантайұлының күпті сауалына Кенесарин басын изеді. – Жалғыз болсаң, бізді келесі стансаға дейін шығарып сал, мәнді әңгіме бар...

– Обалыңа қалдым білем, Нәке, мынадай даңғаза сойқанға душар болатынымызды кім болжапты? – деді академик, Натай інісі жол азыққа әкелген дәмін таған үстіне қойып, қазы-қартаны жұқалап турай бастағанда.

– Жылы орныңнан сені қозғамауым жөн еді. Ел үшін деп еңіреп жүріп, сен де, мен де текті ата-бабамыз үшін зардап шегіп, қиянат жазаға кез болдық...

Осы әңгіме басталғанда-ақ өң-түсі қаракүрең тартып, ызбарлы шырайға көшкен Натай қолын сермеп:

– Қанеке, оны қойыңыз, сізге менің титтей де өкпем жоқ. Қайта елден жырақта, жатбауыр боп кеткен бір ұлын халқымен, жерімен табыстырып, туған еліме қайтардыңыз. Аз уақыт болса да аянбай еңбек еттім,

шөліркеген жерге су әкелуге атсалыстым. Соған да тәнтімін! Сол себепті мынадай аласапыран күнде бір-бірімізге кінә артудың қажеті қанша?! Мені жедеғабыл неге шақырдыңыз, сірә, «кінәдан» арылу үшін ғана емес болар?

– Оның рас, Нәке. Өз жағдайымның не боларын әзірше білмеймін, – деді Қанекең Натайға тура қарап. – Ал сен туралы түрікпен ағайындармен келістім. Ашғабад университетінен әуелі доценттің, соңынан профессордың орнын беретін болды... Сен енді бұл жақта шырмалып қалмаудың амалына кіріс, жақсы інім. Заман өзгерді, тезірек аттанып кеткенің жөн. Міне, мен де әділдік іздеп Мәскеуге кетіп барамын... – деп күрсінді Қаныш Имантайұлы.

Кенесарин жайсыз әңгімені мұңая тыңдады: «Ұзынқұлақ» жеткізген жаманат, демек, рас болғаны; телефон шалған әріптесінің де тілі күрмеліп, нақтылап айтпағанын да енді түсінді; Ұлы Отанның жанкүйері деп жүрген, ұлан-ғайыр еңбегімен де, кемел ісімен де ел көгіне жарқырап шыққан ғұлама жанды бір-ақ сағатта мәнді жұмысынан аластап, көшеге қуып тастағанын өз аузынан естімесе – сірә да сенер ме? Натайдың көз алды бұлдырап, құлағы тас керең болып бітіп қалғаны да содан. Бірер мәрте бірінбірі жорта демеп, «алып қоялықпен» ішкен шарап та септігін тигізген жоқ.

Содан келесі бекетке жетіп қоштасарда ол: «Қанеке, қамқорлығыңызға шексіз рақмет! – деді. – Алдағы жұмыс жөнін өзімнің қолайыма қарап шешсем, сөкпеңіз, түрікпен ағайындардың шақыруын, тегінде, жүрегімде ұстармын...»

Содан былайғы өмірін Н.Ә. Кенесарин өзбек жерінде өткізуге мәжбүр болды: Қызылорда шәрінен жедел аттанып кеткен бетінде-ақ Ташкентке келіп, ауыл шаруашылық институтына аға оқытушы боп

орналасады, бір жылдан кейін профессор атағын иеленеді; бертінде Өзбек КСР Ғылым академиясының корреспондент мүшелігіне сайланады; Өзбек гидрогеология институтының іргетасын қалап, ұзақ жылдар директоры міндетін атқарады; бүкіл Орта Азия гидрогеологтары мектебін ұйымдастырушы, өзбек, түрікпен су мамандарының ұстазы деген құрметті атаққа жетті. Дарынды гидрогеологтың дархан білімі Құйғанар, Мырзашөл далаларын, Бұхар шұратын, Сырдария және Әмудария алаптарын сумен жабдықтау, Үлкен Түрікпен, Солтүстік Ферғана жармаларын жобалау жұмыстарында ерекше танылған.

«АҚИҚАТ ӘРҚАШАНДА ЖЕҢЕДІ»

I

«Алматы-Мәскеу» пойызы үлкен астанаға қарашаның соңғы күні, ертеңгілік мезгілде келген. Қазан вокзалының перронына шыққанда-ақ ерлі-зайыптылар өздерін қарсы алып тұрған ежелгі достарын көреді, көпшілігі осы жаққа әр түрлі жұмыспен жолаушылап келген, енді бірі аспирантурада оқитын жерлестері. Қайсыбірінің қолында суықтан көлегейлеп ұстап тұрған гүл шоқтары. Қарсы алушы қарамды топты вагонның терезесінен көргенде-ақ Қаныш Имантайұлы: «Тася, перронға қара, қанша адам гүл ұстап бізді қарсы алып тұр!..» – деп айран-асыр қуаныш білдірген. Ыстық қауышып, бәрі де вокзал іргесіндегі кең алаңға шықты. Мұндағы тілеулестері ғалым тап болған төтенше жағдаятты естімеген. Тілектері де соған орай: «Көңілді демалыс болсын! Мәскеуде қанша уақыт боласыздар?.. – десіп, жүктерін көтеріп әкеп, машинаға салып берді. Ерлі-зайыптылар өздерін сонша ізетпен қарсы алған жұртқа рақмет айтып, мейманханаға аттанды.

Алайда ақиқат іздеп келген қазақ ғалымына бұрын мейірім де, ізет те көрсететін Мәскеу бұл жолы құшағын аша қоймады. Келген бетінде-ақ КСРО Ғылым академиясының төралқасына барған, тек президентке кіре алмады, сәлем бере барып, сыр тартқан лауазымды ескі сыйластарының бәрі де: «Әуелі демалып, денсаулығыңды түзеп келіңіз, оған дейін біз де ойланып, бір амалын жасармыз...» – дегеннен арғы сөзге баспады. Нақ сондай қашыртқы кеңесті КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші орынбасары И.Ф. Тевосян да білдіріпті, әлбетте, көмекшісі арқылы. Нендей жауап естісе де көкейкесті мәселені бір жағына шығарғысы келіп, қайыра сұранып еді, Иван Федорович

тағы да: «біраз күн күте тұрсын», – депті. Біразы бірер аптаға созылды. Өзін жақсы білетін, кешегі соғыстың ауыр жылдарында бірін-бірі жете танып, өмір сынынан өткен, ақжүректігі, турашылдығы жұртқа мәлім, И. В. Сталиннің өндіріс саласы бойынша оң қолы саналатын адуын мемлекет қайраткер И.Ф. Тевосян солай деп сөзбұйдаға салған соң, Қаныш Имантайұлының да ақыл-ойы азып: «Апыр-ай, менің қадірім еңбегіме ділгерлік болған кезде ғана екен-ау?..» – деген де күйкі күйректікке бой алдыра бастаған-ды...

Ақыры бір күні ҒА-ның бірінші вице-президенті И.П. Бардинге барды. Кексе металлургке көңілін жабырқатқан мұңды жасырған жоқ, ашық мәлімдеді.

– Кімге барсам да, Иван Павлович, еститінім – сырғытпа сөз. Ертеңгі күнің күңгірт тұманға айналғанда демалыста мән бола ма? Ал менің тыныш ұйықтамағаным жылдан асты. Не істеуім керек, сіз де солай дейсіз бе?..

Бұрын ақжарқын шырайда көретін қайраткер әріптесінің қыжыр сөзіне Бардин қатты таңданып, бетіне ожырая қарады да, үкімет мүшелерімен жалғастыратын телефонның трубкасын көтерді.

– Иван Федорович! – деді кіділеу үнмен. Өзінен бірталай жас кіші Тевосянды «Ваня» деп партиялық лақап атымен атайтынын әрі өндірісте бірге істеген кезінен қалыптасқан дағдысымен жасаң әріптесіне өктемдеу сөйлейтінін Қаныш Имантайұлы бұрыннан білетін-ді, бұл жолы бірақ ресми қасаң тілге көшкеніне таң болды. – Менің қасымда академик Сәтбаев отыр. Иә, иә, сізге де, маған да аса қадірменді Қаныш Имантаевич... Жоқ, тұра тұр, әуелі мені тыңдағын. Бұл кісінің маған не дегеніне құлақ сал:

«Бейбіт уақытқа аман-сау жеттік, сіздерге енді керегім болмас!..» дейді... Ваня, жетпісті желкелегенде еститін сөз бе бұл?! Жә, жә, ақталма, тыңдауға зауқым жоқ. Екеумізді қашан қабылдайсың, соны естірт, менімен шын адас – бәз-баяғы Иван болсаң...

Трубкины тегерішке қойған соң алпамсадай мол денесімен тұтас бұрылып, қазақ ғалымына жымия қарап:

– Кексе кісінің артық-ауыс сөзіне мән берме, Қаныш Имантаевич. Иванға соншама сөгіс айтпасам да болар еді, сөйтсе де бүре сөйлеп, тәубеге келтіріп алғанды жөн көрдім. Жә, келістік, кешкі сағат онда қабылдайтын болды, – деді.

– Рақмет, Иван Павлович! Өзім барсам да болмай ма?

– Жоқ, менің қоса барғаным академия сені қолдайды дегеннің сыңайы болады. Жетпістегі кексені жақсылық жасау қуанышынан айырма, достым!..

Ақыры солай істеді.

– Қаныш Имантаевич, кешіріңіз! Қабылдауды соншама созғаным – уақыттың аздығынан иә сізбен сұхбаттасуға құлқымның болмағандығынан емес. Сіз бен біз кездейсоқ таныс емеспіз, құдайға шүкір, кеңестік индустрияның іргетасын бірге көтерісіп, хал-қадерімізше өрге сүйреген кәнігі замандаспыз. Қысқасы, сіз туралы мен ешкімнен де пікір сұрамаймын, жеткілікті білемін... – деді кабинет иесі кешкі қонақтарын ұзын үстелдің жоғарғы жағына шығарып, өзі соның қарсы бетіне жайғасқан соң көкейкесті сөзге көшті. – Сөйтсе де, сіз тап болған төтенше жағдаятқа не айтарымды білмедім, сенсеңіз, дәл қазір де... Өзіңіздің геологияның иә металлургияның күрделі мәселесімен келсеңіз, рақым етіңіз, сол сағатта-ақ қабылдар едім. Ал мына шаруада, кешіріңіз, Қаныш

Имантаевич, бұл енді өздеріңіздің ауылүйлік ұсақ тайталас. Мәскеуде отырып қалайша төрелік айтамын? Әрі соған Қазақстан басшылары бюрода қарап, өздерінше шешім жасаған жағдайда?..

Сәтбаев тілі байланғандай марғау күйге түсіп, тым-тырыс отыр. Көкейінде сайрап тұрған сөздерін ұмытып қалғандай.

Шынында да, Иван Федоровичтің мәселенің жанды жерінен ұстап, денесіндегі жараның қанын шығара тырнағандай етіп сөйлегені шымбайына қатты батқанды.

– Егер сіз менен қызмет сұрап келсеңіз, рақым етіңіз, қазірақ шешуге дайынмын. Өзіңіз қалаған Одақтық министрліктің геологиялық іздеу жөніндегі орынбасарлығына жібере аламын. Тіпті тап бүгін! Қазірде біз Геология министрлігінде түбегейлі өзгерістер жасауға қамданып, түрлі ұсыныс-жобаларды қарап жатырмыз. Әрі дегенде оны келесі жылы бір жайлы етеміз. Мен сізді, қымбатты Қаныш Имантаевич, кім не айтса да, одақтық министрге бірінші кандидат ретінде ұсынуға әзірмін, – деді Тевосян нақтылы сөзге көшіп. – Келісемін осыған десеңіз – болды. Ар жағын маған қалдырыңыз. Ал оған дейін осы төңіректен, Мәскеудің өзінен абырой-атағыңызға сай жұмыс береміз, жайлы пәтер де аласыз...

– О, жоқ, Иван, өндірістің кем-кетігін академиктермен оңдаймын деген кереғар ниеттен тыйыл, шырақ, – деп Бардин де кенет әңгімеге араласты. – Бұл мәселе жөнінде бүгін президент Несмеяновпен сөйлестім. Александр Николаевич бұл істе бұрынғы ұстанымды бекем сақтаймыз деді: «Академик Сәтбаев Қазақстанға керек болмаса – өздері білсін, ал Одақ академиясына ол – бұрынғы зор еңбегімен де, алда берерімен де қадірлі ғалым. Соны енді нақты әрекетпен көрсетеміз», – деп,

президент маған Қаныш Имантаевичке КСРО академиясының өзінен мәнді қызмет қарастыруды міндеттеді... Иван Федорович, біз саған мүлдем басқа мәселе жайында келіп отырмыз: қателеспейтін пенде жоқ, әсіресе жас күнінде; бұдан ширек ғасыр бұрын елікпе көңілмен жария еткен, филология саласындағы кездейсоқ бір еңбегі үшін соншама қатыгездікпен жазалау деген не сұмдық? Сен бізге құдыреті күшті үкімет адамысың, осынау әділетсіздікті түзетуге жәрдемдес!...

Үкімет төрағасының орынбасары бұл жайында дәрменсіздігін аңғартып, қонақтарына аңтарыла қарады. Шынында да бұл салада төрелік айтушылар – Орталық Комитеттің айбынды хатшылары И. Сталин мен М. Сулов екенін үшеуі де жете білетін-ді. Ең шатағы олар өз құзырындағы іске ешкімді, тіпті Л. Берияны да жолатпайды. Кабинет иесі сол жайтты ашық айтпаса да қыбыжықтаған қылығымен айқын сездірді.

– Ғафу етіңіздер, сіздер мені біршама қақас түсінген сияқтысыздар, – деді Сәтбаев қинала сөйлеп. – Иван Федорович, мен сізге, турасын айтқанда, бұл үшін сұранған жоқпын. Мен үшін сол – аса ділгер шаруа емес, далалық экспедициялардың біріне барып та ел қатарлы жұмыс істей алатынымды сіз білесіз... Қазақстанның зиялы, әсіресе ғылыми қауымын ұйымдасқан түрде жоюға, ел ортасынан аластауға бағытталған науқан өрістегелі екі жылдан асты. Ал биыл ұлт зиялыларының көрнекті тобын отау жүзеге асуда. Сену қиын, көрген-білгеніміз осындай қастандық болған соң – солай демеске амалым жоқ. Ең шатағы, ғылыми кадрларды даярлауға қаншама уақыт, еңбек, қыруар қаржы жұмсалғанымен билік басындағылар есептескісі келмейді. Білетіндері: бәрі де саяси сенімсіз адамдар, зерттеуді де зиянкестік пиғылмен, буржуазиялық-ұлтшылдық сарынмен жүргізген-міс. Иван Федорович,

сенесіз бе, қуғынға түскен саяси сенімсіздің бірі – мына мен, алдыңызда отырған жұмыссыз пақыр!.. – Қаныш Имантайұлы сөзінің ауыр әсерін жұмсартқысы келгендей зорлана күлген, онысы бірақ ежелгі жайдарылығынан жұрдай әжуа бірдеме боп шықты. – Құдайшылығын айтыңыздаршы, менің тұла бойымнан, ғұмыр бойы атқарған ісімнен иә әлдеқалай бір мінез-қылығымнан көп жылдан бергі таныстықта сіздер сондай мерез пиғыл көрдіңіздер ме?

– Қой, шырақ, о не дегенің?! – деп академик Бардин қолын сермеп реніш білдірді.

Тевосян басын шайқап томсырайып отыр, сыр берген жоқ.

– Осының бәрі, сіздерге мәселенің шындығын естіртейін, – деді қазақ ғалымы оң қолын жүрек тұсына ұстап, – ат төбеліндей ниеті бұзық жандардың биік мансап көздеп, ғылым төңірегінен ұпай түгендемек болған ұсақ пенделердің жымысқы әрекетінен өрбіп отыр. Бізде жүріп жатқан науқанның басты залалы сонда. Менің осы сөзімді ұмытпаңыздар, қанша жылға созыларын айта алмаймын, күндердің күнінде ақиқат жеңіп, жымысқы әрекет әшкере болады... Алайда соған дейін Қазақ академиясының айтулы ғалымдарын неліктен нақақтан жазалауға тиіспіз?! Мені қинайтын жайт осы, жолдастар. Қазақстан ғылымына басшы етіп қойған соң үкімет пен партияға сол жолсыздықты мен айтпай, кім айтуға тиіс?

– Шаяхметов жолдас ысылған, іскер қайраткер емес пе?

Қалайша бұған жол берген? – деді Иван Павлович, сірә, орталық газеттер берген ақпарлардан өзгереді ахуалға иланған соң, көкейіндегі сұрақты тежегісі келмеген тәрізді.

– Сіздерге естірткен пікірімді ол кісі біледі...

– Жә, менен не тілейсіз? – деді кабинет иесі.

– Иосиф Виссарионовичке Қазақстан ғылымында қалыптасқан қиын ахуалды егжей-тегжей баяндап хат жазсам деп едім. Маленков жолдастың қабылдауына сұрану да ойымда бар, осы істе маған қолғабыс етіңіз, Иван Федорович...

Тевосян біршама уақыт үнсіз отырды да, сәлден кейін:

– Ойыңыз дұрыс, көңілге қонады, – деді. – Георгий Максимиллиановичке де хат жазыңыз, тек өте қысқа, Сталин жолдасқа жолдамақ хатыңыздың тұжырымдамасы ретінде. Екеуін де Орталық Комитеттің хат бөлімі арқылы ресми өткізіңіз. Көшірмесін маған беріңіз... Мен бір ай шамасы Мәскеуде болмаймын, сірә, келер айдың орта шенінде оралып қалармын, демалысқа барып келіңіз дегенім сол еді. Қолымнан келгенін аямаспын, сеніңіз, қымбатты Қаныш Имантаевич, өмірдің жазын өткеріп, күзі қалғанда, сіздей отаншыл азаматқа сірә да жоқ деуге бола ма?

– Міне, бұл – еркектің сөзі, мен білетін баяғы Иванның! – деп ризалығын Сәтбаевтан да бұрын қағілез кексе Бардин естіртті.

Үшеуі бір-біріне «Қайырлы түн!» десіп, орындарынан тұрды.

Уақыт та түнгі он екіге жуықтап қалып еді...

II

Осыдан соң-ақ Қаныш Имантайұлының пәс болған көңіл-күйі оңалуға бет алып, ұйқысы да біршама түзеле бастады. Ғылым академиясының арнайы бөліміне барып, Кисловодтағы М. Горький атындағы ғалымдар сауықханасына жолдамаға тапсырыс жасады, бірер емес, бақандай бес адамға... Екеуін Жезқазғаннан

келмек ерлі-зайыпты геологтарға – бірталай дос-жарандары құбылмалы ауа райындай бұзылып өздерінен сырттап жатқанда, Зоя Ивановна мен Василий Иванович Штифановтар мейманханаға күн сайын телефон шалып, қайда болса да бірге демалуға сұранған. Сондай тілекті Алматыдан ғылыми әріптесі һәм туысы Әлкей Марғұлан да білдірген. Түп ойлары түсінікті: басына бұлт үйіріліп, көңілі қамыққан күндерде қасында болуды жөн деп білген айнымас серіктері...

Олар жеткенше Орталық Комитеттің хатшыларына жолдамақ хатын әзірледі. Алғашқысына, И.В. Сталиннің атына жазылған нұсқаға көп қиналды, көкейкесті ісін ел билігін қолында ұстап отырған көсемге айтуға тура келген соң, ықшамдап иә тұспалдап айтуға бола ма – өз ғұмырын да, Қазақстан академиясының өсу жолын да толығырақ баяндауға тура келді. Аяқтағанда сол хат артық-кемі жоқ 55 парақ болды. Оның есесіне Г.М. Маленковке жолдаған арызды небәрі бес бетке сыйғызды. Ақыры, бұл шаруаны да тәмамдап, екеуін де БКП(б) Орталық Комитеттің еңбекшілер хаттары бөліміне табыс етті де жолға қам жасады.

Сөйткенше-ақ қазақстандық серіктері де жетті.

Кисловодтағы шипажай – ерлі-зайыпты Сәтбаевтарға біраз жылдан бері өз үйіндей болып кеткен үйреншікті мекен. Дәрігер, мейірбике, өзге қызметшілері де Қазақстаннан жылда келетін ғалымды, кейбір тәкаппар пенделердей менмендігі жоқ, аса кішіпейіл, оның үстіне жиі ұйымдастырылатын сауық кештерінде биден де, әннен де алдына жан салмайтын өнерлі демалушыны қадір тұта күтетін-ді. Биыл да қуана қарсы алысты, сірә да нақақтан тап болған қиянат жайында естіген тәрізді, қайсысы болсын, академиктің көңілін табуға тырысып, ерекше қызмет еткен-ді. Қысқасы, алғашқы аптада-ақ

қан қысымы қалыпты деңгейге төмендеді. Қаныш Имантайұлы тынымсыз жүрдек Василий Штифановты ертіп алып, демалушылар қыдыратын жаяу соқпақтың ең алыс – Қызылтас, одан да әріректегі Көктас деп аталатын биік шоқыларына дейін қыдырады. Соңғы күндерде жаяу соқпақтарды қойып, Кавказдың ұрымтал шыңы мұнартқан үлкен ершікке дейін ұзайтын болды.

Әрине, Алматыдағы жағдайды ешқайсысы да сөз етпейді. Әлкей Хақанұлы да, Василий Иванович те бұл жайында әңгіме қозғамасқа өзара келіскен, көбіне өзге тақырыптардан көл-көсір хикаят шертеді: «Басы толған тарих» Әлкей Хақанұлы (Қаныш Имантайұлының сипаттамасы) ерте дүние оқиғаларын, әсіресе қазақ даласын шарлаған шетел саяхатшылары туралы төндіре айтқан кезде – оны тоқтату қиын, селқос тыңдау да мүмкін емес; ал Василий Ивановичтың машығы – Ұлытау даласының ескіліжаңалы хикаяттары, әсіресе әлі де барланбай жатқан қазына көмбелерін іздеудің мехнаттары туралы көбірек сөйлейді...

Қаншама қашқақтағанмен Қазақстандағы ахуал да әредік тілге тиек болады. Көбіне оны бастайтындар сол жақтан келгендер, сәлем берудің соңы ел жаңалықтарына ұласары сөзсіз. Олардың айтары – пәленшені орнынан босатты, түгеншені «үндеместер кеңсесі» алып кетті... Ғалым ондай хабарды рай бермей үнсіз тыңдайды, қиналуды түнге қарай ұйықтай алмай дөңбекшігенде көреді.

Кисловодтың ауасы да, емі де жағып, шипалы әсері («Құдды біздің Баянаула сияқты – бойыңды сергітіп, ішпей-жемей тойғызып қояды» – ғалымның өз сөзі) дәру болды. Мәскеумен бір мәрте хабарласып алып, «алаңсыз демала беріңіз» дегенді естіген соң-ақ, екінші маусымға жолдама сұратты. Осы жаққа бірге келген жерлестері ерлі-зайыпты Сәтбаевтардан рұқсат сұрап елге қайтты.

Өздерімен-өзі оңаша қалғаны екеуіне алғашқыда мейрам сияқты көрінген-ді, амал не, бір жеті өтпей-ақ зеріге бастады: бұрынғыдай көл-көсір әңгіме сап тыйылды, ем алудан босаған соңақ не істерін білмей, қатар қойылған қос кереуетте мелшиіп төбеге қараумен өткен сүреңсіз күндер бір-біріне жалғасты...

* * *

Ерлі-зайыпты Сәтбаевтар Мәскеуге ақпанның үшінші аптасында оралды. Бұл жолы үйреншікті «Москва» мейманханасына емес, астана іргесіндегі Абрамцево елді мекенінде академиктер үшін арнайы тұрғызылған саяжай қалашығына тоқтады. Заман доңғалағын ұршықша үйіріп, миллиондаған адамды диірменнің тас дөңбегінде жаншудан тайынбаған И. Сталин көңілі түскен шақта қажет-ау деген өнер мен ғылым иелерін шексіз құрметтей де білген. Соның бірі – КСРО ҒА-ның мүшелеріне сый еткен осы қалашық. Қаныш Имантайұлына да содан дербес екі қабат коттедж тиген-ді: бақандай алты бөлмелі, іші жиһазға толы әрі өмірбақи мұрагерлік құқықпен пайдалануға...

Екі жылдан бері сол бөлмелер бос тұрған-ды. Мәскеу университетінің филология факультетінің аспирантурасында оқитын Шәмшиябану Қанышқызы ғана сенбі күндері достарын ертіп келіп, әредік қонып жүргені болмаса, күллі Сәтбай әулетінен бірде-бір жан бұл үйге аяқ басқан емес. Енді міне, үкіметтен сыйға алған баспанасына қонуға да уақыт таппай, жұмыс үшін күні-түні сарсылған ғалым апталар бойы не істерін білмей, оңаша саяжайда тыныш жататын жағдайға тап болды.

Келген кезде Тевосянның көмекшісіне телефон шалып, өзінің астанаға қайтып оралғанын білдірген. «Хабар өзімнен болады...» депті бастығы. Бұдан кейін биік

лауазым иесін мазалауға болмайды, демек, шыдау керек...

Наурыздың алғашқы жаңасында академия төралқасынан қарлығаш-хабар келді: академик Несмеянов шақырыпты...

– Сіз туралы, қадірлі Қаныш Имантаевич, кім не десе де, төралқа пікірі бұрынғыдай және өзгермейді! Сол себептен де сізге екі түрлі қызмет ұсынамыз, таңдау өзіңізден, – деді КСРО ҒА президенті бірден-ақ тура сөзге көшіп. – Бірінші, академияның Орал бөлімшесін басқару, оған қоса Свердловтағы Геология институтына директор боласыз. Өзіңізге танымал кәрі Оралдың арғы-бергі атырабындағы ғылыми ізденіске жетекшілік етесіз. Дәрежесі жөнінен бұл тегінде республика академиясының президентімен деңгейлес қызмет... Екінші, Мәскеуде тұрғыңыз келсе, академияның геология-география ілімдері бөлімінің төрағасы, академик Д.И. Щербаковке орынбасар болыңыз. Шынтуайтын айтқанда, биік беделіңізді төмендетпес үшін бұл қызметті біз сіз үшін тыңнан қаузадық...

Қаныш Имантайұлы президенттің ілтипатына ризалық білдірді. Екі қызметтің де көңілінен шыққанын естіртті де, Қазақстанның ғылыми ахуалын сауықтыру туралы Орталық Комитетке хат жазғанын, сол мәселе қаралғанға дейін ойлануға рұқсат сұрады.

– Мейліңіз, асықтырмаймыз.

Нақ сондай қамқорлықты Мәскеу университетінің басшылары да көрсеткен.

Бұл жайында Шәмшиябану Қанышқызы «Сәулелі әулет» кітабында: «Бірде КСРО ҒА мүшелері Үлкен театрға шақырылды. Көкеме еріп мен де бардым. Орнымыз – партердің алдыңғы қатарында, М.В. Ломоносов атындағы университеттің ректоры, математик,

академик И.Г. Петровскиймен қатарлас болып шықты. Иван Георгиевич әйелі екеуі орнынан тұрып, бізбен жылы амандасты. Көкем мені таныстырып, іле-шала: «Сіздің университеттің аспиранткасы» деп еді, Иван Георгиевич:

«Қызыңыз бізде оқыса, сіздің де университетке профессор болып келуіңізге дәнекер болады...» – деді. Көкем жымиып, сөзді басқа мәселеге аударып жіберді...» – деп, сол күндердің жұртшылыққа беймәлім сырын әңгіме етіпті.

Осы сияқты күтпеген шақырулардың күпті көңілін сергітуге шипалы дәрідей әсерлі болғаны шүбәсіз. Демек, Мәскеудің зиялы қауымы өзін бұрынғыдай қадірлейді: білімін де, еңбегін де қастерлеп әрі сенім артып отыр; бұл болса – тап бүгінгі қуғынсүргін кешкен мәлімсіз жағдайда тәубе дейтін нышан!.. Алайда? Өзі құдайдай табынған, әділдіктің асқар таудай қорғаны деп жан-тәнімен сенген партия қайраткерлерінің үлкені де, кішісі де, төртінші айдың жүзі, ләм-мим деп әлі күнге жауап берген жоқ. Үміт артқан Иван Федорович те үнсіз жатыр. Бәрі де жазықсыз жапа шеккен ғалымның жүйкесі мен төзімін сынағысы келгендей. Шұғылданар іс болмаған соң құрғыр көңіл неше түрлі шөлкем-шалыс ойға да ауады: «Мен үшін біржола жабылған қақпаны қағып, апыр-ау, елуді еңсерген шағымда есімнен адастым ба?!» – деп те қамығады. Шыдамның да шегі бар. Қаныш Имантайұлының қайрат-жігері ұзақ тосудан мұқалып, жүйкесі жұқара бастағанды...

Орман іші үлкен қалаларға тән мазасыз дырдудан ада, тек қана жан бағуға жаралғандай, Абрамцеводағы саяжайда Сәтбаевтар отбасы тек ұзақ тұра алмады. Үнемі көпшілік қоршауында, тынымсыз тірлікте өмір сүрген ерлі-зайыптылар тегінде мұндай бұйығы да

қамау жағдаятқа үйренбеген. Оның үстіне Алматыдан аттанғалы төрт ай болды, бала-шағасын, сүйікті немерелерін ғана емес, күн сайын жүздесіп әңгіме-дүкен құратын достарын да сағынды. Телефонмен әредік үндерін есту де – мазасы қашқан алаң көңілдеріне кәдімгідей сеп. Ақыры, оңаша тірлікке төзе алмады. Үшінші аптада Абрамцевоны тастап, Мәскеуге қайта оралды.

Т.А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен:

«Бір күні, «Москва» мейманханасында жатқамыз, Қаныш Имантайұлы әлденеге қамығып отырып, президент А. Н. Несмеяновтың ресми ұсынысы туралы сөз бастады.

– Не дейміз, Тася? Тек сен әйелдердің ежелгі қулығын ұмытып, шыныңды айт! – деді. – Одақ академиясы президентінің маған екі түрлі қызмет ұсынғанына айдан асты. Соншама уақыт үнсіз жатқаным ол кісі не дейді? Ал Кремльден жауап жоқ...

– Тегінде, сен туған далаңнан шалғайда ұзақ тұра алмайсың, қазіргі қамығуың да содан. Туып-өскен өлкеңді сағынып, бір нәрсе жоғалтқандай болып мазалана берген соң мұндағы жұмыс өне ме? Жас егделікке еңкейгенде туған жерден жырақ жүру, меніңше, оңай емес!.. Алматыдан жұмыс бермесе, мейлі, экспедициялардың біріне-ақ барамыз, өндірістен қорқатын біз бе? – дедім. – Жә, мұның бәрін маған неменеге айтқызып отырсың? Өзің не десең – сол болады. Сенің дегеніңе мен баяғыда көндіккен жанмын...

Қаныш Имантайұлы күлді де:

– Қайтер екен деп едім, енді күмәнім жоқ, ойыңды білдім. Бір жөні болар, бекерге қапаланба, – деді. – Ойланайық әлі де...»

Былтырғы қарашаның қара бұлт құрсаған тымырсық күнінен бергі төрт айда өзін іздеп, «Не істемексіз? Не ойыңыз бар?» – деген бірауыз лебіз естіртпей, жым-жырт жатқан ел-жұрты (анығында, республика басшылары) қаны да, жаны да қазақы ғалымның жүрек түкпірінен бір уақ ұмытылмай, сағынып та, қамығып та ойлап, уақыт ұзаған сайын түн ұйқысы бұзылып, көңілін сан саққа құбылтады...

«Мәскеуге іздеп келгенім Сәтбаевтарды ерекше сүйсіндірді. Сұхбат үстінде Қанекен маған КСРО ҒА-ның президенті ұсынған... қызметтерді айтып, не істерімізді білмей дағдарған жайдамыз, не дейсің бұған деді. Сол қызметтер маған ұнамады. Бірден-ақ қарсы уәж айтып, халық сізді ерекше қадірлейді, дұшпандарыңыз үйіп-төккен пәле-жаланың біріне сенбейді, демек, мұны да бағалау керек, – дедім. – «Қазақстанға қайтыңыз, Жезқазғанның өзінде-ақ істейсіз... Елден безіп кетсеңіз, халқыңыз сірә да түсінбейді, «бүгін бар, ертең жоқ басшыларға өкпелеп, туып-өскен жерінен безгені несі деп ренжиді сізге»... – деген жүрекжарды әңгімені Шапық Шөкіұлы «ҰҒА-ның ғұмыр жолы» кітабының 33-бетінде тәптіштей келтіріпті. Сұхбат мынадай түйінмен аяқталған: «Менің сол ойыма Қанекен ризалық білдірді. Кенет жайраңдап: «Туся, көкейге дөп тиген мұндай сөзді елеусіз қалдыруға болмайды. Тура солай істейміз, Жезқазғанғаақ барамыз!..» деп қолын сарт-сұрт соқты. Таисия Алексееваның сақинасы ұстап, төргі бөлмеде жатқан-ды. Ерінің көңілді үнін естіген соң ол кісі де жата алмады. Үстел басына келіп: «Жезқазғаннан біз қимай көшкенбіз, несі бар, қайта барсақ, тіпті оңды қадам болар еді!..» – деп қызу қостау білдірді. Содан не керек, коньяк ішіп, күрең шайға да рахаттана қандық...»

Наурыздың алғашқы аптасының соңы, жұрт ұйқыға бас қоятын кешкі мезгіл еді, Тевосянның көмекшісі телефон шалып: «Жатып қалмасаңыз, кіріп шығуға қалайсыз?» –

десін. Үш айдан бері зарыға күтіп жүрген лауазым иесі өзін көргісі келіп отырғанда қайдағы ұйқы? Киіне бастады. Баратын жері – мейманхананың қарсысында, көшені жарып өтсе болды...

Иван Федорович көңілді екен, қолын құшырлана қысты да, кабинет төріндегі оңаша бөлмеге шақырды. Шағын үстелдің үстінде армян коньягы тұр, вазада – алма, бір шөлмекте – жеміс сусыны. Қаныш Имантайұлының іші жылып сала берді: «Иә, сәт! Сірә, жақсылыққа, тек қана қуанышты хабарға!...» деп үміттенді алып-ұшқан көңілі.

– Ұзақ күттіргеніме кешірім сұраймын, Қаныш Имантаевич, жағдай солай болды. Сталин жолдастың білдей орынбасарының да қолма-қол шеше алмайтын мәселелері болады... – Кабинет иесі коньякты шұңғылдау екі рюмкеге шүпілдете құйды, бокалдарға су толтырды. – Кешіктірген айыбым үшін мынаны босатып қойсақ қайтеді?

Қаныш Имантайұлы рюмкені түйістірді де, жартылай ішіп, орнына қойды. Істің тоқетерін бірден айтпай, орағыта сөйлегенінен-ақ көңілі қолқ еткен, бірақ сыр бермеді.

– Шаруаңызды жарым-жартылай шештім. «Неге?» деп сұрамаңыз. Сіз көтерген күрделі мәселені жеріне жеткізу үшін жұртқа жария болған көп жайтты қайыра қопару керек екен, сірә, кейбір жолдастарға қатаңырақ шара қолданып... Ұқтыңыз ба, қыбы бұзылған істі түзеудің қиындығын? Ұқсаңыз, бұл жайында сөзді созбайық, осымен тәмам болсын! Шағымданып ешқайда бармаңыз, менің айтқанымды қанағат етіңіз...

Тевосян әлденеге шырығып отыр, әлгіндегі көңілділігі де әншейін болды, бос рюмкесін қайыра толтырғанымен өзі де ішпеді, қонағына да алыңыз демеді. Қаныш Имантайұлы сарғая күтіп жүрген көкейкесті ісінен

ұтылғанын сезіп, бұдан әрі барар жері, басар тауы қалмағанын аңдады. Кенет жан дүниесі түбі мәлімсіз құрдымға құлағандай боп қоңылтақси бастады. Қағылездігіне сұңғыла ақылы сай Иван Федорович те соны ұқты. Өзі білетін көп жайтты ашық айта алмай бүгіп қалғанына да налып әрі қадірменді жанның үмітін ақтай алмағанына да, сірә, қамығып отыр...

– Ал өзіңіздің іс жөнінде... Бүгін менде Шаяхметов жолдас болды, біршама керкілдесіп, ақырында ұғыстық. Меніңше, сіз үшін жап-жақсы тоқтамға келдік. Оның жай-жапсарын сізге өзі айтады. Түнделетіп іздеткенім сол, ертеңге шақыра қалса, ойланып-толғанып барсын деп... Қысқасы, Қаныш Имантаевич, аса қамықпайық, бұдан да қиын күндерде тығырықтан жол тауып, іс тындырғамыз. Жақсылықты алдан күтейік! Сол үшін де ішпейсіз бе? – деп кабинет иесі бокалын көтерді.

– Ішейік, неге ішпеске?! – деп Сәтбаев та рюмкесін қолына алды. – Сіз үшін, қымбатты Иван Федорович! Жақсылық жасауға ынтызар тамаша жүрегіңіз үшін!..

Бұл жолы екеуі де тауыса ішті. Іле-шала бірақ бір-біріне тесіле қарап, тым-тырыс отырып қалған-ды.

– Ғылым академиясы ұсынған қызметтерге жә демей, неге созып жүргеніңізді білемін, сөйтсе де, Қаныш Имантаевич, менің айтқанымға құлақ қойсаңыз – осында қалғаныңыз жөн сияқты. Ана жолғы, Геология министрлігі туралы сөз есіңізде болар, бұл шаруа биыл шешіледі. Сірә, XIX съезден кейін іле-шала... Сол себепті бұған да ойланыңыз. Одақтық министр болу – әмбе сүйікті кәсібіңіз геология саласында, меніңше, президент міндетінен төмен емес. Бас-еркім өзімде болса, металлургияның бір алыбын иемденіп баяғыда кетер едім, әттең, не керек?.. – деді Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары қоштасарда қонағының қолын құшырлана қысып.

– Рақмет, Иван Федорович! Оның жөнін хатшым не дейді, соған орай шешермін, тегінде...

Қ.И. СӘТБАЕВ – З.И. және В.И. ШТИФАНОВТАРҒА, Мәскеу, 27 наурыз, 1952 жыл («Жезқазғанды біліп-тануға әлі де құштармын» кітабынан):

«...Мені бұл жақта жіпсіз байлап қойған мәселе КСРО Жоғарғы Кеңесінің наурыз сессиясынан кейін Шаяхметовтың Мәскеуге келуіне байланысты біржола шешілді.

14 наурыз күні Шаяхметов жолдаспен мейманханада кездесіп, ұзақ сөйлестік. Тоқетерін айтқанда, ол кісі менің мәселем жұртқа әбден дабыра болып әрі орталық газеттерде жарияланған ауыр сындардан соң президент міндетінде қалдыра алмайтынын айтып, бірақ Қазақстанға қайтып оралуымның қажеттігін ерекше өтінді, Геология институтының директоры жұмысын, болмаса өзім қалаған мәртебелі қызмет береміз деді. Партияның сенімдесіз, Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің басшылары да сізге бұрынғыдай зор құрметпен қарайды деген де уәж естіртті. Партиялық сөгісімді де қайтадан қарауға уәде берді. Қалай да, өзімнің сүйікті ісім – геологиялық ізденісте, кен геологиясы мәселелеріне байланысты шаруаларда менімен ақылдасып, барлық ұсыныс пен ынта-жігеріме қолдау көрсететінін ыждағатпен айтты. Шаяхметов жолдаспен осы әңгімеден кейін (әрине, оның биік лауазым иелерімен кездескенін, тиісті нұсқаулар алғанын бұрынырақ естігем-ді) мен бұл ұсыныстарды партияның тапсырмасы ретінде қабылдап, Қазақстанға қайтып оралуға бел байладым және мәртебелі мансап іздемей, Геология институтындағы бұрынғы қызметіме. Яғни сол күннен бастап жұмысқа кірістім.

...Қазірде Ленин кітапханасының фондын ақтарудамын, геологиялық архивтерді де армансыз қарап жүрмін.

Қайда барсам да зор ықыласпен қабылдап, ізденісіме бөгеусіз қолғабыс ететіні көңілімді өсіріп, жанымды сүйсінтеді. Қысқасы, Геология институтының ғылыми өрісін кеңейтіп, Қазақстандағы геологиялық ізденістерді жаңа белеске көтеру қамындағы бұрыннан ойлап жүрген зерттеулерге қызу кірістім. Шынтуайтын айтқанда, достар, бұларды мен көптен бері армандап, бастауға уақыт таба алмай жүргем-ді. Ақыр аяғында соған соңғы айларда өздерің білетін соққылардың ауыр азабын басымнан өткеріп барып қолым жетті. Бұған да тәубе...

Алматыға мен сәуірдің 17-20 аралығында қайтамын, сірә, академияның жаңа президентінің сайлауы өткен соң...»

«Москва» мейманханасының алтыншы қабатындағы Ж. Шаяхметов тоқтаған үш бөлмелі даңғарадай люксте түннің бір уағына дейін созылған ұзақ та ауыр сұхбатта Қазақстан КП Орталық Комитетінің хатшысы бірден-ақ өкінішті оқиғалар үшін ғалымнан кешірім сұрап, соны кек тұтпай, елге оралуын ықтияттап әрі өзгеше бір тілек айтқан-ды: сәуірдің 16-17 күндерінде өтпек академияның жалпы жиналысына қатысып, президент міндетінен өзін босатуға иланымды дәлел келтіріп, ресми өтініш жасауын, өз орнына ұсынылмақ ғылым кандидаты, өндіріс білгірі Д.А. Қонаевқа барынша қолдау көрсетуді қиыла өтінген.

Әккі қайраткердің күні кеше өзі үрдіс жүргізген ұрдажық саяси науқанды адақтап, академия президентінің қызметінен қуғындаумен емес, арыз жолдап, өз еркімен кеткенін көпшілікке әйгілеу үшін, бәлкім, өз абыройын халық алдында, тарих бетінде де ақтамақ болғанын Қаныш Имантайұлы бірден түсінді. Әрине, далбаса үміт. Әншейін бопсалау екенін халық айыра біледі. Мұндай екіжүзділіктің әкім атаулының

халыққа айтар машық ертегісіне айналғанына қанша заман?! Алайда өзіне ізет көрсетіп, кішірейе сөйлеген хатшыға: «Жоқ, бармаймын!» дей алмады, академияның жалпы жиналысына қатысуға уәде етті. Сөйтсе де арада он үш күн өткен соң, жезқазғандық достарына жолдаған хатынан ғалымның күрт өзгеріп, бірінші хатшы мән беріп пысықтаған істі орындауға құлықты болмағанын көреміз...

Қаныш Имантайұлының Ленинградтан 9 сәуір күні Алматыға, Орталық Комитеттің ғылым бөлімінің меңгерушісі Н. Жанділдинге (ресми хат бірінші хатшыға жолданса керекті, ғалымның сол рәсімді аяқасты етуі, сірә, тегін емес) жазған ұзақ хатынан үзінді келтіреміз: «15 наурыздан бері, яки жұмысымның жай-жапсары белгілі болған соң-ақ Қазақстан Компартиясы V съезінің қарарын жүзеге асыру мақсатында жаңа зерттеу бастап, кен орындарын алдын ала болжамдау картасын жасауды үш жылда аяқтап шығу үшін ерекше мәнді тың ізденіске ден қойдым...» – деген иланымды уәжбен басталған хат, одан әрі мамандығы философ Нұрымбек Жанділдиннің тісі батпайтын геологиялық аса күрделі мәселелерді ұзақ-сонар баяндап, ақырында мынадай уәжбен аяқталған: «3 сәуірден бері Ленинградтамын. Мұндағы маңызды ізденістерді кейінге қалдыруға болмайтынды әрі Мәскеуде аяқтайтын жұмыстар ерекше көбейіп тұр... Қысқасы, Алматыға 20-21-інен беріде жете алмасым анық. Сол себепті Қазақ КСР ҒА-ның мүшелеріне президент міндетінен босату жөнінде арызымды сізге жіберіп отырмын. Оны қалай пайдалануды өзіңіз біліңіз...»

Солай істеді, өзін президент міндетінен босататын жиынға келген жоқ. Хатында келтірген себептердің әншейін желеу екендігі айқын. Бірер апталық ғылыми ізденісте ештеңе бітіре алмасы анық. Олай болса,

Қаныш Имантайұлы академия сайлауына қатысқысы келмеген. Не себептен?

Оның сыры Д.А. Қонаевтың «Ақиқаттан аттауға болмайды» атты кітабының (А., «Санат», 1994 ж.) 131-бетіндегі: «Сессияның бірінші күні ҒА-ның толық мүшелері М.П. Русаковтың және А.Қ. Жұбановтың, сондай-ақ... корреспондент-мүше Қ. Жұмалиевтің ғылыми атақтарынан айыру мәселесі қаралды», – деген куәлігінде тұр. Димекеңнің ойынша, есімі аталған үш ғалымға

«КСРО-ға қарсы бағытталған зиянды әрекеттері және ҒА-нан байланысты үзгені себепті» деген... жалған айыптар тағылған. Бастапқы жоба бойынша, академик М.О. Әуезовтің де тағдыры осы жиында шешілмек екен, бірақ әлдеқандай себеппен Мұхаңды академиядан аластау кейінге қалдырылған.

Оған қоса сол жиында жыл есебін жасаушы бас баяндамашы, өткен күзде өзінің ынтасымен мүшелікке сайланып, зор мәртебеге жеткен химик Д.В. Сокольскийдің «Сәтбаев президент құқығын шексіз пайдаланып, төралқа мүшелерімен ақылдаспай, әрдайым өз бетінше билеп-төстеп, ұлтшылдық саясатты пәрменді жүргізгеніндігі...» жайында Орталық Комитет тапсырмасымен әшкере айғақтарды жиып-теріп, өтірікті шын еткен баяндама әзірлеп қойғандығын естіген-ді...

Тілеулестері жеткізген ақпарды алған сәтте-ақ Қаныш Имантайұлы: «Өзімді нақақтан жығынды ететін әрі саңлақ әріптестерімді ғылыми ортадан аластайтын масқара жиынға қатыспаймын. Соны тыңдап отырып үнсіз қалмасым анық. Ал Шаяхметов маған бұл жайында ләм-мим деген жоқ, демек, әдейі айтпаған...» деп шалқасынан түскен де, ғылыми ізденісті сылтауратып, Ленинградқа жөнеп берген...

* * *

Көктем шуағы молайып, алма бақтары гүл төгіп дән салған мерейлі күндердің бірінде Сәтбаевтар отбасы Алматыға қайтып оралып, Қаныш Имантайұлы көп жылдан бері арман етіп, бастауға бірақ уақыты жетпей жүрген ғылыми зерттеуге құлшына кіріседі. Жел сөз қуғандардың тынымсыз әрекетінен әбден қажыған ғылым иесінің тілегені де осы еді: бөгде іске бой ұрмай, тек қана сүйікті геологиясымен беріле шұғылданып, ел кәдесіне жарар еңбек жасауды мұрат еткен-ді...

Академик Қ.И. Сәтбаевтың да туған халқының сүйіспеншілігіне көзі тірісінде ие болғаны даусыз ақиқат. Бұл гәпті ғалым жақсы білген. Соны ардақ тұтып, елі үмітін ақтауға тырысқан. Сөйтсе де?.. Сыйлас достары бертінде: «Қанеке, сол бір ауыр кезеңді қайыспай қалай көтердіңіз?» – деп сұрағанда, ол: «Ақиқат әрқашанда жеңеді деген уәжге мен шүбәсіз сенемін!» – деп жалпылама сарында жауап береді екен. Иә, бұл да – өмір заңы. Десек те, ақиқат үшін де алысу керек! Оған қоса сөзсіз жеңетініңе кәміл сену қажет. Ал сену үшін?..

Төмендегі әңгіме сол сенімнің қайнар көзі жайында...

Бұл оқиға бір топ геолог далалық саяхатта жүргенде, 1952 жылы болған. Саяқты көріп, Майқайың алтын кеніне аттанған жолда оларды бір топ адам тоқтатады. Топтың алдында – қардай ақ кимешек киген еңселі бәйбіше, екі жағынан оны алпамсадай екі кексе сүйеп тұрса керек.

– Қаныш қайсың? – дейді бәйбіше, машинадан түсіп, өзіне сәлем берген жолаушыларға қарап. Іздеп тұрған Қанышын көрген соң қарт ана қайтадан амандасып, ғалымның маңдайынан иіскейді. – Осы елдің кәрісінің алдымын, қарағым, жасым жүзге еңкейді, екі жағымдағы егделер – кіші балаларым. Сені тосып тұрмын, шырағым. Ауылымыз дөң астында, үйге жүріп, дәм іш!

Қаныш Имантайұлы асығыс екенін айтып, қарт ананың ықыласына алғыс білдіреді. Шаруасын осы жерде естіртуін өтінеді.

– Осы маңаттан өтетініңді біліп, жолыңды тосқанда айтарым, Қаныш қарағым: «Қайда жүрсең де жолдасың қыдыр болсын, алдыңнан нұр жаусын!» деген бір ауыз ниет еді, қарағым! – дейді қарт ана. – Басыңа пәлежала үйіріліп, дұшпандарыңнан қиянат көріп жүргеніңді естідім. Ер жігіт ғұмырында не кешпейді? Сен оған мойыма! Халқың сені шексіз сүйеді, мақтан етер перзентім деп аялайды. Соны біл де еңбек ет, қарағым!

Көзкөргендердің айтуынша, осы оқиға Қаныш Имантайұлын ерекше сүйсінтіп (естіген сәтте көзіне жас алған деседі), жасыған көңіліне әл-қуат беріп, алдағы жұмысын алаңсыз атқаруға рухани сүйеу болған...

III

Академик Сәтбаевтың Қазақ КСР ҒА президенті міндетінен босауы, тегінде, сол күндегі зиялы қауымның сүт бетіне шығар қаймағы іспетті маңдайалды тұлғаларын жаппай қудалап, ғылыми ортадан аластауға жол ашқан. Әрине, олардың орнын сол науқанда белсенділік танытқан сұрқайлар басқан. Бірталай оқымысты кафедра меңгеруден шеттетіліп, профессор, доцент оқытушылардың қарамды тобы жұмыссыз қалды. Жан сақтау үшін не істемейсің: шеткергі қалаларға ауысып, онда да техникум, орта мектептерге сабақ беру де тимей, жөнең бір мекемелерге іс жүргізуші болғандар қаншама, оған да қауіпсіздік қызметі рұқсат етсе; ал егер рұқсат болмаса – қолына күрек, қайла алып, жер қазып, жүк тасып күнкөріс жасауға тура келген...

Академик Ш. Шөкиннің ҰҒА тарихын баяндайтын кітабында 1948-1952 жылдарда Сәтбаевтың жақтастары және саяси көзқарасы тұрлаусыз деген кінәмен ҒА жүйесінен 200-дей ғалымның аласталғаны айтылған. «Ғылымның кейбір саласы жұтқа ұшырағандай болып орны үңірейіп қалды...» – дейді ғалым (қараңыз: кітаптың 32-б.). 1952 жылғы наурыз айының 1-і күні партия қайраткерлеріне (Ж. Шаяхметов және Ю.А. Ждановқа) жолдаған хатында Қ.И. Сәтбаев

Ғылым академиясында 289 жергілікті ұлт өкілінің келелі зерттеумен шұғылданатынын даралап атапты. Демек, соғыстан бергі жылдарда төбе көрсеткен ұлт зиялыларының үштен екісі саяси сүргінге ұшырап, олардың біразы бас бостандығынан айырылған. Әсілі, облыс орталықтарында қауырт жүрген науқанда жалпы қарамы екі жүздей «жат пиғылдыны» іздеп тауып, зиялылардың қарамды тобын жазалауға негіз болыпты. Бір ғажабы, осының бәрі – қауымды қауіпті адамдардан «сауықтыру шаралары» аталғандығы...

Ғылым академиясының іс басқарушысы Г.В. Нечитайло ілгеріде аталған естелігінде: «...Сол күндегі жағдайдың өте күрделі болғанын түсіну үшін Қазақ КСР ҒА көрнекті 7 мүшесі атышулы 58-баптың 2-тармағына жатқызылып, алды – 25, соңы – 10 жылға бас еркінен айрылып, суық жаққа айдалып кеткенін айтсам – жеткілікті болар... – дей келіп, Қаныш Имантайұлы ғылым басшылығынан ресми тайдырылған соң академия жүйесін жайлаған ауыр халді ашына баяндапты. – Академияның есеп-қисабы мен ғылыми бағытын тексеруші ревизорлар топтана келіп, астан-кестеңімізді шығарды. Әмбе солар жаңа президент тарапынан үнемі қолдау көріп отырды. Д.А. Қонаевтың республика басшылары мен КСРО Ғылым академиясының жетекшілеріне Қазақ КСР ҒА-сын мүлдем құлдыраған қалпында қабылдағанын көрсетуді мақсат еткені мәлім болды. Министрлер Кеңесінің қарарымен Геология министрлігінің арнайы бригадасы Қ.И. Сәтбаев басқарған ГҒИ-ды және бір топ Топырақ зерттеу институтын ұзақ тексерді. Тексеру қорытындысы дереу сот коллегиясында қаралды. Топырақ зерттеу институтының директоры 1932 жылғы 7 тамызда қабылданған заң бойынша 10 жылға бас еркінен айырылды... Президенттің көмекшісі, маған дейінгі іс басқарушы, оның орынбасары, бас есепші және бірнеше қызметкер – жиыны 8 адам әр түрлі

мерзімге сотталды. Неше ай бойы жүрген үздіксіз тексеру мен сот процесінен соң академияда адам төзгісіз қиын ахуал қалыптасты. Жаңа президентіміз ғылыми-зерттеу мекемелерін басқару, олардың бағыт-бағдарын қадағалау әкімшілік жүйеден мүлдем өзгеше екенін ұзақ уақыт түсіне алмай қойды. Соған қоса өзіне дейін ғылым ордасында «пиғылы жат» иә «мал тапқыш» пысықтардың жолды болғаны туралы қауесеттің өріс алуын астыртын түрде қолдайтындығы пәс көңілімізді түңілткені де өмір шындығы...»

* * *

1952 жылғы қазан айында билеуші партияның XIX құрылтайы шақырылған. Саяси қуғындалғандар оған зор үміт артып, рухани жылымық күткен-ді. Амал не, күткені болмады. Коммунистер құрылтайы, «барлық халықтардың ұлы көсемі» атанған И.В. Сталиннің «Социализмге біржола көшер қарсаңда КСРО-ның өз ішінде және сыртында таптық күрес күшейе түсіп, қоғамның идеологиялық жауларының қарсылығы барынша өршеленеді...» деген теориялық жаңа қағидасын саяси бағыт етіп қабылдады. Соған орай буржуазиялық-ұлтшылдыққа шалынғандар тобын біржола құрту шаралары бұрынғыдан да күшейе түскен.

Бұл жолы нысанаға ұлт қайраткерлерінің ең көрнектісі, әдеби еңбектері Одаққа ғана емес, шетелге де кеңінен мәлім (сол қарсаңда 22 тілге аударылған) аяусыз сыналса да, ғылыми әріптестері ұшыраған жойқын дүрмектен тысқары қалып келген, бұрынғы да, қазіргі де әрекет-пиғылымен «Бас ұлтшыл» әрі «Жас қазақтардың рухани көсемі» атанған Мұхтар Омарханұлы Әуезов іліккен-ді. Орталық Комитеттің кәнігі идеологтары (Былтырғы науқанда орнынан босаған көңілшек І. Омаровты тегеуріні мықтырақ қайраткер дақпыртына ие Мұхамеджан Сужиков

ауыстырған) бұл жолы тыңғылықты әзірлік жасаған. Анығында жаңа науқанға мұрындық болмақ мақаланы орысшаға аудартып, әлеуметтік мән-бағытын тереңдетіп, өткірлігін ұштап сан мәрте түзеттірген. Тіпті соны қайда, қай уақытта жариялау жөнін де өзара кеңесіп, ақырында өздері нұсқаған.

«...XXI съезд призвал, неустанно развертывая критику и самокритику, вести непримиримую борьбу со всякого рода политическими ошибками и извращениями, с протаскиванием чуждых взглядов в советскую науку» деген сау кісіні ауыру еткендей аяусыз сөздермен әрі «Абай мұрасын зерттеудегі буржазиялықұлтшылдық бұрмалаушылықты түбірімен құрталық» деп аталған филология ғылымының кандидаты Сәбит Нұрышевтың сыны

«Қазақ КСР ҒА Хабаршысы» журналының (редакция алқасының төрағасы Д.А. Қонаев, бас редакторы Н.Т. Сауранбаев) 1953 жылғы 4-санында жарық көрген.

Тіл және әдебиет институтының сол кездегі аядай тар кеңсесінен алып тұлғалы Мұхаң мен бойы бәкене, кішкентай Сәбитке пайдалануға ортақ бір үстел тиіпті. Көбіне соны жұмысқа жұрттың алдымен келетін Нұрышев иемденген сияқты. Институт қызметкерлері бұл жайында: «Кіші Сәбиттің (үлкен деп Сәбит Мұқановты атаған) күні-түні арманы – Мұхаңның үстелін дербес иемдену!...» десіп әзіл айтады білем. Астарында, әрине, батпандай зілі бар әжуа...

Демеушілері республика мен ҒА басшылары болып, не десең де саған жол ашық деп отырған соң, Кіші Сәбит аянған жоқ: Абайдың күллі ғұмыр жолын, әдеби мұрасын халықтық деп жариялады да, ақынның ұлылығын, кемеңгерлігін, асқан шеберлігін әлемге паш еткен Әуезов оның алып тұлғасын өзінің ұлтшылдық пиғылымен былғап, ой-түйсігін қасақана бұрмалап түсіндірген-міс; тоқетерін айтқанда, академик

қаламгердің абайтану іліміндегі қыруар еңбегі түгелдей залалды, іске алғысыз боп әрі ұлтшылдық сарында жазылғандығы «әшкереленген».

Әңгіме сөйтіп насырға шапты. Республикалық, облыстық газеттер қазақтың маңдайына біткен заңғар қаламгерін ғайбаттап, «ұлтшыл» етіп жариялау үшін күллі шығармаларын қайыра сүзген сын мақалаларды жауын құртындай қаптатып, «халық пікірін» дайындай бастады...

Не істеу керек? Қайда, кімге барып әділет іздейді?..

Осы сауал қаламгерді күні-түні шырмап, әсіресе университеттегі жұмысынан аласталған соң (көрнекті филолог Бейсембай Кенжебаев екеуі наурыз айында, бір күнде шығарылған) ойынан кетпей, ұйқысын бұза берген. Жаз шыға жазушыны қаралаушылар қатары көбейіп қана қойған жоқ, жөткірлене түсті. Әдебиет институтындағы ортақ үстелін де Кіші Сәбитке біржола беруге тура келді. Бұдан әрі алды-артына қарайлап, тағдырдың жазғанын көрдім деп, өзіне жауыққан қауымнан жақсылық күтіп әрекетсіз отыруға төзімі жетпеді...

«1953 жылдың шілдесінде М.О. Әуезовті тұтқындау жөнінде нұсқау беріліпті. Бұл жайында оған достарының бірі кешке таман, көшеде серуендеп жүрген кезінде елеусіздеу хабарлапты. Мұхтар Омарханұлы қатты сасады, өзінің маған әңгімелеуіне қарағанда, есі шығып абыржығаны сонша, үйіне соғуға мұршасы келмей, үстіндегі жөнең киіммен әуежайға жетеді. Сәті түсіп билет табыла кетіп, кешкі ұшаққа ілігеді, – депті академик Ш. ШӨКИН «ҰҒА-ның ғұмыр жолы» кітабының 3132 беттерінде. – Нақ сол қарсаңда мен докторлық диссертация қорғау мақсатымен Мәскеуде жүр едім. Мұхаңды астанаға келген күні, К. Маркс ескерткішінің іргесінен кездейсоқ кездестірдім.

Тым жұпыны үсті-басына таңдана қарағаным есімде, зиялы Әуезовке ұқсатуға қимадым, ал ол кісі жайраңдаған қалпы маған жақындап келіп құшағын айқара ашты. Мен шошып: «Апыр-ау, Мұха, сізге не болған?» десем, ол кісі: «Ой, пәлі, сұрама! Мен бүгін екінші мәрте өмірге келдім!» – деді де, басынан кешкен ахуалды айтып берді: ұшақтан түскен бетінде КСРО Мәдениет министрі П.К. Пономаренкоға барыпты, Пантелеймон Кондратьевич оны бөгеусіз қабылдап, мән-жайға түсінген соң, МГУ профессоры етіп тағайындаған бұйрықты (жоғарғы оқу орындары о күнде осы министрлікке қарайтын) қолына ұстатыпты. Мұхтар аға сол бұйрықты қалтасынан суырып, маған мақтана көрсетті...

Мұндай сәтте үнсіз қалуға бола ма, «Москва» мейманханасының үшінші қабатындағы мейрамханаға кіріп, қуанышты тойладық. Кешке таман «Москва» дүкеніне барып, таңдап жүріп, Мұхаңа көп-көрім костюм сатып алдық...»

IV

Уақыт көші де жарыс алаңына шыққан желаяқтар сияқты. Тоқтаусыз алға қарай жүгіруден жаңылмайды. Оны тоқтататын күш әлемде жоқ. Өзін Алланың жер бетіндегі өкілі санап, миллиондаған адамның тағдырын бір-ақ сөзбен жарылқап иә құрдымға жөнелтіп отырған күштілер де оны тежей алмайды. Тәубе делік, оның да құзыры жүрмейтін сәт туады. «ГУЛАГ архипелагі» атанған – қазақтың қу медиен кең даласынан теріскей шеттегі мәңгі суық аймақ, одан да әрірек Тынық мұхит жағасына дейінгі кең алқапта, тікенек сыммен қоршаған тұтқын лагерьлерінде азаттық күткен шерменделер кеудесін кере дем алып, жаппай дүрліккен қуанышты таң атты.

1953 жылғы наурыз айының 5-жұлдызында И.В. Сталин қайтыс болды. Жұрт күткендей-ақ, КСРО Жоғарғы Кеңесінің төралқасы миллиондаған жазалыларға кешірім жариялады: бірінші кезекте жұмысқа кешіккен, қоғам мүлкін талантаражға салған қылмыстылар, тіпті мыңдаған содырлар, әрине еңбекпен түзеу лагерьлерінде оң жолға тәрбиеленді деген оңғақ желеумен бостандыққа шықты; ал 58-бапқа жатқызылған саяси тұтқындарға әлі де көп айлар бойы зарыға күтуіне тура келді.

Алайда жақсылық қарлығашы келер уақыт жақын екен: КСРО бас жендеті, қанқұйлы Берия да лайықты жазасын тартып, жер жастанды; соның артынша-ақ саяси қылмыспен айдалғандардың кең дүниеге шығар сағаты жақындай түсті...

* * *

1954 жылдың ақпан айында Қазақстан КП ОК бюро құрамы өзгеріп, алып республиканы басқаруға жаңа қайраткерлер тағайындалды. Партия ұйымының тізгінін П.К. Пономаренко ұстаса, екінші хатшы болып Л.И. Брежнев сайланады. Әділін айтқанда, өркениеті озық саналатын Украина, Белорусияда ұзақ жылдар қызмет істеп, ел басқару мектебінен өткен білікті жандар Қазақстандағы саяси әуеннің күрт өзгеруіне мұрындық болды.

«Көкемді бірде Үкімет үйіне шақырады, – деп есіне алады Мейіз Қанышқызы. – Кім-кім, оны шақырған Орталық Комитеттің бірінші хатшысы... Ә дегенде көкем өзін біршама тежеп ұстапты, сонау 51-жылдың қараша айындағы атышулы бюродан соң ол мәртебелі кабинеттің есігін ашпаған, оның иелері аса керек етіп шақырмаған салқындық та бар. Оған қоса бұған дейін кездеспеген, біліспеген бейтаныс қайраткерге бірден ашылып, басынан кешкен шерлі оқиғаларды қайыра

шертуді ыңғайсыз санаған. Хатшының сұраған мәселелеріне ғана жауап беріп, соңғы екі жылда Геология институты шұғылданған басты зерттеулер, тұңғыш болжам картасын жасау мүмкіндігі және оның қаншалықты пайдалы ізденіс екендігі туралы толығырақ та әрі шабыттана әңгімелейді. Хатшы ерекше тәнті болып, қызығушылық аңғартады: «Қандай көмек керек, қысылмай айтыңыз, Орталық Комитет бұл істен тысқары қалмауға тиіс!.. Мұндай картаны тезірек бітірсек, өндіріс үшін аса пайдалы және ол Қазақстанға үлкен мәртебе болар еді», – дейді. Ақыры, ол көкемді айтқысы келмеген шерлі оқиғалар сүреңіне жетелеп, солардың түп себебін сұрайды. Көкем де қымсынғанды қойып, ішіндегі өксік пен өкінішті түп-түгел ақтарып салады. Сірә, нақақ қудалаудың себеп-салдарын, қалайша ұйымдасқанын, өзінің де не үшін жазықты болғанын ақтара айтса керек...

– Оны да түзейміз, жеке басыңызға тағылған айыптарды

қайтадан қараймыз, – дейді Пономаренко. – Тек бізге осы айтқандарыңызды жазып беріңіз...

– Менен де гөрі, Пателеймон Кондратьевич, ғылыми ортадан аласталып, түрме азабын тартып жатқан оқымыстылар тағдырын тездетіп қарасаңыздар – халық көкейінен шығар игі іс болар еді...».

Шынында да Орталық Комитеттің бюросы академик Қ.И. Сәтбаевтың жеке басының жұмысын қайта қарап, бұрынғы айыптардың бәрін негізсіз жала деп тауып, нақақ сөгістен адақтайды. Сірә, мәселенің жай-жапсарын зерттей келе, осы жайында көптеген ұлт зиялылары, коммунистермен сөйлесіп, нақты деректерді көрген соң республиканың жаңа басшысы Қазақстан қауымын толғантқан істің бет-пердесін ашуды жөн көрген тәрізді. Сол жылы жазға салым

өткен республика активі мен жазушылардың екінші құрылтайында сөйлеген сөзінде П.К. Пономаренко Қазақстан КП ОК-нің бұрынғы хатшыларының пасық ісін тізе келіп: «Әуезов, Сәтбаев, Жұбанов... сияқты ұлт зиялыларының аса дарынды тобын қамқорлыққа бөлеп, шығармашылық ісіне демеу жасап, еңбекшілерді тәрбиелеу жұмысына барынша пайдаланудың орнына сіздер олардың соңына шам алып түсіп, күн көрсетпей, үйреншікті ортасынан безуге мәжбүр еткенсіздер. Осыдан соң сіздерден қандай жақсылық күтуге болады?!» – деп, дүйім жұрт іштен тынып айта алмай жүрген ащы шындықты естірткен...

Әлбетте, Н.С. Хрущев билікке келген кезде жария еткен саяси жылымықтан Қазақстанның қуғын-сүргінге түскен зиялы қауымы да тысқары қалған жоқ. «Бас күнәкар» Ермұхан Бекмахановтың ақталуы жақсылықтың басы болып, өзге де қудаланғандар ел ортасына қайта бастады. Ахмет Жұбанов, Мұхтар Әуезов те Мәскеуден қайтып оралып, көкейкесті жұмысына кірісті. Қысқасы, 1954 жылы кейбірі келесі жылы соңғы дүрмекте айдалғандар ғана емес, 37-жылдың «Қызыл қырғынында» «Итжеккенге» аттанып кеткендердің тірі қалғандары туған еліне оралды.

«Бір күні кеште, ұйқыға бас қояр кезде әлдекім қоңырау соқты. Есікті ашсам – күмістей ақ сақалы беліне түскен, еңкіш денесі доғадай иілген, үсті-басы жұпыны, арқасында жол дорба, бетаузы бір уыс боп шүмшиген, қайыршыға ұқсас егде адам маған ұмсына ұмтылып: «Кезбе шалды үйлеріңе қондырасыңдар ма?» – деп мәлие қарады. Не дерімді білмей сасқалақтап қалдым, кенет қутыңдаған көзінен жарқ еткен өткір нұрды көргенде жазбай танып, төргі бөлмеге жүгіріп, «Алақай, Русаков қайтып келді!» деп айқай салыппын, – деген естелік айтады Мейіз Қанышқызы (В. Могильницкий, «Это было великое чувство», «Казправда», 25 сәуір 1992

ж.) – Әке-шешем де қатты қуанып, есікке ұмтылды. Айқасқан құшақтар, көкем тіпті шешіндірместен төрге сүйреп, Михаил Петровичтің тізесін де бүктірмей: «Нағыз керек уақытта қайтқаның көрім болды, Михаил! Балқаштықтар кені тақа таусылды десіп, сенің Қоңыратыңды жапқалы жатыр. Әрине, әншейін сөз. Қоңырат үшін алысуға қалайсың? – деп еді, ғажапты қараңыз, әлгінде құлауға шақ қалып, бүкшиіп тұрған еңкіш шал жасарып кетті десем, өтірік емес, көкемді иыққа қағып: «Саспа, желбуаз даурықпалардың өтірігін шығарып, әкесін танытамын!» – деді. Бес жылға созылған ауыр азаптан азып келген кексе досына әкемнің жан сергітер сөз бастап, бірден-ақ сүйікті ісіне әдейі құлшынтықанын мен бертінде түсіндім...»

«Республиканың жаңа басшылары әділдікті қалпына келтірмекші болды. 1955 жылдың жазында Сәтбаев, Павлов, Пальгов, Әуезов, Тәжібаев (Төлеген – М.С.) және мен Қазақстан КП Орталық Комитетіне шақырылды. Бірінші хатшының кең кабинетінде бізді Пономаренко мен Брежнев қабылдады, – деп куәлік етеді академик Ш. ШӨКИН «Өмірдің төрт мезгілі» кітабын-да. – ...Пантелеймон Кондратьевич бізге Қонаевтың Министрлер Кеңесіне ауысуына байланысты академия президенті міндетін кімге жүктеуге болатынын сіздермен ақылдасқымыз келді деді... Сәтбаевтың өзінен басқамыз түгелдей Қанекенді атадық. Ал Қаныш Имантайұлы ауырып жүргенін, Геология институтындағы күрделі жұмыстан әзірше қолы босайтындығын айтып, үзілді-кесілді бас тартты. Сұхбат соңында Пономаренко мен Брежнев дәрігерлермен ақылдасатынын, түпкілікті шешімге содан кейін келетінін айтты... Арада бірнеше апта өткен соң академик Сәтбаевты Орталық Комитетке оңаша шақырып, екеулеп ортаға алып отырып, келісімін алыпты. 1955 жылдың қыркүйек айында Қаныш

Имантайұлы Қазақстан Ғылым академиясының президенті қызметіне қайтып оралды, – деп нақтылай баяндапты Шапық Шөкіұлы «ҰҒА-ның ғұмыр жолы» атты кітабының 35-бетінде. – Сөйтіп, бір кезде өзі іргесін қалап, шаңырағын көтерген ғылым ордасының сан салалы жұмысына ол бұрынғыдан да зор жігерқайратпен кірісіп, оның ғылыми деңгейін, мәртебесін өсіру жолындағы игі ісін қайтадан бастады...»

Ғалымның қиын-қыстау күндерде өзін де, жапа шеккен әріптестерін де рухани демеп, сан мәрте қайталаған уәжі: «Ақиқат әрқашан да жеңеді!» дегені сөйтіп шындыққа айналды.

Ескерту: жұртшылыққа мәлім Л. И. Брежневтің «Тың», Д. А. Қонаевтың «Ақиқаттан аттауға болмайды» атты ғұмырнама кітаптарында біз жоғарыда нақты айғақтармен баяндаған оқиғалар мүлдем басқа сарында баяндалған. Шынтуайтын айтқанда, партиялық әріптесі П.К. Пономаренконың Қазақстандағы саяси ауыр ахуалды жақсарту жөніндегі пәрменді ісін екеуі де мүлдем атамай, ал Қ.И. Сәтбаевтың туған еліне қайтуын, академия басшылығына қайыра келуін өздерінің пәрменді еңбегі етіп, бұрмалап көрсеткен.

БОЛЖАУЛЫ БАРЛАУ

I

Мұрағат деректері Геологиялық ғылымдар институтының бұл жұмысқа 1952 жылы нақты кіріскеніне куәлік етеді. Шындығында, зерттеу әлдеқайда ертерек басталған. Өйткені

«Металлогениялық болжам карталарын жасау» тақырыбы институттың зерттеу жоспарына бірнеше жыл бойы енгізіліп, тек түбегейлі түрде өрістемеген. Бір жайт даусыз анық: институт ғалымдары зерттеуді Қаныш Имантайұлы президент міндетінен босап,

бірыңғай геологиялық жұмыспен бетпе-бет шұғылданған кезде бастаған.

Институтта ә дегенде сегіз адамнан кеңесші топ құрылған. Олар карта жасау жөніндегі ғылыми штабтың мүшелері, міндеті – көлемді жұмысқа қатысатын жүздеген мамандардың, түрлі геологиялық ұжымдардың ізденістерін бір жүйеге бағыттап, басшылық ету. Есімдерін түстесек – Қ.И. Сәтбаев, Р.А. Борукаев, И.И. Бок, Г.Ц. Медоев, Г.Н. Щерба, Д.Н. Казанли, И.П. Новохатский және Г.Б. Жилинский. Бәрі де – Қазақстан қиырында сан алуан кен көздерін ашқан байырғы геологтар әрі металлогения ілімінің білгірлері, сол кездің өзінде республикадағы ғылым ордасына академик, корреспондент-мүшелер.

Теориялық жұмыстар ғана емес, практикалық барлауда да кімге болсын ақыл-кеңес бергендей білікті мамандар.

Алғашқы карта үшін зерттеу аймағын таңдарда академик Сәтбаев Орталық Қазақстан атырабын ұсынған. Неге? Кең-байтақ қазақ даласында болжаулы барлауға алаң болғандай қазыналы өлкелер аз ба? Неліктен Кенді Алтай, Атырау иә Жетісу емес, жер бедері күрделі, кеңдігі де телегей теңіздей кең аймақ – Сарыарқа қыртысы?

Орталық Қазақстан батыста Торғай даласымен шектеседі. Терістікте Батыс Сібір ойпатымен, шығысында көгілдір Ертіс айдынымен көмкеріліп, түстікте Шу – Балқаш – Алакөл құламаларына дейін көсіледі. Көлемі сегіз жүз мың шаршы шақырым, бүкіл Қазақстан жерінің үштен бірі немесе үш Англия иә Кавказдағы барлық одақтас республикалар түгел сыйып кететін орасан зор аймақты иеленген шалқар өлке.

Геологиялық сипаты жөнінен де бұл – нағыз классикалық кең плацдарм. Оның жынысы Орал мен Кавказдағы біртекті құрылымдай емес, әлдеқайда күрделі және өзгеше дамуға ұшыраған; сол себептен де Сарыарқада тау мен жазық аралас жаралған; жыныс құрылысы қолдан құралған мозаика тәрізді түрлі түсті, қазба байлығы да әрқилы және айрықша мол.

Демек, бұл өлке – аса қызықты әрі мүдделі зерттеу алаңы. Геологтар қауымына бұл құпия емес-ті. Қаныш Имантайұлы Сәтбаев үшін ол – жанындай ыстық өлке, әрбір төбесі, тау-тасы таныс аймақ. Ендеше, өміріндегі ең өзекті әрі аумақты эксперимент үшін неге Сарыарқаны әжетіне жаратпайды?!

Сол қарсаңда, нақты айтқанда, алматылықтардан бір жыл бұрын Ленинградтың ВСЕГЕИ (Бүкілодақтық геология институты) ұжымы да Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам карталарын жасауға кіріскен. Ал ол – Одақтағы ең ірі және Академияның императорлық атанған кезінде іргесі қаланған зерттеу ошағы. Бұл жұмысты онда өте күшті мамандар тобы қолға алған; ленинградтықтар металлогениялық болжаумен жүйелі түрде шұғылданған; зерттеуді кең көлемге қойып, таяу жылдарда Кеңес Одағының барлық территориясын қамтыған болжам карталарын жасауды мақсат еткен; мынау – сол, көлемді жұмыстың бір тармағы.

Сонымен, Одақтың іргелі екі институты геологияның осы заманғы ең күрделі проблемасын шешуге кіріскен. Ең ғажабы, алғашқы кең көлемді сынаққа екеуі де Сарыарқа қыртысын таңдап отыр. Неге? «Екі институт құрал-күшін өзара біріктіріп, көздеген картаны ортақ зерттеумен жасауға болмай ма?» деген сұрақ туары сөзсіз. Заңды сауал. Алайда екі топтың ғылыми жетекшілері зерттеуге екі түрлі жол, тіпті бір-біріне қарамақарсы теория ұстанса – бірігу жөні қалай болмақ?..

Жә, болжам карталары, болжаулы барлау деген не нәрсе? Болжамдау проблемасын геология ілімі осы уақытқа дейін не себепті шеше алмады? Сондай-ақ болжам карталарын жасау әдістемесін ғылыми даралаған нақты теорияның болмауы неліктен? Немесе

мына сұрақтардың жауабы қандай: ҚАШАН, ҚАЛАЙ, ҚАЙДА, НЕМЕНЕ?.. Ескерту лазым: біз даралаған төрт сауалды тізуші – академик Сәтбаев. Бұл сауалдар оның «Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам карталары» аталған ғылыми монографиясында курсивпен бөлініп, әлденеше рет қайталанған? Жә, оқшауланған сөздердің мәні неде?..

II

Геологтар жұмысты қалай істейді? Оқушыға, әрине, ондаған, жүздеген шақырым елсіз даланы, тау-тасты жаяу шарлап, ыстыққа күйіп, суыққа тоңып жүріп, кен көмбесін іздеген романтикалық кезбелер жайындағы әңгіме-хикаяттар мәлім. Иә, ілгергі жылдарда олар кенді солай іздейтін, бертінде де сол рәсімнің өзгергені шамалы. Геолог сапардан кейде олжалы оралады: бір иә бірнеше жерден кен белгісін кезіктіріп, үйіне қуанып қайтады! Кейде ізденіс сапары ренішпен де аяқталады: алты ай жаз тыным көрмей ізденіс жасап, жүздеген шақырым жер шолды; қаншама жыра, шыңырау құдық-шурфтар қазды; жүздеген мың сом қаржы жұмсап, көп адаммен жабыла кезсе де ештеңе тапқан жоқ. Мұндай сәтсіздік кейде бірнеше жылға созылады...

XIX ғасырдың Попов, Деров тәрізді кәсіпқой көпестері қаржыны желге шашпауды ойлап, неше түрлі айла қолданған. Соның бірі кен белгілерін көрсеткен адамдарға көтерме сыйлық төлеу. Бұл құдай жаратқан көкжасыл тастарды іздеуге көп жұртты құмар еткен. Кейбір пысықтар жан баспаған қияндарға, қыран құс ұя салған қияларға, құлан жортқан ту қашықтарды кезіп, жер шолған, суыр індерін ақтарып, су шайған жыраларды, өзендер табанын сүзген. Кейбірінің аузы салымды болып, қоржынын түрлі түсті кен тастарына толтырып қайтады.

Дала кезбелері көрсеткен қияндарға енді барлаушы мамандар аттанады. Табылған кен мәнді болса іздеу жүргізеді. Екібастұз бен Қарағандының көмірі, Сарыарқаның көптеген түсті металл кен орындары іздемпаз да бейнетқор дала шолғыншыларының көрсетуімен мәлім болған.

Кен барлаудың ежелгі тәсілі заман жаңарып, уақыт XX ғасырдың екінші жартысына ауса да пәлендей өзгере қойған жоқ. Рас, барлау техникасы өзгерді. Бұрғылау станоктарының өнімділігі ондаған, жүздеген есе артып, геологтар бұрын арман ете алмаған құрдым тереңдерге бойлайтын болды. Қол станоктары, қайла, мосы соқпалар келмеске кетті. Геофизикалық барлау дүниеге келді: жердің терең қабатына жіберілген электр толқындары жүздеген метр төменде жасырынып жатқан кендер туралы хабар беретін болды. Кейбір кен орындарын мамандар ұшақпен иә тікұшақпен шыр айнала ұшып жүріп, арнаулы аспаптар көмегімен ашты (қайсыбір кен белдемдерін осы күні ғарыштан да болжауға болады).

Мұның бәрі де барлау тәсілі емес, соны орындайтын техниканың, геологиялық іздеу жарағының өзгергендігінің, өскендігінің айғағы. Ой жүгіртіп қарасаңыз: кен атаулы бұрын да, қазір де жер бетіне білінген танымал белгілері бойынша табылған. Ал жиырманшы ғасырда жер үстінде адам аяғы баспаған түкпірлер некен-саяқ. Бірлі-жарым минерал белгісіне, жылт еткен болмашы көзге қарап кен табу мүмкіндігі мүлдем азайып, тіпті біржола сарқылған. Сол себепті осы заман геологтары «Жабық кендер» немесе «Соқыр жылғалар» деген жаңа терминдерді ойлап тапқан. Оның мәнісі – қазына қорының өте тереңде жататындығы. Оларды бұрынғыдай шолғыншы саяхатпен он мәрте жүріп өтсең де таба алмайсың – іздеуші топ жасақтап, барлаудың сан алуан әдістерін қолданып, әлденеше жыл жан-жақты іздеу қажет!

Ал сонда геологтарды ҚАЙДА, НЕМЕНЕ іздеуге аттандыру керек? Мойындамасқа шара жоқ, кен барлауға аттанған геолог бұл сауалдардың жауабын

білмейді, тәжірибесі мен бағына сеніп ізденіске шығады.

– Қашанға дейін осындай дәрменсіздікке төземіз? – деп ашына сөйлеген-ді академик Сәтбаев геологтардың бүкілодақтық кезекті бір кеңесінде. – Геология ілімі орасан зор жетістіктерге жетті. Бір ғана Кеңес Одағында сексен қаралы ғылыми-зерттеу мекеме жұмыс істейді, білімпаз мамандарымыз да он мыңдаған! Осынша қыруар күш, мол мүмкіндіктерге ие бола отырып, мұны айтпасақ – тағы да ұят, қашанға дейін кен барлауға көз жұмып, бақ сынау үшін шығамыз? «Соқыр барлаумен» шұғылданамыз? Іздеу сәтін көбінесе барлаушының болжаушыл сезігі шешеді, ал ғылымның көмегін, нақты болжамын қай жылда, қай күні өзімізге серік етеміз? Бұған да ойланатын уақыт жеткен сияқты, әсіресе іздеуші геологтарды болжам карталарымен жасақтайтын мезгіл?!

Бұл сөздер үлкен кеңесте жұртты таңғалдыру үшін айтылған әсіре лебіз емес-ті. Ондай қылық Қаныш Имантайұлының табиғатына жат. Ал ғылыми болжаулы барлау хақында сөз бастап, соның «шытырман жыңғылына» енуге ойланып жүргендер геология әлемінде Сәтбаевқа дейін де болған. Металлогениялық болжам карталарын жасау қажеттігін кеңестік геологияда ең алғаш академик В.А. Обручев көтеріп, 1932 жылы былай деген: «Қандай да бір аймақтың жер қыртысын және геологиялық құрылысын жете зерттеу, оның даму тарихы мен қазіргі ахуалын дәл білу – сол төңіректен тағы қандай пайдалы қазбалар іздеуге болатынын күн ілгері жорамалдауға нұсқа...» Алайда «орыс геологиясының ақылгөйі» атанған ғұлама, бұл үшін металлогениялық топтау (обобщение) әдісін пайдалануды ұсынумен ғана тынған. Сірә, одан әрі тереңдеуге сол күндегі ілім деңгейі мүмкіндік бермеген... Геологиялық болжау идеясын дамытумен

көрнекті Кеңес ғалымдары А.Д. Архангельский, Д.И. Щербаков, В.И. Смирнов, Ю.А. Билибин және басқалар да түбегейлі шұғылданды. Әрбірі өзінше жаңалық ашып, геология ілімін жаңа теорияларымен байытты. Бірақ нақтылы барлауға жарамды картаның болмауы бұл ізденістерді өмірге етене ете алмады.

Қысқасы, кен орындарын болжаумен анықтауға талап әр кезде болған. Ғалым-геологтар бұл мәселені ешқашан жадынан шығарған емес. Қайта жыл асқан сайын онымен әуестенушілер қатары көбейе түскен.

Ленинград металлогенистері өз картасына негіз етіп, Чукоткадағы алтын аймағын ашқан атақты геолог, ВСЕГЕИ-де 1934 жылдан беріде еңбек еткен, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, КСРО ҒА корреспондент-мүшесі, профессор Ю.А. Билибиннің (1901-1952) геосинклинальдың (жер қыртысының терең ойпаңында түзілетін қатпарлы белдеулері) сатылап даму теориясын қолданған. Қарапайым тілмен түсіндірсек, оның тоқетері: кен қабаттары жер қыртысын түзген басты элементтер – платформа мен геосинклинальдық зоналарда шоғырланады; платформалар – кенге кедейлеу де, геосинклиналь зоналары – байырақ; демек, металл шоғырланған қабаттарды тек қана геосинклинальдан іздеу қажет!..

Геология-минералогия ғылымының докторы Н.А. ФОГЕЛЬМАН бұл теорияны былай түсіндіреді: «Біздің заманымыздан алты жүз миллион жыл бұрынғы дәуір. Палеозойдың бастапқы кезеңі. Орталық Қазақстанның осы күнгі орнында таяз теңіз. Тек оның кейбір тұсында терістік-батысқа қарай жантайған доға тәріздес аралдар қылтияды... Құрлықтардың шет-шеті кей уақ түтінденіп, қоқыс, газ бен лава құсып қояды, сөйтіп аралдар сілемін молайта бастаған. Ал аралдар мен құрлық арасы қайсыбір тұста жіңішкере түскен, теңіз де

мүлдем таязданып, әр түрлі шөгінділер мен жанартау жыныстарына толуда. Геосинклиналь дегеніміздің өзі де осы. Теңізді біржола ығыстырып, үстіңгі қабаты құрғақ жермен қосылған геосинклиналь қатпарлары кенет одан әрі кеңейіп, бойындағы жыныстарды сыға бастайды; былайша атқанда, жаңа қатпарлар түзеді, алғашқы аралдар тік шаншыла көтеріліп, шөгінділер кең аңғарларға айналады: мұның ақыры осы күнгі таулы аймақтардың жаралуымен аяқталды... Орталық Қазақстанда айрықша биік таулар бүгінде кездеспейді, анығында олар жер астынан талай рет өсіп шыққан, бірақ миллион жылғы эрозия тау шоқыларын әрдайым құмға айналдырып мүжіп отырған. Оның есесіне жеті қат төменде металға бай қабаттар көбейе түскен.

Геосинклиналь теориясы – осы заманғы ғылымның ұлы жеңісі, оны дүниеге келтірген адамдар да – аса көрнекті ғалымдар. Амал қанша, кейде былай болады: геосинклинальдық процестің рөліне зор мән беріп, тамаша теорияны әрі қарай дамытуда кейбір геологтарымыз қиял жетегіне еріп кетті; металдардың бұрыннан мәлім және кейіннен табылған кең шоғыры түзілуін геосинклинальдың даму сатыларына байланыстыратын болдық. Ал нақты барлау бұл теорияға қарама-қарсы дерек бергенінде шаруамыз болған жоқ. Іздеген металл шоғыры болжам картасында көрсетілген жерден табылмады. Керісінше, ғалымдар болжамаған қабаттардан табылды немесе «Соқыр барлау» кезінде кездейсоқ ұшырайтын болды (даралаушы біз – М. С.). Мұны қалай түсіну керек?..»

(«Знание – сила» журналы, 1973 ж., № 2)

Бұл жұмбақты Қазақстан металлогенистері қалай шешкен?

«Орталық Қазақстан үшін металлогениялық болжам карталарын жасау идеясы ҚазГФИ қабырғасында 1942

жылы туды, – деп жазады Қаныш Имантайұлы өзінің монографиясында. – Бұл кезде біз осы аймақтың геологиялық құрылымдық картасын жасаумен шұғылданып жүргенбіз. Оны біз әуел бастанақ металлогениялық және болжам карталарының геологиялық негізі болады деп шамаладық...»

Демек, болжам карталарын жасау идеясы ҚазГҒИ-да кездейсоқ пайда болмаған. Он жылдан соң басталған жұмыс – сол ойдың әбден пісіп-толысқан, шегіне жеткен сәті. Әлбетте, Алматы ғалымдары әйгілі геосинклиналь теориясы туралы, Билибин шәкірттерінің жүргізіп жатқан келелі зерттеулері хақында хабардар болатын. Жетекші штаптағы ғалымдар Ленинград қана емес, сол күндерде жолды болып жүрген әр түрлі теориялар, әдістемелік ұсыныстар мен қағидаларды да ой елегінен әлденеше қайтара өткізгені анық.

«Қайсыбір зерттеушілер (А.Н. Заварицкий және басқалары) болжамдау негізіне сол өлкенің геологиялық және пайдалы қазбалар картасын қолдануды ұсынса, екіншілері (А.Д. Архангельский және оның шәкірттері) бұл мақсат үшін палеографиялық тұжырымдар мен карталарды пайдалану дұрыс деп есептеген, үшінші зерттеушілер (Д.И. Щербаков тобы) кен орындары көрсетілген геологиялық картаны генетикалық типтер бойынша жіктеп, төртіншілері (Ю.А. Билибин мектебі) қуатты геосинклинальдық зоналардың тарихи-геологиялық даму кезіндегі өзгерістерін талдау арқылы, ал бесіншілері (Н.С. Шатскийді жақтаушылар) болжамдау қазығына «формациялық тәсілді», бірақ соны пайдалану жолдарын нақты көрсетпей, тек өздерінше өзгертіп қолдануды ұсынған еді...» – деп тұжырымдаған академик Қ.И. Сәтбаев өз тобы жүйелеп зерттеген теорияларға нақты әрі толық анықтама беріп.

Иә, әдістеме қағидалар аз емес. Әрқайсысы өзінше мықты, болжамдауға қажет қандай да бір элементке ие. Бірақ солардың бірде-бірінің, түптеп келгенде, сынаққа түскен аймақтың табиғи мүмкіндігін толық қамтымауы неліктен? Бұрынғы зерттеу осы ақиқатты дәлелдеді. Барлау кезінде соларды өзің күн ілгері долбарлаған қалыпқа салып, еріксіз «иліктіре» бастайсың – ал бұған иен жаратылыс көне ме?.. Қазақстан металлогенистері бұл қайшылықты бірден түсінген: «Олай болса, жаратылыстың шынайы келбетін барынша толық әрі қисынды бейнелеген, Орталық Қазақстанның геологиясы мен металлогениясы жайында жинақталған бұрын-соңғы білімді сарқа пайдаланудан туған нақты болжам карталарын жасауға тырысу керек», – деп түйеді өз ойын Қазақстан металлогенистерінің бас теоретигі.

Сәтбаев тобының Билибиннің әмбебап теориясын өздері жасап жатқан картаға қолданбауының және бір себебі, Қаныш Имантайұлы – Сібір геологтары мектебінің дәстүрін теориялық зерттеулермен байытқан академик М.А. Усовтың шәкірті. Ал Михаил Антонович 1930 жылдардың басында-ақ:

«Геосинклинальмен аса әуестенуге болмайды, кен түзілу жұмбағы одан да күрделірек процестердің тасасында жасырынып жатыр», – деп сақтандырған-ды. Академик Қ.И. Сәтбаев та солай топшылаған: «Билибин схемасы барлық аймақта қолдануға жарамады, барлау кезінде теория нұсқаған кеннің табылмауы – бұған айғақ; демек, оның әмбебаптығы жаңсақ түсінік, барша региондар үшін тиімді емес...»

Олай болса не істеу керек?

«Планета өзінің даму тарихында көптеген физикалық әсерлерге ұшырады деп ойлады ол, мәселен, неше алуан толқындар, тербелістер мен иірімдер Жерді

дамылсыз соққылады, – деп түсіндіреді Сәтбаев ілімін жоғарыда аталған ғылыми очеркінде Н.А. Фогельман. – Солардың ең күштілері баяу жүріп жатқан геосинклинальдық процестерге әсер еткен... Мұның ақыры жер қыртысының ішінара кеңеюіне әкелді. Одан соң жер қабатында қысу, сығу процестері жүрді. Осының бәрі біздің планетаның орасан зор жылжымалы белдеулерінде мыңдаған сызат, жарықшақ, терең оппалар түзіп, ақырында сол жыныс қатпарларының алғашқы қалпынан біршама өзгеріп орналасуына жағдай жасады деп шамалауға болады. Тереңдегі жеңіл де сұйық балқыма және өте ыстық заттардың жоғарыға көтерілуіне жол ашылды. Бұл «жолды», тегінде, әлдеқандай бір химия зауытының алып реакторқұмыраларымен салыстыруға болар еді: жоғарыға жылжыған сұйық масса температура өзгерісінің әсерінен жеке-жеке қабаттарға, элементтерге бөлінді; яғни қазба байлықтарының жаңа қабаттарын түзеді; ал сол жолда ескі кен көмбесі кездессе – оларды да құнарландырып байыта түсті; әрине, балқыма мен су, сұйық ерітінді, бейнелеп айтқанда, «гранит ботқасы» жер қыртысына емін-еркін сіңе берген... Құрлықтарда ғана болатын гранит қабаттары осылай жаралған. Металл шоғырланған кендер құрлықтарда немесе солардың геосинклинальдық жиектерінде иә теңіз жағалауларында ғана ұшырау себептері де осы. Мұхит табанындағы қабаттардан осы заманғы геологиялық барлауда қазба байлықтардың табылмауы және іздемеудің де себебі сол... Кеңею кезеңінен кейін жер қыртысы тағы да сығуға түсті. Тау жыныстарының қатпарлары бұрынғыдан бетер дестеленіп, кен қабаттары дамылсыз өзгере келе осы күнгі формасын түзеді деуге болады».

Шынтуайтын айтқанда, академик Сәтбаев та кен қабаттарын геосинклинальдық аймақтардан іздеуге қарсы емес. Бұл ретте ол Билибин теориясымен толық келіседі. Бірақ жылжымалы зоналардың даму тарихында аса күшті физикалық өзгерістерге ұшырағанын ұмытпау қажет дейді ол. Кенді бір ғана химиялық орта түзген жоқ. Ғалымның өз сөзімен айтқанда: «Химиялық ортаның кен түзілуіне әсері болғаны рас, бірақ ол – негізгі себеп емес. Кен көзінің шоғырлануына әсер етуші басты фактор – ол орналасқан жыныстардың физикалық және химиялық қасиеті...» Геосинклиналь белгілері бойынша іздегенде бір өңірден болжанған кеннің табылып, екінші жерден табылмау сыры да осында. Академик Усов сақтандырған күрделі процестер құпиясы да осы... Демек, металлогения ілімі бұрынғы зерттеулерде кен және оны қоршаған жыныстардың өзара байланысы жөнінде жаңсақ бағыт ұстанған.

Сәтбаевтың ойынша, металлогениялық зерттеулерде кен орындарының жер қыртысындағы «мекенін» геологиялық дәуірге қарап, жыныстың құрылысы және заттық құрамы бойынша жинақталған нақты материалдарды талдау арқылы анықтау шарт... Геологтар тіліне аударсақ, бұл – «Кен орындарын металлогениялық жөнмен талдап және болжамдаудың формациялық кешенді жаңа тәсілі». Сөйтіп, әрбір кен шоғыры, Сәтбаев ілімімен түсіндірсек, кенеттен, бірақ кездейсоқ емес, «үзілісті әрі үзіліссіз» процесте, яғни сатылап дамыған түрлі мезгілде түзілген... Металл көздерінің пайда болуы, оның жер қыртысында орналасуы мен даму заңдылықтарын зерттейтін ілім – металлогениялық теорияның жаңа да түбегейлі тарауы ғана емес, Қаныш Имантайұлына дейін ешкім баспаған, ашпаған тың бағыты еді бұл. Геология білімпаздары сол үшін де беріректе академик Қ.И. Сәтбаевты

металлогения ілімінің негізін қалаушы, геологтардың қазақстандық мектебінің көшбастаушы ұстазы атандырмақ; ал бұл теория туған

Қазақстан – металлогения ілімінің жаңа Отаны делінбек.

«Бұл салада Қ.И. Сәтбаевтың өзіне өнеге етер үлгісі де, бетке ұстар ұстазы да болған жоқ. Өзіне дейінгілердің жасап кеткен жөндем ісін алдына жайып қойып, ғалым соны әрі қарай жетілдірді, тыңнан ой қосып биікке көтерді... дерлік жағдай еместі бұл. Қысқасы, осы зерттеуде ол шын мәнінде пионер болды һәм өзіне жолды тыңнан салды...» – деген уәж беріліпті болжамдау картасы жөніндегі сүбелі еңбегі, басты монографиясының Қаныш Имантайұлы дүниеден өткеннен кейін қайыра жарияланған басылымның редакциялық кіріспесінде...

Жұмысты бастаған кезде-ақ академик Сәтбаев болжам карталарын жасау жөнінде басшылыққа ұстар әдістеме қағидаларын жария еткен. Ғалымның пайымдауынша, олардың қысқаша сипаты мынадай: 1) мәселені кешенді зерттеу; 2) нақты материалдарды толық жинау; 3) оларды түгебейлі зерттеп, жүйелеу және өзара күрделі байланысын талдау; 4) жұмысты ұжым болып бірге атқару; 5) оның нәтижесін жұмыс үстінде және аяқталған кезде қайыра талқылау; 6) ғылыми зерттеулерге негізделіп жүргізілген геологиялық барлауды қадағалап және талдап отыру; 7) ғылым жаңалықтарын нақтылы барлау мен сынау нәтижелерін, болжамдау тәсілдерін жетілдіруге пайдалану.

Бұл нұсқалар қалайша жүзеге асқан?

Бір жайт айқын. Анығында соны Қ.И. Сәтбаев сынды майталман барлаушы іскер басшының ұйымдастырушылық шеберлігі десек те рауа. Шынында да директивалық орындардың міндеттеуімен екі

мыңнан астам маман-ғалым, геолог, техник, лаборанттың екіүш жыл бойы тапжылмай отырып, бір кісідей жұмыла жұмыс істеді; олар және бір жерде емес, республиканың түрлі трест, барлау басқармаларында, экспедицияларда, әр қилы геологиялық мекемелерде еңбек ететін-ді; тұрақтары да – Алматы ғана емес, Сарыарқаның ірілі-ұсақты қала-кенттерінде. Ал сөйте тұра олар өздеріне дейін ешкім, тіпті геология ілімі жасап көрмеген, білмеген күрделі жұмысты тыңнан атқаруға тиісті. ГҒИ-дағы ат төбеліндей ғалымдар тобы, сектор қызметкерлерінен өзгесі жүктеліп отырған зерттеу жайында жарытып ештеңе білмейді. Сондықтан да Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам карталарын жасау жөніндегі редакциялық Бас кеңес жұмысты әдістеме нұсқау, әр қилы анықтама, түсініктемелер жазудан бастаған. Ал бас қосып талқылауды қажет еткен кейбір мәселелер жер-жерден қажет мамандарды шақырумен, институттың өзінде, кеңейтілген ғылыми кеңесте шешілген.

Сүйікті кәсібімен Қаныш Имантайұлы көптен бері нақ осылай құлшына шұғылданбаған еді, әріптестерін де еліктіріп, жұрттың бәрін асықтыра қимылдады. Оның сол күндегі үрдіс әрекетіне ескі достары да таң болған: қаншама іскерлік танытты, қаншама жігер мен қайрат көрсетті! Институт мамандары Бас штабтан тапсырмалар алып, жер-жерге аттанып жатыр; қаптаған деректер, карталар, барлау материалдарын арқалап экспедициялардан келіп жүргендер де аз емес.

Барлау технигі ФЕОДОР ПАСТУХОВТЫҢ естелігінен:

«...1953 жылдың жазында Қаныш Имантайұлы Жезқазғанға келді: елсіз далаға саяхатқа шықпақ, сол үшін қорабы брезентпен қапталған мықты жүк машинасы дайындалды. Кімді ертеді деп күптеніп жүргенімде экспедиция бастығы В.И. Штифанов

шақырды. «Менімен бірге саяхатқа шығуға қалайсың, Федюша? Тек ескертемін, екі айдай мерзім елсіз далада боламыз. Алғашқы сапар терістікке, Атбасардан арғы жерлерге, екінші бағыт – оңтүстікке, Қарақұмға бойлай кіреміз. Екеуі де жолсыз, елсіз өңір. Жауабыңды осы қазір айт!» – деп Қаныш Имантайұлы маған қарады. Мен бірден-ақ: «Сізбен бірге жердің түбіне баруға әзірмін, қанша уақытқа болса да!» – деп едім, ғалым күлді де, «Жолға дайындықты қадағала», – деді.

...Алғашқы күні Ұлытау ауданының орталығына қондық. Үш-төрт тәулік бойы өңкей елді мекендермен жүріп, барлығында аста-төк әзірленген қонақасы ішіп, жол өндірте алмадық. Ақырында аудан орталығынан сексен шақырымдай терістікке ұзаған соң, шөбі бойлап өскен бір сүрлеуге түсіп... шиырлап ұзақ жүрдік те, ымырт үйіріле тау қойнауына сұғына кірген ескі қазындыға жеттік. Қаныш ағай: «Палатканы тігіңдер, бұл жерді ұзақ қараймыз», – деді. «Палатканы әлгінде кешіп өткен өзеннің жағасына тігейік, құс атып, балық аулауға қолайлы. Ал мына жерге машинамен келіп тұрамыз» деп едім, жолбасшымыз: «Жоқ, Федюша. Той тарқады, қонақ болып төрде шалжиып отыру да аяқталды. Таңнан жұмысқа кірісеміз» – деп, бұл сапардағы міндетімнің не екенін ескерткендей болды... Амал қанша, жас жүргізушіміз Володя Панин ас әзірлейді, Қаныш Имантайұлы екеуіміз таңнан тұрып, тау-тас кеземіз, ескі қазындының түбін ақтарамыз, соларға мен съемка жасаймын. Осылайша бірнеше тәулік тынбай жұмыс істедік...

Бір күні қатты шаршап келіп, көбірек ұйықтап қалсақ керек, кенет жақын жерден тарс еткен мылтық даусынан шошып ояндық. Сөйтсек, ерте тұрып кеткен жүргізушіміз аңдып отырып, төбесінен өтіп бара жатқан үйрек тобынан бір-екеуін алып қалыпты. Қаныш Имантайұлы балаша қуанды, бізді тезек теруге жұмсап,

өзі үйректердің жүнін сыпыра бастады. Соларды әскездеп пісіріп алдымызға қойған кезде ғалым: «Мыналарың, жігіттер, көптен ішпеген таңсық ас! Бірақ бір нәрсе жетпейтін тәрізді...» – деп жымиды. Өз бетімізбен ұсынуға ұялып отырғамыз, Володя Панин атып тұрып, жасырын «қоймамыздан» жартылық арақ әкелді...

Ұмытпасам, сол күні кешке таман жұрт ауыстырып, жиырма шақырымдай терістікке бойлап, тағы бір ескі қазындыны тексеруге кірістік. Осылайша он шақты кен орнын айдан аса уақыт сыпыра шолып шығып, ақырында Ақан тауларын бойлай жүріп, Атбасарға жетіп, екі күндей тынығып, Есіл бойын сүзіп өтіп, Жезқазғанға екінші жағынан қайтып оралдық.

Келесі күні кеңсеге келіп, Володя екеуміз аулада жатқан бөрененің үстінде әңгімелесіп отыр едік, Қаныш Имантайұлы экспедицияның бастығымен бірге келе жатып бізге бұрылды. Қасымызға жайғасқан соң:

«Қалай, жігіттер, жол азабынан шаршаған жоқсыңдар ма?» – деп сұрады, біз шаршасақ та: «Жоқ, сізден екі есе кіші бола тұрып олай деуге хақымыз жоқ!» – деп едік, Қаныш Имантайұлы мәз болып: «Міне, естідің бе, Василий Иванович, сен маған Қарақұмның атжалды әлей құмынан өте алмайсыз, ол жаққа бару қауіпті деп қорқытасың. Мұндай пысық та алғыр жастармен мен аспандағы Айдың айғыз бетіне де саяхатқа шығуға әзірмін. Қысқасы, үш күннен соң аттанамыз. Тақтайды көбірек тиеңдер, жолдың дені құмдауық...» – деді.

Айтқан күні аттандық. Бұл жолы түстік жаққа. Шыққан күні Сарыкеңгір өзенін кесіп өтіп, далаға қондық. Бірақ ертеңгілікте бір колхозшы жігіт ғалымды танып, басқармаға хабар беріпті, амалсыз ауылына бардық... Тегінде, қайда болсын, дүйім жұрт оны құшақ жая қарсы алады, бір қойды мүшелеп қазанға салса, біреуін

тұздап, түтінге шалып, жолға береді. Халықтың Қаныш ағаға ықыласы ғажап, әсіресе соңғы жылдары басынан кешкен қиянатты ескеріп, пәс көңілін көтеру үшін де асыра қошемет білдіреді. Және сонда жанын жаралап ештеңе сұрамайды, неткен ізеттілік десеңші!.. Ал маған қаһарлы Штифанов ә дегенде-ақ:

«Ол мәселе жайында аузыңды ашпа!» деп қатты ескерткен. Сөйтсе де бір күні сөзді әріден қозғап: «Қаныш Имантаевич, сіз өзі далаға саяхат жасауды сағынып қалыпсыз, міне, неше күн болды, ұзақты күн дамыл көрмей, жаяу жүріп жер шоласыз. Содан тіпті шаршамайсыз, ал мен сізден ұялғаннан ғана әрең ілесіп жүрмін», – дедім. «Оның рас, Федюша. Бұл менің – жас күнімнен мансұқ ісім! Алматыда жұмыс істеу өте қиын, әсіресе академияның сан-салалы білімдарларына басшылық жасау. Әр ғалымның өз бабы бар, әрбірі өзінше мәнді іспен шұғылданамын деп ойлайды... Ал мұнда? Ештеңе ойламайсың, табан астыңдағы жер бедерінен өзге көрерің жоқ. Есіл-дертің сонда ғана, көңіліңе түйген жоқты іздеумен боласың. Ал шаршағаныңды сезбеудің сыры – бұл іске жан-тәніңмен берілуде. Әлдебір кен көзін кесуге аңсарың ауып келе жатасың да, кеш батқанын бір-ақ білесің... Алматыдан шыққанда емдеуші дәрігерім маған: «Күн өтінде көп жүрмеңіз, режимді бұзбаңыз, гипертонияңыз қауіпті», – деген-ді. Өзің айтшы, он екі сағат тапжылмай күн астында жүргенде бір күн ауырдым ба, қан қысымым көтеріліп басым зеңіді ме? Жоқ, қайта сауығып кеттім. Дала кезу, кен жүлгесін қарау, Федюша, менің бой дертімнің бірден-бір шипасы!» – деп аға серіктесім ағынан жарылды.

...Сапарымдың аяқ шенінде, бұл енді дауыл үйген құм атжалдарын жаяу аралап, машинамызды көбіне өзіміз төсеген тақтаймен «сүйреп», ондай кезде Қаныш Имантайұлы да қарап тұрмай қолғабыс ететін-ді, ақыры

бір жерде аялдап, шурф қазып, бірер тәулік бейнет тартқан шақ еді, ұстазымыз дауыстап, бізді қасына шақырып: «Жігіттер, еңбегіміз жанды, мынаны қараңдар! – деп жұдырықтай қызғылтым тасты көрсетті. – Бұл – өте қымбат нәрсе, сирек ұшырайтын уран рудасы! Қазан көтеріңдер, бүгін демалайық...» – деді.

Сол жерде біз қоржынымыз әлгі тасқа толғанша жаттық...»

Институт директорының ұйымдастыру шараларына әріптестерін барынша асықтырған талабына орындаушы мамандардың тыңғылықты жұмысы қосылған соң қоя ма, алғашқы жылдың өзінде-ақ қажет деген деректердің барлығы да сұрыпталып, редакциялық кеңестің алдына түсті: геофизикалық іздеу нәтижелері, металлогениялық және шлихтар бойынша жүрген зерттеу материалдары, бұрын-соңды түсірілген геологиялық карталар, барлау есептері мен оларға жазылған түсініктемелер, түрлі съемкалар, региондағы жерасты сулары туралы деректер, гидрохимиялық талдаудың мәлімдемелері, Сарыарқа қыртысында ашылған үлкенді-кішілі кен орындары туралы мағлұматтар... Соларды жинау үшін геологиялық фондылар ғана емес, әр түрлі мұрағаттарды қазуға тура келген, тіпті ішкі істер министрлігінде сақтаулы тұрған бұрынғы полиция департаментінің сарғайған ескі қағаздарынан да алты жүзден астам кен көздері туралы мәлімдемелер іріктеп алынды. Зерттеушілер алдында сөйтіп жер-жерден жиналған жалпы қарамы бес мыңдай дерек жатыр. Әрбірін ғылыми талдап, әрқайсысын сипаттап, арнайы кадастр жасау керек.

1953 жылдың басында-ақ металлогенистер тобы бұл міндетті ойдағыдай орындап шықты. Енді болжам

карталардың жоба макетін сызуға болады.

Өз теориясының алғашқы қағидаларын жария еткен кезде-ақ Қаныш Имантайұлы қателесіп иә дұрыс істеп отырғанын білмесе де батыл байлам жасап, Орталық Қазақстан атырабынан бірнеше жаңа кен орнын болжаған. Таңданарлық жайт: олар және ешкім ойламаған, тіпті кен болуға тиіс деп күтпеген аудандардан еді; әрі геосинклиналь зоналар ғана емес, тау жыныстарының өзара қатпарланған жүлгелерінен, Ленинград геологтары ештеңе жоқ деген геотектоникалық сызат-жарықшалар бойынан көрсетілген-ді... Ғылыми бәсекеге түсіп, тәуекелге бел буған соң несіне аянсын, теория нұсқаған болжамға сенді де, картаның алғашқы жобасына түсіртті! Шексіз батылдық, әлде ғылыми сезіктің нәтижесі? Жоқ, бәрінен де бұрын бұл – өзі ойлап тапқан ғылыми концепсиясының дұрыс-бұрыстығын тексеру. Кімнің болжалы дұрыс? Бұған кесікті тегінде ғылым емес, геологтардың барлауы айтады!

Ту баста-ақ Сәтбаев тобы болжам картасының негізіне докембрийден осы заманға дейінгі даму тарихы нақты көрсетілген Орталық Қазақстанның геологиялық-құрылымдық картасы алынған-ды. Бұл карта құрлық болып қалыптасу тарихында аймақтың алты түрлі кезеңнен өткенін шамалаған.

«Регионның сатылап өскені рас болса, – деп топшылағанды Қаныш Имантайұлы, – картаны жасаушылар (Н.Г. Кассин, Г.Ц. Медоев) анықтаған геотехникалық алты кезеңді өздері мақсат еткен ғылыми жаңа тұжырымдамаға сәйкес жеке-жеке талдау керек...» Ғалымның ойынша, әрбір кезең аяқталар қарсаңда Сарыарқа қыртысы күрделі өзгерістерге ұшырап отырған. Демек, алты кезеңнің әрқайсысы не кейбірі кен шоғырланған ірі қабаттарға

ие болуы ықтимал... Сол себепті «Жұмыстың бұл кезеңінде талдау жан-жақты жүруге тиіс, енді асығуға болмайды (ту баста, материал жинар кезде жұрттың бәрін асықтырғанын еске алыңыз! – М.С.), – деп ескертеді ғалым. – Өйткені әр кезеңнің табиғатын танытқандай басты белгілерін дәл анықтау шарт, оларды қатпарлық құрылысы бойынша, магмалық жөнінен де, шөгінді-жанартаулық жаратылысына қарай жіктеп, мұқият зертейміз», тоқетерін айтқанда, бірнеше жүз кісінің әлденеше ай тапжылмай отырып, қосымша жүздеген карталар сызуын талап еткен...

Жұмыстың екінші жылында-ақ болжам карталарының алғашқы макеті әзір болған-ды. Алайда ол – картаның нағыз өзі емес, кейбір табақтары жетіспейді, дүдәмал жайлар да баршылық, оларды қайыра тексеру қажет. Себебі ол ешкім күдіктенбейтін, әлдекім соңынан олқылық тауып, «Мынауың не?» демейтін, пайдаланар болса – орта жолда сүрінбейтін сенімді еңбек болуға тиіс. Қатаң талап! Сондықтан да редакциялық Бас кеңес картаны одан әрі жетілдіріп, тексеруге 1953 жылдың күзі мен қысын түгелдей дерлік арнаған. 1954 жылдың қаңтар айында аяқталған жұмыс көктем бойы тағы да пысықтаудан өтеді.

Картада 280 табақ, оған қоса әр түрлі геологиялық және геология-металлогениялық жеке парақтар бар. Солардың әрқайсысы бойынша дербес түсіндірмелер жазылған. Оның көлемі – қалыңдығы кере қарыс 36 том. Түсіндірмелер әрбір кенді ауданның геологиялық құрылысын, онда кездесетін металл шоғырларын, құрамындағы пайдалы элементтерді, кен көздерінің генетикалық түрін, оның зерттелу тарихы мен осы күнге есептелген қорын, тіпті сол аудандағы құрылыс материалдары мен су мөлшеріне дейін, егер бұрыннан мәлім кеніштер сол табаққа дәл келсе – оның да ашылу хикаяты мен барлану тарихы, ең аяғы бұл туралы

қандай әдебиеттер, деректер оқуға болатынына дейін егжей-тегжейлі баяндап береді.

Картаның ең басты артықшылығы – Орталық Қазақстанның қай түкпірінен темір мен марганец, мыс пен қорғасын, мырыш, молибден, вольфрам, бағалы және сирек металдар, басқадай да полиметалл кендерін іздеуді нақты нұсқауында. Бұрын мәлімсіз жерлерден ірі-ірі 40 түрлі кен шоғырын болжауында. Ғажап іс: солардан қандай металл тауып және оны қай қабаттан іздеу жөнінің нақты көрсетілуі!

Мысалы, темір кендері Сарыарқа жонында төрт түрлі геологиялық дәуірде орналасқан. Алайда оның өндірістік қорын тек қана темір кварциттері кездесетін қыртыстардан барлау қажет. Марганец те геологиялық төрт дәуірде ұшырасуы мүмкін, оны бірақ алғашқы варис шөгінділері жатқан қабаттардан іздеу тиімді болмақ. Ал мыс – Орталық Қазақстанда ең көп тараған, өте-мөте қорлы кен. Ол да төрт дәуірде шоғырланған. Ал полиметалл кендерін екі ғана дәуірден іздеген жөн. Сирек металдарды кварц, грейзен түрлері ұшырасатын жыныстардан қарау керек...

Болжамдау теориясының негізгі кілті де, нақты пайдасы да осы. Сапарға енді ҚАЙДА, НЕМЕНЕ іздеймін деп көз жұмып шықпайсың. ҚАЙ ЖЕРДЕ НЕ жатқанын күні бұрын шамалап аттанасың. Оның ҚАЛАЙ жатқаны, ҚАШАН жаралғаны да көз алдында жазулы. Тек соны ажыратып оқи біл!

Картаны жасаушылар болжамдау үстінде теориялық нұсқаумен шектелмеген, өз топшылауларын одан әрі тереңдетіп, барлаушылар қолына нақты ұсыныстар әзірлеген. Орталық Қазақстанның барлануға тиіс аймағын олар шартты түрде үш кезеңге бөледі: алғашқысы – өндірістік маңызы зор, ірі кен орындары сөзсіз табылатын аудандар; екіншісі – өндірістік мәні

айқын деуге болатын үмітті аудандар, бұларды алғашқыдан кейін, екінші кезекте міндетті түрде барлау қажет: үшіншісі – өндірістік белгілері аз, бірақ жоспарлы түрде тексеріліп, көбірек барлауды қажет ететін мүдделі аудандар...

Карта жасалды, жұмыс бітті. Барлаушы геологтардың қолына бер де, нәтижесін күт! Бірақ Қаныш Имантайұлы, оны қолдаған институт ұжымы дайын картаны пайдалануға беруге асықпаған. Қайта әр түрлі кеңестерге салып, ғалымдар сарабына беріп, бұл үшін қарсыластарының сынын тыңдаудан де бас тартпаған. Сол үшін де соңғы екі жылда Алматыда екі мәрте ғылыми конференция шақырылады. Оған республиканың таңдаулы мамандары, ғалым-геологтар қатысқан. Мәскеуден, Ленинградтан, әр алуан геология ұжымдарынан да білімпаздар келеді. Қысқасы, академик Сәтбаев жария еткен жаңа теорияның жақтастары мен қарсыластары тізе қоса отырып, емін-еркін пікір айтуға мүмкіндік жасалады. Екі жиын да қызу айтыспен өтеді, сын да, мақтау да айтылады. Әлбетте, мамандар айтқан бағалы ұсыныстар, ойлы пікірлер іле-шала әжетке асты. Әйтсе де, болжамдаудың өзі ашқан принциптерін қорғауда қазақ ғалымы ешкімге еңкеймей, көп жылғы еңбекпен табылған ғылыми сара жолды берік ұстаған.

III

Осы қарсаңда Ленинград металлогенистері де зерттеуді екшеп, геология жұртшылығының назарына «Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам карталарының» екінші нұсқасын ұсынған.

Сөйтіп, жол басында, осы жұмысқа кірісер алдында бетпе-бет келген ғылыми екі мектеп – ВСЕГЕИ мен

ҚазГҒИ ұжымдарының зерттеушілері ізденіс соңында қайыра кезіккен...

Барлаушы алдында Сарыарқаның бір емес, екі бірдей болжам картасы жатыр. Екеуі де Одақтағы аса ірі, беделді зерттеу институттарының ғылыми кеңестерінде бекіген, екеуіне де әлденеше ғылым докторлары, академиктер, әйгілі ғалым-геологтар қол қойған. Екеуі де өкілетті ғылыми кеңестерде талқыға түсіп, өндірістік барлауда қолдануға кепілдік алған. Қолайыңа жаққанын қолыңа ал да, барлауға аттан! Бірақ...

Иә, қолайсыз жайтқа осы арада кезігесіз, екі картаның да геолог-барлаушыны таңдандырған бір гәбі бар: өйткені бір аймақ үшін екі түрлі болжам айтқан; демек, екі түрлі болашақ меңзеген; тіпті бір кеннің көлемі мен мәні, түрі мен тегі, қоры хақында бірбірінен алшақ жатқан тұжырымдар берілген. Қысқасы, бұл карталарды басшылыққа алып барлауға аттанған топ бір кенді екі жерден іздеуге мәжбүр болмақ. Немесе біреуі бойынша оны іздеуге тиіс те, екіншісіне сенсе – әуре болудың қажеті шамалы...

Іздеуші геолог аң-таң. Қай картаға сену керек? Қайсысын пір тұтып, жолға шыққаны жөн? Екеуінің де қосымша түсініктерін оқысаң – осалы жоқ. Өте-мөте сенімді жазылған. Қай бетін ашсаң да көкейге қонып тұр. Бірін қате деп, екіншісін дұрыс көріп таңдау үшін де, сірә, бірталай білім, сұңғыла ақыл керек. Жә, сонда мұндай шатағы мол картаның пайдасы қандай? Геологқа тегінде бұлталақсыз нұсқа қажет!

Ал карта жасаушылар бұл кезде ашық ғылыми айтысқа шыққан-ды: геологиялық баспалар бетінде, арнайы шақырылған ғылыми кеңестерде әр мектеп өз топшылауларын қорғап, баяндамалар әзірлеп, еңбектер жария еткен; бас-аяғы екі жылда Ленинград пен Алматыда осы хақында бірнеше жиын шақырылды. Екі

жақтан да соған көптеген ғалымдар қатысты. Бұлар ғана емес, өзге институттардың, Геология министрлігі мен КСРО ҒА сарапшы комиссиялары бұл айтысқа бірнеше мәрте пікір білдірді. Кей мезгіл геология қауымы осы мәселе төңірегінде екіге жарылып, бітіспес дауға түскендей қиын сәттер де туды.

Шындығында, сол айтысқа әділ төрелік айту оңай емес-ті. Себебі біріне «жоқ», екіншісіне «бар» деу керек. Өзге төрелікке екі жақ та көнбейді. Ақыры, бұл дау екі жылға созылып келіп, 1956 жылы Москвада өткен металлогениялық кеңес екі ұжымды да риза еткен қаулы қабылдайды: «Екі карта да іс жүзінде нақты іздеумен тексерілсін; қымбатқа түссе де кен болжанған барлық нүктелерде тексерме барлау жүргізу қажет; екі теорияның да дұрыс-бұрыстығын шынайы деректер шешеді».

* * *

Бұл айтыстың ақырғы қорытындысы 1958 жылы Алматыда шығарылған.

Металлогенистердің Бүкілодақтық бірінші кеңесіне геологиялық 120 ғылыми және өндіріс мекемелерінің сегіз жүзден астам өкілдері қатысқан. Талқылауда пікір білдірген академиктер мен ғылым докторларының қарама қырық шамалы. Одақтағы геологиялық қызметтің министр бастаған лауазымды жетекшілері, КСРО геология-география бөлімшесінің басқарушы құрамы да осында. Барлық одақтас республикалардың ҒА президенттері иә жетекші геолог-ғалымдары бастаған мамандар делегациясы келген. Шетелден де әлденеше ғалымдар қатысқан.

Кеңестің басты мақсаты – сол күнде геологияның көкейкесті мәселесіне айналған металлогениялық болжам карталарын жасауға ортақ нұсқа, әдістемелік

қағидалар белгілеу. Сол үшін де бұл мәселе кеңінен қойылып, талқылауға әр түрлі ғылыми ұжымдарда туған жиырмаға тарта болжам карталары ұсынылған. Олардың әрбірі түрлі-түрлі аудандар үшін жасалған. Демек, өмірлік аса мәнді зерттеуге ВСЕГЕИ мен ҚазГФИ-ден өзге ғылыми ұжымдар да шындап бет бұрған.

Қазақстан металлогенистері бірінші кеңестің талқысына жеті баяндама әзірлеген-ді, оның екеуін академик Қ.И. Сәтбаев жасайды. Алғашқысы – «Орталық Қазақстанның кешенді металлогениялық болжам карталары» деп аталатын.

ВСЕГЕИ ұжымы төрт баяндама әкеліпті.

Алматы кеңесі алты күнге созылады. Алты күн ұдайы (баяндамалардың көпшілігі тыңдаушыларға алдын ала таратылған) геология саласында еңбек етіп жүрген мамандар, неше алуан білімпаздар өз пікірлерін ортаға салады. Негізгі талқы, әрине, жұрт күткендей, ВСЕГЕИ мен ҚазГФИ ұсынған карталар төңірегінде болған.

Екі картаның өндіріске берілгеніне бес жылға жуық мерзім өтті. Содан бері болжам карталары нұсқаған аудандарда геологиялық экспедициялар тексерме іздеу жүргізді. Қыруар қаржы шығын болды. Аз емес, ондаған барлау топтары осы іске жегілді. Солар анықтаған барлау нәтижелері геология жұртшылығын есінен тандырғандай: сынақ жүрген жылдарда Орталық Қазақстан аймағынан табылған 358 кен көзінің оннан тоғызы (дәлірек айтсақ – 331 жерде) ҚазГФИ металлогенистері күні бұрын нұсқаған аудандардан ашылған! Есеп тіліне аударсақ – барлаушылар іздеуге шыққан он сапарының тоғызында олжалы оралған! Ал Ленинград геологтарының картасы бойынша жүргізілген барлау? Шындықты бұрмалауға хақымыз жоқ: ВСЕГЕИ ұжымы әзірлеген карта далалық барлауда өзін ақтай алмаған; олар нұсқаған кендер табылмаған...

Жалпылама қағидаларға, әмбебап схемаға сүйеніп жасалған еңбек қаншама ықтиятты әзірленгенімен өмір сынында Қазақстан металлогенистерінің болжам картасымен бәсекеге түсе алмады. Сәтсіздік сыры – пайдаланған теорияның олқылығы. Демек, ол – геология қауымы ертеден айтып жүргендей, барлық аудандар үшін жаппай тиімді емес. Сәтті болатын аймағы бар. Сол енді күрделі құрылысты Сарыарқа қыртысы емес!

Ц.М. ФИШМАН, Орталық Қазақстан геология басқармасы:

«Зерттеушілік деңгейі өте жоғары деп саналатын ВСЕГЕИ институты және Москва университетінің геолог-ғалымдарының ішінара қатысуымен жасалған, масштабы екі жүз мың шақырымдық геологиялық карта пайдалы қазбаларды іздеуде бізге ешқандай мәнді көмек көрсеткен жоқ... Алматылықтар картасы туралы олай дей алмаймыз...»

Х.М. АБДУЛЛАЕВ, Өзбек КСР ҒА президенті: «Өзімізге карта жасарда біз Қазақстан геологтарының тәжірибесін пайдаландық, солардың картасын үлгі еттік. Сол себепті өзімізді қазақстандық мектептің шәкіртіміз деп санаймыз...»

Г.А. СОКОЛОВ, КСРО ҒА Геология институты: «Қазақстанға қарағанда, Орал – ең көне, кен көздері ертеден мәлім аймақ, оның қазба байлықтары да ешбір регионнан олқы емес. Бірақ бұл өңірдегі металлогениялық зерттеулердің деңгейі Қазақстаннан әлдеқайда олқы... Мысалы, Орал бойынша жасалған ВСЕГЕИ картасы (авторы В.М. Сергиевский) сәтті шыққан жоқ, барлаушылар үшін ықыласпен қолданғандай үлгі-нұсқа бола алмады. Неге?..»

Біздіңше, бұл сауалдың қисынды жауабын, бір мектептің ғылыми өсуде екінші мектептен кейін қалған себебін КСРО ҒА геология-география бөлімшесінің төрағасы, академик Д.И. ЩЕРБАКОВ Алматы кеңесін қорытындылаған сөзінде өте дәл айтқан: «Геология ғылымының даму ерекшелігіне тоқтала кеткім келеді. Одақтың бірталай түкпірін соңғы жылдары аралау кезінде мен ғылыми ойдың орталықтан шет аймақтарға ойысқанын көріп жүрмін. Москва мен Ленинград бұл жөнінде бұрынғы басымдығын көрсете алмады... Әсіресе соңғы он жылда жер-жердегі ғылыми ой мен өндіріс мектептері керемет өсті. Оларды өсірген – өмірге жақындық, нақты барлаумен шұғылдану! Осы жайтпен шындап есептеспесек, мықтап қателесеміз. Орталықтан келіп, болымсыз бірдемелерді ірі жаңалық деп бопсалап өткізетін заман келмеске кетті, жолдастар. Меніңше, орталықтағы ғылыми-зерттеу институттары өмірдің осы бір сүйкімді шындығынан қорытынды шығаруға тиіс!»

Металлогениялық Бірінші кеңестің Алматыда өтуінің өзі-ақ Қазақстан ғалымдарының бұл салада алдына жан салмай, барлық әріптестерінен көш ілгері озық келе жатқанын ресми мойындау болатын. Бұл шындық кеңестің бірауыздан қабылданған қаулысында да атап көрсетілген: «...пайдалы қазбалар қоймаларының жер қыртысында орналасу заңдылықтарына тым жалпылама қарап, кей ретте соларды қатаң схемаға айналдыру қаупі зорайып барады. Мұны бұлжымас қағида деп қабылдауға болмайтындығын Қазақстан металлогенистерінің сәтті жұмысы дәлелдеп берді».

Кеңес ҚазҒГИ-де жасалған картаның өміршең дүние ғана емес, үлгілі іс екенін де бүкіл геология қауымына жария еткен-ді. «Сәтбаев картасы, – деп жазған-ды «Известия» газеті кеңес туралы есебінде, – геологтардың мәңгі және өздері үшін аса маңызды

өмірлік сұрақтарына дәл де жан-жақты жауап береді. Ол сұрақтар – НЕ ІЗДЕУ және соны ҚАЙДАН ІЗДЕУ...» Бұл сұрақтарға академик Қ.И. Сәтбаев өз монографиясында нақты жауап бере отырып, пікірін былайша қорытқан: «Біздің жұмысымыздың түйіні – мәселені жан-жақты зерттеп, алғашқы бақылау мен деректерді толық жинап, талдауды нақты жүргізіп, тұжырымдаған кезде әділдікке жүгіну, ең ақырында, ғылыми еңбекте ұжым болып жұмыс істеу... Тегінде, оны металлогенияның кешенді жаңа әдісі деп атауға болады».

Бұл жолы да ақиқат жеңді. Академик Сәтбаев негізін қалап, көп еңбек, қиыншылықпен сомдаған болжамдау теориясы өзіне жолды нақты барлаумен ашты. Оның өміршеңдігі де, өзгелерге үлгі болар себебі де осында. Ғалымның өз сөзімен айтқанда: «Болжам теориясы – металлогениялық ілімнің түп қазығы болса, болжам карталары – оның асқар шыңы. Сонымен бірге ол ғылымның кезекті бір туындысы ғана емес, ең алдымен – мыңдаған барлаушы геологты жер қойнының құпиясын ашуға құлшындырар сенімді нұсқа».

Орталық Қазақстанның болжам карталарын жасауға қатысқан жетекші топқа, осы тарау басында есімдері аталған Қ.И. Сәтбаев бастаған сегіз ғалымға 1958 жылы Кеңес Одағының сол күндегі ең жоғарғы мәртебелі марапаты – Лениндік сыйлығы берілді. Әсілі, бұл да Қазақстан металлогенистерінің озық еңбегін ресми танып, ғылыми өміршеңдігін мойындау болатын. Шынын айтқанда, нақ осы жұмыс геолог Сәтбаевтың бұдан отыз жыл бұрын, 1928 жылы Жезқазғанның кен төбелерінде болжамға ден қойып, батыл жүргізген ізденісінің «жол болғыштық иә салымдылық» емес, ғылыми көрегендік екендігіне тағы да тәнті етті. Сондықтан да оны ғылыми қауым болжамдау ілімінің, болжам карталарын жасау ісінің нағыз білгірі деумен бірге, одақтық геологияны жаңа деңгейге ілкі көтерген,

жаңа тармақпен байытқан, яки МЕТАЛЛОГЕНИЯ ілімінің негізін бекемдеуші теоретигі деп таныған-ды. Соған орай Қаныш Имантайұлы іргесін қалаған ғылыми жаңа мектеп – Қазақстан геологтарының дербес ұясы өмірге келіп, оның талантты түлектері ізденіс бастаған аймақтарда ерекше жолды болып, қазақ даласының жер асты байлығын көптеп аша бастады...

Әрине, осыншама айтыс-тартыстан соң Қазақстан металлогенистерінің мадақ дақпырты күллі Одақтың геология қауымына (олардың жалпы қарамы он мыңнан астам маман!) мәлім болып, ондаған, жүздеген кен іздеуші ұжымдардың кәсіби қызығуын туғызған. Соған орай Алатау баурайындағы алма бағына оранған әсем қала Алматы – геология жұртшылығының өзіндік Меккесіне айналды. Оған Одақтың алыс түкпірлерінен де іздеп келіп, іс-тәжірибесін үйренуге талаптанған. Чехословакия, Польша, Болгария, ҚХР, Индия мен Албаниядан да геолог-ғалымдар келіп, болжам карталарын жасау әдістемесін меңгерген. Рас, сол табысқа Қазақстан іздеушілерінің ұзақ жылғы еңбекпен жеткенін ескермей, мүдделі картаны оп-оңай жасап алып, олжаға бейнетсіз қарық болуды көздегендер де болған...

Озық мектептің даңқты жетекшісін өздерінде өтпек келелі жиындарда баяндама жасауға шақырғандар да аз емес. Кейбірі академик Сәтбаевтың ғылыми мәжіліске қатысуын да мәртебе санаған. Қазақ ғалымының Кеңес Одағы геологтарының Ұлттық комитеті төрағасының орынбасары болып сайлануы да сол қарсаңда, ал «Кеңестік геология» журналы оны редакция алқасына мүшелікке шақырды.

Сүйсінерлік жайт: ғылыми даңқының биікке көтерілуі Қаныш Имантайұлын өзгерткен жоқ, мадақ лебіздер мен мәртебелі сыйлық, түрлі атақ, құрметтердің бәріне

ол өткінші рәсімдей қарап, күнбе-күнгі машық мінезінен, беріле жұмыс істеуден жаңылмады; мақсат-мүддесі де бар білімін, қуат-күшін, ойындағы ісін ел игілігіне жұмсау болып, бәз-баяғы қалпында қала берген.

ГҒИ болса игі нәтиже берген зерттеуді бұрынғыша жалғастырудан айнымаған. 1958 жылы-ақ онда «Өспен тектоникалық аймағының геологиясы мен металлогениясы» тақырыбы бойынша жұмыс басталған. Содан бірнеше жыл бұрын институттың бір топ ғалымы Шығыс Қазақстанның болжам картасын әзірлеуге кіріскен-ді. Екі ізденістің де ғылыми жетекшісі – академик Қ.И. Сәтбаев.

Сайып келгенде бәрі де, басқа аймақтар бойынша жүрген ізденістер де – ғылыми-зерттеу институтының күнбе-күнгі зерттеу тақырыбы. Әрі соларды сәтті атқаруға ұжымда қалыптасқан тәжірибе бар. Алайда Қаныш Имантайұлының өзі болжам карталарын жасау ізденістің бастапқы кезеңі деп есептеген. Ал, екінші кезеңде, оның пайымдауынша, пайдалы қазбалар кен орындарын өзара топтап, металлогениялық ізденісті тереңдете жүргізіп, ақыр аяғында өте ірі көлемді болжам карталарын жасау қажет. Сәтбаевтың пікірінше, бұл жұмыс – күндердің күнінде жер қыртысында кен шоғырларының пайда болу заңдылықтарын ашуға жеткізер – сенімді кілт. Ал одан әрі ғұмыр жетсе – кен қабаттарының жаралу құпиясын білуге құлаш ұруға болады. Сірә, оны шешу үшін он бес жыл шамасы уақыт керек.

Шынын айтқанда, бұл – жер қыртысының жүздеген метр қатпарлы қойнына миллиондаған жылдар бойы мықтап жасырып, адамзат қауымының небір көреген де кемеңгер білгірлері талап қылып, бірақ шеше алмай келе жатқан ғасырлық құпиясы. Соны шешпекке

талаптанудың өзі ғажап ерлік, заңғар ойдың қол жетпес шығанға ұмтылысы!..

(Әлбетте, қазақ ғалымының бұл істегі игі талабы елеусіз қалған жоқ. 1957 жылы академик Сәтбаев Жер планетасының металлогениялық жалпы картасын жасау жөніндегі Халықаралық комиссияға Кеңес Одағы атынан мүше болған. Американың Принстон, Англияның Кембридж университеттері оған арнайы хат жолдап, 1964 жылы өзіне қолайлы уақытта металлогения тақырыбында дәрістер оқуға шақырған. Нақ сол жылы жазға салым Делиде өтпек дүние жүзі геологтарының конгресіне қазақ ғалымы тап осы тақырыпта бас баяндамашы болуға келісімін берген. Амал қанша, қатал тағдыр академик перзентімізге соларға қатысып, қордалы мәселедегі ұтымды ойларын мәртебелі мінберден жария етуге мүмкіндік бермеді. Сол үшін әзірлей бастаған ғылыми ой-толғамдары ғұламаның ең соңғы еңбегі болып, жазу үстелінде аяқталмай қалды...)

Қытайдың геология университетінің ғалымы Чжоу ЧАОФАННЫҢ естелігінен:

«Қаныш Имантайұлы Сәтбаев Пекинде өткен Қытай геологтарының бірінші конференциясына қатысып, Қазақстан мамандарының геология карталарын жасаудағы тәжірибесі туралы баяндама жасады. Қытайлық әріптестері ортасында оның хабары ерекше ынта туғызды. Өйткені бізде сол қарсаңда 1:3000000 масштабта жасалған геологиялық бір-ақ карта барды. Демек, бұл салада бізде әлі мардымды еңбектер жоқ болатын. Қытайдың геология министрлігі осы конференциядан соң Кеңес Одағының кен іздеуші, әсіресе Қазақстанның кәсіби мамандарын көптеп шақырып, олардың тәжірибесін үйренуді машық етті. Нәтижесінде біз күллі КХР атырабында жаппай ізденіс бастадық.

Сәтбаевтың сол сапарында мен ол кісіге ресми аудармашы болдым. Бір айға тақау мерзім бірге жүргенде мен ол кісінің ғажап тұлғасына таң болудан жалыққан емеспін: тұрмыстық жайттарда ерекше бап тілемейді, кіммен болсын сіз деп сөйлеседі, кішіпейілдігі сонша – өзінен кішіге де ізетпен қарап, өзіңіз біліңіз, не десеңіз – сол болсын, маған да сол қолайлы деп иіліп тұратын ибалы жан... Ал мен, жас кезім, неше алуан сұрақтар қойып, мазалай беремін. Ол кісі маған жан-жақты түсінік беруден жалықпайды, қайда оқығанымды, тұрмыс күйтімді, жұмысымның жай-жапсарын тәптіштей сұрайды. Қытайлықтар рәсімінде жасы үлкендерге әрдайым қолғабыс етіп, ауыр жүгін көтеруді міндеттейтін тамаша өнеге бар. Мен де Сәтбаевтың чемоданын көтермек болсам, ол кісі кәдімгідей ренжиді. «Біздіңхалықәйелдерге ешқашанауыр жүк көтертпейді, сіз мені ұятқа қалдырасыз...» – деген соң, амал қанша?! Ғалымның кісілік зор тұлғасы, сұңғыла ақыл-ойы, адамды өзіне баурап тұратын жарқын әлпеті менің көңілімде өшпес әсер қалдырғаны сонша, ғұмыр бойы ұмытпай, өзіме өнеге етіп келемін...»

(«Қазақстан ғылымы» апталығы, 1999 ж., 16-31 наурыз).

Зер сала қарасаңыз, қазақ ғалымының кен орындарын болжамдау саласындағы, әсіресе металлогения ілімін өрістету жолындағы түбегейлі еңбегі әлем геологтарының назарына ілігіп, сол күннің өзінде таңғаларлық қызығу туғызған. Амал қанша, кеңестік ғылымның ауқымы өте тар әрі қасаң идеологиялық қыспақта болуы, Кеңес Одағының билігін ұстаған мемлекет қайраткерлерінің білім-танымының таяздығы, бәлкім, қазақ қауымын жайлаған қызғаншақ пиғыл мен пендешілік Қаныш Сәтбаев сынды алып тұлғаның ұлы ісін сол кезде, опат болғаннан кейін де, қысқасы, ол өмір сүрген ғасыр иінінде жеткілікті бағалап, әлемдік

деңгейге даралап көтеруге мүмкіндік берген жоқ.
Өкінішті жайт, кереғар тағылым демеске шараң жоқ!

Г.В. НЕЧИТАЙЛОНЫҢ естелігінен:

«... Алматыға жолы түскен сапарларының бірінде Н.С. Хрущев Қаныш Имантайұлын оңаша сұхбатқа шақырып, өзіне тән қарапайым һәм біршама дөрекі түрде, Англияға ресми барған кезінде Н.А. Булганин (КСРО Министрлер кеңесінің төрағасы – М.С.) екеуі кездейсоқ тап болған қолайсыз бір жайтты ғалымға өзі әңгімелепті. Бұл жайында мен президенттің өз аузынан сол күні естідім, сірә, көңілінің ерекше марқайған сәтіне тап болсам керек. Әңгіменің жай-жапсары мынадай...

Англияның премьер-министрі Энтони ИДЕН Кеңес Одағының көп ұлттан құралған алып ел екендігін мойындай отырып, «Сіздер бұл істе тамаша табысқа жеттіңіздер, ал Ұлы Корольдікте жағдай басқаша. Мысалы, аз ұлттардың ортасынан жарып шыққан көрнекті тұлғалар бізде атымен жоқ. Академик Сәтбаев сияқты Кеңес Одағының даңқын паш еткен айтулы ғалымның әлемдік аренаға шығуы – сүйсінерлік іс!» – дегенде, «Николай Александрович екеуміз, – депті Никита Сергеевич қымсына күліп, – Сіз жайында, Қаныш Имантаевич, сенесіз бе, ештеңе білмегендіктен, әңгімені одан әрі өрбіте алмадық. Иден мырза сіздің не істейтініңізді, қайда тұратыныңызды сұрағанда, мен Булганинге, ол маған қарап, өтірік-шыны аралас бірдемені ойдан бопсалап, ақыры, әңгімені басқа сөзге аударып, әрең құтылды. Ал қазір, – дейді Хрущев басын сипап, – сол күнгі олқылығымды толтыру үшін сізді әдейі шақырдым. Міне, енді сізді жақынырақ білдім, жұмысыңыз сәтті болсын, күйліқуатты болыңыз!»

Ғұлама ғалым арамыздан кеткеннен кейін көп жылдан соң мәлім болған осы мойындау да, тегінде, академик

Сәтбаевтың басынан кешкен қилы тауқыметтің түп
себепін айқынырақ ұғындырса керек.

ЖАҢА БИІКТЕРГЕ

I

Президент болып қайта сайланғаннан беріде ғалымның жұмысы тағы да ұлан-асыр көбейді. Ғылым ордасы – бұл кезде сансалалы ірі орталық. Зерттеу институттарының өзі отыз қаралы. Оларда он мыңдай қызметкер істейді. Ізденіс өрісі жан-жақты өсіп тереңдей түскен, ғылымның әр түрлі саласын қамтиды. Бәрін болмаса да, ең бастыларын президент білуге тиіс. Одан өзге кісі шеше алмайтын күрделі жұмыстар қаншама!

Қаныш Имантайұлы басқарған мәжілістер әрқашан да қысқа өтеді және іскерлік сипатымен есте қалады; біріншіден, мәселеге қатысы бар адамдар ғана шақырылады; екіншіден, сөйлеушілер әңгіменің тоқетерін мәлімдеуге тиіс – жалпылама есеп, жұтаң ой, даурықпа ақпармен құтыла алмайсың; үшіншіден, нақты ұсыныспен сөйле... Ал талқыға түскен тақырыптың ғылыми мәні ұтымды болса – Қаныш Имантайұлы оның бағыт-бағдарын әрдайым назарында ұстап, тиісті көмек көрсетеді. Сынақ жүргізушілерге де маза бермейді. Көңіл-күйін тәптіштеп, қажет деп білсе – тұрмыс ахуалын түзетуге жағдай туғызады.

Ал Жезқазған тағдырына байланысты мәселе – Қаныш Имантайұлы үшін әрі азап, әрі рахат. Жезқазған қыртысының жылма-жылғы ахуалын, барлау жаңалықтарын, оның төңірегіндегі ізденістер, барланған қабаттардың қуаты... – бәрі-бәрін ол жадында ұстайды. Мүмкіндік тауып, жылына бір мәрте сол өңірге барып қайтуға тырысады. Алда-жалда бара алмаса – кәдімгідей аңсап, ерекше сағынады. Сағынышы үдеп, түсінде көріп зеріге бастаса – өз институтындағы минералогия мұражайына келеді де, Жезқазғанның кен тасы тізілген шыны шкафтың

алдында жарым сағат тапжылмай қарап тұрды-ақ, о тоба, едәуір сергіп қалады. Осы осалдығын жақсы білетін егде әріптестері сол хақында әзілоспақ айтып, күлкіге айналдырса, ол: «Жезқазған минералдарына мен өлердей ғашықпын. Соларға қарадым-ақ, неше түрлі қиялға беріліп, кәдімгідей ләззат аламын. Мен үшін олар – екінші тыныс, қиыр далаға шығып, дәру самалын жұтқандай боламын. Тіпті Жезқазғанға барып қайтқандай қуанамын!..» – дейді. Бұл да имандай шыны.

Жезқазғанның келешегіне байланысты қандай да бір шаруаға Қаныш Имантайұлы бейжай қарамай, іле-шала араласатыны жұртшылыққа мәлім. Өзі куә болған сондай бір іс жайында жезқазғандық инженер Далабай Оспанұлы Ешпанов 1969 жылы бізге мынадай әңгіме шерткен-ді.

– Бір күні 44-шахтының бастығы Сәдуақасов Темеш екеумізді, мен ол кезде осы шахтаның бас инженерімін, комбинат директорының кабинетіне төтенше мәжіліске шақырды. Жедеғабыл келсек, кабинетте бір топ инженерлер отыр, негізінен комбинаттың өндіріс-техникалық қызметінің жетекші мамандары, төрде – Қаныш Имантайұлы. Әлқисса содан жұрттың бәрі үстел басына жайғасты. Комбинат директоры Виктор Васильевич Гурба мәжілісті ашып, Қаныш Имантайұлына сөз берді.

– Сіздер, осы, Жезқазған кенін қалайша қазып келесіздер? – деді академия президенті. – Әуелгіде кәдуілгі қайламен, күрекпен. Одан кейін перфораторға көштіңіздер, күректі сүйретпе скреперлер ауыстырды. Тәшкелердің орнына вагонеткалар келді. Яғни әжептәуір өнімді әдіске көштіңіздер. Шындығында соның бәрі – арқадағы ауыр жүкті атан түйеге ауыстырғандай әншейін амал...

Инженерлердің қайсыбірі мырс етіп, академиктің тосын теңеуіне таңданыс білдірді.

– Сіздер күлсеңіздер, менің жылағым келіп отыр, – деді Қаныш Имантайұлы кенет түсіп суытып. – Төзуге болмайтын дәрменсіздік! Кен қазатын осы заманғы жабдық жасау туралы неге ойланбаймыз, мысалы, өнімділігі жоғары, қуатты механизмдер қолдануды армандап?! Техникалық ой қазірде алға шығып кетті, қымбатты жолдастар. «Кен қазу проблемасын түбегейлі түрде өзгертуге болады!» – дейді біздің ғалымдар. Солардың бірі, әне, қастарыңызда отыр...

Президент үстелдің шеткергі түкпірінде монтиып отырған, Қазақ КСР ҒА Кен институтындағы ол сынақ зертханасының меңгерушісі Уахит Шәріповты нұсқады. О күнде жасаң инженерлер Ешпанов пен Сәдуақасов та сол қатарда отырған. Қаныш Имантайұлы әлдеқандай себеппен бұдан арғы сөзін осы үшеуінен көзін алмай шұқшия қарап қойып, аса қатқыл үнмен естіртті.

– Жә, Шәріпов жолдастың неше жылдан бері шұғылданып жүрген өзекті ойын «Тау-кен өндірісінде төңкеріс жасайтын, кен қазуды ондаған, жүздеген есе арттыратын жаңа техника жасайық!» деген ұсынысын елеп-ескерген кімдер? – Үстел басындағылар тым-тырыс, не дерін білмей тұқиып төмен қарады. – Қане, өндіріс мамандары, шындарыңызды айтыңыздар, Уахит Шәріпұлына нендей көмек бердіңіздер? Ақыл-кеңес қосып, кісі беріп, сынақ өткізетін участок, шеберханадан орын сайлап?.. Уәке, мына кісілердің мазасын алып, Жезқазған шахталарын жағалай адақтап жүргеніңізге неше жыл болды?

– Биыл алтыншы жыл... – деді Шәріпов әлденеге кінәлі адамдай қызараңдап.

– Түсінікті ахуал!.. – Қаныш Имантайұлы Сәтбаев мырс етіп, басын шайқады. – Өндіріс басындағы азаматтардың көкейінде не тұратыны маған мәлім... Жоспар, тек қана жоспар! Күні-түні жанталасып жүріп кен беру! Ал ғылыми сынақ – ғалымдардың міндеті, академия институттарының пешенесіне жазылған азап. Әлбетте, Уақит Шәріпұлы шұғылданып жүрген тың істен бірдеме шығады деп сенбейсіздер. Әрине, сену де қиын. Бұл үшін қиялы асқақ фантазер болу керек: осы күнгі тұрқы кісі бойындай аласа забойда алып экскаватор істейді, қазылған кенді вагонеткалар емес, жер астында жүруге жабдықталған қырық тонналық автомобильдер тасиды, ал өнімсіз перфораторларды қуатты бұрғылау қондырғылары ауыстырады дегенге қалайша сенуге болады?! Нағыз қиял! Сенбеген соң да Уахит Шәріпұлын осы заманның Дон Кихоты деп күлесіздер, ол құрастырған қондырғыны «Шәріповтің арбасы» деген атау да де сіздерден тараған әжуа...

44-шахтаның әйдік басшылары осы әжуаны естігенде ғалымға тура қарай алмай, төмен қарап үстел үстін сипалады.

– Менің кәміл сенген ойымша, Жезқазғанның келешегі, жігіттер, мендей кекседе емес, тек қана сіздерде! Бүгінгі барды қанағат етпей, келешекті қиялдау жастардың асыл мұраты болса керек-ті. Ал сіздер әкелеріңізден қалған ескі скрепер-күрекшені даңғырлатып, бәз-баяғыдай әрлі-берлі жер астында сүйрете бергілеріңіз келеді. Сонымен-ақ қыруар өнім бергенге мәз боласыздар. Жоспарларыңыз сонда көңіл көншіткендей зор болса? Бүгінде біз оны мардымсыз аз дейміз. Жезқазғанның арзан да мол қазынасы күні ертең көбірек керек болары анық, осы жерде бой көтере бастаған алып зауыт жүрген кезде, ескерту парыз, кен қазу жоспары ондаған есе өседі. Сонда қайтпексіздер? Шахты санын молайтып, кен беретін участоктарды

көбірек ашу ма амал? Жоқ, жолдастар, бұл жердегі қисапсыз мол кенді тиімді әдіспен, айталық, алып шахтылар салып та алуға болады. Бұл үшін тек осы күнгі перфоратор мен бұрғылау станоктары жарамайды, мүлдем жаңа техника қажет! Сол себептен де, қымбатты жолдастар, тілесек де, тілемесек де – кен қазатын жаңа техника туралы ойлануға тура келеді. Мәселен, он жылдан соң, жиырма жылдан соң кенді қалай қазамыз, немен тасимыз деп... Ал, оны ойламай, сол мәселені Уахит Шәріпұлының мойнына артып қойсаңыздар, турасын айтайын, бұл істен ештеңе өнбейді. Кен қазу технологиясында таяу мерзімде ешқандай өзгеріс болмайды. Мұндай келелі іс бір немесе бірнеше маманның қолымен жасалмайды, оған жүздеген адамның көмегі керек, қаражат, уақыт, сынақ жүргізетін орын, шеберхана, ең бастысы, осыдан бірдеме шығады деген шексіз сенім, қажыр-қайрат, ынта қажет! Әлбетте, қажет болса, бұл істі ресми орындар арқылы міндеттеу қиын емес. Сөйтсе де біз соны әзірше өздеріңіздің еріктеріңізге ұсынып отырмыз. Өйткені мұндай келелі іске құлай сенген мамандар ғана өзгерту жасайтынын мен жақсы білемін. Сонда ғана бұл істен нәтиже шығарына сенемін!..

Директордың кең кабинетін шыбынның ызыңы естілгендей тыныштық жайлап, біразға дейін ешкім үн қатпай, тым-тырыс отырды. Не айтарын білмегендіктен бұйығып отырған жоқ, әрине.

«Жарайды, мойнымызға аламыз!» дедің екен – сөзіңде тұр; Қаныш Имантайұлын бірде-бірі алдай алмайды; ҒА президентін анау-мынау шығарып салма сөзбен аттандырып жіберуге тағы болмайды. Абзалы, шыныңды айт та бірден құтыл. Болмаса, тәуекел деп беліңді бу...

– Қаныш Имантайұлы, сіздің алдыңызда кінәлі екенімізді білеміз, – деп бастады сөзін Темеш Сәдуақасов.

– Теме, менің емес, Уахит Шәріпұлының.

– Эксперимент агрегаттың 44-шахтада сыналуына қарсылығымыз жоқ. Көмектесуге әзірміз, – деді Ешпанов.

– Міне, бұл басқа әңгіме, – деп бірден келісті президент.
– Бәріңізге сәтті еңбек тілеймін! Рақмет, жігіттер! Бұл істен күні ертең игі іс туатынына мен сендім.

Он бес жылдан соң, Сәтбаев та, Шәріпов те өмірден аттанып кеткен кезде, сол күні директордың кабинетінде бас қосқан инженерлердің жетеуі кен қазуға аса қуатты жабдықтар жасап, өндіріске енгізген үздік еңбектері үшін КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері атанды. Жезқазғанның алып шахталары содан былай дүние жүзіне әйгілі. Оларда автоматты бұрғылау қондырғылары ғана емес, алып экскаваторлар мен кен таситын қуатты автомобильдер жұмыс істейді. Сол алыптардың әрқайсысы содан бері бұрынғы Жезқазғанның он, жиырма шахтасының өнімін беруден жаңылған емес.

* * *

Қазақ КСР Ғылым академиясының бас ғимараты тұрғызылмақ алаң алапат соғыс жеңіспен аяқталған жылы коршалғанымен, жетіспеушілік пен түрліше кедергілер себеп болып, құрылысы кешігіп басталған. Белгісіз фотограф бұл оқиғаның болған күнін 26 сәуір, 1951 жыл деп көрсетіп, ғылым үйінің іргесіне Қаныш Имантайұлының бетон құйып жатқан сәтін бейнелеген деректі сурет қалдырған...

Қазірде бұл үй – Алматының ең әсем, айшықты ұлттық өрнекпен мүсінделген, бітім-тұлғасы дара, сырт келбетіне ішкі безенуі, кеңдігі, сыңғырлаған үлкенді-кішілі залдары, еңселі холл, неше түрлі кабинеттері жарасты ансамбль түзеген тамаша ғимараты. Оның

тұрған орны да сирек кездесетін сұлу табиғат келбетімен табиғи жарасқан: алды-арты – бұлақ сылдырап, фонтандар шапшыған кең алаң; ту сыртында – мәңгі көгерген ну жынысы шымылдықтай керіліп, күдірейген тау жоталары өркештеніп, басында сүрі қар жатқан ақ бас шың; сол бір ғажап суреттің етегінде алтын шапақты күн нұрына шомылғандай ақсары реңде тұлғаланып еңселі де парасатты, таңғажайып сәулетті ғылым сарайы андыздап тұрады. Сол жарастық Шоқан Уәлиханов атындағы кең көшемен төмендеген сайын зорайып, екі жақтан қатарласа сап түзеген академия институттарының біркелкі тұлғалы үйлерімен ұлғая түседі. Қысқасы, бұл маңдағы барлық құрылыс сымбаты шебер сәулетшінің қиял тербеген ойынан туған.

Бұл да Қаныш Имантайұлының ынта-жігерімен дүниеге келген мансұқ ісі. Ғылым ордасының жобасын жасауға ол белгілі сәулетші, академик А.В. Щусевті (В.И. Ленин мүрдесі жатқан мавзолей ғана емес, «Москва» қонақүйін, Мәскеудегі Қазан вокзалын, Ташкенттегі Әлішер Науаи атындағы опера және балет театры сияқты XX ғасырдың сәулетті ғимараттарын жобалаған атақты һәм шебер архитектор) беделін салып осы жұмысқа жеккені мәлім...

Ш.Ш. ШӨКИННІҢ «Өмірдің төрт мезгілі» кітабынан:

«Қаныш Имантайұлы академия кешенін ә дегенде Үлкен Алматы өзені бойына (келімсектер «Весновка» атандырған – М.С.), әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университет қалашығының қазіргі орнына тұрғызбақ болған-ды. Тауға дейін қаулап өскен шалғынды кең дала сезімтал сәулетшінің асқақ қиялын мейлінше шалықтатты. Шұғылалы күн, таза ауа, ту желкеде ақ басты Алатау. Солардың ортасында айдында жүзген ақ кемедей қалықтаған ғылым ғимараты, ал өзен жағасында академиктер тұратын екі қабатты әдемі

коттедждер... Алайда сол кездегі үкімет басшылары орталықта оңды бір үй жоқ десіп, тамаша жобаны қаланың ішіне қарай көшіртті...

Щусевтің шеберханасы әзірлеген екінші жоба бойынша, ғимараттар шоғыры төменде – Красин (қазіргі Уәлиханов) көшесін қуалап, 28 гвардияшы-панфиловшылар бауына дейін, жоғарғы жағы Абай даңғылына дейін созылуы керек-ті, Артиллерия (Құрманғазы атындағы) көшесінің бойында Ғалымдар үйі орналасуға тиіс-тұғын. Алайда, сол күндегі сұрықсыз Алматы үшін бұл жоба да тым сәнді, салтанаты тым асқақ көрініп, құйрықжалы тағы да күзеліп, ақыры 48-жылы құрылысқа кірісу туралы үкімет қаулысы қабылданды. Жұмыс бірақ өгіз аяңмен жүрді. Босатылған қаржы мен материал жиі-жиі басқа жаққа жөнелтіліп, жұмысшылар да құрылыс алаңынан өзге мақсаттарға жиі жегілетін-ді...»

«Қаныш Имантайұлының Мәскеуге өтімділігі, КСРО ҒА, Жоспарлау комитеті мен Қаржы министірлігіне беделі Алматыдағы академия ғимараты мен өзге құрылыстарды бастап, солардың материалдық-техникалық жабдықтарын қамтамасыз етуге қажет жағдай туғызды, – депті Г.В. Нечитайло естелігінде. – Осы мәселелер үшін президентке де, маған да жылына төрт-бес рет Мәскеуге баруға тура келетін-ді. Ол жақта мен кейбір кабинеттерге тезірек кіру үшін «Сәтбаевтің өкілімін» деуші едім...»

Арнайы құрылған «Академқұрылыс» басқармасы жұмысты мандыта алмады. Сірә, соғыстан кейінгі жылдардағы жаппай жетімсіздік, одан да гөрі республика мен қала басшыларының ғылым қажетіне жеткілікті мән бермеуі, бәлкім, соны жете түсінбеуі, оған академия жүйесінде тынымсыз жүрген 1951-1953 жылдардағы қуғын-сүргін қосылып, қысқасы, алып

ғимараттың қабырғасы жер жалдаған қалпында қала берген. Шапық Шөкіұлының куәлігінше, құрылыс алаңының жүрдім-бардым тірлігі Қаныш Имантайұлы ғылым ордасына қайтып оралған соң қайтадан жанданған. Ақырында ҒА бас ғимараты 1958 жылы аяқталыпты. Ал институттар үйі сәл кейінірек...

Құрылысты жүргізуші сәулетші Н.А. ПРОСТАКОВТЫҢ естелігінен:

«Қаныш Имантайұлы мені кешкі мезгілде, жұрттың бәрі үйіне қайтқан бейуақта шақыратын. Мен кабинетке кіргенде, ол қаптаған қағаздың қоршауында, шойын табанды көнетоз шамның жарығымен жұмыс істеп отырады. Жұмыстан өзге дүниені ұмытып, алдындағы қағазға шұқшиған қалпын бұзуға дәтім бармай, есік жақта кідіріп қаламын. Әлден соң ол мені көріп:

– Ә, Николай Александрович, қашан кіргенсіз? – деп қуана үн қатады да, орнынан тұрып қолымды қысады.

...Әкелген қағаздарды жайып, бас корпустың тағы бір қанатының ішкі безенуін, оған қолданатын бояу, сылақ пен мәрмәр түсін, нендей материалдар пайдаланатынымды айта бастаймын. Қаныш Имантайұлы сөзімді бөлмейді, көбіне басын изеумен мақұлдап отырады. Келіспейтін де кезі бар. Немесе осыдан жарты жыл бұрын арамызда болған әңгімені есіме салып, таңғалдыратыны да ғажап... Оның кабинеттерді безендіру турасындағы ойларын еске алсам, осы күні де қайран боламын:

«Кабинеттегі ең басты нәрсе – оның әдемілігі иә кеңдігі емес, сонда отырған адамның іскерлік парасаты, білімі, мәдениеті емес пе? – дейтін-ді. – Иә, кабинеттің сән-салтанаты келушіні таң қалдырып, мысын баспайтын болсын. Өйткені ол жансыз қабырғаларды тамашалау үшін емес, соның иесімен тілдесуге келеді...»

Президенттің кабинеті жөнінде де біз көптеген сағат әңгіме-дүкен құрдық. Тегінде, бұл ешқашан да ұмытылмас, осы жолдарды жазып отырғанда да тебірене еске алатын – ең бақытты жүздесулерім! Кейде Қаныш Имантайұлы мен әкелген ватмандарды қарап шыққан соң:

– Николай Александрович, құрылыс алаңын көріп қайтсақ қайтеді? – дейді...»

II

1956 жылдың ақпанында СОКП-ның XX құрылтайы шақырылды. Академик Сәтбаев оған қарама әлденеше мың Қазақстан ғалымдарының өкілетті мандатымен қатысқан. Бұл да, әділін айтқанда, Қазақ КСР ҒА жетекшісіне республика партия ұйымының, оның жаңа басшыларының ерекше сенім көрсетіп, айрықша құрмет тұтуының белгісі. Қаныш Имантайұлының өзі де сол ізетке тәнті көңілмен қараған, ұлан-ғайыр еңбегінің өтемі екенін де жете түсінген. Күллі Кеңес Одағы халықтарының өмірінде елеулі өзгеріс туғызып, рухани жаңару әкелген тарихи съезд ғалымға зор әсер етіп, шерменде елінің, мыңдаған замандастарының басынан кешкен алуан жағдаяттарды жете түсініп, өмірлік ғибрат алуына дәнекер болған сынды...

Медицина ғылымының докторы, профессор Ханиса Қанышқызы СӘТБАЕВАНЫҢ ауызекі әңгімесінен:

«1956 жылдың бас кезінде көкеммен өзімді тәрбиелеген екінші шешеме еріп, ғылыми жұмысым болғандықтан Мәскеуге бірге бардым. «Москва» мейманханасынан бізге кең люкс берілді, көкем соның бір бөлмесіне қосымша төсек қойғызып, маған еншілеп берді.

...Бір күні көкем, съездің аяқталуға жақындаған кезі еді, кешкі мәжілістен ерекше шаршап келді, қара бұлттай

түнерген жүзі адам шошырлық. Қан қысымын өлшесем, сұмдық жоғары. Таисия Алексеевна еркіне қоймай, дәрігер шақыртты. Укол салғызып, қан қысымы төмендеуін күтіп отырғанда, мейірбике ме, дәрігер ме – біреуі тыныш отырмай, «Делегаттардың бәріне бүгін бірдеме болған сияқты, түгелдей сұлауда...» деп қалды. Көкем үндеген жоқ, дәрігер кеткен соң да тіс жарып сөйлемеді. Кешкі асқа тәбеті болмай, шай ғана ішті. Әлдебір кітапшаларды алды да, ұйықтайтын бөлмесіне оңашаланды...

Көкемнің жан-жүйесіне соншама ауыр тиген істің жөнжосығын біз келесі күні басқа адамдардың аузынан естідік, сөйтсек, сол кеште ол Н.С. Хрущевтің «И. Сталиннің жеке басына табыну жайындағы» құпия баяндамасын тыңдапты...

Көкем коммунистік партия жолына ерекше адал, таза пиғылмен берілген жан еді. Оның көсемдерін де ерекше жаратылған қайраткерлер деп ойлайтын-ды. Үш бірдей ағасынан бір жылда айырылып, өзі де сан мәрте қиянат көргенімен, партия басшыларына шаң жуытпайтын, мұның бәрі орта жолдағы ұсақ шенеуніктердің жымысқы қарекеті, ал үлкендер оны білмейді... деген уәжге имандай сенетін. Әсілі, бүкіл кеңес халқы сондай жаңсақ ойда болды емес пе?.. Сондықтан да, көкем алғашқы кезде Сталинді сықпырта жамандаған сөздерге аса елікпей, ерік те бермей, кейде ақтап: «Ол жарықтықтың қылмысынан гөрі жақсы ісі көбірек!..» – деп қорғап та жүрді. Алайда сол кезде жария болған күйінішті айғақтар көбейген сайын, әсіресе Маленковтың, Берияның жауыздық істері әшкереленген соң бұрынғы пікірін өзгертіп, кей жайттарды күйіне айтатын болды. «Бір ғана Қазақстаннан қастандық еткен пәленше мың жапон мен неміс шпионы шықты дегенге қалайша сенуге болады? Біздің Әбікей аға, Бөкеш пен Кәрімдер тірі жанға қастығы жоқ ақпейіл

адамдар еді, олардың түбіне жетушілер – қасында жүргендердің іштарлығы, әрине, заман да сөйтіндер деп құтырып тұрған соң не сорың?! – деп бірде әңгіме айтып отырды да, кенет өз жайына ауысты. – Апыр-ай, ана жылы әділдік іздеп Орталық Комитеттің дөкейлеріне сенім артқанда, қандай аңғал болғанмын? Соның бәрі бос әуре екен ғой. Тевосянның мені дер кезінде ашына қимылдаудан тоқтатқан себебін де енді ұқтым, сөйтсем сабазың бәрі-бәрін біліп, амалсыз іштен тынып, тұншығып жүр екен... Сендер, жастар, бақытты жансыңдар, нақақ жазалау тыйылды. Міне, көрдіңдер ме, үкімет саясатын, басшыларды да емін-еркін сынап отырмыз. Көкейіңдегі пікіріңді ешкімнен қорықпай ашық айтатын заманда өмір сүрудің өзі шексіз бақыт!..»

Өзі тұңғыш қатысқан билеуші партия құрылтайынан алған әсері мен тағылымы турасында Қаныш Имантайұлы академия ғалымдарының жалпы жиынында, Алматыдағы жоғарғы оқу орындарының оқытушыларымен кездесуде кең көсіле әңгіме еткен. Әрине, соның бәрі де партия құрылтайы қабылдаған алтыншы бесжылдық жоспарды сәтті орындау жолдарын, Қазақстанның табиғи қорларының, өндіріс ошақтарының қаншалықты үлес қоса алатынын нақты мысалдармен қызықтыра баяндауға ұласады.

Академия басшысының ойынша, республика жері техникаэкономикалық дамуына орай шартты түрде 11 аймаққа бөлінуге тиіс. Оларды зерттеу де жан-жақты жүргізілсе игі. Бұл міндетті академияның сан-салалы ғылыми институттары атқара алады. Сол үшін Қазақ КСР ҒА жанынан өндіргіш күштерді басқаратын, өзара реттейтін және тексеретін Үйлестіру кеңесі (СОПС) құрылады.

Бұл жолы да Қаныш Имантайұлы мәселенің тиімді жолын ойлаудан жаңылған жоқ, алыс көкжиектегі қиял

жетпес іске баспай, таяу күндердің мүддесін қарастырған: энергетикада – Ертіс қуатын (Бұқтырма және Шүлбі ГЭС-терін тездетіп салу) пайдаланып, Орал-Ембі ауданындағы мұнай көздерін игеру, Қарағанды, Екібастұз бен Торғай иініндегі көмірді алу шаралары; өндірісте – Соколов-Сарыбай кен-байыту комбинатын тұрғызып, Теміртаудағы металлургия алыбын іске қосып, Қаратау фосфориттері негізінде тыңайтқыш қоспаларды молдап шығару... Тың көтерген облыстарда сол қарсаңда қазақ даласы бұрынсоңды көрмеген, естімеген ұлан-асыр айқас жүріп жатқан-ды. Республика үш жылда 18 миллион гектар жаңа жерге астық еккен. Ғылым академиясы сол жылдарда 69 экспедиция жасақтап, 178 ауданның жерін тыңнан зерттеп, егістік үшін жалпы қарамы 23 миллион гектар аймақты айналымға қосуға қолғабыс етеді; жаңа кеңшарлар қоныстанатын мекендерді сумен, құрылыс шикізатымен жабдықтауға жәрдем береді; Тың өлкесінің топырақ құрамы қайтадан анықталып, картасы жасалады; микробиологтар онда азот бактерияларының таралу құбылысын зерттесе, селекционерлер жоғары өнімді дақылдардың жаңа тұқымдарын таратады. Қысқасы, бүкілхалықтық қоғалысқа академияның биологтары, агрономдары, зоологтары ғана емес, гидротехниктері мен химиктері де, тіпті тыңайтқыш қорларын молайтуға металлургтері де айтарлықтай еңбек сіңіреді. Соның бәрінің ұйымдастыру жұмысында президенттің өзі отырады.

Осы шараларды жүзеге асырудағы ұлан-асыр еңбегі үшін Қазақстан ғылымының көптеген өкілі үлкенді-кішілі сыйсияпатқа ие болған. Академик Сәтбаев та сол топтың қатарында, үшінші мәрте Ленин орденімен (1957) марапатталған.

СОКП ХХІ құрылтайында Қазақстан ғылымының көшбасшысы жарыссөзге шығып, туған жұртының сол

күндегі көкейкесті мәселелерін көтерген: «...Орталық Қазақстандағы орасан зор шикізат қорын игеруге су тапшылығы қазірдің өзінде зор кедергі келтіруде, – деген-ді ол. – Осы ділгерлік алдағы уақытта «Ертіс – Қарағанды» жармасын тежеусіз салу мәселесін күн тәртібіне қояды. Қазақстандағы үш тарам темір жол өнеркәсібі өркендеген орталық аймақта өзара жалғаспаған. Соның кеселінен бұл аудандарға жүк тиімсіз түрде, зор айналма жолмен әкелінеді. Ал

«Жезқазған – Арал теңізі» темір жолын салу – Жезқазған, Теміртау және Қарағандының өнімдерін орталық аудандарға төте тасымал арқылы жеткізуге мүмкіндік туғызар еді әрі Қияқты көміріне жол ашылып, Орал бойындағы темір кенін игеруге түрткі болмақ. Сондай-ақ, Қарқаралы арқылы өтетін «Қарағанды – Ақтоғай» жолын салатын болсақ, осы өңірдегі минералды шикізаттарды алуға қол жетпек».

Бұл ұсыныстардың кейбірі өз кезегін күтулі. Ал қайсыбірі жүзеге асып, республика экономикасын күрт арттыруға сүбелі үлес қосқан.

* * *

Дархан өмір ғылым жетекшісінің назарына күн сайын алуан міндеттер ұсынған. Соның бірі – Алматы іргесінде тұрғызылмақ Ядролық физика институтының құрылысы. Бұл құрылыс 1950 жылдарда басталғанымен, өте баяу жүрген. Басты кедергі –

«Шамамыз келмейтін күрделі іс, онда жұмыс істейтін мамандарды қайдан табамыз, демек, ғылымның соншама қиын саласына ұмтылу керек пе?..» деген енжарлық. Нәтижесінде іргетасы қаланған институт ғимараты, оның реактор орнамақ кешені мүлдем тоқтап қалған. Амал қанша, Мәскеуге барған бір сапарында КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының (бастығы Н.С.

Хрущев) бірінші орынбасары, Жоспарлау комитетінің жетекшісі А.Н. Косыгиннің қабылдауына сұрануға тура келді.

Алексей Николаевич қазақ ғалымын соғыс жылдарынан білетін-ді. Отан ғылымын, өнеркәсібін өркендету жолындағы ұлан-ғайыр істерін өте жоғары бағалаған. Сірә, сондықтан да, Косыгин өзіне әредік телефон шалып, жарым сағат уақыт бөлуін сұранған қазақстандық қайраткердің меселін ешқашанда бос қайтармаған. Өйтетін себебін Алексей Николаевичтің өзі республикаға келген бір сапарында үкімет мүшелерімен бас қосқан ресми мәжілісте басқаларға үлгі ретінде баяндап беріпті.

...Жазықсыз кінәлі болып жүрген жылдардың бірінде Қаныш Имантайұлы Жоспарком төрағасының қабылдауына сұранады. СОКП Саяси төралқасының мүшесі ойлаған: «Е, бұл кісі өзіне жасалған әділетсіздікке араласып, нақақ жазадан құтқаруды өтінер, – деп ойлаған. – Оған мен не істеймін?..». Алайда Сәтбаев бұл жайында ләм-мим демейді. Ал сұрап келген ісі – өзі басқаратын ГФИ-дың болжам карталарын жасауға қомақты қаржы керек екен; республика бюджетінен академияға берілетін қаржы ондаған институттарға бөлініп, өздеріне содан тиын-тебен ғана тиеді-міс; «Сіз маған, Алексей Николаевич, өз құзырыңызбен бір мәрте қомақты көмек беріңіз және соны ешкім көз алартпайтындай етіп, тікелей ГФИ зерттеуі үшін. Маған сенсеңіз, Одақ үкіметі бұдан ұтылмайды, осы бесжылдықта-ақ ондаған есе қайтарым алады!..» – дейді.

А.Н. Косыгин ғалым сұрап келген шаруаны сол заматта-ақ шешеді.

Сол істі мемлекеттік қайраткер есіне алып: «Жеке басының мүддесінен де гөрі мемлекет шаруасын көбірек ойлайтын адам әрдайым осылай істейді. Қаныш Имантаевичтің нақ сондай жан екеніне мен әрдайым сүйсініп әрі қайран қаламын!.. – деп үкімет басшысы әңгімесін аяқтапты. – Сол себепті мен оған ешқашан да жоқ демеймін, тектен-текке сұранбайтынын де жақсы білемін...»

Міне, енді, өзі мойындағандай, «мәнді шаруамен ғана жүретін» академик Сәтбаев тағы да алдына келіп отыр. Ал келген мәселесі туралы, Қазақстанға ядролық институттың аса қажет еместігі жайында көптеген мамандар иланымды уәж айтып, қаржы бөлмеуге өзін илiктiрiп қойған...

– Алексей Николаевич, ядролық физика институтынсыз Қазақстан ғылымы он екі мүшесінің бірі жоқ кісідей

кемтар ғаріпке айналады. Физиктердің ядро құпиясына үңілген биік деңгейі ғылымның өзге саласына үлгі-өнеге болатынын сіз түсінуге тиіссіз. Орта Азия республикалары үшін Ташкентте жұмыс істейтін реактор жетеді деген уәж, меніңше, ғылым келешегінен түйсігі жұтаң мамандардың біздің халықты менсінбейтін күйкі пиғылынан туған. Ядролық физика институты Қазақстанға ауадай қажет! – дегенде, кабинет иесі Қазақ КСР ҒА президентінің сөзін бөліп:

– Сіздерде сол реакторда жұмыс істейтін кадр жоқ деседі. Оны қайтесіз? – деді.

– Сізге ақпарды жаңсақ берген. Зерттеуге бірден кірісетін ғалымдар бізде бар. Ал жетпейтінін өздері-ақ бірер жылда даярлап алады. Сонсоң, Алексей Николаевич, институт болмаса – кадр де қайдан шығады, төрелігін өзіңіз айтыңызшы...

Ұзақ-сонар дауға айналған мәселе сөйтіп ширек сағатта сөреге жақындады.

– Қаныш Имантаевич, айтып отырғаныңыздың бәрі де ойға қонымды сөз. Тек маған соны басқаша түсіндірген еді. Таңмын, – деп трубканы көтеріп, атом өнеркәсібіне жауапты министр Е.П. Славскиймен сөйлеседі.

Косыгин туралы қауым арасында ешқашан да күлмейді, тек қана жұмысты білетін әріпшіл тақуа деген сипатты қауесет тараған. Сірә, ол да Алексей Николаевичті жете білмейтін, мемлекет ісіне деген қатыбастығын түсінгісі келмейтіндердің шығарған өсегі. Комитет төрағасы мырс етіп, қазақстандық ғалымға жымия қарайды да:

– Сізге дауа жоқ, Қаныш Имантаевич. Ефим Павловичті де өз ойыңызға икемдеп қойыпсыз. Қысқасы, сұраған институтыңыздың құрылысын бітіреміз, қаражатты – біз, өзге жабдығын Славский тауып әрі орнатып та беретін болды, – деді.

Талғар қаласының тау жақ іргесіндегі физиктер қонысы – Алмалы мекені дүниеге осылай келген-ді. Институттың еңселі ғимараты, ядролық реактор орныққан зертханасы, өзге де зертханалары, ғылыми қызметкерлер тұратын екі қабатты коттедждер де бастауы екі-үш жылда бітіп, кең көлемді зерттеуге кірісті. Қазірде ол ҚР ҰҒА-ның «Жоғары қуат институты» аталады.

Институт қабырғасы көтеріле бастаған кезде-ақ республика үшін қажеттігі дүдәмал әрі құпия жағдайда жұмыс істейтін зерттеу ұжымына кадрлар әзірлеуге қам жасалған. Бұл үшін оған ғылыми жетекші табу керек-ті. Академия президенті бұл мәселенің де орайын келтірді: Мәскеуде, Нобель сыйлығының иегері, академик И.Е. Тамм мен абырой-атағы әріптесінен бір мысқал кем емес академик М.А. Марковтың қарауында қабілет-дарыны физика іліміне ерте байқалған Жабағы Сүлейменұлы Тәкібаев атом ядросының құпиясын зерттеумен шұғылданатын: Қаныш Имантайұлы жас физикті туған ел мәртебесі үшін тың істі қолға алуға, ал оның жетекшілерін дарынды шәкіртін ядролық жаңа орталықты тыңнан игеруге жіберуге көндіреді; нәтижесінде Қазақстан қиырында жоғарғы материямен түбегейлі айналысатын зерттеу ошағы дүниеге келді... Ж.С. Тәкібаев 1958 жылы Қазақ КСР ҒА толық мүшесі болып сайланды. Қаныш Имантайұлы төрт жылдан кейін жасаң физикті академия басшылығына шақырды. Вице-президент міндетін ол он бір жыл атқарды.

(Академик Ж.С. Тәкібаев тоқсанның сеңгіріне ауған егделікке жеткенше өз қолымен құрған институтта еңбек еткен. Әрине, жарым ғасырдан астам уақытқа созылған ізденісте Тәкібаев мектебінің түлектері өз саласында әлем физиктерін сүйсінткен, ядро құпиясының алуан түйткілін шешкен ірі зерттеулерімен танылған. Бір жайтты ресми мәлімдеуге тиіспіз: Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі жарияланған кезде Семей полигонының ғылыми орталығы болған Курчатov қаласындағы ядролық сынақ зертханаларында жұмыс істеген Ресей ғалымдары өз отанына тік көтеріле қайтқанда, олардың орнын Алматыдағы институттың қызметкерлері басты; бұрынғы зерттеулер аз көлемде болса да тоқтаған жоқ; сірә, бұл гәп те Қазақстан физиктерінің ғылыми деңгейі жоғары екенін айқын аңғартса керек...)

* * *

Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми еңбектерінің соңғы басылымының (1996-1999) 6-томында 1962 жылы Мәскеуде, КСРО Министрлер Кеңесінің ғылымизерттеу жұмыстарын үйлестіруді басқаратын Мемлекеттік комитетінде жасаған

баяндамасы жарияланған. Академия президенті сол еңбегіне «Ғылым жүйесін кеңейтудің келешек мүмкіндіктері» деп атаған түсініктеме де жолдапты: «Қазақстанды бес түрлі табиғи-тарихи аймаққа бөліп қарау тегінде ғылыми үйлесімді іс болмақ. Орталық Қазақстан (орталығы Қарағанды), Тың өлкесі (Целиноград), Батыс Қазақстан (Ақтөбе), Шығыс Қазақстан немесе Кенді Алтай (Өскемен) және Оңтүстік Қазақстан (Алматы)...» Ғалымның болжауынша, осы қалалардың бәрінде де аталған аймақтардың өндіргіш күштеріне өріс беретін зерттеу институттары құрылуға тиіс. Олардың жалпы саны – 43, солардың 13-і 1959-1965 жылдарды қамтитын жеті жылда құрылып, қалғаны таяу уақытта ірге көтеруге тиіс...

СОКП XXII құрылтайынан қайтқан бетінде Қаныш Имантайұлы «Қазақстан ғылымының даму өрістері» деген мақала жариялаған. Оны да жарқын келешекті меңзеген ұшқыр қиялдың шырқау биікке самғауы десек рауа. Мысалы, ғалым жоғарыда өзі жобалаған зерттеу институттарының ғылыми бағдарын былайша шамалаған: кен байыту процесі жетіліп, барлық пайдалы элементтерді қорытпаға шығаратын, одан әрі әрбірі жеке-дара өндірілетін технологияға жету; бұл үшін байытуға ультра-дыбыс, гидрохимия және иондық ауысу тәсілдерін енгізу; ал металлургияда циклондық қорыту әдісі қолданылады – оны жедел өрістету үшін Украинадағы академик Е.О. Патон ұйымдастырған электрмен пісіру институты сияқты дербес зерттеу ошағын ұйымдастыру; химия өндірісінің қарама-сансалалы болғандықтан, республиканың бірнеше қаласында сол аймақтың жергілікті өнеркәсібіне бейімделген түрлі бағыттағы институттар ашу; Қазақстанның құрғақшылық табиғатын және әр аймақтағы жартылай шөлейт жерлердің молдығын ескеріп, арнаулы зерттеу жүргізетін Шөл институтын құру...

Бұл болжамдардың біразы кезінде жүзеге асты. Енді бірі өз кезегін күтіп кейінге ысырылған. Біржола ұмыт болғандары қаншама! Әрине, бергі уақыттағы

аласапыран өзгерістер соның бәрін қиын жағдайға душар еткені де – кешелі-бүгінгі өмірімізде көз көрген, көңіл түңілген оқиғалар. Десек те, бұл жерде біз заңғар ғалымның өз уақытынан ондаған жылдар алға қарап, кемел ойарманы түзген шың-құзарларды, шырқау биіктерді сөз етіп отырмыз.

III

Қайда жүрмесін, қандай жұмыспен шұғылданбасын, ғалымның көкейінде сүйікті геологиясы дара тұрады. Сондықтан да экспедициялардан келген геологтармен кездесу, Алматыда ірге тепкен сан түрлі геологиялық қызмет мамандарымен сұхбат құру – Қаныш Имантайұлы үшін әрқашанда мерейлі қуаныш, қым-қуыт шаруалардан бір мезгіл сергу сағаты.

ГФИ директоры қарауындағы мыңға тарта қызметкердің әрбірі нендей мәселемен айналысатынын жақсы білген. Директор болған кезден өзіне дағды еткен, жылына бір иә екі мәрте институттың зертханаларын аралап, әрбір қызметкер мен зертханашыны жұмыс орнында көріп, орындап жатқан зерттеуін өз аузынан тыңдау рәсімін академик ешқашанда бұзбаған. Бұл – әр зерттеуші үшін ерекше мәнді мезет, соған ол жыл бойы мұқият дайындалады, жұмыс үстінде кезігетін күпті жайт, кедергілерді де сол сағатта шешуге болады. Тіпті тұрмыс жағдайының ділгер ісін де.

* * *

Қаныш Имантайұлының елуінші жылдары белсене араласып, сәтті шешілуіне айтарлықтай үлес қосқан елеулі ісі – геологиялық қызмет пен ғылымды қайыра екшеп, барлау жүйесін заман талабына сай жандандыру.

«Түрлі министрліктердің барлау экспедицияларының әлдеқандай бір бұлақтың басына таласа қонып, бір ізбен жылдап шұбыратын жосықсыз рәсімі қашан тыйылады? Олардың бірі – көмір іздейді, екіншісі – мұнай, үшіншісі – темір кенін, төртіншісі – түсті металл... Осының бәрін бір қолға беріп, мүдделі жерге бір экспедиция жіберіп, жер қойнауындағы бар керекті топтап іздейтін күн қашан туады?» – деп ашына сөйлеген-ді бүкілодақтық геологиялық кеңестердің бірінде академик Қ.И. Сәтбаев.

Шынында да жолсыз рәсім: неше министрлік болса – сонша геологиялық қызмет (Бұрынғы геологиялық министрлік Н.С. Хрущев енгізген «жаңалықтар» кезінде таратылған болатын). Айталық, Қара металлургия министрлігі өзіне дербес бағынатын барлаушылар басқармасын тұрақты ұстауды қажет деп біледі. Химия өнеркәсібі министрлігі де солай ойлайды: сансалалы, технологиясы алуан түрлі өндірістерге көптеген шикізат түрі қажет, жер қойнынан оны маманданған барлаушылар издесін. Көмір өнеркәсібі де тек қана көмір іздеуге дағдыланған кәнігі геологтармен істес болуды тиімді санайды. Мұнай өнеркәсібінің талабы бұдан да қиын – сұйық отын барлық жерден табыла бермейді, геолог біткен оны таба да білмейді, олай болса?.. Бұл талаптың әуес дүниеге айналғаны соншалық – күндердің күнінде құрылыс материалдары министрлігі де дербес геологиялық трест құруға талаптанған...

Сайып келгенде, бұл геологиялық қызметтердің жер-жерде шектеусіз көбейіп, шығын да бірнеше есе өскен. Ал соларды төлеуші – үкімет. Тығырықтан алып шығар жол қайда? Өзгеріске құмар әуесқойлар геология комитетін біржола жоюды, барлау ісін әрбір министрліктің өзіне беруді жөн деп біледі. Қ.И. Сәтбаев КСРО Министрлер Кеңесіне хат жазып: «...түрлі ведомстволарға тарап кеткен геология күштерін

біріктіріп, жер асты қазынасын іздеуді тиімді де пәрменді жолмен, кешенді түрде топтап барлауды» ұсынады. Тынымсыз Қаныш Имантайұлына бұл да аз. Күндердің күнінде ол СОКП Орталық Комитетінің жаңа хатшысы Л.И. Брежневтің қабылдауына сұранады. «Шынын айтқанда, – деп есіне алған-ды осы сұхбатты 1978 жылы бізбен жүздескенде, сол күнде КСРО Орта машина жасау министрінің орынбасары болып еңбек ететін П.Я. Антропов, – Қаныш Имантайұлының кімді болсын бірден үйіріп алатын жарқын келбеті, әрине, мықты логикалық дәлелдермен партия мен үкімет басшысын сендіре сөйлегені одақтық геология қызметін біржола таратудан аман сақтап қалды». Бұл ойын марқұм Петр Яковлевич ғалым туралы «Академик Қ.И. Сәтбаев» естеліктер жинағында да: «Бұл істе ол бәрімізден де гөрі табандылық көрсетті!» – депті.

П.Я. АНТРОПОВТЫҢ естелігінен:

«Мынадай бір мәслихат есімде: КСРО ҒА президенті, академик А.Н. Несмеяновпен хабарластым да, геология ілімінің жайын талқылау үшін бір топ ғалым-геологтарды қабылдауын өтіндім... А.И. Вернадский атындағы геохимия және аналитикалық химия институты академияның химия бөлімшесіне қарайды; ал қазба байлықтарды геофизикалық тәсілдермен іздеу – физика-математика бөлімшесінің қарауында; палеонтология биология ғылымдары бөлімшесіне бағынатын; соның кеселінен геология ілімі табан тірейтін ең негізгі саласын өрістетуге тұрмақ, бағыт-бағдар беру мүмкіндігінен де айырылып қалған-ды... Бұл сұхбатқа академиктерден Қ.И. Сәтбаев, Н.С. Шатский, Н.М. Страхов және Д.И. Щербаков қатысты. Әңгіме үстінде Қаныш Имантайұлы бұл келеңсіздіктің өте қолайсыз және қисынсыз екенін айтудан тайсалған жоқ. Өз пікірін ол нанымды айғақтармен дәлелдеп, геология ілімінің түрлі саласын бір басшылыққа

бағындырып, яғни геология-география бөлімшесіне беру қажеттігін, шикізат іздеудің комплекстік тәсілін геологиялық қызметке ғана емес, іліміне де енгізуді талап етті.

– Осынау үйлесімсіздікті тездетіп түзетпесек – бүкіл геология ілімін тығырыққа әкеп тіреуіміз анық. Қазірдің өзінде ол ведомствоаралық ұсақ тайталастың астында тұншығып, еңсесін көтере алмайтын халге жетті, – деген-ді ол...»

«Жер мен оған әсер етуші құбылыстарды зерттейтін ғылым салаларының өзара қарым-қатынасы академия ғалымдары арасында бір жылға тақау уақыт талқыланды, әр түрлі ұсыныспікірлер айтылды. Кешенді іздеу нәтижелеріне сүйенген Қ.И. Сәтбаев өз идеясын табандылықпен қорғап, әрбір мүмкіндікті пайдаланып қайталаумен болды. Ақыр аяғында оның ұсынысы КСРО ҒА төралқасында талқыланып, геологияның барлық тармақтарын Жер туралы ілімдер бөлімшесі етіп қайта құрумен аяқталды», – деп куәлік етеді Д.И. Щербаков «Академик Қ.И. Сәтбаев» кітабында.

КСРО ҒА ұйымдық өзгерісі 1963 жылы жүзеге асқан. Ал Қаныш Имантайұлы президент болып отырған Қазақ КСР Ғылым академиясының өзінде ше?

«...Ғарыш әлемін зерттеудегі соңғы жылдардың ірі табыстары геология мен астрофизика ілімдерінің бір-біріне қолғанат болып, теориялық ғылыми бағытты өзара күшейтуге әсерін тигізді. Қазірдің өзінде біз геологияның жаңа тармағы – планеталық геология ілімі туғанын айта аламыз, – деген-ді Сәтбаев 1963 жылдың шілде айында өткен республика ғылым ошағының жалпы жиналысында жасаған баяндамасында. – Астрофизика мен геологияның творчестволық ынтымағы, сөйтіп жер бетіндегі ірі сызаттар мен қатпарлы құрлықтардың пайда болу заңдылықтарын

қайта қарап, әр алуан құбылыстарды түсінуге жәрдем беруде. Демек, бұл екі ілімді ғылым академиясының бір бөлімшесіне бағындыру ешқандай талас тудырмаса керек. Ол бөлімшені біз «Әлем және Жер ғылымдары» деп атауды ұсынамыз».

Сәтбаев ұсынған осы атауды бес жылдан соң сәл өзгертіп, КСРО ҒА да қабылдады. Бұл атау содан бері үйреншікті ғылыми терминге айналды.

1963 жылы академик Қ.И. Сәтбаев төртінші мәрте Ленин орденімен марапатталды. Сол жайындағы жарлықтың мәтінінде «Қазақстан қыртысындағы қазба байлықтарды зерттеу және Одақтық геология ілімін дамытудағы үздік еңбектері үшін» деген анықтама барды. Шынтуайтын айтқанда, бұл да геология саласындағы Қаныш Имантайұлының орасан зор еңбегін, қайталанбас біртуар тұлға екендігін ресми мойындау. Сөйтсе де...

Ғалым туралы ізденіс жылдарында мен осы ілгеріде аз-кем сөз болған Одақ министрі (ресми түрде Орта салмақты машиналар министрлігі аталатын, ал іс жүзінде атом өндірісімен шұғылданатын) Е.П. Славскиймен екі мәрте кездестім. Алғашқыда Өскеменде (ол кісі сол қаладан бірнеше мәрте КСРО Жоғарғы Кеңесіне депутат болып сайланған), соңғы рет 1981 жылдың күзінде, Үлкен Ордынка көшесіндегі кабинетінде. Екінші мәрте іздеуіме түрткі болған себеп: «Молодая гвардия» баспасының ЖЗЛ сериясында жарық көрген «Сәтбаевты» сыйлап, сол басылымға нақты көмек көрсеткеніне рақмет айту еді. Жасы сол кезде сексеннің шебіне ілінген Ефим Павлович мені ілтипатпен қабылдап, ұлы замандасы туралы көл-көсір әңгіме айтып, ғылыми қауымға мәлім емес жайттардан сыр шертті...

«Мынау, менің омырауымдағы үш Алтын жұлдыздың соңғысын мен Маңғыстау түбегінде үлкен өндіріс ашып, аймақ экономикасын үрдіс көтерген еңбегім үшін алдым, – деген-ді министр. – Шындығында, бұл жұлдыздың шынайы иесі – академик Сәтбаев! Қадірменді досым мені осы іске қызықтырмаса, ондағы ғажап қазына көздерін төндіре айтып сендірмесе – тарихи жазбаларда «Өлі түбек» атанған, құдай қарғаған дерлік сусыз, нусыз, жері тұзды, қылтанақсыз тап-тақыр, тоғыз жүз шақырым қу медиенге темір жол тартып нем бар?! Өндіріске қажет жабдықты теңіз арқылы жеткізіп, дайын өнімді ұшақпен-ақ әкетер едік.

Бірақ Қаныш Имантаевич бұл мәселеге біздің бәрімізден де тереңірек мән беріп, өзгеше қарады, ақыр аяғында түбектің жер асты қазынасының ашылуына мұрындық болды. Кезекті Алтын жұлдызды аларда мен тиісті адамдарға осыны айтып, геология министрі А.В. Сидоренко екеуіміз үкіметке ресми хат жаздық. Амал не, мен осы күнге дейін түсінбейтін пасық әрекеттер араласты да, Қазақстаннан неше түрлі пәле-жаланы үйіп төккен хаттар келіп түсті. Сөйтіп, отаншыл перзент, елі үшін ұлан-ғайыр еңбектер атқарған Қ.И. Сәтбаев бұл жұлдыздың біреуін де кеудесіне тақпай өмірден өтті...»

Әсілі, мәні зілді осы уәжді нақты айғақтармен бекіту қажет: 1949 жылы Гурьевте (қазірде Атырау) Қазақстан ҒА-ның көшпелі сессиясы өтеді; іле-шала сол өңірде академияның базасы ашылып әрі геологиялық барлау экспедицияларының қарамаы бірнеше есе молайтылған; тиісті қаржы бөлініп, білгір мамандармен толықтырылған; тынымсыз Сәтбаевқа бұл да аз... 1952 жылдың қоңыр күзінде ол ГҒИ-дың ғылыми тобын қайыра бастап барып, Маңғыстау мен Атыраудың үмітті кен орындарын түгел ақтап, ең аяғында марганецтің сүбелі қоры жатқан қазыналы түбектің тараң қолтығына дейін жетеді. Әрине, білгір барлаушының басты назары «сұйық алтын» болжанған қолатқа түскені анық. Сол ізденіс зая кеткен жоқ. Әрбір жиын-кеңестерде Қаныш Имантайұлы батыс өңірдің ғажап мүмкіндігі мен зор келешегі туралы жар салудан тайынбаған. Бертінде «Ғасыр жобасы» атанып, күллі әлем жұртшылығын таңғалдырып әрі қызықтырып отырған ұлан-ғайыр ұлы істі ол түбек қойнынан алғашқы мұнай бұрқағы атқылаған жылдардан кем дегенде 15-20 жыл бұрын болжап, соның ел кәдесіне тезірек асуына жол ашқан!..

* * *

Академик Сәтбаевтың халықтар достығының қажымас жаршысы болғаны да жұртшылыққа аян. Геолог В.Г. ТРЕТЬЯКОВ ғалым туралы естелігінде: «Қаныш

Имантайұлының мейлінше интернационалист болғанын, оның аузынан ешқашанда әлдебір халықты қорлайтын сөз, әзіл-анекдот естімегенін, ал егер әңгімеге орыс иә басқа бір халықтың өкілі қатысса, тек қана орыс тілінде сөйлейтінін...» де арнайы ескертеді.

Өзінен он үш жас кіші, геологиялық қызметке 1935 жылдары келген дарынды өзбек ғалымы Хабиб Мұхамедұлы Абдуллаевты ол ерекше қадірлеп, кездескен сайын «О, Хабибжан!» деп құшақтап көріскен. Өйтуінің себебі – жас әріптесінің айрықша дарыны, бәлкім, геология іліміндегі мүдде бірлігі... Өзбек ғалымы 1950 жылы Ташкентте жарияланған «Кен түзілуінің гранитті интрузиялармен (баяу суынудан соң пайда болған силикат құрамды магмалық жыныстар – М.С.) генетикалық байланысы» атты монографиясын жолдап отырып, Қан-акасынан ғылыми қолдау күткен. Сол жылы 22 тамызда Алматыға жолдаған хатында ол: «Бұл мәселемен мен алдағы уақытта да шұғылданбақпын. Сондықтан Сіз сияқты үлкен ғалымдардың ақыл-кеңесі маған өте-мөте пайдалы болар еді... Бұл еңбекте сөз еткен мәселелерім, өзіңізге мәлім, қазіргі таңда өте күрделі және кен түзілу теориясы үшін мәні зор тұжырымдар, сірә, әжептәуір талас туғызады деген ойдамын... Қысқасы, зерттеуімді жария еттім, көз қорқақ, қол батыр деп тәуекелге бел буған жайдамын. Бірталай жетекші мамандардан таяқ жеуім анық. Ал Сізден мен, Қаныш-ака, егер уақытыңыз болса, еңбегімді мұқият қарап, ескертпелеріңізді ашық айтуыңызды өтінемін...» – деген.

Өзбек ғалымы бекерге күдіктенбеген. Күрделі еңбегімен геология нояндарының «бақшасына» түсетінін жақсы білген. Ол күткен айтыс іле-ақ басталып, тек Абдуллаев ойлағандай, «ғылыми шындықты» анықтау үшін емес, мүлдем басқа жөнде өрбіді. Ең алғашқы соққыны ғалым өзі тұратын

Ташкентте, сол күздеақ алған: монографиясы зиянды деп танылды; авторға тағылған басты айып – «зерттеу негізіне АҚШ ғалымдары Эммонс пен Линдгрэннің реакционерлік кертартпа идеялары пайдаланылған; демек, Абдуллаев – кеңестік озық геология ілімінен жиреніп, шетелге табынған космополит...» Өз идеясына сенімді ғалымгеолог сыңаржақ тұжырыммен келіспейді. Төрелік айтуды тілеп, орталықтағы институттардың біріне шығады. 1951 жылдың басында Мәскеуде өткен талқылауға академик Сәтбаев та қатысқан.

– Жолдастар, мен бір жайға түсінбеймін, – деген-ді ол жас әріптесін қорғай сөйлеп. – Бізден басқа ғалым атаулы реакционер деген қағиданы кім шығарған? Ғылым жер, ел талғай ма? Шынайы ғылым үшін шекара бола ма? Шетелдік деп Ньютон мен Дарвиннен, иә Кюрилер әулеті ашқан ұлы жаңалықтардан безсек, жағдайымыз не болар еді, ғылым қайтіп өрістемек? Мәселенің бұл бір жағы... Екінші, өзбек ғалымы бүкіл Орта Азия аймағында ондаған жылдар бойы үстем болып келген кен орындарының түзілуі жөніндегі болжамдарды, демек, барлауда ұстанған жетекші бағытты теріске шығарып отыр. Жас білімпаз үшін тым батыл қадам! Бірақ сіздер мына жайтқа көңіл аударыңыздар: бұрынғы теорияны теріс деумен бірге ол жаңа тұжырымдама, кен іздеуге тың ой ұсынды... Ташкентте оның тың идеясы қолдау көрмей, геология қауымы тарапынан зор қарсылық туғызғаны мәлім. Абдуллаевқа өте дөрекі және аяусыз сындар айтылды. Түсінікті гәп: ескі бағытты жақтаушылар оп-оңай жеңілгісі келмейді, себебі өзің ондаған жылдар мадақ тұтып, бүкіл өміріңе, зерттеуіңе, кен орындарын ашуға түп қазық еткен идея сынға түсіп отыр... Меніңше, бұл таластың оңды шешімі, әділ төрелік– жаңатеорияны барлаушы геологтарға ұсыну. Он жылдан соң Абдуллаевтың болжамы рас болып шықса, оны

таяқтауға қатысқан ғалымдар өзінің бүгінгі оғаш қылығын қалайша түсіндірмек? Кім осыған

«Біздікі – дұрыс, оныкі – қате» деп кепіл бола алады?..

Амал қанша, ғылыми ақиқатқа жүгінуге қаншама шақырғанымен академик Сәтбаев өзбек әріптесін сол күнгі жөнсіз бұрмалаудан қорғай алмаған. Қайыра сөйлеушілер оның өзіне жабысып, «Сәтбаев оны гидротермальдық теориясын жақтайтын идея ұсынғаны үшін қасақана қорғап тұр, бұл болса – өзара ниеттестердің ауыз жаласқан байбаламы» деген сынды ауыр сөздер естірткен.

БКП(б) Орталық Комитетінің ғылым және жоғарғы оқу орындары бөлімінің нақты сұрауына жауап бере отырып, 1951 жылдың 3 шілде күні, яғни жоғарыдағы айтыстан үш айдан соң Мәскеуге жолдаған ресми хатында Қ.И. Сәтбаев Хабиб Абдуллаевтың есімін төртінші кезекте атайды: «геологияминералогия ғылымдарының докторы, Өзбек КСР Ғылым академиясының толық мүшесі, Орта Азиядағы түсті металл кендерінің геологиясы мен петрографиясы бойынша ірі білімпаз» деп сипаттама беріп, одақтық ғылым ордасының құрамына сайлауға лайық кандидаттар тізіміне ұсыныпты... Ескертер гәп: осы хатында қазақ ғалымы атаған жеті кандидаттың біреуі ғана қазақстандық (Е.Д. Шлыгин), қалған алтауы – бес ұлттың өкілі, олардың тұрақтары да түрліше қалалардан, бәрі де геология іліміне ірі жаңалықтар қосқан ұлағатты мамандар...

(Үш жылдан соң Х.М. Абдуллаев монографиясы туралы айтыс қайта жалғасты да, Мәскеу ғалымдары оның еңбегін орталық баспадан көп таралыммен басып шығарып, барлауда сынауға рұқсат берді. Сол жылдарда ерекше құлшыныспен өнімді жұмыс істеген өзбек ғалымы бірнеше ғылыми еңбек жария етеді. Бәрі де алғашқы гипотезасын қорғап, кеңейтуге, жаңа теорияны тереңдетуге арналған.

Ақыр аяғында Қаныш Имантайұлы ескерткен ғылыми шындық жеңді. Өзбекстан, Тәжікстан және Қырғызстанның кен барлаушылары Х.М. Абдуллаев

тұжырымдамасына сүйеніп, Орта Азия аймағынан түсті металдардың (вольфрам мен қалайының, қорғасын мен мырыштың, сирек және бағалы металдардың) құнарлы қорларын тапты. Солардың ішінде қазірде қоры әлемдік ірі алтын кендерінің ең алдыңғы легінде аталып жүрген, тәуелсіз Өзбекстан мемлекетінің бүгінгі ең басты һәм сүбелі табыс көзі болып отырған Мұрынтаудың қымбат қазынасын іздеп табуда Хабиб Мұхамедұлының көрегендікпен жасаған болжамы адастырмас темірқазықтай жетекші рөл атқарған. Теориялық үздік еңбектері үшін 1959 жылы Х.М. Абдуллаевқа Лениндік сыйлық берілді, келесі жылы КСРО ҒА-на корреспондент-мүше болып сайланды.

Амал не, күншілдер мен тоғышарлардың пасық әрекеттерінен арылып, сүйікті ісіне белсене кіріскен шағында, ғұмыр жасы елуге де ілікпей ол ауыр науқастан опат болды. Аса дарынды ғалым-геолог өмірінің соңғы төрт жылында (1958-1962) Өзбекстан Ғылым академиясының президенті болып еңбек еткен.

Тағы бір ғылыми айтыс Қаныш Имантайұлының сүйікті ұстазы академик М.А. Усовтың ғылыми мұрасын қорғауға байланысты өрбіген.

Қ.И. СӘТБАЕВ, И.И. БОК, «М.А. Усовтың геологиядағы негізгі идеялары» жинағында жариялаған алғысөзден:

«Линдгрэн-Эммонс жариялаған... жіктеудің орнына 1933-1935 жылдарда М.А. Усов... кен орындары үшін мүлдем жаңа топтау ұсынды... Сол тұжырым оның «Кен орындары» оқулығында жарияланған. Осы топтауды геология ілімі бүгінде бірауыздан қабылдап отыр. Нақ осы тұжырымды көп жылдан соң ешқандай өзгертусіз неміс ғалымы Г. Шнейдерхен де ұсынды. Бірақ ол оқулығында Усовтың есімін атаған жоқ, қасақана «ұмытып» кетті. Сонымен, қазірде жолды болып жүрген

көптеген шетелдік оқулықтар мен ғылыми еңбектерде бұл топтау Шнейдерхеннің есімімен аталады. Бір ғажабы, осынау әділетсіздік біздің елде де өзгеріссіз қайталанып жүр. Кеңестік «Кен орындары курсының» авторлары және неміс ғалымының еңбектерін орыс тіліне аударған (редакциясын академик В.И. Смирнов басқарған) геологтардың талғамсыздығына, шетелдік ғалымның мұрасына ерекше ықтияттылығына таңданбасқа шарамыз жоқ...»

Шамалауымызша, бұл айтыстың қайыра өрбуіне біз осы ғұмырнаманың екінші бөлімінде сөз еткен, Санкт-Петербург пен Сібір геология мектебі түлектерінің өзара ғылыми бәсекесі түрткі болған. Заман өзгерді. 1930 жылдарда-ақ сәтті барлауымен бел ала бастаған Сібір геологтары қатарына өрелі табысымен Қазақстан және Орта Азия кен іздеушілерінің қарамды да дарынды тобы қосылды. Осы ортадан жарқырап дара шыққан әріде В.А. Обручев пен М.А. Усов, беріде Қ.И. Сәтбаев, Х.М. Абдуллаев және басқалары бұған дейін жолды болып келген теорияларды (шындығында ескілі-жаңалы кен көмбелерін ашуға бөгет болған) тәрк етіп, солардың орнына мүлдем жаңа ғылыми концепциялар ұсынды. Әрі соны нақты барлаумен айғақтады. Олай болса, шынайы ғылым иесі ақиқатқа ден қойып, өздері қолдап та, мансұқтап та жүрген негіздерден бас тартуға тиіс еді. Алайда олай болмады. 1960 жылдардың бас шенінде Ленинград ғалымдары мен оларды қостаушы бір топ Мәскеу металлогенисі академик Сәтбаевтың бұл саладағы көшбасшылық рөліне төзгісі келмей, ұйымдасқан түрде шабуыл бастаған. Сол күресте олар қазақ ғалымы ғылыми айналымға енгізген металлогениялық ұстанымға ашық тиіспей, жөткірліктің ежелгі әдісін қолданып, Сәтбаев ұсынған идеяның аспаннан түспей, шетелдіктер баяғыда ойлап тапқан жаңалық екенін мәлімдеген. Сол жолда бетке ұстаған

басты «көсемі» – «еуропа металлогенистерінің атасы» атанған әйгілі неміс ғалымы Г. Шнейдерхен.

Қысқасы, бұл дау әр түрлі деңгейде өрбіп, ақыры «Кеңестік геология» журналының бетінде бірнеше жылға созылған ғылыми айтысқа ұласады. Талай білімпаздар бұл жайында өз топшылауларын жария етті. Жұрт күткендей, негізгі тәжіке тағы да ВСЕГЕИ мен ҚазГҒИ металлогенистері арасында жүреді.

Қ.СӘТБАЕВ, И.Бок, Г.Б. Жилинский («Кеңестік геология» журналы, 1960 жыл, № 9):

«Әрқилы кезеңдерде түрліше ағымдардың жолды болғаны мәлім. Солардың бәрі де артында белгі қалдырмай жоқ болды, анығында оларды өмірдің өзі ұмыттырды. Кен орындарының тұнба тегі туралы соңғы жылдары жолды болған жаңсақ теориялардың баянсыз тағдырын еске алайық. Бұл да металлогениялық зерттеулер деректерін ескермей, өмірден алшақ, ойдан шығарылған болжамдауға жалаң еліктеудің салдары...

Ю.А. Билибин – еліміздің геология ғылымының жедел өрістеп, шикізат қорының еселеп өсуіне елеулі еңбек сіңірген тамаша маман. Алайда оның геосинклинальды жүйелердің металлогениялық дамуы жөніндегі қағидаларын барлық аймаққа бірдей қолдануға болмайтындығы бүгінде даусыз ақиқат. Біз оны сол үшін сынадық. Аса дарынды, қадірменді Ю.А. Билибин тірі болса, тап бүгінде өзінің кейбір шәкірттері құсап, даусыз айғақтарды көрмегенсіп, жаңсақ идеяны соншама жыл өзеуреп жақтамаған болар еді. Біздіңше, дарынды ғалымның қадірлі есімін онда-мұнда қыстырып, барлық айтысқа тықпалай берудің қажеті қанша, мұны да өрескел әрекет деп білеміз...»

Бұдан әрі қазақстандық авторлар ғылыми айғақ, кеңес және шетел зерттеушілерінің еңбектерінен дәлелдер

келтіре отырып, қайсыбір ғалымдардың талғамсыз көзқарасымен «Металлогенияның кіндік әкесі» деп жарияланған неміс білімпазының бір жақты ілімінің қолдауға келмейтін жаңсақ тұжырымдарын жан-жақты талдапты...

«Г. Шнейдерхен және оның ниеттестерінің қыңырая жақтап, геологиялық практика мен теорияға енгізуді тілеп отырған идеясының тоқетері мынадай: әрбір ірі кен аймағы тек бір ғана кен түзу кезеңінен тұрады; бұл аймақтың одан өзге геологиялық дамуы алғашқы кезеңмен салыстырғанда мәнді емес. Шнейдерхеннің түйсігінше, келесі кезеңдерде тек қана екінші эндогендік кен түзу процестері жүрген...

КСРО кенді аймақтарын металлогениялық зерттеу бұл процестің бір емес, көп кезеңді дамудан өткенін дәлелдеді. Олай болса, Г. Шнейдерхеннің «металлогениялық кезең жалғыз» деген схемасы өмірден емес, ойдан шығарылған. Ал екінші эндогендік кен түзу процестері туралы тұжырымы – жаралу уақыты жөнінен дәлелденбейтін жаңсақ пікір. Сөйтіп, іздеу, болжамдау иә бағалау жөнімен қарастырғанда, бұл теорияның бізге ешқандай пайдасы жоқ. Шынында да геологиялық практика үшін осындай жалаң схемалардың бітіспес дау туғызып, мамандарды сырдаң теориялардың жыңғылына қамап, бас қатырғаннан басқа қандай көмегі болмақ? Бұл теориялардың ғылымнан тысқары жатқаны сонша, кейде солардың қайсысына сенеріңді білмей есің шығады... Демек, осы сияқты шым-шытырық «теориялардың» біздің елде кең тарап, жолды болуын ақтау тіпті дұрыс емес. Шнейдерхеннің ойдан шығарған, дәлелсіз тұжырымдарын академик В.И. Смирновтың жақтауы бізді ерекше таңғалдырады. Ал ол соңғы жылдарға дейін Шнейдерхенге қарсы бағытта болған еді, бұған қадірменді әріптесіміздің ертеректе жариялаған

монографиялары айғақ. Біздіңше, Владимир Иванович неміс ғалымының көптеген еңбектерін Кеңес баспасөзінде талғаусыз аудартып, кешірілмес қателік жасап отыр».

Таңданарлық гәп: осы айтыста Қазақстан металлогенистері бәсекелестерін бірден жығатын басты айғақты әжетіне жаратпаған. Қажет деп білсе, олар Шнейдерхеннің қатардағы неміс ғалымы емес, метафизикалық көзқарас ұстанған жай ғана шетел білгірі болмай, адамзаттың қас жауы Адольф Гитлердің ғылыми кеңесшілерінің бірі екендігін баса айтар еді. Сірә, ғылыми айтыста басты төреші ақиқат пен шыншыл идея деп білген зиялылар әріптестерін тұқырта жеңуге солақай желеуді көзір етуді лайық көрмеген.

Бұл айтыстың қорытындысын 1960 жылы Киевте өткен Екінші металлогениялық кеңес шығарған.

Киевтегі жиынға ВСЕГЕИ ұжымы КСРО аймағының металлогениялық болжам картасын әкелген. Алғашқы танысу үстінде-ақ Қазақстан металлогенистері әріптестерінің бұрынғы қағидаларынан бас тартпағанын, бұл жолы да өз ойларының дұрыстығын дәлелдеуге тырысатынын аңғарады. Картаны талқылау Билибин шәкірттерінің «геологиялық ғылыми ойға Сәтбаевты жақтаушылардың үстемдік жасап», өздеріне тілектес геологтардың «практикалық ізденістегі табыстарын теория жеңісі деп жариялап жүргендігін» мәлімдеуімен басталады. Амал қанша, тағы да мәнсіз айтысқа түсіп, тойтарыс беруге тура келді. Бірақ бұл жолы Украина ғалымы, академик Н. П. Семененко, мәскеуліктер Е. А. Радкевич, Н. А. Фогельман, өзбек металлогенисі Х. М. Абдуллаев, Қиыр Шығыс (И. Н. Томсон) пен Сібір өлкесінен келген бірталай ірі геолог-ғалымдар, әсіресе КСРО-ның геология және жер қыртысын қорғау министрі П. Я. Антропов, тағы

басқалар өктемірек сөйлеп, талқылауға ұсынылған картаның нақтылы барлауға мүлдем жарамсыз екенін жариялайды. Сөйтіп, Киев кеңесі де академик Сәтбаев мектебі ұсынған теориялық қағидаларды болжамдауға батыл қолдануды ұсынған қаулы қабылдаған.

«Қаныш Имантайұлының көп жыл жүйкесін тоздырып, геологиялық ғылым әлемінде әрдайым қарсы шығып қатты салғыласқан әріптестерінің бірі – академик В. И. Смирнов еді. Екеуінің әу баста не үшін келіспегенін нақты білмеймін, алайда ғылыми мәжілістерде, баспасөз жүзінде де олар бір-бірін аямайтын... – депті Қазақстандағы еңбегі мен қызметі «Болжаулы барлау» тарауында баяндалған ғалым-геолог, Лениндік сыйлықтың иегері, профессор Г. Б. Жилинский осы ғұмырнама иесіне Магадан қаласынан 1981 жылдың 12 қыркүйегінде жолдаған хатында. – Смирнов академик Сәтбаев қайтыс болған соң да оған деген қаскөйлігін тоқтатпады. Ең ғажабы және сойқандысы, соңғы кезде жазған еңбектерінде ол Қаныш Сәтбаев есімді ғалым дүниеде болғанын мүлдем «ұмытып», өзі онымен өмір бойы айтысқа түспегенін де жадынан сызып тастап, өз еңбектерінде қарсыласы ретінде де атауды қойды. Мысалы, оның КСРО-ның елу жылдық мерекесіне орай жазған металлогения ілімінің табыстары туралы көлемді мақаласында Қ.И. Сәтбаевтың есімін атауды қасақана «ұмытып» кеткен. Ал бұл ілімге Сәтбаевтың еңбегі – негіз арқау екендігі даусыз шындық. Ең қиыны, қазақ ғалымының өзі сомдаған ұжымнан да нақ сондай «ақкөт торғайлар» шығып, оның рухын бір күндік тірлік пен мадаққа сатып, Смирновтың металлогения негізін тұнба текке бұрған «теориясын» жақтаушылар көбейді. Солардың бірі – бізбен бірге болжам карта үшін Лениндік сыйлық алған академик әріптесіміз Г. Щерба. Өмірдің осындай оңғақ та өткінші құбылыстарына өкініш білдіргеннен өзге не дейміз?!.»

Шынын айтқанда, дау-дамайсыз ешбір ғылым алға өрістемейді. Бұл да өмірдің айнымас қағидасы. Біз сөз етіп отырған ғылыми айтысқа да төрелікті Уақыт сол кезде-ақ: «Кімнің болжауы кен көмбесін табуға жеткізсе – соның болжамы дұрыс!» – деген-ді. Алайда көзге түртіп тұрған шындықты мойындағысы келмегендер өнбес дауды бертінде де қайыра жалғастырып, есе қайтаруды жөн көрген. В.И. Смирнов және оның Қазақстандағы жақтастарының далбаса үміті сол әрекеттен туған.

Ғажапты қараңыз: қазақ ғалымының туғанына жүз жыл толуына байланысты РАН-ның төралқасы Мәскеуде, 1999 жылы өткізген салтанатты жиында баяндама жасаған академик, ғалым-геолог Н.А. Шило: «Болжам карталарын жасап, соның басты қағидалары мен әдістерін айқындау ісінде академик Қ.И. Сәтбаев ғылымға енгізген металлогениялық талдау геология ілімін кезінде елу жыл алға оздырды. Сол деңгей бүгінде де өзгерген жоқ, әлі де елу жыл алда тұр...» – депті. Демек, Қаныш Имантайұлының кезінде, кейін де қаншама дау туғызған ұлы ісі өміршеңдігімен жеңген.

* * *

1960 жылдардың басы – біртуар ғалымның айтулы еңбегін жұрт танып, бақ-жұлдызының биікке көтерілген шағы: КСРО және Қазақ КСР Жоғарғы Кеңестерінің неше мәрте (Одақ Кеңесі төрағасының орынбасары міндетін талай жыл атқарған) депутаты, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі; КСРО ҒАның және Лениндік сыйлықтар комитетінің төралқа мүшесі (1961-1964), КСРО Жоғары және арнаулы орта білім министрлігінің Өкілетті аттестациялау комиссиясының (ВАК) алқа мүшесі (1946-1964); бұдан да өзге қаншама әлеуметтік қызметтер, әрқилы ғылыми-өндірістік

кеңестер мен комиссиялардың құрамындағы ұлан-асыр міндеттері...

Мұның бәрі де ғалымды титтей де дандайсытқан жоқ: қандай да көл-көсір атақ-даңқтың оңғақ, өткінші нәрседей өте шығатынын тым жақсы біледі; ал шабытты еңбек – күн сайынғы тынымсыз жұмыс, ғылым жолындағы жан-жақты ізденіс, соның бас ғимаратына «орны табылып қаланған» әрбір кірпіш ешқашан да тозбақ емес, егер соны берік негізге қойсаң – өзің кеткен соң да мәңгі қалпында тұра бермек...

Сондықтан да Қазақстан геологтары мектебінің жетекшісі металдар тегі жайындағы өз теориясын нақты ізденіске негіздеп зерттеулер бастаған. Солардың ең бастылары – Кенді Алтай мен Оңтүстік Қазақстан региондары үшін металлогениялық болжам карталарын жасау. Бұл үшін ең алдымен зерттелмек аймақты жан-жақты шолып, осы күнге дейін мәлім болған кен ошақтарын өз көзімен көру қажет. Ғалымның Қаратау бойы мен Қырғыз жотасын аралап, ванадий, мыс кендерін, фосфорит табылған жаңа көздерді шолуы (1955 ж.), Ертіс бойын, Алтайдың қойнауларын шарлауы (1956-1957 жж.) осы мақсаттан туған. Тағы бір жылы ол Орталық Қазақстанға шығып, Атасу бойындағы, баяғы Өспен, одан Қарағайлы, Алайғыр, Саяқ, Ақбастауға келеді.

Қарап тұрсаңыз, жасаң жігіт күнінен игеріп, құпиялы жыңғылына бойлау геолог ғалымға жасы алпыстан асқанда да тыныштық бермеген. Өзіне ғана емес, қасына ерген жанкүйер серіктеріне де жұққан әдет осы – ғылымды алға сүйреу, соның көмегімен кен көмбелерін ашу...

ӨРГЕ КӨТЕРІЛГЕН ДАРИЯ

Қарағанды өндіріс торабын сумен жабдықтау мәселесімен геолог Сәтбаев алғашқы рет 1942 шұғылданған. Осы өңірде салынбақ қара металл өндірісіне орын белгілеуге келген үкімет комиссиясының сарабына жобалаушылар үш түрлі ұсыныс әзірлепті: бірі – Шерубай-Нұра бойындағы Жартас маңы; екіншісі –Нұра өзенінде, үшіншісі – Самарқан бөгетінің тұсы; ал жаңа зауытқа секундына 2,2 текше метр су керек...

Соңғы жобаны таңдауға Самарқан көлінің сенімді қоры түрткі болған.

Он жылдан соң Қарағанды өндіріс торабындағы тұрғындардың саны екі есеге жуық өсті. Сораң, Шахан, Ақтас, Абай, Топар, Шахтинск, Теміртау сияқты серіктес кенттер пайда болды. Ал 1965 жылы бұл төңіректе бір миллиондай тұрғын болмақ. Келешекте халық саны тағы да өседі, өндірістер көлемі де. Бәрібәрінің пайдаланатын суы – шағын көлдер мен жергілікті ұсақ өзендердің көктемде еріген қардан жиналатын қоры. Ол болса қажет судың үштен бірі. Жетпейтін екі бөлікті өндіріс пен тұрғындар қайдан алады?

Сарыарқа жонында өткен ғасырда-ақ қисапсыз мол қоры мәлім болған отын қоймасы – Екібастұз. Кеңес геологтары Екінші дүниежүзілік соғысқа дейін, одан кейін де қосымша ізденіс жасап, оның күллі Одақ көлемінде ең арзан қазылатын әрі қуаты орасан зор көмір ошағы екенін шүбәсіз анықтады.

XX ғасырдың аяқ шенінде «Баһадүр», «Шығыс», «Солтүстік» және «Майкөбен» аталған төрт кеніштен алынатын арзан да сапалы отын республикада өндірілетін барлық көмірдің алпыс пайызын, соны қазандығына пайдаланған стансалары электр қуатының қақ жармысын берген. Оның алып қазаншұңқыры жылына 35 миллион тонна көмірді

шөміштеп күреп, тіпті 50 миллион тонна да жөнелте алатын қуатқа ие. Сол себепті шахтерлердің дуалы аузымен «Баһадүр» атанған.

1977 жылы КСРО Министрлер Кеңесі Екібастұз кешенін салып және кернеуі 1500 киловольт Екібастұз – Орталық электр жүйесін тарту жөнінде арнайы қарар қабылдады. Бұл құрылыстың ересен алыптығын мына деректер айғақтаса керек: кеніштердің жылдық қуаты 170 миллион тоннаға өсіп, соның негізінде Екібастұздың іргесінен 5 жылу стансасы тұрғызылып, олар 20 миллион киловатт электр энергиясын бермек, оны жоғарғы кернеумен тұрақты ток түрінде тасымалдау үшін 2415 (айналмалы ток жүйелері – 5316 км) шақырымға төрт қабат сым тартылады. Осыншама қыруар жұмысты тындыратын қалада ғасыр аяғында 300 мыңдай халық тұрады деп жобаланып, соған орай сәулетті Екібастұз шәрі салынбақ-ты.

Қуат-күші ересен зор көмір ошағын игеру үшін мол су керек. Гидрогеологтар бұл төңіректі қанша жыл зерттеді, ақыры Қалқаман темір жол стансасының іргесінен жерасты суының көпкөрім қорын тапты. Едел-жедел басталған Қалқаман-Екібастұз су құбырының құрылысы 1957 жылы бітіп, жылына бес миллион текшеметр су қотара бастады. Қазақстанның орталық және теріскей өңірін, Сібір мен Орал бойындағы барлық іргелі өндірістерді ең арзан электр қуатымен жарылқауға тиіс Екібастұздың жедел салынған алғашқы стансасына бұл су жұғын болмады (бір ғана ГРЭС-тің конденсаторларын суыту үшін жылына 4 миллиард текше метр су керек).

Шідерті өзенінің бойынан бөгет тұрғызуға жоба жасалды. Оның суы бірақ ащы. Ақыры, еңістегі Ертістен үлкен су құбырын жүргізу жобаланды. Есепке отырған мамандар он жылдан соң еселеп өсетін Екібастұз

қуаттарына ешқандай алып құбырдың су айдап үлгере алмайтынын және өте қымбатқа түсетінін мәлімдеді... Қарағанды өндіріс торабына ол кезде Жезқазған, Екібастұздан өзге Теміртау, Қаражал, Балқаш, Ақшатау және Қарағайлы кен аудандары енеді. Бұлардың біреуі ғана суды «кеңірдегінен» келгенше алады, ол – Балқаш көлінің жағасындағы мыс алыбы. Өзгелерінің жағдайы – «рақымы мол» аспанға байланысты, яғни жаңбыр мен қар суын жинау... Мамандар бұл аудандардың өндірісіне 1975-1980 жылдары қанша су жетпейтінін есептеп шығарды, ал жиырманшы ғасырдың соңында бүкіл Қарағанды-Жезқазған экономикалық өндіріс торабына екі миллиард текшеметр мөлшерінде су керек екен. Жә, мұнша суды қайдан аласың?

II

Бұл өлкені мол сумен жабдықтауға мамандар екі жоба ұсынған: алғашқысы – жер асты қорын пайдалану, екіншісі – Ертісті бұрып, жарма қазу.

Жарма қазу қымбатқа түспек. Әңгіме бірнеше жүз шақырым жер қазып, алып су құбырын салу туралы болып отырған жоқ. Гәп – суға ділгер өндіріс ошақтарының түгелдей Ертіс арнасынан әлденеше жүз метр төскейде тұрғанында. Яғни еңістегі суды ылдиға емес, өрге айдау керек. Құрылыстың өте қымбатқа түсетіні өз алдына, күні-түні жұмыс істеуге тиіс сусорғыш стансалар үшін де аса қуатты энергия көзі қажет!..

Мамандардың көпшілігі жобаның жарма нұсқасын құп көрмеген, мұндай зор шығынға үкімет келіспейді деп есептеген. Амал қанша, екінші жолды оңтайлы көріп, Орталық Қазақстан атырабынан гидрогеологтар жер асты көздерін іздеуге көп жылды сарп еткен. Ақыр

аяғында еңбегі жанды. Ондаған жерден мол су көздері табылды.

Екі ұсыныс та көптеген мәжіліс, ғылыми конференциялардың талқысына түседі. Қайсысы тиімді? Ғалымдар тайталасы бірнеше жылға созылды.

Жарманың бір емес, оншақты нұсқасы жасалды.

Құрдымдағы су көздері туралы да сан алуан пікір бар, оның ішінде бірін-бірі теріске шығаратын кереғарлары да жетерлік. Осының бәрін талқылап, жан-жақты сарапқа салып, бір тұжырымға келетін мезгіл жетті.

Қаныш Имантайұлы бұл мәселені академияның 1958 жылы Қарағандыда шақырылмақ көшпелі сессиясында қарауға ұсынады. Қуатты регионның өндіргіш күштерін ғылыми саралап, тағы бір мәрте талқылап, тиімді бағыт-бағдар беру қажет-ті. Соның ең бастысы – су мәселесі... Осыдан бір жыл бұрын академия республика энергетиктері Ш. Шөкин, В. Китенко, С. Майзель, З. Берікқалиев, П. Калачев және бір топ мамандардың нақтылы ұсынысын талқылаудан соң, Ертіс-Қарағанды жармасын жобалауға Мәскеудің С.Я. Жук атындағы «Гидропроект» институтына тапсырыс жасаған.

Қарағанды сессиясында осы мекеменің бас инженерінің орынбасары И.С. Семенов жаңа арна жайында баяндама жасайды. Қосымша айғақтармен жобаны қолдаған Ш. Шөкин де келелі сөз бастайды...

Жарманың ұзындығы 514 шақырым болмақ. Ертіс суы көтерілетін ең биік төскей – 475 метр. Ол шығыстағы еңістен батысқа қарай тік тартылып, Екібастұз көмір ошағын жанамалай өтеді де, Шідерті өзеніне құяды. Бұл болса солтүстік-шығысқа қарай ағатын өзен. Енді жарма суын кері бағытқа ағызу қажет, яғни ылдидан өрге қарай. Бұл міндетті қуатты сусорғыш стансалары және су тоспалары атқарады. 410-шы шақырымнан кейін Ертіс суы ең жоғарғы биікке көтеріледі. Одан әрі сыпыра ылди, дария өз ағынымен еңіске құлайды. Қарағандыдан әрі кең шеңберлі (бейнелеп айтсақ, үш ат жеккен пәуеске еркін шауып өткендей) темір-бетон тұрбалар бойымен түпкірлі кен ошағы – Жезқазғанға жеткізілуге тиіс...

Гидротехника өнері бұрын-соңды көрмеген кереметтігі кімді болсын аң-таң етер алып құрылыс еді бұл. Оның алғашқы кезегін салу үшін құрылысшылар жетпіс миллион текшеметр топырақ суырып, он бір миллион текшеметр тас қашауға тиісті. Ал сусорғыш стансаларын, ондаған су қоймаларын салу үшін қаншама құрылыс жұмыстарын атқарып, елді мекендер тұрғызу керек! Сол үшін миллиардтаған сом қаржы қажет...

Алайда қымбат болғанымен, сусыз өмір жоқ. Қарағанды сессиясы жарма жобасын мақұлдаған шешім қабылдайды. Сессия қаулысы әлбетте жарма құрылысын бастауға берілген бұйрық емес. Тек қана ғылыми ұсыныс. Оны жүзеге асыру үшін жоспарлаушы, жобалаушы мекемелердің мақұлдауы керек. Одан әрі үкіметтің арнаулы қарары қажет..

Айтыс та осы қарсаңда өршіген. Мәскеудегі Водоканалпроект институты 1949 жылы жер астындағы су көздерін пайдалануға негізделген жоба ұсынған-ды. Сол ұжым Ертісті Арқаға бұру ісіне қарсы екендігін мәлімдейді. Олар және жалғыз емес, Алматыдан да бір топ гидрогеолог тілектестер табады. Сірә, өзара тізе қосып қимылдауға келіссе керек, жұртшылық тарапынан да мақұлдатуды ойлап, өз пікірлерін баспасөз бетінде жария етеді. «Казахстанская правда» газетінде (21 шілде, 1959 жыл) жарияланған

«Жер асты сулары» атты мақаланың мәселеге мемлекеттік сипат беру үшін жазылғанын аңғару қиын емес: Қазақстанда бірнеше жерасты теңіздері бар; олардың үстінен бұрғыланған әрбір ұңғыма тәулігіне 500-ден 5000 текшеметрге дейін, ал кейбірі 8-10 мың текшеметр су бере алады; бұлардың ең «кедейі» деп есептелетін «Қарағанды теңізі» секундына 25

текшеметр су бермек..» Тағы бір жазба «Жер асты теңіздері» деп аталғанды: «...Қазақ даласындағы жер асты суының молдығы соншалық, солардың жиынтық қоры 23 мың миллиард текшеметр. Бұл болса Арал теңізінен 18 есе артық көлем, яғни Балтық теңізінің су қорымен парапар. Соның ішінде жер қыртысының ауыртпалық күшінің әсерінен үстіге өзі шапшып шығатын су қоры 2 мың миллиард текшеметр шамасында. Бұл да Балқаш көлінен 15 есе, Куйбышев жасанды теңізінен 35 есе артық су...» деп жазған-ды академик У.М. Ахмедсафин «Білім және еңбек» журналында сол жылы жарық көрген екінші мақаласында.

Жарма қазуға қарсы мамандар өз уәждерінің дәлеліне мұнан да өзге айғақтар келтірген: АҚШ-тағы барлық қалалардың 80 пайызы жерасты суын пайдаланады – өндіріс қажетіне, ішуге ғана емес, бүкіл егісінің 27 пайызын суғаруға да; ал Қазақстаннан он есе кіші Жаңа Зеландия аралы жер астынан күн сайын 270 мың текшеметр су шығарып отыр; оны аз десеңіз, техникалық күш-қуаты біздің ширегімізге келмес Индия елі де бұл істе көп жұртқа үлгі болғандай өнеге көрсетуде.

Рас-ау, шалғай қиырда әрі еңісте жатқан Ертісті өрге айдап азап не? Табан астында миллиардтаған текшеметр су қоры бар алып теңіздер әжетке аспай жатқанда?! Жер-жерден ұңғып бұрғы сал, құрдым тереңге бойла да, артезиан суын үстіге тарт. Құбыр құрап, көл табанына, иә қолдан соққан тоспаға жина! Бітті шаруа! Ешқандай жарманың қажеті жоқ...

Оп-оңай сияқтанған қарапайым жобаның сол күндерде біраз жұрттың көңілін аулағаны анық. Әсіресе бейнелі теңеуге әуес тілшілер қауымының, үлкенді-кішілі газеттердің. «Жер асты теңіздері» деген әсерлі сөздің

дүйім жұртты қызықтырғаны сонша, жарма қазу мәселесін қайта талқылау қажеттігі және оны «жершілдік» пиғылмен, яки туып-өскен өлкесі Сарыарқаға бұрмай, шынайы мемлекеттік көзқараспен қарау жөнінде сыпсың сөз қозып, жер асты суларын ұтымды пайдалану жайында кейбір үлкен газеттер бас мақалалар жариялаған...

1959 жылдың 26 маусымы күні академик Қ.И. Сәтбаевтың төрелік етуімен шақырылған ГФИ-ның ғылыми кеңесінің төтенше мәжілісі осы мәселені талқылауға арналды. Оған республиканың су, энергетика, гидрогеология мекемелерінің жетекші ғалымдары, білгір мамандары түгел қатысқан.

«Қ.И. СӘТБАЕВ: «Ертіс – Қарағанды жармасының құрылысын бастауға әзірлік қызу жүруде. Водоканалжоба бұған қарсы екендігін мәлімдеді. Олардың кереғар ойын қызу жақтаған пікірлер өз ішімізден де шығып отыр. Осының бәрі жарма тағдырын таяу арада шешуге кереғар әсер етуі мүмкін. Сол себепті, біз бүгін өзара талқылап, аса маңызды шаруа хақында нақты пікірге келгеніміз жөн...»

У.М. АХМЕДСАФИН: «Соңғы жылдарда көптеген ұжымдардың зерттеуі жинақтаған гидрогеологиялық материалдарды талдау Орталық Қазақстанды сумен жабдықтау проблемасын жер астындағы мол көздер арқылы шешуге иландырып отыр. Бұл үшін тек гидрогеологиялық зерттеуді одан әрі кеңейту қажет. 1965 жылдың өзінде бұл өңірдегі артезиан құдықтары секундына 3,5-4,0 текшеметр су беретініне ешқандай күмән жоқ».

Ж.А. АЙТАЛИЕВ: «...Алайда артезиан құдықтары осы жетіжылдықта жарма жеткізгендей мол су бере алмайды».

Қ.И. СӘТБАЕВ: «Қарағанды өндіріс торабының 1965 жылы суға ділгерлігі секундына 25 текшеметр болатынын ұмытпаңыздар».

П.Я. АВРОВ: «Соңғы жылдарда менің қатысуыммен Ақтөбе, Ақмола, Қарағанды, Көкшетау облыстарының тың көтерген аудандарында жүз шамалы ұңғыма бұрғыланды. Солардың тек біреуінде, Ақтөбе облысында ғана жергілікті қажетті өтейтін жер асты сулары табылды, қалғандарының бергені – мардымсыз... Қарағанды сияқты алып өндірісті Ертістен тартылатын жарма ғана өтей алады».

В.В. ГАЛИЦКИЙ: «Жер асты сулары ділгерлікті өтейтіндігін экономикалық дәлелдеу керек».

И.П. НОВОХАТСКИЙ: «Жарма құрылысына жер асты суын тартуды қарсы қоюға болмайды. У.М. Ахмедсафин жер асты суын пайдаланумен қоса жарма құрылысы қажет екендігін түсіндіріп, баспасөз бетінде мақала жарияласын».

С.К. КАЛУГИН: «Жарма туралы мәселе көптен бері айтылып келеді, бірден-бір дұрыс шешім. Оның құрылысын жер астындағы суды пайдалану мәселесіне байланыстырмау керек. Жарманы салу қажет».

А.А. ФЛЕРОВ: «Қазақстанның жер астындағы су қоры, әрине, аз емес. Оны да әжетке жарату керек».

М.П. РУСАКОВ: «У.М. Ахмедсафинның басты қатесі – жер асты суы тараған аймақты «теңіздер» дегені – ғылыми күмәнді атау. Ертіс – Қарағанды жармасын салу керек. Сонымен бірге жер астындағы суды тиімді пайдалану жолдарын да тыңғылықты зерттеу қажет».

А.А. ФЛЕРОВ: «Жер астынан секундына төрт текшеметр суды үстіге көтеріп, оны бір жерге жинау да, меніңше, инженерлік күрделі құрылыс».

С.К. КАЛУГИН: «Әлбетте, суды жоғарыға көтеру үшін аса тереңге, ең кемі 150-200 ұңғыма бұрғылау қажет. Бұл да қаншама қаржыға түседі...»

И.Ф. КОЛОТИЛИН: «Жармасыз болмайды. Оған жұмсалған шығын өзін ақтайды».

Г.Ц. МЕДОЕВ: Ахмедсафиннің «Жер астындағы теңіздер» термині ешбір сын көтермейді, «Жер астындағы су» терминін оп-оңай бұрмалап, берекесіз айтыспен шұғылдануға да тыйым салу керек. Ертіс – Қарағанды жармасының құрылысы ешқандай күдіксіз басталуға тиіс. Бұл болса Қарағанды мен Екібастұз ғана емес, жолшыбайғы Бозшакөл, Бөрлі, Қожаншат және өзге де өндіріс ошақтарын игеруге жол ашады...»

У.М. АХМЕДСАФИН: « Әлбетте, Қарағанды өндіріс торабына секундына 25 текшеметр су керек болса, жер асты сулары мұндай көлемді ешқашанда бере алмайды. Сол себептен жарма тартудың қажеттігі айқын. Менің ұсынысым ауыл шаруашылығының қажетін өтеуге арналған...»

С.М. МҰХАМЕДЖАНОВ: «Ахмедсафин жарма құрылысына қарсы болған жоқ, мәселені дабырайтып, жұртшылықты көпірме сөзге елірткен, сірә, газет тілшілері болу керек. Жарма салу мәселесін тездету қажет...»

Дау бірақ тоқтаған жоқ. Қайсысы тиімді: жарма құрылысы, әлде жер астындағы суды үстіге көтеру? Мамандар пікірі сан алуан. Бәрі де өз ойларын ашық айтып, көкейіндегі күмән-күдігімен бөліскен. Қаныш Имантайұлының бұл мәселе жайындағы өз тұжырымын мейлінше айқын түсіндірген:

– Түптеп келгенде, мәселе – жер қойнындағы мол судың Қарағанды өндіріс торабының қажетін толық өтей алмайтындығында емес. Әңгіме сол суды орнынан мүлдем қозғауға болмайтындығында! Әрине,

жұртшылық еліккендей әсерлі деректерді сұрыптап алып, түсінік-түйсігі жадағай, маман емес газет тілшілерін қызықтыру оп-оңай. Бірақ не үшін, қандай мақсатпен?! Немесе Орталық Қазақстанның құрғақ та қатал табиғатын біле тұра, оны мүлдем басқа құрлықта, геологиялық дәуірі өзгеше мезгілде жаралған Америкамен, Жаңа Зеландия, иә Индиямен салыстыру кімге пайда – жерге ме, елге, әлде өндіріске?

Түсінбеймін! Жұртты дүрліктіретін пікір туғызу демеске амалым жоқ... Басқа жайттарды «ұмыта» тұрып, бұл өлкеге жыл сайын түсетін жауыншашынның көлемін есептеп көріңіздер. Иә, иә, салыстырған соң мұндай деректерден де бас тартпау керек. Әлгінде аталған елдерге қанша ылғал түседі? Орталық Қазақстанға қанша?.. Қызыларай, Кент, Қарқаралы, Ұлытау сияқты таулы аймақтарға жылына 350400 мм, ал оңтүстіктегі құрғақшылық жайлаған аудандарға небәрі 150 мм. Демек, шетелдер сәтті пайдаланды екен деп, кең-байтақ даламызға аз да болса өң-келбет, тірлік беріп отырған бұлақ көздері мен өзен-көлдерінің тереңдегі табиғи қорын – тұщы сулы артезиан бассейндерін бей-берекет үстіге қотарып және оны өндіріс тораптары қажет еткен көлемде шығын етсек – туған жердің келешек тағдыры не болады, соны ойлаған маман бар ма, сірә?! Жер астындағы су көздерін алуды игерген елдердің табиғаты мүлдем бөлек, олардағы шығыс пен кіріс бірін-бірі теңгеріп отырады. Ал бізде? Шынымды айтсам, күмәнім бар. Артезиан бассейндері өте баяу қалпына келеді, оларды қайта толтыру үшін ондаған жылдар қажет. Ал біз сол бассейндерді зор көлемде және қауырт пайдалану жайында ұсыныс бермекпіз. Жә, жер астында жатқан «теңіздерді», шынымды айтсам, солардың су қорының көлемін де менің күмәнім көп: теңіз бе ол, жоқ, әншейін көлшік пе – оны да әлі зерттеу керек! Әлгі қоймалардың суын ала бастадық

дейік. Бірер жылда-ақ түбіне жетеміз. Босаған кеңістікті жылма-жыл толтырар қар, иә, жаңбыр суының дәрмені шамалы. Сөйтіп, тілейіктілемейік, құрдым тереңде, төменгі қабаттарда қозғаусыз жатқан тұзды су көздерінің үстіндегі босаған кеңістікке көтерілуіне жол ашамыз. Мұны мен ойдан шығарып тұрғам жоқ, табиғаттың өз заңы. Көп жылдар тұщы су беріп тұрған артезиан құдықтардың кенет тұз қосып қойғандай ащы болып кететінін көріп жүрміз... Өндіріс қажетін өтей алмаймыз. Ең қиыны, онсыз да тұзы бетіне шығып жатқан, қағы көп жер қыртысын одан әрі тұздаймыз, ал бұл, менің ойымша, туған жердің келбетіне жүздеген жылдар бойы түзелмес, бәлкім, мүлдем түзеуге болмайтын жарақат салу! Осы қастандығымыз үшін келешек ұрпақ бізге рақмет айтар ма екен? Әлде лағнет естіміз бе? Бұған да ойланыңыздар... Неліктен біз жер қойнында жатқан барлық байлығымызды, бұған мен су қорын да қосамын, алды-артымызға қарамай, еш нәрсеге ойланбай, тып-типыл етіп құртуымыз керек? Жоқ, біз оларды көздің қарашығындай сақтауға міндеттіміз! Өзімізді өмір бақи асырап отырған табиғатты қорғау, жер астындағы қазба, су байлықтарымызды шақтап пайдалану – жолдастар, болашақ ұрпақ алдындағы қасиетті борышымыз! Әлбетте, мен Сарыарқа қойнындағы жерасты суын ауыл шаруашылық қажеті үшін пайдалануға, айталық, жан-жануарды суғарып, егін, көкініс өсіруге, елді мекендердің әжетін өтеуге жұмсалуына қарсы емеспін. Тіпті сол кішігірім өндірістің, шағын стансалардың қажетін шығарсын. Жылма-жылғы қар мен жаңбыр суы бұл шығынды әрқашан да қайыра толтырып отырады. Жерге одан келер зиян жоқ. Сірә, жарма құрылысын ешқандай дау-дамайсыз жақтағанымыз жөн болар. Мен өзім Орталық Қазақстанды, оның қуатты өндірістерін мол сумен жабдықтаудың мұнан өзге тиімді жолын

әзірше көрмей тұрмын. Сондықтан да бұл өлкеге Ертіс суы ауадай қажет демекпін...

Қазақ КСР ҒА-ның Энергетика институтының директоры, академик Ш.Ш. Шөкин басқарған топ сол қарсаңда салыстырма есептеу жасаған: жер астындағы суды көтеруден түзілетін жалпы қор және Теңіз-Қорғалжын, Қарасор көлдері, жергілікті өзендер жиналып 585 миллион текшеметр су береді екен; яғни секундына небәрі 18 текшеметр су келіп тұрады деген сөз. Бұл болса – Қарағанды өндіріс торабы 1980 жылы пайдаланатын судың төрттен бір бөлігі...

III

Қазақ КСР ҒА-ның президенті кеңсесінің мұрағатында 1959 жылғы 11 шілдеде Қ.И. Сәтбаев қол қойған, КСРО Министрлер Кеңесінің бірінші орынбасары және Жоспарлау комитетінің сол кездегі төрағасы А.Н. Косыгинге жолданған ресми хаттың көшірмесі сақталған: «Орталық Қазақстанның бүгінге дейін барланған, мәлім болған қисапсыз мол қазба байлығы және оның Отанымыздың шикізат қорын арттырудағы сүбелі үлесі күмәнсіз айқындалған... Сізді бұл мәселеге зор ықыласпен қарап, Ертіс – Қарағанды жармасының құрылысын алдағы жетіжылдық жос-парға енгізуге нақты жәрдемдеседі деген сеніммен, өзімнің және КСР ҒА-ның атынан... – деп басталған бұл хат Қарағанды-Жезқазған-Екібастұз экономикалық аймағы аса ділгер мәселенің бүге-шігесін баяндауға арналған.

Соншама иланымды айғақтармен жазылған хат ө дегенде КСРО Жоспарлау комитетінің төрағасы А.Н. Косыгин тарапынан қолдау таппаған. Ал Қаныш Имантайұлы ел мүддесіне мәңгі қызмет етпек аса мәнді істі аяқсыз қалдыруды көңілі хош көрмеген. Ал уақыт – СОКП-ның бірінші секретары әрі Министрлер Кеңесінің

төрағасы міндетін қосаметкей атқарушы Н.С. Хрущев ұсынған жетіжылдық жоспарды жаппай талқылау қарсаңы. Сол үшін де Мәскеуге аттанған ізбасар серігі Шапық Шөкин Алматыға телефон соғып, көкейкесті мәселенің түрлі себептермен қиындап кеткенін хабарлайды...

Амал қанша, Мәскеуге жедеғабыл аттануға тура келеді. Осы іске қатысты министрліктер мен түрліше мекемелердің топшылауын қаузаудан соң, Қаныш Имантайұлы Алексей Николаевичтің өзіне телефон шалады. Косыгин де бірден: «Жарманы салуға көптеген ұжым қарсы екенін, тіпті білікті мамандардың сарапшы тобы да қымбат құрылыс деген тұжырым жасағанын ескертіп, соны енді қайыра ежіктеудің қажеті қанша?!.» – дегендей уәж айтады. Қаныш Имантайұлы: «Алексей Николаевич, сізге тапсырылған қағаздардың ішінде Қазақ КСР ҒА-ның пікірі мүлдем жоқ. Сол себепті, сіз маған жарты сағат уақыт бөліп, ой-пікірімді тыңдаңыз. Ал содан кейін қандай шешімге келесіз – еркініздегі шаруа», – дейді. «Олай десеңіз, тура бүгін келіңіз!» – деп үкімет басшысы нақты уақыт тағайындайды.

– Қымбатты Алексей Николаевич, сіз мені көптен білесіз, қашан келсем де қиын істің тоқетерін тура айтып, өзара ұғысып, талай шаруаның күрмеуін шештік. Қазір де сол ақиқаттан айнығым келмейді, әмбе сіздің шексіз сеніміңізден... Ал ащы ақиқат мынадай: Орталық Қазақстан қойнынан осы күнге дейін мәлім болған қисапсыз мол қазынаның біз оннан бір бөлігін алғамыз жоқ, сірә, одан да аз; мыс, марганец, қорғасын, барит пен темір кендері, ал Екібастұз – Кеңес Одағындағы ең арзан, ең қорлы отын қоймасы... Осының бәрі суға тіреліп, қолбөгеу болып тұр. Қысқасы, бұл өлкеге бір кезде темір жол тарту қаншалықты қажет болса, Алексей Николаевич, көгілдір жолсыз, яғни кең арналы жарма арқылы мол су жеткізбей ештеңе бітіре

алмаймыз! Жер асты суын тарту – уақытша тірлік, әмбе экологиялық зардабы қиын іс. Ал «теңіз» аталып жүрген мол суларды жер астына үңіліп көрген кім бар, демек, дүдәмал шаруа... Жарма тарту қымбатқа түссе де, үлкен де қазыналы аймақтың тағдырын біржола шешеді! Және талай ғасырға...

Кеңес Одағының күллі өнеркәсібі мен иен қаржысын уысында ұстап отырған қайраткер танымал ғалымға бірнеше түйткілді сауал қойып, ойында күдік туғызған жайттарға тиянақты жауап естіп, әбден иланған соң басын шайқады да, көмекшісін шақырып, ұзын үстелдің шетінде қаттаулы тұрған қомақты бумаларды нұсқап:

– Мыналардың бәрі де – сіздің пікіріңізге қарама-қарсы тұжырымдар. Ең шатағы, аса жауапты, өзіндік ойы бар, атақбеделі зор ғылым иелері жазған... Сөйтсе де, Қаныш Имантаевич, мені өз ойыңызға бекем сендірдіңіз! – дейді.

Осы әңгімені ерінен естіген Таисия Алексеевна естелігінде: «Заберите все эти бумаги и подготовьте решение, канал Иртыш – Караганда будем строить!» – депті үкімет төрағасының орынбасары көмекшісіне...»

Алып құрылыстың жобасын әзірлеп, түрлі талқылау мен тиісті мекемелерде бекіту біршама уақытқа созылды. КСРО Министрлер Кеңесінің тарихи қаулысы 1961 жылы қабылданса да, жарма арнасына эксковаторлар шөмішінің тісі бірден қадала қойған жоқ...

«Ертістен бастау алмақ жарманың схемасы тағы да даушарға душар болды: біреулер оны кенеуі үлкен тұрбалар арқылы, екіншілер тұрбаға қоса ашық арна тарту қажет десіп, кеңірдек жыртып бақты. Ақырында Сәтбаевтың зор беделі, ғалымның басқалардан гөрі келешекке кемел көзбен қарағаны жеңіп, жобаға сол кісі ұсынған схема негіз болды... – деп куәлік етіпті осы

жарманы салушы «Ертісгэсқұрылыс» ұжымында еңбек жолын бастап, кейіннен, екінші кезегі басталған кезде бас құрылысшысы болған Л.К. Полежаев «Өзіме жол» деп атаған ғұмырнама кітабында. – Шынында да дүние жүзінде ұзындығы жөнінен екінші жарма әрі ерекше алып құрылыс болғандықтан оны салуға күллі Одақ атсалысты. Қазақстанның күш-қуатын ерекше арттыруға арналған жасанды өзен еді ол!..»

Қысы-жазы тоқтаусыз жүрген құрылыстың алғашқы кезегі алты жылға созылды: 1967 жылдың 5 желтоқсаны күні Ертіс жағасындағы бірінші станса жарма арнасына су қотаруды бастады; алты тәуліктен соң Алтайдан бас алып, Терістік мұхитқа мыңдаған жылдар бойы емін-еркін жөңкіліп жатқан шалқар дарияның мол суы өрге көтеріліп, ең әуелі Екібастұзға келді; араға айлар мен жылдар салып, Қарағанды мен Теміртаудың арғыбергі бөктеріндегі елді мекендер мен өндіріс ошақтарына жетті. Жеті жылдан кейін құрылыстың екінші кезегі басталып, Ертіс суын Қарағанды облысының Жаңаарқа, Шет аудандары, өндірісі зорайған Жәйрем мен Қаражал кеніштері алатын болды. Өзекті өртеген өкініш: құрылыстың зор тұрбалар арқылы Жезқазғанға су жеткізетін тармағының аяқталмай қалғандығы!..

Ертіс суының Сарыарқаның кіндік жонына көтерілгеніне де талай жыл болды. Дархан өмір алдымыздан неше алуан өзгерістер туғызуда. Солардың бірі – тәуелсіз Қазақстанның Алатау баурайындағы астанасын өзгертіп, қазақ жерінің кіндік тұсындағы Ақмолаға қоныс аударуы. Жаңа астанада ХХІ ғасырдың басында сегіз жүз мыңдай халық тұрады, он жылдан соң оны мекендеушінің саны бір миллионнан асуы ықтимал. Демек, қоры шектеулі әрі лайсаң Есілдің Астана тұрғындары мен сансалалы өндірісінің су қажетін толық өтей алмайтыны айқын.

«Ертіс – Қарағанды жармасының Ақмола тармағын тартудың жөн-жобасы маған Шідерті су қоймасы төңірегiнен (сегізінші сусорғыш стансадан сәл жоғары) су алудан басталып, жаңа жарма Павлодар – Ақмола темір жолын жанамалай отырып, Ақмола іргесінде Есіл арнасына құюға тиіс деген жорамал жоба ұсынамын. Оның ұзындығы 270 шақырымдай, суды небәрі 120 метр өрге көтеру керек. Ал одан әрі мол суды Есілден алып, Торғай өзенінің жоғарғы тұсымен Құсмұрынға жеткізуге болар еді...» – депті Шапық Шөкіұлы «Өмірдің төрт мезгілі» кітабының 267-бетінде.

* * *

Сөз соңында тағы бір тың ақпарды сүйсіне келтіреміз: ХХІ ғасырдың бірінші жылында Ертіс – Қарағанды жармасының орта тұсынан тартылған мол су кенеуі зор құбыр арқылы Астана қаласына жетті! Демек, академик Ш. Шөкин естелігінде болжаған ділгер іс өзгерген түрде жедеғабыл жүзеге асты.

Өзі көре алмай кетсе де, Қаныш Имантайұлының Арқа жонына Ертістің мол суын жеткізіп, шөліккеген елі мен жеріне жаңа келбет беріп, жан бітіріп, жаңа тірлік бастау турасындағы көкейкесті арманы түгелдей дерлік жүзеге асты дейміз. Сол үшін дә тәнті болған қазақ елі Ұлы перзентінің туғанына жүз жылдық мерекесі жылы (1999 ж.) Алып та арналы жарманың бойында, Павлодар – Астана асфальт жолы қолдан жасалған су арнасын кесіп өтер тұста 1999 жылдан беріде Қ.И. Сәтбаевтың кеуде мүсіні орнатылды. Содан-ақ тәуелсіз Қазақ Елінің кемеңгер де қайраткер перзентіне деген құрметі мен сүйінісін аңғару қиын емес... Ертіс – Қарағанды жармасы соны өмірге келтірген ұлы ғалымның есімімен аталды.

СОҢҒЫ ПАРЫЗ

I

Арқадағы атамекеніне ат басын бұруға іңкәр ой Қаныш Имантайұлын соңғы кезде, әсіресе жиі ауыратын болғаннан беріде есінен кетпейтін мансұқ іске айналды. Жыл асқан сайын бірақ жете алмай қойды. Тек жуықта, академияның жаңадан ашылған Химия-металлургия институтының жай-күйіне бола Қарағандыға баруға келіскен күні, өзін мазалап жүрген жайт тағы да жадына оралып көмекшісін шақырды:

– Бөке, жасы үлкен ағаң ретінде өтінішім бұл, – деп бастап, Айырық бойындағы ата-анасының ескі зиратын қоршауға ықтияттады. Қажет қаражатты да қолына ұстатып, қыстаудың жөн-жосығын, зираттың қай жерде тұрғанын, кімнен сұрап, не істеу керектігіне дейін қағазға сызып берді...

Көміршілер қаласына келген соң да сол істің сәті түсе қоймады. Президенттің бір басына мол жүктелетін міндет пен борыш бұл жолы да бір күн босатқан жоқ. Кеше, қала сыртындағы елді мекендердің бірінен келе жатқанда, ғалым өкінген үнмен:

– Бөке, Айырықтың жолы алыстап барады-ау, – деген-ді. Президенттің бұл сөзін Аяпбергенов қатаң ескерту деп ұқты да, өзінше әрекет етуге бел буды. Келесі күні Қаныш Имантайұлын таңнан оятып:

– Екі құлпытас пен зиратты жөндеуге қажет нәрселері тиелген жүк машинасы жолда, іңірде жөнелттім. Өзіміз мінетін «Волга» есік алдында тұр. Ертеңгі жиналысқа дейін бір күн далаға шығып, қыр ауасын жұтып, демалып келсек – рақат болар еді! – десін.

Қаныш Имантайұлы тез сергіді.

– Далаға деймісің? Үлгереміз бе?

Бастығының тосын ұсынысын қуана қабылдағанын сезген Бөпежан да:

– Үлгермегенде! Барар жолға төрт сағат. Айырықтың өзіне төрт сағат, қайтарға және төрт сағат аялдаймыз. Іңір түсе қайтып ораламыз, Қанеке. Ас-суды жетерлік қамдадым...

Президент апыл-ғұпыл киіне бастады.

Тақтайдай тас жолмен ағып отырып, Үміткер ауылына жеткен соң-ақ Шадыраға туралай тартқан жүйрік «Волга» төрт сағатқа жетер-жетпес мерзімде жолаушыларды Ақкелін тауларының сілеміне іліндірді. Құлпытас тиеулі машинаны да сол мезетте қуып жеткен. Түнде жер орталап барып, көз шырымын алуға тоқтаған жүргізуші таң ата қайтадан заулап келеді екен.

Дала да сол күні өзгеше жасанып тұр еді: қайда қарасаң да – жасыл реңмен құлпырған сай-сала, гүлі жайқалған көгалды алқаптар; біресе оңнан, біресе солдан оқшауланып жол күзеткен қарауыл шоқылар; бұқпа сайлардың, тал-шіліктің тараң аяғынан сылдырып аққан мөлдір бұлақтар; ең аяғы қара жол қырқаға шығып, көделі даламен бұралаңдай жөнелгенде, доңғалаққа төселген иен жазыққа дейін туған еліне келе жатқан төл перзентіне қошемет білдіріп, шексіз қуаныштағандай. Аспан да биіктеп кеткендей, мөлдір әйнектей тұнып қалған. Күн айдарланып шықты. Тап қазір қақ маңдайда, «Қуаныштымын бұл сапарға!» деп құптап тұрғандай...

«Ненің қуанышы? Сағыныш па? Сағыныш болса – мынау кең көсілген дала, анау жақпар тасты биік тау іңкәр көңілдің жайлауы шығар? – Есіктің әйнегін кеңірек түсіріп еді, салқын ауа бетін жуып, сау-сау құйыла бастады. Арқаның дару самалы. Бұ да жанын

тебіrentкендей, маңдайын емірене сипаған ата-ананың жұмсақ алақанындай сезілді. – Самал жел, сені де сағындым. Туған жердің шәрбат ауасы, саған да құштармын бүгін!...»

Осы ма еді көкейінде тұнған сыр? Көптен бері жүрегін лүпілдеткен сағыныш жыр? Айырған жоқ, шамасы да келмеді. Күмбірлеген әнге айналып құйқылжи төгілсін:

«Шықшы тауға, қарашы кең далаға:

Мәз боласың, ұқсайсың жас балаға.

Ол шеті мен бұл шетіне жүгірсең,

Шаршайсың ба, құмарың бір қана ма?!»

Машинаның артқы креслосында қалғып отырған Бөпежан, ғалымның даусы оқыс шыққанда селк етіп, алдына қараған: манағы бір әзірде көз ұшында бұлдыраған көкшіл таудың оқшау басы одырайып жақындай түскен, етегіндегі қалың тал да дараланып айқын көріне бастапты. Алабас екенін айнытпай таныды. Ғалымның ата қыстауы – осы таудың арғы бауырында, қол созым жер.

«Уа, дариға – алтын бесік туған жер,

Қадіріңді келсем білмей, кеше гөр!

Жата алмас ем топырағыңда тебіренбей,

Ақын болмай, тасың болсам мен егер!»

Селдір шашты, көкшіл көз, мосқал жүргізуші «Мына кісі қайтеді?» дегендей әредік аңыра қарап қояды. Сірә, әйгілі ғалым, өзге де дәреже-атағы осал емес, тым үлкен кісінің оғаш қылығына таңырқағандай. Одан да гөрі сүйсінгені басым.

«Болдым ғашық, туған дала, мен саған,
Алыс жүрсем, арманым сен аңсаған!..»

Жолаушы кенет әнді үзіп:

– Па, шіркін, Аманжолдың Қасымы да әлей ақын-ау!
Даланың өлі тасына дейін тіл бітіріп, сөйлетіп қойғанын
қарашы! – деді.

Қара жол Алабастың бауырын орап, Теңдікке қарай
ойыса берген-ді.

– Оңға тартыңыз, қыстауға тура түсеміз, – деді Бөпежан
кексе жүргізушіге.

«Волга» оңға қиыстап, көмекші нұсқаған сүрлеуге түсті.

II

Құлауға айналған ескі зираттың қайта жөнделген
жұпыны тұрпатына ғалым дән риза болды: артық
әлеміші жоқ, төрт құлақты жатаған тас қоршау. Жол
бойындағы дала бейіттерінен оқшауланбай жұпыны
соғылған. «Аруақтарды алаламай тұтас қоршаңдар!»
дегені де бұзылмай, қорған кең тартылыпты...

Зираттың қақ ортасында қатар жатқан қос қабірге
жақындап келіп тізерлеп отырды да, қалың көде қаулап
өскен бет топырақтың етегін сипады. Әлдекімнің
қамқор қолы екеуінің де шетшетіндегі ермен мен көдені
тегістеп отап қойыпты. Сосын тізерлеп отырған қалпы
құранның өзі білетін қысқа қайырымды аятына түсті:
«Ағузү біллаһі мінәш-шәйтән ер-рәжим. Бісміллаһі
рахман-рахим...» деп бастағанда, сәл бөгеліп
тыныстаған, «Апырай, көп жылдан бері мінәжат
қылмаған соң ұмыттым ба?..» деп қауіп ойлаған, бірақ

аруақтар демеді ме, әрі қарай жас күнінде жаттаған сөздер өзінен-өзі құйылып, мақамы да түзеліп, үні көтеріле берді...

Екі жүргізуші ұзынша екі қабірдің бас жағын ұңғып, гранит тас қоятын шұңқыр әзірлеуге кірісті. Содан құлпытастар тиісті орнына қойылып, цемент ерітінді құйыла бастағанда ғалым зират іргесінен ұзап кеткенді.

Қоралар түгел құлап, там үйлердің қаңқасы ғана қалған екен. Қайдан болсын көргені – ескі мекеннің тозған, таусылған сиқы: осы төңіректегі елге бір кезде ес те, сес те болған үлкен ауылдың сәні көшкен жұрты; мына үйме – есігі талдан тоқылатын мал қораның сұлбасы; табан астындағы – қабырғасы қарағайдан бұралған қонақүйдің орны... Бәрі-бәрі: «Күнім өтті, қызығым бітті, өз заманымның ілкі мекені едім, енді жермен-жексен болдым», – деп мұңая сыр шерткендей. Үлкен ауылдың жұртын аралау текке өткен жоқ, көкірегін кернеген қай-қайдағы ескі елестерді қоздырып тынысын тарылтты: «Бәрі солай. Дән жарып өнеміз, бой түзеп өсеміз, көрік шашып гүлденеміз; ал қыраулы қысымыз жеткенде жер қойнына кетеміз... Тіршіліктің мәңгі заңы осы!..» Ау, сонда жаның сөгіліп, осыншама қамығуға жөн болсын? Көңілі құлазыған қым-қуыт күндер болған шығар – өмірде не кездеспейді, шат-шадыман қызық та сондай ащылардың дәмін татқан соң сезілмей ме? Олай болса, мәңгі тіршілік заңын ұлы замандасы Мұхтарша толғап: «Қыс пен күзден соң гүл шешек ататын көктемдер туады. Сонда сенің еккен дәнің биіктеп өсіп, бүршік салады. Біреу емес, бірнешеу боп таралады. Тек егетін дәніңнің асыл болып, өнікті топыраққа түсуін, мол құнарға жолығуын ойла!» десе ше?..

Енді бір сәтте ғалым Бұзаутөбеге қарсы беттегі төбе үстінде тұрғанын аңғарды. Көз жетер төңірек аяқ

астында, бар келбетін айқара ашып алдында жатыр: түстігінде шалғынға бөккен құйқалы Дің, кертіп шапсаң таусылмас түпсекті Қожа қорығы; оның оң жағында тымақтай қоқырайып Тотия тауы тұр. Мол шалғынды екі өлкенің күзетке қойған қарауылы сияқтанып оқшауланған тау тұрпатында кесек паңдық бар. Одан арғы жон – Аужан Керегетасы. Сол жерде Қазиза әпкесі тұрған... Оң қапталда төбесі қылтиып Далба қараңдады. Ол да айналасы аядай болғанмен – бір көрерге сүйкімді тау. Сүйкімді болатыны – оның түбінде Жаяудың қыстауы, талай мәрте барып, Мұса ағасының асыл әндерін өзінен үйренген аяулы мекен.

Терістікке жиірек бұрылып, Айырықтың суы көктемде жайылатын ұзынша өлкеге ұзағырақ қарап тұрғанын сезген жоқ. Шөбі кей жылдарда салт аттыны жүргізбей тұяққа оралатын шалқар шабындық. Биылғы шығымы қалай екен? Мая, отау көрінбейді. Орақ әлі түспеген-ау, сірә?.. Осы өлкені тура кесіп өтсе – өзі туған Кіші ауылдың үстінен түсесің. Әлгібір әзірде тоқтап, құмарынан шыққанша көрген. Он шақты жылдан бері ат басын бұрмаған сағынышын да тарқатқандай болып, өзі жататын бөлменің орнына бірер аунап та алған-ды.

Қарсыдағы шошақ төбе – Обалы. Обалыға қажы атасынан тараған екі ауылдың бар баласы жиналып, бас қосатын. Ертегі, жұмбақ айтысатын. Ойын соғатын. Бұл да заманында қызығы таусылмас сияқтанған думанды шақ еді-ау. Бүгінгі жастарды осыған иландырып көрші немесе мына иен далаға бір күн оңаша қалдырып?.. Бәрекелді, анау не? Не шаң? Баяғыдай ат қойып, өздерінің жұртындағы Қарамұрын дөңінен бері қарай ызғытып келе жатқандар кімдер? Жай шабу емес. Е, ауыл хабарланып қалған болды...

Соған өзі қуанғандай ма?! Жүрегі лүпілдей соқты: «Бәсе, бағанадан бері иен даланы жайлап тұрған

неғылған тыныштық десем? Өстіп атойлап шабу үшін тымырсып, үнсіз тосып жатқандай құдды! Бәсе!.. – деп өзімен-өзі сөйлескендей болып төменге қарай жіті адымдады. – Ал құтылып көр! Төрт сағатта жүріп кеткің келді, ә? Ауылың үстінен жасырын өтпек болдың. Енді сытылып көр. Қазір келеді де бас салады. Басталады дей бер ана жылғыдай көп дырду...»

Өздеріне қарай суыт келе жатқан аттылы, машиналы қарамды көпті көмекші де көрді. Сол сәтте-ақ тас әкелген жасаң жүргізушіге жалт қараған. Ол болса төмен қарап жер шұқыды: қаладан күрек, сүймен ала шығуды ұмытып, соны жолшыбайғы елді мекеннен қолқалаған: қай қазақ жөн-жосығын сұрамай ұстата берсін; күрек иесі де ел ғұрпын білмейтін аңқау жігіттен жолаушылардың жайжапсарын ежіктеп біліп қалыпты...

III

Ұзақ та ыстық қауышудан соң екі машинаға бөлініп отырып, Теңдіктегі ауылға келген-ді. Сол күнде ол «Шадыра» кеңшарының бөлімшесі.

...Президенттің бүгінгі жүріс-тұрысына біршама таңданғанымен Бөпежан соны құптаған ниетінен ауған жоқ: бір сәт мұңайып, іле-шала балаша қуанғанын да ақтап, шынайы сағыныш осылай болса керек-ті деп те ойлаған-ды. Бірақ соның бәрі шексіз зорайып, межеден асып бара жатқанын көргенде не дерін білмей, қарсы тұруға және шарасы болмай шын қысылды. Тек жұлдыз жамырауға айналған кешкі сәтте, ғалымды қаумалаған көптің сөзін бөле:

– Қаныш аға, ертеңгі мәжілісті қайтеміз? – деп уайым білдіре есіне салған.

Әңгімеге ден қойған көпшілік оның қамқорсыған сөзін ұнатқан жоқ. Кейбіреулері «Қой, шырағым, асықпа!»

десіп, наразылық білдіріп күңкілдей бастағанда, ғалым өзі:

– Асықпа, Бөпежан. Бір реті болар, – деп тоқтау айтты.

Бұдан кейін көмекші тіл қатқан жоқ. Үнсіз бақылаушы боп жайбарақат отыра берді.

Ғалымның тумасы Қамаш ақсақал қонақтарға арнап шалған құлынның уыз етін ортаға ала отырып, әңгіме-дүкен құрған ашамай өңді кәрілер тобы сағынып көрген Қанышына бауырмалдық білдірумен бірге, сүйген жанның өзінен де сондай ыстық ықылас күтетін тәрізді: сөздерінде соның лебі, көздерінде соның ізі жатқандай...

Бір-біріне ілтипат білдіріп, екі заман әңгімесін кезек толғаумен отырғанда түн келесі күнге ауып, таң сызат берді.

– Ал, рұқсат етсеңіздер, аттанар едік, – деді қонақ. Кездескеннен бері жасап отырғандары – көңіл қимастыққа салған қысас екенін білетін қауым төрдегі үлкендерге ошарыла қарады, ал олар рұқсат та деген жоқ, болмайды деп кесіп те айтпады. Көбінің күрсініп, ауыр дем алғаны сезілді. Бөпежан ғана президентті қостап:

– Таңғы салқынмен жолды үдетіп алғанымыз жөн ғой, – дей бергенде, алпамса денелі қарттың саңқ еткен зор даусы оның әлсіз үнін көміп кетті.

– Әй, Қаныш, туған жұртыңның бағанадан бері сенен батып сұрай алмай отырған бір тілегі бар. Соған «жә» десең аттанасың, ал көнбесең ұлықсат жоқ. Сені жиналысқа шақырған адамдар да біздей ет пен сүйектен жаралған пенделер болар-ау, осында бір қауым ел отырмыз, босатпасақ бармайсың!

Қаныш Имантайұлы еріксіз кідірді. Бөпежан да ғалымның лебізін ести сала іле жөнелмегеніне өкініп, төрдегі үлкендерге жалтақтай қарап, босағада тұрып қалды. Осындай кереғар өтініштер, келеңді-келеңсіз тілектер ғалымның алдынан әрдайым кезіге беретін. Қабылдау сұрап алыстан келгендердің кейбірінің өресі бір күндік құлқын тілеуінен аспай, ұсақ-түйек боп кететіні де бұған таныс. Мына шал да соның бірі болмағай?.. Бірақ үні өктем шықты, бұйырғандай ыңғай танытты. Сірә, қомақтылау қолқа. Сонда не? Осы отырған қауымда ғалымның туған жеріне сирек келетініне өкпе-наз болғанымен, кейбір сапарларда көлденеңдей қалатын тілену кезікпеген-ді. Өзге мекендерден гөрі бұл ауылдың соған хақысы бола тұра, өз еншілеріне тиген бір кешті күйкі іске салмауы көмекшіні ерекше қуантқан. Мұны ол осы елдің білімділігіне, ізеттілігіне сайып, ғалым туған жұрттың ілкі өнегесі деп білген-ді. Ал мынау, ойда жоқта сопаң ете қалған өктем талап?..

– Айтыңыз, Мүке!

– Айтсам, басылып отыр, – деп Мұқыш қарт та маңғаз шыраймен баптана сөйледі. – Келін-кепшік пен жасы кішілер ұялып үндемейді, өз тұстастарың әдеп сақтауда, ал мен сияқты ағаларың:

«Қашанғы жүреміз, даусын бір естіп қалайық» дейді саған. Әніңді сағындық, жарқыным, бала күннен бізге мәлім кәусар үніңді тағы бір мәрте тыңдасақ деп күтіп отырмыз түгел. Сұрайтынымыз – ән!

– Ән?

– Дұрыс-ақ! Жөн сөз!

– Мұқыш аға тауып айтты. Бәріміздің тілеуіміз сол!

Қаныш жымиған қалпы өзін қаумалаған топқа аңыра қарады. Жүзі албырап, күлімдеген көздері жайраң қағады. Бөпежан да Мұқыш шалға қуана көз тастап: «Айналдым сендей ақылды қарттан!» – дегендей сүйсінуді ішінен білдірді.

– Қай әнді айтайын? Тек біреуін ғана атаңдар.

– «Қанапияны» сұраңдар.

– «Ырғақтыны» айт.

– Жоқ, «Бүркітбайды» айтсын!

– «Бүркітбайды» айт. Сұрайтынымыз – «Бүркітбай!» – деді Мұқыш қарт.

«Бүркітбай» – Қаныш Имантайұлының бала жастан сүйіп салатын іңкәр әні. Сонау жиырмасыншы жылдары, осы елде халық соты болып қызмет істеп жүрген шағында, жиын-тойда, ойын қойғанда, әрбір сауық кешін осы елдің ынтық әні – «Бүркітбайды» айтқызбай тарқамайтын. Мына егделер соны ұмытпапты.

Қолына тиген ескі домбыраны әуелі күйлеп алды. Содан соң ән сазын бір қайтара тартып өтті. Тек содан кейін, «А-а!» деп тамағын кеней дауыстап алып, әнді бастады.

«Бүркітбай – әкем аты, ағам – Омар,

Ауылым айдын шалқар көлге қонар...»

Қаныш ғұламаның әншілік дарыны Бөпежанға таныс. Жолшыбай да сүйсіне тыңдап, риза болған. Дастархан басындағы отырыстарда да құмарынан шыға сан рет естіген. Кейбір әншілер әннің нақышын бұзып, өзінше «сұлулап» айтам деп, даусын әр түрлі жасанды дыбыстармен құбылта бастағанда ренжіп қалатынын да білетін-ді. Кейде кәдімгідей кейіп: «Қой-ақ қой, қалқам.

Қой енді!» деп тыңдамай тұрып кеткенін де көрген. Ал, өзі ән салғанда?.. Көңілі ауса домбыра сүйемелімен әуелете шырқаушы еді! Тек тыңдай біл. Сондай мерейлі шағында, жарқын әуезбен сазын келістіре салып, тыңдаушысын еліткен шабытты қалпын танып: «Шіркін, мына кісі ғалым болмаса – ақын болар еді; ал ақындықты қаламаса – әнші болар ма еді!» деп те қиялдайтын-ды. Ал мына таң қылаң берген алагеуім сәтте, қыр төсінде, ине шаншар бос орын болмай, үлкен-кішіге лық толған жер үйдің төрінде отырып, Қаныш дананың көмейінен шыққан әсем де әсерлі әнді Бөпежан бұл пәни өмірде, сірә, ұмыта алмас!..

«Бүркітбайды» ғалым қоңыр үнмен мамырлата бастады. Домбыраның тақтайын сабап, даусын көме тарсылдатып асыққан жоқ. Астыңғы ішектің бебеулеген жаймақоңыр сарынынан озбай, әуен ырғағына еріп, қоңыр үнімен шымырлата қалқытты. Сонымен-ақ тыңдаушысын әуезді дүниелер әлеміне еріксіз жетелегендей, еріксіз тебіrentкендей. Құдды бір көк жүзіне шығып алып, қанатын қақпай, сары жон, кең жазираны асықпай әуелеген дүз қыраны дерсің. Суылдамай, сымпылдамай жай қалқыпақ, жүйкеңді құртып, көкейіңдегіні суырып алғандай әсерлі.

Осылайша біраз толғап, үнін ашып алған соң даусын көтере түсті. Әсіресе «е-е-ей-ей-ейлеп!» созатын тұсында.

Үйдегі жұрт қимылсыз тынып қалған. Мынау ғажап үнде тыныс бар ма дегендей құмартып, ынтыға тыңдап отыр.

Әннің екінші шумағын қонақ тағы бір мәрте қайталады және алғашқысынан гөрі жоғарырақ алды. Аянбай барын салған тәрізді. Содан ба, бұл жолы үні үйге сыймай аспанға асқақтап кетті.

Сарыарқаның самалындай бір леп үйді желпіді. Ол – ән! Әннің ырғағы, әуез-сазы туғызған әсер. Дала да соған елітіп тына қалған ба дерсің: әншінің асқақ үні жұлдызды аспанмен, шалқар жазирамен тіл табысып, үн қатысқандай; үйдегі көп те соған елігіп, елін, жерін, суын сағынған асыл перзентінің көкірегіндегі ынтығын, жүрек лүпілін, туған ауылына деген іңкәр мархабатын осы сазға беріп, бәр-бәрін соған сыйғызып айтқан асық көңілін қатесіз ұққандай...

Ән үзілді. Тынысын тежеп, үздігіп отырған жұрт сонда ғана уһ деп демде тыныстады. Біреулер күрсінді, біреулер үнсіз булығып көзіне жас алды.

– Ал, тағы нендей қолқа айтасыздар?

Көмекшінің құлағына бұл сөз «Есеп айырыстық. Қарыз да, парыз да өтелді!» дегендей болып естілді.

– Айтарымыз бір-ақ сөз! – деп Мұқыш қарт тізерлей отырып, қолын жайды. – Қанкежан, ақылың аз емес, артық көрме, осыны айтып қалуды ел-жұртың маған міндет артып отыр. Тілегі емес, діттеген тапсырмасы һәм батасы деп қабылда: даусың бұрынғыдай емес, жасыған екен, соны аңғардық. Көмейіңді күт дер едік, үніңді пұлдап жүрген әнші емессің. Біз саған бұрынғы қуатың азаймаса қосылмас, бойыңды күт, қу жаныңды бапта демекпіз. Сенің атағыңа алыстан қуанып, даңқыңмен көңілін өсіріп, құрмет тұтып, өзіне ес көріп жүрген қалың ел бар артыңда. Бір жалғыздан зор денсаулық, қуат сұраймыз! Қайда жүрсең де жолың болсын, қолдаушы серігің баяғыда өз әкеңе аян берген Қыдыр атаң болсын! Аллаһу әкбар! – деп бетін сипады.

– Әмин, батаңыз қабыл болғай, Мүке! – деп Қаныш Имантайұлы бетін сипап, көзінен тамған жасты көрсеткісі келмегендей, қолын бетінде ұзағырақ ұстап қалды.

– Жолың болсын, қадірліміз! Енді рұқсат!

– Ғұмырың ұзақ болғай!

Қайтар жол бөгеген жоқ. Даланың таңғы самалы жолаушыларға дәрудей әсер етті. Бөпежан машинаның артқы орындығына жайғасып, ауылдан аттана бере-ақ ұйқыға бас қойған. Ғалым әйнекті кеңірек ашып, шынтағын есікке тірей, төңірегіне ынтыға қарап үнсіз отыр. Қамығып отырған тәрізді. «Енді қайтіп көрем бе, туған жер сені?» дегендей әрі-сәрі күйде. Сахара самалын құмарлана жұтып, таңғы алагеуім сәтте мұнарланып көрінген таужоталарға, дала келбетіне де мұңая қарап, бәрі-бәрімен қимай қоштасып бара жатқанын жүрегі сезіп, жан-дүниесін кеулеп, тұқырта түскендей...

* * *

Теңдіктегі үлкендер айтқан-ды бізге: «Қаныштың туған жеріне келген сол сапары соңғы болды, ақылы дара біткен жан атаанамның алдындағы парызымды өтеуге келдім деп, үлкен-кішіні риза етіп еді. Сөйтсек, бейдауа дертпен ауырып жүріп, қоштасуға келген екен...»

СӘТБАЕВ ПЛАНЕТАСЫ

I

Бойына мысқалдап кірген дерттің алғашқы белгісі 1962 жылдың басында білінген-ді: ұлтабары тағамды талғап сіңіретін бір кінәратқа тап болғаны анық; ас соңынан денесі ауырлап қалады; қашан сол тарқағанша еңсесін көтере алмай мамырлап отырады. Шау тартқан қалпын бастапқыда созылмалы тұмауға жорыған. Көпке дейін елемей өзі тарқайдымен жүрді.

Ақыр аяғында ауырсынуы жиіледі. төзе алмады. Дәрігер досы, академик, профессор А.Н. Сызгановқа барып жайын айтты. Өзі еңбек ететін емханада мұқият тексерген ол кенет әлденеден қауіптенгендей абыржу аңғартты. «Қосымша тексерілу – сақтық үшін артық емес...» деген желеумен Онкология институтының жетекші дәрігері, профессор С.Б. Балмұхановқа қаралуды өтінді.

Амал қанша, үй-ішіне сездірмей, оған да қаранды.

– Қатерлі дерлік ештеңе жоқ, Қанеке. Ішегіңізде аздаған кінәрат бар... – Бұлдырата сөйлеген дәрігер-онколог көріп, біліп отырған ісікті толық ашпады. – Сәулемен емдеп, тарқатып жібереміз. Ештеңеге алаң болмаңыз. Оған болмаса, хирургтер сылып тастайды, досыңыз Александр Николаевич үшін бұл – жарым сағат жұмыс...

Көктем шықанша Кавказға барып, әл жиып келсем қайтеді?

– Тіпті жақсы, тура сөйтіңіз! – деді Сайым Балуанұлы.

– Келесі аптада-ақ аттанамын...

Бұл әңгіме наурыздың бас кезінде болған. Айтқанындай-ақ, Кавказ етегіндегі шипажайда бір айдай ем алды. Кисловодтың шипалы суы, нарзан

ванналары, әлде дәру ауасы жақты ма, бойындағы кінәрат іле-шала тарқап кетті. Бірер аптадан кейін

«Үлкен ершікке», он екі шақырым жердегі тау жотасына күн аралатып жаяу баратын ермегін қайта бастады. Демалушылардың сауық кештеріне де қатысып, көңіл көтерді. Саябақтағы фотограф демалуға келген қазақстандықтарды бәз-баяғыдай «Сәтбаевпен суретке түсуге» шақыратын пайдалы кәсібіне қайта кірісті.

Қайтар жолда Мәскеуге соққан. Қарбалас істермен бірер апта жүріп қалды, бір түні ұйықтай алмай мазасызданып шықты.

Бұл жолы қаралған орны депутаттарға да қызмет ететін Кунцеводағы Кремль емханасы (Ғалымның емхана ғана емес, Кремльге де кіретін тұрақты куәлігі болған) бірнеше күн мұқият тексеруден соң дәрігерлер консилиумы науқас күтпеген шешім естіртті:

– Ішегіңізде қатерлі ісік бар. Ота жасаймыз. Ауруханаға жатыңыз...

– Бірер күн ойлануға мұрсат беріңіздер...

Қонақүйге келген соң, әлем-тапырық болған көңіліне медеу таба алмай, өткен-кеткенді ойлап ұйқысыз өткізді. Ертеңінде Алматыға, кенже қызының үйіне телефон соғып:

– Мейізжан, – деген-ді амандасудан соң, – жайым болмай тұр.

Жұмысыңнан сұран да, Мәскеуге тездетіп жет!

– Жайшылық па, көке, денсаулығың қалай?

– Қатерлі ештеңе жоқ, балам. Қой, жылағаны несі? Үй болған ересек кісі сөйте ме екен? Менің шақырғанымды мамаңа сездірме, ақылдым!..

Әуежай басында танымал қос дәрігер – Сызганов пен Балмұхановты көрген сәтте-ақ Мейіздің беймаза жүрегі зырқ ете түскен: көкесінің төтенше шақыруы, ол аздай – атақты хирург-профессор мен онкология докторының мамыр мерекесі алдындағы Мәскеуге шұғыл сапары естияр перзентін қарадай шошытты...

Қаныш Имантайұлы астанада «Москва» қонақүйіне тоқтайтын. Алғашқы жылдары үшінші қабаттағы үш бөлмелі кең люкске түсіп жүрді. О кезде Мейіз жас, мектеп оқушысы. Бір жолы екеуі шұғыл келгенде, мейманхана қызметкерлері кешірім сұрап, оныншы қабатта үлкен бір бөлме барын, люкс босағанша сонда тұруын өтінді. Бұл 10-52 бөлме еді. Бөлмесі жалғыз болғанмен, іші айырықша кең, жарығы мол әрі ерекше көркемделген. Бәрінен де ғажабы – көшенің шуылы естілмейді, тып-тыныш. «Қалай, ұнай ма, балам?» «Ұнағанда қандай! Терезеге қарашы, бүкіл Мәскеу табан астында тұрғандай: Манеж алаңы, Александров бағы, Кремль, университеттің ескі ғимараты, Ленин мавзолейі... Көке, маған салсаң, ешқандай люкстің керегі жоқ. Осы бөлмеде-ақ тұра береміз...» Содан бері біраз жыл өтті. Қаныш Имантайұлы тек қана осы бөлмеге тоқтайтын болды. Алматыдан шығарда хабарлап қояды ма, мейманханаға келген бетте-ақ танымал кезекшілер осы бөлменің кілтін қолына ұстатады...

Осы жолы да Мейіз жолсеріктерін оныншы қабатқа бастап келді. Қысқа сәлемдесуден соң-ақ жым-жырт тыныштықта бірнеше минут өтті. Сірә, екі жақ та сөз бастауға себеп таппағандай... Соған да ыңғайсызданды ма, қос дәрігер мейманханаға жайғасуды сылтауратып іле шығып кетті. Сонда ғана Мейіз:

– Көке, бұл не жұмбақ? Әлгі кісілерді неге шақырдың?
Балаларымен ғалым әрқашан да ашық сөйлесетін.

Таисия

Алексеевнаға естіртпейтін сырларын қыздарына айтып, ақылдасып отыратын. Мейіз де соған үйренген. Шешесіне айтқысы келмейтін кейбір шаруаларын көкесімен кеңесуші еді. Анығында екеуі де мінезі шамшыл, дімкәсі молырақ Таисия Алексеевнаны аяғандықтан сөйтетін...

Соңғы жылдары көкесі ұшақпен ұшпайтын болды: қан қысымының өршіген кеселі... Мәскеуге тек қана пойызбен барады. Балаларының бірін, иә Таисия Алексеевнаны ертіп шығады.

Көбіне Мейізді. Тегінде, әке-шешесінің жолын кен барлаушы мамандығын таңдаған жас іздемпазға геология білгірімен бір купеде әлденеше тәулік бірге отырып, өз кәсібі жайында сұхбат құру да ерекше ғанибет іс (мұндай кеңшілікті Алматыда сірә да табасың ба?) Міне, бүгін де бүкіл өрен-жаранынан бір өзін оңаша шақырып отыр. Демек, қаншама ауыр десе де – әкесімен әңгіме бүкпесіз ашық болуға тиіс. Қызының «Бұл не?..» дегені де содан.

– Жағдайым мәлімсіз, жаным, – деді ол қызына тура қарап. – Одақ қана емес, дүние жүзіндегі мықты хирургтердің бірі деп танылған академик Вишневскийдің дербес емханасына барамыз. Дөйдің өзі қабылдайды, ертең консилиум. Ішінде болсын деп, досжар адамдар ғой, алматылық дәрігерлерді әдейі шақырдым. Сені де...

Мейіз теріс айналып кетті. Көз шарасын тұмшалаған жасты тоқтата алмасын сезіп, коридорға атып шықты. Таңертең жан көкесі бір-ақ ауыз сөз айтты.

– Балам, кешегідей осалдығыңды қайтып маған көрсетпе! Жаныма таяныш болсын деп алдырдым өзіңді! Шешеңді емес, сені шақырғаным содан, – деді

нықтап. – Бізбен бірге емханаға барасың, консилиумге де қатысасың. Қысқасы, менің ендігі көзқұлағым – сенсің, Мейізжан!

Консилиумда дәрігерлер пікірі екіге жарылды: бірі жедел операция жасауға кеңес берсе, екіншілері науқастың қан қысымының жоғарылығын, ауыр операцияны көтере алмайтындығын ескертіп, радиоактивті сәулемен емдеуге ойысты (соңғы пікірді айтқандар алматылық дәрігерлер болыпты). Тек бір ғана мәселеде – дерттің табиғатын анықтауда бәрінің де ойы бір жерден шыққан: асқазандағы ісік – аса қатерлі...

Сол күнгі басқосуда хирург-академик А.А. Вишневскийдің өктем уәжі жеңіп, науқас әскери госпитальда жата тұратын болды. Атақты дәрігер бір аптадай әзірлік жасап, операцияны өзім жасаймын деп кесіп айтқан-ды.

Аптаның аяғында ғалым қызына телефон шалып:

– Мейізжан, Жоғарғы Кеңестің гаражынан машина шақыр да, дереу мені алып кет, – деді. – Қысымым көтеріліп, түні бойы ұйықтамай шықтым...

Мейіз машина алып келсе, әкесі әзір отыр екен. Елге қайтуға бекінген, операциядан бас тартқан. Қонақүйге келісімен ел жаққа билет алдырды.

Алматыға олар екінші мамыр күні келген. Сырқаттанып қалғанын естіген жұрағаттары абыржулы екен, қарсы алуға тік көтеріле келіпті. Қан қысымы жолшыбай қалпына түсті, елге жақындаған сайын көңілі жайланды ма, сауығып кеткендей сергіп қалды. Вагоннан жайраңдап түсіп келе жатқан ақжарқын ғалымды көргенде, қарсы алып тұрғандар жамырай қуанып, үйіне дейін еріп барысты...

II

Геохронология жөніндегі бүкілодақтық комиссияның XII сессиясын 12-17 мамыр күндері Алматыда өткізуге КСРО ҒА-сы қаулы еткен. Сессияға басшылық ету төралқа мүшесі, академик Сәтбаевқа жүктелген-ді.

Денсаулығының жайын айтса, Қаныш Имантайұлын бұл міндеттен академия басшылары дереу босатар еді.

Бірақ сырқатын сылтаурату ғалымның ойына келмеген... Анығында Алматы мен Мәскеудің ресми қызметтерінің бірде-бірі оның қатерлі сырқаты жайлы ештеңе сезбеген (тегінде, бұл хақында ғалым ешкімге де жария еткісі келмеген; Онкология институтында радиоактивті сәулемен емделеді, бірақ жұртты дүрліктіріп емханада жатпақ емес, елеусіз деп қатынайды; үйінде де Мейізден басқа бір жан бұл туралы білмесін... Әкесінің тілегі солай: «Күллі туысты жаппай қамықтыру қажет емес, екеуміздің білгеніміз де жетеді. Еңсеңді түсірме, балам!» – деген).

Мамырдың аяғында (1962 ж.) академияның жаңа сайлауы жарияланған. Екі жылда бір соғып тұратын сайлау аса жауапты науқан, дау-дамайы да көп.

Президент бұл жұмыстан да сырт қалған жоқ, өз қолымен атқарды. Академия құрамына тағы да он төрт академик, жиырма бір корреспондент-мүше қосылды. Ал өзі бесінші мәрте президент болып бірауыздан қайта сайланды.

Емдеу маусым бойы жүрді, келесі айдың жаңасында науқас өзін әу бастан қараған қос дәрігердің алдына келеді. Рентген экранынан олар ғажап өзгерісті көреді.

– Сенсеңіз, Қанеке, ішекте ешқандай ісік жоқ (ішек ісігі туралы аңызды дәрігерлер ақырына дейін ұстанған). Тіпті ештеңе қалмаған сықылды!..

Бұл қарсаңда көңіл күйі шынында да сергек-ті. Ас тарауы жақсарған – ұлтабардың ауық-ауық ауыратыны, тас жұтқандай қатты болып сіресіп тұратыны да тарқап кеткен: «Шынымен құтылды ма? Бейдауа дерт деп жүрген кеселге ем қонғаны ма, әлде басқа бірдеме шығар?..»

Әрдайым кейінге ысырып, қолы тимей жүрген бір жұмысы – үйіндегі мұрағатты реттеу еді. Жезқазғаннан көшіп келгеннен беріде соған уақыт таппай қойған. Кітап шкафтарының сөрелері мен суырмаларында жылма-жылғысы қатталған қалпында жататын. Дені ғылыми қолжазбалар, кітаптардың өзі 14 мың шамасы! Әмбе солар жаңа үйге кіргелі тіпті былығып кетті...

(Осыдан төрт жыл бұрын Сәтбаевтарға Коммунист даңғылы (қазірде Абылайхан) мен Виноградов көшесінің қиылысындағы үлкен үйден бес бөлмелі кеңірек пәтер берілген-ді. Соғыс басталған жылы кірген үш бөлмелі ескі қонысынан Қаныш Имантайұлының кетуге құлқы жоқ-ақ еді, сол кезде өзі тап болған төтенше бір оқиға еріксіз көшірді: Орта Азия республикаларына кереғар мақсатпен келген АҚШ сенаторы сол сапарын тәптіштеп жазған ол: «КСРО-ның азиялық бөлегін мекендейтін халықтар Ресейге бәзбаяғыдай кіріптар, бұрынғы бодан қалпында тәуелді болып қалт-құлт еткен тіршілікте...» – деп көрген-білгенін бүркеусіз сипаттаған; американдық саясаткерге қарымта жасағысы келген Мәскеудегі дәйлердің бірі сол құрлықтағы әлдебір кеңесшіл-коммунист жазғышты КСРО-ға алғызып әлбетте қыруар қаламақы бергізіп, сенатордың ойдан шығарған әйдік «бопсасын» шынайы айғақтармен әшкерелеуді жобалайды... Американдық жағымпаз Алматыға келгенде, қарсы жоба Қауіпсіздік комитетіндегі «білгіштерден» туса керек, сол қонақты бір зиялының үйіне дәмге шақырып, шат-шадыман тұрмысын қаз қалпында көрсетуді бағдарламаға енгізеді. Ақылдаса келе таңдау академия президентінің шаңырағына түседі.

Қазақстан КП ОК-нің хатшысы Ыбрайым Тәжиев Қанекеңе телефон шалып, ғалым оны соғыстан бұрын, Балқашта инженер болған кезінен жақсы білген. «Қанеке, бір тілек айтқалы отырмын?!» деп, кабинетіңізде өтпек ресми сұхбаттан соң саяхатшы американдықты үйіңізге шақырсаңыз қайтедіге меңзейді. Ғалым үзілді-кесілді бас тартады...

Арада бірқанша уақыт өткен соң, ресми емес жағдайда кездескен әйдік хатшы, ғалым замандасына: «Қанеке, сіздің үйде Жезқазғанның кеншісі де, Баянауылдың малшысы да апталап жатады деуші еді. Американдық бір

жазушыға шай беруден бас тартқаныңызды түсінбедік, әлде жеңгеміз шау тарта бастаған ба?..» – деп әзілдесе керек. «Сіз әуелі, Ыбеке, менің үй жағдайымды біліп алып айтсаң еді!» – деп дүрсе қоя береді ғалым. Тәжиев мәртебелі кексенің кіді сөзіне таң қалып: «Оныңыз не жағдай?» дегенде, ғалым: «Мен соғыстан бұрын салынған үш бөлмелі ескі үйде тұрамын, жан басым – жеті адам. Оңаша орын жоқтықтан ертеңгі ділгер жұмысты балашағам ұйқыға жатқан соң асүйде отырып істеймін. Ал сіз сондай қысылшаң жағдайда тұратын академикті әрі академия президентін бетке ұстарымыз деп шетелдік қонаққа көрсеткіңіз келеді... Менің содан бас тартып, ЦК-ның білдей хатшысына масқараға ұшырайтын ақыл берген білгіштердің арандатуына көнбегеніме рақмет айтыңыз, Ыбеке», – деп ғалым өз басындағы кіріптарлық жағдаяттың күйкі шындығын естіртеді. «Ау, Қанеке, үй жағдайыңыз шынында солай болса – кінә өзіңізден...» деген хатшыға Қаныш Имантайұлы:

«Маған өзге жұрттан артығырақ жағдай туғызыңдар деп ешқашан да өтініш жазбаймын. Түсінікті ме? Жә, бұл сөзді осымен доғарайық!..» – дейді де, әңгімені кілт үзеді...

Бірір аптадан соң хатшының көмекшісі президент кеңсесіне кең үйдің құжатын алып келеді: даңғарадай бес бөлме; тұрмысқа шыққалы геолог ері және кішкентай Ескендірмен әкесінің үйінде тұрып келе жатқан Мейізге де сол пәтердің қарсысынан екі бөлме дербес тиеді. Сөйтіп, өмірінің соңғы төртбес жылында ғана академик Сәтбаев үйінде де дербес кабинетке ие болған-ды (қыс күндерінде бірақ оны пайдалана алмаған: бірінші қабаттағы машина жүретін арка соның астына дөп келгендіктен, кабинет суық түсті-ақ қырау басып, тоңазытқыш бөлмеге айналатын...)

* * *

Көңілдегі кірбің түрткі болды ма, қалайда, 1962 жылдың күзінен бастап, Қаныш Имантайұлы үйдегі мұрағатын жүйелеп, реттеуге кіріскен (ғылыми жазбаларын және барлық мұрағатын, кітаптарын ғалым ГФИ кітапханасына табыс етуді өсиет еткен).

Сол жылы академик Сәтбаев Жезқазған сайлау аймағы бойынша КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаттығына кандидат болып тіркелген-ді. Сайлаушылармен кездесуге Қаныш Имантайұлы ерекше ыждағатпен қарайтын, олардың талап-тілектерін орындауға да... Ал бұл жолғы кездесу әрдайым жанындай жақын Жезқазған жұртымен болмақшы...

Қарсақбай ауаткомының бұрынғы төрағасы ТӘЛКЕНОВ
АЛДАЯРДЫҢ әңгімесінен:

«Кеншілер қалашығында кандидатпен кездесу болды. Өзіміздің сүйікті Қанекең! Кездесуге халық көп жиналды. Кеншілердің мәдениет сарайына сыймаған жұрт дәлізден де анталап тұрды...

Сол күндері ол кісіні қонаққа шақырушылар да көп еді, бәрі де ескі таныстары – Үлкен Жезқазғанның іргесін көтеріскен жұмыскер достары, барлаушылар. Көп үйлерді өзі аралап, қарттарға сәлем берді. Ақыры дәмге шақырушылар тіпті көбейген соң Қанекең өзі: «Бәріңе барып үлгермеспін, бір жерге жиналыңдар, бір кеш бірге болайық», – депті.

Амал бар ма, солай істедік. Кеніштегі мейрамхананы иемденіп, қазақша дәм әзірледік. Кілең егде кеншілер, барлаушы карттардан қалғаны жоқ. Қанекең аса көңілді отырды. Бір мезетте мені қасына шақырып:

– Гүлжан қайда, неге келмеген? – деді.

Қисынсыздау сылтау айтып едім, күлді де: «Алдаеке, келінді алып кел. Гүлжанның күміс көмей үнін сағындым», – деді. Амал қанша, үлкен кісімен мейрамханада дуылдап отыру ұят болар деп ертпей кеткен зайыбымды алып келдім. Гүлжан сол күні бірталай ән айтты... Қанекең де қолына домбыра алып, әнге бассын! Шіркін, даусы қандай еді?!

Ғалымды мен Қарсақбайдан білемін. Партия, кеңес жұмысында жүргенімде талай-талай мәжілістес болғамын, академик Бардинмен келгенде де киіз үй тігіп, қарсы алғамыз. Көп жыл білсем де өте-мөте көңілді отырған кеші маған сол күнгі сияқты көрінеді. Сөйтсек, қайран Қанекең бейдауа сырқат екен ғой. Кім білген?.. Неткен рухы күшті, мейірімді жан десеңізші! Жан берісер ескі достарымен соңғы рет бас қосып

отырғанын біле тұрып, бір жанға сездірмей, ерекше көңілді болу? Жоқ, бұл керемет қайратты кісінің, дәті берік адамның ғана қолынан келетін қисапсыз ерлік...

Ертеңінде Қанекенді пойызға шығарып салдық. Жұрт көп жиналды. Қала басшылары, ескі жұмысшылар тіпті көп. Ғалым салон-вагонның баспалдағына көтерілген соң бізге қарап:

– Уа, Жезқазған халқы! Ескі достар, қимастарым менің! Осы жердің астындағы мол қазынаға кейбіреулер мұрнын шүйіріп, барлауды тоқтатып тастайтын қиын күндер естеріңде ме? Не деп едім мен сонда?.. Әне, сол! Үлкен Жезқазған атанып, жер астындағы қазынасы жария болып, сән-салтанатымен бой түзеп, көз алдарыңда жатыр! Кені анау – эшелондар тынымсыз жүйткіген, қаласы мынау аспанға бой созған! Ағайын, өтінемін сіздерден, ел байлығын көздің қарашығындай сақтап, қадірлеп ұстаңдар! Жезқазған қазынасы мол болғанмен, шексіз емес. Ал ол құрметтей білсең, талай ұрпағыңды жарылқар мол дүние! – деп қолын бұлғады да, іле ішке кіріп кетті. Көңілі босады-ау деймін, соңғы сөздерін зор тебіреніспен айтқаны есімде...»

Жезқазғанға соңғы келген сапарында ғалым ізбасар шәкірті, 1941 жылдан беріде кен барлау экспедициясын тапжылмай басқарып келе жатқан, жасы сарыкідір тартқан кексе геолог В.И. Штифановқа бірауыз ескерту жасаған:

– Вася, тым жақсы тұрмысқа үйреніп қалған сияқтысың, – деген-ді. – Жұмысқа бүйтіп тоқмейілсіп қарауға болмайды!..

Ұстазынан мұндай сөз естіп көрмеген Штифанов шоқ басқандай безектеп қалады.

– Сен, немене, Жезқазғанның мысы мың жыл қазса да таусылмайды деп жүрсің бе? Аузыңды аңқайтып қойып,

кеншілер ойына келгенін істейтін болыпты, мысы құнарлы қабаттарды ғана қазуға дәндеп алған. Кедей кенге менсініп қарамайды дейді. Бұл не сұмдық? Қысқасы, сол кесепатты білмегенсіп отырғаның маған ұнамайды, табиғат қазынасына аялап қарау керек! Құнары төмен кендерді қазатын етіп заңдастырып бермесең – Жезқазғанның жағдайы күндердің күнінде мүшкілге айналады, ойлан, тегінде. Таусылмайтын кен жер жүзінде жоқ!

Содан бір жыл бұрын, академияның көшпелі ғылыми сессиясын өткізе келгенде де ғалым осы жайында тебірене сөз еткен-ді:

«...Жезқазған ауданындағы мыс қорының тағы да молайып өскенін атай отырып, қазу кезінде оның орасан зор шығынға ұшырайтынын ескертуге мәжбүрмін. Жезқазған геологтары жөнсіз ысырапқа төзгісіз күрес ашып, қарсы тұруы шарт. Ал кешегі мәжілісте рудник геологы Иванов жолдас қазіргі кезеңде кеннің тек қана құнарлы жүлгелерін алу тиімді деп пәлсафа соқты. Еліміздегі мыс қорының шектеулі екенін жақсы білетін геологтың бұлайша сөйлеуі, меніңше, барып тұрған жауапсыздық. Мен оны зиянкестік деймін...

Гипроцветмет те кейінгі жылдары Жезқазған кені үшін таңғаларлық саясат ұстап келеді: құнары төмен кенді түгелдей шығысқа шығарып тастаған; ал сөйте тұра Қоңырат пен Бозшакөлге нақ сондай құнарды орташа кен деп кіріске алып, мән бере қарайды. Болгария үшін тағы да сол Гипроцветмет мыстың орташа құнары 0,4-0,5 пайыз кенді алуға болады деп жоба жасап береді. Міне, көрдіңіздер ме, ешкім түсінбейтін шым-шытырық, құбылмалы ұстаным. Сонда Жезқазғанның кінәсі не, кен көмбесіндегі миллиондаған тонна кедей руданы неліктен елемей керек? Меніңше, бұл әрекетті өздерінің дәрменсіздігін «Елімізге мыс керек!» деген ұранмен

бүркемелеп, бай қабатты ғана қазып, оңай олжа табуды көздеген адамдар жасап отыр. Бұл жайтты біз де жақсы білеміз, алайда оны Жезқазған қойнындағы мысты тезірек құрту арқылы емес, керісінше, кен қазу көлемін жоспарлы түрде өсіріп, жер қыртысындағы мыстың құрамын түгел алып әрі қазу технологиясын жетілдіру, үдемелі жаңа әдістерді қолдану жолымен өнім шығаруды еселеп көбейту арқылы өтеу керек... Ең бай жүлгелерді алуға тырысқандықтан Жезқазған қойнындағы барлық мыстың бестен бірі бұл күнде біржола жоғалып, жыныста қалып келеді... Ал өздеріңізге мәлім, аспаннан жауар мыс жоқ, техникада оны басқа металмен ауыстыра алмайсың. Ал санын ауыстыру да мыстың аздығынан туып отырған амалсыз шара. Демек, барды ұқсата білу керек, барланған мыс қорын түгел алып, оны ысырап жасаушылармен аяусыз күрес ашу қажет!...»

Жыл өткен жоқ, сол мәселені ғалым қайта қозғап отыр, сірә, жадында ұстаған. «Вася» деп еркелетіп әрі жанына тие сөйлеп, өзге емес, Штифановқа айтуының да мәні бар. Бұдан кейін оның тыныш ұйықтамасын білген соң сөйткен...

1963 жылдың көктемінде ол Алматыға келіп:

– Қанеке, өзіңіз айтқан мәселемен былтырдан бері Мәскеуге жеті мәрте барып қайттым. Кірмеген кісім жоқ, ашпаған есігім қалмады. Бірақ бітіргенім шамалы. Жезқазған үшін біз сұраған төмен шектегі құнарды ешкімнің бекіткісі келмейді. Не істеуім керек? Осының ақылын өзіңіз таппасаңыз, менің өрем бұған сірә да жетер емес, – деген-ді ағынан жарылып.

Академик ойланып қалады.

– Жуық маңда Мәскеуде бара алмаспын. Мұнда да жұмыстар көбейіп тұр, – дейді ақырында, – бірақ

Жезқазған үшін бармауға бола ма? Ешкімнің сөйлекісі келмесе жағдайымыз шынында да қиындаған екен...

– Дәл солай, сөйлескісі келмейді. «Отыз жыл бойы не қаздыңдар – әлі де солай болады» деген келеке уәжге ұрындым...

– Жарайды, Василий Иванович. Әрі дегенде біржарым айда менен хабар күт. Ең абзалы, қағаздарыңды портфельге салып, әзір отыр. Хабар алысымен Мәскеуге жетесің.

– Рахмет, Қанеке! – Жымиған Штифанов президентке қарап алақанын жаяды.

– Немене шаруаңды өткізіп алған соң тамағың жыбырлап кетті ме?

– Сіздің шақшаның насыбайы бөлек, көп болды атпағалы.

– Қуануға әлі ерте. Бітірген ештеңеміз жоқ. – Қаныш Имантайұлы әріптесінің алақанына насыбай салып, Қытайға барғанда сыйлыққа алған, агат тасынан қиылған әдемі шақшасының түбімен үстелді тықылдатты. – Есебіңді мұқият әзірле, Вася. Әріпшіл қағазқұмарлар ешқандай ілік таппайтын болсын!..

Еңбек Ері В.И. ШТИФАНОВТЫҢ әңгімесінен:

«Бір күні Алматыға барып қайтқаннан бір ай шамасы кейін, 1963 жылдың жазы екені анық, президент кеңсесінен күтіп жүрген жеделхат алдым. Тез қамданып, Мәскеуге ұштым. Қонақүйдегі өзіме мәлім бөлмеге телефон соғып едім, даусымды таныған Қаныш Имантайұлы:

– Ә, Вася, келіп қалдың ба? – деп қуана жауап қатты, әлденеге көңілді сияқты. – Сенің шаруаңды мен бастап та қойдым. Бүгін демал. Ал ертең, кешке таман бір дөйге қонаққа барамыз, ұқтың ба? Әзірлен соған!..

Ертеңінде жұмыс аяғында машина алып, қала сыртына тарттық. Жолшыбай білдім: соғыс жылдарында бүкілодақтық геологиялық қызметтің басында болған, бірауыз сөзімен небір күрделі істерді, талай кен орны, кеніштердің тағдырын шешкен мемлекет қайраткері, геолог Малышев жолдастың меншік дачасына келе жатыр екенбіз. О кісі – сол қарсаңда Бүкілодақтық қор комиссиясының төрағасы, кен барлаушылар сескене амандасатын беделді әкім. Қысқасы, мені әбден титықтатып, ұйқыдан айырған мәселенің кілтін қолында ұстап отырған «құдайлардың» бірі. Несін айтайын, Жезқазғанның келешек тағдырын шешуге ұстазымның қиыс жолды таңдағанына таңданып та келемін.

Екеуі көптен кездеспеген бе, кәдімгідей қол берісіп тұрды да, кенет құшақтаса амандасты...»

Бірнеше минут өзара амандық сұраумен өтті. Одан соң өмірден кеткен ескі таныс, кәнігі геологтарды еске алысты... Әлден уақытта үй иесі қонақтарына қарап:

– Қаныш Имантаевич, сені маған алып келген нендей кіріптарлық? Қандай шаруаға қарыздармын мен? – деді.

– Илья Ильич, өзіңізге жақсы мәлім: соғыс күндерінде өндіріс мысты қисапсыз көп сұрады. Сол үшін жанымызды суырардай болып дігірлеген әкімнің бірі – сіз. Керек дедіңіз – бізден қарсылық болды ма? Мен өзім де Балқаш зауытын бай рудамен қамтамасыз ету үшін Жезқазғанның ең шұрайлы кен қабаттарын нұсқадым. Өйткені уақыт талабы солай болды... Құдайға шүкір, қазір бейбіт кез. Рас, мысқа ділгерлік азайған жоқ. Қайта жыл сайын көбейіп отыр. Ондаған жаңа кеніштер ашылды. Бұрынғыдай жанталасқан қимылды тежеп, кен қазу технологиясын бұзбай, әрбір жүлгені «бай», иә «кедей» деп талғамай, жүйелеп алсақ керек-ті. Осыны жұрттың бәрі түсінеді. Кеншілер де теріс демейді. Бірақ орындар кезде ешкімнің елегісі келмейтіні неліктен?

Кеніш басшыларына бір күн болса да жоспар беру керек. Әмбе соны жан қинамай орындағысы келеді. Солай етіп, жасырудың керегі не, шаш етектен абырой-атаққа ие болып, Еңбек Ері атанып, орден тағып жүргендер де аз емес. Жезқазғанның бүгінгі халі осындай, қымбатты Илья Ильич... Бұл туралы мен жиналыс сайын айтып келемін. Бірақ менің сөзім – бұлжытпай орындайтын заң емес.

«Дұрыс айтасыз» деп мақұлдаған болады да, өз білгендерін әрі қарай жасайды. Мына Штифанов жолдас өткен жылдың қақ жартысын Мәскеуде өткізді. Бітіргені шамалы бірақ. «Гипроцветмет» қағаздарын тексеруге алыпты да, жылы жауып қойыпты...

– Жә, соншама неге абыржыдың? Мен білетін Жезқазған бұл ғасырға сыр бере қоймаса керек еді...

– Шынымды айтайын, Илья Ильич, – деді Қаныш Имантайұлы мұңая сөйлеп. – Күні ертең әлдеқандай бір білгіштің: «Сәтбаевтың істеп кеткенін көрдің бе? Жер-көкке сыйғызбай мақтаған дүниежүзілік кені бір ғасырға жетпей таусылып қалды!» деп жазғыруын естігім келмейді... Барланған кен, болжанған мыс қазына түгелдей алынуға тиіс! Яғни қазылуға тиімді кеннің ең төменгі құнары... Біз оны Гипроцветметке әзірлеген мәлімдемеде нақты көрсеттік. Жезқазған кені үшін ең төменгі меже де сол, бізге осыдан кем де, артық та керек емес, қымбатты Ильич!..

– Мұның да оңайға түспес-ау, Имантаевич.

– Сөйтсе де, Илья Ильич, өзіңіз көмек бермесеңіз, біз енді кімге барамыз?

– Жә, өзің келген соң бас тартуға бола ма? Еркіме қоясың ба, Имантаевич. Қаншама ұлы іске қатыстық, қаншама игілікті дүниеге келтірдік!.. Ал сіз, Жезқазған барлаушысы, – деп Штифановқа қарады, – есебіңізді

кеңсеге әкел. Көрейік не шығар екен? Жаңағы атағаның ақырғы меже ме?

– Иә, Жезқазғанның келешек тағдыры осы біз атаған соңғы құнарға байланысты...

Н.А. ФОГЕЛЬМАН, «Академик» очеркінен:

«...Соғысқа дейін-ақ, кен іздеу ісінің экономикасы зерттелмеген, ондай ілім әлі тұмаған жылдарда Сәтбаев Жезқазған кені үшін ең тиімді құнар 0,4 пайыз мысы бар руда деп көрсеткен-ді. Одан төменгі құнар кеншілер үшін тиімсіз, ал байырақ кенді жыныста қалдыру – қыруар металды біржола көму деген сөз... Бұл дау көп жылға созылып келіп, ақыры, 1963 жылы Гипроцветметтің күрделі есеп жасауымен бітті. Институт мамандары байыту фабрикасына түсетін кендегі мыстың тиімді құнарын осы заманғы есеп машиналарымен анықтағанда, таңғаларлық нәтижеге жолыққан: Жезқазған барлаушысы соғыстан бұрын көрсеткен меже!.. Мұны да Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми көрегендігі, болжау қабілетінің ерекшелігі, дара, яки феномендігі демеске лаж жоқ!»

* * *

Қыркүйектің бас кезінде химия өнеркәсібін жедел дамытуға арналған республикалық кеңес шақырылғанды. Академик Сәтбаев онда «Қазақстандағы химия өнеркәсібінің шикізат қорлары, оның жайы және химия ілімінің міндеттері» деген тақырыпта баяндама жасайды.

Денсаулығы бұл кезде де сыр бермеген.

Қазанның алғашқы күндерінде ғалым Алтайға аттанады. Өскеменде болады. Кенді Алтайдың атақты қорғасын-мырыш алыбын, титан-магний комбинатын, Өскемен, Бұқтырма ГЭСтерін көреді. Зырьянов,

Лениногор, Тышинка кеніштерінде болып, кен қазу жүріп жатқан участоктарды аралайды. Лениногор полиметалл комбинатының бір топ жетекші мамандары кен қазудың өнімді әдістерін өндіріске сәтті енгізген үздік еңбектері үшін сол жылы Лениндік сыйлық алғанды. Сыйлықтар комитеті өзінің төралқа мүшесі Қ.И. Сәтбаевқа жаңа лауреаттардың дипломын тапсыруды жүктеген. Бұл міндетті де ғалым осы сапарында орындайды.

Көп күндерге созылған дамылсыз жүріс шаршатты ма, әлде іштегі дерттің қайта білінген сағаты сол ма?.. Әйтеуір, Лениногор бауын аралап қайтқан кеште кенет лоқсып, біршама қиналады. Бірақ сапарын үзбейді. Алматыға келген соң ғана сырлас дәрігерлеріне көрініп, тағы да біраз күн радиоактивті сәулемен емделеді...

Алматыдан ғалым 1963 жылдың қараша айының 19-жаңасында аттанған. Бір купеде үшеу. Жиені, археолог Кемел Ақышев және көмекші серігі Бөпежан Аяпбергенов. Мәскеуде бірталай жұмыстары бар-тын. Ертерек барып, дәрігерге қаралу да ойында болған. Бірақ, барған бетте соған мұршасы келмеді...

Сол қарсаңда СОКП Орталық Комитетінің желтоқсан пленумына әзірлік басталған. Онда химия өнеркәсібінің жай-күйі, жедел өркендету шаралары қаралмақ. Химия шикізаты аса қорлы Қазақстанның рөлі бұл мәселеде ерекше, Ғылым академиясын басқарушы әрі іздеуші геолог атағы жұртқа мәшһүр академик Сәтбаевтың пікірі келелі кеңесте өзгеше құнды болмақ. Әсіресе қабылданар қаулының жобасын әзірлеп, жиынның бағытбағдарын анықтауда... Қысқасы, Қаныш Имантайұлы талай күн талмай отырып, СОКП Орталық Комитетінің химия өнеркәсібі бөлімінің басшылығымен үлкен жиынның дайындық комиссиясында еңбек етеді...

Желтоқсан пленумы да сол күндегі барлық жиындар сияқты үлкен дүбірмен өтті. Іле-шала КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессиясы басталды.

Сол қарсаңда Мәскеуге Таисия Алексеевна да жеткен. Уәде бойынша, сессия біткен күннің ертеңінде екеуі Кисловодқа демалуға аттанбақ. Емдеу жолдамасы – қолдарында, жол билеті де әзір...

III

Шаңқай түс мезгілі еді. Академиктер асханасында отырған ғалым кенет жайсызданып орнынан тұрып кетеді. Арғы түптен, тереңнен қозғалған ащы запыран демін тұншықтырып, бойын жайлап, әл-қуатын алып бара жатқандай. Бірақ президенттің кабинетінде өтпек төралқа мәжілісінен қалған жоқ. Тек ұзақ отыра алмады. Рұқсат сұрап шығып кетуге мәжбүр болды.. Лоқсуы мейманханаға жеткен соң да басылмады. Қан қысымы көтеріліп, халі сағат сайын ауырлай берді. Ақыры, таң ата жедел жәрдем каретасы науқасты Кунцеводағы үкімет ауруханасына жеткізді...

Консилиумдар едел-жедел шақырылады. Бірі операция жасауды мақұлдаса, екіншісі науқастың үстелден тұрмайтынын ашық айтқан. Ең соңғысы қаңтардың екінші жартысында жиналған-ды. КСРО Денсаулық сақтау министрінің пәрменімен шақырылған, әлденеше академиктер мен ірі профессорлар қатысқан білгірлер кеңесі бұдан арғы көмекке дәрменсіз екенін мойындаған...

Алғаш жығылғанда-ақ елден бірнеше адам ұшып келген-ді. Солардың алдыңғы легінде немере қарындасы Райхан Әбікейқызы Сәтбаева мен тұңғышы Ханиса – екеуі де медицина ғылымдарының докторлары. Одан соң қыздары – Шәмшиябану, Мейіз,

Мәриям, інілері мен күйеу балалары, жекжат-туыстары. Сырқаты жайынан хабарланған соң-ақ ежелгі достары да топтана келіп жатыр. Көпшілігі «жұмыспен жүрміз» деп сылтауратып келеді де, қасында бірер күн отырып, қинала қоштасып елге қайтады. Мәскеу ғалымдары, әсіресе геолог әріптестері де күн құрғатпай жиі келген...

Бәрі де сырқат қозғалысын шектеп, аурухана төсегіне «байлап» қойған кіріптар халін жеңілдетіп, кірбең тартқан көңілін аулау септігін тигізген. Әйтсе де... Өз күйтін ойлап өмір сүрмеген, ес білгелі күллі ғұмырын «Еңбек, тек қана игі еңбек!» деумен өткізген, адуын заманы да сөйтуге мәжбүрлеген бейнетқор тұлға сол күндерде де бой дертін күйттеп тыныш жата алмады. Көңілі хош көрген, араласуы қажет-ау деп білген үлкенді-кішілі жұмыстардың бәрімен де аста-төк шұғылданады.

(«...Қаныш Имантайұлының жұмыс үстінде ешкімге ымырашылдық жасамайтын қатаң талабы кей ретте оған дұшпан тауып беретін. Солардың бір Қазтүстіметалл барлау тресінің бас инженері Н.П. Скворцов еді. Білімі таяз, керісінше өзім білемдігі мол осы әкімсымақ ғалым қарсыласы ауырып жатқанда да тыныштық бермей, аяғынан шалудан тыйылмады. Ең соңғы арандату әрекеті: Қазақстан КП Орталық Комитетіне шағым түсіріп, сірә, сол жерден де түртпектегендер болғаны анық, Геология институтының өндіріске көмегін тексертіп, комиссияның кереғар тұжырымы бойынша, Министрлер Кеңесі Геология министрлігіне ГФИ-мен келісімшарт жасауға тыйым салған кереғар қарар дайындады, – депті институт директорының сол қарсаңдағы орынбасары Г.Б. ЖИЛИНСКИЙ осы кітап иесіне Магаданнан жолдаған 1981 жылдың 12 қыркүйек күнгі хатында. – Ал институтта бақандай 500 қызметкер, яки бүкіл

ұжымның қақ жартысы осы шарттан түсетін қаржыдан еңбекақы алатын-ды. Қаныш Имантайұлы ауыр сырқаттан басын көтере алмай жатса да, осы қастандықты қайткен күнде залалсыздандыруға тырысып бақты. Көңілін сұрай барған министрлерге, үкімет адамдарына сол мәселені тапсырудан жаңылған жоқ, ал олар: «Қам жемеңіз, Алматыға барған соң бұл қиянатты дереу түзетеміз!» десіп уәде береді, бірақ ешкім ештеңе жасаған жоқ. Ақыры, мен, үй-ішінің өтінуі бойынша, өмірімде тұңғыш рет Қаныш Имантайұлына өтірік айтып, опат болуынан екі-үш күн бұрын «Келісім шарттарға қол қойылды» деп жалған жеделхат жолдадым...

Мұның да аяғы әділетсіздікке ұласты. Министрлер Кеңесінің төрағасы Д. А. Қонаев Қаныш Имантайұлының табытының басында құрметті қарауылда тұрып шыққан бетінде институтқа өндіріс орындарының кен қорын өсіру ісімен шұғылдануға тыйым салған қарарға қол қойды. Бұл шешімнің кереғар іс екендігін дәлелдеудің азабын ақыр аяғында мен тарттым. Бір жыл әуре болып, әрең түзеттім...»

Ғалымды сол күндерде ерекше мазалаған тағы бір іс кен құрамындағы сирек ұшырасатын элементтерді анықтайтын микрозонд аспабы еді. Ол да кезінде институт директоры үшін бірталай бейнетке түсіп, қыруар валюта төлеп, Жапониядан сатып алынған өте қымбат, бірақ қажет жабдық-ты. Соны орнатуға шақырылған жапон шебері Алматыдан кетпей тұрғанда, жаңа құралдың барлық кілтипанын біліп, үйреніп алуды Қаныш Имантайұлы барынша тапсырып баққан...

Сірә, көкейіндегі мансұқ іске шексіз берілгендігі болар, қалайда геолог Сәтбаевтың қырық жылға тақау уақыт кен барлау қызметінде қажымай-талмай шұғылданған

және ең соңғы ісі де – бәз-баяғы Жезқазғанның келешек тағдыры болыпты: Жоғарғы Кеңестің сессиясы аяқталған күннің ертеңінде, сағат 11-де КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасарымен кездесуге келіскен-ді; мүдде еткен ісі – Жезқазған кен-байыту комбинатының директоры В.В. Гурбаны қабылдауға ала барып, комбинаттың көп жылдан бері өте сылбыр жүріп жатқан құрылысын жеделдету хақында мәселе қоймақ-ты;

Жазмыш оған жеткізбеді, бірақ сол шаруаны ауруханаға көңілін сұрай келген ескі достары Е.П. Славский мен П.Я. Антроповқа қиыла тапсырды...

* * *

...30 қаңтардың таңы шайдай ашық болып атты. Кешегі кіреуке тұман, бұлыңғыр бұлт та жоқ. Ұйқыдан сергек оянды. Шектеулі асты да тәбетпен ішті. Айнаға қарап, бет-аузын әрлі-берлі сипап жатты да, аурухананың шаштаразын шақыртты... Түнде қасында болған Таисия мен Ханиса демалмақ болып, мейманханаға кеткен-ді. Емдеуші дәрігердің бақылауымен мейірбике ертеңгілік емін жасап, палатаның оңашаланған кезі еді. Бас жағында отырған Мейізге көкесі:

– Саған бір қызық айтайын, – деп, қызының қолын төсіне қойып, мейірлене сипады. – Таң атарда ғажап түс көрдім. Біржосын қызық түс. Тыңдауға зауқың бар ма?

– Егер жақсы түс болса, көке.

– Тауда жүрген сияқтымын. Алатау ма, Баянаула, әлде Ұлытау ма? Әйтеуір, құз-жартастары ақар-шақар, шатқалы ұңғыл-шұңғыл биік тау. Қолымда геологтардың шарболат балғасы, сірә, кен қарап жүрсем керек. Қай тұстан қаптап шыққанын білмеймін, бір уақытта қарасам – алды-артым жалаңдаған аш бөрілер. Жұлып жегендей өршелене ұмтылып, әр

жерімнен бір тартып қалып жүр. Соншама қаскөйлерге қайтіп қарсы тұрасың – алдымдағы құзар биікке шығып кетпек болып, жанталаса тасқа өрмеледім. Бір мәрте оңбай сүріндім, қол-аяғымды тас жырып қан-жоса қылды. Әйтсе де жатып қалғам жоқ, жан-дәрмен ұмтылып, ақыры, бір жақпар тастың басына шығып кеттім. Қызықты қара, әлгі бөрілер маған жете алмай қалған соң, етекте шоқиып отырып, ал ұлысын, кейбірінің үні шәуілдеген итке ұқсайды... Ентігімді басып, айналама қараймын: кенет әлдеқайдан бір құс ұшып келіп, иығыма қонды. Қолыма алып қарасам – өзіміздің Қарашаңырақ, Бөкеш ағатайыңның қыран қаршығасы болғанын айтқамын саған... Иә, сол. Қаршығаны құмарлық билеп, үйрекке салғандай нұсқай жіберіп едім, ғажапты қара, қыран құс басымнан шыр айналып, әрлі-берлі қалықтады да, көз жеткісіз қиянға көтеріліп кетті...

«Кәл, кәл!» деп қанша шақырсам да, құсым қайтпады. Бұл енді қазақ ырымында аса жақсы емес, соған да өкініп, қаршығамды іздеп жоғарыға өрлей түсемін. Қызықтың көкесін сонда көрдім. Биік таудың үсті деп отырғаным кенет шексіз далаға айналады. Кәдімгі көдесі бұрқыраған, селеуі толқыған қазақ даласы... Тынысым кеңіп, біртүрлі демалып қалдым. Геологиялық саяхатта жүрген сияқтымын, соған да мәз болып, бар даусыммен шырқата ән салып жіберіппін. Әлдекім түртеді, оянсам, шешең екен. Ал не дейсің бұған?

– Меніңше, жақсы түс! Бірақ сен түске сенбеуші едің?

– Ал бүгін сенуге пейілмін. Әсіресе заңғар таудың басына шыққаным ерекше мерейленіп, бойым сергіп, елге, ауылға барып қайтқандай көңілденіп қалдым. Сірә, жуықта үйге қайтамызау деймін. Қасқырлар да бойдан қалмай жүрген дерт шығар, ал заңғар биіктің

кенет шексіз далаға айналғаны – қазакемнің ата ежелгі қонысы емес пе ол?..

– Шынында да, солай екен-ау, көке! Ендеше, жазыласың!

Дала – сенің ежелгі тынысың.

Күні бойы сергек жатты. Әсіресе ескі достары Е.П. Славский мен П.Я. Антропов келгенде одан бетер көңілденіп, қос министр сыйлыққа әкелген Маңғыстау түбегінің әкімшілік орталығы Форт-Шевченко (қазірде Ақтау) қаласының жаңа жобасы бейнеленген альбомды қызыға көріпті. Соны парақтап отырып, түбекті игерушілердің ауыз судан тарығып, қатты шөліркеген жағдайын есіне алыпты: «Түбектің жер асты қазынасы әлі-ақ әлем халқын таңғалдырады! Оған шүбә жоқ, достар... – дейді ғалым жігерлене сөйлеп. – Бұл өңірде тек тұщы су жоқ. Жаратушы хақ оған су орнына мұнай мен газды аста-төк құйған. Құдай тағала «ұмыт қалдырған» суды сендер беруге тиіссіңдер, тек қашан?..» «Жуық арада, Қаныш Имантаевич, алаң болма, теңіз суын тұщылайтын атомдық қондырғы салып жатырмыз. Соны енді сен үшін тездетіп, іске қосамыз! Өзіңе содан су алғызып, ауыз тигіземіз. Тек тезірек сауық...» – деседі министр достары. Қайран көңіл десеңші, соған да науқас балаша қуаныпты.

Геология докторы Мейіз Қанышқызы СӘТБАЕВАНЫҢ әңгімесінен:

«...Сол күні түске таман шәкірті Сәкен Шақабаев та келгенді. Дәрігер оны көкеме жібермеді. Мұңайған Сәкен Ержанұлы: «Қаныш аға жатқан шаңырақтың астында бола тұрайыншы...» деп қайтып кетпей, сірә, ұстазын көре кетуден үмітін үзбесе керек, ауыздағы дәлізде мәлиген қалыпта отырып қалды. Көкемнің жан қиналысын ұмыттырғым келді ме, білмеймін, бір

мезетте Сәкеннің ауызда отырғанын айтып едім, ол: «Неге күттірдіңдер, тезірек ертіп келіңдер!» – деп жасаң әріптесін көргенше асықты. Келешегінен үмітті шәкіртінің арнайы іздеп келгеніне қатты қуанды, ал Сәкен Ержанұлы Маңғыстау түбегінің мұнай қорын бұрнағы күні ВКЗ-да сәтті қорғап шыққанын айтқанда, оны бауырына тартып, мейірлене ұзақ құшып, жүзі жайнап: «Міне, нағыз азамат! Ел қамын, туған жердің тағдырын ойлаған жігіттер осылай істейді! Сусыз, нусыз шөл дала, қиян шет деп жүрген Маңғыстаудың даңқы көкке өрлейтін күні жақын екен, ол да Жезқазған сияқты дүрілдеп, атақ-дабысы жер жарған, ел үшін зор игіліктер жасайтын ғаламат өлкеге айналады. Оның қызықшыжығын, жастар, мына сендер, менің немере-шөберелерім көреді. Ең ғажабы, қазақ жерінің қойнында қандай қымбат қазыналар игерусіз жатқанын әлем біліп, шексіз сүйсінетін болады. Тек сұқ көзден аман болғай!..» – деп түбек қазынасын қайта-қайта айтып, ерекше мәз болды.

Түс ауа елден жеткеніміз осы деп, алматылық дәрігер достары А.Н. Сызганов пен С.Б. Балмұханов та келген-ді. Оларға да қатты қуанып, қос министр сыйлап кеткен жаңа қаланың келбеті бейнеленген альбомды көрсетіп, мұнай іздеуші шәкіртінің ерен жаңалығын мақтана айтып сүйінші сұрап, соған да бет-жүзі біржосын шырайланып рахаттана әңгімеледі. Дәрігерлер де сырқатының қатерлі шектен аман өтіп, бері қарағанын, министр досы ФРГ-ден алдырып берген дәрінің шипалы болғанын жарыса естіртіп, бірер аптада елге апарып, аяғынан тік тұрғызатынын қуана мәлімдеді. Мен де, көкем де сол уәжге имандай сендік. Әсіресе көкем алдағы тірлігіне құштарланғаны сонша, тәуір болысымен академик А.П. Виноградовты ертіп, Балқаш пен Қоңыратқа, одан соң Жезқазған мен Маңғыстауға апаратынын, Кенді Алтайды аралатып, ақырында

Қазақстан жерінде кездесетін сирек элементтер туралы, оларды өндіру жайында Алматыда ғылыми сессия өткізетінін, соған әзірлейтін баяндамалардың негізгі тақырыптарын, оларды кімдер жасайтынына дейін, тіпті өзі атаған мамандардың есімін маған дәптеріне жазғызды.

Сөйтіп, бұл күн де жабырқау жанын жадыратқан қызықты сұхбатпен өтті. Адал да жанашыр достары төндіре айтқан лақап уәжге қалтқысыз сеніп, шексіз қуанды. Кешке таман мен мейманханаға кетуге айналғанда, көкем:

– Мейізжан, неге екенін білмеймін, жидекке аңсарым ауып жатыр. Таңертең базарға соға келсең қайтеді?.. – деді.

– Жарайды, тіпті бірнешеуіне барамын, – дедім...»

Мейіз таңға жақын әлденеге елегізіп оянып кетті. Содан кейін ұйықтай алсайшы. Әрлі-берлі аунақшып біраз жатты да, апылғұпыл киініп сыртқа шықты. Ту баста Мәскеу базарларының біріне соғып, жидек қарамақ болған. Алайда әлденеге сыздаған жүрегі Кунцевоға қарай бұрып, сонда апаратын метро пойызына іліккенін жер астында зымырап келе жатқанда бір-ақ аңғарды.

Ол ауруханаға келгенде күн енді-енді көтерілген мезгілді, жан әкесінің есінен танып жатқанына бірер сағат болыпты.

Тынымсыз тықылдаған өмір сағаты жүрісін бәсеңдетсе игі еді, жоқ, тық-тық соғып, құрып қалғыр сүйір тілі кешкі беске минут сайын жақындап бара жатқан-ды...

«КСРО Жоғарғы Кеңесінің Төралқасынан, Мәскеу, Кремль, 1 ақпан, 1964 жыл.

КСРО Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы 31 қаңтар 1964 жылы ұзаққа созылған ауыр науқастан алпыс бес жасқа

қараған шағында көрнекті кеңес ғалымы, Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті, Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтардың иегері, КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты, КСРО Жоғарғы Кеңесінің Одақ советі төрағасының орынбасары, академик ҚАНЫШ ИМАНТАЙҰЛЫ СӘТБАЕВТЫҢ қайтыс болғанын қамыға қайғырып, кеңес халқына хабарлайды».

IV

Туған елі сүйікті перзентімен 3 ақпан күні қоштасты.

Ғалымның мүрдесі салынған табыт Абай атындағы мемлекеттік опера және балет театрына қойылған-ды. Асыл перзентімен ақырғы рет жүздесіп, ақырғы рет қош деуге келген халық нөпірі толассыз ағылуда.

Қарағандының кеншісі, Жезқазғанның барлаушысы, Кенді Алтайдың, Алматының жұмыскері, Баянауылдың малшысы... Қолдарына гүл шоғын ұстаған, жүздері қайғыдан түнерген орыс пен қазақ, украин мен неміс, өзбек пен қырғыз, тәжік пен түрікмен, ұйғыр мен корей... Ғалым мен жазушы, мемлекет қайраткерлері мен геологтар, шәкірттері мен замандастары, өнер адамдары мен академия институттарының ғылыми қызметкерлері... Бәрі де қызыл мауытпен көмкерілген табытта ұйықтап кеткендей маңғаз келбетте маужырап жатқан таныс бейнеге, ғұлама жүзіне қамыға қарап, ілби өтіп жатыр. Құрметті қарауылда – ежелгі достары, Мәскеу мен одақтас республикалардың ресми өкілдері – академиктер мен министрлер, облыстардан келген кеншілер делегациясы, партия, кеңес қызметкерлері...

«Таңертеңгі мезгіл еді. Шай ішіп отырғам. Қабырғадағы радиотабақ кенет өзге сөз құрығандай: «Қаныш Сәтбаев дүниеден қайтты» дегені. Біреу желкемнен түйіп қалғандай болды. Есімнен айрылып қалыппын, – деп егіле есіне алған-ды сол бір қаралы күнді байырғы

барлаушы Халық ТЕМІРБАЕВ ақсақал. – Бала-шағам дәрігерге жүгіреді. Есімді жиған соң ай-шайға қарағам жоқ, белімді буып, аэропортқа жеттім. «Қан-ағандай асыл жан дүниеден кетіп бара жатқанда мен кімін, зейнеткер шалдың саулығы, ғұмыры кімге дәрі деген кеуде ғой баяғы. Қан-ағаның ақ жүзін көріп, топырақ салайын...» Өзара келіскендей-ақ, ескі бұрғылаушылардың бірталайы аэропортта жүр, ал Алматыға билет жоқ. Штифановты ұстап алып: «Біз бармасақ сен де кетпейсің, самолет жалда!» деп қыспаққа алдық. Сөйтіп, сонау жылдарда бурабай басында тірлік еткен, жаңа өнерге үйреніп, жұрт қатарына қосылған ескі жұмыскерден он шақты адам Қан-ағанды ақтық сапарға шығарып салуға аттандық...»

Шартараптан келіп жатқан азалы жеделхаттар тасқынында есеп жоқ. Бәрі-бәрі соның қазақ халқының ұлы перзентінің дүйім жұртты сүйсінткен қадір-қасиетін сан мәрте қайталап, ауыр қазаға ортақтаса көңіл білдіріп: «Қаныш Имантайұлының ардақты есімі Кеңес халқының жадында мәңгі сақталады. Оның есімі Кеңестік Қазақстан тарихында, кеңестік ғылым шежіресінде өшпейтін алтын әріптермен жазылған...» – деген сөздер де сол көптің ортақ ойын білдірген жаппай қамығу нышаны. КСРО ҒАның төралқасы: «...академик Қ.И. Сәтбаевтың қазасы – бүкіл еліміз бен кеңес ғылымы үшін өте ауыр қайғы...» – деп қамығу жолдаса, бауыр етіндей қырғыз жұрты: «Бүгінгі қайғыны дәл бейнелер сөз жоқ. Өзінің жарқын да шабытты еңбек жолын, күллі ғұмырын сүйікті еліне, партияға, туған халқына қалтқысыз арнаумен өткізген асыл арысынан айырылған қазақ туыстарымыз қайғысына ортақ екенімізді білдіргіміз келеді», – депті. Сонау шалғай қиырдағы көгілдір Дунай жағасынан бұлғардың геологғалымы, ҒА-ның президенті И. Иовчев:

«Қаныш Сәтбаевтай әріптесімнен, досымнан, жақынымнан айырылған азалы шақта, сіздерге, бауырмал қазақ халқы, қатты қайғырып көңіл айтамын», – деп жеделхат жолдаған.

Мұндай азалы жеделхаттар жүздеген...

Бұдан үш жыл бұрын ұлы замандасын жерлеуге арналған қаралы жиында Қаныш Имантайұлы жан дүниесі сөгіліп тұрып:

– Мұхтар Әуезовтің есімі бұдан былай тарихтың еншісіне көшеді. Оны енді қазақ халқының ұлы перзенттері Абай Құнанбаев, Шоқан Уәлиханов есімдерімен бірге атайтын боламыз... Талай жылдар өтер, келешек ұрпақтың аузында ардақты Мұхаңның жарқын бейнесі әңгіме, жыр, ән болып, таңғажайып аңызға айналып, уақыт ұзаған сайын қайта-қайта жаңғырып айтыла бермек. Ал сенің асыл нұсқа, өлмес мәңгі шығармаларың болса, қадірлі Мұха, өзіңнің дара бейнеңдей, халық жадында, ұрпақтар алдында таңда туар Шолпан жұлдызындай әрқашан жол нұсқап, жарқырап тұрмақ!.. – деген-ді.

Нақ сондай ұлағат сөзді мәңгі ұйқыда жатқан асыл Қанекеңнің өзіне де айтар мезгіл туды. Қазақтың ұлт мәдениетінің қос бәйтерегі өмір жолын бастар шақта ел көгіне бір мезгілде шығып, ғұмыр бойы иық тіресе жүріп еңбек еткен еді, міне, енді тағдырдың жазуын қараңыз, жер бесікке де қабірлері қатарлас түсті...

* * *

Азалы күндер артта қалды. Барлық қайғылы, қаралы қазалар сияқты, аза көңіл шуақты күндерге ауды. Қайғы – мұңға, мұң – сырға айналды. Соның бәрін ешқашан да өшпейтін, өлмейтін мәңгі өмір жеңді. Адамзат қауымының даму, өсу заңы осы! Уақыт озып, тіршілік күйі жаңа сарын, жаңа буындарды өмір жолына шығарған шақта, көп жылдар өткен соң, ғалымның

қалдырып кеткен мұрасын сыни көзбен қарап,
салмақтап екшейтін, мән-маңызын, қадір-қасиетін
анықтайтын мезгіл туды...

Академик Сәтбаев дүниеден қайтқан жылы-ақ геолог
әріптесі, ғылым докторы, профессор В.С. Коптев-
Дворников: «Ол артына үш түрлі ұлы игілік қалдырып
кетті: Жезқазған – бір, Қазақстанның Ғылым
академиясы – екі, Геологиялық ғылымдар институты –
үш... Мұның үшеуінде де ғалым, коммунист, геолог,
қазақ халқының ұлы перзенті Қаныш Имантайұлы
Сәтбаев іргесін қалаған игі істерді әр қарай дамытуға
құлшынған мыңдаған адамдар еңбек етеді...» – деп
жазған-ды.

Қазыналы Жезқазған – ХХІ ғасыр иінінде де үлкен де
іргелі өндіріс ошағы. Ұлытау баурайындағы алып кен-
металлургия комбинаты ғалым өмірден озған жылы-ақ
академик Сәтбаевтың есімімен аталған-ды. Алайда?..

Қазақ КСР Министрлер кеңесінің 1964 жылғы «Қ.И.
Сәтбаев есімін мәңгі есте қалдыру туралы» қаулысы
бертінде өрескел бұзылып, Жезқазған кен-металлургия
комбинатынан негізін қалаушының есімі 80-жылдары
ешқандай қарар, жазба бұйрықсыз Қазақстан КП ОК-нің
жасырын мақұлдауымен түсіп қалғаны жұртшылыққа
мәлім. Демек, Қаныштай асылдың ең қомақты да басты
мұрасы қастандыққа ұшыраған. Өкініш те осы: сол
қиянат осы күнге дейін түзелген жоқ, ғалымның жүз
жылдық тойы қарсаңында жезқазған кеншілерінің неше
мәрте өтініші, осы кітап иесінің сол мезеттегі үкімет
басшысынан (Қ.И. Сәтбаев мерейтойын өткізу жөніндегі
комиссияның төрағасы) мәжіліс үстінде қадала
сұрауымыз да нәтижесіз аяқталды...

Алайда Қанекең қолымен әскездікпен һәм бекем
сомдалған келелі іс өшкен жоқ: Жезқазған
қолатындағы ондаған үлкендікішілі шахтылар,

қазаншұңқыр, кен байыту фабрикалары, алып мыс зауыты, соларға қызмет ететін сан тарам қосалқы өндірістер (рас, Оңтүстік Кореяның «Самсунг! Компаниясына жалға беріліп) бүгінде де бұрынғыдан да зорайған деңгейде өнім беруде; демек, Үлкен Жезқазғанның мыс қоры жөнінен дүние жүзіндегі үш алыптың бірі екендігі ХХІ ғасырда да Қаныш болжаған қалпында қалып отыр... Әлбетте, Жезқазған қаласының, оның Сәтбаев атанған кеншілер қалашығының көлемі де, көркі де ерекше өсіп, оның іргесін қалаушы жобалаған, бір кезде қиял сияқтанған тамаша келбетке енгені – өмір шындығы. Жаңа қалада мыс өндірісінің ғұмыр тарихын мұрағатпен баяндайтын мұражай жұмыс істейді, оның бір залы геолог Сәтбаевтың Ұлытау қазынасын ашудағы ұлан-ғайыр еңбегін әйгілеуге арналған (Қаныш Имантайұлы отбасымен 12 жыл тұрған Қарсақбайдағы ескі үйде ғалымның мемориалды-тарихи мұражайы орналасқан). Мұражайды көріп, бұрынғы кен басқармасы ғимаратының алдындағы кең алаңға шықсаңыз, ғалым атындағы ат шаптырым кең даңғылға, соны қуалай салынған жаңа қаланың айшықты үйлеріне толғана көз тастап, көңіл құсы одан да әрі асып, өндіріс ошақтарын өрлеп барып, күллі Ұлытау атырабына мейірлене қарап тұрған Қаныш Сәтбаевтың тастан қиылған алып тұлғасын (мүсіндеушілер – Ж. Қалиев пен Т. Сағындықов) көресіз. Көресіз де сол тұлғаның ойарманы ширек ғасырда жүзеге асқанына тәнті боласыз. Бір кезде жалғыз өзі тыным көрмей шыр-пыр болған ісі ондаған жыл бойы кешегі Кеңес Одағын көркейтіп қана қоймай, өз Отаны – Тәуелсіз Қазақстанды байытуға да қомақты үлес қосып отырғанына шексіз сүйсінесіз. Бұл да өмір шындығы!..

Қазақ КСР ҒА-ның Геологиялық ғылымдар институты да Қ.И. Сәтбаевтың есімімен аталған. Шындығында Қаныш

Имантайұлының жарқын бейнесі, ғалымдық қолтаңбасы Еңбек Қызыл Ту орденді ғылым ошағының маңдайшасына орнатылған мемориалдық мәрмәр тақтада ғана емес, әрбір сектордың, зерттеуші геолог-ғалымдардың ғылыми еңбегінде, үлкенді-кішілі істерінде, ашқан жаңалықтары мен кен орындарында, рас, біршама ықшамдалған деңгейде дәурен сүріп келе жатқаны – даусыз шындық. Себебі бұл ғимараттың шаңырағының астында академик Сәтбаев іргесін қалап, қолымен сомдаған, үлгі-ұлағатын таратқан Қазақстан геологтарының металлогения мектебі жұмыс істейді.

Сәтбаев институтының алдындағы қазірде Ш. Уәлиханов атындағы тік көшені бойлап, жоғары өрлейсіз. Сәлден соң «құйрықты жұлдызға ұқсап ағып өткен» жас Шоқанның бойшаң мүсініне кез боласыз. Оның алдында – Қазақстан Ұлттық ҒА-ның зәулім ғимараты. Гранит баспалдақпен екінші қабатқа көтерілесіз. Сол сәтте өзіңізге маңғаз келбетпен барлай қарап, «Осы ордаға қандай келелі ғылыми іспен келдің, не әкелдің, берерің не?..» дегендей емеурінмен бойың мен ойыңды шамалап, қасқайып отырған, маңдайы жарық Қаныш Имантайұлын көресіз (мүсінші Е.В. Вучетич).

Қандай да ұлының ой-ауқымы, ғұлама тұлғасы, жасап кеткен ісінің мәні өзі бар кезде, иә, сол игілік ірге тепкенде білінбей, көп жылдан соң, бірнеше ұрпақ ауысқан уақытта айқындалып, өз бағасын алуы – өмір қағидасы.

Жоғарыдағы үш игіліктің ғұмыр жолы солай болды, берік те мәңгі қаланғандығын дархан өмір көрсетті...

Қаныш ұлының қаһармандық ерлікке пара-пар төртінші заңғар ісі – Ұлы Отан соғысының ең ауыр кезеңінде Жезді кенішін жедел ашқызып, Оралдың металлургия өндірістеріне аса ділгер шикізат тауып беруіне қоса,

Жезқазғанның аса құнарлы мыс кенін Балқаш зауытына тәулік сайын эшолондап жөнелтуге мұрындық болғандығы. Нәтижесінде әскери мақсатқа қажет құрыштық марганецтің үштен екі бөлігі, мыстың үштен бірі Ұлытау атырабындағы кен қоймаларынан өндірілген. Қазақ ғалымының осы еңбегі сол кезде де, қазірде де лайықты бағасын алған жоқ. Ұлы Отан соғысының төрт томдық тарихында бұл деректер бадырайта жазылғанмен, соны жасаушының есімі түсініксіз себеппен аталмай қалған...

Қарағанды атырабында бүгінде де жұмыс істеп тұрған үлкенді-кішілі барлық өндіріс ошақтары және Жәйремге дейінгі ірі кеніштер, демек, осы өлкедегі күллі жылу-қуат стансалары, қалалар мен елді мекендер (бұлардың ішінде Қарағанды, Екібастұз, Теміртау және Астана сияқты үлкен шәрлер де бар) пайдаланып отырған мол су Ертістен жарма арқылы алынады. Осы игілікті өмірге келтіру үшін Қаныш Имантайұлы өзінің отыз жылдай ғұмырын сарп етіп, Сарыарқа қиырында мәңгі өлмес және дүниеде теңдесі жоқ алып құрылыстың дүниеге келуіне дәнекер болған.

Ғұламаның бесінші ерлігі бұл.

Маңғыстау түбегі мен күллі Атыраудың бүгінде дүние жүзін таңғалдырып әрі қызықтырып жүрген қисапсыз мол мұнайын, газ қоймасын ашудағы академик Сәтбаевтың көрегендік жорамалы, сол оқиғаны тездетудегі қам-қарекеті де бір адам үшін, сірә, тарихта қалуға жетерлік ұлағат. Оны біз ғалымның халқына қалдырған алтыншы мұрасы дейміз!..

XXI ғасырда өмір сүретін ұрпақ үшін, бәлкім, одан да алыс уақыттың – үш мыңыншы жылдардың білімдар қауымына ұлы Қаныш қалдырған ең өзекті һәм жетінші ісі жоғарыда аталған ғылыми еңбегінен тарайды, ол болса – ГФИ-дың қорында сақтаулы «Орталық

Қазақстанның металлогениялық болжам картасы». Қандай да ілім және оны өрістетушілер ешқашан да бір орында тоқтап қалмайды, бұл – табиғи заңдылық. Қаныш Имантайұлы өмірінің соңғы кезеңінде әлемдік геология білгірлерінің алдыңғы легіне қосылып, күллі адамзат қауымының зиялы өкілдері ХХ ғасырдың орта шенінен беріде (бәлкім, одан да әрі замандарда) қызыға зерттеп, қайткен күнде білуге тырысқан күрделі мәселе – ЖЕР ПЛАНЕТАСЫНДА ПАЙДАЛЫ КЕН ҚАЗБАЛАРЫНЫҢ ЖАРАЛУ ЖӘНЕ ОРНАЛАСУ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫН АНЫҚТАУ ІСІНЕ белсене кіріскенін біз ілгеріде біршама сөз еткеміз.

Жаратылысты танып-білу – тегінде шегі жоқ іс. Геологиялық ізденістерге де, шекара қойып, оның шалқар кенділігіне шәк келтіруге болмайды. Қазақ ғалымы нақтылы барлаумен ғұмырбақи шұғылғандықтан шығар, өзіне шектеулі мақсат қойып, Жер ғаламшарының даму тарихын 1,5 – 2 миллиард жыл көлемінде, яғни өте көне және аз зерттелген кембрий дәуіріне дейінгі аралықтың құпиясын ашуға ниеттенген. Өйтетін себебі: Орталық Қазақстан бойынша (күллі Сарыарқа атырабының кіндік жоны деп түсіну шарт) академик Сәтбаев мектебі оны 0,6 миллиард жыл шамасында, яки ерте палеозой дәуірінде түзілген кен орындарының заңдылықтарын болжау арқылы сәтті шешті; сол үлгіні енді одан да әрірек жатқан дәуірлерге қолданып көрсе ше?!.

1997 жылы Алматыда, «Ғылым» баспасынан жарық көрген, «Академик Қ.И. Сәтбаев және әлемдік геология ғылымы» аталған таңдаулы ғылыми еңбектер жинағында баяндалған ұйғарымға үңіле қарағанда аңғарғанымыз – Қаныш Имантайұлы күрделі мәселенің күрмеуін шешуге жақын болған, Ресей және Еуропа ғалымдарының бұл жайындағы ізденістерімен салыстырғанда, ол көш ілгері алға шығып, ал кейбір тұжырымдар бойынша әлемдік алып тұлға В.И.

Вернадскийдің жаратылыстың тегі хақындағы таңғажайып болжамдарымен жанасар тың ойлар білдірген. Мұны біз маңдайымызға біткен біртуар асылымыздың кемеңгерлікпен толғап, тек аяқтай алмай кеткен сегізінші биігі дейміз.

* * *

Ғалым дүниеден өткен соң-ақ оның есімін мәңгі есте қалдыру мақсатында бірталай игі шаралар жүзеге асты.

Туған өлкесі Баянаулада қоғамдық негізде (қазірде мнемлекет қарамағында) мұражай ашылып, өзінің атажұртындағы

«Шадыра» кеңшары, Семей облысының бір шаруашылығы ғалым есімімен аталды; Балқаш көлінің айдынында «Академик Сәтбаев» кемесі жүзе бастады. Қаратаудың ванадий кендерінен ашылған жаңа минерал «Сатпаевит» делініп, Жоңғар Алатауында жаңадан игерілген мәңгі мұздақ пен асқар шыңға да ғалым есімі берілді. Алматы мен Кентаудың, Қарсақбай мен Арқалықтың, Ленгір мен Құмкенттің, Түркістан мен Арыстың, Баянауылдың және өзге де көптеген елді мекендердің, қалалардың 16 орта мектебіне ғалым есімі қосылып, Қазақстанның оншақты қаласы – Алматы, Қарағанды, Семей, Балқаш, Атырау, Тараз, Қызылорда, Көкшетау, Павлодар және Жезқазғанның даңғыл көшелері қадірменді перзентінің атын иемденген-ді. 1967 жылы Мәскеудің Төңкеріс мұражайының екінші қабатында қазақ ғалымы, академик Қ.И. Сәтбаевқа арналған жаңа стенд қойылды: жоғарыда – ғалымның келісті үлкен суреті; оның астында – төрт Ленин ордені және II дәрежелі Ұлы Отан соғысы ордені; төменіректе – Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтардың дипломдары; олардың қатарында – депутаттық және Кремльге кіретін тұрақты куәліктері; өмірбаяндық әр түрлі құжаттары, ең төменде – ол ашқан кендердің

минерал үлгілері; академиктің ең басты ғылыми еңбектері... (Сүйсінерлік жайт: 2003 жылдың жазында Мәскеуге жол түскенде мен «Ресейдің ең жаңа тарихы» атанған сол мұражайға әдейі барып, Қаныш ағамызға арналған қабырғаны бұрынғы орнынан тауып, қатты сүйсіндім. Демек, Ресейдің зиялы қауымы, РАН академигі Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми мұрасын, ардақты есімін ұлықтаудан ХХІ ғасырда да жаңылмаған). Ғалымның туғанына 90 жыл толған қарсаңда өзі іргесін бекемдеген ҰҒА-ның Бас ғимаратында мұражай ашылды...

Біртуар перзентіміз өмірден озған соң-ақ оның ғылыми мұрасын жариялап, ұлағатты ғұмыр жолын көпшілікке паш ету ісі өріс алған-ды. Алғашқы кезекте «Академик Қ.И. Сәтбаев» деп аталған естеліктер жинағы орыс тілінде жарияланса, 1967-1970 жылдар аралығында ғылыми таңдаулы еңбектерінің бес томдығы жарыққа шықты. Бір топ әдебиетшілер – Қажым Жұмалиев, Ебіней Бөкетов, Алексей Брагин, Төкен Оразов және осы ғұмырнама иесі, әрқайсысы өзінше ізденіс жасап, Қаныш ғұламаның асыл бейнесін әдеби сомдау әзірлігіне кірісті. Солар толғаған кітаптардың алды жарық көрді: А. Брагиннің «Сокровище медного купола» атты хикаяты, Т. Оразовтың «Бала Қаныш» естелігі және менің «Туған жердің асылы» атты деректі әңгімелер жинағым оқырман қолына тиді. Қаламы қарымды, қазақша да, орысша да бірдей көсілте жазатын, Сәтбаев ілімін металлургия саласында сәтті өрістетіп, өзіндік дара мектеп түзген академик һәм жазушы Е.А. Бөкетовтің құлашын кеңге сілтеген шығармасының алғашқы бөлімі – «Жас Қаныш» туып, қолжазбасының орысша әдебиет білгірлерінің тезіне ұсынылды. Ал менің он жылдан астам уақыт жұмсап қинала толғаған, «Жазушы» баспасының тапсырмасымен «Жайсаң жандар» сериясының

беташар кітабы ретінде жарық көрмек «Қаныш Сәтбаев» аталған деректі туындым, ғылыми, әдеби қауым сарапшылары тарапынан толық мақұлданғанына қарамастан 1975 жылдың күзінде Қазақстан Кп ОК-нің кенеттен тыйым салуымен терімде тоқтатылды. Соның алдында, бір жыл бұрын Шәмшиябану Қанышқызы құрастырған естеліктер жинағы «Қаныш аға», «Қазақфильм» киностудиясы әзірлеген екі бөлімді деректі фильм «Академик Сәтбаев» та нақ осындай түсініксіз «тәркіге» ұшырады. Дәлелге айтылған уәж – «Қ.И. Сәтбаевтың еңбегін шексіз ұлықтап, дара тұлға жасауға болмайды. Тегінде, бұл – ұлтшылдыққа соқтыратын қауіпті талап, әмбе кеңестік идеологияға сиыспайтын кереғар іс...»

«Академик Қ.И. Сәтбаевтың қоғамдық ғылымдардағы мұрасы» деп атаған ғылыми кітабында тарихшы Ғ.О. Батырбеков (Шәмшиябану Қанышқызының ғалым перзенті) осынау келеңсіз қиянат жайында: «12 жыл бойы ғалымның ғылыми еңбектерін жариялау, насихаттау түгілі, есімін атауға, әдеби шығармалар жазуға, тіпті Ұлттық ғылым академиясын құрудағы тарихи қам-қарекетін көрсетуге республика басшылары тарапынан жасырын түрде тыйым салған әділетсіздік орын алды. Бұл туралы масқара айғақтар мен материалдарды көптеп келтіруге болады... Тек 1987 жылы ғана жөн-жосықсыз шектеу тоқтап, туғанына 90 жыл толуына байланысты Қазақстан үкіметінің «Қ.И. Сәтбаевтың есімін мәңгі есте қалдыру туралы» қосымша қарары қабылданып, ғалымның ғылыми мұрасын зерттеу, кең түрде насихаттауға жол ашылды...» – деген уәжінің бір сөзін де теріске шығаруға болмайды.

Ащы болса да кешегі өмірімізде жолды болған, осы жолдардың иесі де ұзақ жылдар өз басынан кешкен ащы шындық.

Қазақстан КП ОК-нен әділдік іздеген ұзақ әрекетім сәтсіздікке ұшыраған соң, амал қанша, сол ғұмырнаманы мен 1980 жылы Мәскеуде, Қаныш ағамыздың рухына адал достары П.Я. Антропов және Е.П. Славскийдің көмегімен орыс тілінде, Мәскеудің

«Молодая гвардия» баспасының әлемге әйгілі «ЖЗЛ» топтамасынан 100 мың дана таралыммен жарық көрді. Сол кітаптың құлыпқа түскен ана тіліндегі алғашқы нұсқасы он жыл бойы қозғаусыз жатып, біршама ұлғайған көлеммен Алматының «Жалын» баспасынан 1988 жылы жарияланды.

Ұлт тарихының дара тұлғасын ардақтау турасында Е.П. Славский 1981 жылы, менімен сұхбат үстінде: «Сіздер, Қазақстандықтар, көңіліңізге келмесін, турасын айтайын, қандай ұлы адамды жоғалтқандарыңызды әлі сезінген жоқсыздар. Қаныш Имантаевичтің шынайы қадір-құрметін бұл ғасырда жете біліп, терең ұққандар қазірде тіпті азайды. Сірә, оған лайық әділ баға ХХІ ғасырда берілер, бәлкім, соның бас кезінде... – деп, Ефим Павлович қынжыла басын шайқап, сөзін былай түйіп еді. – Мен оны көре алмаспын. Бірақ нақ солай болатынына титтей де шүбәм жоқ!..»

Маймөңкесіз айтқанда, Қаныш ғұламаның еңбегіне, асыл рухына жасалған соншама қиянаттың түп себебі – «тоқырау заманы» атанған уақытта ел билігін ширек ғасыр қолында ұстаған Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың Қазақстан тарихында дара тұлға атанып бір өзі тұрып, өзгелердің елеулі еңбегін, есімін де ел жадынан сызып тастамақ болған өзімшіл ерсі әрекетінен өрбігені анық.²¹ Бұл жерде оны қайталаудың жөні жоқ. Шындығында нақ осы келеңсіздік жайында, ҚР Президенті Н.Ә. НАЗАРБАЕВ 1999 жылдың 25 қараша күні Павлодар қаласында Қ.И. Сәтбаевтың жүз жылдық мерекесіне байланысты шақырылған мәжілісте: «Өздеріңізге мәлім, дарындыларды күншілдер қудалап, кемеңгерлерге күн көрсетпеген кертартпа қоғамда өмір сүрдік. Қ.И. Сәтбаевтың басынан кешкен түрлі сүргіндер, жазалаулар, ең аяғы ұлы еңбектің лайықты бағасын алмау себебі де осында. Сондықтан да біз келешек ұрпаққа ұлағат ету үшін оның ғылыми

еңбектерін, асыл сөздерін, ғұмыр жолын кеңірек насихаттауымыз қажет, жас жеткіншектер біздің халықтан осындай алып тұлға туғандығын білуге тиіс... – деп өткен өмір шындығын бадырайта айтқаны жұртшылыққа мәлім. Елбасы сол күнгі мәжілісті былайша түйіндеген: – Менің кәміл сенген ойымша, Қаныш Имантайұлы Сәтбаев – кешегі Кеңес Одағының ұлы адамдарының бірі ғана емес, жылнамаға көшпек ғасырдың ұлы тұлғасы. Данышпан перзентіміз Одақ көлеміндегі ең озық геология мектебін берік қалап кетті. Қазақ қауымынан мұндай биік деңгейге көтерілген одан асқан тұлғаны мен білмеймін!..»

Бір жайт шүбәсіз анық: ғалымның өмірі алпыс бес жылмен шектелсе, мәңгілік ғұмыры туған халқымен бірге жасап келеді, әмсе солай жалғаса берсе игі!..

Иә, Қаныштай шын асылдың үлгі-ұлағаты ел жадынан өшпейді. Ғалымның шәкірті, Қазақстан геологтарының екінші толқынының аса дарынды өкілі, академик Шаһмардан Есенов 1969 жылы: «Жыл артынан жыл өтер, уақыткеруені тоқтаусыз ілгері аса берер. Қаныш Имантайұлының ардақты есімі болса, талай ұрпақтың жадында сақталар да жатталар. Қазақ халқының ұлы перзентіне деген махаббаты еш уақытта суымайды!..» – десе, 1999 жылдың сәуірінде ЮНЕСКО-ның Бас директорының орынбасары, ғылым докторы Патрисιο Берналь ұлы перзентіміздің Алматыда өткен жүз жылдық салтанатында: «Қазақстанның ғылымы мен мәдениетіне ол зор үлес қосты. Сонымен-ақ біртуар ғалым әлемдік ғылымды құнды жаңалықтармен құнарландырды. Сол себептен біз де қазақ халқының кемеңгер ғалымы Қ. И. Сәтбаевтың есімі мен артында қалған мұрасына ерекше құрметпен мән беріп отырмыз...» – деген-ді.

Жоғарыда біз саралап та, даралап та келтірген, екі құрлық қана емес, екі заман, екі қоғамның саңлақ ғалымдарының жүрекжарлы топшылауы жария болу аралығында, байқасаңыз, аттай отыз жыл жатыр. Демек, Қаныштай шын асылдың тозбас ұлағатына, ғылыми мұрасы мен қайраткерлік өнегесіне, азаматтық зор тұлғасына, қаншама тосқауыл, қастандық әрекеттер жасалса да, Уақыт табы түспей, қаз қалпында сақталған. Соған айғақ тек қана соңғы он бес жылда туған елінде жүзеге асқан алуан игіліктер...

Солардың ең бастысы – ҚР үкіметінің өтініші бойынша, дүние жүзі халықтарының руханият ұйымы ЮНЕСКО 1997 жылдың қараша айында Парижде өткен Бас конференциясының 29-құрылтайында қазақ ғалымы, академик Қ.И. Сәтбаевтың туғанына 100 жыл толу мерекесін тойлау жөнінде арнайы қарар (№ 234-10) қабылдады. Соған орай ҚР-ның Премьер-Министрі Н.Ө. Балғымбаев бастаған мерекелік топ құрылып, ұлтымыздың мерейін биікке көтеріп, ғылыми таным-өресін дүние жүзіне әйгілейтін шаралар өткізудің қамына кіріскен-ді... Сонымен-ақ, шынтуайтын айтқанда, ғалымның орыс досы, оның биік рухына адалдықтан айнымаған замандасы, мемлекет қайраткері А.П. Славский марқұм көрегендікпен меңзеген Уақыт – «Сәтбаев заманы» туған-ды. Әлбетте, оны қайыра туғызған – «Біз, қазақ ежелден еркіндік аңсаған!..» деген әнұранмен әр таңды атыратын, яки қазақ елінің көп жылдар зарыға күткен тәуелсіздік заманы. Олай болса, өз уақыты қаншама марапаттаса да жеріне жеткізе танымаған ұлымызды, қайыра ашып, қайтадан зерттеп, төбемізге көтеретін кеңбағал заманға жеттік.

* * *

Ғалымның жүз жылдық тойы Жер планетасының екі құрлығында зор марапатпен өтті. Алматыда басталған мерекенің салтанатты шеруі Бішкекте, Ташкент, Бақы, Ашғабад пен Душанбеде, Ресейдің Том, Новосібір, Омбы, Саратов, Астрахань, ең соңында Мәскеудің бас ғылым ордасында жалғасты. Әрине, қазақ ғалымының ғылыми мұрасына деген тамаша құрметтің төресі ЮНЕСКО-ның Бас штабы орналасқан Парижде көрсетілді: бір ғажабы, халықаралық руханият ұйымы оны тәуелсіз Қазақстан Республикасының бүгінгі ғылыми деңгейін, сол салада қолы жеткен жетістігі мен табиғат байлығын, жан-жануарлар дүниесін, өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығын, мәдени мұрасын жан-жақты әрі даралай көрсетуге бағдарлама жасапты; соған орай ҰҒА-ның ғалымдар делегациясы да ғылымның әр саласы бойынша таңдалған; әрине, соның бәрінде де Ғылым академиясының негізін қалаушы академик Сәтбаевтың көшбасшылық рөлі баса көрсетіліп, ұлан-ғайыр еңбегі дараланған; тоғыз тәулікке созылған салтанаттың тұтас бір күні «Академик Сәтбаев және Қазақстан ғылымы» деп аталған көрмені ашып, сол тақырыпта жүрген ғылыми конференциямен аяқталғанды; осы жолдардың иесі Париждегі салтанаттың бәріне де қатынасып, соңғы жиында мінберге де көтеріліп, өзі ғұмыр бойы ұлықтаған біртуар тұлғаның өлмес еңбектері жайында сөз ұстауына тура келген бақытты сәтті басынан кешті...

Әлбетте, Қаныш Имантайұлының жүз жылдық мерекесі туған елінде жыл бойы аталып, тіпті кейбір игі шаралар бертінде де зор салтанатпен атқарылғаны мәләм. Ұлы ғалымды ұлықтауға тәуелсіз Қазақстанның барлық облыстарындағы мемлекеттік университеттер қатысып, көптеген елді мекендерде үлкенді-кішілі жиындар өтті. Сүйсінерлік гәп: дағдылы рәсім бойынша, жүздеп киіз үйлер тігіп, ат жарыстырып, аста-төк ас беріліп, соны

түрлі ішімдіктермен қыздырып, сөзжарыс жасау болған жоқ; бұл да, әсілі, сүйікті перзентіміздің мейлінше қарапайым, жөнсіз дырдуды сүймейтін болмыс-қалыбымен дөп келгенін ескертуге тиіспіз; оның есесіне ұлы ғалымның асыл бейнесін ұлықтап, басты еңбектерін даралап та, нақтылап та көрсететін алуан игі шаралар жүзеге асты. Түстеп айтсақ, бұрын құпия ұсталып, ашылмай жатқан басты ғылыми еңбектері 8 том болып жарық көрді; Алматы, Павлодар, Жезқазған мен Қарағандыда ғалымның тастан шабылған еңселі ескерткіштері бой көтерді, Қазақстанның тағы бірнеше қалалары мен аудандарында Атырау, Екібастұз, Көкшетау, Қызылорда және Баянауылда арнайы алаң жасалып биік тұғырға бейнесі қойылды; мереке жылы ғалым туралы отызға тарта үлкенді-кішілі естелік, иә оның алып тұлғасын айшықтауға арналған деректі жазбалар жарық көрді (бұлардың денін белгілі қоғам қайраткері Кәкімбек Салықов басқарған Қ.И. Сәтбаев атындағы халықаралық қор шығарып, ұлы перзентімізді ұлықтау жолында қомақты істер атқарғанын ескерту парыз). Бірқанша игі жұмыс ғалымның туған елінде атқарылды, соның бірі – Теңдікте, баяғы Ақкелін болыстық мектебінің орнында осы заманғы талапқа сай, биік те жарық, оншақты кең бөлмесі бар, спорт залы да айтулы жаңа ғимараттың ірге көтеруі. Қазірде ол «Сәтбаев мектебі» аталады. Қаныш Имантайұлы 1938 жылдан өмірінің соңғы жылына дейін мемлекеттік емтихан комиссиясының (әрине, геология факультетінде) төрағасы болған, жоғарғы техникалық оқу орнын білікті оқытушылармен қамтамасыз етуге атсалысқан, олардың көрнектілерін ғылым ордасына тартып, ғылым өрісін кеңейтуге пайдаланған, қысқасы, сол ұяның осы заманғы білімдар орталыққа айналуына мұрындық болған Ұлттық техникалық университет те бүгінде Қ.И. Сәтбаевтың есіміне ие болды. Қ. Сәтбаев

атындағы екінші жоғарғы оқу орны – Екібастұздағы техникалық институт.

Қаныш ұлының тағдыры – ел тағдыры. Сәтбаев ғұмыры – қазақ зиялыларының еншілес ғұмыры. Ендеше сол ғұмырды түбегейлі біліп, ғибрат алу – үлкен-кішімізге мұрат болғай! Тарих әлдекімнің, қандайда зор билеушінің бұрмалауына көнбейді. Тарихи шындық, тарихи тұлғаның өзі де кім, қаншама қиянат жасап өктемдік көрсетсе де – ерте ме, кеш пе, тасты жарып биіктеген шынардай бой түзейді. Тегінде бұл да – өмір сабағы.

* * *

1979 жылғы 31 шілде күні Қырым жұлдызханасының астрономы Н.С. Черных Күнді айналатын үлкенді-кішілі ғаламшарлар жүйесінен жаңа астероид ашып, Халықаралық ғаламшар орталығына (Американың Смитсон институты) хабарлаған. Төртбес жыл қосымша бақылаудан соң Қырым астрономының бұған дейін ғылымға белгісіз Кіші ғаламшар ашқандығы мәлім болды. Ғалым-физиктің өтініші бойынша оған «...Қазақстанда астрономия ілімін өркендетуге зор еңбек сіңірген, тамаша Кеңес ғалымы, академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың» есімі берілді (1984 ж.). Түпсіз жұлдыздар әлемінің ту қиырында, Күннен 2,223 астрономиялық қашықта (332 миллион шақырым), шеңбері 11 шақырым, түсі қарақоңыр, қатты жыныстан тұратын, Марс пен Юпитер аралығында шыр айналып жүрген (Жерден оны бір жыл бес айда бір-ақ мәрте бақылауға болады), әлемдік жұлдыздар картасында 2402 санға ие – «СӘТБАЕВ ҒАЛАМШАРЫ» ғарышты мәңгі шарлауда.

Семей, 1959-1987, 1999-2015 жж.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Сатпаев К.И. Избранные труды. 1-5 т. – А.: Ғылым, 1967-1970; Собрание трудов. 1-8 т. – А.: Ғылым, 1998-2002; Из писем и заметок. – Алматы; Қаныш Имантаевич Сатпаев. Материалы биобиблиографии. – М.: Наука, 1982; Большой Джекказган. СССР ҒАның ғылыми сессиясының баяндамалар мен мақалалар жинағы. – М.-Л., 1935; Большой Джекказган. Геология мен металлогения. Біріккен ғылыми сессияның материалдары. – А.: Ғылым, 1961; Наука Советского Казахстана. 1920-1960. – А.: Ғылым, 1961; Октябрь и наука Казахстана. – А.: Ғылым, 1967; Академия наук Казахской ССР. – А., 1959; Қазақ ССР ҒА-ның Хабаршысы. 1949, №4/49; История КазКСР. – А.: КазОГИЗ, 1943, 1957;

Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в киргиз-кайсацкой степи, 1771 год. – Спб., 1772; Павлодарский уезд. Издание экспедиции Ф.А. Щербины. Т. 4. – Воронеж, 1903; Статистический отчет переселенческого правления. – Семипалатинск: Типография Плещеева, 1912; Затаевич А.В. 500 казахских песен и кюев. – А., 1931; Исследования, письма и документы. – А.: Казгосиздат худлитературы, 1958; Весин-Харченко А. На берегу Кенгира. – А., 1950; Пинегина Л.А., Федюкин С.А. Джекказган – город меди. – А.: Ғылым, 1966; Есенов Ш. Академия наук Казахской ССР. – Алматы: Қазақстан, 1970; Малышева М.П. Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана, 1919-1922 гг. – Семипалатинск, 1999;

Академик К.И.Сатпаев. – А., 1965; Естеліктер мен мақалалар. – А.; Ғылым, 1999; Яркая звезда. – А.: Ғылым, 2000; Мир Сатпаева. – А: Шартарап-С, 1999; Сәтбаева Ш.Қ. Сәулелі әулет. – А.: Қазақстан, 1999; Әбікей

Сәтбаев. – А.: Жібек жолы, 2000; Батырбеков Ғ.О. Академик К.И. Сатпаев и его современники. – А.: Рауан, 1999; Жұмалиев Қ. Жайсаң жандар. – А.: Жазушы, 1969; Оразов Т.

Бала Қаныш. – А.: Жазушы, 1971; Брагин А. Первый академик. – А.: Жазушы, 1989; Умом и молотком. – М.: Политиздат, 1975; Могильницкий В. Медь Жезказгана. – Караганда, 1996; На земле Сатпаева.– 1992.

Осы ғұмырнама кітапты жазу үстінде автор Мәскеудегі Халық шаруашылығы, Мемлекеттік және Марксизм-Ленинизм институттарының партия мұрағаттарын, С.-Петербургтегі Геолкомның, Жезқазған геологиялық барлау экспедициясы мен кен-металлургия комбинатының, Жезді кен басқармасының, Павлодар, Семей, Қарағанды, Жезқазған қалаларының өлкетану мұражайларының қорындағы, Том политехника институтының, Өзбек КСР ҒА-ның мұрағатындағы академик Х.М. Абдуллаев қорын, сондай-ақ ҚР ҰҒА-ның Геологиялық ғылымдар институтында сақтаулы академик Қ.И. Сәтбаевтың дербес мұрағатын және ҒА президенті кеңсесінің 1941-1964 жылдардағы материалдарын, Қазақ КСР Мемлекеттік мұрағат деректерін, Қазақ КСР Мемлекеттік кітапханасының көптеген газет-журналдар тігінділерін пайдаланғанын ескертеді. Жұмыс үстінде автор ғалымның үй-ішінің уақытша пайдалануға берген, иә сый еткен көптеген хаттарды, кітаптарды, естелік жазбаларды, Т.А. Сәтбаевның қолжазба мемуарын әжетіне жаратқанын арнайы ескертуді парызы деп біледі.

Notes

[←1]

Арғын тайпасының бір тармағы Сүйіндіктен тарайтын төрт ру жұрт
Төртуыл деген, түп негізі – төрт ауылдың қысқарған түрі.

[←2]

Қазақша тұңғыш «Алгебра» оқулығы Қ.И. Сәтбаев қорының президенті К. Салықовтың табанды қажыр-қайратының нәтижесінде ҚР Білім және ғылым министрлігінің қаржысымен Л.Н. Гумилев атындағы Еураазия ұлттық университетінің баспасынан (жауапты редакторы математик-академик М. Өтелбаев) 2009 жылы жарық көрді, көлемі – 27,6 баспа табақ, таралымы – 500 дана. Редакция алқасының оқулыққа жазған алғысөзінде «Қазақша тұңғыш алгебраның» қазіргі замандағы колледждерге оқулыққа жарайтындығы айтылған...

[←3]

Осы жерде және ілгеріде оқырман назарына ұсынылған Таисия Алексеевна Кошкинаға (Ол кісі 1944 жылға дейін өз фамилиясын сақтаған) Қаныш Имантайұлының хаттар мен қосағының көлемді естелігін маған Мейіз Қанышқызы Сәтбаева сый еткен-ді. Қаныш ғұмырнамасын қиял-қоспасыз өрнектеуде өлшеусіз мол мағлұмат берген бұл құжаттарды мен ғалым перзентінің рұқсатымен келтіріп отырмын – М. Сәрсеке.

[←4]

Түпнұсқада осылай. Қанекен хаттарындағы қазақ тілінде жазылған сөздерді даралаған біз. Кейбір қаратпа сөздердің латын әріптерімен жазылғанына қарағанда, қазақ қауымы жаңаша жазуға көше бастағанын шамалауға болады – М.С.

[←5]

Қаныш Имантайұлы Сәтбаев

[←6]

Осы жердің ескі атауы

[←7]

Қара мыстың техникалық атауы.

[←8]

Дыбец С.С. – Атбасар тресінің сол қарсаңдағы басқарма бастығы.

[←9]

Атбасар тресінің геологиялық есептері. КСРО Халық шаруашылығының Орталық мұрағатында сақтаулы. 8034-қор...

[←10]

Қ.И. Сәтбаев. Таңдамалы еңбектері. 1-том, А., «Ғылым» 1967. 142 б.

[←11]

Бастапқыда Тұрлан, бертінде Ащысай кені аталған Кентау елді мекенінің бүкпесі көп қилы тарихын мен «Шығармалар» жинағымның 3-кітабыма енген «Ағайынды Қадылбековтер» атты деректі эссемде егжей-тегжей сөз еткенмін...

[←12]

Бұлардың барлығы «Ушаков және К» ағылшын кәсіпшілерінің атауы бойынша және техникалық құжаттарда жазылған қалпында беріліп отыр.

[←13]

Геологиялық барлау партиясы

[←14]
1391.

[←15]

Сырдария.

[←16]

Бұл күндер және осы тарауда аталатын басқа да тарихи деректер Қ.И. Сәтбаевтың «Таңдамалы еңбектерінің» 5-томында жарияланған «Жезқазған ауданының тарихи ескерткіштері» деген мақаласынан алынды.

[←17]

Сарысу.

[←18]

Осы күнгі Дамаск қаласы.

[←19]

Осы айғақтарды біз Қ.И. Сәтбаевтың 1952 жылғы 20 қаңтарда И.В. Сталинге жолдаған хатынан келтіріп отырмыз.

[←20]

1951-1953 жылдарда Қазақстанда ерекше қызу әрі сорақы дөрекілікпен жүзеге асқан саяси қуғын-сүргін «Шығармалар жинағымның» 6-кітабында жарияланған «Ноқталанған тарихшы» ғұмырнама-эссемде егжей-тегжей баяндалғандықтан сол оқиғаларды бұдан әрі тәптіштеп жазбаймын. «Қазақтың Қанышы» немесе «Дара дарын» кітаптарымнан оқырманға кеңінен мәлім жайттарды жаппай тізбей, солардың Қ.И. Сәтбаевқа байланысты күрмеуін ғана тарқатамын...

[←21]

Бұл турасында мен, «Құлыпталған ғұмырнама» (1994,2006) және орыс тілінде жарияланған «Через тернии» (2003) атты естелік-эссе кітаптарымда нақты деректер келтіргенмін.